УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Мр Виолета Н. Обреновић

СРПСКА МЕМОРИЈАЛНА АРХИТЕКТУРА 1918-1955

-докторска дисертација-

Београд, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ART HISTORY

Mr Violeta N. Obrenović

SERBIAN MEMORIAL ARCHITECTURE 1918-1955

- Doctoral Dissertation -

Belgrade, 2013

Ментор: др Александар Кадијевић, редовни професор Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду

Чланови комисије:

1. др Александар Кадијевић, редовни професор Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду

2. др Ненад Макуљевић, ванредни професор Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду

3. др Александар Игњатовић, ванредни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

4.др Олга Манојловић Пинтар, научни сарадник Института за новију историју Србије, Београд

Датум одбране:

Српска меморијална архитектура 1918-1955

Апстракт

Радом *Српска меморијална архитектура 1918-1955* обухваћен је релативно дуг временски период у оквиру кога су представљени разноврсни видови меморијалног градитељства, под којим се у ширем смислу подразумевају обележја, објекти, гробља, надгробници, просторне површине, историјски објекти и целине, који чувају успомену на историјске догађаје, личности и пале ратнике. Развој српског меморијалног градитељства испраћен је кроз два различита друштвено-политичка система, две државе- Краљевину Југославију и социјалистичку Југославију, у чијем саставу се налазила Србија у периоду 1918-1955. Период окупације 1941-1944 обухваћен је кроз једино репрезентативно дело меморијалног градитељства подигнуто у овом периоду, Спомен-костурницу у Смедереву. Краљевина СХС - Југославија у чији састав су ушле словенске земље некадашњи делови аустроугарске своју политику заснивала је на националној и верској равноправности свих народа. Уређење српских војничких гробаља, подизање меморијала посвећених српској војсци, и поред великих заслуга које је српска војска стекла у Првом светском рату, држава је спроводећи политику равноправности свих југословенских народа препустила српским националним удружењима, организацијама и посебно формираним одборима. Држава је показала иницијативу за уређење појединих војничких гробаља у иностранству и подигла неколико меморијала. У међуратном периоду српско меморијално градитељство, и поред недовољног ангажовања Државе, доживљава експанзију. У овом периоду долази до интезивног уређивања војничких гробаља и подизања костурница са црквама, капелама, маузолејима или архитектонским споменицима над њима. Уређење војничких гробаља је по први пут код нас законски регулисано што је дало посебан значај овом виду меморисања. У овом периоду кроз подизање споменика Незнаном јунаку и намеру да се подигне спомен-храм типа Пантеона, прихваћени су нови видови меморисања из европске меморијалне архитектуре. Поред репрезентативних архитектонских меморијала подигнутих на Зебрњаку, Церу, Гучеву, Споменика браниоцима Београда на Новом гробљу и других, посебан национални значај по бројности имају и други видови меморисања; обелисци, чесме, спомен-обележја, које је обично подизала локалана заједница. У међуратном периоду по први пут меморијална

архитектура је прихваћена од стране архитеката и друштва као значајан вид ставралаштва, што су потврдиле изложбе студената архитектуре и Салони архитектуре. У меморијалном градитељству посебно су се истакле архитекте које су радиле при Министарству грађевина, Момир Коруновић, Николај Краснов, Василиј Андросов, као и самосталне архитекте Роман Верховскоj и Александар Дероко, док је значајан опус који се састоји од идејних пројеката остварио архитекта Милутин Борисављевић. Меморијали су извођени претежно у српско-византијском стилу или под утицајима академизма, мада су приметни и утицаји романтичарског експресионизма.

У периоду после Другог светског рата промена политичке ситуације, појава социјалистичког реализма под утицајем СССР-а, доношење резолуције Информбироа и разлаз са Совјетима, довела је до појаве нових формалних решења меморијала. Промењена политичка, друштвена и културна ситуација, као и интернационални карактер НОБ-а и жртава рата условили су да се споменици не посвећују српским војницима. Под утицајем нове идеологије успостављају се нови амблеми, а из меморијалног градитељства нестају цркве и споменици у форми крста. Поред старих уводе се нови видови меморијалног градитељства, пре свега кроз спомен-гробаља која се уређују у виду спомен-паркова, и подизање костурница народних хероја и палих бораца по трговима и парковима. У архитектури је приоритет преузела млађа предратна генерација архитеката модернистичке орјентације што је поред промењене културне политике утицало и на формална решења. На меморијалима су поред утицаја предратних стилских тенденција, преко амблема прилагођених идеологији социјализма, приметни јачи утицаји модернизма. Педесетих година, приликом прославе стопедесетогодишњице Првог српског устанка, дошло је до краткотрајног оживљавања српске традиције у меморијалном градитељству, посвећивањем споменика устаницима и подизањем једног од најзначајнијих српских меморијала, Споменика Косовским јунацима на Газиместану.

Кључне речи: меморијална архитектура, костурница, споменик, војничко гробље, спомен-црква, спомен-капела, рат, пали ратници,

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја архитектуре

УДК број:

Serbian memorial architecture 1918-1955

ABSTRACT

The work *Serbian memorial architecture 1918-1955* covers a relatively long period of time, during which various forms of memorial construction were undertaken. In the broadest sense of the word, this covers emblems, buildings, cemeteries, graves, areas of land, and historical buildings and entities, all preserving the memory of historical events, historical figures and fallen soldiers. The development of Serbian memorial construction is presented through two differing socio-political systems, in two states – the Kingdom of Yugoslavia and socialist Yugoslavia, which Serbia was a part of in the period 1918-1955. The period of occupation (1941-44) is represented by the only grandiose work of this time, the Memorial Vault in Smederevo. The Kingdom of Slovenes, Croats and Serbs – Yugoslavia, comprising Slavic countries that were once part of Austria-Hungary, based its politics on the national and religious equality of all peoples. Despite the enormous praise the Serbian army earned during the First World War, the state, applying its policy of equality of all Yugoslav peoples, left the restoration of Serbian military cemeteries and the erecting of memorials dedicated to the Serbian army to Serbian national associations, organisations and specially formed committees. The state however did show willing to restore certain military cemeteries abroad and erected several memorials.

During the inter-war period, Serbian memorial construction increased, despite the lack of state involvement. This period was marked by the intensive restoration of military cemeteries and the building of vaults with churches, chapels, mausoleums or architectural memorials above them. The restoration of military cemeteries was regulated by law for the first time in the country's history, which gave special significance to this form of memorial. During this period, with the erection of memorials to the Unknown Soldier and the intention to build a memorial temple like the Pantheon, new forms of memorialising from European memorial architecture were accepted. Besides the grandiose architectural memorials erected at Zebrnjak, Cer, and Gučevo, the Monument to the Defenders of Belgrade at *New Cemetery* and others, other forms of memorial are of special national significance due to their number: obelisks, drinking fountains, and memorial emblems, which were often erected by local organisations. It was in the inter-war period that memorial architecture was accepted for the first time by architects and society as a significant form of creation, confirmed by the exhibitions of architecture students and the Salons

of Architecture. Architects who worked for the Ministry of Civil Engineering - Momir Korunović, Nikolaj Krasnov, and Vasilij Androsov - excelled in particular in memorial architecture, as well as the freelance architects, Roman Verhovskoy and Aleksandar Deroko, while the architect Milutin Borisavljevic compiled a significant oeuvre comprising concept designs. Memorials were created mainly in the Serbian-Byzantine style or influenced by academism, although influences of Romantic Expressionism are also evident.

In the period after the Second World War, a change in the political situation, the rise of socialist realism under the influence of the USSR, the passing of the Cominform Resolution and the split from the Soviets, led to the emergence of new formal designs of memorials. The altered political, social and cultural situation, as well as the international character of the Yugoslav Resistance Movement and the victims of the war, meant that monuments were not dedicated to Serbian soldiers. Influenced by the new ideology, new emblems were used, and churches and monuments in the form of a cross disappeared from memorial construction. In addition to the old forms, new forms of memorial construction were introduced, above all through memorial cemeteries, which were organised in the form of memorial parks, and the building of vaults to national heroes and fallen soldiers on squares and in parks. In architecture, a younger pre-war generation of architects of modernist orientation came to the fore, which, along with different cultural politics, had an influence on the final designs. In addition to the influence of pre-war stylistic tendencies, through emblems corresponding to socialist ideology, strong influences of modernism could also be noted on memorials. In the fifties, on the occasion of celebrations marking the 150th anniversary of the First Serbian Uprising, Serbian tradition in memorial construction experienced a brief revival, through the dedication of a monument to the rebels and the building of one of the most significant Serbian memorials, the Monument to the Kosovo Heroes at Gazimestan.

Key words: memorial architecture, vault, monument, military cemetery, memorial church, memorial chapel, war, fallen soldiers

Scintific field: Art History

Narrow scientific field: History of arcihtecture

UDK number:

САДРЖАЈ

I Увод.....1

II Меморијална архитектура - традиције и узори.....14

Српско меморијално градитељство у Првом светском рату.....46

III Утицај друштвених и културних фактора на српску архитектуру 1918-1941. године.....57

IV Утицај друштвено-политичких и културних фактора на српску меморијалну архитектуру 1918-1941 године.....80

V Меморијална архитектура 1918-1930. године.....111

Типови спомен-костурница и спомен-обележја.....112

Спомен-обележја на Церу и Гучеву.....131

Спомен – кула на Чегру.....138

Меморијално градитељство Момира Коруновића 140

Меморијално градитељство Николаја Краснова.....164

Архитектура краљевих задужбина маузолеја на Опленцу и Ловћену.....172

Капела Радомира Путника и споменици заслужнима за отаџбину.....176

Спомен-цркве и спомен-капеле костурнице.....185

Спомен-цркве и спомен-капеле Василија Андросова.....202

Приватне спомен-капеле.....209

Пантеон -Храм ослободиоцима..... 211

Јеврејска спомен-костурница у Београду.....220

VI Меморијална архитектура 1931-1941. године.....225

Спомен-костурнице и спомен-обележја.....225

Меморијално градитељство Момира Коруновића.....248

Споменик на Зебрњаку.....252

Меморијално градитељство Романа Верховскоја.....263

Меморијално градитељство Василија Андросова.....275

Меморијално градитељство Николаја Краснова.....288
Меморијално градитеqство Ивана Рика.....299
Меморијално градитељство Александра Дерока.....303
Идејни пројекти Милутина Борисављевића.....309
Споменик Незнаном јунаку на Авали.....313
Споменик на Газиместану.....318
Спомен-цркве и спомен-капеле костурнице.....321
Приватне спомен-капеле 341

VII Српска меморијална архитектура у иностранству између два светска рата.....348

Српска војничка гробља у Тунису.....348
Српско војничко гробље у Тијеу (Француска).....352
Спомен-костурнице у Чехословачкој.....361
Спомен- костурница у Добруџи (Румунија).....373
Маузолеји на Зејтинлику и Виду (Грчка).....375

VIII Спомен школе костурнице и давање меморијалног карактера објектима других намена између два светска рата.....394

IX Споменици фигуралног типа подигнути између два светска раа.....399

X Културна политика у окупираној Србији 1941-1944 и изградња Спомен – костурнице у Смедереву.....417

XI Културна политика Југославије и утицаји на архитектуру у периоду 1944 -1955. године.....431

XII Утицај друштвено-политичких и културних промена на српску меморијалну архитектуру послератног периода.....453

XIII Меморијална архитектура 1944-1949. године.....466

XIV Оснивање СБНОР-а -његова активност на чувању тековина рата.....498

XV Српска меморијална архитектура 1950-1955. године.....506

XVI Закључак.....547

Литература.....562

Прилог 1
Извори.....589

Прилог 2
Списак скраћеница 592

Биографија аутора.....593

I Увод

Радом *Српска меморијална архитектура 1918-1955* обухваћен је широк временски период у оквиру кога су представљени разноврсни видови меморијалног градитељства, под којим се у ширем смислу подразумевају сва обележја, објекти, гробља, надгробници, просторне површине и историјски објекти и целине, који чувају успомену на историјске догађаје, личности и пале ратнике.

Рад је периодизацијом изашао из устаљених оквира који су обично одређени политичким и историјским догађајима, или друштвеним и економским збивањима, са тенденцијом да се обухвати српска меморијална архитектура у оквиру две Југославије, засноване на различитим државним уређењима. За разлику од историјски и политички утврђених периодизација, у овом случају су као основа послужиле извесне друштвене и културне тенденције које су обележиле прву половину педесетих година двадесетог века, а посредно су повезане са подизањем националних меморијала. Периодизација је установљена на основу завршетка изградње споменика на Газиместану, чијим подизањем је завршена традиција подизања српских спомен-обележја која је успостављена након Првог светског рата. Споменик на Газиместану је у формалном и идејном погледу претпостављен као последњи монументални српски споменик који је подигла Држава пре поновног оживљавања српског меморијалног градитељства у периоду распада Југославије.

Преломан период у српском меморијалном градитељству уследио је након Првог светског рата, са формирањем Краљевине СХС, у чији састав су укључени словенски делови Аустроугарске. Новоформирана Краљевина је у свом унутрашњем животу, од својих почетака, била заснована на противречностима и сукобима проистеклим из односа југословенског национализма и национализма земаља које су ушле у њен састав. У основи идеја о културном, националном и политичком јединству, и интеграцији југословенских народа, често је преовлађивао страх од националних и верских раскола. Да би се избегло издвајање једног од уставотворних народа, тек зачете јужнословенске заједнице, заслуге које је српски народ стекао борећи се у Првом светском рату на страни земаља савезница, са државног врха нису потенциране. Највише државне инстанце учествовале су у организацији прослава и манифестација на којима су присуствовале земље савезнице, пре свега Француска, или у прославама годишњица битака у којима су учешће узели и други југословенски народи.

Иницијативе за прославе великих српских битака Првог светског рата препуштане су најзначајнијем националном удружењу за очување тековина Првог светског рата, Удружењу резервних официра и ратника. Афирмисање српских заслуга избегавано је са државног врха, али су зато државне институције одобравале и препуштале народу да преко посебно формираних националних удружења и организација оствари своје тежње ка очувању српских националних тековина. Иницијатива за подизање меморијала препуштена је националним удружењима, организацијама, као и посебно формираним одборима за подизање меморијала. Интезитет којим су српска национална удружења, организације и појединци подизали меморијале остао је без преседана у дотадашњој историји, и управо та иницијатива која је долазила „одоздо“ одиграла је најзначајнију улогу у формирању српског меморијалног градитељства међуратног периода. Меморијали су подизани прилозима становништва готово у свакој варошици и месту, најчешће без значајније материјалне помоћи државе, а својим формалним решењима зависили су од наручилаца, инвентивности градитеља и материјалних средстава. Одсек за монументалне зграде, богомоље и споменике формиран у оквиру Министарства грађевина израђивао је пројекте по наруџбини, односно на захтев удружења и посебно формираних одбора који су имали слободу да за пројекте ангажују и мање афирмисане градитеље. Архитекте које су радиле у оквиру Министарства грађевина обично су израђивале пројекте засноване на незваничним државним стиловима, српско-византијском, односно националном стилу или у мањем броју случајева академизму, али са неизоставним националним амблемима. Највећи број меморијала подигнут у овом периоду од локалних заједница и националних удружења представљао је израз националне свести народа, док су малобројни конкурси и неколицина подигнутих меморијала, за које су директно ангажоване државне институције или краљ, репрезентовали државне интересе. Држава се у овом периоду ангажовала претежно око уређења војничких гробаља у иностранству чиме се тежило с једне стране очувању угледа државе код земаља савезница, а с друге стране, пошто се у појединим случајевима радило о југословенским гробљима, изражавању политике јединства и равноправности свих народа који су се налазили у њеном саставу.

У међуратном периоду, у знак сећања на жртве рата, али и у циљу јачања националне и историјске свести, почињу интезивно да се граде спомен-обележја, обично малих димензија, скулпторално или архитектонски једноставно обрађена, и најчешће декорисана фигуралним или хералдичким мотивима којима је наглашаван национални српски или југословенски карактер. У српској меморијалној архитектури

поред стубова, обелиска, спомен чесама, фигуралних споменика, као и приватних капела које су обично подизали имућнији грађани са тенденцијом чувања меморије на себе и своје потомство, значајан број објеката других намена је преко посвета добијао меморијални карактер. Спомен-обележја у овом периоду су обично посвећивана ратницима балканских и Првог светског рата, краљу Петру, краљу Александру и другим личностима од националног значаја. Монументалнији меморијали у српском меморијалном градитељству почињу да се подижу од треће деценије двадесетог века.

Поред великог броја на овај начин конципираних спомен-обележја, после Првог светског рата посебна пажња почиње да се посвећује уређењу војничких гробља, која су требала да као физичка и духовна спона омеђају границе Краљевине и симболички одреде значај новоформиране државе. Велики број српских војничких гробаља широм Краљевине СХС, као и у иностранству, утицао је да се поред, у предратном периоду доминантиних видова меморисања који су обухватали претежно подизање споменика на местима значајних историјских догађаја и у спомен истакнутих личности, као један од важних токова меморијалног градитељства установи подизање костурница и њихово адекватно обележавање најчешће црквама, маузолејима, капелама и архитектонским споменицима. Меморисање војничких гробаља по први пут је код нас установљено 1848. године уређењем гробља *Ослободилаца Београда 1806. године* у Карађорђевом парку у Београду, да би своју експанзију остварило у међуратном периоду. Први пут је код нас уређење војничких гробаља законски регулисано 1919. доношењем *Уредбе,* а потом 1922. године доношењем *Закона о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у домовини и на страни* којим је прописано подизање костурница, са капелама, црквама и маузолејима над њима.

Подизање спомен-храмова, као националних споменика, током деветнаестог века распрострањено је и у европском меморијалном градитељству, да би у циљу повезивања хришћанске и националне идеје и истицања светости националних хероја, подизање спомен-храмова у истом периоду било прихваћено и на подручју Србије. За разлику од спомен-храмова заступљених у европској меморијалној архитектури, ту функцију код нас су преузеле спомен-цркве. Спомен-костурнице су обично формиране у оквиру православних цркава, које су поред чувања меморије на светца коме су посвећене, чувале и меморију на пале ратнике. За разлику од спомен-цркава које су због богослужбене намене имале условљена просторна и формална решења, спомен-капеле и маузолеји су сложенијих и слободнијих архитектонских концепција, и формално наглашеног меморијалног карактера.

Српско меморијално градитељство међуратног периода представљено је кроз различите видове објеката и обележја подигнутих на подручју Србије, Македоније, тадашње Јужне Србије, као и кроз обележја подигнута над костурницама српских војника у другим деловима Краљевине СХС (Југославије), и у иностранству.

Спомен-обележја подизана у овом периоду су најчешће компонована на академским начелима, уз примену елемената српско-византијског стила, позне сецесије и ар декоа, при чему је њихов национални, српски или југословенски карактер истицан преко хералдичких обележја, амблема, рељефа, скулптуралних елемената и натписа. Утицаји српско-византијског и националног стила посебно су доминантни у архитектури спомен-цркава и спомен-капела. Од средине тридесетих година изведено је и неколико дела у духу модернизма, али без значајнијег утицаја на ток меморијалног градитељства овог периода. Неки од реализованих меморијала јаче емоционалне снаге изведени су под утицајима експресионизма и романтичарског симболизма.

Међуратни период је код архитеката обележило буђење свести о значају меморијалног градитељства, што су потврдиле изложбе студената и салони архитектуре. Преко изложбених идејних пројеката може се створити представа на који су начин, без утицаја наручилаца и материјалних ограничења, архитекте сагледавале меморијално градитељство. Иако није расписан велики број конкурса за дела меморијалног градитељства са државног нивоа, значај који су добили у јавности је по први пут ову сферу стваралаштва довео до вишег нивоа.

Иновативни део спомен-обележја обично је зависио од ангажмана и ауторског печата пројектанта, тако да се најчешће развој формалних и идејних решења спомен-обележја, односно објеката, може испратити код аутора који су оставили значајнији опус, попут Момира Коруновића, Николаја Краснова и Василија Андросова. С обзиром да су наведени аутори радили у Министарству грађевина, може се претпоставити да су могли експлицитније да изразе захтеве који би одговарали државним, српским или југословенским националним тенденцијама. Роман Верховској се у меморијалном градитељству истакао као архитекта који је био ангажован од најзначајнијег националног удружења које је чувало тековине Првог светског рата, Удружења резервних официра и ратника, док је Александар Дероко остварио неколико објеката за које су га ангажовали различити одбори и институције. Милутин Борисављевић је издвојен као аутор који је у оквиру меморијалног градитељства следио токове сопствених назора и поред само једног реализованог објекта, остварио је читав низ

идејних пројеката који су од посебног значаја за сагледавање тенденција у меморијалном градитељству.

За време окупације (1941-1944.) долази до успостављања политике српског национализма, а целокупна градитељска делатност је била усмерна на обнову и изградњу инфраструктуре и културних институција. У меморијалном градитељству овог периода изведено је само једино репрезентативно дело, спомен-костурница у Смедереву.

Период између 1944. и 1955. године обележиле су значајне друштвено-политичке промене, које су праћене и променама у архитектури спомен-обележја. Период непосредно после рата пратила је „совјетизација културе“, да би након доношења Резолуције ИБ уследио раскид са Совјетима, приближавање земљама Запада, и оживљавање српских историјских тековина. У првим годинама после рата утицаји теорије и праксе социјалистичког реализма захватили су све сфере културног живота. Социјалистички реализам је установљен као званична уметничка орјентација. Примат у градитељству преузела је млађа предратна генерација архитеката, претежно модернистичке провијенције што је условило интезивније подизање меморијала у духу модернизма, или покушаја модернизације традиционалних образаца, и њиховог прилагођавања савременим идеолошким тенденцијама обично кроз амблеме, рељефе и хералдичка обележја. На промене у меморијалној архитектури поред низа политичких, културних и друштвених фактора утицао је и интернационални карактер народноослободилачке борбе и жртава рата. Споменици се подижу и посвећују борцима и жртвама НОБ-а, а иницијативу првих послератних година покрећу претежно Народни одбори. Са формирањем СБНОРа активност око подизања меморијала је пренета на ову организацију, мада је иницијатива за подизање појединих меморијала покретана и са државног нивоа. У овом периоду уместо посвете српским ратницима, споменици се посвећују борцима НОБа, а на обележјима се постављају нови амблеми. Из меморијалног градитељства нестају цркве са костурницама, споменици у форми крста, формирају се спомен-гробља у виду спомен-паркова, а као нови вид меморисања издваја се подизање гробница народних хероја у парковима или мањим трговима у свим већим градовима. Меморијално градитељство после Другог светског рата представљено је кроз објекте и обележја подизана на подручју Србије.

Прве године после Другог светског рата обележила је консолидација државног система, тако да из тога произишао недовољно дефинисани образац по коме је требало извести спомен-обележја која би одговарала новим државним херојима и ратницима,

што је условио да се на подручју Србије масовно подижу споменици, претежно борцима Црвене армије, у традиционалним предратним и ратним формама обелиска и надгробника изведених на академским начелима тростепене поделе. Надовезивањем на предратну и ратну традицију фунералне (надгробне) споменичке архитектуре успостављен је континуитет са претходним периодом, иако су амблеми пратили актуелне политичке тенденције.

Српска православна црква, у првим годинама после Другог светског рата, истакла се као важан фактор, с једне стране у потврђивању блиских веза између словенских народа, пре свега руског и српског, а с друге стране, њеним активним ангажманом избегавао се нагао раскид са верским осећањима народа. Црквени обреди који су обављани приликом освећења спомен-обележја условили су нужно урезивање православног крста, без кога споменик није могао да буде освећен, а који је у фунералној уметности, сходно уверењима наручиоца, наставио да се представља и у каснијем периоду. Споменици у мањим местима се често посвећују борцима НОБа и жртвама фашизма из среза, села и околних места, чиме је успостављен континуитет са локалним меморисањем које је присутно и после Првог светског рата.

Социјалистички реализам у овом периоду се најјасније изразио кроз вајарске радове. Обично су представљане фигуре бораца и бисте народних хероја, а сваки значајнији архитектонски меморијал је био обележен рељефима са сценама борби, или допуњен фигуралном композицијом.

Званични политички раскид са СССР-ом 1948. године, условио је и званични раскид са идејама социјалистичког реализма у архитектури који је уследио на Саветовању у Дубровнику 1950. године. Меморијали се пре и после раскида са Совјетима подижу у складу са идеологијом социјалистичког реализма у разним стилским концепцијама, од академизма, преко националног стила до функционализма.

Од почетка педесетих долази до постепеног приближавања Западу, и интезивнијег оживљавања српске националне историје, кроз припреме за прославу стопедесетогодишњице Првог српског устанка. У том периоду долази до подизања споменика посвећених Првом српском устанку, српским јунацима Васи Чарапићу, Стевану Синђелићу, и др., да би 1954. године Извршно веће Републике Србије донело одлуку да се и најзначајнији планирани културни објекат у том периоду, Народна библиотека Србије, посвети Првом српском устанку. У овом периоду је реализован и један од најзначајнијих српских меморијала, споменик на Газиместану посвећен косовским јунацима, који је изведен под утицајем српског средњовековног

градитељства. На српски карактер Косовског боја, а тиме посредно и споменика који ће се подићи на Газиместану, указао је Моша Пијаде у свом говору приликом освећења споменика на Иришком венцу 1951. године. После изградње споменика на Газиместану 1954. године, оживљавање споменичке архитектуре која се у формалном погледу, као и у односу на догађаје и личности које меморише може маркирати као српска, уследиће са распадом Југославије.

У истраживачком раду су коришћени подаци са терена, хемеротечки, архивски и историјски извори, као и публикована грађа. Подаци са терена су највећим делом прикупљени са подручја Београда, Зрењанина, Сомбора, Суботице, Пожаревца, Панчева, где је број спомен-обележја већи, као и из мањих средина на подручју Шумадије, Војводине, Браничева и мањим делом из јужне Србије. Највећи део обележја чине споменици у форми обелиска, односно пирамида, који немају посебну архитектонску вредност, али су добро очувани. Споменици подигнути палим ратницима у Првом светском рату, су већим делом сачувани у првобитном стању за разлику од споменика посвећених борцима из Другог светског рата који су у зависности од средине у којој су подигнути, не ретко запуштени, или уклоњени. На подручју Војводине споменици посвећени борцима из Другог светског рата већином су одржавани, што се односи и на споменике палим борцима Црвене армије, подигнуте и у периоду после 1955. године. Спомен-цркве су већином добро очуване, и у последњих неколико година обновљене.

Највећи део података који чини основу овог истраживачког рада преузет је из Архива Југославије у Београду. У оквиру Архива Југославије најзначајнији подаци се налазе у фондовима Министарства грађевина и Министарства вера. Нешто мањи обим сачуване грађе налази се у фондовима Министарства правде, Министарства просвете и Министарства грађевина ФНРЈ. У оквиру фонда Министарства грађевина, сачувана је богата техничка документација која се односи на подизање маузолеја на Зејтинлику и Виду, као и «Споменика заслужнима за отаџбину» у Београду. Највећи део пројеката спомен-цркава, спомен-капела и спомен-обележја, сачуван је у оквиру збирке планова, истог фонда. По обиму већи, али мање значајан део, чини грађа из фонда Министарства вера. У оквиру овог фонда сачуван је већи део захтева и одобрења за подизање спомен-објеката, односно обележја, као и документација која се односи на подизање спомен-костурница у Чехословачкој, и мањи део који се односи на уређење наших војничких гробаља у Француској, Тунису. Румунији и Грчкој. Грађа у оквиру

овог фонда је већином без пројеката и података о пројектантима, на којима се базира овај рад. У оквиру фонда Министарства просвете сачувана је богата техничка документација, већином за споменике скулпторалног типа, а у оквиру фонда Министарства грађевина ФНРЈ налази се сачувана техничка документација за подизање споменика у Батини. Фонд Министарства правде се није показао од већег значаја за потребе истраживачког рада. У оквиру Музеја науке и технике у Београду сачуван је један број пројекта за спомен-обележја, архитекте Николаја Краснова, и пројекат обнове спомен-цркве Самодреже, архитеката Петра Поповића и Александра Дерока. У оквиру фонда Министарства грађевина Архива Србије, сачувани су пројекти за цркву на Крфу из 1916. године, архитекте Петра Поповића. Од већег значаја је фонд Одбора за подизање споменика на Мачковом камену, иако нема сачуваних пројеката. У оквиру Историјског архива Београда сачувана је техничка документација за уређење Спомен-гробаља ослободиоцима Београда, и пројекти за пар приватних капела. Пројекти спомен-обележја Димитрија М. Лека, сачувани су у породичној заоставштини, која се чува код господина Александра Лека из Београда.

Поред релативно оскудне архивске грађе, као основни и изузетно значајан извор су се показали подаци објављивани у дневној штампи, у оквиру којих су често наведена имена пројектаната, објављене скице пројеката, или фотографије спомен-обележја. Објављени подаци у штампи једним делом се поклапају са документацијом у фонду Министарства вера, Архива Југославије, али за разлику од извора у архиву доносе детаљније описе и слике. Подаци у штампи су од посебног значаја и за хронолошко праћење интезитета подизања спомен-објеката. Фотографије и пројекти објављивани у оквиру дневних листова показали су се важним извором посебно за спомен-објекте који нису реализовани или данас не постоје, а објављене скице и фотографије су добрим делом коришћене у оквиру рада. Одређен број фотографија коришћен у овом раду је из личног фонда господина Милоша Јуришића из Београда и професора Александра Кадијевића.

Велики значај за израду рада представља публикована грађа и стручни радови. Међу најстаријим публикованим изворима издваја се *Албум гробаља,* објављен 1921. године,[1] у коме су представљене фотографије српских војничких гробаља првих послератних година. Од публиковане грађе издваја се фотомонографија *Споменици и*

[1] Ј.М. Сретеновић, *Албум гробља и гробова – 70 снимака српских гробља са Солунског фронта*; Београд, 1921,

гробља из ратова Србије 1912 -1918, објављена 1976. године.[2] Публикацију чине фотографије великог броја спомен-обележја и војних гробаља, систематизоване по месту, периоду подизања, али и по типовима. Период после Другог светског рата селективно је обухваћен фотомонографијом *Југославија: Споменици револуцији,* публикованом 1968. године.[3]

Први синтетички преглед меморијалног градитељства међуратног периода, са становишта анализе националног стила у српској архитектури, објавио је 1996. године професор Александар Кадијевић у оквиру дела: *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – XX века).*[4] Године 1998 Кокан Грчев је у оквиру дела *Црковното градителство во Македонија 1918-1940*,[5] посебно поглавље посветио архитектури спомен-капела и спомен-костурница на подручју Македоније, између два светска рата. У оквиру дела *Затирано и затрто,*[6] Угљеша Рајчевић је кроз примере бројних уништених и оскрнављених спомен-обележја, уз које износи детаљне историјске податке, фотографије и у појединим случајевима формалну анализу, истакао идеолошки значај овог типа објеката. Значајан допринос разумевању идеолошких аспеката, у споменичкој архитектури на подручју Србије, представља докторска дисертација Олге Манојловић Пинтар, *Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије*,[7] којим су обухваћена претежно дела споменичко-скулптуралног типа, која су у идеолошком погледу имала већи значај, док је од архитектонских спомен-објеката обухваћен мањи број дела већином подигнутих непосредно после Другог светског рата. Рад је делимично публикован, кроз више радова у стручним часописима, [8] и од посебног је значаја за сагледавање идеолошких аспеката споменичке архитектуре. Године 2005

---

[2] *Споменици и гробља из ратова Србије 1912 -1918,* Београд, 1976;
[3] *Jugoslavija: Spomenici revoluciji,* Beograd-Sarajevo 1968;
[4] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – XX века),* Београд 1996 (и друго издање 2007).
[5] К. Грчев, *Црковното градителство во Македонија 1918-1940,* Скопје, 1998,
[6] У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије*, Књ. 1 Нови Сад 2001; У. Рајчевић, *Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима*, Књ. 2 Нови Сад 2007;
[7] О. Манојловић – Пинтар, *Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, Београд 2004,
[8] О. Манојловић – Пинтар, „Тито је стена“ (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века, *Годишњак за друштвену историју* 2-3, Београд 2004, 85-99; О. Манојловић – Пинтар, „Широка страна моја роднаја“. Споменици совјетским војницима подизани у Србији 1944-1954, *Токови историје* 1-2, Београд 2005, 134-144; O. Manojlović – Pintar, Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugoga svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta, *Dijalog povijesničara-istoričara* 10/1 skup održan od 22-25. rujna 2005 u Osijeku, Zagreb 2008, 287-306.

објављена је обимна публикација *Меморијали ослободилачких ратова Србије,*[9] у којој је обухваћена меморијална архитектура од средњовековних манастира до споменика подизаних деведесетих година двадесетог века. Публикација је конципирана у виду историјског прегледа најзначајнијих битака и догађаја из српске историје који су на посредан начин условили подизање спомен-обележја и спомен-објеката. Од посебног значаја је књига *Меморијали ослободилачких ратова Србије II,* у којој је објављен детаљан списак, са основним подацима, скоро свих спомен-обележја и споменика подигнутих у Србији и иностранству. Публикација садржи и богату фотодокументацију. У оквиру истраживања модела идеолошке конструкције југословенског идентитета у архитектури, професор Александар Игњатовић је у делу *Југословенство у архитектури 1904-1941,*[10] преко одређеног броја споменика вајара Ивана Мештровића, маузолеја на Опленцу и спомен-костурнице на Скадру, указао на идеолошке аспекте споменичке архитектуре прве половине двадесетог века.

Дела српског меморијалног градитељства од 1918. до 1955. године, парцијално су обрађена кроз синтетичке или монографске студије. Међу монографијама се издваја монографија Братиславе Костић, *Ново гробље у Београду*,[11] у оквиру које су обухваћени, између осталог, значајни меморијали подигнути на простору Новог гробља. Од посебног значаја су монографије које обрађују стваралаштво архитеката који су у оквиру свог стваралачкаг опуса остварили више дела из меморијалног градитељства. Посебно се издваја монографија професора Александра Кадијевића, *Момир Коруновић*,[12] у оквиру које је систематски обрађен целокупан и богат меморијални опус овог аутора, чиме је употпуњена представа о меморијалном стваралаштву међуратног периода. Од осталих монографских студија издваја се монографија Зорана М. Јовановића, *Александар Дероко*,[13] у оквиру које је обрађен меморијални опус овог, за историју меморијалног градитељства значајног аутора. Остала дела монографског карактера у којима је због мале ангажованости архитеката у оквиру овог поља стваралаштва, обрађено једно до два дела из меморијалног градитељства не умањују њихову вредност у контексту допуњавања историографске

[9] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству*, Књига II, Београд 2005, В. Суботић, П. Опачић, Г. Миљанић, П. Павловић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије;* Књига I у 2 тома, Београд, 2006,
[10] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941,* Beograd 2007;
[11] Б. Костић, *Ново гробље у Београду,* Београд 1999;
[12] А. Кадијевић, *Момир Коруновић,* Београд 1996;
[13] З. М. Јовановић *Александар Дероко,* Београд, 1991;

представе о меморијалном стваралаштву овог периода.[14] У оквиру монографских дела објекти су систематски обрађени, и вредновани у односу на целокупан стваралачки опус архитекте и времена у коме је стварао. Велики значај за систематску анализу меморијалног градитељства имају и стручни радови који обрађују уже периоде стваралаштва појединих архитеката, или одређене регионе на којима су остварили већи број објеката.[15] Издвајају се радови професора Александра Кадијевића; *Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховскоја, Василије Михаилович Андросов (1872-1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги* и *Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији.* Посебан значај за преглед развоја меморијалног градитељства, има један број стручних радова у којима је у оквиру анализе одређених стилских тенденција, укључена и анализа појединих дела меморијалног градитељства.[16]

О појединим делима меморијалног градитељства објављен је један број монографија и монографско прегледних радова.[17] Међу монографским студијама

---

[14] З. Шипка – Ергелашев, Пера Ј. Поповић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске* 16, Нови Сад 1980, 191-236; М. Вукотић-Лазар, *Архитекта Момчило Белобрк*, Београд 1996; М. Ђурђевић, *Браћа Крстић,* Београд 1996, С. Тошева, *Бранислав Којић,* Београд Београд 1998; Д. П. Милашиновић Марић, *Архитекта Јан Дубови,* Београд 2001; M. Vukotić – Lazar, *Beogradsko razdoblje arhitekte Nikole Dobrovića (1945-1967)*, Beograd 2002;; А. Кадијевић – С. Марковић, *Милан Минић: архитекта и сликар,* Пријепоље 2003, Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Землянченко*, Архитектор Высочайшего двора Н. П. Краснов*, Симферополь 2003; М. Јанакова–Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ*, Београд 2006; П. В. Милошевић, *Мате Бајлон, архитекта (1903-1995),* Београд 2007;

[15] Ж. Шкаламера, Архитекта Никола Краснов (1864 – 1939), *Свеске ДИУС* 14, Београд 1983, 109 – 129; А. Кадијевић, Прилог проучавању дела архитекте Николаја Краснова у Југославији (1922-1939), *Саопштења* РЗЗЗСК XXVI, Београд 1994, 190-191; А. Кадијевић, Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС / Југославије у Београду од 1922 до 1939, *ГГБ* XLIV, Београд 1997, 221 – 254; А. Кадијевић, Рад архитеката Јулијана Ђупона и Всеволда Татаринова у југоисточној Србији, *Лесковачки зборник* XXXVIII, Лесковац 1998, 137-142.; А. Кадијевић, Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946), *ГГБ* XLV-XLVI, Београд 1998-1999, 115-133; А. Кадијевић, Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата, *Саопштења* РЗЗЗСК XXX-XXXI, Београд 1998-1999, 233-237; А. Кадијевић, Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховскоја, *Наслеђе* II, Београд 1999, 33-40; А. Кадијевић, Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражења националног стила у српској архитектури, *ГГБ* XLVII-XLVIII, Београд 2000-2001, 213-224; А. Кадијевић, Василије Михаилович Андросов (1872-1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги, *Ужички зборник* 29, Ужице 2005, 199 – 223; Н. З. Килибарда, Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури*, ГГБ* XLVII; Београд 2010, 211-238; А. Кадијевић, Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији, *ЗЛУМС* 40, Нови Сад 2012, 225-240;

[16] A. Kadijević, Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata, *Moment* 17, Beograd 1990, 90-100; З. Маневић, *Романтична архитектура,* Београд 1990; М. Јовановић, Француски архитект Експер и „Ар Деко" у Београду, *Наслеђе* III, Београд 2001, 67 – 84;; А. Кадијевић, Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године, *Зборник радова Ниш и Византија* II, Ниш 2004, 379-392; С. Михајлов, Неовизантијски елементи у архитектури Рајка М. Татића, *Зборник радова Ниш и Византија* II, Ниш 2004, 423-434; А. Кадијевић, Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941), *Наслеђе* XIII, Београд 2012, 59-77;

[17] Љ. Дурковић-Јакшић, *Његош и Ловћен*, Београд 1971; Т. Вукосављевић, Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* VI, Чачак 1975, 227-241; П. Опачић, *Солунски фронт – Зејтинлик*, Београд, 1978; М. Соколовић, Спомен – костурница на Мачковом

обухваћен је мали број, обично најрепрезентативнијих дела меморијалног градитељства овог периода. Међу монографијама, у оквиру којих је посебна пажња посвећена архитектонској анализи и процени уметничких вредности, издвајају се се *Опленац,* професора Миодрага Јовановића, *Зебрњак: у трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба,* Зорана М. Јовановића, *Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу,* Тадије Стефановића, као и монографско-прегледни радови; *Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку*, професора Александра Кадијевића, *Споменик Виктору Дику на Лопуду,* Дубравка Бачића, *О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу,* Тадије Стефановића, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*, професора Александра Кадијевића.

Значајан допринос сагледавању идеолошких аспеката, у контексту конструкције југословенског идентитета у архитектури, кроз анализу споменика Незнаном јунаку на Авали, представљају радови професора Александра Игњатовића, *Од историјског сећања до замишљања националне традиције: споменик Незнаном јунаку на Авали (1934-1938)*[18]*,* и *From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934-38).*[19]

У оквиру литературе која је коришћена при изради докторске дисертације обухваћене су и студије у којима је дат преглед архитектуре ширег временског периода,[20] студије о споменицима из одређених региона,[21] радови који се односе на

камену, *Саопштења* XVI, Београд 1984, 259 – 262; М. Соколовић Миодраг, *Зејтинлик. Српско војничко гробље у Солуну*, Београд 1986; В. Касалица, Једно градитељско остварење Александра Дерока у Смедереву, *Гласник ДКС* 12, Београд 1988, 132-133; М. Јовановић, *Опленац. Храм светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића,* Топола 1989; А. Кадијевић, Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку, *Врањски гласник* XXVI-XXVII, Врање 1993-94, 153-163; D. Bačić, Spomenik Viktoru Dyku na Lopudu*, Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*. Vol. 11, No. 1(25), Prosinac 2003, 45-54; З. М. Јовановић, *Зебрњак: у трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд, 2004; П. Опачић, *Зејтинлик – српско војничко гробље у Солуну*, Београд, 2004; Т. Стефановић, О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу, *Лесковачки зборник* XLVII, Лесковац 2007, 121-129; Т. Стефановић, *Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу*, Лазаревац 2009; А. Кадијевић, О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду, *Лесковачки зборник* L, Лесковац 2010, 197-206; Р. Дојчиновић, *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица 2011; А. Кадијевић, Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012)-од заборава до обнове, *Лесковачки зборник* LII, Лесковац 2012, 155-164;

[18] A. Ignjatović, Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: spomenik Neznanom junaku na Avali (1934-1938), Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, *Zbornik radova INIS,* Beograd 2006, 229-252;

[19] A. Ignjatović, From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934-38), *SEER,* Vol. 88, No. 4, October 2010, 624-651:

[20] М. Митровић, *Новија српска архитектура,* Београд 1975; А. Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930-1980*, Београд 1992;

[21] Д. Лазић, *Споменици револуције у Крушевачком крају*, Крушевац 1975; А. Павловић, Јавни споменици посвећени народноослободилачкој борби, *Рашка баштина* 1, Краљево 1975, 161-166; M. Dakić, *Spomenici NOR-a i revolucije na području Zajednice općina Karlovac*, Zagreb 1986; Б. А. Андрејевић,

заштиту и уређење војних гробаља и споменика, [22] као и издања Завода за заштиту споменика културе, водичи и сл.[23]

Споменици Ниша (НОР и раније ратови), Ниш 1985; Р. Вујадиновић, *На вјечној стражи. Споменици и спомен – обиљежја НОР-а и револуције у пљеваљском крају*, Пљевља 1988; Б. Андрејевић, *Споменици Ниша. Заштићена културна добра од изузетног и великог значаја*, II издање, Ниш 2001; М. Бијелић, Д. Р. Николић, *Слобода исклесана у камену. Спомен-обележја ослободилачких ратова у општини Нова Варош*, Нова Варош 2008;

[22] Ј. Секулић, Тунис и Грчка, *Гласник ДКС* 5, Београд 1981, 17-19; Г. Симић, Српска војничка гробља у Бизерти и Мензел Бургиби у Тунису, *Саопштења* XIV, Београд 1982, 243-256; М. Соколовић, Споменици српског порекла у СР Македонији. Проблеми њихове заштите и уређење, *Гласник ДКС* 10, Београд 1986, 112-113; М. Соколовић, Рад на споменицима српског порекла у иностранству у 1985. години, *Гласник ДКС* 10, Београд 1986, 113-114;. М. Лукић, Српско војничко гробље из Првог светског рата deli Ibrahim – Алжир, *Гласник ДКС* 14, Београд 1990, 153-156; М. Соколовић, Сачувана документација о градњи спомен цркве са костурницом у Лазаревцу, *Гласник ДКС* 15, Београд 1991;

[23] G. Jokić, *Jugoslavija: spomenici revolucije, Turistički vodič,* Beograd 1986; Група аутора, *Чувари баштине – 50 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе 1947-1997*, Београд 1998; *Vodič, Nacionalni park Kopaonik*, 1999; *Заштитар 1. Зборник заштите непокретних културних добара*, МЗЗСК, Суботица 2006; *Споменичко наслеђе колубарског и мачванског округа,* Ваљево 2006; *Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, Београд 2007;

II Меморијална архитектура - традиције и узори

Питање односа архитектуре и сећања, међу првима је покренуо Џон Раскин, истичући да је архитектура „лука сећања“, вернија и реалистичнија од било ког текста, јер „ми можемо живети без ње“ и „обожавати без ње, али се не можемо сећати без ње“.[24] Алојз Ригл је испитујући степен вредности који се везује за сећање и архитектуру, закључио, да је оно што видимо као споменик, ствар тренутног сензибилитета, тако да су споменик и сећање наше конструкције.[25] За разлику од ових првих тумачења односа сећања и архитектуре, Пјер Нора је у свеобухватном и слојевитом тумачењу, на посредан начин указао на значај архитектуре и споменика у креирању „места сећања“, која се могу тумачити у сва три смисла речи: материјалном, симболичком и функционалном, али на првом месту су то остаци, ултимативни облик, у коме преживљава комеморативна свест у историји којој сећање треба пошто га се одрекла. Она се рађају из осећаја да не постоји спонтано сећање, и да треба стварати, архиве, обележавати годишњице, организовати прославе, држати погребне говоре, састављати документе, јер такви поступци више нису природни.[26] Под тим појмом се могу замислити, од места понуђених конкретним искуством, попут гробља, музеја и годишњица, преко оних сложених која су производ промишљања, као што је појам генерације, порекла, регија, предела, до материјалних у које спадају, топографска места, библиотеке, резиденције, архиве. Спомеником је значење интризично, иако им локација није безначајна, јер се могу премештати, а да им се не промени значење.[27]

Алаида Асман, као просторне метафоре за памћење издваја храм славе и библиотеку, кроз које световна традиција, изашавши из свере сакрализованог предања, све више придобија сакрализовану ауру. „Она се монументализује као храм славе који сад људска рука гради као брану против времена и који више не зависи од хировитих инстанци. Друштво постаје оснивач и гарант свог памћења.“ [28] По принципу пантеона, храм славе бира, канонизује и монументализује особе и дела као суму ванвремених вредности, које обавезују да се спомињемо будућности, док библиотека омогућује знање о прошлости. Први облик сећања се повезује са спомеником, а други са

[24] S. Anderson, Memory in architecture, *Jerusalim Seminar* 1994, 1. http://www.jersemar.org.il
[25] Исто, 2-3.
[26] P. Nora, Between Memory and History: Les Lieuxde Memoire, Representationons, Special Issue: Memory and Counter Memory, *JSTOR* No. 26, (Spring 1989), 12.
[27] Исто, 22.
[28] A. Asman, O metaforici sećanja, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja R.E.Č* (56.2), 1999, 122

архивом.[29] Отварање многих музеја у Британији, сведочило је о појачаној грађанској свести средње класе, чији се национализам испољавао у слављењу великих људи.[30]

Поред бројних тумачења односа сећања и архитектуре, меморијална архитектура (архитектура сећања) се у основном значењу, везује за обележја, објекте, гробља, надгробнике и просторне површине, којима је основна функција чување меморије на појединце, знамените личности, историјске догађаје, пале ратнике.

Најчешћи тип спомен-обележја у европској меморијалној архитектури су споменици у форми стуба и обелиска, чији се развој може пратити од антике до данас. У метафоричком смислу стуб–обелиск оличава људско дело и моћ, а на метафизичком нивоу представља један вид медијума који успоставља комуникацију између људи и богова, или ако се тумачи на апстрактном нивоу, представља *axis mundi* – тачку у којој се спајају небо и земља.[31]

После паузе која је трајала читав средњи век обелисци су поново почели да се подижу у ренесанси. Почев од папе Сикста V обелисци се постављају широм Рима као израз папске световне моћи. У истом периоду папе су почеле да користе и античке римске стубове, тако што су на њих стављале ликове светаца.[32] Католичка црква у седамнаестом и осамнаестом веку, у циљу истицања тријумфа цркве и вере, подиже заветне стубове, посвећене Богородици, Св. Тројици и другим свецима, као и споменике у форми крста, чији се континуитет може пратити од средњег века. Заветне стубове и споменике у форми крста подизале су и православне цркве у земљама које су прихватиле барок.

Стубови су често коришћени у европској меморијалној архитектури за обележавање важних историјских догађаја. Поновно оживљавање меморијалних стубова посвећених историјским догађајима у средњој Европи, везује се за архитекту Јохана Фишера фон Ерлаха који је подигао два стуба са спирално постављеним историјским рељефима пред Карловом црквом у Бечу.[33]

---

[29] A. Asman,, *наведено дело,* 124.
[30] T. Kuljić, *Kultura sećanja. teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti,* Beograd 2006, 47.
[31] О симболици стуба у архитектури в. у, A. Gerbian, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi,* Novi Sad 2004, 889- 894; M. Luis (priredio), *Arhitektura elementi arhitektonskog stila,* Beograd 2009, 172. О универзалном стубу Axsis mundi, који повезује небо и земљу в., у, M. Elijade, *Sveto i profano: priroda religije,* Beograd 2004, 30-38. Обелиск је «скулптура каменог стуба», изведена од монолитног правоугаоног каменог блока, са врхом пирамидалног облика. У старом Египту имао је велико симболичко значење везано са култом сунца. О симболу обелиска в. у, N. Biderman, *Rečnik simbola*, Beograd 2004, 259.; grupa autora, *Larrousse- Mali rečnik simbola*, Beograd 2011, 379.
[32] M. Luis, *navedeno delo,* 173.
[33] Исто, 173.

Меморијални стубови су били распрострањени широм европског поднебља, и за разлику од стубова које је подизала црква у знак тријумфа вере, један од првих подигнут у знак сећања на један световни догађај био је израђен 1677. године, крај Лондонског моста. Стуб је подигнут у знак сећања на велики пожар у Лондону 1666. године и израђен је по пројекту архитеката Кристофера Рена и Роберта Хука.[34] Поред обележавања важних догађаја из прошлости, снажна симболичка веза између стуба и победе остала је до данашњих дана. Нелсонов стуб на Лондонском Трафалгару, архитекте Вилијема Ријелтона, подигнут је четрдесетих година деветнаестог века у знак сећања на Нелсонове победе над Француском и битку код Трафалгара у којој је Нелсон погинуо. Берлински стуб победе подигнут је у славу пруских победа над Данском, Аустријом и Француском 1873. године, по пројекту архитекте Хајнриха Штарка. Изграђен је од блокова пешчара и украшен цевима скинутим са заробљених непријатељских топова. На врху стуба постављена је златна статуа Победе, рад скулптора Фридриха Дракеа.[35] Постављањем оригиналног оружја на споменичко архитектонска дела посвећена биткама, ратовима и победама, потврђивала се веза са историјским догађајем који се славио, и који је требало сачувати у колективном сећању народа.

Меморијална архитектура у Европи, ако се изузме антички период, подизање верских и световних скулпторалних споменика у ренесанси и бароку, као и стубова и обелиска, добила је посебан значај од осамнаестог века, са добом просвећености и романтизма. Са јачањем грађанске свести и национализма, односно са прелазом из премодерног у модерно поимање прошлости,[36] долази до успона меморијалног градитељства. Монопол над прошлошћу од цркве је преузела држава, тако да у овом периоду расте број измишљених комеморација и споменика који руше монопол верских празника, или се са њима спајају.[37] Успостављање и прослављање националних празника пратило је подизање споменика у част неког важног догађаја из прошлости,[38] а поред стуба и обелиска, који су до данас остали најчешћи вид

[34] M. Luis, *navedeno delo,* 173-174.
[35] Исто, 174.
[36] Прелаз из премодерног у модерно поимање прошлости, скривен и неравномеран процес, који се по Нори не може везати ни за 1789, ни за 1848. годину, већ за рушење сеоских образаца памћења в. у, T. Kuljić, *Kultura sećanja*.... 47.
[37] Исто, 33.
[38] Жан Жак Русо 1772. године Пољској влади упутио је препоруку да национални празник организује поред неког од споменика подигнутог у част неког важног догађаја из прошлости. У Немачкој Ернст Мориц Арнт надовезујући се на Фридриха Лудвига Јана који се залаже да се успостављање празника у спомен на Лајпцишку битку, сматра да би у знак сећања на тај дан.требало подићи споменик в. у, М.

обележавања победе и сећања на појединце и догађаје, у овом периоду се појављују нови видови меморисања. Нови тип меморијалних објеката, који се успоставља, и свој успон достиже након Француске револуције чинили су пантеони, храмови славних људи, валхале, војничка гробља, споменици и маузолеји посвећени знаменитим људима науке, уметности и политике. Црква Св. Женевјеве – заштитнице Париза, архитекте Жермена Суфлоа, после Француске револуције претворена је у Пантеон.[39] Црква је започета 1752. године и насупрот дотадашњој слободној, барокној примени класичних елемената, на овом објекту остварен је идеал времена у споју грчке једноставности и римских детаља. Овим објектом је симболично наговештен тријумф века разума, што је постигнуто и у коначном самосвесном, и хладном ефекту реализованог објекта.[40]

Дуализам осамнаестог века, изражен кроз деловање рационалиста и романтичара, у архитектури се манифестовао оживљавањем, с једне стране грчких и римских узора, и с друге стране стилова средњег века, Далеког и Блиског истока. Неокласична архитектура тог периода једнако је романтична, јер представља пројекцију модерног схватања античке естетике, док је готска, средњовековна архитектура сама по себи романтична због асоцијација на ирационално, мистериозно. Историцизам је представљао савршено архитектонско средство за изражавање „романтичног доба разума и осећајности,“[41] што се одразило и на меморијално градитељство овог, али и каснијег периода.

Допринос новом схватању меморијалне архитектуре у осамнаестом веку, у духу стваралачке снаге романтичног класицизма, дао је творац „архитектуре сенки“ Етјен Буле. Буле се теоријски бавио проблемом меморијалних споменика, истичући да је циљ, који се поставља када се граде овакви споменици, овековечавање успомене на оне којима су посвећени. Ове споменике, по Булеовом схватању, треба замислити тако да пркосе времену.[42] Његов нацрт за споменик једном од хероја науке Исаку Њутну, из 1784. године, револуционарног је карактера. Споменик је замишљен у форми сфере, највероватније инспирисан римском сферичном куполом, чији се сличан облик среће и

Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године: зашто прослављамо историју?,* Београд 2003*,* 113-116.

[39] M. Traktenberg, Osamnaesti vek, u *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1* (priredio M. R. Perović), Beograd 1997, 40.

[40] Dž. Džekobus, Moderna arhitektura, u *Svetska arhitektura,* Beograd 1967, 295.

[41] M. Traktenberg, *Osamnaesti vek*...21.

[42] E. Lui Bule, *Arhitektura; Esej o umetnosti,* Beograd 1999, 87.

на другим пројектима Булеа.[43] Сфера представља земљу и Њутнова открића. Дању је звездано небо представљено у унутрашњости лопте помоћу отвора у куполи, док се ноћу ефекат постиже помоћу јаког осветљења. Кружно засађеним дрвећем – чемпресима око зграде, оживљава традицију Римске империје са Аугустовог и Хадријановог маузолеја.[44] Гробница у средини сфере је једини материјални предмет, и представља споменик науци и уметности. За идеални модел меморијалне архитектуре, Буле је издвојио египатске пирамиде, истичући да споменик треба да делује тужно, али у исто време узвишено и вечно. По Булеу „није могуће замислити ништа тужније од споменика који се састоји од равне површине, голе и без украса, од материјала који упија светлост, потпуно лишеног појединости споменика чију декорацију образује слика сенки оцртаних још тамнијим сенкама.“[45] Последњих двадесет година осамнаестог века настали су, могуће под Булеовим утицајем, многи пројекти на астролошке теме, споменици сферног облика, куполе покривене звездама по узору на небески свод, као и кенотафи Њутну, архитеката Делпина, Геја, Лабадија.[46]

Булеов савременик Клод Николас Леду, познат француски архитекта утописта, и творац „идеалног града“, фасциниран револуционарном визијом будућности, своје храмове врлине и славних људи, посебно популарне од Француске револуције, претворио је у мала ремек дела.[47] Ледуови храмови су обично чистих стереометријских облика, допуњени елементима класичних историјских модела. *Кућу на селу* или *храм сећања*, посвећен социјалним врлинама из 1747. године, Леду је у складу са романтичарско револуционарним духом своје утопије, представио у форми коцке са орјенталним минаретима.[48] *Кућа славних* или *Панаретон*,[49] такође је кубичне форме, у доњој зони окружена тремовима, а у горњој статуама. Облик коцке, често коришћен на Ледуовим пројектима, за њега је представљао симбол постојаности на који се постављају богови и хероји.[50] Под дубоким утицајем друштвеног и моралног утопизма овај романтичар, у демократичности објеката свог идеалног града Шоа, не прави разлике између објеката намењених радницима и бирократама, а самим тим и између

[43] Dž. Džekobus, *navedeno delo,* 299; H.V. Kraft, Teorija arhitekture: relativsitička estetika arhitekture, arhitektura u doba prosvećenosti i revolucionarna arhitektura, *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj.* 1 (priredio M. R. Perović), Beograd 1997, 72-74.
[44] H.V. Kraft, *navedeno delo,* 73.
[45] E. Lui Bule*, navedeno delo,* nap. na str. 91.
[46] Исто, нап. на стр. .93.
[47] K. N. Ledu, *Arhitektura iz ugla umetnosti, običaja i zakonodavstva,* Beograd 2002.
[48] K.N. Ledu, наведено дело, 80; L. Gruson, Claude Nicolas Ledoux, visionary architecture and social utopia. *In International Conference of Territorial Intelligence, Besançon 2008/200*., 299 – 307.
[49] K. N. Ledu, *navedeno delo,* 77-78.
[50] Исто, напомена на стр. 80.

обичних стамбених објеката и храмова. Поред храмова који су намењени величању људских моралних вредности и врлина, које је донело доба разума, посебан део у свом „идеалном граду Шоу“, архитекта Леду, посвећује гробљу.[51] Гробље је сферичног пресека и попут већине његових храмова, постављено је на узвишењу. Централни објекат на гробљу, вероватно намењен урнама, је и сам у виду сфере. Леду пројектујући гробље у виду сфере, попут сферичног облика града Шоа, по значају га приближава, ако не самом идеалном граду, оно барем његовим храмовима. Његова визија гробља, којој посвећује значајну пажњу, готово да наговештава демократизацију памћења, која се од Француске револуције, између осталог, одразила и кроз уређење војничких гробаља.

Револуционарни дух другог романтичара, немачког архитекте Фридриха Гилија, типичан је за крајности романтизма.[52] Гили се сврстава у центар немачког неокласицизма и струје прожете идеалима старе Грчке архитектуре. Гилијев *Споменик Фридриху Великом,* на скици из 1797. године, пројектован је у виду Грчког храма окруженог обелисцима. Други Гилијев пројекат, маузолеј породице Хојм, подигнут у близини Бреслауа, такође је у виду Грчког античког храма. У духу историцизма, у Единбургу, Роберт Адам је 1777. године пројектовао гробницу – маузолеј енглеског филозофа Дејвида Хјума, у виду римског маузолеја.[53] У Берлину је у неокласицистичком стилу од 1788-1791. године подигнута Брандербуршка капија, по пројекту архитекте Карла Готарда Ланганса.

У данима најмрачнијег терора у Француској 1793-1794. године, организован је низ конкурса под Давидовим покровитељством. Диран је међу конкурсним радовима имао два *Декадна храма*, посвећена званичном декадном култу револуционарних власти, кружног облика, са гигантском куполим и класичним стубовима. Спољна и унутрашња декорација куполе у оба случаја је иста, кугла споља, звездано небо изнутра. Диран није направио никакав формални раскид између архитектуре Луја XVI и архитектуре Првог царства.[54] Сматрао је да коринтски ред треба да се користи само за велике јавне грађевине, као што је његов споменик за Трг Етоал у Паризу из 1807.

[51] K. N. Ledu, *navedeno delo,* 99-102.
[52] Dž. Džekobus, *navedeno delo*...299.
[53] I. G. Brown, David Hume's Tomb: a Roman mausoleum by Robert Adam, *Society of Antiquaries of Scotland 121*, 1991, 391-422.
[54]V. Sambijen, Diran i kontinuitet tradicije, *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1,* (priredio M. R. Perović), Beograd 1997, 176 i 179.

године.[55] Петнаест година након Дирановог *Декадног храма*, сличан храм, посвећен части и врлини, пројектовао је Диранов ученик Кас.[56]

Француску меморијалну архитектуру након Револуције, обележило је интезивно подизање споменика.[57] Место порушених ројалистичких споменика у Француској, заузела је женска фигура Маријане, персонификације Француске Републике. Две године после Револуције, подижу се или се планирају споменици који се зову „Олтар отаџбине", који имају форму саркофага, и посвећени су „мученицима слободе".[58]

Француска револуција донела је промену у начину на који су схватана и доживљавана војничка гробља. У Европи су и пре Француске револуције постојала војничка гробља, обично формирана на бојним пољима. Ова гробља по свом значају била су далеко од савременог схватања војничких гробаља као места комеморације или култа одавања почасти.[59] Први пример да су војници пренети са бојног поља и сахрањени на одвојеним површинама забележен је у време америчког грађанског рата, али нема доказа да је пракса примењивана у Америци утицала на Европу. У Немачким ратовима за ослобођење формирана су нека војничка гробља, униформна, са једноставним каменим плочама, док су једино гробови војсковођа били обележени раскошнијим споменицима. Од Француске револуције уређују се војничка гробља, која добијају посебан значај, као израз демократизације памћења, али и стварања нове културе сећања на жртве и хероје страдале за нацију и државу.[60] Жртвовати се за отаџбину *Pro patria mori* представљало је најузвишенији чин.[61] Француска је охрабрила стварање војничких гробаља пошто «једнакост мора постојати на гробљима као и у градовима. Слобода не зависи од богатства».[62] Потреба да се пронађе већи смисао рата, од Француске револуције, постао је национална опсесија. Смисао је налажен у култу палог војника који је по Георгу Мосеу повезан са митом о ратном искуству, који су почевши од Наполеонових ратова, изградили ратни добровољци који су себе

[55] V. Sambijen, *navedeno delo,* 180.
[56] Исто, 176.
[57] L. Berggren, The „Monumentomania" of the of the Nineteenth Century; Paris: Coises, Effects and Problems of Study, *Memory & Oblivion, Proceedings of the XXIXth International Congres of the History of Art held in Amsterdam*, 1-7 September 1996, Amsterdam 2000, 561-566.
[58] B. Pajić, *наведено дело*.
[59] G. L. Mosse, National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany, *Journal of Contemporary History,* Vol. 14, No. 1 (Jan., 1979), pp. 6.
[60] Поштовање гробова погинулих грађана и војника присутно је и у средњем веку в. у, М. Митерауер, *наведено дело,* 53-54.; О политици гробаља у Француској у 19. веку, в. у, N. A. Pantano, Cemetery Politics in 19-th Century Paris; The Manipulation of Memorials, Memory an Mourning, *Memory & Oblivion, Proceedings of the XXIXth International Congres of the History of Art held in Amsterdam*, 1-7 September 1996, Amsterdam 2000, 553-560.
[61] B. Pajić, Vojnička groblja: Oltari sebičnih otadžbina, *Vreme* 694, 22.04.2004.
[62] G. L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival*....6.

доживљавали као хероје и одабрану елиту. Прихватање култа палог војника за нацију и отаџбину постала је основа мобилизације у каснијим ратовима. У Европи су кроз споменике, војничка гробља и комеморације, одавали почаст мртвима као мученицима палим за нацију. Општи војнички споменици и војничка гробља су прва конструисана места сећања намењена обичним војницима. Кроз тај вид сакрализације и овековечавања живота обичних војника, борба је постала славна дужност која одступа од свакодневице, а сваки војник херој.[63] Овај вид меморисања и стварање култа мртвих војника, као и мита о ратном искуству, доживео је посебну експанзију после Првог светског рата. За уређење војничких гробаља у Европи у највећем броју случајева усвојен је модел грчке једноставности, која у одсуству орнаментике указује на војничко устројство. Споменици кроз своју једноставност и униформност, попут војника у борби, стварају осећај озбиљности и поштовања. Године 1917 архитекта Паул Бонац ангажован је да направи дистинкцију између војничких и грађанских гробаља у Немачкој. Војничка гробља је карактерисао ред и субординација индивидуе према заједници, а грађанска су представљала израз личне слободе. Овде су војници и грађани међусобно конфронтирани, а гробље симболише и данашњи конфликт између војника у првим линијама и позадине.[64]

Војничка гробља су најчешће правилно геометријски уређена, са једнообразним споменицима и обележена централним комеморативним стубом, или спомеником у виду крста «cross of sacrifice». *Cross of sacrifice* архитекте Реџиналда Блумфилда, заступљен на британским војничким гробљима, изведен је из хришћанске традиције. Повезаност са хришћанском традицијом одразила се на бројне војничке споменике; тако је модел *Пијете* послужио за идејно решење споменика палог војника у наручју жене или Христа. Утицај хришћанске традиције присутан је и у осликавању спомен-капела са представама *Васкрсења,* или *imitatio Christi*. Ова хришћанска иконографија посебно је заступљена на фашистичким гробљима. Увођењем хришћанске иконографије традиционално хришћанско веровање транспоновано је у националну, цивилну религију.[65] Поред утицаја хришћанске традиције на војничким гробљима и споменицима приметни су и утицаји паганских веровања. Међу примерима се издваја Лутјенсов пројекат великог камена сећања, тзв. белог олтара, намењеног британским

[63] О култу палог војника и миту о смрти в. у, G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reashaping the Memory of the World Wars,* Oxford, New York, 1990, 34-106.
[64] G. L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival*...9.
[65] G. L. Mosse, *Fallen Soldiers*...7-9; J. Winter, *Sites of Memory. The Grear War in European Cultural history,* Cambridge Universiti Press 1995, 91-93.

војничким гробљима и гробљима Комонвелта. Камен сећања представља форму између саркофага и олтара без верских обележја, и изведен је у духу Лутјенсове тежње ка минимализму и апстракцији. Лутјенс је, да би избегао хришћански симболизам, инспирацију нашао у великом камену слонова на Монговој гробници у Кини. Лутјенсов пројекат у почетку није наишао на одобравање ни код хришћана, ни код владе. Влада је одобрила да се олтар постави у споју са Блумфилдовим крстом,[66] или у некој другој комбинацији. И поред несугласица, камен сећања је постао друго основно обележје Британских војничких гробаља.

Конструкција Немачких војничких гробаља има везе и са националном мистиком и традицијом. Формирана у природном пејзажу, надовезују се на германску симболику природе повезане са коренима и немачким идеалом, вечног националног духа и обожавања природе.[67] У Немачкој је после Првог светског рата установљен модел споменика *Heldenhaina (Heroes Groves)* светог места сађењем дрвећа и обично подизањем споменика у виду толоса.[68] Парковска гробља настала у Америци од 1880. године, проширила су се и на Немачку, између 1830 и 1850. године.[69]

Деветнаести век су обележиле две тенденције у области политике, које су дале обележје архитектури овог периода, национализам и империјализам.[70] Меморијална архитектура је у периоду национализма и империјализма имала двојаку улогу. Споменици су својом симболичном и едукативном наменом, требали да послуже циљу „масовне производње традиције“,[71] док је с друге стране подизање репрезентативних здања, монументалних меморијала и увођење нових церемонија, требало да репрезентује надмоћ националних држава у њиховом надметању на међународној сцени.[72]

---

[66] J. Winter, *Sites of Memory...*107.
[67] G. L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival....*12.
[68] Исто, 3.
[69] Исто, 13.
[70] О стварању традиција национализма и империализма в. у, E. Hobsbom, Masovna proizvodnja tradicija; Evropa, 1870-1914, u E. Hobsbom, T. Rejndžer (ur), *Izmišljanje tradicija,* Beograd 2002, 383-448.
[71] Немачка није успела да Вилхелма Првог произведе у Ујединитеља Немачке и поред подигнутих 327 споменика до 1902, али је у току једне године после Бизмаркове смрти 1898. године, 470 општина одлучило да подигне Бизмарков стуб. У Француској је успешно ширен култ републиканизма кроз две врсте споменика ширили су се земљом, кроз градске и сеоске заједнице: замисао републике саме (у облику Марјане, која је сад постала опште позната) и фигуре брадатих грађана, које је локални патриотизам изабрао да сматра својим, прошлим или садашњим уваженим личностима. Грађење републиканских споменика је охрабривано, а цена је плаћана на локалном нивоу. Док су зграде и споменици били највидљивија форма новосуспостављене немачке историје, између романтичне немачког национализма пре 1848 и новог режима. в. у, E. Hobsbom, T. Rejndžer, *navedeno delo,* 284, 396-403.
[72] Исто, 187-205.

Са Француском револуцијом и њеним преображајем у Наполеоново царство, тријумфални стубови и лукови подизани у периоду римског царства, као вид глорификације владара и победе, поново оживљавају. За време Наполеона Бонапарте учвршћује се споменичка култура, као израз памћења монументалне државне прошлости, при чему се у исто време службено памћење демократизује, што се огледало у дизању споменика обичним војницима, а не само генералима и краљевима.[73] Оживљавање стилова славне прошлости римског царства, у време Наполеонове владавине, требало је да изрази снагу и моћ нове државе. Наполеонове урбанистичке амбиције остале су већином нереализоване, али је његовом заслугом изграђено неколико споменика у Паризу, импозантних због своје величине, екстраваганције и положаја, пре него због апсолутног квалитета.[74] Његове грађевине су велики трајановски стуб на тргу Вендом, коринска црква Мадлена и тријумфална капија на тргу Етоал. Тријумфална капија на Тргу Етоал, архитекте Шалгрена, подигнута у спомен свих који су изгинули за слободу Француске, један је од првих објеката ове врсте.[75] Изграђена је у облику римског славолука у циљу величања новог империјализма. Капију је наручио Наполеон 1806. године, и грађена је тридесет година, тако да император није дочекао да је види. Са унутрашње стране славолука исписана су имена француских генерала, док је у основи, скоро један век касније, постављен гроб Незнаног јунака. Слична капија са три лука подигнута је на тргу Карусел, такође у Паризу. Наполеон је наручио од архитекте Пјер Вињона да пројектује Храм Славе за његове хероје. Вињон је одабрао антички храм са коринтским стубовима, и прилагодио га намени. Храм Славе, данас црква Мадлена, није био довршен за време Наполеона.[76] Идеја да се као национални споменик подигне спомен-црква, према Митерауеру, појављује се од 1814-1815. године, и представља стари мотив хришћанске меморијалне културе који се среће још у раном средњем веку.[77]

Због тријумфа Револуције и Наполеонових победа, француска страст за моралну драму и историју, остављала је у сваком граду архитектонска и вајарска обележја својих тријумфа, у стилу неокласицизма. И док су у ренесанси антички споменици

[73] T. Kuljić, *navedeno delo,* 26, 33-34.
[74] M. Traktenberg, Devetnaesti vek, u *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1* M. R. Perović (priredio), Beograd 1997, 100.
[75] Dž. Džekobus, *navedeno delo,* 309.
[76] Исто, 309.
[77] Јозеф Герес је 1814 године предложио завршетак изградње катедрале у Келну, у којој је он с једне стране видео «жртву у знак захвалности због ослобођења од сужањства под Французима», а с друге стране «симбол новог царства које желимо да изградимао». в. у, М. Митерауер, *наведено дело,* 121-123, 127-128.

били модел антропоцентризма, у неокласицизму су представљали израз демократске организације друштва и идеал вредан имитирања.[78] Овај западни неокласицизам често удружен са републиканизмом, истовремено је пратило интересовање за верникуларну прошлост или средњовековно наслеђе, потстакнуто етничким национализмом,[79] тако да су се уз класичне храмове појављивале готске цркве, засвођене гробнице, музеји и саборне зграде украшене мотивима везаним за средњовековне битке и националне хероје. Средњовековна епоха и златно доба њених хероја чинило се да су потпуније допуњавали нову идеологију и језик, на којима се ширио култ националне особености, чему су допринеле и Наполеонове градитељске амбиције засноване на римској империјалној уметности. Наполеон је својим градитељским подухватима указао на двозначну симболику класичног идеала уметности, и усмерио националну буржоазију да се окрене уметности средњег века. Средњовековни (археолошки) споменици постаће израз националног духа и симболи националне креативности. Избор Средњег века за модел прошлости, у којем се буржоарски национализам суочио очи у очи са феудалним клерикализмом, представљао је историјски компромис неуспеха буржоазије са тријумфом аристократије. [80]

Национализам и империјализам су нашли израз у две струје једног романтичног језгра, романтизму и неокласицизму. Ове две тенденције, неокласицизам инспирисан западним национализмом и просветитељством, понекад и империјализмом, и романтизам подстакнут етничким национализмом, комбиноване су у „званичном национализму“, или су постављане једна насупрот другој.[81]

У периоду доминације напретка изборне демократије и масовне политике, од 1870-1914. године, Ерик Хобсбом издваја три главне иновације; развој секуларног еквивалента цркве, увођењем основног образовања, измишљање јавних церемонија и масовну производњу јавних споменика. Пошто Трећа република није благонаклоно гледала на масивне јавне зграде, нити на вајарске споменике великих димензија, главна карактеристика француске статутооманије је њена демократичност.[82]

Британија и Француска, отворене за неокласичне и медиавелистичке појаве једно време су биле у раскораку. У политици и уметности Француске доминантан је

[78] J. Bakoš, Monuments and Ideologies, *Centropa* vol. 1, no. 2, New York, maj 2001, 102.
[79] A. D. Smit, *Kulturna matrica nacionalizma, Nacionalni identitet,* Beograd 2010, 144.
[80] J. Bakoš, *navedeno delo,* 102.
[81] A. D. Smit, *navedeno delo,* 144-145.
[82] E. Hobsbom, T. Rejndžer, *navedeno delo,* 394-395.

био покрет историјског класицизма, док се Британија брже кретала у правцу књижевног медиавелизма, а у архитектури ка средњовековном романтизму.[83]

У духу конструисања националних стилова у Енглеској, сер Џорџ Гилберт Скот, после смрти мужа краљице Викторије, добија на конкурсу 1863. године награду за *Алберт Мемориал*, чија је изградња трајала до 1872. године. *Алберт Меморијал* се сматрао савршеним примером високо-викторијанског стила,[84] и одразом оживљавања националног стила у меморијалној архитектури. У облику великог готског балдахина и декорисан раскошним украсима, инспирисан гробницом Сцалигер из Вероне, *Алберт Меморијал* се сврстава у најнеобичније споменике деветнаестог века.[85] У Енглеској је оживљавање средњовековних стилова посебно популарно крајем деветнаестог века, тако да су одјеци византијске полихромије запажени и на Кемпбел маузолеју у Лондону из 1904. године.[86]

Култ споменика, рођен у класицизму, своје позне тријумфе слави у Кленцеовој Баварији у Минхену, и Дворани ослобођења код Келхајма, подигнутој од 1842. до 1863. године.[87] Лео фон Кленце је у духу интернационалног неокласицизма пројектовао Валхалу или споменик знаменитим Немцима. Валхала је у ствари дорски храм са монументалним степеништем, подигнута на брду, са погледом на Регенсбург, која је рађена по узору на Партенон.[88] Градња Валхале започета је око 1820, а са прекидом је трајала од 1831 -1842. године.

Са периодом индустријализације и технолошког напретка у деветнаестом веку, развиле су се и архитектонски конципиране форме споменика, као еклектичка комбинација инжењерских облика и историјских стилова,[89] попут Кипа слободе у Њујорку из 1886. године, рад скулптора Фредерика Огиста Бартолдија и инжењера Гистава Ајфела.

Поред оживљавања националних стилова, неокласицизам је доминантан стил у деветнаестом веку, чак и када се радило о приватним капелама. У Америци, Луј Саливен пројектује гробницу породице Гети, на гробљу Грејсленд у Чикагу 1890.

[83] A. D. Smit, *navedeno delo,* 142.
[84] Dž. Džekobus, *navedeno delo,* 309.
[85] M. Traktenberg, I. Hajman, *Arhitektura od praistorije do postmodernizma,* Beograd 2006, 444.
[86] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века),* Београд 2007, 172.
[87] U. Kulterman, *Savremena arhitektura,* Umetnost u svetu, Novi Sad 1971, 31.
[88] M. Traktenberg, *Devetnaesti vek...*93-94.
[89] M. Traktenberg, I. Hajman, *navedeno delo,* 448.

године, и гробницу Вајнрајта 1892. године, која је скоро у неокласичном стилу, чистих стереометријских облика у супротности са орнаментиком.[90]

Овај период је обележио значајан број монументалних меморијала подигнутих у славу владара и државе. У духу неокласицизма, Ђузепе Сањони је пројектовао монументални меморијал *Виктору Емануелу Другом* тзв. *Олтар Домовине* у Риму. Меморијал је подигнут од 1895 до 1911. године, и поред централне скулптуре Виктора Емануела и две статуе Викторије, храм чине монументалне степенице које воде до храмовног дела споменика са коринтским стубовима на прочељу.

Појава сецесије, као реакција на неокласицизам, оставила је трага и на меморијалну архитектуру. Од миланских архитеката *Стила Флореале*, Ђузепе Сомаруга је у својим делима остварио најјачу синтезу необарока и мотива Вагнерове школе. Сомаруга је следећи тај импулс, пројектовао маузолеј Факанони у Сарнику 1907. године, што је вероватно представљало полазну тачку за Сант Елијин пројекат гробља у Монци, 1912. године.[91] До 1912. године Сант Елија се развијао у духу италијанске сецесије, релативно издвојено од футуриста. Сант Елија је пројектовао гробницу за свог оца 1914-1915. године, на Градском гробљу Кома. Гробница вероватно никад није подигнута, или бар не у духу раскошно обрађених многобројних скица које је направио. По његовим пројектима на гробљу у Монци подигнута је гробница за породицу Капроти.[92] Неке од његових скица за гробницу породице Капроти, својом драматичношћу превазилазе димензије и декоративне стандарде обичних надгробних споменика. На изведеном објекту, Елија се задовољио четвртастом конструкцијом од мермера, висине два метра, са бронзаним медаљоном, и отворима за светлост са мрежом цветних мотива од кованог гвожђа. Успомени на Сант Елија посвећен је споменик погинулим у Првом светском рату, изведен 1933. године на обали језера Комо, по нацртима Ђузепе Терањија, који су настали на основу Сант Елијине скице.[93]

Крајем двадесетих и почетком тридесетих година двадесетог века преовлађивало је више стилских токова; антиистористичка функционална архитектура, и варијанте позноисторицистичког градитељства, усмерене ка тумачењу наднационалних или националних градитељских модела. Заговорници традиције

[90] K. Frempton, *Moderna arhitektura: kritička istorija,* Beograd 2004, 54.
[91] Исто, 86-87.
[92] L. Karamel, A. Longati, Antonio Sant'Elija, *Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti,* knjiga 2/B. (priredio M. R. Perović), Beograd 2000, 45.
[93] L. Karamel, A. Longati, *navedeno delo,* 45-48.; K. Frempton, *navedeno delo,* 88.

тежили су да архитектура буде израз колективног сећања као и у античкој Грчкој, или средњовековним традицијама, и за разлику од представника модерне, они се изражавају кроз споменик, маузолеј и храм, стварајући форму осетљиву на велике друштвене идеје које њима управљају.[94]

Неокласицистички стилови су и поред излета у духу сецесије и националних стилова, основа за званичне државне наруџбине меморијала и у првој половини двадесетог века. Као модерни еквивалент класичног маузолеја издваја се Линколнов маузолеј у Вашингтону, који је пројектовао Хенри Бекн 1917. године, у неокласицистичком стилу.[95] У Белгији је 1927. године подигнута Менин капија, посвећена убијеним и несталим британским војницима у бици код *Ypres Salienta.* Капија је изведена у неокласицистичком стилу, у виду тријумфалног лука, по пројекту архитекте Реџиналда Блумфилда.[96]

Пјер Нора у тумачењу симболике „места сећања", прави разлику између доминантних и доминираних „места сећања". Ова прва су тријумфална и импозантна, и обично су подигнута од државних ауторитета или службених органа, увек „одозго", и из тих разлога имају хладноћу и величанственост службених церемонија. Ова друга су уточишта, светилишта спонтане верности и тихог ходочашћа.[97] Спомен-објекти подигнути, од стране државе „одозго", да би се постигла „величанственост и хладноћа", највећим делом рађени су у духу неокласицизма, док су у државним системима, у којима је као што истиче Антони Смит, „званичан национализам", саздан на романтизму и неокласицизму, извођени и у националном стилу.

Први светски рат је подстакао институцију присећања на рат, и увео нову симболичку праксу сећања. У Британији меморијали често репрезентују погинуле британске војнике - обично у близини женских фигура које симболишу Британију, или анђела који симболишу англиканско небо.[98] У Француској није постојао град без ратног споменика који би подсећао на славу народа. Термин *monuments aux moris,* без патње и жртвовања лоцира француске меморијале. После 1914. године ови мундани и

---

[94] А. Кадијевић, Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века, *Историјски часопис књ. XLV-XLVI*, Београд 1998-1999, 256-257.
[95] Dž. Džekobus, *navedeno delo,* 313.
[96] J. Stephens, The gate of eternal memories: architecture art and remembrance, in Terrance McMinn and Dr John Stephens and Dr Steve Basson (ed), *XXIII Annual Conference of the Society of Architectural Historians, Australia & New Zealand - Contested Terrains, Sep 29 2006,* Fremantle, WA: Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand. 2006, 503-510.
[97] P. Nora, *navedeno delo,* 23.
[98] J. Black, 'The Face of Death/Faces of the Dead': Memory and the Ideal in Images of the Dead of the First World War in British Inter-War Memorial Sculpture. *War in the Visual arts-An International, Interdisciplinary Conference,* Universiti College Cork, 12-14 september 2013-06-14 http://warinthevisualarts.wordpress.com

свети меморијали заузимају тргове, раскрснице, платое испред јавних зграда, порте, цивилна и војничка гробља, као израз политичке идеје, симбол националног поноса, и колективне репрезентације.[99] После Првог светског рата војничка гробља, ратни споменици, споменици Незнаном јунаку и кенотафи, од којих је најпознатији пример лондонског кенотафа изведеног по пројекту архитекте Едварда Лутјенса, формирани у циљу стварања култа мртвих војника, доживљавају посебну експанзију.[100] Појава споменика Незнаном јунаку демократизује култ мртвих и обележава национално памћење, које је у исто време деперсонализовано, при чему, с друге стране споменици истовремено постају идентитетске творевине преживелих.[101] Као што је Бенедикт Андерсон истакао „Не постоје упадљиви амблеми модерне националистичке културе од кенотафа и гробова Незнаних јунака. У ранијим временима нема ничег сличног церемонијалном поштовању које јавност упућује тим споменицима управо зато што су намерно празни, или што нико не зна ко под њима почива...Но, иако у тим гробовима нема ничијих посмртних остатака, нити их настањују бесмртне душе, они су ипак препуни аветињских националних маштарија.“[102] Полагањем венца на гроб Незнаног јунака, полагао се венац за све непознате ратнике изгинуле у рату независно од нације и вере.[103] Године 1921. постављањем гроба Незнаног јунака, испод централне коњаничке фигуре Виктора Емануела у Риму, симболично је обележен процес националног уједињења. Претстава оца нације и незнаног војника требало је да представи демократизацију италијанског друштва, али и континуитет рата 1915-1918. године са ратовима Ризорђимента.[104] Исте године је у Паризу, после дужих расправа око локације, гроб Незнаног јунака постављен испод Тријумфалног лука.

Двадесетих година двадесетог века Европу су потресале политичке промене које су се одразиле на културну политику, пре свега Русије, Немачке и Италије. Социјалистичком револуцијом у Русији, архитектура је форму свог одраза нашла у конструктивизму, да би тридесетих година прерасла у социјалистички реализам. У Немачкој је Социјалистичка револуција, као облик протеста, најмање десет година

[99] J. Winter, *Sites of Memory*...78.
[100] О култу палог војника и миту о смрти в. у, G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reashaping the Memory of the World Wars*, Oxford, New York, 1990, 34-106.
[101] T. Kujić, *navedeno delo,* 33, 47, 120
[102] B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica,* Beograd 1998, 17.
[103] L. Wittman, *The Tomb of the Unknown Soldier, Modern Mourning, and the Reinvention of the Mystical Body,* Toronto, 2011.
[104] О. Манојловић Пинтар, „Благо њима јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу“: култ палих војника и Италији и Југославији у годинама између два светска рата, *Годишњак за друштвену историју 1-3*, Београд 2002, 86.

пратила експресионизам у идеолошкој хибридној идентификацији између културног авангардизма и напредне политике.[105] Као пример односа старог поретка и нових политичких идеја могу се издвојити неокласицистички споменик у виду лука, подигнут палим енглеским војницима у Соми, на гробљу у Тијепвалу 1926. године, по пројекту архитекте Едвина Лутјенса,[106] и исте године подигнут меморијални споменик погинулим комунистичким вођама Карлу Либкнехту и Рози Луксембург, пуристичких облика, од црвене опеке, са прикаченим амблемом, као израз двојне естетике конструктивиста, архитекте Миса ван дер Роа.[107] Мис је овим спомеником, и поред своје прагматичности и аполитичности, у потпуности одговорио духу оних којима је споменик намењен, као што је петнаест година раније, лишен патриотског осећања, пројектовао Бизмарков споменик у класицистичком стилу са дорским стубовима који су требали да истакну монументалност и глорификују владавину онога коме је намењен. Пројекат за Бизмарков споменик на Рајни је одбијен због превеликих трошкова.[108] Дух нових политичких струјања испољио се на споменику посвећеном мартовским жртвама подигнутом на централном гробљу у Вајмару 1922. године, по пројекту архитекте Валтера Гропијуса. Гропијусов меморијални споменик представља једно од ретких експресионистичких дела која је аутор успео да реализује.[109] Споменик посвећен радницима који су убијени у марту 1920. године, током десничарског пуча у Вајмару, симболично је тумачен кристалним трансформацијама које су представљале преображај неорганске у органску материју, смрти у живот.[110]

Експресионистичка архитектура, позната по одсуству било каквих ограничења и по својој ослобођености традиционалних норми, испуњена романтичним и мистичним елементима,[111] побуђивала је машту архитеката који су за своје идејне пројекте узимали као мотив религиозне објекте и фиктивне споменике, попут архитеката

[105] V. Gregori, Ekspresionizam, *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti,* knjiga 2/B. (priredio M. R. Perović), Beograd 2000, 106.
[106] K. Frempton, *navedeno delo,* 50.
[107] Č. Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi,* Beograd 2003, 51-53; A.Kadijevic, Arhitektonska avangarda u službi levice: Misov spomenik Roze Luksemburg i Karla Lipknehta (1926). Architectural vanguard in the service of the left: Monument to Rosa Luxemburg and Karl Liebknecht by Ludwig Mies van der Rohe, *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu* III/IV, Beograd 2008, 93-106.
[108] V. Tigethof, Od anonimnosti do pune arhitektonske zrelosti: Misov prodor ka modernizmu, *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma-veliki majstori*, (priredio M. R. Perović), Beograd 1999, 441.
[109] Исто, 133.
[110] R. H. Bleter, Tumačenje „Staklenog sna"-ekspresionistička arhitektura i istorija metafore kristala, *Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti,* knjiga 2/B. (priredio M. R. Perović), Beograd 2000, 124.
[111] Исто, 111-129.

Василија и Ханса Лукхарта, 1919 и 1920. године.[112] Радови Миса и Гропијуса, посвећени револуционарима левичарима, надахнути су новом експресионистичком и симболичком снагом нове класе којој су подигнути, док је с друге стране државни естаблишмент за хероје свог поретка прихватао пројекте рађене најчешће у неокласицистичким стиловима, који су симболично оличени у Линколновом маузолеју и Лутјенсовом споменику. Управо та двојност одговара Мисовом коментару да би пројекат споменика Рози Луксембург и Либкнехту, који је други архитекта израдио у виду огромног каменог споменика са дорским стубовима, пре одговарао неком банкару.[113]

Нови однос према меморијалној архитектури дао је Адолф Лос, који је истицао да једини облици из репертоара неког архитекте који могу да се приближе уметности, су споменик и гроб. „Све остало што врши неку функцију потребно је искључити из домена уметности.“[114] Лос се често алегорично изражавао објашњавајући своју представу архитектуре, наводећи да „Када у некој шуми наиђемо на неку хумку, дугачку 1,8 м, широку 1 м, која је ашовом обликована у облик пирамиде, уозбиљимо се и нешто у нама говори да је ту неко сахрањен. Ово је архитектура?“ Она није замена за маузолеје на гробљима „његова „хумка...у облику пирамиде“ налази се у шуми.[115] Град Беч је 1958. године подигао Адолфу Лосу веома једноставан споменик за који је Лос сам израдио скицу 1931. године.

Појава футуризма у Италији, конструктивизма у Русији и експресионизма у Немачкој донела је ново виђење меморијалних споменика, револуционарно и можда, како су и остала дела архитеката модернистичких струја тада означавали, левичарско. Руска авангарда, од Татљиновог *Споменика Трећој интернационали*, до споменика Лењину, имала је велики утицај на Вајмарску републику. Татљинов *Споменик Трећој интернационали* је представљао споменик устројству и улози Совјетске државе, а са друге стране требао је да укаже на продуктивистичко-конструктивистички програм који спаја сликарство, скулптуру и архитектуру. Споменик је представљао метафору хармоније и склада новог социјалистичког поретка.[116] Знатан утицај на архитекте

[112] V. Gregori, *navedeno delo,* 109.
[113] V. Gregori, *navedeno delo,* 52; A. Kadijević, *Arhitektonska avangarda u službi levice: Misov spomenik Roze Luksemburg i Karla Lipknehta*.... 93-106.
[114] P. Turnikiotis, Adolf Los: tekstovi, projekti, zgrade, *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1* (priredio M. R. Perović), Beograd 1997, 558.
[115] P. Turnikiotis, *navedeno delo,* 555.
[116] Троцки је осудио функционалне недостатке, споменика, а Лењин све авангардне покрете, в. у, K. Frempton, *navedeno delo,* 170. Č. Dženks, *navedeno delo,* 100.; Dž. Milner, Vladimir Tatljin i spomenik Trećoj internacionali, *Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni*

Комисије за решавање проблема синтезе скулптуре и архитектуре *Sinskulpturah* извршио је вајар Коровљев, кроз своје кубистичке радове, споменик Бакуњину из 1918. и пројекат за споменик Марксу из 1919. године. Коровљев је сам правио постоља за споменике да би успоставио органску везу споменика са окружењем, као што је то извео на споменику борцима Револуције у Сартрову 1924-1925. године, и споменику Лењину у Ташкенту 1933. године.[117] Лењиновом смрћу 1924. године, завршено је раздобље Нове економске политике, и партија је доведена у незгодан положај покушавајући да пронађе одговарајуће решење за Лењинову гробницу. Продуктивизам је био прикладан за репрезентовање Совјетске државе, али не достојан за почивалиште оснивача исте. Неприкладан је био и класицизам са својим идеолошким конотацијама. Израда маузолеја поверена је академику Шчусеву. Први пројекат је представљао дрвену конструкцију насталу под утицајима продуктивистичке естетике. Друга трајна верзија у камену настала је као покушај оживљавања средњоазијске татарске гробнице.[118] Сукоб између модернистичког покрета и Нове традиције у СССР поновио се поводом конкурса за Палату Совјета 1931. године.[119] Консолидација партијске линије на пољу архитектуре, Указом донетим у априлу 1932. године, на крају је потиснула и угушила разноликост совјетске архитектонске авангарде.[120] Након сузбијања конструктивистичке авангарде, академистички неокласицизам инспирисан Грчком и Римском архитектуром, постао је архитектонски узор за идеологију нове комунистичке државе.[121] Званична уметничка естетика у СССР-у, и у осталим земљама у којима су успостављени тоталитарни системи, фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој, постао је класични монументализам.[122]

Са појавом фашизма, покрета са револуционарним тенденцијама и тежњама, у Италији је прихваћена модерна архитектура, која је својим радикалним ставом према прошлости једноставно требала да избрише све историјске и социјалне противречности. Италија је прихватила архитектуру модерних схватања прихватајући футуристе и пре Првог светског рата, на самом почетку свих промена и социјалних

---

pokreti, knjiga 2/B, (priredio M. R. Perović), Beograd 2000, 460-474.: S. O. Han-Magomedov, Ruski eksperiment u arhitekturi, *Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti,* knjiga 2/B, (priredio M. R. Perović), Beograd 2000, 408-410.

[117] S. O. Han-Magomedov, *navedeno delo,* 414.

[118] Исто, 172-173.

[119] K. Frempton, *navedeno delo,* 213

[120] Исто, 175.

[121] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век),* Београд 2005*,* 249;

[122] О монументалној архитектури и идеолошким основама в. у, А. Кадијевић, *Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре....* 255-272.

напетости.[123] У периоду фашизма у Италији је деловало неколико струја; *Новеђенто* са Муцием на челу, „бескомпромисни“ рационализам Ђузепе Терањија и његове *Групе 7,* Марђело Пјаћентији, и његов покрет *МИАР*.[124] Сукоб између традиције и модернизма обележио је и идеологију италијанског фашизма од 1922 до 1931. године. Нација и фашисти су током и после рата, смрт и култ палог војника доводили у везу са Христом и Васкрсењем, што је било и у основи конструисања фашистичких војничких гробаља. За футуристе смрт је била тест самодисциплине, која одбија сваку везу са трансценденталним. Жртвовање живота за отаџбину футуристима није било ни лепо ни мистично, али се морало прихватити здраво за готово.[125] Знајући да футуризам не би могао да репрезентује фашистичку идеологију, фашизам се 1931. године, ускраћивањем подршке МИАРу, одлучио за поједностављени класичан стил.[126] После Првог светског рата, поред довршења споменика Виктору Емануелу, посебан значај добија уређење војничких гробаља. Мусолини је током тридесетих година, у духу монументалних класичних форми, уредио највећа војничка гробља*: Monte Grapa* (1932-1935), *Caporeto* i *Redipuglia* (1938), *Cacrario militare di Bezzecca* (1938), *Sacrario di Pian di Salesei* (1938), *Il Sacrario di Colle Isarco* (1937), *Il Sacrario militare di Passo Resia* (1939), сва изведена по пројекту архитекте Ђованија Грепија и скулптора Ђанина Кастигљионија. Гробље *di Oslavia* архитекте Ђина Вентурија уређено је 1938. године, док су *Panteon dei caduti Siracusani* пројектовали Гаетано и Ернесто Раписарди.[127] Гробље *Redipuglia* је великим делом у степеницама, као већина фашистичких грађевина, које посетиоце воде ка маленој цркви на самом врху гробља и три висока танка крста, који непосредно подсећају на библијску Калварију и Исусове муке на крсту.[128] Гробље *Redipuglia* представља, као што истиче Олга Манојловић-Пинтар, можда најјаснији пример употребе религијских симбола у пропаганди државно – националне идеологије.[129] У духу фашистичког идентификовања култа палог војника са традиционалном хришћанском идејом жртвовања, на фризу капеле представљена је

[123] D. Arbutina, Talijanska arhitektura druge četvrtine XX. st. u kontekstu političkih kvalifikacija, *Prostor Vol. 5,* br- 2 (14), Zagreb 1997, 324.
[124] D. Arbutina, *navedeno delo,* 323.; K. Frempton, *navedeno delo,* 208.
[125] G. L. Mosse, The Political Culture of Italian Futurism: A General Perspective, *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No. 2/3. (May - Jun., 1990), 259.
[126] K. Frempton, *navedeno delo*, 215.
[127] http://www.cimeetrincee.it/sacrari.htm
[128] О. Манојловић Пинтар, *„Благо њима јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу“*...93. A. M. Fiore, La monumentaalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni, *Annali di architettura 15,* Rivista del Centro internazionale di Architettura Andrea Palladio di Vicenza 2003, 233-247.
[129] О. Манојловић Пинтар, *„Благо њима јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу“*...93.

фигура палог војника који лежи у рукама Христа.[130] Жртвовање за Отаџбину је претстављало најузвишенији чин, и у патриотској реторици сваке државе смрт војника који се жртвовао за домовину повезано је са *passione Christi*,[131] одатле је приликом уређења војничких гробаља увек постављан монументални крст као сегмент хришћанске реторике и симбол страдања за веру и нацију, док су капеле обично осликаване сценама *Васкрсења.*

Ђузепе Терањи најрадикалнији италијански рационалиста, поборник „интернационалног стила", који је напустио монументални израз италијанске градитељске праксе, испољио је своја трагања за новом „монументалношћу" на пројекту за Дантеум из 1938. године, који већ својим симболичним називом сугерише традицију које футуристи желе да се ослободе.[132] Године 1932. Терањи је израдио готово класичан пројекат надгробног споменика, маузолеја сачињеног од стубова и пиластара. Након тога, 1936. године, он ствара готово ренесансни пројект надгробног споменика, гробнице Пироварно у Кому.[133] Поред ових споменика подиже гробнице Оретели и Стрећини, обе у Кому, споменик палима у Ерби код Кома, споменик Роберту Сафартиљу, гробницу Мамбети у Кому и др. Класични стилови су потпуно овладали архитектуром новог поретка, чији је успон симболично репрезентован 1941. године, подизањем маузолеја Гарибалдију у Риму, архитекте Ђакома Јакобуца. Маузолеј је изведен у класицистичком стилу, инспирисан римском античком архитектуром.

Доласком националсоцијалиста на власт у Немачкој 1933. године, Модерна је нагло прекинута, а од ње су прихваћени једино функционалистички приступи у циљу ефикасније индустријске производње и бољег рада у фабрици. Партијске изоловане школе пројектоване су у преудо-средњовековном стилу старих замкова.[134] Класицистички монументализам подупирао је став да се ослањањем на дела античке Грчке и римске уметности Трећи Рајх изједначава са временом немачког паганства.[135] Са појавом нацизма у Немачкој долази до стварања националсоцијалистичке верзије Нове традиције, која се преобразила у наглашену мегаломанију, која се после 1941. године завршавала Крајсковим Тотенбурген - замковима мртвих. Замкови мртвих конципирани у булеовском стилу, подизани су широм Европе, у вечни спомен на

[130] G. L. Mosse, *The Political Culture of Italian Futurism....*260.
[131] B. Pajić, Vojnička groblja: Oltari sebičnih otadžbina, *Vreme* 694, 22.04.2004.
[132] D. Arbutina, *navedeno delo,* 333.
[133] Исто.
[134] K. Frempton, *navedeno delo,* 216.
[135] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)....*249.

погинуле.[136] Већ у току 1934. године *Таненбершки меморијал* подигнут од 1921 до 1927. године, по пројекту архитеката Јохана и Валтера Кригера, у спомен палих немачких војника у другој бици за Таненберг 1914. године, по наредби Адолфа Хитлера редизајниран је и претворен у „*Reichsehrenmal Tannenberg*". Меморијал је октогоналне основе са осам кула, инспирисан *Кастелом дел Монте* светог римског цара Фридриха II и Стоунхенџом.[137] Замак је већим делом конципиран по узору на замке Тевтонских витезова, у псеудосредњовековном стилу. Псеудосредњовековни стил старих замкова постао је основа и за остала спомен-гробља страдалих у току Другог светског рата које је подизала нацистичка Немачка. Гробљем у Таненбергу, архитекте су антиципирале модел Тотенберга – Замкова мртвих. Немачко спомен-гробље војника страдалих у Првом светском рату уређено 1936. године у Битољу, чини кружни простор ограђен зидом великог гранитног камења, и маузолеј. Гробље има два улаза, поред којих су подигнута два „светионика", скоро у висини маузолеја.[138] Гробље је изведено у псеудосредњовековном стилу, и по монументалности и романтичарском надахнућу, антиципира Замкове мртвих.

Међу последњим реализованим меморијалним објектима, посвећеним великим државницима, пре почетка Другог светског рата, издваја се привремени катафалк Кемалу Ататурку, за чију је израду ангажован немачки модерниста, архитекта Бруно Таут.[139]

Два спомен–објекта чије су фотографије, због блиских политичких и културних веза са Француском и Чехословачком, у међуратном периоду често објављиване у нашој штампи, су спомен-костурница у Дуамону код Вердуна, архитеката Леона Азема, Макса Едраја и Жоржа Десвалиереса, и спомен-костурница код Брна, подигнута страдалим у бици код Аустрелица, изведена по пројекту архитекте Јозефа Фанте. Костурница у Вердену послужила је као узор за победнички, али нереализовани пројекат костурнице на Зејтинлику, архитекте Милутина Борисављевића, док се утицај костурнице у Брну није директно одразио на пројекте наших архитеката.

У српској култури, формирање савремене свести о споменицима започиње крајем осамнаестог века, с једне стране прихватањем европског културног наслеђа и

[136] K. Frempton, *navedeno delo,* 218-219.
[137] http://info-poland.buffalo.edu/classroom/JM/monument.html P. K. Gessner, *Tannenberg: a Monument of German Pride; The Gentlemanly Knight versus the Iron Hun*, Geoffrey J. Giles, May 2009 http://www. h-net. org
[138] Аноним, Немачко војничко гробље крај Битоља, *Политика* 12.06.1935, 7.
[139] C. S. Wilson, *Remembering and Forgetting in the Funerary Architecture of Mustafa Kemal Atatürk: The Construction and Maintenance of National Memory*, http://etd.lib.metu.edu.tr

јачањем потребе за истицањем властитог националног идентитета, и с друге стране преузимњем сопственог, локалног наслеђа меморисања.[140] Током деветнаестог века процес подизања споменика који се раширио Европом, потпуно је прихваћен у Србији. Развој културе памћења и подизања спомен-обележја пратио је појаву историзма у српској архитектури, и наглашене потраге за националним стилом.[141]

Добијањем аутономије 1830. године Србија је добила право да подиже цркве и манастире, и први споменик који је подигнут захваљујући добијеном праву, подигао је и открио кнез Милош Обреновић у селу Велике Сугубине.[142] Подизање меморијалних објеката преузето под утицајем европске културе имало је упориште и у властитој традицији индивидуалног меморисања у Средњем веку. Надгробни белези и некорополе подизани су над гробовима обичних људи од Средњег века.[143] Од краја тринаестог века до првих деценија шеснаестог века, у време развијених феудалних односа, са јачањем материјалне моћи, али и као израз жеље за индивидуализацијом и издвајањем из анонимности развија се форма стећака.[144] Поред некропола и надгобних белега, као израза индивидуалне потребе за чувањем меморије, на усвајање европских модела меморисања и подизање националних спомен-храмова и спомен-цркава костурница утицала је и средњовековна традиција подизања задужбинских храмова и цркава у којима су сахрањивани ктитори и владари. [145] У периоду османске владавине подижу се, иако то према шеријату није било дозвољено, надгробна обележја као израз индивидуалног меморисања,[146] док су Срби на подручју Аустроугарске обележавањем гробова остварили најранији вид меморисања личности, пошто нису имали законске

[140] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. систем европске и српске визуелне културе у служби нације,* Београд 2006, 275 - 277.
[141] О историзму у српској уметности XIX века (са предложеном периодизацијом) в. у, М. Јовановић, Историзам у српској уметности XIX века, *Саопштења* XX-XXI, Београд 1988, 275-284.
[142] Споменик је посвећен Левчанима погинулим у борбама са Турцима 1815. године. в. у, У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије,* Књ. 1, (1845-1950), Нови Сад 2001, 5.
[143] О стећцима и надгробним белезима у средњем веку у Србији в. у, N. Miletic, *Stećci, Umetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd–Zagreb–Mostar, 1982; Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији,* Београд 1995.; Ј. Ердељан, *Средњевековни надгробни споменици у области Раса,* Београд 1996; Ј. Ердељан, Погребни обреди и надгробна обележја, *Приватни живот у српским земљама средњег века,* Београд 2004, 419-446.
[144] N. Miletic, *navedeno delo;* Ј. Б. Ердељан, Стећци – поглед на иконографију народне погребне уметности на Балкану, *ЗЛУМС* 32-33, Нови Сад 2002, 107-120.
[145] О сахрањивању владара и ктитора у средњем веку в. у, Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку,* Београд 1992.
[146] М. Тимотијевић, У освит новог доба, у М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011, 250.

могућности да у слободном простору меморишу своје хероје или знамените личности.[147]

Почетком деветнаестог века, са развојем националне свести, у српској културној јавности покренуто је питање подизања јавних споменика и објеката меморијалне архитектуре, избијањем полемике око подизања споменика Карађорђу. У оквиру полемике разматрано је и питање да ли споменици треба да буду у виду функционалних, корисних здања, или скулптуралних дела што је у нашој средини, како наводи Мирослав Тимотијевић, представљало нове погледе на меморијалну архитектуру и скулптуру.[148] У истом периоду идеал жртвовања за веру, под утицајем европске традиције допуњава се идеалом жртвовања за отаџбину. Меморијална војничка гробља, прихватају се у српској средини за време Првог устанка, када се мења и однос према смрти оних који су пали у борби за слободу, и уобличава мит о историјским биткама и њиховим херојима. Гробови палих хероја постају места заједничког сећања и укључују се у најужи круг симбологрифије националног идентитета.[149] Прекретницу у развоју односа према ратним националним меморијалима и војничким гробљима, означила је обнова гробља и подизање споменика *Ослободиоцима Београда 1806. године* у Карађорђевом парку 1848. године.[150] Форма споменика подигнутог на гробљу ослободилаца Београда 1806. године, као израз прожимања верског и националног идентитета, изведена је из традиције јавних верских споменика, заступљених на простору Хабсбуршке монархије.[151] Слична формална решења срећу се и на касније подигнутим спомеиницима; надгробном споменику баба Вишњи, *Споменику ослободиоцима Куршумлије* из 1896. године,[152] и *Споменику Нишлијама које су 1821. године обесили Турци*, подигнутом 1913. године.[153] Овом типу споменика припада и споменик

[147] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 278-284.
[148] Љубомир Ненадовић сматра да је пре̌че јавне споменике подизати као здања, и да прву групу чине национални споменици манастири, а другу групу нови национални споменици различитог карактера, цркве и здања световне намене, али превасходно корисна. Матија Бан под националним спомеиницима сматра скулптуралне представе знаменитих људи. в. у, М. Тимотијевић, Херој Пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе III,* Београд 2001, 39.; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 285-287, 293;
[149] О. Манојловић–Пинтар, *Благо њима јер су славно пали....*90-93; М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе* V, Београд 2004, 9-17.
[150] М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806...* 9-34;
[151] Исто, 19.; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 281.
[152] У. Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским спомеиницима,* Књига 2, Нови Сад 2007, 17-18.
[153] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша. Заштићена културна добра од изузетног и великог значаја*, II издање, Ниш 2001, 89-90; У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије...* 44.

посвећен престолонаследнику Рудолфу на Обедској Бари у Купинову (Аустроугарска) подигнут 1889. године, по пројекту загребачког архитекте Мартина Пилара.[154]

Првобитне форме споменика у деветнаестом веку, као што наводи Мирослав Тимотијевић, показују да су изведени из традиције јавних верских споменика подизаних у преднационалном периоду, у виду крста. У областима Карловачке митрополије у осамнаестом веку подигнут је велики број јавних верских споменика са постољима развијених барокних форми, да би већ крајем века, под утицајем неокласицизма форме постоља постале строже и правилније. Првобитна формална решења спомен-обележја су обично изражавала истовремено национални и верски карактер, тако да је преузимање традиционалне форме верских споменика, за потребе ратних споменика, било очекивано, с обзиром на прожимање верског и националног идентитета.[155] Прожимање верског и националног идентитета преузето је из европске меморијалне културе. У Немачкој је Фридрих Лудвиг Јан историјско буђење народа сврстао поред буђења хришћанског духа у човеку. Споменик у част Лајпцишке битке, по Лудвигу Јану, требао је да буде са крстом на врху, јер би на тај начин његов концепт био „стварно немачки и стварно хришћански". Око споменика је планирао да се установи гробље знаменитих Немаца, чиме би се повезао национални и хришћански култ.[156]

Први споменик световног карактера, у облику крста, код нас, подигнут је у част Првог српског устанка, почетком 1805. године, на панчевачкој Великој пијаци.[157] У Београду је у време Карађорђевог устанка, у славу ослобођења града од Турака, подигнут крст Св. Андрије Првозваног,[158] а као симбол верске и националне слободе, међу првим београдским споменицима подигнут је 1847. године, Возаревићев крст.[159] У Чачку је у част повратка кнеза Милоша 1859. године, подигнут неоготички крст, рад Јакоба Крена,[160] док је у порти манастира Чокешина, у част браће Недић, 1890. године

[154] О споменику в. у, D. Damjanović, Javni spomenici, radovi zaagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina, *Scrinia Slavonica 10*, Zagreb 2010, 227-230.
[155] О верским споменицима у XVIII веку в. у, М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 162-169; М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806...*19-21.
[156] М. Митерауер, *наведено дело,* 115-116.
[157] М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806...*20-21.; У Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима...* 10.; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 302.
[158] М. Тимотијевић, Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године, *Наслеђе,* XI, Београд 2008, 33.
[159] Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости,* Београд 2003, 292-293; М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806....*20-21.; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 292-293.
[160] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 293.

подигнут споменик у форми крста на монументалном постаменту.[161] Три године након јубиларне прославе Таковског устанка у Топчидеру 1865. године, покренута је акција да се у Топчидеру подигне меморијални крст с постаментом.[162] На подручју Аустроугарске, национални споменици, у овом периоду, такође имају форму крста, попут споменика у Везирцу, подигнутог у част победе Еугена Савојског у бици против Турака 1716. године, изведеног по пројекту Хермана Болеа, 1902. године.[163] Један од најстаријих српских националних споменика у Банату, споменик на Томашевачком Брду, посвећен Ђорђу Радивојевићу, који је са 300 другова погинуо у борби са Турцима под врховном командом Еугена Савојског, изведен је у форми високог стуба са крстом на врху.[164]

Под утицајем европске фунералне и меморијалне уметности, као и властите традиције, долази до усвајања модела споменика у форми обелиска, односно пирамиде, које су се прво одразиле на форме надгробних споменика. У европском симболографском наслеђу, као што наводи Мирослав Тимотијевић, није постојала јасна разлика између обелиска и пирамиде, при чему се форме обелиска често називају пирамиде.[165] Међу раним примерима оваквог типа меморијалних спомен-обележја, издваја се споменик подигнут још 1427. године на месту погибије деспота Стефана Лазаревића, у порти цркве светог пророка Илије у засеоку Црквине код Марковца.[166] Вишевековна пауза у подизању меморијалних обележја, у периоду турске владавине, прекинута је у деветнаестом веку, када се подижу надгробни споменици у форми обелиска на гробовима знаменитих личности, попут споменика на гробу Бранка Радичевића у Стражилову из 1885. године, изведеном по пројекту архитекте Светозара Ивачковића,[167] споменика на гробу Матије и Љубе Ненадовића у Бранковини,[168] споменика на гробу Васе Чарапића, у манастиру Раковица, изведеном 1910. године, по пројекту архитекте Косте Јовановића,[169] и др. Ови надгробници имали су поред фунералног и комеморативни значај за разлику од надгробника које су подизале породице обичних становника.

---

[161] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 298-297.
[162] М. Тимотијевић, *Јубилеј као колективна репрезентација*...33-34.
[163] О споменику в. у, D. Damjanović, *navedeno delo,* 236-238.
[164] Аноним, Најстарији споменик у Банату, *Време* 25.02.1936, 6.
[165] М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806*... 16, и напомена на стр. 30.
[166] Б. Мишић, *Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића,* ЗЗСКГБ, Београд 2008.
[167] У. Рајчевић, *наведено дело*, књ. 2, 14.; Н. Куртовић – Фолић, П. Медовић, Б. Кулић, М. Ђекић, *Културно наслеђе Војводине,* Нови Сад 2008, 64.
[168] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 282, 284. Б. Вујовић, *Бранковина,* Београд 1983, 132-133.
[169] М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806*...16.; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*... 336; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 280.

Споменици у форми обелиска постају широко заступњени не само у обележавању гробова националних хероја, већ и у меморисању значајних историјских догађаја и личности. Међу споменицима форме обелиска издваја се; спомен-обелиск подигнут у Топчидеру 1859. године, у част повратка кнеза Милоша на престо, рад Франца Лорана,[170] споменик Стевану Синђелићу на Чегру откривен 1878. године,[171] споменик, висине дванаест метара, који су подигли Руси својим ратницима 1876. године у Брђанки.[172] Ово формално решење има и споменик хајдук Вељку у Неготину,[173]споменик посвећен устанку подигнут 1887. године код Таковског грма, по пројекту инжењера Јозефа Мана,[174] и др. На подручју Аустроугарске се у истом периоду подижу споменици у форми обелиска, попут монументалног споменика, сложеног конструктивног решења, код Новог Сланкамена. Споменик је подигнут 1892. године, у част победе хабзбуршке војске над Турцима, по пројекту Хектора Еклера.[175] Обелиск је прихваћен као учестало решење и за спомен-чесме. [176] У форми обелиска је изведена спомен-чесма подигнута 1880. године, у част престолонаследника Александра Обреновића, у средишту Велике пијаце у Београду,[177] спомен-чесма Бели Марковића у Бањи Врњцима из 1892. године,[178] спомен-чесма подигнута Милану Обреновићу 1900. године, која је после Првог светског рата посвећена изгинулим ратницима Среза златиборског, [179] и др.

У овом периоду се појављују и споменици сложенијег идејног решења, попут споменика посвећеног кнезу Милану Обреновићу и ослободиоцима Ниша, у Нишкој

[170] Б. Вујевић, *наведено дело,* 274; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 293.
[171] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша,* Ниш 1985, 97-100; У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије*...27.
[172] С. Бранковић, *Спомен-подручје Алексинац-град мира,* Београд 2000, 130-132; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 296.
[173] С. Недић, Споменик на месту погибије Хајдук-Вељка Петровића у Неготину, *ЗЛУМС* 26, Нови Сад 1990, 299-305; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 297.
[174] О споменику в. у, Н. Макуљевић, *наведено дело,* 298; М. Тимотијевић, Престоничка урбана меморија и флексибила национална географија: Сађење младице Таковског грма у београдском дворском парку, *Наслеђе* X, Београд 2009, 16 -17.
[175] О споменику в. у, D. Damjanović, *navedeno delo,* 230-236.; Н. Куртовић – Фолић, П. Медовић, Б. Кулић, М. Ђекић, *наведено дело,* 175-176.
[176] О спомен-чесмама и јавним споменицима у слободном простору у деветнаестом веку в. у, Н. Макуљевић, *наведено дело,* 292-305.
[177] М. Тимотијевић, Научник као национални херој и подизање споменика Јосифу Панчићу, *ГГБ* XLIX-L, Београд 2002-2003, 236.
[178] Ј. Боровић–Динић, *Трагови трајања културно историјско наслеђе Врњачке Бање*, Београд – Краљево 2005, 125.
[179] У. Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*....18-19.

тврђави. Споменик је подигнут 1877. године, по пројекту италијанског каменоресца Витториа Каручија, и изведен је у виду пушчаног метка у двобојном материјалу.[180]

Крајем осамдесетих година деветнаестог века продрла је мода подизања споменика националним херојима, не само војсковођама и владарима, већ научницима и уметницима.[181] Производњење „националног хероја“ почињало је низом акција, у чијем средишту је била званична фунерална свечаност коју је организовала држава, да би након сахране углед и статус новог хероја довели до покретања акције за подизање споменика, као опште прихваћеног чина колективног самопотврђивања. Споменици постају олтари патриотизма и нове секуларне религије. [182] У истом периоду подижу се бисте и први јавни споменици скулпторалног карактера. [183]

У деветнаестом веку долази до појаве првих спомен-обележја изграђених од рустично обрађеног камена пирамидалне структуре, који исказују идеју о „сакрализованом патриотском камењу свете српске земље“.[184] Бронзана скулпторална група изведена на постаменту од рустично обрађеног камена среће се на споменику палим војницима у рату 1876-1877, подигнутом у Књажевцу 1906. године,[185] и споменику вожду Карађорђу Петровићу на Калемегдану, подигнутом 1913. године.[186] Употреба рустично обрађеног камена сложеног у форми пирамиде, као израз националног карактера, после Првог светског рата, заступљена је не само на постаментима споменика скулптуралног типа, већ и у виду самосталних спомен–обележја над костурницама. Спомен–капеле над костурницама у појединим случајевима изведене су од рустично или тесано обрађеног камена, у форми пирамиде, и имају исто симболичко значење.

Спомен-костурница посвећена погинулим ратницима у српско-турском и српско-бугарском рату, коју је 1907. године подигла Општина београдска на Новом

---

[180] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша,* Ниш 1985, 123-124.

[181] О укључивању научника и песника у пантеон заслужних за нацију и подизање споменика в. у, М. Тимотијевић, *Научник као национални херој и подизање споменика Јосифу Панчићу*....211-244; М. Тимотијевић, Хероизација песника Војислава Илића и подизање споменика на Калемегдану, *ГГБ* XLVII-XLVIII, Београд 2000-2001, 187-211.

[182] М. Тимотијевић, *Хероизација песника Војислава Ј. Илића*....188; А. Павићевић, Споменици и/или гробови-Сећање на смрт или декорација, Спомен места, историја, сећања*, Зборник Етнографског института* 26, Београд, 2009, 52.

[183] М. Тимотијевић, *Научник као национални херој и подизање споменика Јосифу Панчићу*....216.

[184] М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806...* 24-25.

[185] У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије*..,35-36.

[186] О споменику Карађорђу в. у У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије*...42-44.; М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе* III, Београд 2001, 181-191.; И. Борозан, Споменик Карађорђу-симболизам, театрализам и медијско прожимање, *Наслеђе* XIII, Беогард 2012, 27-47.

гробљу, изведена је у виду правоугаоно обликоване плоче.[187] Доминантан крст на врху изведен је из традиције верских спомен-обележја, док је правоугаона форма корпуса споменика, прилагођена његовој, не само меморијалној, већ и фунералној намени. Овај вид спомен-обележја у нешто модификованим формама среће се и после Првог светског рата.

Модел споменика у форми обелиска, односно пирамиде и стуба заступљен је после Првог светског рата. Овај тип споменика обично без већих уметничких претензија, подизан је у варошицама и сеоским срединама. Један од првих примера споменика у форми стуба са двоглавим белим орлом на врху, као израз династичког и националног карактера, подигнут је 1906. године у спомен на битку на Мишару. Споменици у форми стуба изведени из класицистичке традиције ретко су заступљени у српској меморијалној архитектури после Првог светског рата, као и модел споменика изведен из верских споменика са доминантном формом крста на кубичном постаменту. Модел верских споменика ће уступити место споменицима у форми обелиска са крстом на врху, чиме је остварен спој националног и верског карактера. У појединим случајевима су споменици у форми крста рађени од рустично обрађеног камена, са истим значењем обједињавања националног и верског.

Посебан значај на спомен-обележјима имају амблеми и хералдичка обележја, чији се развој може пратити од деветнаестог века, а која су заузела значајно место и на државним јавним зданьима.[188] Амблеми и натписи на споменицима су од посебног значаја за преношење идеолошких и националних порука, што је посебно значајно код устаљених споменичких решења. Амблемима и хералдичким мотивима су и формално скромна и устаљена решења, добијала посебан национални и друштвено политички значај. Доласком краља Петра Карађорђевића подижу се споменици са династичким и државним обележјима.[189] Још у деветнаестом веку споменици, чак и они намењени првенствено репрезентативној јавности, морали су у примарном разумевању бити јасни целокупном народу, тако да је јавно критичко мњење захтевало препознатљиве амблеме.[190] Друштвено–политичке промене које су уследиле са формирањем

[187] Б. Костић, *Ново гробље у Београду,* Београд 1999, 12
[188] О хералдичким симболима на јавним зданьима в. у, М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним зданьима*, Београд 1997. Паралелно се развија и примена фасадне скулптуре. О развоју фасадне скулптуре у Београду в. у, Ђ. Sikimić, *Fasadna skulptura u Beogradu,* Beograd 1965; М. Маринковић, *Архитектонска пластика јавних објеката Београда (1918-1941),* рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Београд 2005.
[189] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 299.
[190] И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину,* Београд 2006, 42.

Краљевине СХС, и доласком краља Александра на престо, утицали су на интезивно подизање спомен-обележја са српским и југословенским државним амблемима.

У време Првог српског устанка, примењује се крст са четири осцила као ознака српстава која улази у институције и представља израз српског националног карактера.[191] Обновом Краљевине Србије 1882. године, грб Србије допуњен је додавањем двоглавог белог орла и кринова, широко заступљеним у српској средњовековној традицији,[192] у чему је посебан удео имао Стојан Новаковић. Измене у грбу озваничене су Законом Краљевине Србије издатим 22. фебруара 1882. године, а израда грба поверена је хералдичару Ернесту Кралу.[193] По Уставу од 1888. године, истакнуто је да грб Краљевине Србије чини двоглави бели орао на црвеноме штиту са краљевском круном. Краљевска круна се налази изнад двоглавога белог орла; а испод сваке канџе орла се налази по један кринов цвет. На прсима орла је грб Кнежевине Србије, односно бео крст на црвеном штиту са по једним огњилом у сваком углу крста.[194] Упркос сменама династије и уставима из 1901. и 1903. године грб Србије се није мењао, а промене су уследиле након Првог светског рата. Владајућа идеолошка подела на три јужнословенска племена која су формирала нову државу, условила је промену државног грба. Државни грб је и даље чинио двоглави бели орао, али мањи штит на прсима орла подељен је на три поља, за симболе Срба, Хрвата и Словенаца, док су кринови уклоњени. У горњем десном пољу штита налазио се сребрни српски крст на црвеном, на горњем левом пољу хрватска шаховница, а у трећем пољу је било плаво поље са сребрним полумесецом са врховима навише и са златном звездицом изнад њега. Промене државног грба одобрене су на седници Министарског савета 28. фебруара 1919. године, у присуству регента Александра. Измена и израда грба поверена је архитекти Петру Поповићу. Касније су уместо једне звездице у доњем пољу постављене три шестокраке звездице које су асоцирале на грб грофова Цељских.[195] Нов измењен државни грб ушао је у Видовдански устав. На споменицима су после Првог светског рата, од хералдичких мотива и амблема; најчешће

[191] Исто 175.; М. Атлагић, Крст са оцилима као хералдички симбол, *Баштина* VIII, Приштина 1997/8, 149 – 158; А. Соловјев, *Историја српског грба и други хералдички радови,* Београд 2000.
[192] О обележју белог орла и кринова у српској средњовековној историји в. у, А. Соловјев, *наведено дело,* 21-96.; Н. М. Јовановић, *Грбови, заставе и химне у историји Србије*, Београд, Цетиње, Светигора 2010, 93, 92-99.
[193] Н. М. Јовановић, *наведено дело,* 93, 102-103.
[194] Исто, 91.
[195] Исто, 103-104.

представљани штит са четири осцила, двоглави бели орао и југословенски грб, а од универзалних мотива везаних за победу; ловоров венац, мач, шлем и др.

Новоформирана Краљевина СХС открила је да њени становници нису поседовали јединствену југословенску свест, и да су лако могли да се мобилишу као Хрвати, Срби или Словенци, паролама које су биле довољно снажне да подстакну сукобе.[196] У периоду после Првог светског рата споменици се обично обележавају двоглавим белим орлом и југословенским грбом, али је недостатак јединствене југословенске свести утицао да се у појединим случајевима на спомен-обележјима, избегне југословенски грб увођењем универзалних симбола победе; ловоровог венца, мача у ловоровом венцу, шлема, крста или само крста са четири осцила којим је наглашен српски национални карактер спомен-обележја.

Ратови за ослобођење Србије у другој половини деветнаестог века, као и борбе Првог светског рата, расули су дуж путева, на раскршћима и на значајнијим местима народног окупљања, посебну врсту гробних обележја и знакова, једну врста кенотафа, познатих у народу као крајпуташи.[197] Термин крајпуташ увео је Бранко В. Радичевић шездесетих, да би касније ушао у народ.[198] Ова обележја представљају један вид формирања спонтаних места меморисања, која настају обично као израз примарног начина жаљења оних који су изненада умрли, или за које се не знају околности или место смрти.[199] Крајпуташи су карактеристично обележје српске меморијалне културе, и након Првог светског рата. Издвајају се као први индивидуални ниво меморисања.[200] Овај тип обележја, рад народних уметника, после Првог светског рата подизан је у спомен на погинуле војнике, којима се није знало место где су сахрањени. [201] Ова обележја су обично подизале породице или пријатељи погинулих.

Под утицајем европске културе и демократизације спомен-обележја, долази до усвајања модела споменика посвећеног Незнаном јунаку. Сматра се да је први споменик Незнаном јунаку у Србији, али без комеморативног и симболичног значења

---

[196] E. Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. program, mit, stvarnost,* Beograd 1996, 153-154.
[197] Н. Дудић, *наведено дело,* 13.; С. Савовић, *Срце у камену. Крајпуташи и усамљени надгробници рудничко-таковског краја,* Београд – Горњи Милановац 2009, 9-13.
[198] O. Manojlović Pintar, *Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti 1918-1941,* rukopis magistarskog rada odbranjenog na Odeljenju za istoriju, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, Beograd 1996, 40.
[199] О спонтано насталим местима јавне мемориализације в. у, J. Santino, *Performative Comemoratives: Spontaneuous Shrines and the Public memoralization of Death*, Palgrave Macmilian, New York 2006, 5-16;
[200] O. Manojlović Pintar, *Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti....*40
[201] Овај тип обележја присутан је и данас, о томе в. у, Л. Ђаповић, Мраморови по Београду. Спомен-обележја погинулима *Гласник Етнографског института САНУ* LVI 1, Београд 2009, 239-252.

који је овај тип споменика имао, подигнут у околини Пирота после 1885. године,[202] споменик Незнаном јунаку подигнут је после Првог светског рата на Хисару, поред Лесковца, такође без комеморативног значаја. Године 1922. подигнут је споменик-чесма Незнаном јунаку на Авали, која је имала комеморативни и друштвени значај као и споменици Незнаном јунаку подигнути у другим европским престоницама. Скромно обележје подигнуто на Авали, краљ Александар је заменио монументалним маузолејем, подигнутим од 1934-1938. године, по пројекту Ивана Мештровића, претварајући целу Авалу у култно место за све југословенске народе.[203]

Посебан значај у меморијалној архитектури у деветнаестом веку и посебно након Првог светског рата имали су спомен-храмови и спомен-цркве костурнице. Подизање спомен-храмова, као националних споменика, током деветнаестог века распрострањено је у европском меморијалном градитељству. У циљу повезивања хришћанске и националне идеје и истицања светости националних хероја, подизање спомен-храмова прихваћено је и на подручју Србије, и подразумевало је и утврђивање литургијске меморије [204] Пракса старе православне форме поштовања светитељских моштију и реликвија имала је знатан утицај на сакрализацију јунака нације, на преношење православног култа поштовања светитеља у културу национализма.[205] На подизање спомен-храмова и спомен-капела утицала је и средњовековна традиција сахрањивања владара и ктитора у црквама и капелама. У периоду деветнаестог века, сходно интезитету ширења црквеног градитељства, подижу се бројне спомен-цркве.[206]

Значајан период у споменичкој култури Србије настаје после српско-турских ратова и Берлинског конгреса 1878. године, када се српска држава шири и добија потпуну политичку самосталност. У овом периоду долази до подизања споменика Стевану Синђелићу на Чегру,[207] да би деценију касније дошло до уобличавања меморијалног комплекса, подизањем капеле Ћеле куле, по пројекту архитекте Димитрија Т. Лека. Капела је подигнута 1892. године у комбинацији рундбоген стила и

---

[202]У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије*...28.

[203] О споменику на Авали в. у, A. Ignjatović, Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: spomenik Neznanom junaku na Avali (1934-1938), Istorija i sećanje. *Studije istorijske svesti, Zbornik radova INIS*, Beograd 2006, 229-252; A. Ignjatović, From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934-38), *SEER,* Vol. 88, No. 4, October 2010, 624-651:

[204] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 284-292.

[205] Исто, 279, 285.

[206] О спомен црквама у XIX в. у, Н. Макуљевић, *наведено дело,* 284-292.

[207] Исто, 295.

ханзенових неовизантијских схватања.[208] У Адровцу, Руси су подигли спомен-храм Николају Рајевском, по пројекту добијеном из Русије.[209] Подизање спомен-цркава и спомен-капела са костурницама, после Првог светског рата, предвиђено је и *Законом о одржавању и уређењу војничких гробаља.*

У процесу сакрализације нације долази до уобличавања националних спомен-храмова, који су следили формалне принципе пројеката, попут типова Пантеона или Валхале.[210] У складу са југословенском идејом Иван Мештровић је пројектовао Видовдански храм, по узору на европске моделе пантеона, храмова славних, односно валхала.[211] Конкурси за два значајна национална спомен–храма расписани су, за храм Светог Саве на Врачару 1905. године,[212] а за маузолеј Св. Ђорђа на Опленцу, 1903. године.[213] Идеја за подизање југословенског пантеона на Калемегдану, иницирана Мештровићевим Видовданским храмом, посебан значај је добила после Првог светског рата. Подизање пантеона је покренуто са државног нивоа и унето у *Закон о заслужнима за отаџбину,* али до његове реализације није дошло.

У периоду деветнаестог и прве четвртине двадесетог века, долази до подизања надгробних капела приватног карактера, које су у појединим случајевима имале и функцију гробљанских капела. По пројекту Александра Бугарског изведена је капела на гробљу у Смедереву и капела породице Радовановић на Старом ташмајданском гробљу.[214] Капела породице Јовичић на Новом гробљу у Београду подигнута је 1906. године, по пројекту Милана Антоновића, у српсковизантијском стилу.[215] Петар Поповић је урадио пројекте за капелу породице Белимарковић у Врњцима 1909. године,[216] и капелу породице Лацковић на Новом гробљу у Београду 1911. године.[217] Светозар Ивачковић је урадио пројекат за задужбинску капелу породице Хариш на

---

[208] О капели Ћеле Куле в. у, М. Живковић, *Градитељи Ниша,* Ниш 1993, 15; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 287-288; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...*107-108.
[209] О спомен храму у Адровцу в. у, С. Бранковић, *наведено дело,* 132-135; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 289; А. Кадијевић, *наведено дело,* 132;
[210] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 290-291
[211] О Видовданском храму в. у, Н. Макуљевић, *наведено дело,* 291; А. Кадијевић, *неведено дело,* 161, 219, 221; A. Ignjatović, *navedeno delo,* 43-60.
[212] О првом конкурсу за храм Светом Сави у Београду, в. у М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд-Крагујевац 1987, 200-202;, Н. Макуљевић, *наведено дело,* 288-289; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...*124-125; М. Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду*, Београд 2005, 13-27.
[213] О храму на Опленцу в. у, М. Јовановић, *Опленац, Храм светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића,* Топола 1989.
[214] С. Недић, Капела породице Радовановић на Старом гробљу, *ГГБ* XLIX-L, Београд 2002-2003, 195-200.
[215] Б. Костић, *наведено дело,* 28; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...*140.
[216] Ј. Боровић – Динић, *наведено дело,* 191-193.
[217]З. Шипка – Ергелашев, Пера Поповић– живот и делатност, *ЗЛУМС* 16, Нови Сад 1980, 167; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...138-139.

земунском гробљу, и за цркву Драгиње и Станојла Петровића, на Новом гробљу у Београду. Архитекта Димитрије Т. Леко урадио је пројекат за капелу породице Михаиловић на гробљу у Великом Градишту,[218] и др.

Ослободилачки ратови које је Србија водила од краја деветнаестог и у првој половини двадесетог века,[219] утицали су на подизање великог броја спомен–обележја, преко којих је меморијална култура заузела важно место у формирању и очувању националне свести. Спомен-обележја су представљале спомен-плоче, једноставни споменици у форми обелиска, односно пирамида, али и репрезентативни монументални јавни споменици и спомен-цркве костурнице. Скромна материјална средства којима је располагала држава и грађанство исцрпљено ратовима, као и кратки периоди примирја, условили су да споменици буду једноставних формалних решења и подизани у кратком временском периоду.

Српско меморијално градитељство у Првом светском рату

Прва спомен–обележја посвећена палим ратницима или победама у Првом светском рату подигнута су већ у току рата, најчешће од стране војске и војних инжењера, и везана су за обележавање војничких гробаља посебно на простору Грчке и Македоније. Велики број српских архитеката ангажован је у току рата на изградњи путева, пројектовању војних објеката, и војничких гробаља, од којих су неки, попут Момира Коруновића, Петра Поповића, Драгутина Маслаћа, Милана Минића, после рата остварили значајан број меморијалних објеката. Поред уређења гробаља у периоду рата не ретко се подижу и спомен–чесме. На подручју Србије у селу Шепшину војници и официри XX пука првог позива подигли су две спомен-чесме (сл. 1 и 2), како на таблама стоји, 1915. године. Спомен-чесме су изведене без хералдичких обележја, а њихов меморијални и национални карактер наглашен је преко скромних спомен–плоча (сл. 2).[220]

[218] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...*108.
[219] Српско-турски ратови 1876, 1877-1878, српско-бугарски рата 1885. године. балкански ратови 1912-1913 , Први светски рат 1914 – 1918. године, Други светски рат 1941-1945. године.
[220] На једној од обновљених мермерних плоча са текстом стоји текст «На Космају, Торлаку, Парцанима, Дрену, Помачви, Београду, гроб до гроба лежи из србије трула Аустрија бежи. Хероји, ви сломисте целу армију њену, ваша узор дела којим се свет диви, пук ће продужити српство да сједини. 1915.» Док је на другој чесми на оригиналној табли текст «Палим друговима за Велику Србију официри подофицири каплари и редови XX пеш. I поз.10. априла 1915. Шепшин»

Сл. 1 Спомен-чесма у Шепшину
(извор: лична колекција)

Сл. 2 Спомен-плоча на чесми у Шепшину
(извор: лична колекција)

Спомен-чесме су рађене од рустично обрађених камених блокова и бетона, без уметничких и естетских претензија. Посебан значај представља натпис на спомен-плочи; *„Палим друговима за Велику Србију...10 априла 1915 Шепшин“*. Поред ове „војничке“ спомен-чесме, вероватно рађене по пројекту војног инжењера, другачији тип спомен-чесме подигнут је исте године на Црквенцу у Младеновцу. Спомен-чесма на Црквенцу, посвећена успомени на Болнице жена Шкотске у Србији и њиховог оснивача др Елис Инглис,[221] изведена је у форми лучне нише, коју носе два стуба са капителима. На предњој страни, са леве и десне стране од спомен-плоче, у рељефу је изведен орден Милоша Обилића (сл. 3), док су са задње стране изведени укрштена сабља и мач у ловоровом венцу (сл. 4). За разлику од спомен-чесама у Шепшину које су грађене без већих уметничких претензија, и од материјала вероватно сакупљеног са неког срушеног објекта, спомен-чесма Елис Инглис изведена је у комбинацији камена и опеке, у српсковизантијском стилу, са посебном пажњом посвећеном амблемима. Слични тип спомен-чесме подигнут је 1915. године, у селу Рајковцу (сл. 5). Спомен-чесма је изведена у виду залучене масивне плоче у српско-византијском стилу. Чесму су победници посветили деци Рајковца.

[221] О мисији Болнице шкотских жена и спомен чесми на Црквенцу в. у, С. Тошева, *Србија и Британија. Културни додири пчетком XX века,* Београд 2007, 25-26, 28.

Сл 3 Спомен-чесма Елис Инглис у Младеновцу
(предња страна)
(извор: лична колекција)

Сл. 4. Спомен-чесма Елис Инглис у Младеновцу
(задња страна)
(извор: лична колекција)

Сл. 5 Спомен-чесма у Рајковцу
(извор: лична колекција)

Једно од првих познатих српских спомен–обележја подигнутих у овом периоду изван граница Србије, на теритоји Грчке, је спомен-чесма посвећена палим јунацима Тимочке дивизије у операцијама на Солунском фронту, код села Слатине у Моглени, на путу од Вертекона за Фуштане, уз положај који је држала Тимочка дивизија. Спомен–чесма на Могленској планини подигнута је поред самог пута, уз српско гробље. Изведена је у виду велике пирамиде од тесаног камена, на чијем су постољу на све четири стране постављене бакарне цеви за воду. На горњем делу пирамиде

утиснута је у сваку страну по једна мермерна плоча са одговарајућим текстом.[222] Спомен-чесма је освећена 28. децембра 1916. године.

У истом периоду је уређено и српско војничко гробље у Моглени. Земљиште за гробље Тимочана у близини цркве у Слатини откупио је генерал Љубомир Милић, који је за то земљиште извадио тапију, коју је предао нашем конзулату у Солуну. Гробље је уређено тако што је сваки гроб обележен каменим крстом, а на гробљу је подигнут монументални споменик у виду куле. Споменик су подигли војници пионирског полубатаљона Тимочке дивизије под руководством резервног капетана II класе, инжењера Светислава С. Станковића. Велики споменик на гробљу подигнут је од рустично обрађеног камења, који чини један вид постамента, над којим се уздиже кула (сл. 6). На постољу споменика израђеном од грубих великих камених масива, који представљају, како је у коментару образложено, «раскомадано српство прикупљено, те је на њему сазидана кула, која представља остварење животних снова, за које су пали они који око куле почивају вечити сан.» На кули су урезани стихови који подсећају на жртве сахрањене под спомеником.[223]

Сл. 6 Спомен-гробље у Моглени
(извор: Споменици и гробља из ратова Србије 1912 -1918, Београд, 1976)

Идеју за споменик дао је инжењерски капетан I класе Драгољуб Јовановић, командир I чете пионирске. За уређење овог гробља поред њега заслужан је и

[222] На плочи са јужне стране, према Слатинској цркви урезан је у плочу натпис: „Тимочка дивизијс својим врлим јунацима, који за васкрс отаџбине изгинуше и у темеље отаџбине узидаше животе своје. Слава им! 1916. године“ На плочи са источне стране уписано је: јунацима XIII и XIV пешадијског пука, палим на положајима: Чеганске Планине, Малка Нице, река Броди, Совиначки положаји, Скочивир кота 1212 и 1878“. А на плочи са северне стране „Јунацима артилерије палим на положајима код Фуштана, Севријане, Невехора, Зборска Коса, Ковил, Бахово и Пожарска Коса“.

[223] „Под Кожухом сурим / Тимочана палих, Вељкових јунака, Синђелића младих /Овде леже тела, /Оj, Србијо мила, ми смо/овде стали, Кад Кајина казниш / Сети нам се дела“

санитетски потпуковник др. Петар Пајић са пионирима и неколико болничара.[224] Споменик-кула на гробљу, за разлику од спомен-чесме која је рађена на академским начелима тростепене поделе допуњена елементима националног стила, представља дело другачијег карактера. Подигнута на узвишењу, у каменим блоковима, својим асиметричним обликом подсећа на урушену тврђаву. Споменик и поред урушености говори о снази и достојанству, опомињући, али и наглашавајући да је ипак у питању место страдања и туге. Пут који води до степеника куле-споменика ограђен је низом надгробних споменика. Спомен-обележје на гробљу на Моглену, подигнуто од стране инжењера квалификованих за подизање војних објеката и утврђења, у идејном и у естетском погледу представља аутентично и успешно изведено меморијално обележје.

На гробљу српске војске у Сан Матијасу, на Крфу, монументално спомен-обележје подигли су војници Дринске дивизије. Споменик је у виду монументалне зарубљене пирамиде, грађен од рустично обрађеног камена, у националном стилу (сл. 7). На предњој страни споменика урезан је велики бео крст, симбол мучења и страдања. На десној страни постављена је мермерна плоча на којој је уклесан грб Србије са двоглавим белим орлом и четири осцила, и натпис: *„Дринци својим друговима из ратова са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1914-1915-1916“*. С леве стране су уклесани стихови Владе Станимировића.[225] Спомен-обележје је изведено на академским начелима тростепене поделе, под утицајем националног стила, израженог у употреби рустично обрађеног камена.

Сл. 7. Споменик палим Дринцима на Сам Матејасу
(извор: фотодокументација -НБС РГ-1159-046 http://www.nb.rs/)

[224] Аноним, Освећење споменика палим Тимочанима, *Политика* 02.06.1929, 9.
[225] „На хумкама у туђини 7 Неће српско цвеће нићи / Поручите нашој деци, / Нећемо им никад стићи. / Поздравите отаџбину, / Пољубите српску груду. / Спомен борбе за слободу /Нека ове хумке буду.“ в. у, Б. Швабић, На крфским гробовима, *Политика* 31.05.1929, 7.

На простору Грчке подигнута је и спомен-чесма бораца Дринске хаубичке дивизије. Спомен-чесму је подигао 1917. године Живадин Марковић из Слатине Левачке, уз помоћ бораца дринске хаубичке дивизије, у спомен свог брата Љубомира и синовца Јеремије (сл. 8). На плочи је скромно исцртана представа распетог Христа, испод чијих ногу је исписано *1. мај*, а изнад главе *европски рат*. Са леве стране је представа анђела, а са десне сунца. Вода истиче из цеви у облику лављe главе. Спомен-чесма је изведена у духу народног градитељства.

Сл. 8 Спомен-чесма Дринске хаубичке дивизије
(извор: фотодокументација -НБС РГ-1159-114 http://www.nb.rs)

У овом периоду настају и први озбиљни пројекти за уређење српских гробаља на Крфу. Пројекат за цркву на Крфу, за коју може да се претпостави да је требала да буде спомен – црква, израдио је августа 1916. године у Риму, архитекта Петар Поповић. [226] Петар Поповић је урадио два пројекта за цркву. На једном од пројеката црква је основе грчког крста, са доминантним розетама на све три стране, испод којих су планиране спомен-плоче (сл. 9). Кубе са високим тамбуром, украшеним са канелуираним стубићима између монофора, рађено је по узору на моравске грађевине. Богата декорација и комбинација малтер опека оживљава стил старе српске српсковизантијске архитектуре. На основу сачуваних скица не може се закључити да ли је објекат требао да буде само спомен-црква или спомен-црква са костурницом.

[226] Аргив Србије, Фонд МГ, зб. планова бб.

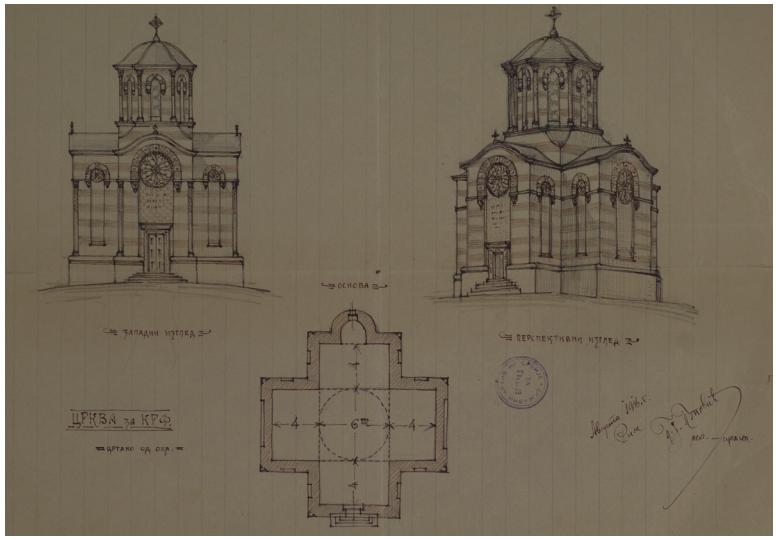

Сл. 9 Пројекат цркве за Крф, арх. П. Поповић
(извор: Архив Србије, Фонд МГ зб. планова бб)

На другом пројекту (сл. 10) црква је представљена у форми маузолеја и много експлицитније изражава своју меморијалну намену. Квадратне је основе, док полукружна апсида на истоку указује на богослужбени карактер објекта. Монументална плоча изнад улаза надвишена је декоративно обрађеном лунетом. Меморијални карактер наглашен је здепастим византијским кубетом као и „пламеном победе“ изведеним на четири угаона стуба. Комбинација малтер опека надовезује је на узоре нађене у српском црквеном градитељству, док се на угаоним кулама надзире утицај готике.

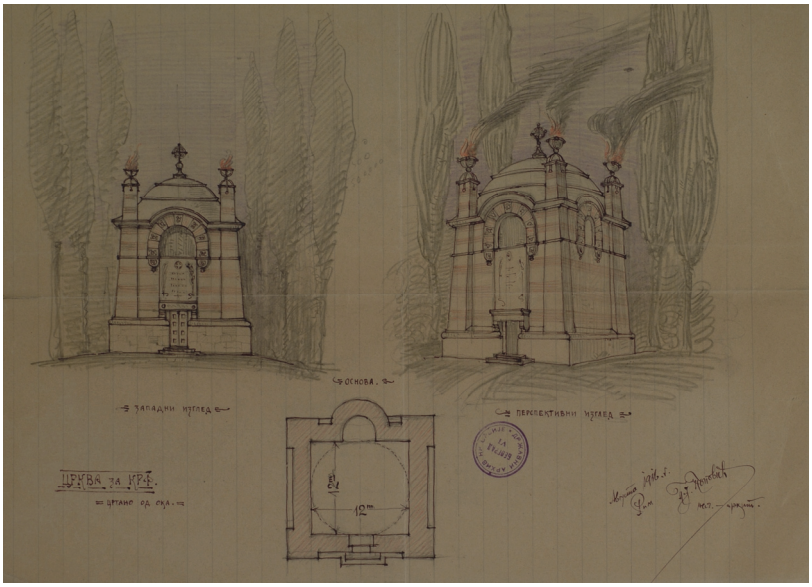

Сл. 10 Пројекат цркве за Крф арх. П. Поповић
(извор: Архив Србије, Фонд МГ зб. планова бб)

Средином 1916. године Министарство војно расписало је конкурс за израду маузолеја на острву Видо. На изради скице за маузолеј радило је шест архитеката Ђура Бајаловић, Драгутин Маслаћ, Бранко Таназевић, Момир Коруновић, Иван Добросављевић и Милорад Милутиновић.[227] У конкурсу је тражено да споменик буде оригиналнији и слободније идејне основе, пошто је посвећен многобројним жртвама и херојима.[228] О конкурсним радовима из 1916. године, сазнаје се из њихових описа објављених у *Српским новинама* 1916. године. Ђура Бајаловић је израдио две скице; маузолеј и капелу. Маузолеј је представљен у форми зарубљене пирамиде на квадратној основи. Уз бочне стране су постављена четири обелиска на којима су четири бронзане фигуре, које представљају намученог српског војника из Албаније. На главном улазу доминира Бели Орао стилизован у виду крста, чиме је спојена идеја отаџбине са идејом вере. Други пројекат је у виду капеле у којој гори кандило, испод које је костурница. Драгутин Маслаћ је израдио скицу, на којој је представио капелу од масивног камења, са врло мало украса, без фигура и раскоши.[229] Бранко Таназевић је израдио три скице. Једна је у модерном, слободно схваћеном ренесансном стилу, док су друге две у романско-византијском стилу. Друга скица се издваја по фигури српског ратника изведеној у плитком рељефу. На свакој скици представљен је плато, а околина је засађена кипарисима. Пројекти Коруновићевих маузолеја су споља једноставни, и избегнуто је свако профилисање. Гробове је обележио лобањама наткривеним двоглавим белим орлом. Добросављевић је урадио два пројекта за капелу. На једном пројекту, капела је постављена на високом постамену, предња страна је наглашена порталом, до кога се долази пространим степеницама, док су са три стране натписи. Друга скица представља импозантан споменик сачињен из више елемената. Изнад три степеника издиже се зарубљена пирамида, која симболично представља гроб, док се изнад ње, на постаменту, уздиже женска фигура - Србија, која полаже венац на гроб својих синова. Милорад Милутиновић је на свом пројекту остварио спој маузолеја и споменика. Објекат је на платоу коме се прилази степеницама, а на крајевима платоа су постављене две женске фигуре, које симболично представљају Србију која одаје признање и захвалност. Друга скица представља капелу са мотивима наше црквене

[227] Чланови комисије су били генерал Милош Вокановић, генералштабни пуковник Душан Пантелић, професор историје Мате Станојловић, начелник МГ Михајло Кнежевић, Влада Митровић, проф. Универзитета Милан Капетановић, и др. в. у, Аноним, Споменик на острву Виду – преглед изложених скица српских архитеката, *Српски гласник,* Солун 11. септембар 1916 (бр. 241), 1-2.
[228] Аноним, За споменик на острву Виду. Преглед изложених скица српских архитеката, *Српске новине* бр. 59, Крф 23.8.1916, 3.
[229] Исто.

архитектуре.[230] На конкурсу је победила скица Драгутина Маслаћа,[231] по којој се до поновно расписаног конкурса, веровало да ће бити изведен маузолеј на острву Видо.

Међу најаутентичнијим меморијалима подигнутим у периоду Првог светског рата издваја се спомен-капела подигнута на врху Кајмакчалана изнад Битоља, на самој Грчкој граници (сл. 11). Монументални меморијал је подигнут у славу битке на Кајмакчалану, вођене од 12. септембра до 3. октобра 1916. године. Непосредно после битке на Кајмакчалану подигнут је споменик у виду пирамиде од белог камена. На месту споменика, по наређењу које је дао престолонаследник Александар, још док је био на Солунском фронту [232] подигнута је спомен-капела, по пројекту архитекте Јанка Шафарика,[233] док је надзор над градњом обављао инжењерски пуковник Радисав Станојловић.[234] Спомен-капелу је осветио владика Варнава, дан уочи пробоја Солунског фронта, 17. септембра 1918. године, у присиству регента Александра, Министра правде Марка Ђуричића, министра војске Михаила Рашића, војводе Живојина Мишића, генерала Боже Јанковића, генерала Милоша Васића, пуковника битољске дивизијске области Душана Васића и др. [235]

Спомен–капела је сграђена у духу еклектицизма, и претставља аутентично дело српског меморијалног градитељства. Капела је квадратне основе са доминантним кубетом изведеним у неоготичком стилу. Инкорпорирани цветови на фасади, изведени су под утицајем сецесије. Доминантно чисте фасадне површине стварају утисак узвишености. Утицај еклектицизма може се сагледати као одраз националне припадности сахрањених војника на Кајмакчалану, а које су поред Срба чинили Југословени и Бугари. На улазу капеле краљ је посветио речи: „*Мојим див-јунацима неустрашивим и верним, који грудима својим отвориште врата слободе и остадоше овде као вечити стражари на прагу Отаџбине*.“[236] На улазу у капелу са десне стране стављена је мермерна урна са срцем Арчибалда Рајса, и са посветом Удружења резервних официра и ратника: «*Овде у овој урни на врху Кајмакчалана – златно срце спава – пријатеља српског из најтежих дана – војника правде истине и права – Швајцарца Рајса».*

---

[230] Аноним, За споменик на острву Виду. Преглед изложених скица српских архитеката, *Српске новине* бр. 59, Крф 23.8.1916, 3.
[231] В., На костима мученика, *Српске новине* бр. 29, Крф 9. марта 1917, 2-3;
[232] Изглед Кајмакчалана пред 14. септембар 1918. године, в. Jovan Stevan Korda, *Odesa, Arhangelsk, Solun. Iz života ratnih* dobrovoljaca, Osijek ?
[233] Група аутора, *Чувари баштине*....163.
[234] В. А. Мајевски, *Српски патријарх Варнава и његово доба,* Осијек 1933, 240-241
[235] Исто.
[236] К. В. Саватијевић – Кока, Кајмакчалан, *БОН* бр. 7-8. Београд 1940, 643-646.

Министарство вера је 1928. године, поводом прославе Пробоја Солунског фронта, планиране крајем септембра исте године,[237] одобрило кредит за уређење гробља и подизање звонаре поред цркве. Тада је подигнута мала звонара, у коју је стављено звоно поклон краља Александра, и кућица за чувара, а поводом прославе Министарство грађевина је организовало поправку пута Битољ-Скочивар-Кајмакчалан. Једно звоно на звонари поклонио је наш познати научник Михајло Пупин.[238] Помени на Кајмакчалану су почели да се одржавају редовно сваког 12. јула, од 1929. године. [239]

Због каменитог терена на Кајмакчалану, гробови су копани веома плитко, што је довело до тога да су временом многи гробови постали откривени, а кости растурене, посебно на Грчкој страни Кајмакчалана. Да би се сачували посмртни остаци палих ратника УРОиР је одлучило да подигне костурницу поред спомен-капеле. Са прекопавањем гробова започето је 1932. године.[240]

Сл 11 Спомен-капела на Кајмакчалану арх. Ј. Шафарик
(извор: http://sr.wikipedia.org/sr)

[237] Аноним, За црквицу на Кајмакчалану Краљ је поклонио једно скупоцено звоно, *Време* 26.08.1928, 4. Министарство је одобрило кредит за подизање звонаре и кућице, због прославе пробоја Солунског фронта прво 5000 потом 10000 динара. в. у, АЈ Фонд МВ 69 ф. 115

[238] Ђорђевић, Инвалиди и четници на гробовима својих изгинулих другова на Кајмакчалану, *Време* 02.10.1928, 7.; Аноним, Кајмачаланski Незнани јунак, *Време* 4.10.1928, 5.; Аноним, Помен палим херојима на Кајмакчалану, *Време* 8.10.1928, 4.; Аноним, Краљ, на Кајмакчалану, припаљује свећу за покој душе палих ратника, *Време* 20.10.1928, 3.

[239] Аноним, Прва слава капеле на Кајмакчалану, *Време* 13. 07.1929, 4.; С. Краков, Величанствен помен на Кајмакчалану, *Време* 31. 08.1929, 5. Аноним, Помен палим јунацима на Кајмакчалану, *Политика* 13.07.1930, 5.; Аноним, Помен палим јунацима на Кајмакчалану, *Политика* 13.07.1931, 5.; Аноним, У присуству великог броја ходочасника одржан је јуче на Кајмакчалану помен палим јунацима, *Политика* 13.07.1934, 6.; Аноним, На Кајмакчалану је јуче одржан помен Блаженопочившем Краљу Петру Ослободиоцу, Краљу Александру Ујединитељу и свима палим јунацима, *Политика* 13.07.1939, 11.

[240]Аноним, За седамнаест хиљада палих на Кајмакчалану подићи ће се костурница, *Политика* 30.09.1932, 10.

Спомен-костурница је подигнута на платоу Кајмакчалана око 100 метара од спомен – капеле, и свечано је освећена 12.7.1935. године, на дан када се сваке године одржава помен српским војницима. У исто време је одржан и помен краљу Александру Ујединитељу. Костурницу површине 16 квадратних метара покрива плоча од армираног бетона на којој је изведен саркофаг димензија три са метар и по, и метар и двадесет висине, који је такође израђен од армираног бетона, штокован у виду вештачког мермера. На наспрамним странама саркофага, словима Мирослављевог јеванђеља, на једној страни уклесана је посвета „*Спавајте мирно орлови српске славе и поноса Југославије*“, а на другој „*Овде су упокојени див-јунаци пали зе уједињење Југославије*!“. На једној од ужих страна уклесано је „*Мир јунацима*!“, а на другој „*17 септембра 1916 године*.“ У костурницу су положене кости 118 наших и бугарских војника који су били сахрањени на грчкој територији. Костурницу је, и поред тога што је иницијативу за њену изградњу покренуло УРОиР, подигло Министарство војске и морнарице.

Кајмакчалан је после Другог светског рата запуштен. Друштво за чување и подизање споменика ратницима из ратова, обратило се генералу армије Николи Љубичићу, са молбом да ЈНА преузме мере заштите на Зебрњаку, Кајмакчалану, и Српском војничком гробљу у Битољу. Одговор није добијен.[241]

[241] У Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије...*224-225.

III Утицај друштвених и културних фактора на српску архитектуру 1918-1941. године

Период после Првог светског рата обележиле су значајне промене на геополитичком, друштвено-политичком, социјално–економском, културном и уметничком плану. Распадом или поразом четири велике империје; Аустроугарске, Немачке, Русије и Отоманске турске, политичка карта Европе знатно се изменила. Распадом Аустроугарске монархије 1918. године, створене су „националне“ државе Аустрија, Чехословачка, Мађарска и Краљевина СХС. Версајским миром промене су званично усвојене, а на спољно политичкој сцени су се издвојиле земље победнице, пре свега Француска и Велика Британија. Октобарска револуција у Русији, заједно са сламањем великих монархија, донела је значајне политичке промене, али и страх да би се револуција могла проширити и на друге европске земље. Велики број људских жртава и материјална криза, почетно осећање олакшања након рата, заменили су слабљењем моралних снага, не само у земљама пораженим у Првом светском рату, већ и у земљама победницама.[242] Поред сложених спољнополитичких односа међу државама, класне разлике и сукоби унутар истих, постали су доминантно обележје послератне Европе.

Краљевина СХС се од свог настанка суочила са унутрашњим проблемима, које су поред великих људских и материјалних губитака, појачавали и покушаји да се оствари политичка равнотежа међу различитим културним моделима и супротстављеним политичким погледима и управним системима, који су настали прикључењем некадашњих делова аустроугарске монархије, Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине. Доношењем Видовданског устава направљен је коначан компромис који је требао да задовољи све три стране, снагом „компромисног националног унитаризма.“[243] Краљ се налазио над Народном скупштином, он је потврђивао или проглашавао законе, био врховни заповедник војске, иако је власт била тродеобна. Краљевина СХС је започела живот, са спољним тешкоћама, непризната у међународним односима,[244] са немирима на свим границама, оптерећена међународном обавезом враћања државних дугова Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, дугова

[242] Ц. М. Робертс, *Европа 1880 – 1945,* Београд 2002, 351-352.
[243] В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*, Knjiga 1, Beograd 1988, 129. Од спољних националних симбола комбинацијом су сачувани елементи грба, химне и заставе, сва три племена.
[244] Признање је уследило 28. јуна 1919. године.

по основу мировних уговора као наследница Аустроугарске и дугова појединих покрајина које су се 1918. нашле у саставу Краљевине СХС.[245] Краљевина СХС је од суседних земаља имала задовољавајуће односе једино са Грчком и Румунијом, док се Бугарска сматрала за трајног непријатеља, због својих аспирација на Македонију. Мађарска је сумњичена због жеље за реваншизмом, док је Италија радила на појачању своје позиције на Балкану, и из тих разлога постала је једно од великих оптерећења за владу Краљевине СХС.[246]

Прелазак превласти у Европи, са пропашћу руског, хабзбуршког и османлијског царства, на земље победнице у Првом светском рату, пре свега на Француску и Велику Британију, творце и гаранте версајског система, којима је секундирала Италија, у великој мери је утицао на спољнополитичку и културну орјентацију Краљевине СХС. Велика Британија, најразвијенија европска земља и глобална сила, своју политику према Југославији одређивала је општим постулатима геополитике, економских интереса и светске стратегије, при чему је водила рачуна о принципу равнотеже.[247] Покушаји културног зближавања Велике Британије са Краљевином СХС, и поред поново успостављених дипломатских односа са Краљевином Србијом 1906. године, и веће заинтересованости Британије за наше просторе који су уследили са балканским ратовима, а кулминирали и посебно се интезивирали за време Првог светског рата,[248] у послератном периоду нису од већег значаја у Краљевини Југославији, и остали су на неколико покушаја организовања изложби британских уметника код нас, и наших у Лондону, деловању Друштва пријатеља Југославије у Лондону и сл.[249] Ситуација се знатно изменила након промене власти, доласком владе Милана Стојадиновића 1935. године,[250] када је под покровитељством кнеза Павла основано Друштво за ширење англосаксонске културе у Југославији.[251] Јачим заокретом владе према Немачкој 1938.

[245] B. Petranović, *navedeno delo,* 33,.53-54
[246] Исто, 34.
[247] B. Petranović, *navedeno delo,* 35, Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941.. Политика и стваралаштво* – трећи део, Београд 1997, 205.
[248] О културним односима Србије и Британије в. у, С. Тошева, *Србија и Британија. Културни додири почетком XX века,* Београд 2007.
[249] Организована су; „Изложба британских уметника“ 1928. године у Љубљани, Загребу и Београду и „Изложба југословенске уметности“ у Лондону 1930. године.
[250] Љ. Димић, *наведено дело,* 209, 211, 212. У другој половини тридесетих основано је Удружење пријатеља Велике Британије и Америке, у Београду. Излази лист „*The Anglophil“;*1940. године су установљена правила Југословенско-британског института. и сл.
[251] С. Тошева, *наведено дело,* 50.

године, појачана је Британска пропаганда.[252] Покушај зближавања две земље на културном плану прекинут је избијањем Другог светског рата.

Новоформирана југословенска држава после Првог светског рата у потпуности се приклонила Француској, која је преузела главну улогу у европским међународним односима, борећи се да сачува версајски поредак спречавањем хабзбуршке рестаурације у Подунављу, поновног немачког продора на исток и совјетске инфилтрације на запад. Француска се у циљу обезбеђивања сопствене сигурности показала као један од политичких интересената за новоформирану државу - Краљевину СХС, која је заузврат у Француској налазила противтежу италијанским аспирацијама.[253] Земља је отворено прихватила продор француске културе, иако њен утицај није био само културни, већ и пропагандни. Јавно мњење је било франкофилски настројено, одржаване су манифестације југословенско-француског пријатељства, велики број младих је добијао стипендије за школовање у Француској. Школе и универзитети су за Француску били од посебног значаја, јер су новоформиране групе српских интелектуалаца школованих у Француској, заузмале кључне позиције у области државних институција и тиме утицале на културни, политички и јавни живот. Француска је подржавала идеју интегралног југословенства, што је наишло на широко прихватање од стране државног режима.[254] Посебно је у војсци негована традиција француско-српског пријатељства, преко људи који су успоставили ратна пријатељства, неговали успомене и ратне традиције настале из захвалности за помоћ коју је Француска дала, не само у финансијској помоћи српској војсци и финансирању српске владе у избеглиштву, већ и у помоћи коју је пружила у пребацивању српске војске у Француску, на Крф и Бизерту. Значајан продор Французи су остварили пропагандом, буђењем успомена на Први светски рат и Солунски фронт, несебичним дељењем одликовања, организовањем сусрета француских и српских ратника и др.[255] У знак моралног осећаја пријатељства према Француској, али и као последица утицаја пропаганде, подигнут је Мештровићев *Споменик захвалности Француској* на Калемегдану.[256] У овом периоду организоване су бројне изложбе француске уметности

[252] R. Gašić, Anglofilske organizacije u Beogradu između dva svetska rata, *Istorija 20. veka 1*, Beograd 2007, 21-36,
[253] B. Petranović, *navedeno delo,* 35.
[254] Љ. Димић, *наведено дело,* 187 и 193.
[255] Исто.
[256] B. Petranović, *navedeno delo,* 36, М. Тимотијевић, A la France! Подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану, *Српско – француски односи 1904-2004*, Међународни научни скуп (Београд, 18-20 октобар 2004), Београд 2005, 193-215; Димић, *наведено дело,* 202-203; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929,* Beograd 2008, 463-467.

у Београду, научне екскурзије широм земље и друге културне манифестације пријатељства две земље,[257] тако да је француска култура, која је у Србију почела продирати још у деветнаестом веку, у овом периоду посебно прихваћена.

Формирањем Мале Антанте, одбрамбеног савеза Краљевине СХС, Румуније и Чехословачке, успостављени су ближи политички и културни односи са Чехословачком. Француска је посебно подржавала повезивање Краљевине СХС, Румуније и Чехословачке, да би имала потпун утицај на Балкану.[258] Усмереност на Чехословачку Републику, за Краљевину СХС, није била само последица подржавања Тријанонског мировног уговора, већ и прилика за културно приближавање и културну размену. Средња Европа је за Краљевину СХС представљала политички израз националне идеје, која је после Првог светског рата преточена у самосталне националне државе.[259] Повезивање са словенским земљама, које су остварile независност, требало је да обезбеди одупирање некадашњим културним утицајима Немачке и Мађарске. Поштеђена од ратних разарања, индустријски јака Чехословачка је у трећој деценији постала идеал савремене буржуарске државе.[260] Појава културне размене добрим делом је подстакнута идејом панславизма, промовисаном међу словенским народима у аустроугарској монархији, пре и у доба њеног распада. Манифестације чехословачког и југословенског Сокола, организоване су са нагласком на идеју панславизма, који је своју потврду достигао после Првог светског рата, формирањем националних словенских држава. Повезаност са Чехословачком посебно је развијана кроз деловање Чехословачко – југословенске лиге, основане 1921. године у Прагу.[261] Лига је имала своје испоставе широм Чехословачке и Југославије, и једна од њених основних активности било је обезбеђивање стипендија за школовање младих у Чехословачкој. Већи систематски рад на културној сарадњи уследио је након сусрета Међупарламентарне културне комисије Краљевине СХС и Чехословачке Републике, 1928. године.[262] Симбол блиских културних и политичких веза две земље симболично је изражен подизањем зграде Чехословачког посланства у Београду. У знак блиских

[257] О изложбама француске уметности у галерији Цвијета Зузорић, в. у, Р. Вучетић–Младеновић, *Европа на Калемегдану. „Цвијета Зузорић" и културни живот Београда 1918-1941*„ Београд 2003, 61-67.
[258] B. Petranović, *navedeno delo,* 117.
[259] Љ. Димић, *наведено дело,* 229.
[260] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji,* rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1979, 9.; Z. Manević, Jučerašnje graditeljstvo I, *Urbanizam Beograda 53 – 54,* Beograd 1979, Prilog 9, VI.
[261] Чехословачко-југословенска лига је настала 1921. године, трансформацијом Југословенске комисије у Прагу, основане 1918. године.
[262] Љ. Димић, *наведено дело,* 232-233.

веза међусобно су подизани споменици и уређивана војничка гробља (подизане костурнице).[263]

Промена политичког система у Русији, након Октобарске револуције, приморала је велики број присталица царског режима да се повуче из земље. Велики број руских емиграната заузео је кључну улогу у формирању културног бића српске средине међуратног периода.[264] Руски емигранти су заузимали кључна места у државним установама, у области; науке, технике, војске, здравства и културе, преносећи на тај начин високе критеријуме са руских Универзитета у Петрограду, Москви, Одеси, Кијеву. У Краљевини СХС, односно Југославији, постојало је више хуманитарних, научних, спортских, просветних и православних удружења руске емиграције, као и војних белогардејских организација и удружења.[265] Значај руске емиграције за нашу средину био је пре свега у великом броју образованих професора и научних радника, који су дали значајан допринос у раду Универзитета и научних установа Краљевине Југославије.[266] Руска емиграција, не само да је успела да пренесе дух властитог народа кроз науку, културу, уметност, већ је од пресудног значаја, што су успели да продру у историју и културу народа у чијој су се средини нашли, јер „није се смело упуштати у јавни рад без свесног познавања југословенског менталитета у његовим различитим видовима".[267] Захвалност наше државе за помоћ коју су Руси пружили у Првом светском рату, изражена је кроз подизање споменика руским дипломатама, који су деловали на нашим просторима пре стварања Краљевине СХС, подизању Руске цркве у Београду, обезбеђивању посебних површина за формирање руских гробаља широм земље, као и помоћи у подизању спомен-костурнице за руске војнике страдале у Првом светском рату.

Немачка, Аустрија, Бугарска и Мађарска версајским уговором обавезане су на плаћање ратне штете.[268] Са побољшањем југословенско-немачких односа долази до успостављања и културних веза. Изложба немачке савремене уметности, коју је

---

[263] У Крагујевцу је у знак захвалности уређено чехословачко војничко гробље, а у спомен-костурници на Церу сахрањени су чехословачки војници што је истакнуто и на посебно уграђеној спомен-плочи на споменику. Чехословаци су помогли уређење наших војничких гробаља у Тренчину, Оломоуцу и Јандриховцима. Израз посебне захвалности представљало је и подизање споменика Гаврилу Принципу у Терзину. Споменик је симболисао заједничку борбу за ослобођење словенских народа.

[264] *Руска емиграција у српској култури* (зборник радова) I-II, Београд 1994; Љ. Димић, *наведено дело,* 135-185; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940),* Београд 2006;

[265] Љ. Димић, *наведено дело,* 139.

[266] М. Јовановић, *наведено дело,* 416.

[267] П. Митропан, Након десет година, Из успомена једног руског педагога у Југославији, *Нова Европа,* књ. XXI, бр. 4, 245. Љ. Димић, *наведено дело,* 138.

[268] В. Petranović, *navedeno delo,* 61.

приредило Немачко уметничко друштво, одржана је под покровитељством кнеза Павла 1931. године. Пар година касније одржана је још једна изложба, док је изложба југословенских уметника у Берлину отказана. [269]

Између Мађарске и Краљевине СХС, односно Југославије, бројне политичке и културне везе које су годинама постојале, замрзнуте су после потписивања Тријанонског мировног уговора. Југославија је до краја треће деценије била непозната земља, чак и за мађарске интелектуалце.[270] Са променом спољнополитичких односа од 1940. године, долази до афирмисања културних веза Мађарске и Југославије, које је прекинуло избијање рата.

Односи са суседном Бугарском нису били најбољи ни после ступања на снагу Нејског мировног уговора. Покушаји српске стране, да се створи „балканска култура“, у бугарским интелектуалним круговима схваћена је као покушај да се протури „великосрпска мисао о уједињењу целокупног јужног словенства“, а Бугарска постане српска бановина.[271] Покушаји остваривања ближих културних контаката су у себи увек носили противречности, тако да је под тим утицајима деловало и Српско-бугарско друштво формирано у Софији. Нешто ближи односи остварују се од 1933. године, када се успоставља низ контаката писаца чланова ПЕН клуба, изложба бугарских сликара, изложба Облика у Софији, концерти, и др. Приликом обележавања дана Св. Ћирила и Методија, Бугарску је посетило неколико хиљада Сокола, и том приликом одржани су сусрети лекара, агронома, архитеката и др.[272] Актуелизацијом Македонског питања у бугарској штампи, од августа 1940. године, дошло је до захлађења односа.

Унутрашњи односи у новоформираној држави засновани су на противречностима и сукобима проистеклим из односа југословенског национализма и национализма земаља које су ушле у њен састав, при чему је југословенски национализам, и сам био саздан на противречностима у начину на који је схватан и примењиван.[273]

Културни правци који се појављују у Србији поклапају се са онима који су постојали у Европи.[274] У области књижевности, архитектуре, ликовне и позоришне уметности, српска култура је постигла врхунске домете. Обнавља се рад на

[269] Р. Вучетић-Младеновић, *наведено дело,* 67, 72..
[270] Љ. Димић, *наведено дело,* 214-215.
[271] Исто, 250.
[272] Исто, 262
[273] О односу српског и хрватског схватања идеје југословенства в. П. Милосављевић, *Идеје југословенства и српска мисао,* Ваљево 2007, 11-22.
[274] Р. Гашић, Српска култура између два светска рата, *Историја 20. века, 2*, Београд 2008, 162-181.

Универзитету, и Народном позоришту, које добија Оперу и Балет. Основани су Медицински, Пољопривредни, Богословски, Ветеринарски факултет и Економско-комерцијална висока школа. За развој београдске уметничке сцене од посебног значаја било је отварање Уметничког павиљона Цвијета Зузорић на Калемегдану. У ликовној уметности и књижевности долази до појаве експресионизма и надреализма. Савремена авангардна уметност протежирана је кроз лист *Зенит,* Љубомира Мицића. У сликарству, поред импресионизма који постепено прераста у поетски интимизам, јављају се и авангардне тенденције, експресионизам и кубизам, али и покушаји обнове традиционалне уметности кроз деловање групе *Зограф*. Париз постаје центар за наше уметнике. После рата долази до интезивног развоја вајарства. Поред Петра Убавкића, Ђорђа Јовановића и Симеона Роксандића који су се бавили монументалном скулптуром, на уметничкој сцени се појављују вајари носиоци модерних тенденција, орјентисаних ка кубизму и експресионизму; попут Томе Росандића, француских ђака Сретена Стојановића и Ристе Стијовића, и прашког ђака Петра Палавичинија.[275] Утицај Ивана Мештровића у српској култури у овом периоду постаје доминантан.[276] Модернизација и урбанизација земље је добила посебне подстицаје проширењем државне територије. Интезивна изградња и обнова ратом разрушене земље утицала је да се на архитектонској сцени јави појачана потреба за архитектама и инжењерима. Предратној генерацији архитеката прикључује се нова генерација архитеката школована у Француској, Чехословачкој, али и на нашем Техничком факултету у Београду.

Промене у спољним и унутрашњим политичким односима одразиле су се и на српску архитектуру међуратног периода, при чему су поред националних евидентни и идеолошки утицаји. У овом периоду долази до интезивне обнове и изградње земље, која је обухватила подизање и обнављање великог броја стамбених објеката, монументалних зграда државних институција, министарстава, војних објеката и др. Са уједињењем СПЦ подиже се и обнавља велики број цркава широм Краљевине, а као последица великог броја страдалих у Првом светском рату, чији број до данас није тачно утврђен,[277] долази до интезивног обележавања места страдања и уређења војничких гробаља.

---

[275] О скулпторима в. у, Grupa autora, *Jugoslovenska skulptura 1870 – 1950. Jugoslovenska Umetnost XX veka,* MSU, Beograd 1975;
[276] О Ивану Мештровићу в. у, Ž. Grum, *Ivan Meštrović,* Zagreb 1969; D. Kećkemet, *Ivan Meštrović,* Beograd 1983;
[277] Ц. М. Робертс, *наведено дело,* 351, 403-405.

Српску архитектуру међуратног периода, у стилском погледу обележили су, „наднационални“ академизам, инспирисан историјским стиловима деветнаестог века, национални српски или српско–византијски стил, и почетак Модерне, зачете у Србији крајем треће деценије, која је носила интернационално опредељење архитектуре.[278] У овом периоду јављају се и покушаји формирања националног „југословенског“ стила, који је требао да у синтези понуђених стилских решења обједини национални идентитет троплеменог народа у једну хомогену целину.[279] Ови доминантни концепти у српској архитектури, по навођењу Александра Кадијевића, могу се дефинисати као три антагонистиче стилске идеологије; академизам, српско-југословенски стил и модернизам, са варијетима који су их донекле повезивале.[280]

У српској архитектури се нерешено национално питање изражавало, или кроз тежње за рестаурацијом националног, српско-византијског стила или у круговима ближим унитаристичком концепту, кроз тежње ка наднационалном академизму на коме би се могао темељити и наднационални карактер државе.[281] У стилском погледу су се ове две струје испољавале у монументализацији архитектонског израза, док је модернизам подстакао његово прочишћавање, свођењем декорације и реторичког фасадизма.[282] Сецесија је после Првог светског рата присутна на мањем броју грађевина, обично инкорпорирана у морфологију објеката грађених у националном, српско-византијском стилу и академизму.[283]

У светској архитектури, овај период је обележила појава револуционарне реакције на академизам и сецесију кроз деловање немачког Веркбунта, који је касније прерастао у Баухаус. Оснивање Баухауса дало је посебан допринос савременој функционалистичкој архитектури, посебно утичући на јавну и индустријску градњу – фабрике, школе, и др. Авангардни покрети, попут футуризма, кубизма, руског конструктивизма, *Де Стијла*, пуризма, експресионизма, извршили су значајан утицај на развој савремене европске архитектуре. Нова архитектура је оставила снажан утицај на јавну и индустријску градњу. Виле у отменим предграђима или вишеспратнице у

[278] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури...* 181.
[279] О идеји југословенства у архитектури в. A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007..
[280] A. Kadijević, Poimanje čistote stila i autorskog izraza u novijoj srpskoj arhitekturi, *Čist izraz,* 13 Bijenale umetnosti, Pančevo 2008, 9.
[281] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*...11.; Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*....VII.
[282] A. Kadijević, *Poimanje čistote stila i autosrkog izraza u novijoj srpskoj arhitekturi*...19.
[283] Ж. Шкаламера, Сецесија у архитектури Београда, *ЗЛУМС* 3, Нови Сад 1967, 315-340; А. Кадијевић, Два тока српског архитектонског Ар-Нувоа: интернационални и национални, *Наслеђе* V, Београд, 53-70; М. Јовановић, Сецесија у београдској архитектури, у *Сецесија на београдским фасадама. Изложба фотографија Милоша Јуришића,* Београд 2008, 5-25.

централним деловима града, грађене су широм Европе у мешавини касног академизма, са реминисценцијама Арт нувоа, и уз обилну примену нових материјала употребљаваних на стари начин. Класични стилови, а посебно академизам, остали су до краја прве четвртине двадесетог века, али и касније, „званична“ архитектура у целом свету. Развојем комуникација и сличним социјалним условима у различитим државама Европе, и авангардна и конзервативна архитектура нагињале су стварању универзалног, интернационалног стила.[284] Интезивна обнова и градња стамбених објеката у Европи, који су требали да задовоље најосновније егзистенцијалне потребе становништва, сводила се на подизање социјалних објеката без већих уметничких претензија.

На развој српске архитектуре у међуратном периоду утицали су с једне стране државна политика, највећим делом протежирана кроз државне институције, попут Техничког факултета у Београду и Министарства грађевина, и с друге стране укус и афинитети богатих инвеститора и наручилаца. Архитекте су се под утицајима, стеченог образовања, на нашим и страним универзитетима, индивидуалних афинитета, и спољних услова и захтева средине, прилагођавали и опредељивали за одређени стил. У настави на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду,[285] доминантан је утицај академизма и српско-византијског стила.[286] Проређена предратна генерација, са националним традиционализмом у средишту, одржавала је континуитет академизма. Семестрални и дипломски радови су се највише заснивали на еклектицизму унутар кога су се препознавале различите романтичарске тенденције, при чему је српско-византијски стил коришћен као најчешћи мотив.[287] Постепена смена генерација увела је и прве представнике модернизма на факултет; Милана Злоковића, Бранислава Којића, браћу Крстић. Утицај младих архитеката, препуштених сопственим опредељењима, у то време практично се није осећао. Њихов развој и опредељење ће касније одредити лични афинитети с једне стране, и жеље наручилаца–инвеститора, било да је реч о држави или приватним наручиоцима, с друге стране.

[284] Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*... IX.
[285] Б. Несторовић, Архитектонски одсек између два светска рата, необјављени рукопис *Споменице Архитектонског факултета из 1971. године,* Архитектонски факултет, Београд 1996, 30-39.
[286] О настави на Техничком факултету; Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*.... 35-40; Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*...XV-XVI
[287] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*...35; ; Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*....XV

Министарство грађевина је запошљавало неке од најзначајнијих архитеката тог периода.[288] Међу архитектама старије генерације издвајају се Петар Поповић, који је радио као вишегодишњи начелник Архитектонског одељења МГ, и водио спољну политику одељења и кореспондирао са министром. Најстарији архитект у рангу инспектора, који је руководио стручним радом целог Одељења од 1920-1927. године, је Душан Живановић, некадашњи Ханзенов ђак. После његовог одласка у пензију, на место руководиоца-инспектора, постављен је архитекта Драгутин Маслаћ, протагониста српско-византијског стила. Међу инспекторима, налазили су се Момир Коруновић, Петар Гачић, Александар Јанковић, Светозар Јовановић, Милутин Борисављевић, Милица Крстић, Димитрије М. Леко, архитекти чији се идеали крећу од строгог академизма до романтичног српско-византијског стила. Поред архитеката старије и средње генерације, од млађих архитеката, издвајају се Бранислав Којић, Димитрије Јуришић, Милан Минић, Душан Бабић, Војин Симић, Гојко Тодић, Јездимир Денић, Миладин Прљевић и др. Значајну групу архитеката, која је својим интезивним деловањем обележила рад МГ између два светска рата, чинили су руски емигранти. МГ је због недостатка техничког особља било принуђено да запошљава контрактуалне–уговорне службенике, међу којима се налазило највише руских емиграната различитих занимања: архитеката, инжењера, техничара, цртача и административних чиновника. [289]

МГ је расписивало јавне конкурсе, када се радило о сложенијим грађевинским подухватима. Право учешћа на конкурсима су имали сви југословенски архитекти, у зависности да ли је пројекат од локалног или међународног значаја, као и руски архитекти, са правом обављања праксе у Југославији. У надлежности МГ био је рад свих инжењера и архитеката, а овлашћење за јавну праксу издавао је Министар грађевина у виду декрета. Запослени у МГ су ипак имали потпуну слободу у изношењу својих идеја, и по речима Бранислава Којића „сваки члан је уживао потпуну слободу у својим архитектонским концепцијама што је често изазивало интересантне расправе и дискусије. Већ у то доба су се јавиле прве идеје о модерној архитектури међу млађима,

[288] О раду и организацији МГ између два светска рата в. у, Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*.... 34-35; Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*....XIV; С. Тошева, Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата, *Наслеђе* II, Београд 1999, 171-181.
[289] С. Тошева, *Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина*...175.; С. Тошева, Рад руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата, *ГГБ* LI, Београд 2004, 169-182.

чему се нису супротстављали, ни лично ни службено, старији архитекти.“[290] С друге стране слобода уметничког изражавања архитеката – службеника МГ, мора се схватити као условна слобода: сецесија и нарочито, „левичарски“ модернизам проглашени су „неозбиљним“, недостојним државних здања која треба да репрезентују државну политику.[291] Ситуација се временом изменила, тако да је на конкурсу за Хирушки павиљон 1926. године, победио пројекат Бранислава Којића, а на конкурсу за Теразијску терасу пројекат Николе Добровића. До значајнијег продора модернизма у нашој средини долази оснивањем ГАМП-а, 1928. године. Приватни наручиоци су најчешће наручивали виле у еклектичним стиловима, пре свега академизму, а тек после тридесетих почиње интересовање и за модернизам. Српском архитектонском сценом, пре појаве модернизма, доминирала је традиционална супротстављеност класичног и романтичног идеала, изражена еклектичним варијантама академизма и неовизантијске архитектуре, односно српско-византијског стила.[292]

Академизам је представљао доминантан стил међуратног периода у српској архитектури. Двадесетих година у Србији су присутни типолошки и синтезни еклектицизам.[293] У развоју српског међуратног академизма диференциране су три фазе; период доминације (1919-1928), период кризе, изазван продором модернизма (1928-1935) и период обнове у монументализму (1935-1941).[294] На споро повлачење академизма у српској архитектури утицала је друштвена атмосфера, испуњена историзмом у еуфорији уједињења југословенских народа, а од 1929. године, и потреба да се створи унитарна југословенска култура.[295] Угледним представницима старије генерације,[296] после Првог светског рата прикључила се млађа генерација,[297] која је за време и после рата боравила на студијама у Паризу. Мању групу су чинили академисти који су се школовали у другим центрима у којима се неговала еклектична архитектура, пре свега у Будимпешти. Посебан печат су оставили руски архитекти, у великом броју запослени по уговору на Техничком факултету и у МГ. Поједине руске архитекте

[290] Б. Којић, Услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940 године, *САНУ Посебна књига издања DXVI, Одељење друштвених наука књига 81*..Београд 1979, 263; С. Тошева, *Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина...* 177-178.
[291] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji...* 34.
[292] M. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istorizma do drugog modernizma*, Beograd 2003, 17.
[293] Исто, 17.
[294] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма...* 354.
[295] Исто, 346; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941,* Beograd 2007;
[296] Константин Јовановић, Владимир Николић, Светозар Ивачковић, Андра Стевановић, Никола Несторовић и Драгутин Ђорђевић.
[297] Светозар Јовановић, Милутин Борисављевић, Димитрије М. Леко, Александар Ђорђевић, Војин Симеоновић.

лично је протежирао краљ Александар.[298] Обимна продукција коју су руски архитекти остварили ипак није значајније утицала на развој српске архитектуре. У оквирима академизма, као државног унитарног стила, са реминисценцијама на руски ампир, подигнут је низ монументалних зграда, пре свега Министарстава и војних објеката.[299] Почетком тридесетих година академизам је суверено владао српском архитектуром. Уз руске емигранте и француске ђаке, његовом успону су допринела три градитеља, Светозар Јовановић, Милутин Борисављевић и Димитрије М. Леко.[300] Еклектичке мешавине ренесансе, барока, неокласицизма и ампира, понегде са заосталим елементима Арт нувоа, образовали су дух српске архитектуре академизма међуратног периода.

Конституисањем националне државе од деветнаестог века, однос између традиције и модерности, обележен је комплексним односом. У једном виду су европеизација и модернизација интерпретиране као својеврстан повратак историјским традицијама српског народа, док је други вид био заснован на детерминизму у диференцијацији „аутентично“ српског и „европског“ идентитета.[301] У служби конституисања српског националног идентитета на тај начин посебну улогу је одиграла архитектура класицизма, односно академизма, и националног српско-византијског стила.[302]

У српској архитектури до појаве Модерне, постојала је извесна сагласност између наднационалног и националног идеала, залагања за академизам који представља Европу деветнаестог века, и залагања за српски стил, који оживљава традицију средњовековне Србије.[303] Многа класична академска начела обликовања, представници националног стила су усвојили, аплицирајући елементе средњовековне архитектуре на академски компоноване фасаде. На развој српског стила у овом периоду утицале су између осталог и уједињење Српске православне цркве и њено покретање обимне градитељске делатности, изложбе Клуба студената архитектуре,

---

[298] М. Јовановић, Краљ Александар и руски уметници, *Руска емиграција у српској култури XX века 1*, Београд 1994, 93-97.; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма...* 349.

[299] Зграде Министарства шума и руда, пољопривреде и вода, Министарство финансија, Официрски станови у Београду, Официрски дом у Скопљу, Зг. Генералштаба у Београду, Гардијски комплекс у Топчидеру и др. в. у, А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма....*349-352.

[300] Исто, 361.

[301] А. Игњатовић, Између жезла и кључа: национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века, *Наслеђе* IX, Београд 2008, 52.

[302] Исто, 51-73

[303] О тенденцији формирања српског стила у архитектури у XIX в. у, Ж. Шкаламера, Обнова «српског стила» у архитектури, *ЗЛУМС 5*, Нови Сад 1969, 191-236; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 2007.

Други међународни конгрес византолога одржан у Београду 1927. године, образовање катедре за српско-византијску архитектуру на Архитектонском факултету у Београду, а у домену ликовних уметности деловање уметничке групе „Зограф“.[304] Соколски покрет са пансловенским идеалима подударао се са идеологијом националног стила у српској архитектури.[305] Континуитет националног стила успоставили су градитељи старије и средње предратне генерације архитеката, Петар Поповић, Душан Живановић, Момир Коруновић, Драгутин Маслаћ. Оштра критика коју су представници националног стила, између два светска рата. претрпели од стране модернистичке антитрадиционалистичке архитектонске идеологије, није их јаче поколебала у њиховим стремљењима.[306] Иако се српско-византијски стил може тумачити као пажљиво формулисана политичка стратегија, по навођењу Бранислава Пантелића, она не би успела да он није оживљавао националну прошлост, и за народ представљао нешто више од естетске категорије, емоционално искуство са јаким религиозним и етничким конотацијама.[307]

Формирањем вишенационалне државе Краљевине СХС покренуто је питање националног стила у уметности. Националистичке расправе, које су заузеле доминантно место у ликовној критици, нису остале без одјека ни на страницама *Српског Техничког листа.* Готово да није било критичара у Београду који је у овом раздобљу писао ликовну критику, а да се није бавио проблематиком националног стила. Мада бављење националним стилом постаје доминантно у послератном периоду, његови почеци се везују за период пре Првог светског рата, и то за Ивана Мештровића и његов пројекат *Видовданског храма*.[308] Од Мештровићевог храма у периоду од 1907. до 1912. године, изведен је одређени број скулптура и макета храма. Предратна критика је уздизала и хвалила Мештровићев *Видовдански храм*, као симбол косовске трагедије и оличење српског и југословенског етоса. Мештровић је сматран творцем новог националног уметничког стила. Понесен идеологијом националног романтизма и националном тематиком Коста Страјнић је 1919. године истакао да „Југословени немају традицију са нарочитим стилом који би био без страног обележја.

[304] О групи Зограф в. у, З. М. Јовановић, *Друштво уметника „Зограф“,* Београд 1998;
[305] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...*183-184.; А. Кадијевић, Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године, *Зборник радова Ниш и Византија II,* Ниш 2004, 379-392.
[306] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...*182.
[307] B. Pantelić, Nationalizam and Architecture. The Creation of National Style in Serbian Architecture and iTs Political Implications, *JSTOR* Vol. 56, No. 1 (Mar. 1997), 16-41.
[308] V. Rozić, *Likovna kritika u Beogradu između dva svetska rata (1918 – 1941),* Beograd 1983, 39-91.

Сви наши највећи сликари, вајари и архитекти од средњег века до данас, позиваху више стил византијски, талијански, немачки, француски него југословенски. Према томе, Мештровић је први наш национални уметник.“[309] Струју критичара која је негирала такозвани национални стил *Видовданског храма* чинили су Милутин Борисављевић, Моша Пијаде, Петар Одавић. Посебно се издваја критика архитекте Милутина Борисављевића, протагонисте академизма, који је предлагао да се, *Видовдански храм*, као национални споменик, сагради по узору на Лазареву цркву, у српско-византијском стилу, односно у стилу српске средњовековне архитектуре „јер је то национални споменик, који треба да васкрсне једно доба у коме је овај стил баш био у своме цвету.“[310] Најзначајнији критичари предратног периода тумачили су *Видовдански храм* са становишта идеологије националног романтизма, али и са становишта национално-политичке идеологије, односно са прагматичног становишта.[311] У послератном периоду критике *Видовданског храма* су и даље актуелне. Од предратних до послератних критика о расности *Видовданског храма* и расветљавању питања српског и југословенског у архитектури није се далеко одмакло, а храм није изведен.

Почетком двадесетих година двадесетог века, у Србији није постојала већина услова који су у то време у другим земљама Средње и Југоисточне Европе омогућили појаву модернизма. У плурализму литерарних авангардних покрета, у првим послератним годинама литерално – ликовни часопис *Зенит,* покренут 1921. године од стране Љубомира Мицића, постао је централно место за пренос литерарних и ликовних елемената неконвенционалне уметности.[312] *Зенит* је у нашој средини имао ону улогу у формирању архитектонског модернизма, коју је имао часопис *De Stijl* у Холандији, пуризам и *L`Espirit Nouveau* у Француској и експресионизам и часописи *Der Sturm* и *G* у Немачкој, као и бројни други мањи покрети, и часописи који су излазили у Чешкој, Мађарској и Румунији.[313] У листу су објављивани и текстови из архитектуре. Први архитектонски пројекат који је објављен у *Зениту* број 11, из фебруара 1922. године, био је *Споменик Трећој интернационали*, Владимира Татљина. У осталим бројевима *Зенита* објављени су чланци: „*Нови систем грађења*“ потписан иницијалима П.Т., *Београд без архитектуре,* Љубомира Мицића, текст Валтера Гропијуса

[309] V. Rozić, *navedeno delo,* 48.
[310] Исто, 46.
[311] Исто. 44.
[312] *Зенит и авангарда двадесетих година (каталог изложбе),* Београд 1983.
[313] M. Perović, *navedeno delo,* 57.

„*Интернационална архитектура*“ и приказ осам Баухаусових књига. Објављени су планови, Јо Клека (Јосип Сајсел) за *Зенитеум I* и *Зенитеум II*, као и пројекат *Виле Зенит.* Посебно је значајна сарадња зенитиста са италијанским футуристима, пре свега са Ф.Т. Маринетијем (1876-1944).[314] У српској архитектури модернизам, за разлику од земаља у којима је поникао, није био део авангарде, већ је имао само неке од њених елемената.[315]

Утицај рационализма који је пренет у Србију, пре свега кроз прашки кубизам, постао је стожер за формирање модерне српске архитектуре, која се званично огласила оснивањем ГАМПа 1928. године, од стране архитеката, Милана Злоковића, Душана Бабића, Бранислава Којића и Јана Дубовија.[316] Модерна српска архитектура се формирала, на неутралним обрасцима рационализма, тј. на личној интерпретацији искуства Адолфа Лоса и чешког функционализма, француског кубизма, као и позног Баухауса. Остали европски покрети нису имали значајнији утицај на формирање Модерне код нас. Представници ГАМПа нису прихватали експресионизам, ни у теорији ни у пракси, усресредивши се првенствено на личну интерпретацију интернационалног стила.[317] Експресионизам се у српској архитектури појавио посредно, код архитеката који су му прилазили да би показали упућеност у савремена европска збивања у архитектури, али и код архитеката који су у себи имали романтичарске пориве које је могао да задовољи дух експресионизма са „традиционалним романтичарским језгром“.[318] Утицај експресионизма у српску архитектуру ширили су и хрватски архитекти који су радили у Београду, попут Јосипа Плечника, Хуга Ерлиха, Јозефа Пичмана и др.[319] Извесно одступање од главних архитектонских токова представљао је фолклоризам, који се позивао на народну

[314]M. Perović, *navedeno delo,* 57-73; Maldini, *Srpska arhitektura u XX veku,* хттп:// архитекти. сунтхасите. цом/000 – текст – слободан –малдини –српска - архитектура.пхп
[315] M. Perović, *navedeno delo,* 93.
[316] О ГАМП-у, в. у, З. Маневић, Београдски архитектонски модернизам, *ГГБ* XXVI, Београд 1979, 209-226; В. Камилчић, Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца, *ГГБ* LV-LVI, 239-264; Београд 2008-2009, Lj. Blagojević, *The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919–1941*, Cambridge (Mass.), 2003;
[317] A. Kadijević, Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata, *Moment* 17, Beograd 1990, 91
[318] О Експресионизму у српској архитектури в. у, A. Kadijević, *Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi*.... 90-100;.; А. Кадијевић, Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941), *Наслеђе* XIII, Београд 2012, 59-77;
[319] А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури*....69.-71; О хрватским архитектама који су радили у Београду в. у, A. Kadijević, Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću, *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 19, Zagreb, 2 (42) 2011, 466-477.

традицију и њено повезивање са актуелним тенденцијама,[320] а чији је главни представник један од оснивача ГАМП-а, архитекта Бранислав Којић.[321]

У периоду интезивне изградње и развоја српска архитектура се формирала ван непосредних утицаја европске архитектуре. Стилска разноликост, од касне сецесије, академизма, модерне, преко експресионизма, српско-византијског стила и фолклоризма, проистекла је од ауторских афинитета и захтева средине, пре свега наручиоца и инвеститора. Иако школовани у Немачкој, Француској, Русији, Чешкој, српски архитекти су ретко директно преносили стране утицаје. Готово да није било директних читања утицаја из Француске и Чешке, са којима су српски архитекти одржавали најчвршће везе, док су утицаји из осталих земаља још слабије изражени.[322]

Чврсто успостављене политичке и културне везе између Француске и Србије, имале су утицај на српску архитектуру. Утицај француске архитектуре одражавао се кроз својеврсни еклектицизам у пројектовању државних објеката и посебно приватних стамбених објеката – вила. Архитекти који су студирали у Паризу, били су под утицајем академских узора, старих и нових, какве је и најчувенија архитектонска школа *Ecole des Beaux-Arts* у Паризу неговала и подржавала, али и под посебним утицајима нових, тада незваничних праваца, који су тежили модерној функционалној архитектури, која је такође лутала од прашког кубизма до рационализма (пуризма) Корбизјеа. Ови различити правци који су се паралелно развијали, преплитали и мешали, нису могли позитивно деловати на стварање одређених концепција архитектуре код наших млађих архитеката.[323] По повратку у земљу архитекти су под утицајем конзервативних наручилаца, који су тешко прихватали новине, израђивали пројекте у историјским стиловима. Поред овако насталих дела, оптерећених многим супротностима, колебљивим идејама и мешавинама стилских комбинација, издвајају се и дела изведена у духу француског академизма деветнаестог века, архитеката Милутина Борисављевића и Александра Ђорђевића.[324] Утицаји француске архитектуре одразили су се и на појаву ар-декоа у нашој средини.[325] У Београду су по пројектима француских архитеката, изведена два објекта, зграда француског посланства и црква Блажене Девице Марије. Поред националних, на овим објектима су јасни и идеолошки

[320] О фолклоризму в. у. В. Путник, Фолклоризам у архитектури Београда (1918-1950), *ГГБ* LVII, Београд 2010, 175-210.
[321] О архитекти Бранославу Којићу в. у. С. Тошева, *Бранислав Којић,* Београд 1998;
[322] С. Тошева, *Србија и Британија*...56-57.
[323] Б. Несторовић, Постакадемизам у архитектури Београда, *ГГБ* XX, Београд 1973, 357-358.
[324] Исто, 365.; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*.....359-365.
[325] М. Јовановић, Француски архитект Експер и `ар деко` у Београду*, Наслеђе* III, Београд 2001, 67-84;

утицаји. Краљ Александар је приликом подизања зграде француског Посланства, изразио жељу, да зграда буде изведена „раскошно“ у „искључиво француском стилу“, и у складу са „најелегантнијом епохом француске архитектуре“.[326] Зграда француског посланства у Београду, подигнута је по пројекту Анри – Роже Еспера, у стилу који „слави Трећу републику, заштитницу државе Јужних Словена“[327], док су фигуре *Слободе, Братства и Једнакости* симболично окренуте према Сави и Дунаву. По пројекту француског архитекте М. Басферефа из Лиона, на Неимару је 1938. године, започета градња француске спомен-цркве, посвећене француским војницима погинулим на Солунском фронту. [328]

Јаке културно-политичке везе са Чешком имале су значајан утицај и на српску архитектуру међуратног периода. Чешка архитектура је већ крајем прве деценије двадесетог века доживела дубоке промене. Јан Котјера, оснивач модерне чешке архитектуре, утицао је на читаву нову генерацију студената и сарадника. Чешки архитекти развили су архитектуру која је функционалистичке принципе лако, и у широком обиму претварала у праксу.[329] Утицај чешке архитектуре код нас долазио је преко њихових архитеката, који су долазили у Србију, наших архитеката који су се школовали тамо, као и преко изложби чехословачке уметности.[330] Осим Николе Добровића, који се школовао у Прагу код Вагнерових ученика, сви остали су се школовали у конзервативним образовним институцијама. Утицаји чешке архитектуре присутни су код чешких ђака Милана Злоковића, Момира Коруновића, Светомира Лазића, Николе Добровића. Нешто пре формирања ГАМП-а, понесен идеалима панславизма, у Србију је дошао да живи и ради чешки архитекта Јан Дубови, као и многи његови сународници.

Велики број руских архитеката и инжењера у међуратном периоду, заузео је кључне позиције у МГ, Техничком факултету у Београду и др.[331] Недодирнути

---

[326] S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*...467.
[327] Исто.
[328] Аноним, У Београду се подиже спомен-задужбина посвећена 45.000 палих Француза на Солунском фронту, *Време* 14.5.1938, 5.
[329] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*... 9-10.
[330] О утицајима Чешке на Српску архитектуру в. у, Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, ; Т. Дамљановић, *Чешко-српске архитектонске везе 1918-1941*, Београд 2004.
[331] О руским архитектама в. А. Кадијевић, Допринос Руских неимара – емиграната српској архитектури између два светска рата, *Руси без Русије, српски Руси,* Београд 1994, 243 – 254; А. Кадијевић, Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата, у *Руска емиграција у српској култури XX века I,* (зборник радова), Београд 1994, 293-301; С. Тошева, Капитална дела руских емиграната у Београду, *Руска емиграција у српској култури XX века I,* (зборник радова), Београд 1994, 302-307; М. Јовановић, Краљ Александар и руски уметници, *Руска емиграција у српској култури XX века 1,* Београд 1994 93-97.;Т. Миленковић, Руски инжењери-емигранти у Србији 1919-1941, *ПИНУС, Записи 2*, Београд 1995, 63

новинама које је нови режим у Русији унео у архитектуру, пре свега у виду авангардног покрета конструктивизма који се јавио у првим годинама после револуције, а који ће касније бити замењен „програмским историзмом,“[332] пренели су са собом архитектонске обрасце старог „царског“ режима који су заступали тј. руског или монументалног академизма.[333] Према руским архитектама, који су се по окончању Првог светског рата нашли у Београду, српска средина се показала отвореном, ценећи њихово академско образовање, али и њихов емигрантски статус и романтичне одсјаје панславистичких идеала. Чак је и четрнаести конгрес организације Југословенских инжењера и архитеката, одржан 1933. године у Београду, имао традиционално панславистички карактер.[334] Руски архитекти емигранти, градили су превасходно у стилу еклектичне академске архитектуре са реминисценцијама на руски ампир.[335] Руски архитекти су дали значајан допринос формирању српско-византијског стила, превасходно у сакралној и меморијалној архитектури, кроз дела архитеката Николаја Краснова, Василија Андросова, Виктора Лукомског, Григорија Самојлова, Ивана Рика, Романа Верховскоја. Архитектура руских емиграната је као што истиче Александар Игњатовић, имала посебну улогу „у стварању представе о новој југословенској држави као о својеврсној империји са једним центром моћи и једном репрезентативном метрополом.“[336] Подизање читавог низа монументалних државних здања, уз подршку краља Александра, сведочи о потреби режима да се „легитимише“ позивајући се на архитектонски речник заснован на „уобичајеним топосима империјалне репрезентативне културе“.[337] Монументална здања која су подигли руски архитекти, са амбицијама репрезентације политичке моћи метрополе, уз реализацију Дедињског

– 73; А. Кадијевић, Проучавање доприноса руских емиграната српској архитектури двадесетог века, *Гласник ДКС 21,* Београд 1997, 177 – 178; Т. Миленковић, *Руски инжињери у Србији 1919-1941. године*, Београд 1997; А. Кадијевић, О раду руских архитеката у јужној Србији у периоду између два светска рата, *Лесковачки зборник 41,* Лесковац 2001, 245 – 252; A. Kadijević, M. Đurđević, Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941), *Centropa 2,* New York 2001, 139-148.; Г. Гордић, В. Павловић – Лончарски, *Руски архитекти у Београду, каталог изложбе,* Београд 2001; А. Кадијевић, Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата, *ГГБ XLIX-L*, Београд 2002-2003, 131-142; С. Тошева, Рад руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата, *ГГБ LI,* Београд 2004, 169-182.; А. Кадијевич, Основніые исторические, идеологические и эстетические аспекты архитектуры русско эмиграции в Югославии 1920-1950-х гг.: исследование, интерпретация, оценка, *Изобразительное искусство, архитектура и искусствововедение русского зарубежья,* С. Петербург 2008, 325-336; A. Ignjatović, Razlika u funkciji sličnosti - arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta, *Tokovi istorije* br. 1, Beograd 2011, 63-75.

[332] U. Kulterman, *navedeno delo,* 155.

[333] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*...353.

[334] З. Маневић, Архитектура и политика (1937-1941), *ЗЛУМС* 20, Нови Сад 1984, 298.

[335] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*....350-353.

[336] A. Ignjatović, *Razlika u funkciji sličnosti - arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta*...68.

[337] Исто, 69.

дворца и маузолеја на Опленцу, допринели су да монархистичка идеја добије материјално обличје, и да се држава симболички утврди као југословенска империја са Србијом као „виртуелним, али делатним центром моћи“.[338]

У чисто руском стилу изведен је мали број објеката, попут Иверске капеле на Новом гробљу, руске цркве на Ташмајдану, рад архитекте Валерија Сташевског[339] и Руског дома, подигнутог у спомен на руског цара Николаја II, рад архитекте Виљема Баумгартена.[340]

Утицаји Немачке на српску архитектуру у међуратном периоду, ако се изузму посредни утицаји експресионизма у делима појединих аутора, и ангажовање немачких архитеката за поједине пројекте, нису знатније изражени. Првих година после рата по пројекту немачког архитекте Августа Рајнфелса изведена је зграда Југословенско-подунавске банке у Београду, која није оставила значајнијег утицаја на архитектуру објеката сличне или исте намене. Посебан значај за упознавање са савременом немачком архитектуром, имала је изложба *Савремене немачке уметности* одржана 1931. године у галерији Цвијета Зузорић. На изложби су представљени фотографски снимци и репродукције већ сграђених зграда Валтера Гропијуса, Ериха Менделсона, Миса ван дер Роа, Бруна Паула, Макса Таута, Ернеста Маја и Теодора Фишера. Иако у записницима ГАМП-а нема података о утисцима које је ова изложба оставила на њих,[341] она је у домаћој средини потврдила вредност залагања ГАМП-а за нови приступ у архитектури, тако да су неки чланови Групе почели да добијају велике државне наруџбине, што је до тада била привилегија архитеката који су градили у српском стилу, или у идиому академског еклектицизма.[342] Може се претпоставити да је изложба немачке уметности,[343] подстакла потпредседника Београдске општине Милосава Стојадиновића, да исте године, за израду плана преуређења калемегданске

[338] A. Ignjatović, *Razlika u funkciji sličnosti - arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta...*70.
[339] О руском храму Св. Тројица в. у, В. Тарсајев, Руски храм Свете Тројице у Београду 1924. године, *Руси без Русије*, Београд 1994, 237-242. О архитекти В. Сташевском в. у, М. Ђурђевић, Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду, *ГГБ* XLV-XLVI, Београд 1998-1999, 151-171; О. Латинчић, Валериј Владимирович Сташевски (1882-?)-подаци из архивске грађе Историјског архива Београда, *Наслеђе* XII, Београд 2011, 169-196.
[340] О архитектури Руског дома у Београду, в. у, М. Просен, 75 година Руског дома у Београду, *Наслеђе* IX, Београд 2008, 211-220. О архитекти В. Баумгартену, в. у, М. Ђурђевић, Архитект Василиј (Виљем) Фјодорович Баумгартен, *ГГБ* LI, Београд 2004, 183-191.
[341] Р. Вучетић-Младеновић, *наведено дело,* 71-72.
[342] M. Perović, *navedeno delo,* 92.
[343] Аноним, Значај немачке уметничке изложбе у Југославији, *Време* 24.03.1931, 1 и 3.

тврђаве ангажује немачког архитекту Рихарда Штаудингера.[344] Са формирањем владе Милана Стојадиновића успостављају се ближе политичке и културне везе са Немачком, [345] што је имало посредног утицаја и на српску архитектуру. У току 1936. године архитекта Ото Бартинг је одржао предавања у Београду, а немачки урбаниста Јанзен је изнео своје мишљење о подизању палате *Албаније*.[346] Поред ових малобројних покушаја успостављања веза са Немачким архитектама, значајнији утицај Немачке архитектуре почиње од 1937. године. Југославија се све више удаљавала од Француске, Велике Британије и Чехословачке, а приближавала Немачкој и Италији. Архитектура југословенског павиљона на Париској изложби 1937. године, између осталог, открива његову „тоталитарну“ и „фашистичку“ димензију.[347] Крајем четврте деценије двадесетог века, под утицајем европског монументализма, долази до појаве монументализма и у српској архитектури. Ближе успостављене везе са Немачком и Италијом условиле су да се идеолошки обојена архитектура тоталитарних естаблишмента појави у нашој средини.[348] Од 1939. године Немачка и Италија су доминирале на Београдском сајму, док је последња изложба на Сајмишту одржана у јесен 1940. године, организована од стране професора Алберта Шпера, у потпуности била посвећена новој немачкој архитектури.[349] Наметање политике Трећег рајха одразило се посредно на конкурс расписан за Државну оперу[350] и непосредно кроз ангажовање немачког архитекте Вернера Марха за израду пројекта за Олимпијски стадион у Доњем граду.[351] По пројекту Ота Бартинга из 1940. године, у духу немачког експресионизма инспирисаног протестантском неоготиком, изведена је евангелистичка црква у Београду.[352]

---

[344] Аноним, План „Акропоља Југословенства“ у Горњем Граду израдио је један немачки архитект, *Политика* 16.12.1934, 14.

[345] Р. Гашић, Немачки културни утицаји у Београду тридесетих година 20. века, *Историја 20. века 1*, Београд 2003, 31-46.

[346] Аноним, Најчувенији немачки урбаниста архитекта г. Јанзен тврди да не треба градити облакодер на месту «Албаније», *Време* 11.11.1936, 11.

[347] А. Игњатовић, Политика представљања југословенства: југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године, *Годишњак за друштвену историју* 2-3, Београд 2004, 67.

[348] З. Маневић, *Архитектура и политика (1937-1941)*...293-307; А. Кадијевић, *Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре*...268-272.

[349] J. Bajford, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja,* Beograd 2011, 30.

[350] З. Маневић, *Архитектура и политика (1937-1941*)....297-299; А. Кадијевић, *Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре*....271-272.

[351] Аноним, Грађење светског стадиона и уређење Доњег града, *Политика* 12.10.1940, 11; З. Маневић, *Архитектура и политика (1937-1941*)....300-302; А. Кадијевић, *Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре*....271-272

[352] Б. Мишић, Евангелистичка црква – Битеф театар у Београду, *Наслеђе* XII Београд 2011, 145-167.; А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури*....69.

Пре Првог светског рата, Беч и Будимпешта као престонице Аустроугарске монархије, имале су значајан утицај на српску културу. У овом периоду бечку и будимпештанску архитектуру су обележила монументална здања подигнута у духу романтичног класицизма и сецесије.[353] После распада аустроугарске монархије политички и културни утицаји Беча и Будимпеште у нашој средини знатно опадају. И поред захлађења политичких и културних односа, непосредно после рата, за израду плана Котеж Неимара ангажовани су Вагнерови ученици, Емил Хопе, Ото Шентал и Марсел Камемер.[354] Први пример модернистичког експресионизма у београдској архитектури, као што истиче Александар Кадијевић, увезен је средином треће деценије из Беча-центра средњоевропског експресионизма.[355] По пројекту аустријског архитекте, Беренсовог ђака, Александра Попа под утицајем експресионизма и наступајућег модернизма, од 1924 до 1926. године, изведена је зграда Првог дунавског паробродског друштва.[356] Утицаје мађарске архитектуре, посредно је преносио мањи број академичара школованих у Будимпешти, међу којима са издваја архитекта Драгиша Брашован.[357]

Ретки су примери непосредно видљивих утицаја британске архитектуре и урбанизма на нашим просторима. Број архитеката и инжењера школованих у Великој Британији, у међуратном периоду, готово је занемарљив.[358] Под непосредним утицајем британске архитектуре подигнут је релативно мали број објеката, док су њихови наручиоци обично на неки начин, животом, радом или школовањем, били повезани са Британијом.[359] У Београду су радила двојица британских архитеката, браћа Едвард и

[353] О сецесији у Бечу и Будимпешти в. у, Р. Клајн, Сецесија: јеврејски (не)укус?, *Менора. зборник радова*, Београд 2010, 133-135.
[354] З. Вуксановић Мацура, План Емила Хопеа и Ота Шентала за Котеж Неимар, *Наслеђе* XIII, Београд 2012, 79-91;
[355] А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури*....69.
[356] М. Дрљевић, О архитектури зграде Представништва Првог дунавског паробродарског друштва у Београду, *Архитектура и урбанизам* бр. 20-21, 2007, 127-133.
[357] Као најзначајнији пример узима се зграда Есконтне банке у Нушићевој. О Д. Брашовану в. у, З.Маневић, Дело архитекте Драгише Брашована, *ЗЛУМС* 6, Нови Сад 1970, 187-199; А. Кадијевић, Живот и дело архитекте Драгише Брашована, *ГГБ* 37, Београд 1990, 141-173; А. Игњатовић, Средњоевропски контекст у раном делу Драгише Брашована, *ГГБ* XLIX-L, Београд 2002-2003, 143-167; A. Ignjatović, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906-1919*, Beograd 2004; J. Jakšić, *Arhitektonski opus Dragiše Brašovana u Vojvodini,* rukopis diplomskog rada odbranjenog na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2005;
[358] Илија М. Ђорђевић, Душан С. Петровић, Мирјан Турина, Јосиф Михаиловић, Данило Владисављевић, Милош Сомборски, Константин Станковић и Живојин Ковачевић. О архитектама који су студирали у Британији в. у, С. Тошева, *Србија и Британија...* 63-64.
[359] С. Тошева, *Србија и Британија...* 62-93

Хуго Маклур,[360] који су архитектуру завршили на Техничком факултету у Београду. Утицај британске архитектуре присутан је на кући Едварда Маклура, коју је пројектовао његов брат Хуго.[361] Павле Карађорђевић је вероватно утицао на изглед Белог двора, који је рађен по узору на енглеске палате седамнаестог и осамнаестог века.[362] Зграда енглеског посланства подигнута је у енглеском стилу,[363] по пројекту архитекте МГ, којег је инспирисао британски архитекта сер Едвард Лутјенс.[364] Много детаља у унутрашњости посланства изведено је на иницијативу, доброг познаваоца модерне архитектуре, и оштрог критичара „нашег изграђивања Београда," и нашег „не познавања архитектонске лепоте", министра Конрада.[365] У нашу средину, из британске архитектуре пренето је у почетку теоријско, а потом и практично усвајање концепције вртног града и уређења вртова и паркова, које су прихватили многи архитекти и инжењери, попут Јана Дубовија, Данила Томића–Милосављевића, Александра Крстића и др.[366]

Међуратни период обележило је буђење свести о значају архитекте као ствараоца и уметника. Првих година по завршетку рата основани су УЈИА и КСА.[367] УЈИА се борио за заштиту права архитеката, као и прагматичним проблемима око поштовања улоге архитекте у процесу планирања и подизања објекта, што је представљало посебан проблем због великог броја градитеља и инжењера који су израђивали пројекте без архитеката. КСА је организовао студијске екскурзије у иностранство,[368] и годишње изложбе студената архитектуре које су имале велики значај за афирмацију архитектонске струке.[369] На изложбама КСА су излагани радови изведени у различитим стилским орјентацијама, од академизма, преко српско-

[360] О архитектама Едварду и Хугу Маклуру в. у, З. Маневић, *Лексикон неимара*...235; С. Тошева, *Србија и Британија*, 72-73, 108-109.
[361] С. Тошева, *Србија и Британија*...72-73.
[362] С. Тошева, *Србија и Британија* ...74-76.
[363] Исто, 76-77; .Аноним, Једна кућа енглеског стила у Београду, *Политика* 25.11.1927, 7.;
[364] С. Тошева, *Србија и Британија*...76.
[365] Аноним, Нова зграда енглеског посланства, *Политика* 1.11.1928, 8.
[366] С. Тошева, *Србија и Британија*... 93-106.
[367] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*.... 35-40; Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*...XII-XIV; З. Маневић, Београдски архитектонски модернизам, *ГГБ* XXVI, Београд 1979, 209-226;
[368] Од оснивања КСА 1925. године, као најважнија тачка у њиховом програму било је упознавање и проучавање нашег старог неимарства и царских задужбина, као и класичне архитектуре других земаља. Пошто су раније генерације студената обилазиле наше манастире, и једанпут су били у обиласку Северне Италије, организована је екскурзија у Француску да би се упознали са француском ренесансом и готиком, али и да посете међународну декоративну изложбу у Паризу, где свака држава има изграђен павиљон у своме националном стилу. Ту су требали да се упознају и са модерном архитектуром. в. у, Аноним, Екскурсија наших студената архитектуре у Париз, *Политика* 20.03.1925, 4.
[369] Б. Несторовић, Студентски покрет на Техничком факултету од 1919-1941, *необјављени рукопис Споменице Архитектонског факултета из 1971. године*, Архитектонски факултет, Београд 1996, 156-157.

византијског стила, до Модерне. До значајне промене дошло је са оснивањем ГАМП-а, и организовањем Првих салона архитектуре и Изложби југословенске савремене архитектуре, [370] којима је начињен значајан помак у доживљавању архитекте као ствараоца и уметника, а не само техничког лица које је по наруџбини израђивало пројекат. На првим салонима архитектуре дела су излагале архитекте свих стилских орјентација, као и скулптори. Присуство архитеката на изложбама са скулпторима и сликарима нису практикована, и осим Николе Добровића и Момира Коруновића заједничка излагања су реткост. Од изложби које је организовао КСА, до Салона архитектуре, учињен је велики помак, и у погледу ширења стваралачког опсега, пошто су архитекте имале прилику да на изложбама представе, поред пројеката утилитарних објеката, и нека од својих чисто естетско-идејних решења. Од оснивања Друштва пријатеља уметности и павиљона Цвијета Зузорић, архитекти и ликовни уметници чешће излажу заједно, као што је оснивањем Групе модерних уметника, учињен знатан помак у зближавању архитеката и ликовних уметника. Међутим, везе између сликара, скулптора и архитеката нису ни у једном моменту биле нарочито присне.

[370] М. Злоковић, Први салон југословенске савремене архитектуре, *Време* 18.02.1931, 4..; Z. Manević, Novija srpska arhitektura, u *Srpska arhitektura od 1900-1970,* Beograd 1972, 23; Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*...26

IV Утицај друштвено-политичких и културних фактора на српску меморијалну архитектуру 1918-1941 године

Први светски рат по својим размерама, људским губицима и начину ратовања био је без преседана у дотадашњој светској историји. У Првом светском рату, Србија је поднела велики терет, изневши већи број кључних битака без помоћи савезника, што је уз повлачење српске војске преко Албаније, губитке на Солунском фронту и страдања српских војника и цивила у логорима, земљи донело знатан губитак људства.[371] Суочавање са великим бројем војних и цивилних жртава, захтевало је да се посебна пажња посвети достојном уређењу војничких гробаља, изградњи костурница и спомен-обележја.

Војничка гробља су била распрострањена широм граница Краљевине, на попришитма великих битака, дуж линија фронта и повлачења српске војске, а у иностранству на местима где су се налазили интернирани војници и грађани, као и логори српске војске у избеглиштву. По завршетку рата донета је *Уредба,* а потом и *Закон о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у домовини и на страни*.[372] По Уредби Краљевине СХС, сва војничка гробља, а по могућности и појединачне гробове палих бораца, без обзира на вероисповест покојника, требало је уредити и одржавати као успомену на борбу за слободу и уједињење, „да служе као сведоци самопожртвовања у одбрани Домовине и троименог народа.“(чл. 1) Према Уредби, надзор и брига о одржавању наших војничких гробаља и гробова у земљи и иностранству поверена је Министарству вера Краљевине СХС. (чл. 2 и 3) Гробља и гробови наших војника изгинулих и помрлих у протеклим ратовима, као и гробови војника савезничких и непријатељских војски у границама Краљевине СХС, односно Југославије, преко МВ, поверени су на чување и одржавање црквеним општинама и свештеницима парохија, где су се гробља налазила (чл. 3).[373] За војничка гробља је

[371] Сматра се да се број жртава који је Србија имала у Првом светском рату креће од преко 1.000 000, до преко 1.300 000. При том се претпоставља да је животе изгубило око 400. 000 ратника и 600. 000 цивила. В. Суботић, П. Опачић, Г. Миљанић, П. Павловић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије,* Књига 1, том 2, Београд 2006, 12

[372] Уредба је ступила на снагу 3. јануара 1920, а Закон 22. априла 1922. године. в. у, АЈ, Фонд МВ бр. 69 ф.128; АЈ Фонд МП бр. 63, ф 1.; исто и у *Уредба о уређењу и одржавању наших војних гробља и гробова у домовини и на страни*, Београд Државна штампарија Краљевства С.Х.С., 1920.

[373] До 1931. године примењиван је закон о црквеном сахрањивању. По Уставу СПЦ чл. 33, православна гробља су била ослобођена јавних дажбина, као и остали објекти под црквеним надлештвима, храмови, манастири културно-историјски споменици и др. Епархијски Архијерej је по чл. 7 закона СПЦ давао благослов за подизање цркава, капела и гробаља и настојао да се држе у добром стању, док је по чл. 176 парох посебно водио рачуна о издржавању и чувању гробља и др. освећених места., в. у, Д. Перић,

задужено православно одељење МВ,[374] пошто се већином радило о српским војничким гробљима. С друге стране, СПЦ је третирана као „заштитница државе“ и благонаклоно се гледало на њен „клерикални легитимизам“, јер пошто је српско православље у доброј мери прелазило преко верских формално–догматских разлика, самим тим је представљало прикладно средство за стварање неопходне либералне климе у новоствореној држави, заснованој на равноправности свих етничких и конфесионалних група.[375]

Одредбама Версајског уговора бригу о војничким гробљима, независно од нације и вере, морале су да преузму државе на чијој су се територији она налазила. Према Уредби Владе, од 12. децембра 1919. године, ову обавезу преузела је и Краљевина СХС.[376] Брига о страним војничким гробљима подразумевала је сакупљање података о местима где се гробља и гробови савезничких и непријатељских војника налазе, спречавање њиховог уништавања, као и састављање спискова са подацима о сахрањеним војницима. Одржавање страних гробаља подразумевало је њихово чување, али не и ограђивање, или подизање општих споменика и костурница. Исте обавезе имале су и друге државе према нашим гробљима, која су се налазила на њиховим територијама.

На појединим српским војничким гробљима, касније костурницама, сахрањивани су и аустроугарски војници.[377] Иако се обично радило о аустроугарским војницима са територија које су са формирањем Краљевине СХС ушле у њен састав, за њихово сахрањивање у заједничке костурнице обавезно је тражена сагласност од угарског посланства. У једном броју случајева отворено се размишљало на који начин треба обележити костурнице, а да се при томе обухвате конфесионалне и националне разлике сахрањених.[378] Подизање заједничких спомен-костурница и општих споменика за војнике супротстављених страна у рату, практиковано је и у време Првог светског рата. На Немачком војничком гробљу на Кошутњаку, Немци су подигли споменик

Законодавство српске православне цркве од стварања Југославије до новијег времена: Прилог проучавању односа државе и цркве, Торонто 1995, 93 и 158.

[374] Аноним, Војничка гробља, *Политика* 24.09.1919, 3.

[375] N. Žutić, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan,* Beograd 1994, 389.

[376] М. Тимотијевић, *A la France! Подизање споменика захвалности Француској...* 194.

[377] Аустроугарски војници су сахрањени у спомен-цркви костурници у Дубљу, спомен-костурници на Гучеву, Мачковом Камену, Буковику, Чачку, Ћелијама код Петке и др. У спомен-костурници на Церу и спомен-цркви костурници у Лазаревцу сахрањени су чехословачки војници који су у току рата из аустроугарске прешли на страну српске војске.

[378] Обично су сахрањивани у оквиру спомен-цркава и није било посебних обележја. Јединствен случај је споменик над костурницом у Чачку.

српским војницима, док су на Дунавском кеју у Београду,[379] и војничким гробљима у Чачку и на Легету, Аустроугари подигли споменике посвећене припадницима обе војске.[380] На подручју између Дрине, Гучева и Цера, на Тичара гробљу, над хумкама 1.600 наших и аустроугарских војника подигнут је заједнички масивни споменик који су по налогу аустроугарске војске зидали заробљени италијански војници.[381] Аустроугари су у време рата одржавали српско војничко гробље између Делиградске и Вишеградске улице у Београду.[382]

Припајање територија бивше Аустроугарске, захтевало је да се заузме посебна политика према гробљима њених војника. Министарски савет је 5. маја 1920. године, усвојио предлог Министра вера, да бригу око одржавања гробова наших држављана, и састављања спискова умрлих и убијених, који су служили у војсци бивше аустроугарске монархије, а умрли у Чехословачкој, Пољској, Румунији, Русији, Немачкој, Аустрији, Италији, Бугарској и Турској, преузму југословенска посланства и конзулати који се налазе на тим просторима.[383] Да би се предупредиле евентуалне несугласице око чувања аустроугарских војничких гробаља код нас, МВ је у саопштењу датом поводом захтева аустрогарских власти да добију спискове својих војника сахрањених на нашим просторима, нагласило да аустроугарска гробља треба одржавати због наших грађана који су сахрањени на њиховој територији.[384] На подручју Србије аустроугарски и српски војници су обично сахрањивани у заједничким спомен-костурницама и спомен-црквама. У појединим случајевима од државе је тражена финансијска помоћ за подизање одвојених спомен-костурница

[379] Аноним, Помен гробовима хероја поред Дунава, на врху Авале, и на гробу Краља Петра у Тополи, *Време* 21.07.1925, 7; С. К, Свечани помени на војничким гробљима у Београду, *Време* 12.11.1927, 7.

[380] На споменику који су аустроугари подигли у Чачку, на немачком језику је било исписано «Умро је сваки за своју отаџбину». в. у, Т. Вукосављевић, Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* VI, Чачак 1975, 227-241. Легет је био обележен дрвеним крстом који су дигли Аустроугари, в. у, Шашинци, поље Легет, у *Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и великог значаја,* Београд 2007, 59.

[381] Аноним, Једно заборављено војничко гробље са 1.600 погажених хумки на огранку Цера*, Време* 29.12.1934, 7.

[382] О односу који су Аустроугари у време окупације имали према нашим војничким гробљима свеочи послератно стање нашег војног гробља између Вишеградске и Делиградске улице у Београду. На основу чланка П. Милојевића објављеног 16. јануара 1929 године у листу *Епоха,* Министар вера упутио је Министарству војске и Вазнесенској цркви захтев да се гробље између Делиградске и Вишеградске улице уреди и огради, наводећи између осталог да је 1915. године за време Аустроугарског управљања гробље било ограђено и уређено, засађено дрвећем и цвећем, а да је после ослобођења ограда уништена и направљено је сметлиште. в. у, АЈ Фонд МВ 69 ф. 128.

[383] АЈ Фонд МВ 69, ф. 126.

[384] АЈ Фонд МВ 69 ф. 128. Посебно је истакнуто да треба чувати њихова гробаља на простору БиХ, Далмације, Бачке, Баната и Барање, где их је било највише.

аустроугарским војницима на подручју Србије,[385] иако су Мађарска, Аустрија, Немачка, као и земље савезнице у рату, по закону требале саме да уређују своја војничка гробља која су имала екстериторијални статус. Политика према аустроугарским војничким гробљима била је другачија на подручју Словеније и Хрватске. На љубљанском гробљу Св. Крижа 1939. године освећена је костурница у коју су смештени посмртни остаци 4.000 словеначких (аустроугарских) војника. Молба за подизање капеле – костурнице на Љубљанском гробљу упућена је Министарству вера још 1925. године, са образложењем да би до јануара 1928. године, сви гробови морали бити уређени и подигнуте капеле на гробљима.[386] Костурница – маузолеј рађена је по пројектима словеначког архитекте Равнихара. Жртве словеначке побуне у Јуденбургу које су пале на почетку рата као носиоци југословенске идеје, у маузолеју су добиле почасно место. Њихова имена су исписана на унутрашњим зидовима маузолеја. Цена маузолеја износила је 700.000 динара, а помоћ је дало Министарство правде, са Банском управом и Љубљанском општином.[387] На загребачком гробљу Мирогој 1940. године освећена је костурница 3.500 војника који су страдали у Првом светском рату. Костурницу је подигло Удружење резервних официра и ратника у Загребу, које је одмах после рата покренуло иницијативу да се кости ратника сахрањених на Мирогоју, сакупе у једну костурницу. Године 1931. Удружење је добило дозволу од аустријске и мађарске владе да се и њихови војници сместе у исту костурницу. Повереништво града Загреба 1932. године одредило је површину од 350 метара квадратних за подизање костурнице, и исте године расписан је конкурс. Споменик у виду скулптуралне групе, Жене која у рукама држи умореног ратника, израдили су вајари Вања Радауш и Јозо Туркаљ.[388] Спомен-костурнице у Загребу и Љубљани подигнуте су уз помоћ државних институција, а на њиховом освећењу

[385] Држава је била дужна да савезничким и непријатељским државама уступи земљиште за формирање гробља и обезбеди одржавање. Аустроугарско војничко гробље у Београду је било делимично уређено у току рата, а 1918. године је на њему подигнута капела. У споразуму са угарским посланством између 1932-1933 одељак за гробља је о свом трошку подигао ограду око гробља, а за узврат је угарско посланство уступило део земљишта њиховог војничког гробља. в. у, Б. Костић, наведено дело, 18-19. За подизање спомен костурнице на гробљу у Земуну тражен је део финансијских средстава за подизање спомен-костурнице од МВ в. у, АЈ Фонд МВ 69, ф. 128.

[386] Споменички конзерватор је израдио нацрт надгробне капеле, а од минстарства је тражено да се одреди да ли је сагласно и да ли да буде са или без костурнице. У прилогу је достављен првонаграђени пројеката Кобета. Пројекат који је Кобет замислио је у виду толоса као и изведени објекат. Замишљен у вуду кружне капелице са спираним степеницама са стране и троделлним аркадним низом у приземљу. в. у, АЈ, Фонд Министарства вера 69, ф. 119.

[387] Аноним, У Љубљани је јуче на свечан начин освећена спомен – костурница у којој су сахрањене многобројне жртве рата, *Политика* 11.12.1939, 10.

[388] Аноним, На свечан начин у Загребу, је јуче откривен споменик изгинулим ратницима, *Политика* 11.03.1940, 10.

присуствовали су изасланици министарства војске, министарства правде, као и представници свих верских заједница. Посветама и изгледом споменика (спомен-костурница) нагласак је стављен на жртве светског рата. У говорима приликом освећења нагласак се стављао и на евентуални удео сахрањених у југословенској борби. По том принципу маузолеј у Љубљани је кружне основе, изведен у форми Хадријановог маузолеја, на чијем виском степеништу које се протеже на оба спрата је исписано „Жртвама светског рата“. Поред истицања да су у маузолеју сахрањене жртве словеначке побуне у Јуденбургу које су пале као носиоци југословенске идеје, на крају говора који је приликом освећења костурнице одржао председник Одбора пуковник Андрејко, истакнуто је да у маузолеју нема сахрањеног ни једног словеначког добровољца, мада их је пало на разним бојиштима у Добруџи, на Церу, на Солунском фронту и свим другим фронтовима у великом броју. На освећењу спомен-костурнице у Загребу присуствовао је изасланик краља генерал Марко Михајловић, изасланик Министра војске Рака Ракић, изасланик Хрватског бана, подбан Иво Крбек и други. У говору који је одржао председник УРОиР из Загреба Драго Матијашић истакнуто је да у костурници не леже само кости ратника изгинулих за ослобођење и уједињење, већ да су ту кости ратника савезничких и непријатељских. «У овој заједничкој костурници ратника погинулих за време светског рата има и Мађара и Чеха и припадника бивше Аустро Угарске, Хрвата, па и Срба, у ствари српских заробљеника који су ту сахрањени.». На тај начин је подизање ових костурница било посебно образложено и оправдано, и повезано колико је то било могуће са борбом за југословенску идеју, или барем са чињеницом да су у њима положени и посмртни остаци Срба и савезника.

Месец дана након ступања на снагу *Уредбе о уређењу војничких гробаља,* при МВ оформљен је гробљански одсек са задатком да води бригу о гробљима и да прикупља податке о умрлима. Гробљански одсек је прибављао скице, планове гробаља, гробова и костурница, и старао се о подизању костурница-маузолеја, као и надгробних споменика, по жељи и средствима породица.

Материјална оскудица у којој се држава налазила после рата утицала је да иницијативу за подизање костурница, маузолеја и спомен-обележја, а самим тим и уређење војничких гробаља, покрећу национална и добротворна Удружења, док су финансијска средства обезбеђивана прилозима грађана. Доношењем *Закона о уређењу гробаља* држава је изразила своју бригу о војничким гробљима, иако се у пракси ситуација показала нешто другачијом. Потреба достојног обележавања масовних гробница из светског и балканских ратова постала је оптерећење за државу, не само из

често наглашаваног финансијског разлога, већ и због политике новооформљене Краљевине, којој није било потребно величање једног од уставотворних народа тек зачете јужнословенске заједнице.[389]

Држава се првенствено трудила да уреди југословенска и српска гробља у иностранству, често наводећи, да таква гробља, која су напуштена или неуређена штете угледу наше државе, и да се тиме стиче лош утисак о земљи која о својим људима не води бригу.[390] У Закону о одржавању гробаља посебан нагласак стављен је на уређење места где су груписана већа српска војничка гробља у иностранству.[391] (чл. 9) Државе са којима су после рата успостављени блиски политички и културни односи, пре свега Француска и Чехословачка, помогле су уређење наших гробаља на својој територији, уступањем земљишта, финансијском и техничком помоћи приликом њихове концентрације у опште костурнице или на посебно издвојене површине.

На основу Уредбе и Закона, при најближим конзулатима у иностранству постављени су школовани свештеници, који су имали дужност да обилазе и одржавају гробља, воде спискове, врше помене, подижу надгробне споменике по жељи и средствима породица. (чл. 9) Свештеници, постављени краљевим указом са свим правима чиновника, уз надзор над гробљима, имали су обавезу да, на Видовдан и све задушнице, врше помене и прекаду у име „сродника сахрањених покојника“, као „и у име захвалне Домовине и Св. Матере Цркве.“ (чл. 10 и 11)

Законом је предвиђено да се после одређеног времена гробља уреде, подизањем споменика у виду капела или цркава–маузолеја, са костурницом испод истих. (чл.12)[392] На тај начин је законски дефинисано да се над костурницама подигну објекти у виду цркава и капела, што је у овом периоду и најчешћи тип архитектонских меморијалних објеката. Парохијски свештеници, и они при конзулатима, су по истеку рока за пренос посмртних остатака палих ратника, подносили захтев МВ за подизање опште костурнице. МВ је у споразуму са МГ одређивало место за подизање костурнице са

[389] З. М. Јовановић, *Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд 2004, 34.
[390] Документација у АЈ Фонд МВ 69 ф 128, бр 186. Други пример је одлука МВ из 1924. године којом је одбијена помоћ за пренос убијених жтава у Калиновику, са образложењем да су средства претежно распоређена за уређење гробаља у иностранству в. у, АЈ Фонд МВ 69, ф. 115.
[391] На Крфу, и околини Солуна, дуж Јужне Старе Србије и Албаније, у Северној Француској Африци и у самој Француској, на Корзици, у Бугарској, у местима где су били заробљенички лагери, у бив. Аустро-Угарској итд. в. у, *Уредба о уређењу и одржавању војничких гробаља* (чл. 9)
[392] Све кости појединаца, који су сахрањени у гробљима одређене покрајине, чија су имена позната, по закону требало је да се сакупе, према прописима нумеришу, упишу у књиге и сместе у своју преграду у костурници да би их касније потомци могли пронаћи. Кости „безимених јунака“ требало је положити у за то нарочито формирано одељење, заједничку крипту. (чл. 12)

капелом. (чл. 13) По закону, МВ је требало путем стечаја да обезбеди потребне планове и прорачуне, да би капеле са костурницама потпуно одговарале „својој намени и нашем народном угледу.“ (чл.13) У пракси су конкурси расписивани само за објекте од већег државног значаја, а у оквиру Архитектонског одељења МГ оформљен Одсек за монументалне зграде, богомоље и споменике,[393] израђивао је пројекте само на захтев Одбора и других иницијатора за подизање споменика, попут националних Удружења, или институција. Не ретко су за израду спомен–костурница и споменика на гробљима, ангажовани локални инжењери, архитекте или каменоресци, што је случај и са спомен-обележјима у мањим сеоским срединама. Највећи број костурница у овом периоду изграђен је у оквиру спомен-цркава и спомен-капела.

Пројекти спомен-црква са костурницама се у спољним формалним решењима нису разликовали од обичних цркава, и једину разлику је чинила крипта која се најчешће налазила испод олтарског простора или наоса. У грађевинском закону из 1931. године нису наведене посебне одредбе, које се односе на подизање костурница и маузолеја, тако да су вероватно примењивани закони који су се односили на подизање цркава, капела, и споменика. Све пројекте за богомоље, као и за оправку и рестаурацију старих споменика и историјских и уметничких зграда, морао је да прегледа и одобри Министар грађевина у споразуму са Министром правде, односно Министарством просвете. (чл. 87)[394] Године 1932. објављена је измена, става 4 сс 87 Грађевинског закона из 1931. године, у којој је истакнуто да МГ убудуће неће израђивати пројекте ни предрачуне за напред поменуте објекте, нити ће водити надзор при грађењу, али је дужно да прегледа и одобрава елаборате за све храмове и друге верске објекте намењене јавној употреби уколико су са стилског, конструктивног и статистичког гледишта исправни. На основу донете измене, МГ је требало да узима учешће само за објекте од опште народног и државног интереса. Ово се односило и на грађевинске послове свих хуманих и националних друштава, корпорација и установа, као и за подизање споменика, спомен–капела и сличних објеката који подлежу прописима Грађевинског закона.[395] Споменици и друге историјске грађевине су по својим димензијама, симболици, формама и логици, морале да буду у складу са

[393] С. Тошева, *Организација и рад ахитектонског одељења Министарства грађевина*....171.
[394] *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење (1931. година),* издавач Др, Гојко Никетић, Београд 1932.
[395] Аноним, Грађење нових храмова, *Преглед цркве епархије жичке* бр. 8, Жича 1932, 212.

околином.[396] Пројекте споменика, скулптуралног или споменичког типа, са предрачунима овлашћеног вајара, архитекте или инжењера, одобравало је Министарство просвете, док је подизање приватних капела на гробљима, зависило искључиво од дозволе коју је издавало гробље.

Уређење војничких гробаља подлегало је законским прописима и у другим европским земљама. Законски прописи Немачке одређивали су да гробови морају остати појединачни, док је Француски закон, попут југословенског, прописао концентрацију гробаља у костурнице.[397] Иако законски регулисана, ова правила се нису стриктно примењивала, посебно када се радило о уређењу гробаља у иностранству. С обзиром да код нас, до 1924. године, и поред донетог Закона, није било прецизно дефинисано на који начин је овај закон требало спровести у пракси, потпретседник Владе, Антон Корошец је посебном одбору поверио израду уредбе о концентрацији војничких гробаља. По тој уредби гробља је свугде требало уредити и концентрисати једнообразно. На споро спровођење закона, поред непрецизно дефинисаних законских одредби, утицао је и недостатак материјалних средстава, и све до 1925. године радови су се сводили на прикупљање података где се налазе гробља наших изгинулих ратника, обезбеђивање спискова сахрањених и на одржавање истих.[398]

Држава је покретала иницијативу и материјално помагала подизање споменика и спомен-костурница од државног и националног значаја, за које су у одређеном броју случајева расписани конкурси. Државни, и у неким случајевима лични краљев ангажман, издвајао је важност спомен-обележја. Тако је посебном наредбом, Краљевска влада забранила сваку приватну иницијативу за подизање спомен-обележја на Зебрњаку.[399] Министар вера Воја Јанић обећао је помоћ државе за спомен-костурницу у Битољу,[400] Спомен-костурница у Смедереву подигнута је иницијативом генерала Милана Недића, и ангажовањем Драгутина Љотића, задуженог за обнову Смедерева,[401] и др. Иако је постојала законска обавеза да се пројекти за спомен-капеле, маузолеје и костурнице обезбеђују путем стечаја, расписани су конкурси за мали број

[396] Општа уништва за израду уредбе о извођењу регулационог плана и грађевинског правилника М.Г Бр. 17140 од 15 јуна, 1932. год. чл. 63 Грађевинског закона.
[397] Аноним, Наше гробље у Оломуцу, *Политика* 05.07.1926, 5.
[398] Б. С, Костурница наших јунака у Тренчину, у Чехословачкој, *Време* 13.07.1925, 4.
[399] Аноним, Око кумановског споменика, *Политика* 24.10.1923, 5.
[400] Аноним, Споменик палим ослободиоцима из Битоља, *Политика* 18.12.1928, 11.
[401] М. Живанчевић, *Спомен-костурница страдалих у петојунској трагедији 1941. године,* стр. 2, рад на сајту http://www.historiansclub.org/files/spomen_kosturnica.pdf

архитектонских меморијала, и то конкурс за; *Споменике заслужнима за Отаџбину и споменик Радомиру Путнику,* и конкурси за *маузолеје на острву Видо и Зејтинлику*. Два од три конкурса односила су се на подизање маузолеја у иностранству, чиме се чувао национални и државни углед. Конкурс за *Споменике заслужнима за Отаџбину* односио се на подизање споменика нашим државницима који су, до свечано организованог преноса посмртних остатака, били сахрањени већином на градским гробљима у иностранству. Преносом посмртних остатака требало је да се истакне брига наше државе за «заслужне државнике и војсковође», који су дуги низ година почивали на градским гробљима у иностранству. Значај ових објеката за државу потврђивала је и чињеница да су за њихову реализацију, и поред конкурса, на крају ангажоване архитекте МГ.

Краљ Александар је посебну наклоност имао према архитектонским монументима и меморијалима. Посећивао је изложбе студената архитектуре на којима су теме биле „краљев дворац“, „ратни музеј“, „маузолеј“ или „храм победе“.[402] За краља Александра се истицало да воли архитектуру и уметност, као и да се посебно интересовао за изградњу и уређење маузолеја на Опленцу и Виле на Дедињу.[403] Спомен-капела на Кајмакчалану подигнута је као задужбина престолонаследника Александра, још док је био на Солунском фронту.[404] Године 1922 краљ Александар је у знак сећања на пале српске ратнике на Солунском фронту подигао споменик на острву Видо,[405] а по његовом личном наређењу обновљено је и уређено српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну.[406] Од краља Александра је тражено да одобри планове за спомен-костурницу на Церу,[407] а пре почетка изградње спомен-костурнице на Зебрњаку, краљ Александар је упознат са пројектима, и лично је приложио значајну суму новца за њену изградњу.[408] Посебно интересовање Краљ је показао за подизање храма Славе или тзв. Ратног пантеона у Скопљу.[409] Лично је присуствовао на освећењу спомен-костурнице на Церу, костурнице у Шапцу, Спомен-куле на Чегру, Спомен костурнице браниоцима Београда на Новом гробљу у Београду, и др. Помогао је градњу спомен-цркава са костурницама у Штимљу, Делиграду, Лебанама и др., а на

[402] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*...16.
[403] П. Поповић, Краљ Александар I љубитељ архитектуре, уметности и технике, *Југославија на техничком пољу 1919-1929,* Београд 1929, 43-52.
[404] К. В. Саватијевић – Кока, Кајмакчалан*, БОН* бр. 7-8. Београд 1940, 643-646.
[405] Д. Станковић, Сећање које боли, *Политика магазин* 723, 7. 8. 2011, 8-11.
[406] М. Соколовић, *Зејтинлик. Српско војничко гробље у Солуну,* Београд 1986, 16.
[407] Аноним, На Видовдан осветиће се спомен-костурница јунака изгинулих на Церу, *Време* 24.06.1928, 8.
[408] З. М. Јовановић, *Зебрњак*...45.
[409] *Споменица о храму Славе на војничком гробљу у Скопљу,* Скопље 1934, 25.

његов предлог спомен-црква у Опарићу, где је наведен као ктитор, добила је крипту у коју су смештени посмртни остаци српских ратника страдалих у Првом светском рату из Левачке области.[410] Краљ Александар и краљица Марија дали су прилог за изградњу Руске костурнице на Новом гробљу у Београду.[411] Натписи на споменицима у Тополи и Божурњи, сведоче да је у њиховом подизању учествовао краљ Александар, који је између осталог преузео обавезу да о свом трошку обнови Његошев гроб на Ловћену,[412] и финансира изградњу споменика Незнаном јунаку на Авали, по пројектима које је по његовој наруџбини израдио Иван Мештровић.[413] Изградња и освећења цркава, као и позивање на Косово и српске гробнице од стране југословенског краља Александра тумачена је у контексту манипулације колективним сећањем као део процеса којим је краљ потврђивао легитимитет своје владавине.[414] У односу на број реализованих спомен-костурница и спомен-цркава, краљ Александар је помогао изградњу и учествовао на освећењу релативно малог броја. Приоритет је давао меморијалима који су имали југословенски карактер попут спомен-капеле на Кајмакчалану, маузолеја на Опленцу, споменика на Авали. Помоћ коју је дао за спомен-храм на Делиграду имао је дубљи значај пошто је био посвећен српским, али и руским ратницима из српско-турских, балканских и Првог светског рата. Његово присуство на освећењу и учешће у изградњи костурница српским војницима у Првом светском рату, у односу на заслуге које је српска војска стекла у Првом светском рату борећи се на страни земаља савезница, чиме је знатно допринела стварању нове државе, било је занемарљиво. Његово помагање изградње цркава у великом броју случајева није имало директне везе са њиховим меморијалним карактером.

У овом периоду значајну улогу око уређења војничких гробаља и подизања костурница имала је Црква. Најзначајнији и најбројнији архитектонски меморијални објекти су спомен-цркве са костурницама, не само због законске одредбе којом је прецизирано да се гробља концентришу у костурнице над којима је требало да буду подигнуте капеле, маузолеји, и цркве (чл. 12), већ и делом зато што је за чување војничких гробаља, преко МВ, задужена Црква.

---

[410] *Шематизам шумадијске епархије 1947-1997*, Крагујевац 1998,102

[411] Аноним, Њ. В. Краљица Марија за довршење руске спомен костурнице у Београду, *Политика* 25.07.1935, 6.

[412] П. Поповић, Краљ Александар Први, љубитељ архитектуре, технике и уметности уопште, *Правда* 15.6.1934, 1.

[413] I. Meštrović, *Uspomene ne političke ljude i događaje,* Zagreb 1969, 214-215.

[414] M. Bokovoy, Scattered Graves, Ordered Cemeteries, Commemorating Serbia`s Wars of national Liberation, 1912-1918, in M. Bucur / N. Wingfeld (eds.): *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe,* West Lafayett, Ind. Purdue University Press (2001), 251

Црква је као надлежна институција за одржавање и уређење војничких гробаља подизала спомен-цркве у оквиру којих су формиране посебне крипте, кредитима које је давало МВ и добровољним прилозима грађана. Спомен-цркве са костурницама, иако формиране са посебном меморијалном наменом, имале су првенствено богослужбену функцију. Однос између Државе и Цркве по питању уређења војничких гробаља и подизања костурница није увек био усаглашен,[415] као што су у појединим случајевима војничка гробља за државне власти представљала проблем због интезивне урбанизације након рата.[416]

У погледу форме надгробних обележја, али и општих споменика, Црква је имала делимично дефинисан став. Парохијски свештеник Стеван Бојић у посебно штампаној брошури *Наша гробља,* насталој на основу одржане проповеди, критикује форме надгробних споменика пошто су они „ретко у виду крста, а крсни облик највише доликује хришћанству, као и да „Црква за такве надгробне споменике има нарочите молитве којима их благосиља и освећује.[417] Решење за нестајање крајпуташа, по Бојићу, је у подизању заједничких споменика у виду крстова, пирамида и чесама са исписаним именима свих палих ратника једног села, општине и околине, при чему је ипак најбоље решење постављање спомен-плоча, на школама и црквама. Спомен-плоче постављене на „најсветије место једног краја“, цркву, за разлику од осталих споменика, по Бојићу „ће о празницима увек бити освећене“, [418] док „Црква кроз те свете спомен-плоче добија, јер се тиме за цркву веже љубав толиких ојађених срдаца, пажња и поштовање толиких ожалошћених породица...“[419] У брошури су приложене слике спомен-плоча; на цркви у Сирогојну, на којима је у рељефу израђен лик Христов, и две спомен-плоче са ликом краља Петра Ослободиоца и Милоша Обилића, постављене на школи равањској, које је аутор издвојио као пример прихватљивих спомен-плоча.

---

[415] Године 1927. Духовном суду Министарства вера обратио се парох Стеван Тичевић и Духовни суд Битоља за помоћ од 150 000 динара за дозиђивање цркве и подизање костурнице испод олтарског простора, у коју би се пренело 186 непознатих ратника, пошто је план цркве Богородице Трновске израдило МГ, али без простора за крипту. МВ је одговорило да је 150 000 динара много за 186 непознатих војника, као и да је кредит намењен подизању костурница и концентрацију гробаља а не за дозиђивање цркве. в, у, АЈ Фонд МВ. 69 ф. 127, као и одговор МВ на приговор Светог Архијерејског Синода због лошег одржавања војних гробаља. у, АЈ Фонд МВ 69 ф. 114.

[416] Године 1921. Духовном суду епархије Скопља, стигла је притужба да грађевинска секција у Куманову, хоће да подигне друге објекте на земљишту где је старо гробље које припада цркви а не општини. в. у, АЈ Фонд МВ 69 ф. 115. Радови на ископавању изгинулих војника сахрањених на гробљу код Општинске пумпе на Дунаву (Београд), отпочели су 31. маја 1929. године. Гробље на Дунаву је почело да се прекопава да би на том месту могла бити усечена железничка пруга за Кланицу. в. у, Аноним, Пренос посмртних остатака изгинулих ратника на дунавској обали, *Политика* 01.06.1929, 6.

[417] С. Бојић, предговор М. Д. Смиљанић, *Наша гробља са једном фотографијом*, Ужице 1924, 36-37.

[418] С. Бојић, *наведено дело,* 39-41.

[419] Исто, 42.

Поводом спора око изгледа споменика Маре Ресавке у Свилајнцу, сабрат манастира Св. Наум, послао је мишљење по питању подизања споменика, истичући да се по хришћанским обичајима мртвима подиже споменик да би се знало место гроба, а заједнички споменик изгинулим ратницима подиже се из разлога што им се гробови не знају, и што је немогуће подићи посебне споменике. У духу хришћанства, по сабрату манастира Св. Наума, на споменик се може поставити а) биста Краља Петра Ослободиоца, б) биста неког војводе ресавског из Устанка, (специфично за споменик у Свилајнцу) в) изливени крст од метала (може и од тесаног мрамора). „И ако црква дозвољава ове опште споменике, ипак то није начин којим се црква одужује ратницима палим у рату. Црква прописује, и тај се обичај одвајкада практикује, да се имена изгинулих испишу на једној плочи, мраморној; да се плоча прикује на зид у цркву; да до плоче стоји каква икона и кандило-те се икона свакога дана кади у смислу да се у својим молитвама помене душа изгинулих пред Престолом Божијим.“ Посебно наглашавајући да уколико се подиже општи споменик на њему мора бити „изображен крст.“[420]

Поред чињенице да је највећи број костурница формиран у оквиру цркава,[421] или у црквеним портама, овај период обележило је и интезивно постављање спомен-плоча на црквама без костурница, као местима трајног чувања меморије и националних тековина. Обично су постављене спомен-плоче са именима палих ратника из одређеног места, али и спомен-плоче са посветом краљу Петру Ослободиоцу или краљу Александру Ујединитељу. У појединим случајевима су цркве циљно посвећиване краљу Александру, како би добила одређена помоћ од државе.[422]

На споро и неадекватно уређење гробаља и подизање спомен-костурница и маузолеја на гробљима, поред финансијске ситуације, и државне политике да не истиче једну нацију, утицао је и низак ниво друштвене свести о значају гробаља уопште.[423] Спомен-обележја на костурницама подигнутим на цивилним гробљима су из тих разлога најчешће скромних димензија и малих уметничких вредности. Иако је држава у појединим случајевима одобравала кредите за подизање спомен-обележја и уређење

[420] АЈ Фонд Министарства Просвете 66, ф. 380 бр. 21

[421] Издвајају се спомен-цркве у Крупњу, Делиграду, Рогачи, Ропочевцу, Сиковцу, Десимировцу, Стојнику, Гложанима, Великом Крчмиру, Кијеву, Дубљу, Врбовцу, Цветојевцу, Глоговцу, Удову, Прибоју, Белој Води, Опарићу, Штипу, Букову, Поречу, Битољу, Долно Калагару, Лебанама, Рогојевцу, Пецкој, Лазаревцу, Скопљу, Челебићу, Ђаковици, Косовској Митровици, Сталаћу, и др.

[422] П. Мирковић, *Клењска црква и богомоље у долини Пека*, Клење 2000, 30.

[423] За Старо ташмајданско гробље у Београду се често је у штампи истицано да својом запуштеношћу представља наш примитивизам.

српских војничких гробаља, највећи део средстава требао је да буде прикупљен добровољним прилозима грађана. Прикупљање прилога за подизање костурница и спомен-обележја, регулисано је и *Законом о уређењу гробаља*, по којем је трошкове око одржавања и уређивања свих војничких гробаља у земљи и иностранству, као и за подизање костурница, сносило МВ, уколико се средства не могу обезбедити добровољним прилозима сродника и целог народа који је „исто тако дужан да одаје поштовање јуначким и мученичким гробовима“. (чл. 14)

Преко својих представника Црква је апеловала да народ промени однос који има према гробљима, критикујући парохјане да су „свесни важности и светиње гробља она не би била онаква каква јесу, те нас представљају варварима, а не хришћанима и цивилизованим људима.“[424] Бојић истиче да гробља имају верски, васпитни и национални значај, наглашавајући да „Кад равнодушно сваког дана гледамо своја гробља неограђена и неуређена онда није чудо што нико од надлежних и ненадлежних не води рачуна и о гробљима наших хероја на Виду, Крфу, по Македонији, Африци.“[425] Неретко су српска војничка гробља у оквиру граница Краљевине СХС, односно Југославије, нехатом или немаром уништавана. Притужбе да сељаци пуштају стоку која уништава гробља стизали су из многих крајева широм земље, од Калиновика код Фоче (БиХ), преко Црне Баре (Мачва)[426] до Легета (Срем) и др. У штампи су објављивани чланци о запуштености наших војничких гробаља, посебно гробаља на Мачковом Камену, Пецки, Челопеку, Београду, Лазаревцу и др. Неколико година после рата изашло је привремено издање дела, *Албум гробља и гробова 70 снимака српских гробаља са солунског фронта*, да би се „...оставила јаснија и већа успомена на херојске борбе нашег народа, на пале жртве...“, али и као опомена на стање наших војничких гробаља.[427] У чланку објављеном у листу Време 1928. године, истакнуто је да «Почев од престонице, - изузев неколико појединачних изузетака, где је приватна иницијатива радила – ми нисмо ни један споменик изгинулим јунацима дигли, ни једно велико војничко гробље уредили.»[428]

Посебну улогу у уређењу војничких гробаља и подизању костурница са спомеиницима и спомен-капелама у периоду после Првог светског рата одиграли су

[424] С. Бојић, *наведено дело,* V
[425] Исто, 23-24.
[426] АЈ, Фонд МВ 69, ф 115 и ф. 127.
[427] В. М. Сретеновић (приредио), *Албум гробља и гробова 70 снимака српских гробаља са солунског фронта,* Београд 1921.
[428] Аноним, У 35 француских департмана растурено је 556 наших војничких гробова, *Време* 08.03.1928, 7.

Одбори,[429] формирани од стране јавних личности, породица, група грађана, политичких странака или организација, попут сокола, ратника-ветерана, добротворних и национално орјентисаних удружења, који су сакупљањем прилога омогућили да се гробља уреде и обележе. МВ је поред других државних установа, мање или више помагало уређење истих. Поред прикупљања материјалних средстава, Одбори или Удружења су радили и на обезбеђивању пројекта и предрачуна, а у појединим случајевима и давању предлога, како би одређено спомен-обележје требало да изгледа и шта да садржи.

Удружење резервних ратних официра и ратника у периоду после рата, издвојило се као најзначајнија организација у покретању иницијативе за обележавање најзначајнијих попришта битака и српских војничких гробаља. УРОиР је представљало најзначајније ветеранско удружење, оформљено 1919. године као Удружење резервних официра и обвезника чиновничког реда, да би 1922. године, спајањем са Удружењем ратника, почело да постоји као УРОиР.[430] Важан део активности УРОиР односио се на одржавање успомена на рат, очување имена погинулих и рањених, као и историје ратова. У том циљу објављиване су пригодне књиге, фотографски албуми, грађени споменици, костурнице, или репрезентативни објекти. Рад се заснивао на чувању ратних традиција и преношењу успомена из ратне прошлости. На иницијативу УРОиР и сакупљеним прилозима подигнута су спомен-обележја која по својој монументалности и специфичности обраде припадају групи репрезентативних дела српског меморијалног градитељства овог периода, попут спомен-костурница на; Церу, Гучеву, Новом гробљу у Београду. Приоритет УРОиР је било обележавање места од посебног значаја за српску историју, односно првенствено подизање споменика на попришитима великих битака вођених у Првом светском рату. По изјави председника Удружења, Милана Ђ. Радосављевића, спомен-костурницама на Мачковом камену и Крупњу, које нису подигнуте њиховом иницијативом, и спомеником на Церу и Гучеву, завршен је циклус споменика на попришту великих борби које је водила српска војска 1914. године.[431] Поред ових спомен-обележја на иницијативу УРОиР подигнута је костурница на Кајмакчалану,[432] и костурница бранилаца Београда на Новом гробљу у

[429] З. М. Јовановић, *Зебрњак...* 35.; У. Рајчевић, *Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима на тлу претходне Југославије...* 10-11.
[430] О формирању и раду УРОиР в. у, D. Šarenac, Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941, *Istorija 20. veka I,* Beograd 2011, 27-38.
[431] Аноним, Споменик палим ратницима на Гучеву је готов, *Политика* 13.10.1929, 7.
[432] Аноним, За седамнаест хиљада палих на Кајмакчалану подићи ће се костурница, *Политика* 30.09.1932, 10.

Београду. Идејну концепцију једног од највећих споменика подигнутих у овом периоду, *Споменика браниоцима Београда* на Новом гробљу, дао је председник Удружења, Милан Ђ. Радосављевић.[433]

Преко својих пододбора УРОиР је подигао костурнице на Калемегдану, у Сомбору, Чачку, Шапцу, споменике у Ћуприји и Краљеву, а значајну улогу је одиграо и у прикупљању средстава за уређење француског војничког гробља у Београду и подизању споменика захвалности Француској на Калемегдану. За уређење српског војничког гробља у Тијеу, УРОиР је поред материјалних средстава, обезбедио и пројекте. Подизање споменика на попришитма великих битака,[434] као и надгробних споменика истакнутим ратницима, попут споменика војводи Јовану Бабунском у Велесу, били су један од начина на који је УРОиР чувао тековине ратова и преносио успомене на млађе нараштаје. Обележја која је УРОиР подигао, надокнадила су изостанак иницијативе са државног нивоа за обележавање места страдања и победа српске војске у Првом светском рату. Иницијатива са државног нивоа првенствено је покретана за подизање објеката посвећених балканским ратовима или устаничким борбама, као и за уређење југословенских и српских војничких гробаља у иностранству.

Током 1926. године, управа Удружења почела је више да се ангажује на ширењу организације у Хрватској и Словенији. Загребачки скуп одржан исте године, организован је у духу новог циља Удружења „Изнад свих верских и страначких подвојености, за Краља, војску и Отаџбину, за срећу и добро народа“.[435] Ширење организације на ове просторе резултирало је и подизањем споменика у Дарувару (Хрватска). За разлику од споменика које је УРОиР подизао у Србији, споменик посвећен палим борцима за уједињење у Дарувару, рађен је као архитектонски споменик конципиран на академским начелима (сл. 12). Споменик чини високи постамент од белог мермера, чиме се изражавала невиност жртава, са полукружном колонадом стубова у чијем средишту се налази декоративна плоча на чијем врху је орао који држи ловоров венац. Спомеником је изражена народна захвалност према «жртвама палим на остварењу велике југословенске идеје.». Освећење су обавили

[433] Б. Костић, *наведено дело,* 15.
[434] Аноним, Подизањем костурнице у Београду и споменика у Гучеву и Куманову, резервни официри и ратници желе да се скромно одуже својим палим друговима, *Време* 31.03.1930, 1.; М. Ђ. Радосављевић, Луча на Гучеву, *Време* 19.08.1930, 3.; Аноним, Освећење споменика палим херојима на Кучеву, *Време* 20.08.1930, 7.; Група аутора, *Чувари баштине 1947-1997*, Београд 1998, 129.; С. В. Ристановић, *Битка на Дрини (Мачков камен, Гучево, Мачва...),* Београд 2005, 176-178.
[435] D. Šarenac, *Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941...32.*

свештеници српске православне, римокатоличке и јеврејске вероисповести 1930. године. Истог дана је освећена реновирана српска православна црква. Свештеници су одржали пригодан говор глорификујући жртве Србије у борбама за ослобођење и уједињење југословенске браће. Председник УРОиР, Милан Ђ. Радосављевић је истакао значај чувања успомене на многе хрватске и српске мученике који су умирали од Аустроугара, посебно изражавајући захвалност краљу Александру Ујединитељу, у чије име је споменик откривен.[436]

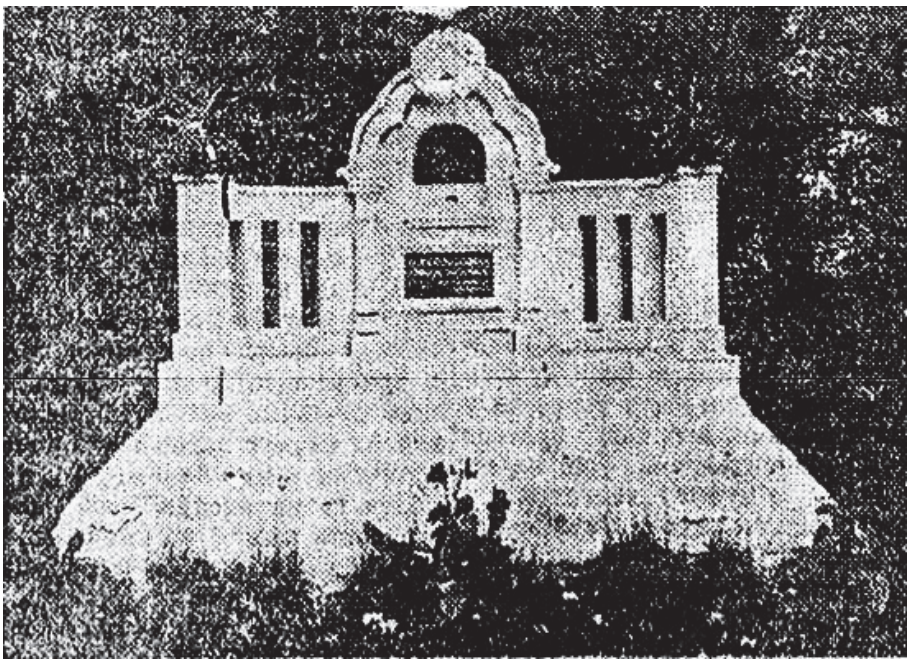

Сл 12 Споменик у Дарувару
(извор: фотографија објављена у листу Политика 05.08.1930, 6.)

Ово је био један од првих споменика на подручју Хрватске, посвећен палим ратницима за уједињење и ослобођење југословенске државе, и за разлику од споменика подизаних у Србији, одступао је формалним решењем. Прилагођен југословенској, односно хрватској средини, формално је усвојио опште прихватљив стил, и елементе фунералних споменичких обележја. Ово је једини споменик таквог формалног решења који је УРОиР подигао, при чему се овај модел ретко среће у српском меморијалном градитељству међуратног периода.

Међу Удружењима која су се истакла у акцијама за подизање спомен-костурница издваја се *Друштво Књегиња Зорка*, на чију иницијативу је подигнута спомен-костурница на путу Пирот-Нишка Бања и спомен-капела са костурницом у Кривој Паланци, и *Друштво Књегиња Љубица*, које је прикупило прилоге за подизање

[436] Аноним, Дарувар борцима палим за уједињење, *Политика* 05.08.1930, 6.

спомен-црквa костурница у Штимљу, Делиграду, Косовској Митровици. Значај који су придавали овим објектима наглашен је и жељом оснивачице *Друштва Кнегиња Љубица,* Милке Вуловић да буде сахрањена у цркви у Штимљу. *Коло српских сестара* је прикупило прилоге за подизање спомен-костурница у Јагодини и Параћину, а узело је и активно учешће у прикупљању прилога за спомен-цркву у Крупњу, споменика на Мачковом камену, спомен – обележја на Зебрњаку и др.

Значајну улогу у обележавању места страдања у овом периоду имао је и Соколски покрет. Разлог за стварање и деловање соколских друштава налазио се у величању националних вредности.[437] За време владе Милана Стојадиновића, Соколима се придавала пуна пажња приликом националних свечаности, подизања споменика краљу Александру и палим борцима у ратовима од 1912 до 1918. године.[438] Соколски покрет је покренуо иницијативу и сакупио средства за подизање костурнице у Тузли,[439] споменика на пољу Легету, споменика у Батајници, спомен-пирамиде на Бакарном Гумну–Алиначком Вису**,** спомен-обележја Танаску Рајићу на Љубићу и др.

Свако освећивање споменика пратиле су свечаности и друге пригодне манифестације, а посебна се пажња посвећивала одабиру одговарајућег политичког, историјског или верског датума за откривање и освећивање споменика. Прославама освећења споменика присуствовао је у неким случајевима Краљ, али најчешће његов изасланик. Држава и Краљ су овим чином придавали значај подизању споменика и буђењу националне свести.[440] Подизање споменика и храмова у Хрватској и Словенији обично је схваћено као ширење великосрпских идеја и утицаја СПЦ.[441] Преко монументалних спомен-костурница, цркава-костурница и капела-костурница, које су у себи објединиле духовне и симболичке вредности новог система, државна власт је могла да заокружи целокупно владање на духовном простору Краљевине.[442] И поред значаја који су ови објекти имали за државну власт, иницијатива за њихово подизање морала је да потекне од народа, одбора, удружења. Пошто су ратови за национално

[437] О Соколском покрету в. у N. Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi kraljevine Jugoslavije 1929-1941*, Beograd 1991.
[438] Исто, 169.
[439] АЈ Фонд МВ 69, ф. 115.
[440] У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије* ...8.
[441] О противљењу подизања споменика Гргуру Ниском и националистичким претензијама СПЦ кроз подизање храма Св. Саве у Сплиту и обнављање средњовековних храмова и гробаља. V. Perica, *Sveti Petar i Sveti Sava: sakralni simboli kao metafore povijesnih promena;* Beograd 2009, 15-47. 1216.; V. Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije, *Historijski mitovi na Balkanu* (zbornik radova), Sarajevo 2003, 202-223.
[442] К. Грчев, *Црковното градителство во Македонија мегу двете светске војни 1918-1940,* Скопје 1998, 247.

уједињење скоро универзална искуства за Србе, ове свете основе «нераскидиво повезују лична и колективна искуства Срба на физички и симболички пејзаж Србије»[443]

Најдоминантнији тип спомен-објеката после Првог светског рата су спомен-цркве и спомен капеле, не само из разлога што је најзначајнији покретач изградње ових објеката Црква и МВ, као институције одговорне за одржавање војничких гробаља, већ и због значаја који су ови објекти имали у обједињавању сакралног и секуларног у формирању националне и друштвене свести. Спомен-цркве су у међуратном периоду, од посебног значаја за чување националне идеје. Тако је оснивачица *Друштва Кнегиња Љубица*, Милка Вуловић обезбедила помоћ за подизање спомен-цркве у Делиграду: „јер само кроз веру и цркву може се одржавати национални дух и нада у боља времена напаћеном народу,“[444]а становници села Радовања су одлучили да се Карађорђу, уместо споменика, подигне спомен-црква, при чему су обећали своју помоћ и бесплатну радну снагу.[445] Истоветни обрасци транспоновања хришћанског веровања у националну сверу присутна су и у западноевропском меморијалном градитељству, пре свега у подизању спомен-капела на војничким гробљима. У нашој средини ови обрасци су прихваћени с једне стране под утицајем западноевропске културе меморисања, а с друге стране посредством властите традиције меморисања, сахрањивања владара и ктитора у црквама, али и војника где се као најистакнутији пример издваја црква Самодрежа у којој су сахрањени посмртни остаци косовских јунака.

Спомен-цркве и спомен-капеле су најчешће грађене у српско-византијском стилу, при чему се инсистирање на том стилу приликом извођења цркава, запажало и на спомен-црквама подизаним на просторима изван Србије.[446] Спомен-цркве су због богослужбене функције најчешће подизане у насељима која нису имала цркву, а која су најближа војничким гробљима која је требало концентрисати.

Спомен-капеле костурнице су поред цркава један од најчешћих видова чувања меморије у овом периоду. Најзаступљенији тип капела је у форми црквених објеката малих димензија, ређе пирамидалних, или нешто сложенијих архитектонско-

[443] M. Bokovoy, *наведено дело,* 238.
[444] *Спомен црква на Делиграду – задужбина друштва «Кнегиња Љубица»,* Државна штампарија Краљевине Југославије, 23.
[445] М. Брашић, Освећење спомен-цркве Карађорђу у Радовању, *Време* 27.07.1930,
[446] О српској црквеној архитектури од 1918-1941. године, као изразу српског хегемонизма в. у, A. Ignjatović, Vizija identiteta i model kulture. Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918-1941, *Kultura sjećanja. povijesni lomovi i savladavanje prošlosti,* Zagreb 2007, 167-191; V. Perica, *Sveti Petar i Sveti Sava: sakralni simboli kao metafore povijesnih promena...*15-47.

споменичких решења. Као израз индивидуалног меморисања имућнији грађани, или држава и друге друштвене организације, уколико се радило о знаменитој личности, подизали су и приватне капеле на гробљима.

Спомен-костурнице су могле да буду формиране као објекти независни од цркве или капеле, и у тим случајевима су обично обележаване обичном спомен-плочом, архитектонским или ређе скулптуралним типом спомен-обележја. За разлику од скулптуралног типа споменика, подизаних обично у центрима насеља, где је велика пажња посвећивана сваком детаљу из симболичких, естетских и идеолошких разлога,[447] архитектонска спомен-обележја над костурницама, су често изведена без већих уметничких претензија.

Дела меморијалне архитектуре поред спомен-цркава и спомен-капела, чине и спомен–чесме, споменици мањих димензија у форми стуба, обелиска, крајпуташи, али и монументална дела споменичко-архитектонског типа. Споменици и спомен-чесме су најчешће подизани у центрима насеља на посебно формираном тргу, али и у црквеним портама, школским двориштима, у близини општина и др. чиме су имали значај у чувању националних тековина и ширењу националне идеологије. Ови објекти су у појединим случајевима употпуњени фигуралним и рељефним представама, чиме су добијали израженију симболичку и естетску вредност. У првој деценији после рата бројне споменике је подигла локална заједница. Споменици, обично једноставних формалних решења са исписаним именима погинулих из локалног места нису имали неку коморативну намену, нити су славили Отаџбину, већ су само чували сећање на изгинуле ратнике. [448] Спомен-обележја са исписаним именима се у земљама на Западу тумаче као израз демократизације културе сећања, док је у православним земљама како истиче Марија Букур, овај вид меморисања изведен из православне црквене традиције која је повезана са гласним изговарањем имена погинулих и умрлих приликом помена и парастоса.[449] Споменици овог типа нису грађени са комеморативном наменом, док су код католика и јевреја подизани само за оне војнике чија су тела неоткривена.[450]

---

[447] И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006,

[448] Исти вид меморисања у том периоду забележен је у Румунији., в. у, M. Bucur, *Heroes and Victims. Remembering War in Twenitet – Century Romania*, Indiana University Press, Bloomington and Indianopolis, 2010, 63.

[449] О утицају православне традиције на овај вид спомен-обележја у Румунији коју су чувале жене в, у, M. Bucur, *Heroes and Victims*...64

[450] M. Bucur,: Of Crosses, Winged Victories, and Eagles Commemorative Contests between Official and Vernacular Voices in Interwar Romania, *East Central Europe* 37 (2010), pp. 31–58.

Дела споменичко - архитектонског типа монументалних димензија подизана су у оквиру посебно уређеног простора, обично на узвишењима која су доминирала околином. Подизање ових типова меморијала, а у појединим случајевима и мање значајних спомен-обележја,[451] пратило је уређење прилазних путева, подизање туристичких објеката или кућа за чуваре, као што је био случај на Зебрњаку,[452] Гучеву[453] Мачковом Камену, Авали и др.

У међуратном периоду велики број објеката различитих намена, посвећивањем краљу Петру, краљу Александру, другим истакнутим личностима или палим ратницима, иако без комеморативне, имао је меморијалну улогу и значајну улогу у конституисању националног идентитета, и потврђивању легитимитета владарске династије (спомен-објекти су у највећем броју случајева посвећивани краљу Петру и краљу Александру, попут највећег броја биста и скулптуралних споменика).

Промене које су уследиле након Првог светског рата оставиле су значајан утицај на експанзију меморијалног градитељства код нас. У српској меморијалној архитектури, као и у општим токовима српског архитектонског стваралаштва овог периода, издвојиле су се три доминантне стилске орјентације; српско-византијски - национални стил, академизам, обично уз примену елемената сецесије и српско-византијског стила, и мали утицај модернизма. Меморијална архитектура је из савремене архитектуре највише преузела утицаје експресионизма, и то у ублаженој варијанти, као средство оживљавања традиционалног декоративног система.[454] У наглашено романтизованој стварности, у којој су симболи страдалништва и херојства били доминантни, као што истиче Александар Кадијевић, експресионизам је лако пронашао своје место, усађујући владајућој култури сећања препознатљив визуелни идентитет.[455]

За израду меморијалних архитектонских објеката претежно су ангажовани протагонисти српско-византијског стила и академизма. Од архитеката који су оставили богат меморијални опус, и тиме поставили основе нашег меморијалног градитељства у

[451] За подизање споменика Ђорђу Лешњаку Одбор је на узвишењу изнад Медвеђе изабрао место за подизање споменика. Истакнуто је да је направљен пут којим се може стићи до споменика, као и да је ограђен простор од једног хектара на коме се као у парку налазе клупе и столови за излетнике, и у оквиру кога је подигнут Четнички павиљон. Пут и парк су осветљени електричним осветљењем, в. у, К. Пећинац, Где да се подигне споменик Ђорђу Лешњаку?, *Лесковачки Гласник* бр. 12, Лесковац 22.03.1930, 1.
[452] Аноним, За костурницу на Зебрњаку, *Политика* 14.10.1937, 10.
[453] Аноним, Споменик на Гучеву, *Политика* 09.07.1927, 8.
[454] А. Кадијевић, *Елементи експресионизма у српској архитектури*...91
[455] А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури*...63.

међуратном периоду, издвајају се: Момир Коруновић, Александар Дероко, Петар Поповић, Милан Минић, Александар Васић и руски архитекти Николај Краснов, Роман Верховској, Владимир Антонов и Василиј Андросов. Протагониста академизма, Милутин Борисављевић оставио је велики број публикованих, али нерализовних пројеката спомен-обележја. Представник романтичарског академизма Димитрије М. Леко остварио је пар конкурсних радова. Међу представницима Модерне који су оставили трага у меморијалном градитељству издвајају се Бранислав Којић, Никола Добровић, Јан Дубови, и са нереализованим пројектом за Зејтинлик, Милан Злоковић. За већину споменика подигнутих у овом периоду није познат аутор, или су ангажоване мање познате архитекте и инжењери.

Спомен-цркве и спомен-капеле костурнице су пројектоване у српско-византијском стилу.[456] Спомен-капеле изведене у српско-византијском стилу, у појединим случајевима су допуњене декоративним елементима изведеним у духу сецесије. Поред спомен-капела и спомен-цркава у споменичкој архитектури доминантне су устаљене форме обелиска, односно пирамида, распрострањене и у европској меморијалној архитектури. Ова обележја, заснована на академским начелима тростепене поделе, у нашој средини су инкорпорирањем елемената српско-византијског, односно националног стила, као и хералдичких обележја, прилагођена нашем поднебљу. Меморијална обележја рустично обрађених пирамидалних форми су преко обраде камена и хералдичких обележја добијала национални карактер. Монументални споменичко-архитектонски меморијали изведени су претежно у националном стилу, у појединим случајевима под утицајима експресионизма, којим се потенцирало оживљавање националних и традиционалних тенденција. Ова монументална дела меморијалног градитељства су често јасне реторике и наглашене симболике, обично изражене кроз постављање оригиналног оружја, инкорпорирање рељефа или хералдичких и фигуралних елемената.

Доминација српско-византијског стила у српском меморијалном градитељству била је у складу са духом времена, у којем су академизам и српско-византијски стил незванично прихваћени као државни стилови. У меморијалној архитектури која је сама по себи увек усмерена ка изражавању и чувању националних тековина, глорификацији славне прошлости, наглашавању моћи и снаге државе, српско-византијски стил и

[456] У квантитативном погледу византијске евокације су биле најзаступљеније на црквеним грађевинама, гробљанским капелама, костурницама и меморијалним споменицима. в, у, А. Кадијевић, *Евокације и парафразе византијског градитељства*....386.

академизам су се показали као најприкладнији начини изражавања. Пошто је већина меморијала подигнута над костурницама српских војника, или посвећена српској војсци, подразумевало се да обележја буду, колико је то у морфолошком погледу могуће, у националном стилу. Покушаји да се оформи југословенски тип спомен-обележја, сводио се на инкорпорирање хералдичких елемената и натписа. Фигурални споменици су у том погледу могли експлицитније да изразе и пренесу идеју југословенства. Споменик Незнаног јунака на Авали, представља архитектонско-скулпторални меморијал на којем је преко скулптуралних форми изражена идеја југословенства. Других значајних примера ове врсте, у српској меморијалној архитектури, готово да није било.

Страни утицаји на српску архитектуру у овом периоду, долазили су школовањем архитеката у иностранству, организовањем изложби стране архитектуре код нас, преко страних публикација и публиковања страних радова у нашим часописима, али као и у осталим сферама архитектонског стваралаштва, у меморијалној архитектури није практиковано директно преузимање страних узора. У српској меморијалној архитектури постоји само један пример, за који је као узор коришћен страни предложак, и то пројекат за Зејтинлик архитекте Милутина Борисављевића, који је настао по узору на костурницу у Дуамону. Страни утицаји су посредно наговештени у Злоковићевом пројекту за Зејтинлик, за који је као могућа инспирација послужила Лутманова радио станица и Коруновићевом спомен-обележју на Зебрњаку, који се може сагледати као романтична верзија Ајнштанове куле у Потсдаму.

Добре политичке и културне везе Краљевине СХС са Француском и Чехословачком су у меморијалној архитектури имале већи значај у идеолошком погледу, а који се одразио кроз узајамно подизање споменика и уређење војничких гробаља, него у архитектонском стваралаштву, кроз преузимање неког одређеног узора или модела. Везе између српских и француских архитеката оставиле су траг у меморијалној архитектури,[457] иако се не може говорити о директном преузимању француских узора и модела, већ пре у прихватању општих стилских постулата. Утицај француског академизма присутан је у целокупном стваралачком опусу архитекте и француског ђака, доследног протагонисте француског академизма, архитекте

[457] А. Кадијевић, Поглед на српско-француске везе у архитектури од 1904. до 1941. године, у *Српско-француски односи 1904 – 2004.* (Међународни научни скуп Београд 18-20 октобра 2004), Београд 2005, 167.

Милутина Борисављевића. Утицајима француске архитектуре може се приписати и појава ар декоа у српској архитектури. Зграда француског посланства се сматра првим примером ар декоа у нашој средини. [458] Фасада посланства је израђена од мермера са Венчаца, а на врху су постављене женске фигуре, које симболизују Слободу, Братство и Јединство.[459] Инкорпорирање рељефа на фасаде, приватних и јавних објеката, у духу ар декоа није остало без утицаја и на меморијалну архитектуру овог периода. Ар-деко, више као тенденција духа времена, без неког директног страног узора, прилагођен нашој средини, појављује се на спомен-плочама постављеним на цркви у Сирогојну, спомен-капели војводе Радомира Путника на Новом гробљу у Београду, архитекте Александра Васића,[460] Руској костурници на Новом гробљу, архитекте Романа Верховскоја, маузолеју на Зејтинлику, архитекте Александра Васића. Блиске везе две земље одразиле су се кроз узајамно подизање споменика. Подизање Споменика Захвалности Француској, имало је посебан значај у нашој средини,[461] док је нешто другачији модел захвалности Француској, и израз пријатељских српско – француских веза представљало подизање капије и уређење француског војничког гробља у Београду.[462] Французи су са своје стране помогли уређење нашег гробља у Тијеу,[463] а Француска је своју захвалност изразила и подизањем споменика Краљу Петру и краљу Александру у Паризу[464] и споменика краљу Александру у Сен Кентену,[465] као што су у Београду подигнути споменици Ла Мартину, Франше д` Епереу и др.

Утицај чешке архитектуре, присутан код чешких ђака, архитеката Милана Злоковића, Момира Коруновића, Светомира Лазића, Николе Добровића, у меморијалном стваралаштву није нашао дубље упориште, једним делом зато што се очекивало да дела меморијалног градитељства попут државних здања буду израз

---

[458] Миодраг Јовановић, *Француски архитект Експер и „Ар Деко" у Београду...* 73-74.
[459] S. Maldini, *Srpska arhitektura u XX veku,* хттп://архитекти.сунтхасите.цом/000-текст--слободан-малдини-српска-архитектура.пхп
[460] М. Јовановић, *Француски архитект Експер и „Ар Деко"у Београду....*73-74.
[461] О споменику захвалности Француској в. у, М. Тимотијевић, *A la France! – Подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану...* 193-214.
[462] Аноним, Гробље француских ратника у Београду, *Политика* 19.07.1930, 4.; Аноним, Проширење француског гробља у Београду, *Време* 19.07.1930, 7.; Аноним, Уређење Новог Гробља, *Време* 04.09.1930, 8.; Аноним, Француско војничко гробље у Београду, *Политика* 31.10.1930, 6.; Аноним, Уређење гробља француских војника, *Политика* 09.11.1930, 5.
[463] Б. Костић, *наведено дело,* 18.
[464]Аноним, Париз подиже споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и Краљу Александру Првом Ујединитељу, *Време* 18.10.1934, 15.; Аноним, Њ. Кр. Вис. Кнез - Намесник Павле захваљује на племенитој иницијативи француског народа да се на тлу Француске подигне споменик Краљу Петру и Краљу Александру, *Време* 12.04.1935, 3.; Аноним, 9. о. м. биће откривен у Паризу споменик Краљу Петру I и Краљу Александру I, *Време* 04.10.1936, 4.
[465] Аноним, Откривање споменика пок. Краљу Александру у Сен-Кантену, *Време* 09.11.1936, 6.; Аноним, Споменик Краљу Александру у француском граду Сен Кентену, *Време* 12.11.1936, 1.

националне идеје, српске или југословенске, којој су највише одговарали српско-византијски стил, или академизам.

Чешка је имала развијену традицију меморијалне архитектуре. Пројекат за могилу на Белом брду, архитекте Јозефа Гочарова и вајара Станислава Сухарда, стављен је као увод за први број часописа *Styl,* чиме је илустована тежња младе генерације за облицима призме и пирамиде. Ова тенденција је уочљива и на Гочаровом споменику Тиршу и Фингеру, вођама Атлетског друштва Сокол.[466] У Прагу су 1911. године одржана два предавања. Адолф Лос је говорио о „орнаменту и злочину" на Немачком техничком универзитету, када је чешку јавност упознао са својом теоријом која говори да у домену градитељства једино споменик и гробница припадају сфери уметности.[467] Најзначајнији догађај у Чешкој архитектури 1913. године, био је конкурс за споменик чешком ратнику херојy из петнаестог века, Јану Жишки на брду Виков у Прагу. Тај конкурс је архитектама и вајарима из генерације кубиста, дао могућност да се у монументалним размерама изразе у новом стилу. Јанаков чланак „*Призма и пирамида*" извршио је јак утицај на многе конкурсне радове архитеката. Гочаров је одабрао пирамиду као основни елеменат пројекта за споменик, на коме је вајар Ото Гутфројнд израдио рељеф. Гутфројнд је касније сарађивао са Павелом Јанаком на пројекту споменика, који је компонован као гомила кристала који израстају из основног волумена, зарубљене пирамиде. Остали пројекти су већином засновани на кубистички обликованом постољу и фигури. Споменик Властислава Хофмана, подељен на улазни део са степенастом и нагнутом терасом и видиковцем орјентисаном ка Прагу, издвајао се као први маузолеј обрађен на кубистичко-експресиван начин.[468] Меморијална архитектура којој је пре и после Првог светског рата у Чехословачкој придавана велика пажња, имала је значајно место и на изложби *Чешке архитектуре* одржаној код нас од 7. до 22. априла 1928. године. На изложби је Јан Зазворка изложио *Споменик народног ослобођења*, на Жишкову у Прагу, за који је освојио прву награду. Споменик је изведен од 1927-1933. године, у Зазворкиновом маниру заснованом на свођењу класицистичких форми на редуковани пуризам, и био је највећи чехословачки меморијал којим је аутор стекао репутацију. Павел Јанак је на изложби поред бројних архитектонских радова, представио своје чисто скулптуралне композиције: споменик

[466] V. Šlapeta, *Kubizam u češkoj arhitekturi, Istorija modrene arhitekture.* Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti, knjiga 2/B, (priredio M. R. Perović), Beograd 2000, 90.
[467] Исто, 92.
[468] Исто, 95-96

Бедиха Сметане у Литомишљу и Карела Ставина на Олшанском гробљу у Прагу.[469] Душан Јурковић словачки архитекта пореклом из Хрватске, који се афирмисао стварајући у духу сецесије и романтизма, изложио је меморијалне објекте-комплексе, изграђене у циљу величања чехословачке војске: споменик генерала Милана Штефаника у Брадлу и војничко гробље у Галицији. Оба пројекта настала су 1920. године.[470] Поред дела представљених на изложби, јавности је био познат и модел костурнице - маузолеја код Брна, Јозефа Фанте, који је као професор на Чешком техничком универзитету често ангажован за организовање изложби, које би промовисале чешку градитељску традицију.[471] Поред бројних примера који показују постојање јаких веза које су у овом периоду одржаване са Чехословачком, директних утицаја чехословачког меморијалног стваралаштва у нашој средини није било. Чешке архитекте су радиле пројекте за наше костурнице у Тренчину, Оломоуцу и Јандиховцима. У нашој архитектури изведено је неколико дела у духу чешког функционализма, попут споменика Александру Ростовском у Битољу, архитекте Јана Дубовија,[472] споменика Виктору Дику на Лопуду, архитекте Николе Добровића.[473] Далеко више слободе представници Модерне изразили су на надгробним споменицима. Пирамидална форма допуњена призматичним сегментима среће се на надгробном споменику Бранислава Нушића, архитекте Светомира Лазића.[474] Надгробни споменик архитекте Војина Симића, чистих кубичних форми, издвојен је као прво дело надгробне модерне архитектуре.[475] Чисте кубичне форме срећу се на надгробном споменику Војислава Маринковића, рад архитекте Милана Злоковића.[476] Званичних наруџбина од стране удружења или државе, заснованих на функционалистичким и кубистичким стилским основама у овом периоду скоро да нема.

Утицаји савремене совјетске архитектуре конструктивизма били су доступни нашим архитектама преко часописа *Зенит*, где је у првом броју објављена скица Татљиновог *Споменика Трећој интернационали*. Утицаја руске архитектуре конструктивизма, али и руско-византијског стила, у српској меморијалној архитектури

[469] Т . Дамљановић, *наведено дело,* 59.
[470]Исто, 60.
[471] Исто, 75-77.
[472] Споменик је по Д. Милашиновић изведен више у духу конструктивизма в. у, Д. П. Милашиновић Марић-, *Архитекта Јан Дубови,* Београд 2001, 80.
[473] D. Bačić, Spomenik Viktoru Dyku na Lopudu, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*. Vol. 11, No. 1(25), Prosinac 2003, 45-54;
[474] Б. Којић, *наведено дело,* 188; З. Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века, Београд 1999,* 111.; *Лексикон неимара,* Београд 2008,.152.
[475] Аноним, Модерна архитектура на Новом гробљу, *Време* 24.04.1934, 9.
[476] *Лексикон српских архитеката...*68; *Лексикон неимара...*218.

није било. Изузетак су у извесном броју случајева представљали споменици који су подизани у спомен палих руских ратника или државника. Роман Верховској је пројектовао Руску костурницу на Новом гробљу у Београду, у комбинацији руског ампир стила са елементима ар декоа. Ђорђе Ковањевски је по наруџбини Београдске општине извео споменик у руско-византијском стилу, са елементима руске фолклорне уметности, и ако се изузму споменици у оквиру руских гробаља у форми руског крста, утицаја националног руског стила није било. У руском националном, односно руско-византијском стилу, по пројекту руског архитекте, од меморијалних објеката подигнута је једино, руско-српска црква костурница на гробљу Олшани у Чешкој. Велики број руских емиграната који је радио на пројектовању дела меморијалне архитектуре радио је на усвојеним принципима српско-византијског стила или академизма.

Немци и Аустроугари су за време Првог светског рата подигли одређени број споменика својим, али и српским војницима. У току рата уређена су војничка гробља и подигнути споменици на; Дунавском кеју (споменик данас срушен), на Кошутњаку, у Смедереву, споменик на Гучеву у облику пирамиде, (касније реконструисан и хералдичким и фигуралним елементима прерађен у српски). Директног и индиректног утицаја ових споменичких обележја изведених у класичним академизованим формама, у духу романтичарског историцизма, у српском меморијалном градитељству међуратног периода није било. Крајем треће деценије обнављају се културне и привредне везе Југославије са Немачком. Политички и културни утицаји Немачке појављују се постепено после доласка на власт Милана Стојадиновића.[477] У овом периоду су уређена и освећена немачка војничка гробља у Прилепу (1933), Вршцу (1934), Ковину (1934), Битољу (1936), Смедереву (1937),[478] ексхумирано је Немачко гробље у Јагодини (1934). Од средине треће деценије са измењеном политичком ситуацијом у Немачкој долази до појаве монументалних меморијалних здања у духу националсоцијалистичке верзије Нове традиције.[479] У духу романтичарског монументализма уређено је Немачко спомен-гробље у Битољу. Ова промена која се у Немачкој архитектури одразила као склоност ка монументалности и романтичарском

[477] Р. Гашић, *Немачки културни утицаји у Београду*.... 31-46.
[478] Уређење гробља је започето 1934, завршено је и освећено 1937. године, в. у, Аноним, У присуству немачког посланика фон Шенкендорфа освећено је немачко ратничко гробље у Смедереву, *Време* 31.05.1937, 5. О историјату и уређењу гробља в. у, Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву,* Смедерево 2010;
[479] О успону европске монументалне архитектуре в. у, А. Кадијевић, *Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре*... 255-272.

надахнућу, може се само посредно повезати са неколицином дела подигнутих у националном стилу након 1935. године, и то више по монументалности, романтичарском духу и оживљавању медиавелистичке традиције, него неком директном узору. Међу делима која су у овом периоду подигнута под утицајима монументализма и романтичарског надахнућа издвајају се спомен-обележје на Зебрњаку, спомен-костурница на Виду, споменик Танаску Рајићу на Љубићу код Чачка, спомен-костурница у Смедереву.

Утицаја мађарске меморијалне архитектуре, у овом периоду такође није било. Покушај МВ да модел мађарског типа надгробних војничких споменика, средином 1928. године,[480] послужи као узор за израду нашег националног типа надгробног обележја за војничка гробља није прихваћен у пракси. Капела са колонадама стубова на аустроугарском војничком гробљу у Београду, и надгробна обележја рађена у духу старих националних надгробника у форми крста нису имала утицаја на формирање сличних модела обележја код нас.

Утицаја британске на српску архитектури у овом периоду је изузетно мало, а у меморијалној архитектури их нема. У периоду Првог светског рата изведена је у Младеновцу спомен чесма Елси Инглис у српско-византијском стилу.[481] Британско војничко гробље које су у Нишу уредили Британци,[482] припада типским војничким гробљима, и остало је без утицаја на уређење наших војничких гробаља, која су, како је Законом предвиђено, требала да буду концентрисана у оквиру костурница.

Интересовање архитеката за меморијалну архитектуру, испољило се код протагониста српско-византијског стила, академизма, и присталица модерног правца. Званичне државне наруџбине, за које су расписани конкурси, или око којих се држава више ангажовала, на крају су повераване архитектама МГ, а објекти претежно изведени у академизованом српско-византијском стилу. Национална и ратничка удружења која су покретала иницијативу за подизање спомен-обележја такође су била наклоњенија историцистичким решењима.

Меморијална архитектура у међуратном периоду почиње да буде заступљена на изложбама КСА, и касније на Салонима архитектуре које је организовао ГАМП. Изложбе студената архитектуре почеле су да се одржавају од 1925. године, а први радови из области меморијалног градитељства се на изложбама бележе неколико

[480] АЈ Фонд МВ 69 ф. 123.
[481] С. Тошева, *Србија и Британија*…28.
[482] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша...*, Ниш 2001, 150.

година касније. На изложби студената архитектуре одржаној 1928. године, Момчило Белобрк је изложио свој први пројекат за спомен-обележје. Момчило Белобрк, који је у свом стваралаштву следио пуристичку варијанту модернизма, наглашених чистих кубичних форми, остварио је „*Споменик палим студентима у рату"*, у складу са захтевима времена, у духу академизма. Рад је награђен трећом наградом из фонда добротвора универзитета, Марка Стојановића, да би следеће године Белобрк добио прву награду из истог фонда за *Урбанистичко уређење архитектонског трга са спомеником ослобођења - уједињења и јавним зградама*.[483] Међу студентским радовима на конкурсу за Светосавски темат 1929. године, прву награду је освојио идејни пројекат, академски компонованог, скулптуралног споменика палим студентима, Драгана Гудовића.[484] Исте године је Јован Ранковић изложио скицу *Храма Победе*, који је по изјави Ђурђа Бошковића, пун полета ка нечем узвишенијем, али с друге стране недостаци су му у не конструктивном копирању чеоног лика, и куполама засведених пилона.[485] Године 1930. награду краља Александра добио је пројекат Михајла Ј. Мијатовића; „*Трг са спомеником за херојско доба народа*",[486] такође компонован на принципима академизма.

Међу студентским пројектима 1931. године, у листу *Политика,* издвојена су два пројекта за споменик *Незнаном јунаку*, рад Александра Чигловског и Ђорђа Ристића.[487] Споменик *Незнаном јунаку,* Александар Чигловски, је представио у виду високог спомен-храма, уздигнутог на једном виду средњовековног тврђавског објекта. Целом површином предње стране споменика-храма простире се мотив крста. Споменик *Незнаном јунаку* Ђорђа Ристића[488] је у ствари меморијални комплекс којим доминирају тремови са колонадама стубова, и зграда централног маузолеја постављена између мањих спомен-капела. Комплекс је пројектован у комбинацији академизма и српско-византијског стила. Студенски рад – пројекат *Југословенског Пантеона*, Григорија Самојлова исте године представљен на изложби КСА, привукао је пажњу Милутина Борисављевића, који га је издвојио као „најбољи на изложби", у области неовизантијске архитектуре.[489]

---

[483] М. Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк,* Београд 1996, 11.
[484] Ђ. Бошковић, Изложба студената архитектуре, *Рашка (1927-1929)* I, 265-266; Н. З. Килибарда, Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури, *ГГБ* XLVII ; Београд 2010, 215.
[485] Ђ. Бошковић, *Изложба студената архитектуре*....269.
[486] М. Изложба студената архитектуре*, Политика* 17.02.1930, 7.
[487] М. Б., Три архитектонске изложбе, *Политика* 17.02.1931, 7.
[488] О Ђ. Ристићу в. у, *Лексикон српских архитеката*...158.
[489] А. Кадијевић, *Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата*...297.

Са изложбе дипломских радова студената архитектуре 1933. године издвојени су; дипломски рад *Косовски спомен храм* Милана Цветкова,[490] и *Спомен капела кнезу Лазару*, награђена светосавским тематом, рад Миха Чакеље. На оба пројекта, спомен-објекти су представљени, у модернизованом српско-византијском стилу, без купола које се обично везују за овај стил. У листу *Време* објављена је скица *Спомен капеле Кнезу Лазару,* рад А. Лоренцина.[491]

У попису студенских радова Николе Добровића, између осталих, наводи се; пројекат спомен–обележја из око 1920, и пројекат маузолеја, настао пре 1925. године.[492] На пројекту из 1920. године, Добровићево спомен-обележје је једноставног и учесталог решења у виду обелиска, на степенастом постаменту, без декоративних елемената.

Руски архитекти и ликовни уметници, излагали су своје радове на колективним изложбама које су сами организовали.[493] Роман Верховској је на изложби коју је организовао Сверуски земни савез 1922. године изложио скицу споменика.[494] На Другој руској изложби одржаној у Београду 1924. године, Верховској је изложио скицу споменика српске славе и победе.[495] Иван Рик је на изложби групе К.Р.У.Г. одржаној 1930. године, поред сликарских радова, изложио и пројекат спомен-капеле,[496] а на изложби руских уметника одржаној 1934. године, скице надгробних споменика.[497] Валентин Казински се на студенској изложби одржаној 1936. године, истакао пројектом војничког гробља.[498]

На Првом салону архитектуре који је приредила ГАМП, јуна 1929. године, бројни аутори су изложили пројекте и скице спомен-обележја и спомен-објеката; Душан Бабић је изложио пројекте за два надгробна споменика и конкурсни рад за споменик у Зајечару, Александар Васић пројекте три надгробна споменика, Милан Злоковић две скице за надгробни споменик Војиславу Маринковићу; Момир Коруновић пројекат спомен-цркве на Мачковом камену, Светомир Лазић пројекат за

---

[490] Аноним, Изложба дипломских радова београдских студената архитектуре, *Политика* 16.02.1933, 7.
[491] Аноним, Изложба клуба студената архитектуре, *Време* 15.02.1933, 7.; Аноним, На Техничком факултету отворена је јуче изложба радова студената архитектуре, *Време* 16.02.1933, 5.
[492] D. Bačić, *Spomenik Viktoru Dyku na Lopudu arhitekte Nikole Dobrovića*...45-54.
[493] О изложбама руских архитеката у Београду в. у, А. Кадијевић, *Изложбе руских архитеката у Београду*.... 293-301
[494] Исто, 293.
[495] Исто, 294.; Аноним, Друга руска изложба у Београду, *Политика* 9.4.1924, 3
[496] А. Кадијевић, *Изложбе руских архитеката у Београду*...297. А. Кадијевић, Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата, *Саопштења* РЗЗЗСК XXX-XXXI, Београд 1998-1999, 235.
[497] Аноним, Сликарска изложба руских уметника који живе у Београду, *Политика* 10.12.1934, 6.
[498] Аноним, Изложба радова студената архитектуре, *Политика* 05.03.1936, 9.

гробницу Бранислава Нушића, Димитрије Леко скице за гроб Војводе Путника, капелу у Зејтинлику, капелу у Соровићу и скице надгробних споменика, Милан Минић скицу за Споменик Незнаног Јунака на Авали, Војин Симић скицу за Споменик Велимиру Теодоровићу; Гојко Тодић скицу за споменик; Петар Палавичини скицу надгробног споменика Матији Бану и Стеви Тодоровићу и споменика Олги Коњовић, Сретен Стојановић скицу за споменик Краљу Петру; Роман Верховској скицу Ратне костурнице.[499] Велики број радова из области меморијалног градитељства на овој изложби, могуће да је посредно био подстакнут прославом десетогодишњице пробоја Солунског фронта.

Инспирисаност меморијалном архитектуром посебно се одразила на настанак низа пројеката за национални храм односно пантеон, за који није расписан конкурс, а који је у креирању југословенске идеје имао посебан значај. Драгиша Брашован је у духу националног романтизма пре Првог светског рата урадио неколико скица из меморијалног градитељства, од којих се издвајају пројекти за маузолеј и Дом нације. [500] Поред идеје о формирању националног храма и низа идејних пројеката, које су архитекте остариле, другу инспирацију за архитекте представљао је пројекат *Теразијске терасе*, на којима је у оквиру урбане целине као детаљ и значајно обележје, на појединим пројектима планиран споменик.[501]

Меморијално градитељство међуратног периода условно се може поделити на период, од завршетка Првог светског рата до 1930. и период од 1931. до почетка Другог светског рата, при чему су споменици у форми обелиска, и рустично обрађених стена, заступљени у оба периода, као што су многи пројекти за споменике настали пре, а реализовани после 1931. године. У периоду до 1930. године већа пажња се посвећује подизању скромних спомен-обележја најчешће у форми обелиска. Између 1931 и 1933. године подижу се монументалнији споменици не ретко, по пројектима урађеним у претходном периоду. Од средине треће деценије, под утицајем европског монументализма у архитектури, подижу се нека од најзначајнијих дела српског меморијалног градитељства. Утицај ГАМП-а мало се одразио на меморијалну

[499] Б. Којић, *наведено дело,* 185-193.
[500]О маузолеју, вероватно националном, и Дому нације в. у А. Игњатовић, *Средњоевропски контекст у раном делу Драгише Брашована...* 156-157, 162-163. Скица за неидентификовани градски споменик в. у, A. Ignjatović, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906 – 1919....* 44-46.
[501] Теразијска тераса по пројекту Б. Маринковића и Д. Јовановића из Париза и пројекат Капитол О. Курца. Ђорђе Коваљевски и Александар Крстић су између осталог као декоративни моменат укључили два канделабра у облику обелиска, а уместо споменика је планирана фонтана.

архитектуру, и тек средином треће деценије реализовано је неколико објеката и духу функционализма.

V Српска меморијална архитектура 1918-1930. године

Најзначајнији вид српског меморијалног градитељства од 1918 до 1930. године представљају спомен-цркве и спомен-капеле. Поред спомен-цркава и спомен-капела, које представљају спој сакралног и меморијалног градитељства, у овом периоду долази до интезивног подизања архитектонског типа спомен-обележја. Највећи број споменика подигнут у овом периоду имао је класичне форме обелиска и пирамида. Поред ових типова споменика, обично малих димензија, у меморијалном градитељству од средине друге деценије почињу да се подижу прва монументална спомен-обележја.

Споменике најчешће подижу соколска друштва, удружења ратника и различита добротворна друштва, обично без значајније помоћи државе, тако да су обележја подизана у мањим местима, као и над костурницама у оквиру мање значајних војних или цивилних гробаља, због недостатка материјалних средстава скромније архитектонске обраде, и обично настала као рад локалних инжењера или каменорезаца. Спомен-обележја су задовољавала примарну функцију чувања сећања на изгинуле мештане, победу у светском рату и заслуге погинулих за ослобођење и уједињење, а њихов посебан значај је у текстовима којима су често изражавне националне, српске или југословенске поруке.

Споменици у форми обелиска или пирамида, различитих димензија и композиционог решења претстављају најучесталији тип обележја подизан широм Србије. Обично су подизани у црквеним портама, школским двориштима, над спомен-костурницама мањег друштвеног значаја, као и у центрима села и варошица која нису имала довољно средстава да подигну репрезентативније споменике. Овај тип обележја обично су подизале локална заједница или породице изгинулих, некада уз помоћ верских, војних или политичких локалних ауторитета. Циљ ових меморијала је било чување сећања на изгинуле, а не слављење неке за народ апстрактне нације.[502] У појединим местима, обелисци су имали нешто сложенију концепцију, богатију декорацију, често са наглашеним мотивима грба и крста, а разлике су обично у бази споменика, декоративним елементима и димензијама. Над костурницама у оквиру гробаља се, поред обелиска и пирамида, подижу спомен-обележја изведена из форми надгробних споменика конципираних на академским начелима тростепене поделе са забатима и стубовима. У периоду до 1930. године ређе се подижу споменици у форми крста и стуба.

[502] M. Bucur, *Heroes and Victims...* 50-56; - M. Bucur, *Of Crosses, Winged Victories...31-58*

Поред великог броја спомен-обележја конципираних на варијацијама устаљених решења, у овом периоду су реализована и дела, која по својој архитектонској и симболичкој вредности, представљају репрезентативне примере нашег меморијалног градитељства. Подигнута на местима великих битака спомен-обележја на Церу, Гучеву Мачковом Камену, и др. имала су велики национални значај, тако да су за њихову реализацију сакупљена већа материјална средства.

Од завршетка рата до 1930. године међу градитељима који су у оквиру свог градитељског опуса остварили значајан број меморијалних објеката и тиме обележили меморијално градитељство овог периода издвајају се; Момир Коруновић, Милан Минић, Петар Поповић и руски архитекти, Николај Краснов и Василиј Андросов. По пројектима Момира Коруновића у овом периоду подигнута су два објекта од посебног националног значаја спомен-капела на Мачковом Камену и спомен-црква у Крупњу, док је по пројекту Николаја Краснова изведена капела на Ловћену и завршена крипта маузолеја на Опленцу.

Типови спомен-костурница и спомен-обележја

Поред репрезентативних спомен-обележја подигнутих на попришитима великих битака, већина изведених обележја се заснивала на академској композицији маса, односно на варијацијама класичних форми обелиска, пирамиде, и стуба. Овај тип споменика изведен у академском стилу, понекад са сецесијском декорацијом, је применом рустично обрађеног материјала и увођењем хералдичких елемената приближаван националном стилу. Као узор за спомен-обележја подизана над костурницама у оквиру мањих војничких или цивилних гробља, понекад су коришћени модели надгробних споменика већих димензија. Посебан значај на овом најзаступљенијем типу обележја имала су хералдичка обележја и натписи.

Једно од првих репрезентативних дела српског меморијалног градитељства подигнуто у првим послератним годинама је *Споменик посвећен палим ратницима од 1912 до 1918. године*, код Душановог моста у Скопљу. Споменик је подигло Удружење српских ратника са солунског фронта, по пројекту руског емигранта, инструктора грађевинске секције, инжењера Е. Бронштајна,[503] док је фигуре радио каменорезац

[503] О инжењеру Е. Бронштајну, в. у, Г. Константиновски, *Градителите во Македонија XVIII-XX век*, Скопје 2001, 35.

Лукачек из Београда.[504] Темељи споменика су освећени 24. маја 1923. године,[505] а споменик је завршен и откривен 17. децембра 1924. године.

Споменик у Скопљу висок око десет метара, изведен је у форми пирамиде, висине око седам метара, са постаментом од природних камених блокова неправилног облика, који симболично представљају стену (сл. 13). На врху стене постављене су две фигуре, фигура српског војника пешака у пуној ратној опреми, висине око два метра, и фигура девојке у шумадијској ношњи, која војнику пружа ловоров венац са натписом *„Палим српским војницима и добровољцима 1912-1918 за ослобођење и уједињење“*. Фигуром девојке симболично је наглашена представа Србије, док са ловоровим венцем, симболом победе, одаје почаст српском војнику.

Сл 13 Споменик палих ратника код Душановог моста у Скопљу, инж Е. Бронштајн
(извор: фотографија из личног фонда господина Милоша Јуришића из Београда)

Национални карактер споменику у Скопљу, поред фигуралних представа, дају природни камени блокови који се повезују са идејом о «сакрализованом патриотском камењу свете српске земље.»[506] Наглашено крутим и статичним, занатски обрађеним фигурама, без претенциозности, изражена је стабилност и сигурност у добијену победу. Споменик у Скопљу су уклонили Бугари 1941. године.[507]

[504]У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије...* 223-224.
[505] Аноним, Споменик ратницима у Скопљу, *Политика* 22.05.1923, 5.
[506] М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806...* 24-25.
[507]У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије...* 223-224.

Споменик у Скопљу је попут, скоро десет година касније подигнутог, споменика над костурницом у Београду, наративног карактера, наглашене монументалности и пирамидалних крутих форми. Споменици у виду стена са фигурама на врху, у српском меморијалном градитељству појављују се пре Првог светског рата. Као најзначајнији примери предратних споменика овог типа издвајају се споменик у Књажевцу и споменик Карађорђу на Калемегдану, а пирамидалне форме и форма стене среће се и на Коруновићевом пројекту за спомен-костурницу у Битољу, из 1928. године.

Спомен-обележја архитектонског типа, обично сведена на занатске радове без веће инветивности, најчешће су подизана на војничким или цивилним гробљима.

Међу првим војничким гробљима спомен-обележје је добило гробље на Легету. Место битке на Легету прво су обележили Аустријанци дрвеним крстом на постољу од камена, на којем се налазио текст на немачком и српском језику, у спомен бораца обе војске који су ту изгинули. [508] Уређење поља Легета, и подизање споменика посвећеног борцима Тимочке дивизије, који су пали на Чеврнитији 6. септембра 1914. године, организовало је Соколско друштво из Сремске Митровице. Споменик од дринског шљунка, опеке и бетона, висине осам метара, подигнут је на највећој гробници у којој је сахрањено осамсто српских војника. Пет заједничких гробница српских војника, које се налазе испред споменика, оивичено је бетоном, и ограђено масивним гвозденим шипкама учвршћеним у бетонске стубове.[509]

Споменик се састоји од постамента, базе у форми квадра и горњег ужег дела који се завршава у виду зарубљене пирамиде (сл. 14). На северној страни споменика, представљен је грб у облику двоглавог орла раширених крила. На три стране споменика је уклесан текст у спомен изгинулим борцима.[510] На јужној страни споменика 1939. године, постављен је барељеф у бронзи са представом *„Оплакивање,“* рад скулптора Михаила Томића.[511] Споменик припада типу спомен-обележја конципираних на академским начелима тростепене поделе, док наглашено чисте и беле површине[512] остављају извесан утисак модерности и узвишености.

---

[508] Шашинци, поље Легет, у *Споменичко наслеђе Србије*...59.
[509]М. Петровић, Свечаности у Сремској Митровици, *Политика* 13.09.1926, 4.; Ђ. М, Најзапуштеније наше војничко гробље, *Време* 23. 08.1929, 3.; Б. Ст. Мрђа, Сутра се навршује 15 година од битке на Чевритији и Легету, *Време* 14.09.1929, 3.
[510] *Шашинци, поље Легет*...59.
[511] В. Јовановић, *Михаило Томић: време и стваралаштво,* Кладово 2006, 193.
[512] Споменик је омалтерисан и обојен у бело.

Сл. 14 Споменик на Легету
(извор: http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs)

На освећењу споменика 23. септембра 1923. године,[513] Соколско друштво је бригу о споменику и гробницама предало шашиначкој општини. И поред значаја Легета за националну историју, подигнуто спомен-обележје је сходно сакупљеним добровољним прилозима, једноставног архитектонског решења. Скоро пет година након подизања споменика, гробље на Легету је запуштено, пастири су на њему напасали стоку, шипке које су ограђивале гробнице биле су украдене, а посађене липе уништене.[514] Споменик на Легету је сачуван, али поље Легет не постоји јер је пошумљено тополом у индустријске сврхе.[515]

Запуштање српских војничких гробаља на подручју Србије, настајало је обично из немара или нехата, а као последица недовољно развијене националне и културне свести народа. Брига о националним заслугама изгинулих за слободу сводила се на рад посебних ратничких и добровољних удружења, а сакупљени прилози за обележавање места на којима су сахрањени пали ратници обично су били недовољни. У апелу за заштиту војничког гробља у Пецкој истакнуто је да се „запуштају чак и усред Београда гробови оних који су јуначки пали за одбрану државе и нације. У скупштини се вотирају милиони за Пантеон, да кости политичких људи не би отишле у грубу земљу, а гробови највећих Великана и најзаслужнијих синова отаџбине пропадају у трњу и

[513]Аноним, Свечаност на Чевритији, *Политика* 25.09.1923, 5.; У. Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*...22.
[514] Аноним, Најзапуштеније наше војничко гробље, *Време* 23. 08.1929, 3.
[515]Шашинци, поље Легет, у *Споменичко наслеђе Србије*...59.

корову... Гробље незнаних и заборављених је право име ове тужне пољане наше неблагодарности и нашега нехата“.[516]

На подручју Србије до 1930. године, на цивилним гробљима подигнуто је више спомен-костурница обележених једноставним спомен-обележјима заснованим на устаљеним моделима надгробних споменика већих димензија. Овај тип спомен-обележја изведен на академским начелима тростепене поделе, подигнут је над костурницама на градским гробљима у Вршцу (сл. 15),[517] Панчеву (сл. 16), [518] док су над костурницом у порти цркве у Параћину,[519] и над костурницом аустроугарских војника на гробљу у Земуну (сл. 18) подигнути споменици у виду обелиска

Сл 15 Спомен-костурница у Вршцу сигн. Хоф и Ласло (извор: лична колекција)

Сл 16 Спомен-костурница у Панчеву (извор: лична колекција)

На гробљу у Земуну подигнуте су две спомен-костурнице посвећене ратницима страдалим у Првом светском рату. На православном делу гробља, на простору наспрам Харишеве цркве,[520] подигнута је спомен-костурница српским војницима, по пројекту архитекте Ђорђа Ј. Шуице.[521] Споменик је богат хералдичким и декоративним елементима и припада типу академски конципираних спомен-обележја, са декоративним елементима у стилу сецесије (сл. 17).

[516] Аноним, На гробљу незнаних и заборављених, *Политика* 06.08.1925, 5.
[517] Аноним, Споменик српским херојима у Вршцу, *Време* 05. 07. 1926, 2.
[518] Упућен је предлог МВ да се Љубици Хаџи Павловић председници Добротворне Задруге Српкиња Панчевкиња. за подизање спомен-костурнице у Панчеву додели орден Светог Саве 3 реда. в. у, АЈ Фонд МВ 69 ф. 114; Аноним, Освећење костурнице у Панчеву, *Политика* 22.04.1929, 5.; П. Васић, *Уметничка топографија Панчева*, Нови Сад 1989, 336.
[519] Аноним, Костурница и споменик изгинулим код Параћина, *Политика* 04.11.1927, 8.; Божиновић, Освећење споменика борцима палим за ослобођење Параћина, *Политика* 07.11.1927, 6.; Аноним, Како је ослобођен Параћин, *Политика* 07.11.1927, 6.
[520] АЈ Фонд МВ 69 ф. 128
[521] М. Дабижић, Земунско гробље на брду Гардош (II), *Наслеђе* VIII, Београд 2007, 182-183

Исте године када је подигнут споменик на православном делу гробља, поглаварство Земуна је упутило захтев МВ да одобри подизање спомен-костурнице аустроугарских војника на римокатоличком делу гробља.[522] У захтеву је поред одобрења за подизање споменика тражено да, МВ финансијски помогне подизање спомен-костурнице као што је то учинило 1927. године, за споменик на српском-православном делу гробља у Земуну.[523]

Сл 17, Спомен-костурница српских војника у Земуну арх. Ђ. Шуица (извор: лична колекција)

Сл 18. Спомен костурница аустрогарских војника у Земуну (извор: лична колекција)

Спомен-костурница аустроугарских војника обележена је 1934. године високим мермерним обелиском са крстом на врху (сл. 18).[524] Од декоративних елемената споменик над костурницом има уклесан ловоров венац и жезло. На споменику је латиничним словима уписан текст „*На успомену палим ратницима у Свјетском рату 1914 – 1918.*“, чиме је избегнуто помињање да се ради о споменику аустроугарским војницима.

За разлику од споменика подизаних на гробљима, који су углавном имали форме надгробних обележја, споменици подизани над костурницама у оквиру урбаних средина, или у центрима села и вароши, претстављали су архитектонски репрезентативнија решења. Међу примерима овог типа спомен-обележја издваја се костурница подигнута на тромеђи путева, Ниш-Пирот-Нишка Бања, у близини бањске

[522] АЈ Фонд МВ 69 ф. 113.
[523] АЈ Фонд МВ 69 ф. 128
[524] М. Дабижић, *Земунско гробље на брду Гардош*...82-183

железничке станице. Спомен-костурница је изграђена по пројекту инжењера Секулића, док је радове извео инжењер Симовић.[525]

Иницијативу за подизање костурнице борцима палим за ослобођење и уједињење у Пироту покренуо је пододбор друштва „Кнегиње Зорке“.[526] Споменик над костурницом, у облику пирамиде, постављен је на широком бетонском постољу са кубичном базом рашчлањеном вертикалним усецима.

Сл. 19 Споменик палих ратника у Првом св. рату на путу Ниш-Пироту, инж. Секулић
(извор: Фотографија из личног фонда господина Милоша Јуришића, из Београда)

Споменик је изграђен од армираног бетона, а на све четири стране изведена су удубљења унутар којих је уклесан крст којима је нагласак стављен на верску симболику спомен-обележја (сл. 19). Кубично постоље са све четири стране испуњено је мермерним таблама са именима изгинулих ратника, из Ниша, Прве Кутине и Нишке Бање, које је поклонио каменорезац Матеја Петровић-Јагодинац. По начину извођења, споменик припада типу академски конципираних спомен-обележја са тростепеном поделом, наглашеног вертикализма, прочишћених и сведених форми, без посебних декоративних елемената, чиме је постигнут ефекат узвишености. Око спомен-обележја су постављене две широке колонаде са урнама и стубовима.[527] Спомен-костурница на

[525] Аноним, Споменик и костурница браниоцима Ниша, *Политика* 06.12.1929, 8.
[526] Аноним, Костурница палим Нишлијама, *Политика* 16.07.1929, 8.; Аноним, Освећење костурнице палих за ослобођење Ниша, *Политика* 20.10.1929, 5.; Аноним, Костурница код Нишке бање, *Политика* 06.11.1929, 10.
[527] Аноним, Откривање споменика браниоцима Ниша, *Политика* 16.12.1929, 5.

путу Ниш-Пирот освећена је 15. децембра 1929. године,[528] а пошто су међу сахрањенима била и десеторица војника јеврејске вере, после освећења од стране владике Доситеја, рабин је одржао обред за сахрањене Јевреје.[529]

На спомен-костурници, на српском војничком гробљу у Пироту, [530] подигнут је споменик пирамидалне форме, нешто другачије концепције (сл. 21). Споменик је у облику квадра са завршетком у облику пирамиде. На врху споменика, висине четири метра, налазила се кугла и високи крст. Спомен-костурница је израђена од бетона и вештачког мермера, по пројектима шефа грађевинске секције, Божидара Кнежевића.[531] Споменик у Пироту и поред чињенице да је подигнут над костурницом, у којој су сахрањене кости 7.610 ратника, није претенциозно изведен. Приликом реконструкције костурнице у Пироту 1987. године, по пројекту арх. Александра Балтника, споменик је у целини обложен црним гранитом.[532]

Овом типу спомен-обележја припадају споменици (без костурница) подигнути у центру села Глобока (сл. 20),[533] и споменик у Пожаревцу (сл. 22).[534]

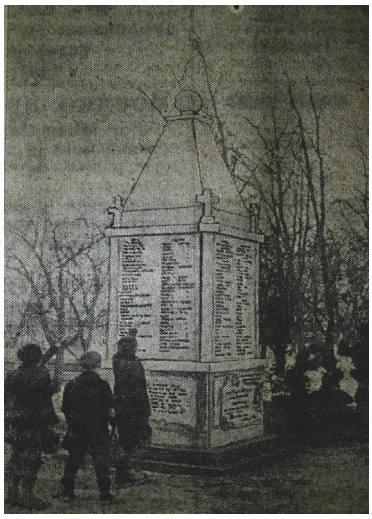

Сл 20 Споменик у Глобоку
(извор: лист Време 18.01.1924, 5.)

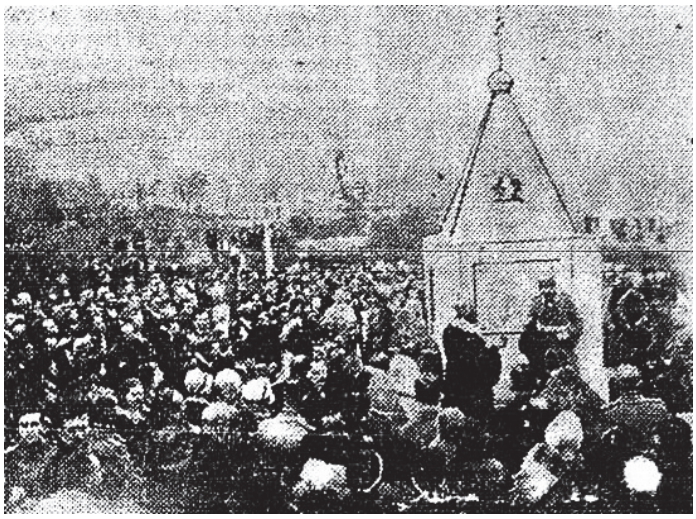

Сл. 21 Спомен-костурница у Пироту инж Б. Кнежевић
(извор: лист Политика 26.11.1930, 5.)

[528] Аноним, Освећење костурнице браниоцима Ниша, *Политика* 14.12.1929, 6.; Аноним, Откривање споменика браниоцима Ниша, *Политика* 16.12.1929, 5.; Аноним, Освећење костурнице палих хероја код Нишке Бање, *Време* 16. 12.1929, 5.
[529] Аноним, Откривање споменика браниоцима Ниша, Политика 16.12.1929, 5.
[530] О српском и грчком војничком гробљу у Пироту в. у. Бориславе Лилић, *Српско и Грчко војничко гробље у Пироту,* Пирот – Београд 2008.
[531] Ч. М, Освећење спомен костурнице у Пироту*, Политика* 26.11.1930, 5.
[532] Бориславе Лилић, *наведено дело,* 57.
[533] Аноним, Откривање споменика у селу Голобоку, *Време* 18.01.1924, 5.
[534] О споменику не постоје подаци.

Сл. 22 Споменик у Пожаревцу
(извор: лична колекција)

Скромне димензије и непретенциозна формална обрада спомен-обележја на војничком гробљу у Пироту указује на мали значај који је придаван обележавању костурница на гробљима, чак и када се радило о великом броју сахрањених. У појединим случајевима су и костурнице у црквеним портама обележаване скромним обележјима, попут костурнице у Ћелијама (Петка) (сл. 23), или костурнице у Костолцу, која је обележена декоративном спомен-плочом (сл. 24 и 25).

Сл 23 Спомен-костурница у Ћелијама (Петка), уређена после 1930. године
(извор: лична колекција)

Спомен-костурница у Костолцу изграђена је у порти цркве Св. Ђорђа, као задужбина Драгутина Тодића. Црква Св. Ђорђа је изведена по пројекту архитекте Петра Поповића, од 1924 -1925. године,[535] а њен задужбинар Драгутин Тодић је посебан део поред цркве наменио за костурницу ратника изгинулих у одбрани Костолца у Првом светском рату.[536] Костурница је подигнута и обележена спомен-плочом, у истом периоду кад и црква, вероватно по пројекту Петра Поповића. На спомен-плочи представљен је мач преко кога је положен штит са четири осцила уоквирен ловоровим лишћем, док су са обе стране текста изведени флорални мотиви. Слична обрада амблема, штита са четири осцила, као и наглашена декоративност, присутна је и на спомен-плочама које је Петар Поповић израдио у аули Универзитета у Београду 1930. године.[537]

Сл 24 Костурница у Костолцу, арх. П. Поповић (спомен-плоча са текстом и амблемом) (извор: лична колекција)

Сл. 25 Костурница у Костолцу, арх. П. Поповић (уређен простор око костурнице) (извор: лична колекција)

Споменици у форми класичних четвоространих пирамида ретко су заступљени у меморијалном градитељству овог периода. Обично су подизани у граничним подручјима, и то над костурницама, попут репрезентативног споменика на Гучеву

[535] Аноним, Освећење цркве у Костолцу, *Политика* 05.05.1925, 5.
[536]Аноним, Драгутин Тодић биће данас сахрањен у Костолцу, *Политика* 25.07.1928, 5. Аноним, Задужбина Даринке Тодић за помагање студената и гимназиста из села Костолца, Кленовика и Дрмна, *Политика* 17.10.1937, 8.
[537]Аноним, Освећење спомен- плоче на Београдском универзитету, *Време* 02.01.1930, 9.; Аноним, У спомен студената београдског универзитета, палих у ратовима за ослобођење и уједињење, *Време* 26.01.1930, 7.; *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918*...166-167; З. Шипка – Ергелашев, *Пера Поповић – живот и делатност*...196 и 199

(Босна и Србија), споменика на Осоговској планини[538] (Македонија – Бугарска), споменика подигнутог пред Други светски рат на Алиначком Вису. Ово формално решење присутно је на спомен-костурници у Добруџи (Румунија).

Поред споменика подизаних над костурницама значајну групу чине споменици обично у форми обелиска, односно пирамида, подизани у центрима варошица, црквеним портама, или школским двориштима.

Међу споменицима изведеним у форми обелиска, односно пирамиде, по масивности и начину градње, издваја се споменик посвећен палим ратницима у одбрани Лесковца, подигнут 1929. године, на путу између Лесковца и Власотинца.[539] На споменику је од декоративних елемената изведен једино крст у виду надоле спуштеног мача. Споменик је првобитно подигнут на високом постољу са неколико степеника. (сл. 26)[540]

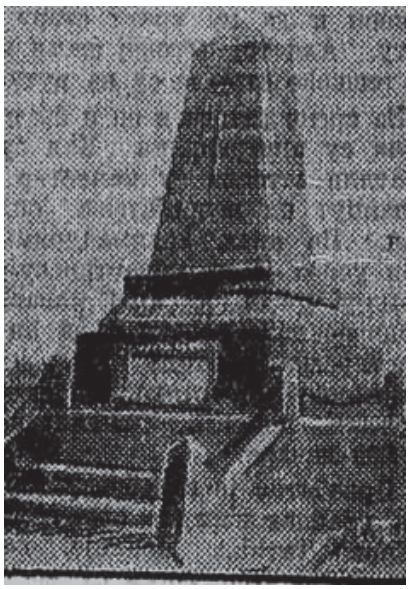

Сл. 26 Споменик у Лесковцу
(извор: лист Политика 28.09.1929, 8.)

Сл. 27 Споменик у Лесковцу, данас
(извор: лична колекција)

По декоративној и стилској обради међу споменицима у виду обелиска издвајају се споменици подигнути у Црној Трави и Старом Пријепољу. Споменик подигнут у центру Црне Траве, посвећен Црнотравцима погинулим у рату 1912-1918. године и краљу Петру Ослободиоцу, изграђен је од белог мермера у виду обелиска, по пројекту архитекте Зорана Васиљевића и вајара Милана Танасковића.[541] На врху споменика

[538] Аноним, Освећење споменика палим ратницима на Осогову, *Политика* 03.09.1932, 8.
[539] А. Р, Освећење споменика палим у одбрани Лесковца, *Политика* 28.09.1929, 8.
[540] Споменик је приликом градње ауто-пута Ниш–македонска граница 2003. године срушен. Није познато када је обновљен, в. у, У. Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*...29-30.
[541] Исто.

висине осам метара, налазио се камени црни орао и рељеф са ликом Петра Великог.[542] Рустичном обрадом постамента, рељефом са ликом Краља и орлом, споменик је прилагођен националном стилу. Споменик је осветио владика нишки Доситеј, 27. јула 1927. године. [543]

Сличан тип споменика, нешто виткијих пропорција, са буктињом на врху, извео је вајар Иван Рендић 1926. године у Старом Пријепољу,[544] по пројекту архитекте Милана Минића.[545] За разлику од споменика у Црној Трави на споменику у Пријепољу база је декорисана у плитком рељефу, у духу сецесије. (сл. 28) Може се претпоставити да је Рендићев споменик послужио као инспирација за спомен-обележје у Црној Трави, не само због близине два места, времена подизања, већ и описа који је Милан Кашанин, објавио у листу *Време,* а у коме је истакао да је Рендићев споменик „скроман али леп", што је могуће додатно утицало на усвајање овог формалног решења.

Сл. 28 Споменик у Старом Пријепољу арх М. Минић, ск. И. Рендић
(извор: фотографија из личног фонда господина Милоша Јуришића из Београда)

Међу спомеиницима изведеним у форми обелиска, по складним пропорцијама и усклађености декоративних, односно хералдичких елемената, издваја се споменик у центру Тополе који је подигао краљ Александар и ратни инвалиди Тополе.[546] Споменик у Тополи (сл. 29) је послужио као узор за споменик у порти цркве оближњег

[542] http://www.orlovac.org.rs/new/ospomeniku.html
[543] Аноним, Споменик изгинулим Црнотравцима, *Политика* 30.07.1927, 7
[544] М. Кашанин, Нови живот у старом Пријепољу, *Време* 22. 01. 1926, 1.
[545] По подацима Милоша Јуришића, споменик је рад Милана Минића.
[546] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству*, Књига II, Београд 2005, 449.

села Влашка (сл.30).[547] По складно изведеној декорацији у стилу сецесије, без хералдичких обележја, издваја се споменик у порти цркве села Овсиште, подигнут 1920. године (сл. 31).

Сл. 29 Споменик у Тополи
(извор: лична колекција)

Сл. 30 Споменик у Влашкој
(извор: лична колекција)

Сл. 31 Споменик у Овсишту
(извор: лична колекција)

Поред ових обележја са богатом декорацијом и хералдичким мотивима, већина споменика овог типа је скромније обраде, попут споменика: у дворишту основне школе у Божурњи, (сл. 32)[548] у порти цркве села Ланишта, (сл. 33)[549] у селу Скели код Обреновца, селу Вучићу,[550] у селу Црепаји, на Хисару код Лесковца и др.

Сл. 32 Споменик у Божурњи
(извор: лична колекција)

Сл. 33 Споменик у Ланишту
(извор: лична колекција)

Сл. 34 Споменик у Наталинцима
(извор: лична колекција)

[547] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 453.
[548] Исто, 450.
[549] Аноним, Споменик борцима из Ланишта, *Политика* 30.06.1927, 7. По неким подацима подигнут је 1926. године в. у, *Српска православна епархија Шумадијске. шематизам,* Крагујевац 1998, 34.
[550] *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918.*. 98.

Међу споменицима овог типа, који су кроз инкорпориране рељефе са националним мотивима успоставили ближу везу са историјским и духовним наслеђем, издвајају се споменици у порти цркве у Бранковини, (сл. 36)[551] у порти цркве у селу Багрдану, (сл. 35) и др. Споменици у портама цркава у Брзану (сл. 37) и Сипићу са наглашеним крстом на врху, су вероватно изведени из традиције верских споменика. Споменици у форми обелиска такође су следили и нове стилске тенденције, тако је споменик у Наталинцима, подигнут око 1933. године,[552] наглашених кубичних форми и модернијег формалног решења. (сл. 34)

Сл. 35 Споменик у Багрдану
(извор: лична колекција)

Сл. 36 Споменик у Бранковини
(извор: лична колекција)

Сл. 37 Споменик у Брзану
(извор: лична колекција)

На овом типу обележја посебан значај су имали натписи. Већина споменика је посвећивана само палим ратницима (борцима) у ратовима од 1912-1918. год., док су споменици у Тополи и Божурњи, чије је подизање подржао краљ Александар, као и споменик у Влашкој, посвећени јунацима палим за ослобођење и уједињење српства. У натписима се обично избегавало помињање уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, као и уједињење српства, чиме се избегавало потенцирање како српског тако и југословенског националног идентитета. На споменицима су обично стављана имена палих ратника, док су у појединим случајевима постављане фотографије, при чему се сликом покојника одражавло јавно памћење, што је карактеристично за „културе дугог памћења“.[553] Улога ових споменика није била комеморација неких непознатих јунака

[551] Б. Вујовић, *Бранковина,* Београд 1983, 138.
[552] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 452.
[553] K. Rot, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 161 – 183.

или Отаџбине, као што наводи Марија Букур, већ једноставно чување сећања на обичне младиће. [554]

Од спомен-обележја подигнутих у првим годинама после рата издваја се споменик у Ћуприји, као један од првих меморијала који је подигло Удружење ратника, 1922. године, и на коме су примењени елементи из војничког реквизиторијума (метци, ђулад).[555] Споменик је израдила каменорезачка радионица породице Бертото из Београда, у виду широке и високе бетонске базе обележене мермерном спомен-плочом, (сл.38) и изнад постављеним спомеником у форми обелиска са соколом на врху (сл. 39). На постаменту и широкој бази су постављена топовска ђулад којима је назначено да је у питању ратничка костурница. Великих димензија са приступним степеницама изражава симболику стабилности и победе. Увођење оригиналних ђулади или оружја среће се на спомен-обележјима која је обично подизало УРОиР. Слично спомен-обележје подигнуто је у Великом Шиљеговцу.[556]

Сл 38 Споменик у Ћуприји сигн. Бертото
(споменик у целини на коме се виде метци)
(извор: лична колекција)

Сл. 39 Споменик у Ћуприји сигн. Бертото
(детаљ споменика са соколом на врху)
(извор: лична колекција)

Најмање заступљени тип спомен-обележја у меморијалном градитељству овог периода чине споменици изведени у форми стуба кружног пресека. Један од ретких примера је споменик у центру Аранђеловца подигнут 1925. године. Иницијативу за

[554] О утицају православне традиције на овај вид спомен-обележја у Румунији коју су чувале жене в, у, M. Bucur, *Heroes and Victims*..63-.64
[555] Аноним, За споменик у Ћуприји, *Политика* 21.07.1922, 5.; Аноним, Споменик у Ћуприји, *Политика* 23.10.1922, 10.
[556] *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918...98.*

подизање споменика палим борцима у Првом светском рату у Аранђеловцу, покренуо је лекар др. Радојковић, док су материјална средства сакупљена прилозима грађана. Коначно остварење споменика омогућила је аранђеловачка индустрија мермера, на челу са инжењером Милошевићем.[557] Према првобитним пројектима споменик је требао да се састоји из високог постамента и фигуре лава.[558] Од првобитних планова се одустало, и споменик висине седам и по метара, изведен је од белог мермера у виду стуба (сл. 40). Споменик се састоји, од постамента који је са све четири стране украшеном витким тордираним стубићима и декоративним флоралним мотивима, високог округлог стуба и двоглавог белог орла на врху.[559] Слично композиционо решење среће се на споменику подигнутом 1906. године у спомен боја на Мишару (сл. 41), као и на споменику испред Саборне цркве у Андријевици подигнутом 1930. године, у стилизованијој варијанти, по пројекту руског инжењера Николајева (сл. 42).[560]

Сл. 40 Споменик у Аранђеловцу (извор: лична колекција)

Сл. 41 Споменик на Мишару (извор: лична колекција)

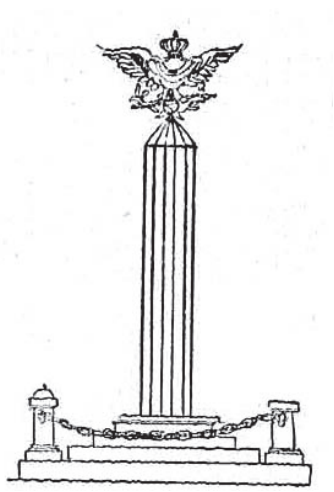

Сл. 42 Скица споменика у Андријевици арх. Николајев (извор: лист Политика 14.10.1930, 8)

У овом периоду, обично на подручју Војводине, подижу се споменици који се формално надовезују на верске споменике, попут споменика у Ковиљу, из 1924.

[557] Аноним, Откривање споменика изгинулим и помрлим ратницима у Аранђеловцу, *Време* 28.08.1925, 4.; Аноним, Откривање споменика у Аранђеловцу, *Политика* 31.08.1925, 4.

[558] Исто.

[559] После Другог светског рата двоглави бели орао је замењен буктињом, да би пре неколико година враћено старо обележје, двоглави бели орао. Фотографија споменика са буктињом на врху в. у, *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918...*,.91.

[560] Аноним, Андријевица подиже споменик погинулима, *Политика* 14.10.1930, 8.; Аноним, Споменик борцима палим у рату, у Андријевици, *Време* 05.09.1931, 5.; М. Радонић, Освећење споменика палим Васојевићима, *Време* 10.10.1931, 2.

године,[561] као и споменици у виду крста, без кубичног постамента, попут споменика у центру Вршца, у Банатском Новом Селу (сл. 43) и др. Подизање ових типова спомен-обележја дуже се задржало на подручју Војводине.

Сл 43 Споменик у Банатском Новом Селу
(извор: лична колекција)

Једно од ретких спомен-обележјима које не припада типским решењима је споменик подигнут у порти цркве у Горњој Трнави, 1922. године (сл. 44). Споменик је неуобичајене идејне и симболичке вредности, и припада типу академски конципираних спомен-обележја. Изведен је од белог мермера у форми црквеног портала са забатом и крстом на врху. Са бочних, спољних страна у плитком рељефу су изведени мотиви две укрштене пушке, заставе и метка. Споменик се налази десетак метара испред улаза у цркву и посматран са извесне удаљености стапа се са порталом цркве, што обележју даје посебну симболичку вредност.

Споменик у школском дворишту села Пласковац[562] припада типу академски конципираних спомен-обележја, и на њему се као и на споменицима у Тополи и Влашкој на предњој страни налази југословенски грб (сл. 45).

[561] Ковиљ, споменик палим ратницима у Првом светском рату, *Споменичко наслеђе Србије*...217.
[562] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 453.

Сл. 44 Споменик у Горњој Трнави
(извор: лична колекција)

Сл. 45 Споменик у Пласковцу
(извор: лична колекција)

У овом периоду, први пут на нашим просторима подигнут је споменик, спомен-чесма Незнаном јунаку на Авали. Посебно оформљен Одбор на челу са Радославом Агатоновићем, добио је одобрење од Народне скупштине и прикупио средства за подизање споменика. Спомен-чесма од рустично обрађеног камена у форми пирамиде квадратне основе са крстом на врху подигнута је 1922. године, по пројекту архитекте Милана Минића.[563] На бочним странама пирамиде истакнути су квадратни сегменти, чиме је наглашена крстообразност споменика и његов хришћански карактер. Крст је окренут на све четири стране, док су пирамидалне форме у рустичном камену симболично означавале свету српску земљу. Споменик-чесма је уклоњена тридесетих година, а на Авали је подигнут споменик Незнаном јунаку без верских обележја, по пројекту Ивана Мештровићев, са идејом да буде култно место за све етничке, националне и конфесионалне групе које су живеле на простору Југославије, чиме је испуњено значење овог типа меморијала, који је заступљен широм европског поднебља.

У периоду после рата подижу се спомен-чесме, обично у форми обелиска и стуба, и по пројектима инжењера хидротехничара. У форми стуба је подигнута спомен-чесма у Глумчу[564] и спомен-чесма „Око“ на Златибору.[565] Обе чесме су подигнуте у златиборском округу, по пројекту инжењера–хидротехничара Министарства Пољопривреде и Вода, Велисава Томашевића. У форми обелиска са „вечним

[563] Незнани јунак, у *Улице и трговi Београда* II, Београд 2005, 546.
[564] Аноним, Спомен-чесме, *Политика* 19.09.1926, 6.
[565] Аноним, Освећење спомен чесме „Око воде“, на Златибору, *Време* 01.08.1930, 4.; Аноним, Освећење спомен чесме „Око“ на Златибору, *Време* 04.08.1930, 5.; У. Рајчевић, *наведено дело књ. 2*, 35.

пламеном“ на врху изведена је спомен-чесма посвећена Карађорђу, подигнута око 1925. године, у селу Вишевцу,[566] (непознат пројектант). Изнад базе спомен-чесме у рељефу је изведен лик Карађорђа. Спомен-чесма је изведена у националном стилу, што је постигнуто, употребом рустично обрађеног камена на бази, и тесаног природног камена на стаблу споменика, и издваја као репрезентативније решење спомен-обележја овог типа. (сл. 46)

Сл. 46 Спомен-чесма у Вишевцу
(извор: лична колекција)

Спомен-чесме су често извођене у виду лучних конструкција у српско-византијском стилу, попут спомен-чесме Елси Инглис, подигнуте у Младеновцу 1915. године (сл. 3 и 4), или спомен-чесме коју су победници подигли и посветили деци 1915. године, у Рајковцу (сл. 5). Чесма у Рајковцу је обновљена и прерађена 1935. године. По националном значају издваја се и спомен-чесма Љубе Дидића, подигнута 1926. године у Сокобањи,[567] која је у виду вертикалног залученог масива, грађена од камених блокова, без посебне уметничке вредности.

Међу ретким примерима спомен-часама изведених у форми класичне четворостране пирамиде издваја се, спомен-чесма на Киселој Води у близини Скопља, подигнута 1926. године, по пројекту инжењера Адолфа Лазника.[568] Чесма је посвећена државним мајсторима изгинулим у ратовима 1912-1918, и подигнута је на иницијативу Војно-државних мајстора из Јужне Србије. Изведена је од камена, а на врху споменика

[566] Аноним, Састанак у Орашцу, *Политика* 2.9.1930, 4.
[567] М. Војновић, Споменици тимочке буне, *Саопштења* XVI, Београд 1984, 265--266
[568] Аноним, На Киселој Води, код Скопља откривен је споменик изгинулим државним мајсторима, *Време* 07. 08. 1926, 1.

је постављен орао симбол победе. (сл. 47). По свом формалном решењу, пирамидалној структури, делимично подсећа на спомен-чесму подигнуту Незнаном јунаку на Авали.

Сл 47 Спомен-чесма на Киселој води код Скопља инж А. Лазник
(извор: лист Време 07. 08. 1926, 1.)

Спомен обележја на Церу и Гучеву

Прве значајне акције за подизање спомен-костурница на местима значајних битака и страдања српске војске у Првом светском рату, покренуло је УРОиР 1926. године. У оквиру ових акција обухваћено је подизање спомен-костурнице на Церу, Гучеву, Мачковом Камену, спомен-цркве у Крупњу и спомен-костурнице на Новом гробљу у Београду. Пошто је за подизање спомен-костурнице на Мачковом Камену и спомен-цркве у Крупњу формиран посебан Одбор, целокупна активност УРОиР у овом периоду је усмерена на адекватно обележавање попришта великих битака на Церу и Гучеву. Подизањем споменика на Церу, Гучеву, Мачковом Камену, као и црквом у Крупњу, према изјави председника Удружења, њихова активност на подизању меморијала на попришитима великих борби које је водила српска војска 1914. године, требала је да буде завршена. [569]

[569]Аноним, Споменик палим ратницима на Гучеву је готов, *Политика* 13.10.1929, 7.; Аноним, Подизањем костурнице у Београду и споменика у Гучеву и Куманову, резервни официри и ратници желе да се скромно одуже својим палим друговима, *Време* 31.03.1930, 1.; М. Ђ. Радосављевић, Луча на Гучеву, *Време* 19.08.1930, 3.; Аноним, Освећење споменика палим херојима на Кучеву, Време 20.08.1930, 7.; Група аутора, *Чувари баштине...*129.; С. В. Ристановић, *наведено дело,* 176-178.

Меморијали на Церу и Гучеву издвајају се по монументалности и композиционом решењу, као репрезентативни примери меморијалног градитељства овог периода. Ова два спомен-обележја, по својим формалним решењима представљају два приступа у формирању националних меморијала. Споменик на Гучеву, који је аустроугарска војска подигла за своје ратнике, је постављањем скулптура и националних амблема прилагођен истицању тријумфа српске војске, док је с друге стране споменик на Церу, рађен по оригиналним пројектима, требао по својој формалној концепцији да представља, у симболичком и морфолошком погледу, репрезентативни српски национални меморијал.

Церска битка је прва и једна од најзначајнијих битака које је српска војска водила у Првом светском рату. И поред моралног значаја који је за српску војску и народ имала победа у Церској бици, више од десет година, место битке на Церу није добило спомен-обележје. Иницијативу за подизање спомен-костурнице на врху Цера, и спомен-чесме код села Текериша, на путу Шабац – Ваљево, покренуо је шабачки пододбор УРОиР, уз помоћ централне управе Удружења, 1926. године.[570] Покушај УРОиР да материјална средства, исте године, обезбеди продајом лутрије није успео, тако да су планови за подизање споменика одложени за наредну годину. У исто време, УРОиР је планирало да у Шапцу подигне споменик палим ратницима, и спомен-зграду изгинулим Подринцима. У споразуму са соколским друштвом започето је подизање Дома ратника и сокола подринске области, у оквиру кога је планирано да се подигне костурница за изгинуле и умрле подринце за време рата у Шапцу. Свеукупном акцијом која је обухватала подизање споменика и спомен-зграда, требало је да се обележи и сачува у сећању храброст, али и страдање српског народа. Истом иницијативом планирано је да се мађарско име села Текериш замени за српско. Иницијатива да у спомен-костурницу на Церу поред српских, буду положене и кости чехословачких

[570] О подизању спомен костурнице на Церу в. у, Аноним, Два споменика на Церу, *Политика* 26.05.1927, 5.; Аноним, Спомен-костурница на Церу, *Политика* 06.07.1927, 6.; Аноним, Откривање споменика на Церу одложено, *Политика* 21.10.1927, 6.; Аноним, На Видовдан ће се открити споменик на Церу, *Политика* 22.05.1928, 8.; Аноним, Програм свечаности на Церу, *Политика* 27.06.1928, 9.; Н. Целовић, Трећи коњички пук у битци на Церу, *Политика* 28.06.1928, 1-2.; Аноним, Откривање споменика церским јунацима, *Политика* 29.06.1928, 1-3; Аноним, Програм освећења костурнице на Церу, *Време* 15.06.1928, 5.; Аноним, На Видовдан осветиће се спомен-костурница јунака изгинулих на Церу, *Време* 24.06.1928, 8.; Аноним, Велике припреме за свечаност на Церу, *Време* 27.06.1928, 3.; Аноним, Тријумфални дочек Церског Победника Њ. В. Краља, *Време* 28.06.1928, 1.;С. Краков, У спомен јунака изгинулих на Церу, *Време* 28.06.1928, 3.; Д. Весковић, Припреме за свечаност на Церу, *Време* 28.06.1928, 5.; Аноним, Краљ присуствује освећењу спомен-костурнице, *Време* 29.06.1928, 1.; Б. Трипковић, Велике свечаности у спомен јунака, изгинулих на Церу, *Време* 29.06.1928, 3.; Аноним, Говор Патријарха Димитрија, *Време* 29.06.1928, 8.; Б. Трипковић, Велике свечаности на Церу, *Време* 30.06.1928, 5.; Група аутора, Текериш, Спомен.костурница на Церу, у *Споменичко наслеђе Србије*...419.

војника, имала је за циљ да костурница буде подсетник будућим поколењима, не само на херојску борбу и страдње српског народа, већ и на «трагедију два словенска народа која су се узајамно борила за туђ интерес.»[571]

Планове, скице и предрачуне за спомен-костурницу на Церу, и спомен-чесму код Текериша, израдио је бесплатно шеф Хидротехничког Одсека у Шапцу, инжењер Сергије Багенски. У пролеће 1927. године, скице и планови за спомен-костурницу на Церу, предати су на сагласност краљу Александру.[572] Радови су одобрени, а помоћ за изградњу спомен-костурнице на Церу дали су МВ, Министарство Пољопривреде и Вода и Министарство народног здравља,[573] иако је у прогласу, који је поводом освећења спомен-костурнице дао шабачки пододбор УРОиР, наглашено да је за целокупну организацију и сакупљање средстава за подизање спомен-костурнице, заслужан само Шабачки подобор УРОиР и Удружење Подринаца. Посебну захвалност шабачки пододбор УРОиР упутио је Сергију Багенском, који не само да је бесплатно урадио пројекте за спомен-костурницу, већ је организовао и прославу поводом њеног освећења.[574]

Сл 48 Споменик на Церу инж. С. Багенски
(извор: лична колекција)

Спомен-костурница на Церу представља једно од аутентично конципираних спомен-обележја подигнутих у овом периоду. На широком постаменту, обележеном

[571] Аноним, Два споменика на Церу, *Политика* 26.05.1927, 5.; Аноним, Спомен-костурница на Церу, *Политика* 06.07.1927, 6.
[572] Аноним, Спомен-костурница на Церу, *Политика* 06.07.1927, 6.;
[573] Аноним, На Видовдан осветиће се спомен-костурница јунака изгинулих на Церу, *Време* 24.06.1928, 8.
[574] Аноним, Церска прослава, *Политика* 10.07.1928, 9.

спомен-плочама,[575] подигнут је масиван споменик у форми природне стене, висине око десет метара, са белим орлом раширених крила на врху (сл. 48). Бели орао у кљуну држи ловоров венац–симбол победе. Централни мотив на споменику представља српски грб, са четири осцила, рађен у комбинацији црвене и златне боје, изнад кога је круна. Са стране грба исписан је датум 18. VIII 1914., и текст *„Ваша дела су бесмртна“*. Уз сам споменик прислоњене су три аутентичне пушке са бајонетима. Спуштене и сложене пушке испред споменика говоре да је битка завршена, док орао са ловоровим венцем у кљуну крунише храбре јунаке који су однели победу. Споменик обликом стене евоцира на планину Цер, а у тумачењу Споменика браниоцима Београда, које је дао његов идејни творац Милан Ђ. Радосављевић, стена симболично представља државу. Помало крутих академизованих форми, ово монументално спомен-обележје, пирамидалном формом и рустичном обрадом камена, пројектовано је са намером да представља српски– национални меморијал.

Сл. 49 Спомен-музеј на Церу
(извор: лична колекција)

На северној страни од споменика подигнута је спомен-капела, која је после Другог светског рата претворена у Музеј (сл. 49). Спомен-капела је изведена у чистим академским формама, са наглашеним забатом над улазним порталом, у оквиру кога је у рељефу изведена представа двоглавог белог орла. Изнад улаза у капелу је натпис *„Вечита слава палим за отаџбину“*, а са обе стране улаза изведени су пиластри са капителима, док су на зидовима, са леве и десне стране од улаза, представе ловорових

[575] На постаменту споменика налази се седам спомен-плоча на којима су исписане посвете. Три спомен плоче постављене су 1928. године и посвећене су; палим борцима за краља и отаџбину 1914. године, краљу Александру, који је открио споменик, и погинулим Чехословацима. Године 1939. године, у спомен двадесетпетогодишњице Церске битке. Три преостале спомен плоче су новијег датума

венаца унутар којих су укрштени мачеви. Широким платоом и приступним степеништем наглашен је њен меморијални карактер. Капела је прекривена једноставним кровом на две воде, изведеним од обичних црепова. Бочне стране капеле су без посебних декоративних елемената, са по три прозора. Капела је прилагођена нагибу терена, а испод је формиран посебан простор. На задњој страни, поред улаза у приземне просторије, налази се још један улаз за капелу, односно музеј.

Спомен–костурница на Церу освећена је на Видовдан 1928. године, када се прослављала десетогодишњица пробоја Солунског фронта. На освећењу је присуствовао краљ Александар, патријарх Димитрије, и друге угледне званице. План да се том приликом освете и споменици; на Гучеву, Мачковом Камену, црква костурница у Крупњу, костурница на Новом гробљу у Београду, као и да се положи камен-темељац Ратничког дома у Београду, није реализован.

У костурницу је приликом освећења извршен свечан пренос 3.500 посмртних остатака српских ратника и припадника чехословачког 28. прашког пука, [576] који су песмом *Хеј Словени* кренули ка српским положајима да се предају.[577]

На улазу у спомен-комплекс подигнута је спомен-чесма, освећена на Видовдан, 1932. године.[578] Посебан значај овог спомен-места истакнут је простором око спомен-костурнице и спомен-капеле који је уређен у виду меморијалног спомен-парка, у оквиру кога су у каснијем периоду постављене бисте српских војвода. Значај Цера за српску историју, потврдила је и намера да Весник на Калемегдану, лицем буде окренут према Церу.[579]

Неколико година после освећења споменика на Церу, подигнут је планирани Дом ратника и сокола подринске области, али није познато да ли је реализована планирана костурница.[580]

Истовремено са градњом споменика на Церу, УРОиР је покренуло акцију да се споменик на врху Гучева реконструише и претвори у *Споменик српским ратницима*,

---

[576] Пренети су посмртни остаци српских ратника са свих гробаља из поцерског среза, изузев са гробља у Кривају, као и посмртни остаци триста аустријских војника Чехословака, који су до тада били сахрањени у заједничкој костурници у поцерском селу Добрићу. Остатак посмртних остатака је требао да се пренесе у костурницу код Ратничко-соколског дома у Шапцу. У Коцељеви је пројектована једна мања костурница, у коју су пренети посмртни остаци војника из посавско-тамнавског среза, док је Подриње питање војничких гробаља решило искључиво приватном иницијативом.

[577] Текериш, спомен.костурница на Церу, у *Споменичко наслеђе Србије*...419.

[578] Аноним, Данашњи састанак ратника код Церског споменика, *Политика* 28.06.1932, 6.; А. Херенда, Освећење чесме у спомен јунацима палим на Церу, *Време* 29.06.1932, 2.; М. Ш, Помен јунацима палим на Церу и освећење спомен-чесме, *Политика* 29.06.1932, 5.

[579] Ж. Ђ, Међу старим бедемима тврђаве ниче један чаробни кут Београда, *Време* 27.09. 1928,, 8.

[580] О Соколском дому у Шапцу в. у, Т. Марковић, *Архитектонско наслеђе града Шапца,* Шабац 1996, 65.

којим је требало да се обележи успомена на 55 дана отпора српске војске на тзв. „Коти смрти“ (776 метара надморске висине). Споменик на Гучеву висине шеснаест метара, подигла је аустроугарска војска за своје изгинуле ратнике 1917. године, а долазак ослобођења их је спречио да на врх споменика поставе црног двоглавог орла окренутог према Србији. Пројекат за споменик, односно његову реконструкцију, израдио је архитекта Гојко Тодић.[581] Израда скулптура и рељефа на споменику поверена је вајару из Сремске Митровице, Милораду Јовановићу.[582] Споменик је након реконструкције задржао облик пирамиде са потпорним зидом, односно постаментом висине шест метара (сл. 50 и 51). У подножју пирамиде, Удружење је подигло костурницу, у коју су смештени посмртни остаци ратника сахрањених на свим ратничким гробљима на Гучеву.[583] Костурница је обележена хоризонталном плочом, са чије је леве и десне стране постављена по једна камена клупа, са скулптуром лава.

Сл 50 Споменик на Гучеву реконструисана по пројекту арх. Г. Тодића
(извор: лична колекција)

Иако је задржао формално решење које су оставили Аустроугари, споменик на Гучеву је испуњен националним, симболичким и хералдичким обележјима, преко којих је добио карактер српског националног меморијала. На фасади проширене и реконструисане пирамиде постављен је велики ловоров венац рађен у белом мермеру, са крстом у средини. Изнад симболички представљеног улаза, који чувају две мушке

[581] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 331.
[582] Аноним, Костурница на Гучеву, *Време* 4, 5, 6 и 7. 05.1929, 6.
[583] Аноним, Споменик на Гучеву, *Политика* 09.07.1927, 8.

фигуре са мачевима окренутим надоле, налази се саркофаг са рељефом, на коме је представљена борба српске и аустроугарске војске, и уграviран натпис „*Гучевски хероји у борби 1914 године*“. На врху саркофага, у рељефу је изведен мотив укрштене сабље и пушке са шајкачом. На врх споменика стављен је велики бели мермерни двоглави орао са раширеним крилима, распона четири метра, и грбом са четири осцила на грудима, окренут према Босни, одакле је долазила инвазија Аустроугара. На задњој (прилазној) страни споменика, у рељефу је изведен амблем Удружења, двоглави бели орао са крстом и четири осцила на грудима, уоквирен ловоровим венцем, испод кога су изведени укрштени мачеви и уклесана посвета.

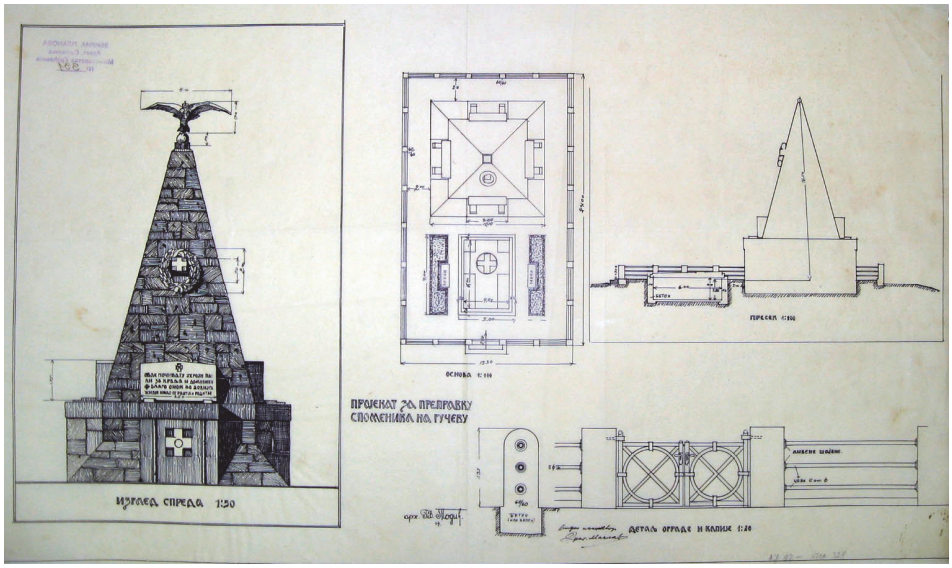

Сл 51 Пројекат за реконструкцију споменика на Гучеву, арх. Г. Тодић
(извор: АЈ Фонд МГ, зб. пл. 331)

Споменик у Гучеву, попут спомен-костурнице у Добруџи, рађен је од тесаних камених блокова, у форми класичне пирамиде. Иако су га изградили Аустроугари, у виду академски конципиране пирамиде, уношењем српских националних обележја, као што су грбови, текст и секундарна пластика, споменик на Гучеву добио је карактеристике српског националног споменика. Споменик је прилагођен окружењу и замишљен као центар једног вида спомен-парка, а својим положајем на врху планине Гучево требао је да буде видиљив и са стране Босне.

Радови на споменику у Гучеву завршени су 1929. године. У спомен-костурницу су исте године пренети посмртни остаци српских војника, и хрватских војника 53. загребачке регименте. Удружење је приликом преноса посмртних остатака хрватских војника, у званичном коментару истакло да су их „непријатељ и зла судбина

Словенства, повели у борбу против једнокрвне браће“.[584] Костурница на Гучеву освећена је 1930. године на Преображење, а свечаности су поред православних, присуствовали и католички свештеници. Изградњу костурнице помогло је МВ и одбори у Шапцу и Лозници.[585]

Модели класичних пирамида, попут ове на Гучеву, у српском меморијалном градитељству срећу се ретко, и једини познати примери су пирамиде на Осоговским планинама и Алиначком Вису. Споменик на Церу је по употреби рустичног камена и пирамидалним формама прихваћен као вид националног меморијала, а слично решење је примењено на раније подигнутом споменику у Скопљу и касније пројектованим спомен-обележјима; на Новом гробљу у Београду и Краљеву, Коруновићевом пројекту за спомен-костурницу у Битољу, као и на спомен-капелама на Мачковом Камену и Буковику,[586]

Спомен – кула на Чегру

Међу најзначајнијим догађајима историје српског народа и његовог националног препорода био је бој на Чегру, и страдање Стевана Синђелића и његовог одреда. У борби са Турцима изгинуло је 3.000 устаника и 5.000 турских војника, а главе пострадалих српских војника Турци су узидали у Ћеле кулу, да служе као опомена. Чегар је остао препознатљив по кули, док су шанчеве преорали ратари. На месту где се одиграла битка на Чегру, прво је постављено скромно обележје–плоча, а гранитни споменик у облику пирамиде, који је подигао краљ Милан Обреновић 1877. године, откривен је шест месеци након ослобођења Ниша, 4. јула 1878. године. Формирање меморијалног комплекса у спомен битке на Чегру почело је 1892. године, подизањем капеле Ћеле куле, по пројекту архитекте Димитрија Т. Лека

После рата иницијативом некадашњег команданта моравске дивизије, генерала Јосифа Костића, нишког епископа Доситеја, као и председника нишке општине

[584] Аноним, Споменик палим ратницима на Гучеву је готов, *Политика* 13.10.1929, 7. Године 1929 прекопана су сва војна гробља са Гучева и околине, и око 2.500 посмртних остатака наших војника и војника бивше аустријске вараждинске дивизије (Хрвата), положено је у костурницу.

[585] Аноним, Откривање ратничког споменика на Гучеву, *Време* 19.07.1930, 1.; Аноним, Освећење ратничке костурнице на Гучеву, *Политика* 19.07.1930, 8.; Аноним, Свечано откривање споменика и ратничке костурнице на Гучеву, *Време* 02.08.1930,3.; Аноним, Пред освећење споменика на Гучеву, *Време* 15.08.1930, 4.; М. Ђ. Радосављевић, Луча на Гучеву, *Време* 19.08.1930, 3.; Аноним, Освећење споменика палим херојима на Кучеву, *Време* 20.08.1930, 7.; С. К, Четрдесет и шест дана боја на запаљивим врховима Гучева, *Време* 18.08.1930, 1.;

[586] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....231.

Драгише Цветковића, на месту старог споменика, по пројекту нишког архитекте Руса Јулијана Ђупона,[587] подигнута је шеснаест метара висока спомен-кула, посвећена Стевану Синђелићу. Подизањем новог, стари споменик је остао у његовој ниши, односно капели.[588] Спомен-кула, као симбол војног утврђења грађена је од камених блокова из Нишке тврђаве, са Виник капије, коју је војска 1927. године порушила, уводећи железничку пругу.[589] Фасада куле, са отворима и кружним розетама, изведена је у алтернацији опеке и малтера, док је доњи део, са прилазним степеништем, озидан од гранитних блокова. На оба краја терасе, на којој се диже кула, стављена су два топа која подсећају на топове устаника. Темељ спомен-куле освећен је 1925. године, док је споменик – кула освећена приликом прославе педесетогодишњице ослобођења Ниша, 1. јуна 1927 године, у присуству краља Александра.[590]

Сл . 52 Спомен-кула на Чегру арх. Ј. Ђупон
(извор: http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs)

[587] А. Кадијевић, Рад архитеката Јулијана Ђупона и Всеволда Татаринова у југоисточној Србији, *Лесковачки зборник* 38, Лесковаца 1998, 137-142.
[588] В. Суботић, Весна Петровић, *Ћеле-кула и Чегар*, Београд 2004, 6.; Ниш, споменик на Чегру, у *Споменичко наслеђе Србије*...52.
[589] Б. Андрејевић, *наведено дело,* 39.
[590] Аноним, У Нишу ће се 1. јуна, у присуству Краља Александра, открити споменик Стевану Синђелићу и његовим јуначким друговима, *Време* 19.05.1927, 7; С. Краков, Данас ће се у Нишу, у Краљевом присуству, открити споменик Стевану Синђелићу и његовим друговима палим на Чегру, *Време* 01.06.1927, 1.; С. Краков, Ниш у очи великих свечаности, *Време* 01.06.1927, 5.; Ж. Живановић, Пред свечаности у Нишу, Ћеле – кула, *Политика* 01.06.1927, 1-2.; В. Драговић, Данашње свечаности у Нишу, *Политика* 01.06.1927, 2.; В, Драговић, У славу Синђелића и његових Ресаваца, *Политика* 02.06.1927, 1-2.С. Краков, Краљ је јуче открио споменик војводи Стевану Синђелићу и друговима, *Време* 02.06.1927, 1.; С. Краков, Краљ освећује Соколски дом у Нишу, *Време* 02.06.1927, 3.;

Споменик на Чегру је изведен на академским начелима, са елементима сецесије и српског средњовековног градитељства. Споменик је у форми куле која асоцира на војна утврђења (сл. 52). Мотив розете изведен је из српске средњовековне традиције,[591] а мотиви топова су често коришћени на меморијалима овог периода. Десет година касније, на иницијативу санитетског пуковника др. Пере Поповића, и ангажовањем Славка Милетића, војно судског мајора и аматерског вајара, Ћеле кула је обновљена и допуњена, рељефним приказом Битке на Чегру, и бистом Стевана Синђелића, која је постављена изнад старог споменика. На зиду је постављена спомен-плоча Ламартину са бронзаним рељефом, и исписаним Ламартиновим речима: *„Народ који има овакве споменике и који има поштовање према својој прошлости, неће и не може пропасти“*.[592]

Меморијално градитељство Момира Коруновића

По броју реализованих објеката и оригиналним формалним решењима, заснованим на српско романтичарском експресионизму, архитекта Момир Коруновић се издваја као један од најзначајнијих градитеља објеката меморијалне архитектуре у међуратном периоду.[593] Поред српског средњовековног наслеђа и народног градитељства, његов градитељски идиом формиран је и на основама европског, пре свега романтичарског наслеђа, из сецесије и експресионизма.[594]

Коруновић је оставио значајан број реализованих и нереализованих пројеката меморијала, њему својственог стилског израза, сазданог на основама националног и експресионистичко-романтичарског наслеђа. Потекавши из свештеничке породице и из краја богатог средњевековним грађевинама, несумљиво је највише проникао у дубину српског духовног бића, оставивши за собом велики број црквених објеката пре распознатљивих по оригинално остварeним стилским решењима. Коруновић се убрзо по дипломирању на архитеконском одсеку Техничког факултета, тада Велике школе у Београду, запослио у Министарству грађевина, где је провео читав свој радни век, за

[591] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....251.
[592] С. С, Данас ће на свечан начин бити освећена обновљена Ћеле – кула у Нишу, *Политика* 01.06.1938, 10.; Аноним, Изасланик Њ.В. Краља открио споменик Стевану Синђелићу код Ћеле куле у Нишу, *Време* 02.06.1938, 4.
[593] О архитекти Момиру Коруновићу в у, А. Кадијевић, *Момир Коруновић,* Београд 1996. (са старијом литературом); А. Кадијевић, Хрватски опус архитекте Момир Коруновић (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине, *Љетопис* 17, Загреб 2012, 322-339.
[594] Исто, 13.; A. Kadijević, Momir Korunović (1883-1969). Povodom dvadeset godina od smrti, *Moment 1*6, Beograd 1989, 104.

собом оставивши велики број остварења профаног, сакралног и меморијалног карактера. Израженом осећају за националну културу и средњовековно наслеђе остао је доследан до краја свог стваралачког периода, а свој патриотизам је потврдио учешћем у балканским ратовима и Првом светском рату. У рату, Коруновић по први пут почиње да пројектује спомен-обележја, и ради на уређењу војничких гробаља.[595] Крајем 1912. године подигао је свој први споменик, Спомен-чесму *„Косово“* у знак сећања на пале ратнике у борбама за Призрен. Овај меморијал, рустичног изгледа, означио је почетак Коруновићевог стваралаштва у оквиру меморијалне архитектуре, а симболика бројева коју је овде први пут применио, постала је карактеристичан мотив његових каснијих спомен-обележја.[596] У Првом светском рату, учествовао је у свим кључним биткама, истовремено правећи нацрте за ровове и војна утврђења. На Крфу је био распоређен у инжењерском одељењу Министарства војске, и током 1915. и 1916. године, на северном делу Крфа и на острвима Виду и Лазарету, уређивао је гробља погинулих и умрлих српских ратника. Приликом пробоја Солунског фронта уређивао је гробља на Зејтинлику.[597] Рад на уређењу српских гробаља у Грчкој оставио је јак утисак на Коруновића, што је забележио у свом спеву *Видо*, у којем поред описа страдања српске војске пише о српским гробљима, о грчком односу према уступању земљишта за градњу костурнице на Виду, и са заносом једног романтичара даје опис маузолеја на Виду, архитекте Драгутина Маслаћа.[598] Учествовање у ратовима и страдању српске војске, као и рад на уређењу српских гробаља, вероватно је делом утицало да се у градитељству првенствено определи за пројектовање објеката меморијалног, сакралног и националног карактера.

У Коруновићевом меморијалном опусу издвајају се два типа објеката; спомен-костурнице архитектонско споменичког типа и спомен-цркве костурнице које у исто време, функционално и формално, припадају сакралној архитектури.

Коруновићеви меморијали су прожети с једне стране романтичарским осећајем за традиционално и национално биће свог народа и средине у којој је стварао, и с друге стране експресионистичким - модерним изразом. Спомен-цркве костурнице, у

---

[595] А. Кадијевић, *Хрватски опус архитекте Момир Коруновић*....322-339.
[596] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*..37.; А. Кадијевић, Градитељска делатност Момира Коруновића на Косову и Метохији (1912-1962), *Старине Косова и Метохије X,* Приштина 1997, 122.; А. Кадијевић, Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата, *Манастир Жича, Зборник радова,* Краљево 2000, 350-351.
[597] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...38-39.
[598] М. П. Коруновић, *Видо,* Београд 1922, 28-35 (написано на Крфу 1916. године. У прилогу дат списак „знаних и незнаних“ сахрањених на острву Виду, крстови су били обележавани редним бројевима.) Коруновић је написао и друге спевове Кајмакчалан, Соко и др. в. у А. Кадијевић, *М. Коруновић*...39.

формалном погледу следе развој његових црквених објеката, али у исто време заузимају и значајно место у меморијалној архитектури међуратног периода. Залучени отвор у најразличитијим функционалним контекстима, улазни портал, елеменат трема, усамљени или повезани низ прозора, узбурканост маса, су кључни облици[599] које Коруновић користи на спомен-обележјима и спомен-црквама. Коруновић није теоријски образлагао своје поимање меморијалне, или архитектуре у опште, што несумњиво отежава тумачење намера и порука, посебно у делима меморијалног карактера, која су увек подизана са одређеним идејним или симболичким значењем. Симболика на његовим делима је јасна, када се радио о бројевима и одређеним текстовима, хералдичким обележјима, али су морфолошке поруке дела остале непознате или само делом познате.

Коруновићев меморијални опус се хронолошки може пратити кроз две фазе, прву коју чине нереализовани пројекти објеката монументалних размера, настали у периоду од 1918. до 1924. године, и другу која обухвата период од 1925. до 1936. године, коју је обележила активна градитељска делатност. У другој фази Коруновић пројектује и реализује неколико спомен-обележја малих димензија, један број спомен-цркава и спомен-капела, и најзначајније дело српског меморијалног градитељства међуратног периода, спомен-обележје на Зебрњаку.

Коруновићеве ране радове из области меморијалне архитектуре представљају његови нереализовани пројекти, попут пројекта споменика „*Неумрлим великанима*“ из 1918. године.[600] Споменик „*Неумрлим великанима*“ је монументалних димензија и пирамидалне силуете коју ће често примењивати на својим будућим спомен-обележјима (сл. 53). Објекат се састоји од широке базе квадратне основе, у којој је требало да буде смештена костурница, и високог стабла које чини уски октогонални торањ са кубетом. На објекту су са све четири стране истоветно решена прочеља са забатима, у којима су смештене полукружне бифоре украшене архиволтама. Приземље је наглашених кубичних облика са улазима који подсећају на црквене портале. Посебан украс на грађевини, и значајно идеолошко обележје представља двадесет и четири хералдичка орнамента са мотивом двоглавог белог орла, симбола српске државе. У контури средњег дела постоји неупадљива реминисценција на Сахат-кулу на

[599] З. Маневић, *Романтична архитектура; Коруновић, Митровић, Ђокић,* Иниститут за историју уметности, Београд 1990, 12.
[600] Пројекат је публикован у А. Кадијевић, *Момир Коруновић...139.*

Калемегдану.[601] Објекат садржи елементе црквеног градитељства изражене у храмовној структури, на кубету, порталима, као и у крстообразности спољних форми горње структуре објекта. Експресионистички израз, овде само наговештен пирамидалном силуетом, постаће главно обележје његових каснијих меморијала.[602] Посебан елеменат на овом објекту представља кубе које готово да подсећа на војнички шлем, и антиципира један од Коруновићевих пројеката за споменик на Зебрњаку. Елементи као што су октогонални торањ и кубе даље су развијени на његовој скици спомен-обележја из 1921. године, и на нешто каснијем пројекту за спомен-цркву костурницу у Прилепу.

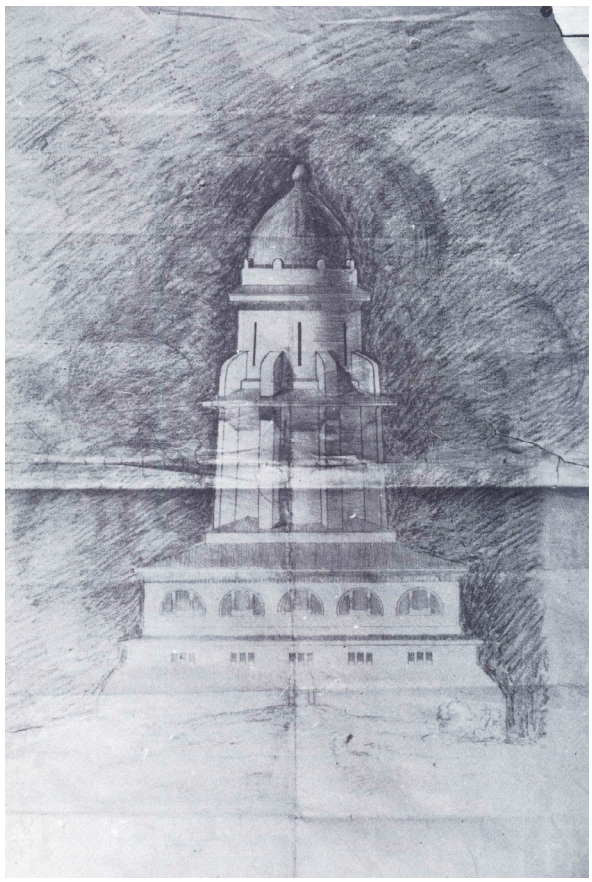

Сл 53 Скица споменика Неумрлим великанима арх. М. Коруновић
(извор: фотографија из личног фонда професора Александра Кадијевића)

На скици за спомен-обележје из 1921. године[603] очигледан је утицај претходне замисли за споменик *Неумрлим великанима* из 1918. године. За разлику од претходног споменика на овој скици, база и торањ су кружне основе. На врху торња изведено је византијско кубе, док су на стаблу грађевине наглашене контрафоре.

[601] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...39.
[602] А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури* 63;
[603] Пројекат је публикован у А. Кадијевић, *Момир Коруновић*....45

Експресионистички елементи су посебно наглашени у стаблу грађевине. Коруновић на овом делу, као што истиче Александар Кадијевић, по први пут експресионистички третира целину, а не само појединачне зоне грађевине.[604] Веза са елементима византијске архитектуре задржана је у доњим зонама и кубету. Објекат је замишљен без хералдичких симбола и декоративних елемената, вероватно претендујући да снагом форме подржи његову меморијалну намену.

Коруновић је на свом пројекту за „*Вратнице победоносних Шумадинаца,"* које су требале да се сагради на Савинцу, преточио романтичарско патриотски занос у експресионистички речник са детаљима сецесије.[605] Грађевина је приближно овалне основе, и састоји се од монументалног портала у средини. Са северне и јужне стране објекта представљена је по једна апсида. Изнад портала је трифора уоквирена декоративном архиволтом. Грађевина је замишљена као двоспратни објекат, надвишен кубетом, постављен између две високе куле које се пирамидално завршавају. Доњи део грађевине је делимично рустичног изгледа, обрађен каменим тесаницима неправилних облика и различитих боја, док су куле бетонске, чиме је наглашена монолитност и чврстина. Куле су украшене хералдичким пољима са српским грбовима и крстовима, и стварају између својих витких стабала симболичан простор за „пролазак светих сени предака који долазе у посету главном граду".[606] Споменик је замишљен у духу средњовековне архитектуре, са наглашеном симболиком, која се може ишчитати и у одабиру и обради материјала. Стабилност и чврстина средњовековне државе, као темеља које су поставили преци, изражена је у рустично обрађеном камену у доњој зони, док је монументалним бетонским и компактним кулама које се издижу изнад, симболично представљена јачина новоостворене државе формиране на средњовековним темељима. Спој сакралног и меморијалног, присутан на Коруновићевим идејним пројектима примењен је и на његовим реализованим спомен-обележјима.

Поред ових монументалних идејних пројеката од 1925. године Коруновић добија већи број наруџбина, међу којима и наруџбине за спомен-обележја у Рамни, Јаковићу, Текији, костурницу у Јагодини, и за пирг у манастиру Св. Наума у Охриду. Сви ови објекти су пројектовани и реализовани између 1925. и 1926. године. [607]

[604] А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури* 63;
[605] Исто, 63.
[606] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*.....47-48.
[607] Исто, 52.

Два најзначајнија објекта, по симболичким и естетским вредностима, која је Коруновић подигао у овом периоду, наручио је епископ охридски Николај Велимировић. Оба спомен-објекта су подигнута у близини Охрида и повезана са култом Св. Краља Јована Владимира. Један је подигнут у селу Рамни поред Охрида, а други, који у ствари представља комбинацију црквеног и меморијалног објекта, у манастиру Св. Наума у Охриду. Планирано је да се оба објекта освете истог дана. [608]

Село Рамна се налази на узвишици планинских превоја, лево од пута између Охрида и Светог Наума, у подножју планине Галичице. На двеста метара од пута 1925. године, по наруџбини охридског епископа Николаја Велимировића, подигнут је бели споменик у облику четвороугаоног обелиска.

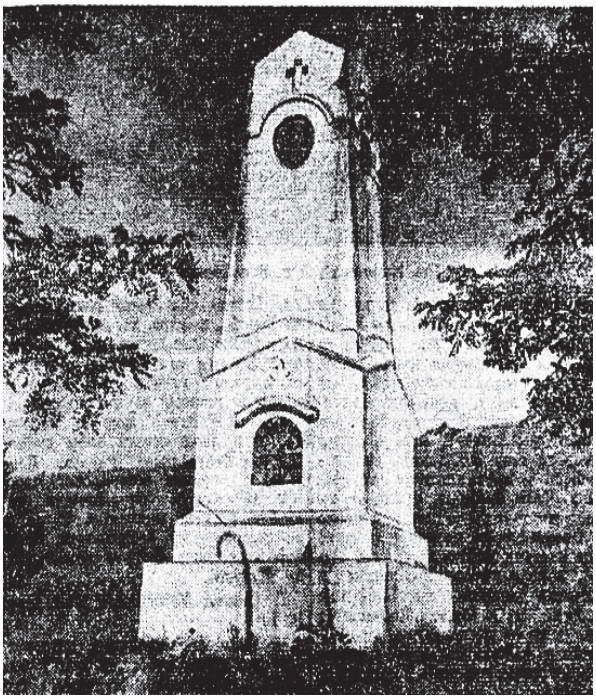

Сл. 54 Споменик у селу Рамне арх. М. Коруновић
(извор: лист Политика 22.09.1940, 9.)

Споменик је подигнут да чува успомену на догађај када су Бугари ухватили и погубили четири стотине регрута између петнаест и двадесет година,[609] чиме се, како је у штампи истакнуто, поновила судбина Св. Јована Владимира.[610] Споменик је добио симболично име *„Споменик четристо закланих“*. На страни споменика окренутој ка путу, у доњем делу налазила се слика Светог Ђорђа, а на осталим трима странама је

[608] Ђ. Бањац, Код манастира Св. Наума осветиће се данас црква Св. Јована Владимира, вечити споменик наше националне свести на крајњем Југу, *Време* 04. 06.1929, 3.
[609] Аноним, На обалама Охридског језера, *Политика* 11.07.1928, 7.
[610] Св. Јована Владимира погубио је Самуилов син Владислав. Ђ. Бањац, Код манастира Св. Наума осветиће се данас црква Св. Јована Владимира, вечити споменик наше националне свести на крајњем Југу, *Време* 04. 06.1929, 3.

писало *„У време прославе Светог Краља Јована Владимира, подиже се споменик на темељу цркве Светог Ђорђа, изгинулим 1915 године у селу Рамне“*. Натписима су обухваћене и повезане три меморије, успомена на; Св. Краља Јована Владимира, на разрушену цркву Св. Ђорђа и на изгинуле српске регруте 1915. године.[611] Споменик је при врху имао утиснут рељеф са двоглавим белим орлом – на коме су писале речи „*четири стотине – 1915*“, а на десној страни „*Изгинулим 1915 у селу Рамне“*. Изграђен од белог плетиварског мермера, споменик је симболично осликавао белину и чистоћу „душа ових младих мученика“.[612] Војници страдали за нацију, преко овог спомен-обележја, су постали и мученици страдали за хришћанску веру.

Споменик се састојао из постамента, базе и стабла (сл. 54). У подножју са предње стране споменика је изведена плитка ниша са луком и крстом, мотив који се у развијенијим формама појављује на Коруновићевим спомен-обележјима у Текији и Јагодини. Инкорпорирањем плитке нише у форми малог црквеног портала, обележеног крстом, спомен-обележје је симболички добило сакралну димензију. Бели мермер симболично повезан са невиношћу жртава дао је посебно свечан и тужан тон. Својим формама ово спомен-обележје подсећа на капелу или на надгробни споменик, којим је Коруновић изразио једно уздржано романтичарско осећање.[613] Споменик се у формалном погледу знатно не разликује од спомен-обележја подизаних у овом периоду, али оно што га издваја, поред белине мермера којом је са пута привлачио поглед путника, је наглашено истицање хришћанских мотива, што се може довести у везу са наручиоцем, са посветом хришћанским свецима, али и са тенденцијом стварања српског националног спомен-обележја. Синтеза елемената црквеног и меморијалног градитељства је једно од карактеристичних обележја Коруновићеве меморијалне архитектуре, а које се уочава не само на његовим нереализованим пројектима, већ и на првим реализованим спомен-обележјима. Симболика амблема је такође национална, секуларна и сакрална. Утиснут рељеф са двоглавим белим орлом представља секуларни симбол српске државе, а слика Св. Ђорђа, сакрални. Увођењем хришћанске иконографије у меморијалну архитектуру, традиционално хришћанско веровање је транспоновано у националну, цивилну религију. Повезаност са хришћанском традицијом одразила се на бројне војничке споменике који су подизани и у западно-европској меморијалној архитектури. За разлику од западно-европске меморијалне

[611] Аноним, На обалама Охридског језера, *Политика* 11.07.1928, 7.
[612] М. В, Више Биљаниних извора пред спомеником 400 мученика, *Политика* 22.09.1940, 9.
[613] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*....52., К. Грчев, *Црковното градителство во Македонија,,,,* 256.

архитектуре, формиране под утицајем западнохришћанске иконографије, овде се тежило стапању прихваћених академски конципираних спомен-обележја типа обелиска, са источнохришћанском иконографијом, односно са елементима православне црквене архитектуре. Коруновић је већ на овом спомен-обележју из православне црквене архитектуре усвојио елементе које ће касније развијати и прилагођавати српском националном духу. Споменик у селу Рамне срушили су бугарски војници у Другом светском рату.

Коруновић је истом периоду од епископа Николаја Велимировића добио још једну наруџбину. У порти манастира Св. Наума у Охриду требао је да се подигне споменик-пирг, који је у исто време био и црква Св. Јована Владимира. Објекат је био од ширег друштвено политичког значаја, око чијег подизања се непосредно ангажовао краљ Александар и држава.[614] Разграничењем територије са Албанијом, после извесних спорења, Југославији је припао Св. Наум,[615] тако да је споменик-пирг Св. Јована Владимира био од посебног идеолошког значаја, као камен међаш на граници Албаније и Краљевине Југославије. Подизањем високог пирга и наглашавањем култа Св. краља Јована Владимира јасно је означено оно што је припадало Краљевини Југославији и СПЦ, иако се истицало да Албанци сматрају Јована Владимира за свог свеца.[616] Црква је посвећена Св. Јовану Владимиру као ктитору манастира Св. Наума.[617] Темељи за пирг су положени јануара 1925. године, у време прославе Св краља Јована Владимира, и исте године епископ Николај Велимировић је приредио *Читанку о Светом краљу Јовану Владимиру,* у оквиру које је истакао да «...мученичка крв и жртва припада свима људима и свима народима, па и мучеништво овог српског Краља, на коме је утемељено државотворно и духовно биће српског народа, прво Зете, потоње Црне Горе, а онда Рашке (Србије) и осталих српских земаља...» Пирг је по првобитном плану требао да буде завршен 4. јуна 1925. године, али је због недостатка материјалних средстава завршен и освећен 4. јуна 1929. године, на 913 година од смрти Св. краља Јована Владимира. У унутрашњости пирга фреске је осликао Стеван Колесников, док је замисао фреске Страшног суда, на своду капеле потицала од Николаја

[614] Ђ. Бањац, Код манастира Св. Наума осветиће се данас црква Св. Јована Владимира, вечити споменик наше националне свести на крајњем Југу, *Време* 04. 06.1929, 3.
[615] Аноним, Св. Наум је недељив од наше територије, *Време* 30.03.1925, 1
[616]Свечев култ негован је у Македонији, нарочито током 18. века. Скадар је захваљујући Јовану Владимиру играо значајну улогу у духовности, култури и постојаности српског народа на ближим и даљим просторима око Скадарског језера. У Београду је 1925. издата *Читанка о Светоме краљу Јовану Владимиру,* коју је приредио епископ Николај Велимировић. О Јовану Владимиру в. у, Читанка о Светоме краљу Јовану Владимиру, Београд 1925
[617] Н. Велимировић, *Охридски пролог,* Шабац 2000, 356.

Велимировића.[618] На кули у виду торња, висине 25 метара су стајале исписане године „1015“, када је по легенди погинуо Св. Јован Владимир, и „1925“ - година када је објекат требао да буде завршен. Пирг је у целости сграђен у армираном бетону, а по формалном решењу наглашавао је националну свест и симболисао везу између средњовековног и савременог доба, односно успео је да „веже почетак и врхунац наше историје.“[619] У приземљу је уређена капела. Приземље и спрат звоника били су повезани једном степенишном кулом на углу објекта. Средишња зона фасаде била је ужа од приземља, и рашчлањена петоделним конкавним, лучним прозорима. Лук изнад капитела био је украшен декоративним пољем са округлим и крстастим мотивима. Са обе стране зида централног дела лукови су били оивичени хералдичким пољима у облику штитова у које су уклесани равнокраки крстови. Највиши спрат се ширио на конзолама, и био је изведен у стилу народне архитектуре. Кула се завршавала четвороводним кровом са крстом на врху. На овом споменику Коруновић је успео да оствари своја романтичарско – експресионистичка одређења кроз хералдику и декорацију. Слободно остварена композиција у којој је објединио елементе средњовековног и народног градитељства, посебно је наглашена у завршном појасу конзола на све четири стране објекта. Пирг је замишљен без формалне и структуралне везе са архитектуром средњовековног споменика поред којег је подигнут, и далеко је био ближи делима актуелног европског експресионизма и фолклористичког тока српске архитектуре.[620] Може се претпоставити да пирг и није требао да се уклапа у комплекс манастира, било по жељи наручиоца, или тежњи архитекте за индивидуалним изразом, већ да својим доминантним положајем и експресивним изразом представља један вид територијалног и духовног граничника. Пирг је чувајући, попут сваког црквеног објекта, меморију светца којем је посвећен у овом случају посредно чувао и меморију на разграничење са Албанијом и припајање Св. Наума Краљевини СХС. Пирг је срушен између 1954-55. године под изговором специјално оформљене комисије, да објекат нема никакву архитектонску вредност и да својом наметљивом формом онемогућује да до изражаја дође најзначајнији објекат у манастирском комплексу - црква.[621]

---

[618] По замисли Николаја Велимировића изведен је сликани програм у цркви манастира Лелић. Од фресака се посебно издваја представа Страшног суда на северном зиду наоса цркве.
[619] Ђ. Бањац, Код манастира Св. Наума осветиће се данас црква Св. Јована Владимира, вечити споменик наше националне свести на крајњем Југу, *Време* 04. 06.1929, 3.
[620] А. Кадијевић, *Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи*...343.
[621] К. Грчев, *наведено дело,* 255.

Након ова два објекта које је наручио епископ Николај Велимировић, Момир Коруновић је ангажован за израду споменика у Текији од стране Удружења Тимочана и Крајинаца. Удружење Тимочана и Крајинаца, основано 1925. године,[622] организовало је акцију за подизање, односно обнову споменика Капетану Кочи Анђелковићу и друговима, који су изгубили животе 1788. године у Текији. Још пре балканских ратова «захвално потомство» подигло је Кочи Анђелковићу и друговима споменик крај Дунава, на тромеђи изнад варошице Текије, на месту где су убијени.[623] За време бугарске окупације споменик је уништен. После рата становници Текије су покушавали да сакупе прилоге да обнове споменик, али им то није успело, тако да је иницијативу за подизање споменика преузело Удружење Тимочана и Крајинаца, које се обратило се МВ 1927. године, са молбом да се одобри подизање споменика и кредит. У молби је наведено да планирају да подигну споменик од вештачког камена, темеља дубине једног метра, са четири плоче на све четири стране споменика, и натписима изведеним позлаћеним словима. Око споменика је планиран бетонски постамент ширине једног метра са дванаест стубова висине једног метра и са оградом од црних офарбаних цеви. Цена споменика је износила 30.000 динара. Радови су одобрени, а МВ је одобрило кредит од 10.000 динара. [624] Да би се лакше сакупила средства, у Београду су организована предавања, о значају Коче Анђелковића.[625] Споменик је пројектовао Момир Коруновић, док је за извођење радова ангажован каменорезац Душан Кановић, из Београда. Споменик је 26. јуна 1927. године осветио епископ Емилијан. Обновљени – новоподигнути споменик је у исто време посвећен и ратницима који су пали код Текије у Првом светском рату, чиме су повезане традиција устаничке борбе против Турака и успомена на борбе у Првом светском рату.

Споменик је у облику четвороугаоног ниског масивног обелиска са четири црна крста урезана у кругове на врху, док су у подножју споменика, у нишама на све четири стране постављене црне табле са текстом.[626] Стабло споменика подељено је на три

[622] Аноним, За споменик у Текији, *Време* 29.05.1927, 3.
[623]Аноним, За споменик капетану Кочи, *Политика* 13.04.1927, 4.; Р. Н. Казимировић, Откривање споменика капетану Кочи Анђелковићу и друговима набијеним на коље 1788, *Време* 26.06.1927, 1.
[624] АЈ Фонд МВ 69 ф. 113.
[625]Аноним, За споменик капетан Кочи у Текији, *Време* 08.06.1927, 4.; Аноним, *За споменик у Текији, Време* 24.06.1927, 6.; В. Драговић, У славу капетана Коче Анђелковића, *Политика* 27.06.1927, 1-2.
[626]На две црне мермерне плоче било је уписано златним словима „На овом месту године 1788. у борби за слободу српског народа набијени су на коље први весници слободе после вековног ропства Капетан Коча – Анђелковић са друговима“. на другој плочи „Крајинима и Тимочанима и осталим ратницима палим у одбрану отаџбине од 1914. до 1915. године“. На остале две стране уписане су само године 1788, 1918 и 1927 споменик подиже Удружење Тимочана и Крајинаца из Београда. в. у, А. Б. Херенда, У

зоне, доња зона на све четири стране споменика има забатно завршене плитке лучне нише, које симболично представљају минијатурне црквене портале. Друга зона веће висине такође се састоји од плитких ниша надвишених луком и крстом, и изведених на све четири стране стабла споменика. Последњу зону чини монолитни стуб са крстовима при врху. Споменик је следио образац нешто раније подигнутог Коруновићевог споменика у Рамни. За разлику од витког споменика у Рамни, и поред постепеног сужавања ка врху, споменик у Текији одаје утисак масивности.[627] Споменик је изведен у српском националном стилу. Мотив крста у кругу, при врху споменика, симболика бројева и мотив нише са луковима која подсећа на минијатурни црквени портал, постали су основни елементи Коруновићевих раних спомен-обележја. Приликом изградње ХЕ Ђердап и подизања нивоа Дунава, споменик је порушен. Споменик је реконструисан са деловима преузетим са оригинала, на новој локацији, по пројекту архитекте Доброслава Павловића.[628]

Костурница у Јагодини представља редак пример меморијалног објекта који је Коруновић подигао у градској средини.[629] Костурница је освећена 24. маја 1927. године, уз посебан и симболичан програм који је приређен.[630] Споменик је четвороугаоног облика, са широким тростепеним постаментом, базом и ужим стаблом. У подножју су издубљене нише, у виду минијатурних портала, а при врху су представљена округла поља са равнокраким крстовима, мотиви које је Коруновић применио и на споменику у Текији. Поред мотива крста у кружном пољу, костурница и у формалном погледу подсећа на споменик у Текији. У јагодинској костурници су сахрањени посмртни остаци педесет и три војника.

Коруновић је између 1925. и 1926. године пројектовао још једно спомен-обележје посвећено Кочи Анђелковићу. Спомен-обележје је подигнуто у Кочином селу

Текији је свечано откивен споменик капетану Кочи и његовим друговима, и жртвама светскога рата за слободу и уједињење, *Време* 27.06.1927, 1.; Аноним, Свечаности у Текији, *Време* 29.06.1927, 4.

[627] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*....55.

[628] Група аутора, *Чувари баштине*... 128-129.

[629] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*....55.

[630] Девојке из одбора Кола Српских Сестара, биле су обучене у беле болничке одеће, испред којих је ишла Косовка Девојка у косовској ношњи носећи златни ибрик у рукама, а иза ње Шумадинка, Хрватица, Словенка и Чехиња у националним костимима. Њих су пратили четници и соколи. После службе у цркви и говора намесника јагодинске цркве Вукићевића, гђа Негосава Трајковић председица Кола Српских Сестара, пошто није било краљевог изасланика, скинула је тробојку са костурнице. Поред специјално осмишљеног програма који је пратио освећење костурнице, изостанак краљевског изасланика, као и не толико репрезентативно урађен објекат, иако је подигнут у градској средини, говорило је у прилог томе да подизању костурница није посвећивана већа пажња, као и да нису имале посебан комеморативан значај. в. у, Аноним, Јагодина палим ратницима; *Политика* 25.05.1927, 5.; Н. Трајковић, Освећење костурнице у Јагодини, *Време* 25.05.1927, 3.

Јаковићу у близини Јагодине, а пројекат је настао 1925. године.[631] Споменик је у форми мале капеле на квадратном постаменту (сл. 55). Плитке нише су уметнуте између кратких здепастих стубова са капителима. У нишама су са све четири стране постављене табле са текстом. Друга зона се уздиже над доњом конструкцијом, и представља сведену форму доње зоне са нишама у којима су са све четири стране урезани грчки крстови. Споменик се завршава полигоналним кубетом. За разлику од смирених форми претходних спомен-обележја овде су кроз разигране форме лукова наговештени утицаји експресионизма, који ће до посебног изражаја доћи на Коруновићевим монументалним спомен-обележјима. Спомен-обележје по свом формалном и композиционом решењу подсећа на споменк-капелу, и садржи све елементе једног црквеног објекта, (кубе, портале, тремове, забате и др,) преточене у споменик. Коруновић је инкорпорирајући елементе српског црквеног градитељства, односно претачући црквене форме у споменик, тежио да оствари аутентично српско и православно спомен-обележје.

Сл. 55 Спомен-обележје у Јаковићу арх. М. Коруновић
(Извор: фотографија из личног фонда професора Александра Кадијевића)

Једно од аутентичних меморијала које је пројектовао Коруновић је спомен капела која је је изведена на Мачковом камену, где је вођена једна од најзначајнијих битака у Првом светском рату. Одбор за подизање споменика на Мачковом камену, на

[631] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*....118.

челу са Костом Николићем, школским надзорником у Крупњу и Петром Грујачићем, свештеником, оформљен је 1924. године. Исте године на Мачковом камену подигнута је костурница без спомен-обележја. Планирано је да се костурница привремено обележи само дрвеним крстом, а да се касније на том месту подигне скромна капела, на чијим спољним странама би биле узидане мермерне плоче са именима сахрањених, док су са друге стране планиране табле са именима рањених на Мачковом камену.[632] По другом предлогу на Мачковом камену је требало подићи споменик, који ће да представља два орла, црног и белог, у међусобном сукобу, по нацрту вајара Ђорђа Јовановића.[633]

У Одбор за подизање споменика 1925. године ушле су утицајне личности из Рађевине и Азбуковице. Тадашњи министар грађевина Милорад Вујачић предложио је да се ради бољег извођења радова формирају два одбора, један у Крупњу, а други у Београду.[634] Првобитна одлука да се на Мачковом камену подигне скромна капела добила је другачије размере, посебно што су се поделила мишљења око места подизања костурнице. По једном предлогу на месту битке је требало да се подигне споменик, а у Крупњу да се обнови црква срушена током рата, и да се у њу положе кости погинулих ратника. По другом предлогу, на Мачковом камену требало је подићи споменик, а цркву-костурницу у Љубовији. После бројних спорова, одлучено је да се део посмртних остатака остави на Мачковом камену и тамо подигне капела, а да се други део пренесе у Крупањ где ће се подићи црква костурница. Захваљујући великом броју значајних личности које су учествовале у раду Одбора, међу којима се својим активним учешћем посебно издвајао Арчибалд Рајс, подизање костурнице је добило посебан публицитет који је омогућио брже прикупљање материјалних средстава, али и подсећање на значај борби на Мачковом камену.[635] Момир Коруновић и сам члан

[632] Аноним, Капела на Мачковом Камену, *Политика* 30.08.1924, 5-6.
[633] Аноним, За спомен на борбе око Мачковог Камена, *Време* 17.12.1924, 3.;
[634] М. Соколовић, Спомен-костурница на Мачковом камену, *Саопштења VI*, Београд 1994, 259-263.; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*....57-58.; А. Ђурђев, *Цркве Крупња*, СПЦ добропотачка 1997, 105-106; А. Ђурђев, *Споменица Мачков камен,* СПЦ добропотачка 1999, 111-113.; Н. Лајбеншпергер, Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу, *Саопштења XL*, РЗЗЗСК, Београд 2008, 311-331.; Н. Лајбеншпергер, Српство, југословенство и локал патриотизам приликом подизања спомен-костурница на Мачковом камену и у Крупњу, *Спомен места-историја-сећања,* Зборник 26, Етнографски институт САНУ, Београд 2009, 191-198.
[635]Аноним, Споменик борцима са Мачковог Камена, *Политика* 02.12.1924, 6.; J. C, На Мачковом Камену, *Време* 24.07.1924, 5.; Аноним, За спомен на борбе око Мачковог Камена, *Време* 17.12.1924, 3.; Аноним, Споменик на Мачковом Камену, *Време* 16.01.1925, 2.; Р. А. Рајс, Споменик на Мачковом Камену, *Политика* 27.01.1925, 5.;

Одбора за подизање костурнице израдио је планове бесплатно.[636] Темељи спомен-капеле костурнице на Мачковом камену, освећени су 1926. године,[637] а изградња је завршена 1930. године.[638]

Сл. 56 Спомен-капела на Мачковом камену арх. М. Коруновић
(извор: лична колекција)

Спомен-капела костурница на Мачковом камену, подигнута добровољним прилозима и средствима државе, изведена је у националном стилу са експресионистичким ефектом. Спомен-капела је пирамидалне структуре, изграђена од рустично обрађених гранитних блокова, са отвореним звоником на врху (сл. 56). Звоник својом отвореном структуром, олакшава тешку масивну контуру споменика. Улаз у капелу је решен у виду лучног портала са двокрилним решеткастим гвозденим

[636] Наводи се да је од цене радова која је износила 12.000 динара, тражио 6.000, док је другу половину дао као добровољни прилог. в. у Н. Лајбеншпергер, *Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену...311-331.*.

[637]Аноним, Како данас изгледа Мачков Камен, *Политика* 22.07.1926, 7.; Аноним, Јуче је у Крупњу освећен темељ спомен-цркве палим на Мачковом Камену, *Време* 24. 09. 1926, 5.; Аноним, У Војно – Техничком Заводу у Крагујевцу израђен је од ратних трофеја полијелеј за костурницу на Мачковом Камену и за цркву Ружицу у Београдском Граду, *Време* 31.05.1926, 5.;

[638] Аноним, Подизање споменика на Мачковом Камену, *Време* 13.12.1927, 4.; Аноним, Прекинути радови на подизању спомен-цркве у Крупњу и споменика на Мачковом Камену, *Време* 08. 06.1929, 7.; Аноним, Споменик на Мачковом Камену, *Политика* 07.06.1929, 10.; Аноним, Довршење споменика на Мачковом Камену и цркве у Крупњу, *Политика* 20.04.1931, 8.; Аноним, Прилози за споменик на Мачковом Камену, *Политика* 09.08.1931, 12.; Аноним, Освећење спомен-костурнице на Мачковом камену, *Време* 31.08.1932, 3.; Аноним, Позив за освећење цркве у Крупњу, *Време* 09.09.1932, 8.; В. П, Пред освећење споменика са костурницом на Мачковом Камену и цркве са костурницом у Крупњу, *Политика* 10.09.1932, 5.; Аноним, Свечаност на Мачковом Камену и у Крупњу, *Политика* 13.09.1932, 7.; К. Пећинац, Борба око Крупња 1914 год., *Време* 18.09.1932, 3.; Аноним, Припреме за данашње свечаности, *Време* 18.09.1932, 3.; Аноним, Освећење споменика на Мачковом Камену и цркве-костурнице у Крупњу, *Време* 19.09.1932, 1.; Аноним, У спомен палих на Мачковом Камену, *Време* 21.09.1932, 2.; Аноним, Њ. В. Краљ пали кандило у спомен-костурници на Мачковом Камену, *Време* 05.06.1934, 1.

вратима. У унутрашњости, на источном зиду налази се икона Св. Богородице са младенцем, рад сликара Живорада Настасијевића.[639] Спој хришћанског и националног на овом спомен-обележју, није остварен само у подизању капеле и постављању православне иконе, већ и у композиционом решењу капеле. Коруновић је успео да оствари јединствен спој православне капеле, као хришћанског израза духовности и уздизања ратника палих за нацију у сакралну сверу, и пирамиде која од античке културе до данас представља симбол вечности. Рустична обрада камена у којој је капела изведена симболично је истакла камење «свете српске земље» и национално биће српског народа. Споменик и поред малих димензија, висине око осам метара, оставља утисак узвишености. «Костурница, од тврдог камена, у прилично грубој, правој војничкој форми....Сва висока стабла букова и грабова по Мачковом камену дају нам слику тешких инвалида, јер и дан-данас препуни су челика у себи, и од пола ка горе су сухи, као удови инвалидски.»[640]

Простор око споменика је уређен као меморијални парк са улазном капијом, коју чине два бетонска стуба на којима су уписане године 1914 – година почетка рата и 1926 - година почетка зидања споменика.[641] Између стубова на металној мрежи уписано је „*Отаџбина палим херојима*“. На десном стубу, на бронзаној плочи су исписани стихови Војислава Илића Млађег. По завршетку зидарских радова око споменика је постављен подзид са каменим стубовима, уређена је тераса, и изнивелисан простор између капеле и потпорног зида.[642] Одбор је 1931. године, око споменика, предвидео постављање четрнаест стубова од гранита кроз које је планирано да се провуче ланац, по узору на решење око споменика кнеза Михаила.[643] За спомен-парк су 1935. године наручене саднице борова са Гучева, чиме је успостављена симболична веза два планинска врха на којима су се одиграле битке које су имале значајну улогу у историји српског народа.[644]

Значајан идеолошки значај спомен-обележју на Мачковом Камену дали су стихови Војислава Илића Млађег, са поруком „*Југословени, рођена браћо одбаците*

---

[639] „Незнани брате, кад путем наиђеш, /за један часак застани у ходу, И сврати овде, где спавају жртве/Из исполинске борбе за слободу!/Поклон`се светој костурници њиној/И опомен`се затварајућ`врата/ Да право значи више него сила,/И да је Давид савладао Голијата./Југословени, о, рођена браћо./Одбац`те распре и трвење свако!/Закуните се на љубав и слогу,/Па ће нам бити и у гробу лако!“

[640] А. Ђурђев, *Споменица Мачков камен,...*119.

[641]На капији се данас налази уписана 1936 година, није познато да ли је та година можда постављена приликом завршетка спомен комплекса.

[642] М. Соколовић, *наведено дело*, 259-260.

[643] Архив Србије. Одбор за подизање споменика на Мачковом камену и костурнице у Крупњу (А/54) инв. бр. 137, ф. 1

[644] Н. Лајбеншпергер, *Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену*...311-331.

расправе па ће вам и у гробу бити лако", којима је наглашена чињеница да су на истом подручју умрли, али и заједно сахрањени српски и аустроугарски војници. За разлику од спомен-капеле на Мачковом камену, за коју се није помињало да ли је српска или југословенска, у апелима за сакупљање добровољних прилога за спомен-цркву у Крупњу (Мачков камен) је истакнуто да је то „чисто српска – костурница омладине српске". У апелима је наведено да за разлику од Кајмекчалана који има југословенски карактер „Мачков Камен је сам по себи величанствен храм, саздан костима српским и преливен крвљу Српске Омладине - крвљу Српском - чисто материнском." (сл. 57 и 58).

Градња цркве Св. Вазнесења Господњег у Крупњу започета је када и капела на Мачковом камену.[645] Првобитна идеја Одбора за подизање споменика на Мачковом камену, да се у Љубовији подигне спомен–црква са костурницом, није прихваћена. Одлучено је да се поред мање костурнице на Мачковом камену подигне спомен-црква са костурницом у Крупњу, у коју би се пренео већи део посмртних остатака изгинулих ратника. Момир Коруновић, један од чланова Одбора, и сам учесник у Првом светском рату, по одлуци Одбора урадио је пројекте за оба објекта.[646]

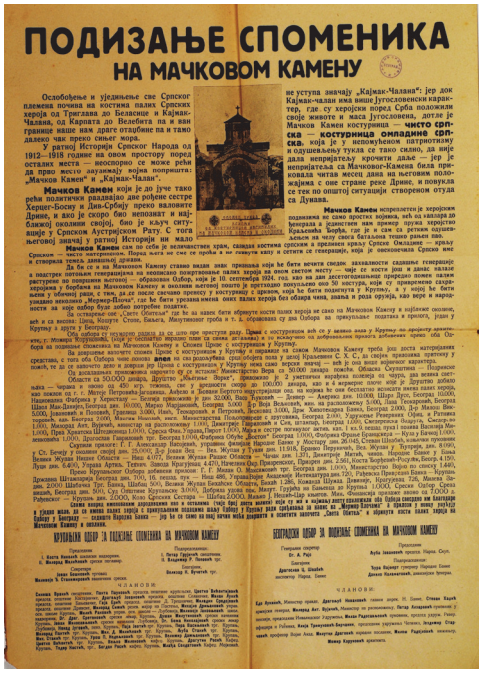
ПОДИЗАЊЕ СПОМЕНИКА
НА МАЧКОВОМ КАМЕНУ

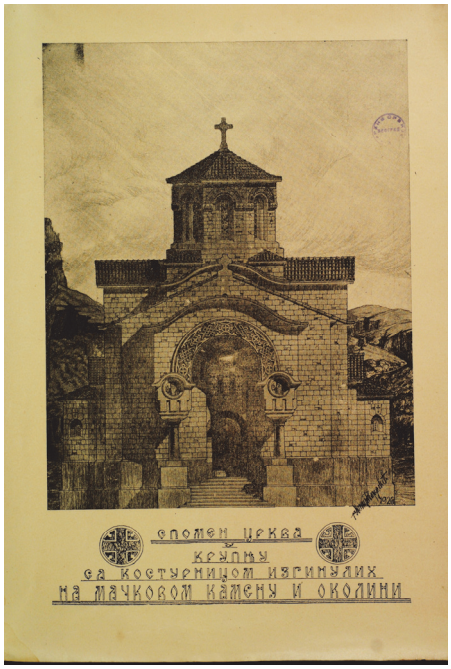

Сл. 57 и Сл. 58 Прогласи за сакупљање прилога за цркву у Крупњу
(извор: Архив Србије Одбор за подизање споменика на Мачковом камену и костурнице у Крупњу (А/54) инв. бр. 137, ф. 1)

[645] О цркви у Крупњу в. у, А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...61-62., О историји градње; А. Ђурђев, *Цркве Крупња*, СПЦ Добропотачка 1997; А. Ђурђев, *Споменица Мачков камен,* СПЦ Добропотачка 1999.
[646] А. Ђурђев, *Цркве Крупња*... 106.

Црква у Крупњу подигнута је неколико метара даље од старе цркве из 1842. године, која је требало да буде срушена. Од рушења старе цркве се одустало, а на њеном северном зиду, са спољне стране постављена је плоча са текстом „*Споменик палим војницима из Крупња и околине који положише своје животе у одбрани Отаџбине 1912 – 1916“,* и списком имена ратника, чиме је претворена у цркву меморијалног карактера. Нова црква је грађена од добровољних прилога грађана, и уз помоћ Одбора Књегиње Зорке. Темељи цркве су ударени 23.(2) септембра 1926., а црква је завршена 1928. године, док су унутрашњи радови изведени у периоду од 1930-1931. године.[647] Иконостас зиданог типа настао је према плану Момира Коруновића, док је иконе исликао Живорад Настасијевић.

Сл. 59 Спомен-црква у Крупњу арх. М. Коруновић
(извор: лична колекција)

Новоподигнута црква у Крупњу је по договору чланова Одбора требала да буде грађена по узору на цркву у Старом Нагоричину.[648] Осим рустичних камених фасада и

[647] Аноним, Јуче је у Крупњу освећен темељ спомен-цркве палим на Мачковом Камену, *Време* 24. 09. 1926, 5.; Аноним, Рад београдсског одбора за подизање спомен-цркве с костурницом у Крупњу и споменика на Мачковом Камену, *Време* 05.04.1926, 6.; Аноним, Прекинути радови на подизању спомен-цркве у Крупњу и споменика на Мачковом Камену, *Време* 08. 06.1929, 7.; Аноним, Довршење споменика на Мачковом камену и цркве у Крупњу, *Политика* 20.4.1931, 8., В. П., Пред освећење споменика са костурницом на Мачковом Камену и цркве са костурницом у Крупњу, *Политика* 10.09.1932, 5.; Аноним, Свечаност на Мачковом Камену и у Крупњу, *Политика* 13.09.1932, 7; Аноним, Освећење споменика на Мачковом Камену и цркве-костурнице у Крупњу, *Време* 19.09.1932, 1.; Аноним, У спомен палих на Мачковом Камену, *Време* 21.09.1932, 2.

[648] Н. Лајбеншпергер, *Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену*...311-331..

византијског октогоналног кубета већа сличност са црквом у Нагоричниу није успостављена, а скоро истоветно решење са мањим одступањима, поновљено је на Коруновићевој цркви у Брзану, која је такође подигнута поред старе цркве.[649] Црква у Крупњу је подигнута на високом соклу од сивог камена (сл. 59). Монументалан, архаичан изглед посебно наглашава меморијални карактер грађевине, али и историјски значај места у чијој се близини одиграла једна од судбоносних битака у Првом светском рату. Одлука да се црква у Крупњу подигне у рустичном камену вероватно је подстакнута старом црквом изграђеном у камену, али и рустичним изгледом истовремено грађене капеле на Мачковом камену.

Црква је триконхосне основе типа развијеног уписаног крста. На западном прочељу се налази лучни трем са здепастим стубовима од бетона. На улазу је постављена плоча са текстом да је цркву последњи пут посетио Њ. В. краљ Александар, 1934. године. Црква поред главног портала на западној страни, има још два улаза, један са северне стране који води у наос, и други са јужне стране, над којим је формиран лучним трем који води у костурницу смештену под олтарским простором. Лучни трем, код Коруновићевих цркава костурница, указивао је на простор где су сахрањени посмртни остаци војника, или место улаза у костурницу. На металним улазним вратима у костурницу, симболично је постављен мотив лобање у крсту, који је изведен и на улазу капеле на Мачковом камену.

Унутрашњост храма је слабо осветљена што ствара утисак извесног достојанства и мирноће. На шест масивних гранитних стубова, са једноставним гранитним капителима, лежи целокупна горња конструкција храма, у вешто извијеним луковима. У унутрашњости цркве, на западном зиду постављене су беле мермерне плоче са уписаним именима војника сахрањених у костурници. Полијелеј и два чирака урађени су од ратних трофеја – метака, бајонета, сабљи и граната, што није било необично код уређивања спомен-црква. Од војног материјала израђени су полијелеји у цркви Ружици на Калемегдану, спомен-цркви у Десимировцу и др.

Коруновићеве цркве, у зависности од материјала од кога су грађене могу се поделити на два типа, једне грађене у рустично обрађеном камену, и друге у

[649] Старе црква у Крупњу грађена је у камену, за разлику од цркве брвнаре у Брзану, па самим тим би и објашњење за употребу рустичног камена за цркву у Крупњу, могао да се тумачи као надовезивање на традицију, односно усклађивање са старијим објектом. Иако је пројект за цркву у Брзану настао 1926. године, а цркве у Крупљу 1928. године,(А. Кадијевић, *наведено дело,* 119) могло би се претпоставити да је пројект за цркву у Крупњу настао пре пројекта за Брзан, не само због очигледне везе са старијим објектом већ и због чињенице да су темељи за цркву у Крупњу освећени 1926. године.

савременим фасадним материјалима,[650] што је без неког одређеног правила примењивао и на спомен - црквама костурницама

Коруновић је 1927. године припремио пројекат за костурницу у Кичеву, која је троугаоног композиционог решења, са троделним аркадним тремом, замишљена у тешкој каменој рустици, попут чесме у Призрену.[651] Није познато да ли је костурница изведена, али пошто су посмртни остаци 442 војника са кичевског војног гробља 1937. године, пренети у спомен-костурницу Св. Ћирила и Методија у Прилепу,[652] може се претпоставити да до њене реализације није дошло.

По пројектима из 1927. године изведена је једна од најзначајнијих црквава костурница на простору Македоније, спомен-црква Св. Ћирила и Методија у Прилепу, по пројекту Момира Коруновића. Спомен-црква у Прилепу подигнута је у част Краља Петра Великог Ослободиоца и ратника изгинулих од 1912-1918. године, и по броју сахрањених била је једна од највећих костурница у Краљевини Југославији. Подигнута је добровољним прилозима народа,[653] и уз помоћ државе.[654] У Прилепу је постојала само црква Св. Благовештења и три параклиса, од којих су два била у изузетно лошем стању. Пошто православним верницима те богомоље нису биле довољне, грађани су 1926. године, на грађанском збору одлучили да на месту параклиса Св. Ћирила и Методија подигну велелепну цркву са костурницом. Сами грађани су тражили да се под целом црквом сазида костурница, у коју би се пренели посмртни остаци свих војника погинулих у Прилепу и околини. Темељи спомен-цркве су освећени 1927, а црква је завршена и освећена 1935. године**.** У крипти цркве сахрањено је 6.000 српских војника страдалих у ратовима 1912-1918. године.

Црква је триконхосне основе развијеног уписаног крста, и требала је да има једну монументалну куполу, (сл. 60) која због недостатка материјалних средстава није изведена, тако да четири централна стуба, уместо куполе носе слепу централну калоту, смештену на пресеку два полуобличаста свода. Црква је тим одступањем од плана добила базиликалан изглед. Припрата је од наоса одвојена стубовима, који носе галерије и засебан балкон за певнички хор. Олтарски простор, који чини споља полигонална, а изнутра полукружна олтарска апсида, од наоса одвајају два стуба. У

[650] М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство*...216.
[651] А. Кадијевић, *Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи*....350-351.
[652]Аноним, 442 костура српских војника и четника пренето је из Кичевског среза у заједничку костурницу у Прилепу, *Време* 02.08.1937, 7.
[653] Аноним, Зидање цркве Ћирила и Методија у Прилепу, *Политика* 25.07.1932, 5.
[654] Од 2.000.000 динара, колико је процењена цена градње, држава је дотирала 500 000 хиљада динара у ратама.

наосу су стубови на квадратним постаментима и сложеног четворолистог пресека, какви се срећу у манастиру Раваница и Ресава.[655] Црква је од темеља до крова зидана тесаним мермером са Плетвара и бетоном.[656] За грађење цркве коришћене су три врсте камена, сивозелени који је употребљен на соклу грађевине, светлосиви, рустично обрађен камен којим је обложена цела фасада, и камен црвенкасте нијансе употребљен за израду бордура око прозорских оквира и за декоративне фасадне стубове.[657] На фасади зграде су истакнути високи кракови уписаног крста. Трем ниских лукова на кратким стубовима, карактеристично Коруновићево обележје, формира са три стране ексонартекс. Тремови су декорисани са мотивима крста у кругу, који су изведени на капителима стубова и слепим кружним пољима уметнутим у простор изнад стубова. Сви отвори на трему су затворени металним решеткама и застакљени. Црква је подигнута на високом соклу због костурнице која се простире испод целе њене површине. На југоисточном делу храма, уз олтарску апсиду, је мали улаз за костурницу са тремом. Унутрашњост костурнице је уређена са свим елементима цркве, са олтаром и иконостасом на источној страни, док су на каменом соклу остављени прозори за њено осветљење.

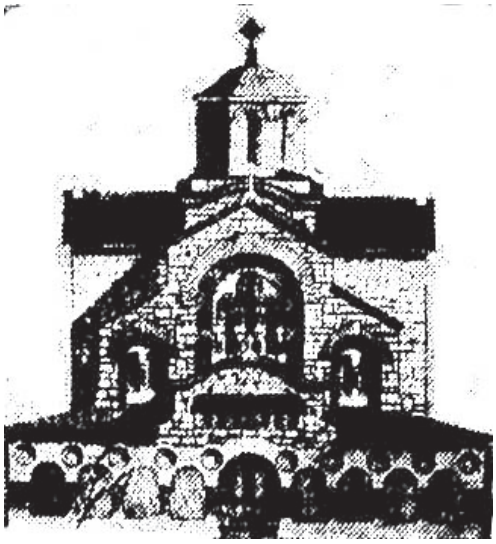

Сл. 60 Скица спомен-цркве у Прилепу, арх. М. Коруновић
(извор: лист Политика 24.08.1928, 7.)

Црква у Прилепу је изведена у споју моравског плана и оригиналног решења фасада, док је трем цркве Коруновић пројектовао, под утицајем трема Јанаковог

[655] К. Грчев, *наведено дело,* 214.
[656] Аноним, Подизање цркве костурнице у Прилепу, *Политика* 24.08.1928, 7.
[657] К. Грчев, *наведено дело,* 215.

крематоријума у Пардубицама.[658] Декоративни систем изведен је из византијског наследства, али је прилагођен савременој експресионистичкој архитектури, тако да се може истаћи да је Коруновић на овом објекту успео, да уз помоћ „националног романтизма“ и експресионизма, оствари сопствену верзију „романтичарског експресионизма.“[659]

Коруновић је у истом периоду добио наруџбину за израду пројеката за још један од спомен-храмова од посебног националног значаја. За израду спомен-храма у Делиграду посебно интересовање показао је и краљ Александар, што је делом вероватно било подстакнуто чињеницом да је храм био посвећен страдалим војницима од српско-турских ратова до Првог светског рата, и што је посвећен не само српским већ и руским војницима.

Спомен - црква Св. арханђела Михаила у Делиграду[660] подигнута је у спомен свих оних који су положили своје животе, за слободу у ратовима 1806-1808, 1876-1878, Балканским ратовима и Првом светском рату, као и руским војницима који су учествовали и страдали у ратовима око Делиграда, по пројекту Момира Коруновића. Епископ Доситеј је приликом помена, одржаног 11. јула 1926. године, посебно нагласио значај руских војника, подсетивши присутне на речи које су изговорили руски добровољци „Знај, Србине да слобода твоја и слобода наша“, као и речи руског цара „ко је непријатељ Срба, непријатељ је Руса и руско оружје неће бити мирно, све док Срби не буду ослобођени.“[661] У близини Делиграда, у Адровцу већ је постојала спомен-црква посвећена Николају Рајевском, као и споменик руским добровољцима у Брђанки, за чију се изградњу залагао генерал Черњајев.[662]

Посебну заслугу за подизање спомен-цркве имала је председница Друштва Кнегиња Љубица, Милка Вуловић. Приликом прославе педесетогодишњице од последњег великог боја на овом подручју, 1926. године, Милка Вуловић је обећала да ће помоћи Делиграду да подигне спомен-капелу у виду споменика: „јер само кроз веру и цркву може се одржавати национални дух и нада у боља времена напаћеном народу.“[663] И поред значаја који је подизање цркве костурнице имало за ширење националне и верске свести, сељаци општине Делиградске нису дозвољавали да се

[658] А. Кадијевић, *Момир Коруновић...* 60.
[659] К. Грчев, *наведено дело,* 217.
[660] О цркви у Делиграду, А. Кадијевић, *Момир Коруновић...*73-74.; С. Бранковић, *наведено дело,* 135-136.
[661] Б. Симеуновић, Помен на Делиграду борцима палим 1876, *Време* 12. 07. 1926, 1.
[662] О спомен-цркви у Адровцу в у С. Бранковић, *наведено дело,* 132-135.
[663] *Спомен црква на Делиграду–задужбина друштва «Кнегиња Љубица*», Државна штампарија Краљевине Југославије, 23.

капела подигне на њиховом земљишту. Спор је на крају решио епископ Доситеј, тако што је нађено компромисно решење да се црква подигне на Карађорђевом шанцу, код села Делиграда, чиме је успостављена и дубља духовна веза са догађајима који су се одвијали на овом подручју. Црква у Делиграду, са шанцем у близини, постала је део једног вида спомен-парка.

Друштво Кнегиња Љубица првобитно је планирало да подигне малу спомен-капелу, која је на крају захваљујући прикупљеним средствима прерасла у велику спомен-цркву рађену по узору на цркву у Штимљу,[664] архитекте Јелисавете Начић. Значај цркве у Штимљу за развој националне свести истакнут је и у, *Споменици делиградске цркве*, образложењем да је црква на Делиграду „истога изгледа као и друштвена задужбина у Штимљу на Косову, прерађена и проширена од Момира Коруновића.“[665] Црква, не само да се у формалном погледу надовезивала на цркву костурницу у Штимљу, већ је такође посвећена Св. арханђелу Михаилу, „друштвеном патрону“.[666] Камен темељац цркве у Делиграду је ударен 27. септембра 1930. године.[667] Велико интересовање за градњу цркве у Делиграду показао је и краљ Александар I, који је често обилазио радове, и желео да буде присутан на њеном освећењу. Краљ Александар је цркви поклонио иконостас, од белог брачког мермера, иконе на иконостасу, двери у дуборезу и звоно. Због погибије краља Александра освећење цркве је одложено за 12. мај 1935. године.[668] Након освећења цркве, на Универзитету су Владимир Ћоровић и пуковник Дамјан Влајић, одржали предавања о значају Делиграда, на којима су посебно истакли, да је храм подигнут као споменик палим на Делиграду, са циљем да пробуди родољубље и васпитава нове генерације.

Није познато како је требало да изгледа спомен-капела, коју је Друштво Кнегиња Љубица првобитно намеравало да подигне, као ни да ли је било неких претходних планова или идејних решења. Пројекат за цркву, Коруновић је урадио

---

[664] Цркву је подигло Друштво Кнегиња Љубица, и на северној страни зида налазила се плоча са натписом „ Одбор госпођа Књегиња Љубица, основан 1899. г. за Српску православну цркву, и Срби Штимљани“, на јужној страни је била плоча са натписом „Спомен плоча осветницима Косова војводама Радомиру Путнику, Живојину Мишићу, Глигору Соколовићу, Слава погинулима за Косово. Архитекта г-ђица Јелисавета Начић“.О цркви у Штимљу в у, Аноним, Освећење цркве и школе у Штимљу на Косову, *Време* 05.09.1924, 2., А Кадијевић, *О архитектури националног стила на Косову и Метохији*...166 (са старијом литературом), О. Ножинић, Јелисавета Начић, Прва жена архитекта у Србији, *ЗЛУМС* 19, Нови Пазар 1983, 283-284.

[665] *Спомен црква на Делиграду – задужбина друштва «Кнегиња Љубица*»,

[666] Колики је значај имала црква Св. Михаила у Штимљу на Косову потврђује жеља Милке Вуловић да у њој буде сахрањена. в. Аноним, У Штимљу, на Косову, сахрањена је јуче врло свечано Милка Вуловићка, велика национална радница, *Време* 01. 05.1929, 8.

[667] Аноним, Јучерашња свечаност на Делиграду, *Политика* 29.09.1930, 12.

[668] Аноним, Данас се у Делиграду освећује велика спомен – црква, *Политика* 12.05.1935, 13. Аноним, На Делиграду је јуче освећена спомен црква палим од 1804 до 1918, *Политика* 13.05.1935, 6.

1930. године, и исте године је почела њена изградња.[669] Стил Коруновићевих црквава, заснован на оригиналном ауторском приступу српсковизантијском стилу и моравским узорима присутан је и на овом објекту. Коруновић се одлучио на решење развијеног уписаног крста са једним октогоналним кубетом, чиме је развио назначену крстообразност цркве у Штимљу. Црква у Штимљу је такође крстообразне основе са једним октогоналним кубетом, и представља строг академизован пример српског стила, без конкретног угледања на неки одређени средњовековни споменик. Утицај храма у Штимљу огледа се и у фасадама храма, које имају много „празних“ површина, што је неуобичајено за Коруновића.[670] Са обе бочне стране цркве изведене су трифоре, за разлику од цркве у Штимљу која има трифору само са северне стране. Прочеље је решено у стандардном Коруновићевом маниру, са лучним тремом и трифором. Костурница у којој су прикупљене кости изгинулих хероја из ратова на Делиграду сграђена је са десне стране, при улазу у цркву (сл. 61).

Сл. 61 Спомен-црква у Делиграду арх. М. Коруновић
(извор: лична колекција)

На цркви у Делиграду Коруновић први пут уводи бочне тремове, на северној и јужној страни припрате, а који се понављају и на спомен-црквама у Глоговцу и Пецкој.

Између 1928. и 1929. године, Коруновић је израдио скицу и план за спомен-костурницу бораца изгинулих за ослобођење Битоља, у оба балканска и последњем светском рату. Одбор за подизање споменика, после завршених припрема, требало је да започне градњу споменика 1929. године. Споменик је имао шири друштвени и

[669] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...121.
[670] Исто, 73.

национални значај, тако да је Министар вера Воја Јанић обећао помоћ државе, док је остатак средстава требало да се сакупи добровољним прилозима. Процењена цена споменика је износила милион и по динара, док је министарство требало да издвоји помоћ од најмање осамсто хиљада динара.

Није познато из којих разлога није дошло до реализације споменика, који је у идејном погледу и по димензијама требао да представља једно од репрезентативнијих спомен-обележја тог периода. По пројекту, споменик – капела је требала да буде висине шеснаест до осамнаест метара, на квадратној основи, са странама дужине осам метара. (сл. 62) У темељу споменика требало је да буде формирана костурница палих ратника Битоља.[671]

Сл. 62 Скица спомен-костурнице у Битољу арх, М, Коруновић
(извор: лист Политика 18.12.1928, 11.)

Споменик је требао да буде изграђен од плетиварског камена, у облику рустично обрађене пирамиде са великим двоглавим орлом на врху, и са све четири стране уклесаним грбом Србије. Улаз у капелу, до кога се долазило бочно постављеним степеницама са једне стране, решен је у виду лучног трема. Коруновић је предвидео да споменик са спољне стране красе бројне фигуре ратника и хералдички знаци, попут планинске хриди на коју слећу орлови.[672] Споменик је вероватно требао да се уклопи у природни амбијент око Битоља, а архаичним и рустичним изгледом

[671] Аноним, Споменик палим ослободиоцима из Битоља, *Политика* 18.12.1928, 11.
[672] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...66.

требао је у исто време да изрази снагу земље. Споменик у Битољу је рађен у синтези националног и експресионистичко романтичарског стила. Пројекат спомен-костурнице у Битољу, попут споменика у Куманову, показује сличност са Ајнштајновом кулом у Потсдаму, архитекте Ериха Менделсона.[673]

Меморијално градитељство Николаја Краснова

Николај Краснов је као формиран архитекта, који је иза себе имао богато архитектонско искуство, емигрирао из Русије у Србију 1922. године.[674] Пре доласка у Србију радио је на Криму и Јалти, највише на рестаурацијама историјских грађевина и пројектима дворaца и летњиковаца у различитим стиловима. По доласку у Србију запослио се у МГ, као инспектор Архитектонског одељења, у Одсеку за монументалне грађевине и споменике. Истакао се као пројектант јавних – државних објеката, и као декоратер ентеријера профаних и сакралних објеката. Краснов је као свестрани стваралац урадио више скица за фасадну скулптуру. Смисао за скулптурално архитектонску пластику до посебног изражаја је дошао у његовим пројектима за спомен-обележја, по чему може да се упореди са Романом Верховскојем.

Краснов је радећи у Одсеку за монументалне грађевине и споменике, пројектовао неколико спомен-објеката од ширег друштвено-политичког и културног значаја, као и пројекте за мање значајна спомен-обележја.

Међу раним Красновљевим пројектима спомен-објеката издваја се скица за спомен-чесму из 1924. године (сл. 63), за коју није познато да ли је изведена.[675] Чесма је пројектована у српсковизантијском стилу, као кружна, полигонална грађевина са фасадом у алтернацији слојева црвеног и белог камена. Објекат је малих димензија и складних пропорција, са наглашеним луковима који се простиру од подножја готово до

[673] A. Kadijević, *Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi*....94-95.
[674] О Н. Краснову, в. Ж. Шкаламера, Архитекта Никола Краснов (1864 – 1939), *Свеске ДИУС* 14, Београд 1983, 109 – 129; А. Кадијевић, Николај Петровић Краснов, *Руси без Русије, српски Руси*, Београд 1994, 273 – 276; А. Кадијевић, Прилог проучавању дела архитекте Николаја Краснова у Југославији (1922-1939), *Саопштења* XXVI, Београд 1994, 190-191; С. Тошев, *Капитална дела руских емиграната у Београду*...302-307.; А. Кадијевић, Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС / Југославије у Београду од 1922 до 1939, *ГГБ* XLIV, Београд 1997, 221 – 254.; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*..316-317.; A.Kadijević, M. Đurđević, Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941), *Centropa* 2, New York 2001, 139-148.; Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Землянченко, *Архитектор Высочайшего двора Н. П. Краснов,* Симферополь 2003; A. Ignjatović, Jugoslovenstvo u arhitekturi....120-130, 186,192,195-196, 202, 268, 271, 340-342, 361, 363-367, 382-385.
[675] Ж. Шкаламера, *наведено дело,* 114 и 121-122.

врха грађевине, дајући јој на тај начин известан осећај лакоће. Грађевина подсећа на малу капелу, и постављена је на уздигнутом платоу.

Објекат својим складним пропорцијама и аутентично схваћеним српсковизантијским стилом, представља интересантно замишљено решење, посебно што је реч о спомен-чесми које су најчешће подизане у виду једноставних лучних или забатно решених ниша, или обелиска. У подножју, уз стопу грађевине, Краснов је поставио лежеће лавове који су симболичног заштитног значења. Мотив лава, Краснов је користио на својим каснијим пројектима за спомен-обележја, али и за државне објекте, међу којима се издвајају ефектно представљене скулптуре лавова на степеништу зграде Архива Србије. До доласка руских емиграната, лав је био редак симбол и декоративни елеменат[676] у српској скулптури и архитектури предратног периода.

Сл. 63 Скица за спомен-чесму из 1924. године, арх. Н. Краснов
(извор: Ж. Шкаламера, Архитекта Никола Краснов (1864 – 1939), Свеске ДИУС 14, Београд 1983, 114)

Спомен-чесме су поред меморијалне имале и значајну функционалну улогу, тако да се у периоду после Првог и Другог светског рата често подижу посебно у селима и варошима, где није био решен проблем снадбевања водом. Израда спомен-чесама обично је поверавана инжењерима хидротехничарима, осим када се радило о објектима који су планирани као значајни национални споменици. Међу архитектама који су пројектовали спомен-чесме значајнији број пројеката остварио је Николај Краснов. Краснов је за спомен-чесму у Ражњу урадио три верзије пројекта.[677] Прва два пројекта су настала децембра 1927. године. На једном од пројеката (сл. 64) спомен-

[676] Ж. Шкаламера, *наведено дело,* 121-122.
[677] АЈ. Фонд МГ 62, зб. планова 386.

чесма у форми обелиска, постављена је на платоу који је омеђан са четири стубића повезана ланцима са две стране, при чему базу споменика чине испусти за оток воде, док су у угловима постављена четири стуба са куглама на врху. Споменик се на врху завршава са двоглавим белим орлом и грбом Краљевине, исклесаним у камену. На споменику је постављена плоча са текстом, изнад које је ловоров венац, симбол славе.

На другом пројекту (сл. 65), спомен - чесма је квадратне основе, са испустима са ужих бочних страна. Спомен-чесма је постављена на кружном платоу, и у односу на први пројекат разуђеније је структуре и богатије декоративне обраде. Изводи за воду су планирани са обе шире стране споменика. Стабло спомен-чесме чини осам стубова са капителима, који носе масивни кубичи сегмент на којем је са обе шире стране постављен грб Краљевине. Са ужих страна су планиране плоче са текстом. Врх споменика је у виду плитког византијског кубета, на коме је постављен двоглави бели орао исклесан у камену. Врх споменика, у виду плитке калоте Краснов је примењивао у сведенијој варијанти, на својим каснијим пројектима.

Сл. 64 Скица 1 за спомен-чесму у Ражњу
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ. Фонд МГ 62, зб. пл. 386)

Сл. 65 Скица 2 за спомен-чесму у Ражњу
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ. Фонд МГ 62, зб. пл. 386)

На оба пројекта за чесму у Ражњу, Краснов је остварио академски компоновано статично спомен-обележје, наглашене симетричности коју разбија декоративним и хералдичким мотивима у националном стилу. На другом пројекту (сл. 65) је остварио модел спомен-обележја у српсковизантијском стилу, и то увођењем елемената из црквеног градитељстава, пре свега византијског кубета. Стубови са капителима који чине стабло споменика, вероватно су попут калоте на врху, изведени из црквеног

градитељства. Преко масивне структуре, и академски статично компонованог обележја, у формалном погледу изражена је снага и чврстина државе.

Сл. 66 Скица 3 за спомен-чесму у Ражњу арх. Н. Краснов
(извор: АЈ. Фонд МГ 62, зб. пл. 386)

На трећој, у конструктивном погледу најједноставнијој скици (сл. 66), Краснов је осмислио спомен-чесму у форми обелиска. Пројекат је настао 1932. године. База је вероватно требала да буде изведена у рустично обрађеним каменим блоковима, а на стаблу споменика од декоративних елемената, изнад текста, налази се мач и ловоров венац. Може се претпоставити да је израда скица, од најсложеније до најпростије, прилагођавана материјалним могућностима, оних који су спомен-обележје подизали. У селу Ражњу на Цариградском путу Ражањ – Алексинац 1937. године подигнута је спомен – чесма, у спомен на покојног др Добру Станаревића, бившег управника Хигијенског завода из Ниша,[678] али није познато да ли је у питању спомен - чесма за коју је пројекте радио архитекта Николај Краснов.

Краснов елементе српско-византијског стила уводи на спомен-обележја, класичних форми обелиска, или другим типовима пројектованим на академским начелима, преко увођења калота и стубова са капителима изведеним из православне црквене архитектуре. Међутим, код Краснова је увођење националних елемената на спомен-обележја најчешће засновано на инкорпорирању државног амблема, двоглавог белог орла, док је хришћански елеменат присутан кроз инкорпорирање крста. Године 1927. Краснов је урадио пројекат за споменик на гробљу хиљаду и сто наших јунака,

[678] Аноним, Чесма у спомен пок др. Добре Станаревића, *Политика* 25.10.1937, 8.

страдалих од 1914 -1919. године, у селу Требулићу у Грчкој.[679] Као што су начела академизма налагала Краснов је урадио две скице споменика. На првој скици споменик је у форми монументалног обелиска, на рустично обрађеној бази (сл. 67). У подножју базе су три лучна отвора, а изнад је постављен, у камену исклесан грб са двоглавим белим орлом, док се целом површином стабла споменика простире исклесан крст у којем је исписан текст.

Сл 67 Скица 1 за споменик у Требулићу
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 345)

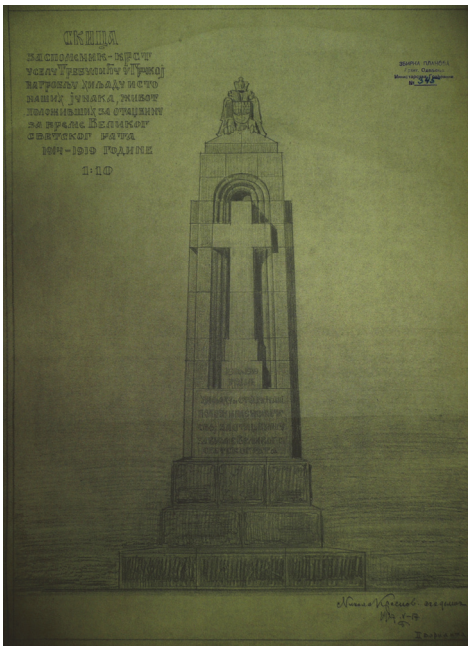

Сл. 68 Скица 2 за споменик у Требулићу
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 345)

На другој скици споменик је упрошћене тростепене базе (сл. 68). Са све четири стране, целом дужином стабла споменика, у лучним нишама уклесан је крст. Грб са двоглавим белим орлом исклесан у камену, постављен је на врх споменика. Форма крста унутар степенастог удубљења подсећа на неку од идејних скица спомен-обележја која је радио архитекта Милутин Борисављевић. Ефектно постављен крст целом површином стабла, испред лучно профилисане нише оставља експресиван утисак. Спомен-обележја на обе скице пројектована су на академским начелима, са елементима националног стила и верским и хералдичким обележјима.

Године 1928. Краснов је урадио три скице за споменик изгинулим ратницима у селу Мрчајевци.[680] На једном од пројеката Краснов је представио споменик од рустично обрађених камених блокова у форми квадра, на чијем врху је представљена

[679] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 345.
[680] Планови се чувају у Музеју науке и технике.

фигура лава који шапом држи штит са четири осцила (сл. 69). На средини ширих страна споменика налазе се спомен–плоче са текстом, а на ужим, мач са оштрицом окренутом надоле. Лав је поред вишеструке симболике, фунералне и заштитне, био и знамење царске Русије, што је можда утицало да на друга два пројекта буде замењен двоглавим белим орлом.

Сл. 69 Скица 1 за споменик у Мрчајевцима арх. Н. Краснов
(извор: Музеј науке и технике, техничка документација)

На другој скици спомен-обележје је у форми обелиска са представом мача испод штита, који је у исто време и плоча за текст, док је на врху споменика представа двоглавог белог орла. (сл. 70) Овај модел споменика, нешто измењен у детаљима, Краснов је пројектовао за село Грбавч (изведен).

На трећој скици стабло споменика чини пар стубова који се уздижу на масивном постаменту квадратне основе, постављеном на тростепеној бази (сл. 71). Стубови су у горњој зони повезани једним масивним капителом, декорисаним орнаментима у српсковизантијском стилу, на чијем врху је представљен двоглави бели орао, са грбом клесаним у камену. Најуочљивији пример на којима је Краснов покушао да споји захтеве, да спомен-обележје буде опште препознатљиво, али и да истовремено има национални карактер, су управо скице које је радио за надгробне споменике за српска војничка гробља.

Сл 70 Скица 2 за споменик у Мрчајевцима
арх. Н. Краснов

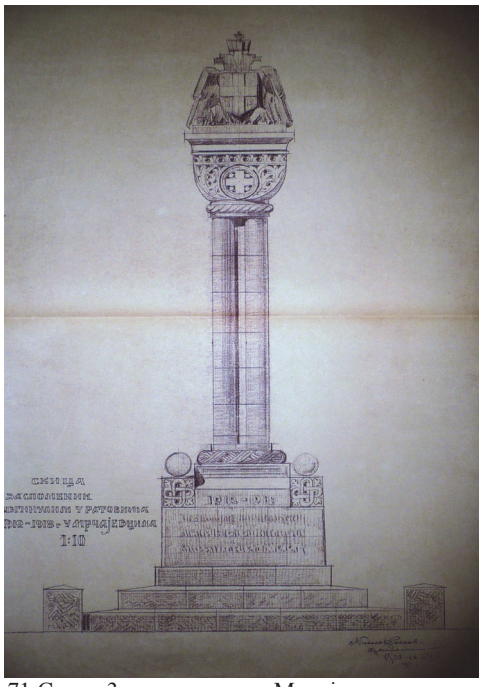

Сл. 71 Скица 3 за споменик у Мрчајевцима
арх. Н. Краснов

(извор за сл. 70 и 71: Музеј науке и технике, техничка документација)

Краснов је доста експериментисао са изгледом типских надгробних споменика,[681] које је требало извести на српским војничким гробљима. Иницијатива за израду нашег типа надгробног обележја на војничким гробљима, подстакнута је вероватно од МВ, које је 1928. године, послало посебно оформљену комисију да обиђе војничка гробља у Мађарској. Комисија је показала нацрте надгробног споменика изведеног на војним – заробљеничким гробљима у Мађарској. Пошто је наша влада намеравала да дигне једнообразно надгробно обележје на нашим војничким гробљима, обратила се Министарству иностраних послова у Мађарској, са молбом да јој достави нацрте надгробних обележја. Из Мађарске је послато осам пројекта са фотографијама, које су потом прослеђене Гробљанском одсеку, Одбора за извршење закона о заслужним за отаџбину.[682] Сви нацрти надгробних обележја добијени од мађарских власти су аутентично обликовани са државним и националним мотивима. Фотографије и планови споменика су достављени МВ, између априла и августа 1928. године, док су типски планови за војничка надгробна обележја која је Краснов израдио настали маја исте године.

Краснов је израдио скице за седам типова надгробних споменика, који су требали да послуже за обележавање српских војничких гробаља у иностранству и код нас. Скице надгробних споменика које је Краснов израдио обухватиле су широк

[681] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 389
[682] АЈ Фонд МВ 69 ф. 123.

дијапазон решења, којима би био истакнут национални карактер наших војничких гробаља. Типови надгробних споменика (сл. 72), у неким случајевима су инспирисани државним амблемима, попут типа споменика, у целини рађеног у облику двоглавог белог орла са круном, или споменика који се на врху завршава двоглавим белим орлом. Краснов је израдио два типа споменика у облику крста, и два једноставно решена надгробна споменика у виду једноставних плоча са лучним завршетком. Краснов је овим скицама покушао да се приближи моделу споменика, који би одражавао изворни изглед националног српског надгробног обележја, прилагођеног војничком гробљу. Надгробна обележја су изведена у националном стилу, чему је допринела декоративна обрада, употреба државног амблема двоглавог белог орла и форма крста, декорисаног у националном српсковизантијском стилу. Трагање за националним спомеником, који би обележио војничко гробље, и поред аутентичних решења заснованих на државним мотивима, попут оних у форми двоглавог белог орла, преко модела заснованих на сакралним мотивима православног крста, или типова заснованих на формама инспирисаних старим српским надгробницима, очигледно није могло да нађе адекватну примену.

По Закону о уређењу војничких гробаља, српска војничка гробља је требало концентрисати у опште костурнице, над којима је требало да се подигне заједнички споменик или капела, а међу ретким војничким гробљима чијем уређењу је посвећена велика пажња, и које је уређено по узору на европска војничка гробља је гробље на Зејтинлику.

Сл. 72 Скице типских надгробних споменика арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 389)

Краснов је за војничко гробље на Зејтинлику урадио пет скица надгробних споменика, и пре него што се одлучио за њихово пројектовање Будимир Христодуло му је урадио копије модела надгробних споменика са француског, енглеског и италијанског војничког гробља на Зејтинлику.

Архитектура краљевих задужбина - маузолеја на Опленцу и Ловћену

Два најзначајнија национална маузолеја у српском меморијалном градитељству, маузолеј на Опленцу и Ловћену, подигнута су као династичке задужбине. Маузолеј на Опленцу подигнут је као задужбина краља Петра почетком двадесетог века, а завршен за време владавине краља Александра 1933. године. Формиран као маузолеј династије Карађорђевић имао је посебан идеолошки и државни значај, што је наглашено и полагањем камена темељца на дан Св. Стефана Првовенчаног, заштитника нове српске државе.[683] Краљ Петар је намеравао да његова задужбина буде и један вид храма славе или ратничког пантеона, у чијој би унутрашњости на мермерним плочама била урезана имена свих официра и ратника изгинулих у ратовима 1912-1913. године. После завршета Првог светског рата краљ Петар је закључио, да „Нема храма у коме би могла бити урезана имена толиких жртава наше историје, нити историје која би описала све њихове подвиге.“[684]

Изградња маузолеја на Опленцу започета је 1910. године, по пројекту архитекте Косте Јовановића. До краја 1912. године, усечена је крипта, црква озидана до врха купола, а кров покривен бакарним плочама.[685] Јовановићево решење храма са основом у облику слободног крста са криптом и пет купола распоређених у осовини крста, изведено по узору на цркву св. Апостола у Цариграду и Св. Марка у Венецији, представљало је релативно нов приступ у сакралној архитектури тог периода. За време балканских и Првог светског рата градња и уређење маузолеја су прекинути.

Краљ Александар је довршење радова на Опленачком храму 1924. године, поверио Николају Краснову и Сергеју Смирнову, под чијим су надзором радили барон Мајендорф, Обресков, Дикиј и др. Ангажовањем руских архитеката легитимисана је политичка идеја империјализма и монархизма, којој су руски архитекти значајно

[683] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 290.
[684] Аноним, Краљ Петар Први, *Политика* 21.8.1921, 3.
[685] О цркви на Опленцу, в. у,; М. Јовановић, *Опленац. Храм светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића,* Топола 1989;

допринели у новој југословенској заједници.[686] По нацртима и скицама Краснова изведена су: кандила, полијелелеји, лустери, прстенови за намештање застава, фењери у крипти, главна бронзана врата, делови мермерног намештаја, и сав покретни инвентар. Краснов је на овом пројекту испољио смисао за декоративност, својствену руским архитектама.[687] Његов мобилијар у опленачкој крипти, показује лакоћу, вештину и ефектност цртежа, и без обзира на позајмљене мотиве или препознатљиве стилске облике изведене у академски однегованом маниру, издваја се и личним ауторским рукописом.

Краснов је од 1926. године, начинио нацрте за израду мермерног пода цркве, довршавање хорског зиданог платна, четири стуба за опленачку крипту, а у сарадњи са архитектом Петром Поповићем урадио је нацрт мермерног иконостаса „инспирисан старим византијским стилом“ (сл. 73), нацрте за хорос, патос, часну трпезу, краљев престо у наосу, капителе стубова у наосу цркве и галерији. [688] Иконе на иконостасу су изведене према иконама у цркви Св. Климента у Охриду. Мермерни под је рађен по узору на орнаменте пода хиландарске цркве, а како су сведочили подаци из дневне штампе мотив је преузет из цркве Св. Луке у Фокиди из VIII века, односно из цркве у Палерму.[689]

Сл. 73 Иконостас у крипти храма на Опленцу, арх. Н. Краснов, П. Поповић
(извор: лична колекција)

Последњи радови су изведени у крипти, за коју је предвиђено да се изведе у виду ранохришћанских колумбаријума са гробницама и апсидама. Према нацртима

[686] A. Ignjatović, Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta*, Tokovi istorije 1,* Beograd 2011,70.
[687] С. Тошева, *наведено дело,* 306.
[688] П. Пајкић, *наведено дело,* 222.
[689] М. Брашић, Краљевска задужбина на Опленцу, *Време* 16.8.1930, 3;

Краснова одустало се од те намере и крипта је прерађена по узору на цркву Сен Дени у Паризу, у чијој су монументалној крипти сахрањени француски владари. [690] Крипта је крстообразне основе, засведена полуобличастим и готским луковима, а у сваком краку крста су постављене по три гробнице. Узани прозори мале висине дају јој мистичну атмосферу. Надгробне плоче 39 гробница, уздигнуте десетак сантиметара од нивоа пода, рађене су од белог оникса. Пренос посмртних остатака Карађорђа 1930. године у маузолеј на Опленцу, симболично је означио завршетак његове градње.[691] Крипту маузолеја на Опленцу је 1934. године осветио патријарх Варнава,[692] а наредне године је за израду скулптуре Карађорђа, ангажован вајар Петар Палавичини.[693]

Маузолеј на Опленцу је постао незаобилазно место «југословенског ходочашћа», и једно од централних места слављења идеје Србије и династије Карађорђевића као Пијемонта југословенства.[694] Посебан „идеолошки и национални чин“, представљала је акција ношења зубље и паљења ватре на Опленцу, у којој је учествовало хиљаде појединаца првенствено младих.[695]

У истом периоду док су трајали радови на уређењу ентеријера и довршењу крипте на Опленцу, краљ Александар је ангажовао Николаја Краснова за израду пројеката, другог, за државу значајног маузолеја, капеле на Ловћену.[696]

Иницијатива за за пренос Његошевих посмртних остатака са Цетиња на Ловћен и обнову спомен-капеле, покренута је после завршетка Првог светског рата. На Цетињу је 1921. године формиран Одбор на челу са митрополитом црногорско-приморским Гаврилом Дожићем. Исте године је формиран и ужи Одбор у Београду. На првој

---

[690] П. Пајкић, Маузолеј на Опленцу, *Саопштења XVI*, Београд 1984, 224.

[691] М. Брашић, Краљевска задужбина на Опленцу завршена је, и почетком септембра примиће ковчег са костима Вожда Карађорђа, *Време* 16.08.1930, 1, 3.;.М. Брашић, Краљевска задужбина на Опленцу завршена је, и почетком септембра примиће ковчег са костима Вожда Карађорђа, *Време* 17.08.1930, 3-4.; М. Брашић, Данас ће се извршити пренос костију Вожда Карађорђа, *Време* 08.09.1930, 1.; М. Брашић, Пренос костију Вожда Карађорђа са старим ратним заставама у владарски маузолеј на Опленцу, *Време* 09.09.1930, 1 и 3-4.

[692] Аноним. Њ. Св. Патријарх Варнава осветио је крипту задужбинске цркве на Опленцу, *Политика* 13.07.1934, 11.

[693] Аноним, Београдски вајар г. Петар Палавичини ваја споменик Вожду Карађорђу који ће бити постављен на Опленцу, *Време* 20.02.1935, 7.

[694] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*...44.; A. Ignjatović, *Razlika u funkciji sličnosti*....70.

[695] О. Манојловић – Пинтар, „Тито је стена“ (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века, *Годишњак за друштвену историју* 2-3, Београд 2004, 96.

[696] О капели на Ловћену в. А. *Кадијевић, Један век тражења националног стила*...316-317; А. Кадијевић, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине*...225; Ж. Шкаламера, *Архитекта Никола Краснов*...113, 120-121. Др. Љубомир Дурковић-Јакшић, Истина о грађевинском материјалу са рушевине Његошеве задужбине на Ловћену, *Православље* бр. 83-84, година IV, 30. септенмбар 1970, 17.; Љ. Дурковић-Јакшић, *Његош и Ловћен,* Београд 1971, 161. Митрополит Данило, Његошу не треба маузолеј, *Православље* бр. 48, 13. година III, март 1969, 1-3; Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Землянченко, *наведено дело,* 146-148, 178.

седници Одбора у Београду, одлучено је да се изради саркофаг и обнови Црква на Ловћену. Одбор је 1921. године, поверио МГ израду пројеката за саркофаг у српсковизантијском стилу. Познати су пројекти које су радили архитекте; Николај Мишковски, Василиј Андросов, Жарко Татић, и две скице које је урадио Димитрије Ж. Јуришић.[697] Поред израде пројеката за саркофаг група архитеката МГ, је на захтев МВ септембра 1921. године, начинила двадесет и пет скица нове Његошеве капеле на Ловћену. Од израђених скица познате су четири скице, архитекте Светомира Лазића.[698] На две Лазићеве скице капела је пирамидалних форми, док је на друге две, по узору на првобитну капелу, кружне основе. Меморијални карактер Лазићевих капела пројектованих у романтичарско историцистичком духу наглашен је порталима или пирамидалним формама. Одбор је фебруара 1922. године, изгласао скицу–нацрт капеле, архитекте Виктора Лукомског.[699] После усвајања скице, због тешког прикупљања материјалних средстава и државних проблема у Црној Гори, дошло је до застоја у реализацији пројекта.

После рођења престолонаследника, краљ Александар је одлучио да о свом трошку подигне капелу на Ловћену.[700] Капела је по краљевој замисли требала да буде краљевска, а по стилу српска и православна, која треба да подсећа на задужбине старих српских владара, на Грачаницу, Студеницу и Жичу. Краљ је 1924. године, израду пројеката за капелу поверио Ивану Мештровићу, и дао му слободу да по својој замисли подигне на врху Ловћена „једну куполу“.[701] Интервенцијом црквених кругова код краља Александра, спречено је да се на Ловћену подигне Мештровићева грађевина, која је према пројектима подсећала на „египатску пирамиду“[702] и није била у српсковизантијском стилу. [703] Одбор је на препоруку краља Александра, који је био под притиском црквених власти, одлучио да се пројекат повери „најбољем стручњаку“ у МГ, архитекти Николају Краснову.[704]

---

[697] Љ. Дурковић-Јакшић, *Његош и Ловћен...* 160-165.
[698] Исто, 167-170.
[699] Исто, 171-173.; А. Кадијевић, Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946), *ГГБ* XLV-XLVI, Београд 1998/1999, 117.
[700] Аноним, Пренос Његошевих костију, *Политика* 26.12.1923, 3; Аноним, Његошеве кости, *Политика* 29.09.1923, 6.; Љ. Дурковић-Јакшић, *наведено дело,* 176.
[701] Аноним, Краљ је поверио г. Мештровићу да изради куполу Његошеву, на Ловћену, *Време* 9.04.1924, 6.
[702] М. Ђурковић, *Како се конструишу нације: црногорски случај*...18.
[703] По изјави Ивана Мештровића пројекат његов пројекат је одбијен од стране српских владика пошто није био у српсковизантијском стилу. в. у, З. Печар, Споменик Његошу. Разговор са уметником о пројекту споменика, *Борба* 02.02.1953, 5.
[704] Љ. Дурковић-Јакшић, *наведено дело,* 183.; А. Кадијевић, *Београдски период рада Виктора Лукомског*....117.

Пројекат који је Краснов осмислио по жељи митрополита Гаврила представља реконструкцију првобитне срушене капеле на Ловћену. Капела је обновљена 1925. године у академизираном стилу приморских кружних црквица. Скромних димензија складно је и ефектно уклопљена у постојећи амбијент. Краснов је урадио пројекат саркофага и целокупног унутрашњег мобилијара. Унутрашњост капеле осликао је Урош Предић, док је рељеф Св. Ђорђа израдио скулптор Живојин Лукић, а медаљу са ликом Његоша, вајар Ђорђе Јовановић.[705] Капела је освећена уз велике свечаности, у присуству краља и краљице 1925. године.[706] После Другог светског рата капела је срушена и замењена маузолејем изведеним по пројекту Ивана Мештровића.

Капела Радомира Путника и споменици заслужнима за отаџбину

Након завршетка Првог светског рата Народна Скупштина је покренула иницијативу да се изврши пренос посмртних остатака државника и војсковођа, који су вршећи своју дужност према држави, умрли и сахрањени у иностранству. Пренос и достојанствена сахрана, а потом и планови за подизање спомен-храма, требало је да истакну бригу државе о заслужним грађанима код нас, али и да сачувају углед државе у иностранству, с обзиром да је прошло више година од како су истакнути државници и војсковође сахрањени на страним градским гробљима.[707]

Народна Скупштина је 1923. године основала пројекат *Закона о Народном признању заслужнима за отаџбину*.[708] Међу заслужним грађанима који су требали да буду сахрањени уз државне почасти, и да им се као посебан знак признања и поштовања за велике услуге које су учинили за отаџбину подигне надгробни споменик, издвојени су војвода Радомир Путник, председник Народне скупштине Андра Николић, војвода Живојин Мишић, посланик Стојан Новаковић, министар финансија Лаза Пачу, посланик и министар Миленко Веснић, и прота Милан Ђурић. Споменици

[705] Аноним, Пренос костију владике Рада, *Време* 24.05.1925, 4.
[706] Аноним, Програм свечаности преноса Његошевих костију, *Време* 30.08.1925, 5.: М. Световски, У сенци Његошеве капеле, на врх Ловћена, 1660 метара над морем Јадранским, *Време* 06.09.1925, 3.;Б. Ковачевић, Његошева прослава, *Време* 20.09.1925, 1 и 3.; С. Краков, Краљ и Краљица на Цетињу, *Време* 21.09.1925, 1 и 3.; Аноним, Узнесење Његоша на Ловћен, *Време* 22.09.1925, 1.; Аноним, У краљевој задужбини на Ловћену, *Време* 22.09.1925, 4.
[707] Аноним, Наши хероји у Пантеону, *Политика* 06.01.1921, 2.; Аноним, Наши хероји у Пантеону, *Политика* 16.01.1921, 3.
[708] Пројект закона о Народном признању заслужним за отаџбину, *Политика* 09.10.1923, 2

су требали да буду подигнути и свим народним посланицима који су вршећи своју посланичку дужност умрли за време рата, као и погинулим и умрлим командантима дивизија и бригада.(чл.5). До подизања „храма споменика“, у који су сви заслужни грађани требали да буду пренети, надгробна обележја су требала да представљају привремени израз захвалности отаџбине.[709]

Закон о Народном признању заслужнима за отаџбину, Народна скупштина је усвојила 1925. године, на предлог Николе Пашића. Приликом усвајања Закона нагласак је стављен на пренос посмртних остатака народних посланика и војсковођа који су умрли у земљи или иностранству, и на адекватно обележавање њихових гробница. Војвода Путник је као најстарији и главно командујући војсковођа, пре и за време рата, издвојен у односу на остале војводе. Приликом усвајања закона, Министар вера Милош Трифуновић замолио је да се издвајање војводе Путника, не схвати као израз веће заслужности, у односу на остале војводе, већ као израз функције коју је заузимао за време рата.[710] Закон је једногласно усвојен од стране свих присутних. [711]

Надлежност за извршење *Закона о Народном признању заслужнима за отаџбину*, обезбеђивање кредита и реализација „храма споменика“ поверена је МВ, под чијим надзором је формиран стални Одбор. Акција за пренос посмртних остатака и подизање споменика започела је 1926. године.[712] Уз велике државне и војне почасти, и у присуству краља Александра, посмртни остаци заслужних за отаџбину сахрањени су 7. новембра 1926. године, на Новом гробљу у Београду.[713] Израда пројеката за гробнице и споменике поверена је 1926. године начелнику МГ, архитекти Петру Поповићу, [714] који је за израду пројеката за споменике ангажовао архитекту Николаја Краснова, док је сам израдио пројекат за капелу Радомира Путника. Није познато из којих разлога се одустало од пројеката које су израдили архитекте Петар Поповић и Николај Краснов, али се може претпоставити да је значај који је држава придавала

[709] Наредне године Министар вера по представци Милоја Васића предвидео је у пројекту закона о Народном признању заслужнима за отаџбину, „да пренос и сахрана заслужних грађана и подигнути надгробни споменици не значи искључење из спомен храма“ в. у, АЈ Фонд МВ 69. ф. бр. 128.
[710] Аноним, Признање заслужним за Отаџбину, *Време* 04.08.1925, 3.
[711] Исто.
[712]Аноним, Народно признање заслужнима за отаџбину, *Време* 06. 02. 1926, 5; Аноним, Народно признање заслужним за Отаџбину, *Време* 30.05.1926, 4.; Аноним, Пренос посмртних остатака наших великана из иностранства у Београд, *Време* 25.06.1926, 3; Аноним, Где ће бити сахрањен војвода Путник?, *Политика* 14.09.1926, 5.
[713] Истог дана су сахрањени: прота Милан Ђурић у Ужицу, Чеда Урошевић у Варварину, Димитрије Михајловић у Врању и Димитрије Средојевић у Атеници код Чачка.. О преносу в. у, Аноним, Посмртне почасти заслужним за отаџбину, *Време* 08. 11. 1926, 1.; Аноним, Величанствена поворка кроз шпалир од 100. 000 захвалних Срба, *Време* 08. 11. 1926, 3.
[714] О архитекти Пери Поповићу в. у З. Шипка – Ергелашев, Пера Поповић – живот и делатност, *ЗЛУМС* 16, Нови Сад 1980, 159-200.

сахрани и обележавању гробова заслужних за отаџбину, вероватно утицао да се наредне године распише општи конкурс како би се дошло до што прикладнијег решења.

Одбор за извршење закона о Народном признању заслужнима за отаџбину расписао је 24. фебруара 1927. године конкурс за израду идејних скица за надгробне споменике. Конкурс је трајао до 31. марта 1927. године, и продужен је до 30. априла исте године. Радови су подношени МВ, а право учешћа на конкурсу имали су сви скулптори и архитекте држављани Краљевине СХС, као и руски архитекти емигранти.[715] Споменици су подељени у три групе, према функцији коју су заслужни грађани имали. За сваку групу споменика расписан је посебан конкурс, тако да се могло конкурисати на сва три конкурса, или само на један. Једино је гробница војводе Путника требала да добије репрезентативно меморијално обележје, док је за остале споменике планирано да буду типски, и да се разликују у димензијама и амблемима.

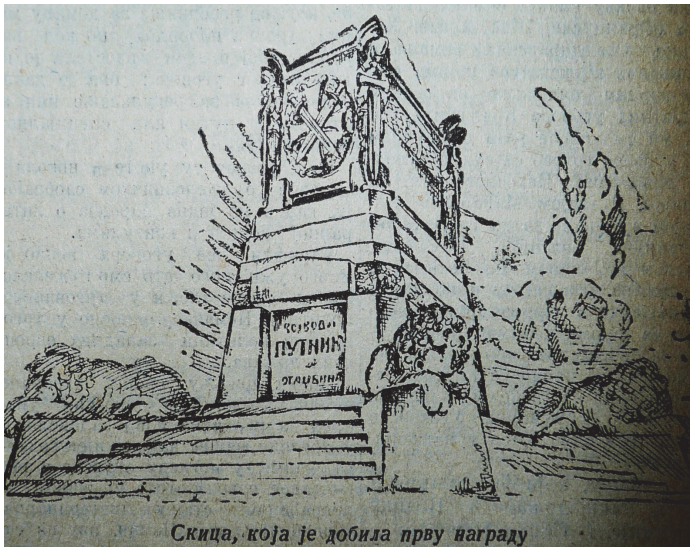

Сл. 74 Првонаграђена скица за споменик Радомиру Путнику арх, А. Дероко
(извор: лист Време 25.11.1927, 3.)

Прву награду на конкурсу добио је пројекат споменика војводи Радомиру Путнику, архитекте Александра Дерока. У листу *Политика*,[716] објављена је Дерокова првонаграђена скица за споменик војводи Путнику. Неколико месеци касније, скица је објављена и у листу *Време*, (сл. 74) када је одлучено, да споменик неће бити изведен по првонаграђеном пројекту. Поводом те одлуке Александар Дероко је послао свој коментар, постављајући питање „чему јавни конкурс, ако се на крају пројекти

[715]Аноним, Споменици заслужнима за Отаџбину, *Време* 22.02.1927, 5.; Аноним, Стечај за скице надгробних споменика заслужнима за Отаџбину, *Политика* 23.02.1927, 7.; Аноним, Конкурс за израду споменика великанима, *Време* 11.03.1927, 4.
[716] Аноним, Пројекат нагробног споменика војводи Радомиру Путнику, *Политика* 23.05.1927, 4.

поверавају коме они хоће, и чему учествовати на конкурсима, кад све и онако зависи не од стручног жирија, већ од оних од којих административно и материјално зависи извођење објекта.“[717] Дероков првонаграђени пројекат издваја се као његов једини рад замишљен у постсецесијском стилу, којим је можда желео, како наводи Зоран Јовановић, да се опроба у стилу који је у споменичкој архитектури користио његов савременик Иван Мештровић.[718] На одбацивање Дероковог пројекта вероватно је утицао интернационални стил у којем је споменик замишљен, а који по процени надлежних није одговарао великом националном херојy. Дероков споменик је у форми кенотафа наглашених кубичних форми, са хералдичким обележјима са ужих страна. Интересантно да је Дероко замислио споменик на високом степенастом постаменту окружен са четири стране лавовима. Лавови, који су у архитектури били својствени Николају Краснову, а раније коришћени на меморијалним спомен-чесмама, и за обележавање војних гробаља,[719] ретко су служили за обележавање индивидуалних спомен- обележја.

Од осталих конкурсних радова познат је део идејних скица за капелу Радомира Путника, архитеката Петра и Бранка Крстића, Димитрија М. Лека, Милутина Борисављевића и Александра Васића. [720] Браћа Крстић су се поред две идејне скице, које су рађене са елементима неороманичког и сецесијског стила, у форми кенотафа, одлучили да предају скицу капеле у академизованом српсковизантијском стилу.[721] Према предатој скици капела оставља утисак уздржаности и достојанства, прикладан оваквом типу објеката. Употреба мотива војничких глава, са шлемовима у поткуполном простору, требала је да нагласи њен војнички карактер.

У складу са својим личним уверењем Милутин Борисављевић је припремио неколико скица за споменик војводи Путнику.[722] На две скице представљено је монументално меморијално обележје, које својим димензијама и формом, пре одговара спомен-костурници, или споменику на неком централном тргу или посебно формираном простору. Борисављевић је на једној од скица представио спомен-обележје строгих академских форми са степенастим постаментом, и базом са кратким

[717] Аноним, Какве ћемо споменике подићи заслужним за отаџбину?, *Време* 25.11.1927, 3.
[718] З. М. Јовановић, *Александар Дероко*, Београд 1991, 81.
[719] Фигура лава обележава војна гробља у Сарајеву, Вису, Крагујевцу, док су капији Италијанског војног гробља у Београду изведене главе лавова у рељефу.
[720] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...* 29 -30.
[721] М. Ђурђевић, *Петар и Бранко Крстић*, Београд 1996, 14, и пројекти на странама 15--16.
[722] Скице капеле војводе Путника в. у, М. Борисављевић, *Архитектонски проблеми из монументалне, надгробне, црквене, декоративне, јавне, приватне и индустријске архитектуре*, Београд 1931, 13-15.

здепастим стубовима на које се ослања забат који носи стабло споменика у виду канелуираног стуба, са две стране обухваћеног каменом конструкцијом. На другој скици представио је варијацију првог решења са доминантним компактним стаблом. Целом површином стабла изведен је мотив крста са мачем. На трећој скици маузолеј је на високом постаменту и са кратким здепастим стубовима који носе забат. Споменик има две куле са пламеном на врху и целом површином стабла споменика изведен је мотив мача. Може се претпоставити да Борисављевићево решење, и поред тога што није позната скица коју је поднео на конкурс, није прихваћено вероватно зато што није рађено у националном стилу, и што је својом монументалношћу далеко надилазило потребе спомен-обележја намењеног једној личности, и простора на коме је требао да се подигне.

Димитрије М. Леко је доставио два пројекта за споменик војводи Путнику, и пројекат за споменик Стојану Новаковићу, без већег надахнућа.[723] На првом пројекту за споменик војводи Путнику Димитрије Леко је представио спомен-капелу, (сл. 75) отворену са све три стране, унутар које је на средини постављен лекит, а на задњем зиду биста војводе Путника. Спомен-капела је рађена у сведеном академском стилу са по два коринтска стуба постављена на све четири стране. Спомен-капела се завршава пирамидалним кровом. Други пројекат чини ограђени простор са скулптуром војводе Путника (сл. 76). Сличан пројекат са скулптуром унутар ограђеног простора, Димитрије М. Леко је израдио за споменик Стојану Новаковићу.

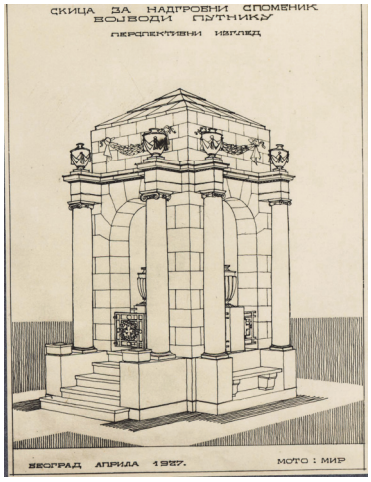

Сл. 75 Скица спомен-капеле Радомиру Путнику
арх Димитрија М. Лека

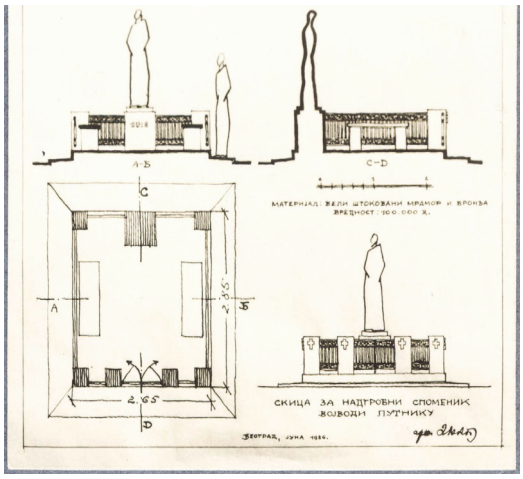

Сл. 76 Скица споменика Радомиру Путнику
арх Димитрија М. Лека

(извор: обе скице налазе се у породичној заоставштини Димитрија М. Лека, код господина Александра Лека)

[723] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....229.

Поред првонаграђеног Дероковог рада, као и мање више успелих конкурсних радова осталих архитеката, изградња капеле војводи Радомиру Путнику ипак је поверена архитекти МГ, Александру Васићу, док је израда типских споменика осталим личностима «заслужним за отаџбину» поверена такође архитекти МГ, Николају Краснову. Спомен-капела војводи Радомиру Путнику изведена је према пројекту Александра Васића из 1928. године, у позном српсковизантијском стилу,[724] са елементима ар декоа.[725] Изведена је у белом мермеру, и поред релативно малих димензија, има наглашен меморијални карактер (сл. 77). Спомен-капела није лишена достојанства и извесне узвишености, док је њен војнички карактер изражен у рељефима изведеним на све четири стране. Представе војника који стоје и клече погнутих глава, симболично одају пошту и чувају стражу над гробом војводе. Подигнута на главној стази Новог гробља, капела заузима централно место наглашавајући својим положајем значај сахрањене личности.

Сл. 77 Спомен-капела Радомира Путника арх. А. Васић
(извор: лична колекција)

Првобитне пројекте за споменике Заслужним за отаџбину Николај Краснов је пројектовао 1926. године.[726] Према тим пројектима, споменик је витких грацилних форми облика обелиска и истоветан за народне посланике и војсковође (сл. 78). Разлика између споменика намењених ратницима и народним посланицима је у амблему. Оно што се посебно издваја на овим скицама је горњи део стабла споменика

[724] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- средина XX века)*, Београд 2007, 27 и 29.
[725] М. Јовановић, *Француски архитект Експер и `ар деко` у Београду....* 67-84;
[726] АЈ Фонд МГ бр.62, зб. планова 251

оперважен на ивицама декоративно обрађеним ловоровим лишћем, који даје посебан утисак лакоће. Пројекти споменика витких форми и наглашене лакоће, очигледно да нису постигли ефекат монументалности и чврстине која би симболизовала заслуге грађана који су испод њих почивали, али и државе која је та обележја подизала. Државни споменици требало је да се монументалношћу и амблемима издвоје од осталих надгробних обележја, иако нису изабрана истакнута места за гробнице уз главне стазе, као што би се очекивало. Овај облик споменика Николај Краснов је нешто измењен применио, без декоративног ловоровог лишћа и амблема, неколико година касније на пројекту за спомен-чесму у центру Власотинаца (сл. 159).[727]

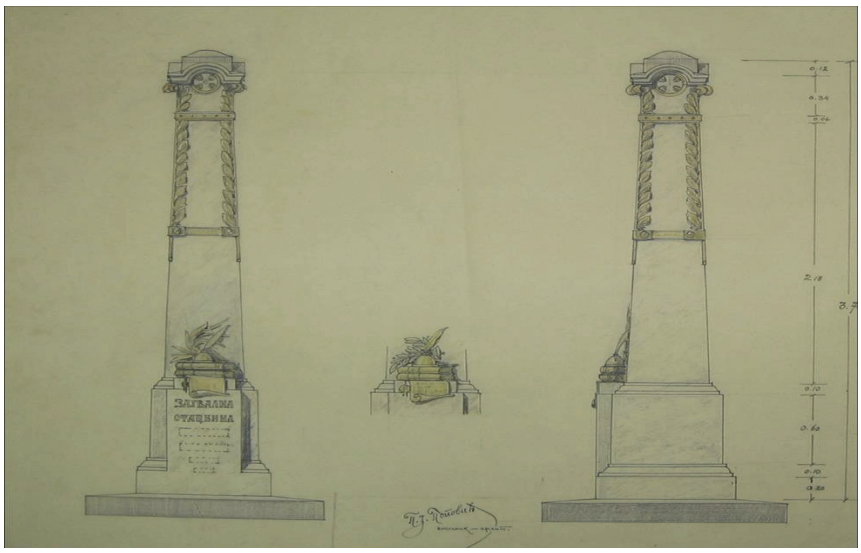

Сл. 78 Скица споменика заслужнима за отаџбину арх. Н. Краснова из 1926. године (извор: АЈ Фонд МГ бр.62, зб. планова 251)

Пројекте за споменике заслужнима за отаџбину Краснов је поново припремио две године касније.[728] Поред типа споменика који је требао да обележи гробове свих заслужних грађана, Краснов је урадио и одвојени пројекат за споменик Андри Николићу, у складу са захтевима породице и техничким могућностима.[729] Споменик је изведен у академском стилу, у форми преломљеног античког стуба,[730] а на захтев породице са старог на нови споменик постављен је рељеф *Деца,* док је за израду рељефа са ликом Андре Николића ангажован вајар Ђорђе Јовановић.[731]

[727] О спомен чесми у Власотинцу в. у. А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата,* Лесковац 1996, 111-112; Т. Стефановић, О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу, *Лесковачки зборник* XLVII, Лесковац 2007, 121-129.
[728] АЈ. Фонд МГ 62, зб. планова 420
[729] АЈ Фонд МГ 62, ф. 1504.
[730] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 430
[731] Рељеф *Деца* је 1892. године израдио Ђорђе Јовановић, и из тог разлога је породица инсистирала да рељеф са ликом Андре Николића такође ради Ђорђе Јовановић. Документација у АЈ Фонд МГ 62, ф. 1504.

Типски модел споменика се разликово по величини и по амблему, као што је то захтевано у годину дана раније расписаном конкурсу (сл. 79). [732] Споменици Стојана Новаковића, Вукомана Арачића, Илије Гојковића и пуковника Недића су висине пет метара, док је преосталих десет споменика висине три и по метра. Стабло споменика има дубоко усечену форму крста, коју ће у развијенијој варијанти Краснов применити на пројекту за споменик у селу Требулићу у Грчкој (сл. 67 и 68). Споменици су крутих академизованих форми, наглашено статичне композиције, и остављају утисак достојанства и монументалности. Симболизам је изражен у амблемима и чврстим монументалним формама споменика. По пројектима за споменике намењене војницима се види да је Краснов одбацио претходне амблеме са књигама и мачем и заменио их амблемом са шлемом и штитом са четири осцила, иза кога се налази ловорово лишће и дијагонално положен мач. Амблем за народне посланике састојао се од портрета личности, иза кога је ловорово лишће,[733] док су споменици војницима, изузимајући војводу Радомира Путника,[734] без портрета.[735] Скице амблема у неколико варијанти од бронзе и од камена израдио је 1927. године Петар Поповић, чиме би могле да се објасне промене у њиховом изгледу.[736]

Рељефи на спомеиницима су требали да буду од камена, али је Одбор за извршење Закона о заслужним за отаџбину изабрао скице од бронзе. По констатацији предузимача изабране амблеме технички је било немогуће извести од камена, док се бронза показала и као трајнији материјал. На мањим спомеиницима је требало извести барељефе за које је извођач планирао да ангажује скулптора Петра Палавичинија. Међутим, како се сазнаје из притужби извођача радова, Одбор није хтео да се ангажује око набављања фотографија, тако да до извођења планираних барељефа у одређеном року није дошло. Споменици заслужним за отаџбину су на крају завршени и постављени 1929. године, са изменама које су предвиђене у предрачуну и према

[732] Аноним, Надгробни споменик заслужнима за отаџбину, *Политика* 16.10.1928, 5.; Б. Костић, *наведено дело,* 22.
[733] Рељеф са ликом Стојана Новаковића, рад Ђорђа Јовановића, породица је имала пре подизања споменика, док су мотив ловоровог лишћа и књига симбол научног рада, накнадно додати. Рељеф са ликом Милана Мостића радио је скулптор Д. Арамбашић, док аутор рељефа на осталим спомеиницима није познат.
[734] У капели Радомира Путника постављен је бронзани рељеф са његовим ликом рад скулптора Ђорђа Јовановића из 1924. године.
[735] Рељефи са шлемом, штитом са четири осцила и ловоровим личћем и мачевимана изведени су на спомеиницима Вукоману Арачићу и Илији Гојковићу. Исти тип споменика, мањих димензија, подигнут је нешто касније «јаворском јунаку» Михајлу Илићу.
[736] АЈ Фонд МГ 62, ф. 1504.

могућностима извођача радова. [737] Рељефи са ликовима посланика постављени су на свим споменицима 1930. године.

Сл. 79 Споменици народним посланицима заслужнима за отаџбину,
изведени по пројекту Н. Краснов из 1928. године
(извор: лична колекција)

Споменици су постављени без посебних објава у штампи, или освећења. Приликом обележавања 2. новембра 1929. године у листу *Политика* је узгред поменуто да је народ положио цвеће на споменик Војводи Путнику. Свечано организованим сахраном и конкурсом за споменике, „Захвална отаџбина“ је испунила своју обавезу, док је подизање споменика била обична формалност. Неколико година касније проф. Бранко Поповић је истакао да се „на гробљу могу подизати само надгробни или погребни споменици. Споменици заслужним за отаџбину, који имају комеморативни карактер, треба да се подижу само ради украса града: у парковима, на трговима, скверовима, угловима улица. Специјално заслужним људима, који треба да уђу у Пантеон, треба резервисати место у граду.[738] Иако је процес производњења хероја отпочињао свечаном сахраном, а гробови националних хероја постајали једно од места њихове трајне меморије, подизање споменика изван гробља, имало је за циљ преусмеравање пажње са смрти (појединца) на живот (националне идеје).[739] У овом случају и поред ангажовања Скупштине, Министарства и Одбора све се завршило само на местима њихове «трајне меморије» односно на гробљу. Споменици «заслужнима за

[737] Аноним, Споменици заслужнима за Отаџбину, *Политика* 19.09.1929, 8.
[738] Аноним, Да ли га оставити на гробљу, као што је предвиђено, или га поставити на видно место у вароши?, *Време* 17.05.1930, 5.
[739] М. Тимотијевић, *Хероизација песника Војислава Ј. Илића*....188; А. Павићевић, Споменици и/или гробови-Сећање на смрт или декорација, *Спомен места, историја, сећања* Зборник Етнографског института 26, Београд, 2009, 52.

отаџбину», изузимајући капелу Радомира Путника, нису добили комеморативни значај, као што ни у каснијем периоду ова значајна акција покренута са државног нивоа више није помињана.

Спомен-цркве и спомен-капеле костурнице

У периоду од 1918 до 1930. године највећи број меморијалних објеката су чиниле спомен-цркве и спомен-капеле са костурницама. Законом о уређењу војничких гробаља предвиђено је да се десет година након формирања гробља, посмртни остаци пренесу у посебно формиране костурнице, над којима су требале да буду подигнуте капеле или цркве за одржавање помена и паљење свећа. Надлежност за уређење војничких гробаља и формирање костурница, поверена је православном одељењу МВ, а преко њега парохијском свештенству. Спомен-цркве и спомен-капеле костурнице су подизане прилозима грађана, које су сакупљали посебно формирани Одбори. Планови су обично добијани од МГ, али су за њихову израду могли бити ангажовани и локални архитекти.[740] Спомен-цркве и капеле су обично подизане у близини гробаља, и најчешће у срединама где није постојала црква. На овај начин спомен-цркве су задовољавале две функције, биле су место трајне меморије, сталног присећања на страдале у рату, и место на којем су се обављала богослужења. Костурнице су обично формиране, у виду посебно пројектованих крипти, испод олтарског простора или наоса, а у појединим случајевима поред цркава, или у оквиру црквених порти. Над костурницама формираним у црквеним портама обично је подизан једноставни споменик у форми обелиска са крстом на врху или спомен-плочом, док су спомен-цркве са костурницама, обично обележаване спомен-плочама са исписаним именима палих ратника, и у формалном погледу већином се нису издвајале од осталих цркава подизаних у међуратном периоду.

Једна од првих меморијалних спомен-цркава подигнута после рата је црква костурница Св. арханђела Михаила у Штимљу, на Косову,[741] подигнута на иницијативу Друштва Кнегиња Љубица. Изградња спомен–цркве започета је 1912. године, по

[740] О црквама у међуратном периоду в. у, В. Обреновић, Српска црквена архитектура 1918-1941 – токови и обележја, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 2008;
[741] О цркви у Штимљу, О. Ножинић, *Јелисавета Начић*...283-284.; А Кадијевић, *О архитектури националног стила на Косову и Метохији*...166 (са старијом литературом),

пројекту архитекте Јелисавете Начић, [742] а завршена је после рата, 1922. године, када је покренута акција за прикупљање средстава за њено довршење.[743] Спомен-црква је подужне, крстообразне основе развијеног уписаног крста са једним октогоналним кубетом над централним простором. Издваја се као строг академизован пример српског стила, без конкретног угледања на неки средњовековни споменик. Фасаде су рашчлањене уским, плитким лучним нишама, а портал је украшен са два прислоњена стубића са капителима. Наглашени спољни калкански зидови, представљају одраз рашке традиције. На спомен карактер цркве указују једино спомен-плоче на јужном и северном зиду цркве.[744] Спомен-плочама на цркви, и текстовима у штампи, спомен-црква у Штимљу је истакнута као спомен-храм од изузетног националног значаја. Вероватно под утицајем Друштва Кнегиња Љубица, ова спомен-црква је узета као узор за спомен-цркву на Делиграду. Приликом освећења, на Видовдан 1923. године, Милка Вуловић, председница Друштва Кнегиње Љубице, цркву је предала народу.[745]

Првих година после рата почињу ископавања посмртних остатака, и уређују се костурнице за цивилне жртве рата. Поред костурнице у Саборној цркви у Нишу, гради се спомен-капела са костурницом у Мачванском Прњавору и спомен-капела са костурницом уз спомен-школу у Сурдулици. Градњом спомен-костурница за цивилне жртве, требало је међународним комисијама указати на велики број цивилног становништва које је страдало у рату.[746] Помоћ за подизање ових објеката дали су држава и краљ.

У Саборној цркви у Нишу, 4. септембра 1921. године сахрањени су посмртни остаци 99 свештеника и монаха побијених од стране Бугара 1915. године, на територији нишке епархије. Посмртни остаци су првобитно пренети из Јанкине падине, поред Кременице и Јелашничке Клисуре, и смештени у два сандука у Ћеле Кули. Одатле су ковчези свечано пренети и положени у гробницу формирану у јужном делу

[742] О арх. Ј. Начић, в. у, Д. Ђурић–Замоло, Прилог познавању живота и рада архитекте Јелисавете Начић (1878-1955), *ГГБ* XXXVI, Београд 1979, 149-161. О. Ножинић, *наведено дело,* 275-292; Д. Ђурић-Замоло, Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета, *ПИНУС,* Записи 5, Београд 1996, 43-46.

[743] Аноним, За храм у Штимљу, *Политика* 19.09.1919, 3.; Аноним, За цркву у Штимљу, *Политика* 02.08.1921, 3.

[744] На јужном зиду цркве се налазила плоча са натписом „Спомен плоча осветницима Косова војводама Радомиру Путнику, Живојину Мишићу, Глигору Соколовићу, Слава погинулима за Косово. Архитекта г-ђица Јелисавета Начић“. На северној страни налазила се плоча са натписом „ Одбор госпођа Књегиња Љубица, основан 1899. г. за Српску православну цркву, и Срби Штимљани“, в. у, О. Ножнић, *Јелисавета Начић*...283.

[745] Аноним, Освећење цркве у Штимљу, *Политика* 23.06.1923, 5.; Аноним, Освећење цркве у Штимљу, *Политика* 03.07.1923, 3-4.

[746] О начину истицања војничке и цивилних жтава после Другог светског рата в. у, O. Manojlović Pintar, A. Ignjatović, Redefinisanje sećanja (1) *Istorijske paradigme. Helsinška povelja* januar-februar 2008, 32.-33;

Саборне цркве у Нишу. Изнад гробнице је узидана спомен-плоча са именима свих жртава, а планирано је да се тај део цркве претвори у посебан храм посвећен сабору српских просветитеља и мученика.[747]

Продор аустроугарске војске у Србију пратила су велика страдања српског народа највише у областима око Дрине. У области Мачве, после Шапца, највише је страдао Мачвански Прњавор, у коме је од 4. до 17. августа 1914. године убијено 352 становника.[748] Жртве су биле сахрањене широм Прњавора и околних места.[749] Велики број жртава и суровост њиховог страдања, навели су становнике села да свим страдалим подигну заједничку спомен–капелу са костурницом.[750] Иницијатива за подизање костурнице покренута је 1920. године, када је формиран Одбор, и објављени први апели за прикупљање добровољних прилога за њену изградњу.[751] За почасног председника Одбора постављен је др Арчибалд Рајс, који је већ у току 1914. године, непосредно после погрома, пратећи српску војску, испитивањем становништва, утврђивао број жртава и места где су сахрањене. У Београду је 1921. године, формиран посебан пододбор, за прикупљање добровољних прилога за изградњу капеле, чији је председник био Никола Пашић, а потпредседник др Арчибалд Рајс.[752] Чланови Пододбора су били: војвода Петар Бојовић, министар финансија др Коста Кумануди, уредник „Политике“ Јован Тановић и други. Помоћ за изградњу спомен-костурнице је дао и краљ Александар, а прикупљање прилога редовно је праћено у штампи, са бројним апелима у којима је навођен, не само број жртава, већ и начин на које су страдале. Прилоге су давале институције, а по броју датих прилога посебно су предњачили официри и породице изгинулих официра.

---

[747] Аноним, Нова Ћеле-кула, *Политика* 04.09.1921, 1.; Аноним, Свештеници – мученици, *Политика* 09.09.1922, 1.

[748] Љ. Грчић, Прњавор у Мачви – село одликовано Карађорђевом звездом за храброст, *Глобус* вол. 37, бр. 31, Српско географско друштво, Београд 2006, 100. У периоду када су објављивани апели још увек није био утврђен тачан број страдалих, знало се да их је преко 329.

[749] О злочинима в. У А. Р. Рајс, *Шта сам видео и преживео у великим данима.* Београд 1997; Б. Кесић, Мађари су у Прњавору набијали људе на колац и пекли их као овце, док су над женама вршили бестидна насиља и клања, *Време* 12.12.1934, 5.

[750] О костурници в у: Р. Николић-Д.Ст. Павловић, Конзерваторско-рестаураторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе на непокретним културним добрима 1947-1982, у: *Културно наслеђе Србије. Заштита и уређење 1947-1982*, Београд 1982, 118; М. Соколовић, Прњавор, спомен – капела са костурницом, Београд; *Чувари Баштине*...129-130; А. Кадијевић-С. Марковић, *Милан Минић: архитекта и сликар,* Пријепоље 2003, 27-37, 39-10; М. Грчић, Љ. Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина:* Географска студија, Београд 2002. Љ. Грчић, *Прњавор у Мачви*....99-108.; Прњавор, спомен-капела са костурницом, у *Споменичко наслеђе Србије*.... 326.

[751] Аноним, Прњаворска костурница, *Политика* 03.10.1920, 3;

[752] Аноним, За костурницу у Прњавору, *Политика* 02.06.1921, 1.

Спомен–капела са костурницом у Мачванском Прњавору, изведена је по пројектима архитекте Милана Минића, који је по завршетку Техничког факултета у Београду радио у МГ.[753] У периоду када је подигнута спомен-капела у Мачванском Прњавору је представљала један од најзначајнијих националних меморијалних објеката.

Пројекти за капелу настали су у периоду између 1921. и 1922. године, када су и одобрени од стране МГ.[754] На састанку Одбора одржаном 1922. године, одлучено је да се почне са изградњом, и до августа 1922. године капела је подведена под кров.[755] За потребе унутрашњег уређења наставило се са прикупљањем прилога, с обзиром да је капела својим унутрашњим сликаним програмом, требала да представља трајно сећање на страдање и мучеништво, али и опомену за будућност.

Спомен-капела са костурницом подигнута је у порти цркве, уз саму ограду, која одваја црквену порту од основне школе која је спаљена у прогрому аустроугарске војске, и обновљена је после рата. Подизањем костурнице у порти цркве, и у близини школе у којој је страдао велики број људи, остварена је духовна и симболичка веза са простором на којем се догађај одиграо. У костурницу су положене кости страдалих мештана Прњавора и Љешнице, као и официра, који су пали у борбама око Прњавора. У исто време, капела је постала и споменик, за све оне војнике чије су кости остале расуте на разним бојиштима од 1912 до 1918. године, и чија су имена исписана на унутрашњим зидовима капеле.[756] Костурницу је отворио Арчибалд Рајс, 5. новембра 1922. године када је, уз присуство краљевог изасланика, и других истакнутих званица, извршен свечан пренос посмртних остатака страдалих,[757] док је отварање костурнице и филмски документовано.[758] Спомен-капела костурница је осликана и освећена 18.6.1939. године.[759]

---

[753] О арх. М. Минићу, в. А. Кадијевић - С. Марковић, *Милан Минић: архитекта и сликар,* Пријепоље 2003. (са старијом литературом), А. Кадијевић, Прилог проучавању живота и дела пријепољског архитекте Милана Минића, *Новопазарски зборник* 28, Нови Пазар 2004, 133-142; А. Кадијевић, О сарадњи Габријела Мијеа са Миланом Минићем, архитектом и сликарем, *Зборник радова Ниш и Византија* IV, Ниш 2006, 59-64.
[754] Исто, 39.
[755] Аноним, Костурница у Прњавору, *Политика* 15.08.1922, 5
[756] А. М. Н, Костурница у Прњавору, *Политика* 05.11.1922, 1.
[757]А. М. Н, Костурница у Прњавору, *Политика* 05.11.1922, 1; Аноним, Свечаност у Прњавору, *Политика* 06.11.1922, 5.; Р. А. Рајс, Прњаворска костурница, *Политика* 09.11.1922, 2-3.; У позиву одбора на освећење од 15.10.1922 названа је новом „Ћеле Кулом" документација у, АЈ, Фонд МВ, ф. 127,
[758] Љ. Грчић, *наведено дело,* 103.
[759] Аноним, У Прњавору и Лешници јуче су освећени споменици невиним жртвама рата, *Политика* 19.06.1939, 9.

Орнаменте на вратима, терацо под и мозаик капеле радио је ликорезац Јосиф Блажек, а фреско декорацију сликар Ристо Боцарић.[760] Капела је изграђена од камена, као једнокуполна грађевина сажетог уписаног крста, на чијим спољним угловима су изведене полуколонете, које се појављују и на октогоналним кулама Минићевог Курсалона у Бањи Ковиљачи. Портали и орнаментика су изведени у неовизантијском стилу, док се у лучним преломљеним забатима примећују утицаји псеудо-исламске традиције.[761] По навођењу Александра Кадијевића на капели у Прњавору превлађују романски над византијским елементима, којима се Минић имплицитно залагао пре за „југословенски“ него строго једнонационални „српски слог“, што га приближава архитектонским опредељењима Ивана Мештровића и појединим ставовима Александра Дерока.“[762] Преузети историјски мотиви из најразличитијих градитељских епоха, и облик неистакнутог кубета, неорганског укомпонованог у целину, овај објекат остављају без посебне везе са националним градитељским наслеђем.[763] Обрадом троугаоних оштрих тимпанона највишег спрата, Минић је антиципирао завршну композицију звоника у свом родном месту.[764]

Сл. 80 Спомен-капела костурница у Мачванском Прњавору арх. М. Минић
(извор: лична колекција)

Капела нема потребну монументалност и узвишености која би требало да остави утисак маузолеја намењеном великом броју жртава (сл. 80). Скромност овог

[760] Љ. Грчић, *нав. дело,* 103-104.
[761] А. Кадијевић-С. Марковић, *наведено дело,* 37.
[762] Исто, 54.
[763] Исто, 40.
[764] А. Кадијевић, О архитектури звоника цркве Св. Василија Острошког у Пријепољу, *Новопазарски зборник* 27, Нови Пазар 2003, 144.

меморијалног објекта рађеног у „југословенском слогу“ требала је да сећа на страдање цивилног становништва у прогрому, не привлачећи превише пажње.

Скромне димензије и једноставно формално решење капеле, које споља не привлачи посебну пажњу, своју праву историју открива једноставним натписом,[765] и унутрашњим сликаним програмом, којим је сачувана успомена на страдања и мучења српског народа. Сликаним програмом су страдалници за отаџбину постали мученици уздигнути у сакралну сферу. У три лунете су насликане историјске композиције са темом страдања прњаворског народа: *Стрељање на железничкој станици у Лешници, Школа у пламену из које мајке избацују децу кроз прозоре, а коју аустроугарски војници дочекују на бајонете* и *Распеће седамнестогодишњег младића, Николе Пејића између коња*. Иконографија сликаног програма ратне злочине претварала је у борбу за хришћанску веру и нацију, и измештала их у друго време и простор. Сваку од слика пратио је одређени текст којим се експлицитно наглашава и слави мученичство, а на догађаје ставља ореол светости. На осам мермерних плоча исписана су имена сахрањених и оних које треба памтити као жртве рата. Спомен-простор око капеле, у црквеној порти, допуњен је бистама краља Александра и Арчибалда Рајса, постављеним у каснијем периоду (сл. 81).

Сл. 81 Прилсз спомен-капели у М. Прњавору са бистама краља Арчибалда Рајса и краља Александра (извор: лична колекција)

[765] Над вратима костурнице постављена је мермерна плоча на којој је рељефним словима урезан натпис: *„Славно је за отаџбину умрети. Жртвама аустроугарских зверстава 4. августа 1914. г. подиже ову Костурницу као и споменик изгинулим ратницима 1912-1918. народ српски За владе Њ. В. Краља Александра 1922. г.“*

У Прњавору је подигнуто више споменика у знак сећања на жртве аустроугарског злочина почињеног 4. августа 1914. год.[766] Због бројних жртава и јуначког отпора 1914. године, указом Њ. В. Краља Александра, бр. 22 од 9. јуна 1934. године, Прњавор је одликован за храброст Орденом Карађорђеве звезде с мачевима– четвртог реда.

Пар година после завршетка рата започета је изградња спомен-капеле намењене жртвама ратних погрома у Сурдулици. Међународна Анкетна комисија, на челу са Арчибалдом Рајсом, утврдила је да су 1915. године Бугари побили између две и три хиљаде становника из околине Сурдулице.[767] Ископавање посмртних остатака жртава завршено је 11.10.1919. године, а Одбор за подизање спомен-костурнице, на челу са Милом Лекићем, учитељем из Сурдулице, основан је по завршетку рата.

Спомен-капела костурница подигнута уз зграду гимназије у Сурдулици, једноставног и споља ненаметљивог решења, изведена је по пројекту архитекте Петра Поповића, начелника МГ, који се издваја као најзначајнији протагониста националног стила у српској архитектури.[768] Петар Поповић је пре рата урадио значајан број пројеката за меморијалне објекте, већином приватне спомен-капеле и надгробне споменике. У периоду рата урадио је пројекте за спомен-цркву на Крфу, и др, док је у послератном периоду урадио пројекте за; спомен-плоче у згради Ректората, споменик у Смедереву, спомен-капелу Војводи Путнику и један број спомен-цркава са костурницама.[769]

Спомен-капела са костурницом у Сурдулици[770] је подигнута на месту где је пронађен један број посмртних остатака сурдуличких жртава, и „сазидана да буде помен мртвима, а наук живима како се умире за отаџбину.“ Темељи костурнице су освећени на Видовдан 1922. године, док је говор на освећењу одржао председник Народне скупштине др. Иван Рибар.[771] Капела је освећена 24. августа 1924. године у присуству краља Александра, краљице, представника владе и патријарха Димитрија.

---

[766] О подигнутим споменицима у Прњавору в. у Љ. Грчић, *наведено дело,* 105-106.
[767] Аноним, Сурдулица, *Политика* 12.10.1919, 1-2.
[768] О П. Поповићу в. З. Шипка – Ергелашев, Пера Поповић – живот и делатност, *ЗЛУМС* 16, Нови Сад 1980. (са старијом литературом), З. Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*...151-152. К. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...305; *Лексикон неимара*...330; А. Кадијевић, Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији, *ЗЛУМС* 40, Нови Сад 2012, 225-240;
[769] З. Шипка – Ергелашев, *Пера Поповић – живот и делатност*...196, 198-199
[770] А. Стаменковић, Градитељска баштина Сурдулице, *Лесковачки зборник* LI, Лесковац 2011, 200-203; Р. Дојчиновић, Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010, Сурдулица 2011; А. Кадијевић, Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012)-од заборава до обнове, *Лесковачки зборник* LII, Лесковац 2012, 155-164; А. Кадијевић, *Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији*...235-237;
[771] Аноним, Видовдан у Сурдулици, *Политика* 29.06.1922, 3.;

Приликом освећења, испод поплочаног пода капеле, положени су сандуци са посмртним остацима сурдуличких жртава. Престо у костурници је осветио епископ нишки Доситеј 7. јула 1925. године.[772] На једном камену узиданом у унутрашњи зид капеле постављена је мртвачка лобања са забијеним бугарским бајонетом, као „језив украс“ капеле и документ бугарских зверстава. Над олтарским простором у плиткој ниши постављен је надгробни споменик у форми пирамиде.

Гимназија у Сурдулици је започета и завршена 1923. године, и у формалном погледу припада типу школских објеката подизаних у овом периоду. На првом спрату је образована дворана за свечаности, а у приземљу фискултурна сала и велика учионица са географском картом „слободне Краљевине“.[773] Гимназија је пројектована у академском стилу, трочлано рашчлањене фасадне површине, без секундарне архитектонске пластике, по пројекту архитеката Влаха Буковца и Петра Поповића.

Спомен-капела је подигнута уз јужну страну гимназије, у виду тробродне грађевине са посебно наглашеним средишњим делом, и прилагођена је зиду школе (сл. 82). Капела је зидана опеком са соклом од грубог тесаника, а споља је омалтерисана и окречена. Унутрашњост капеле засведена је над издигнутим средишњим делом попречним полуобличастим сводом који замењује кубе. Изведена је у српсковизантијском стилу, мада су на капели уочљиви и неоготички и неоморавски елементи, са доминантним чистим фасадним површинама и наглашеним декоративно обрађеним поткровним венцем и лунетама. Над улазним порталом око табле са натписом у лунети изведени су флорални мотиви. Са бочне стране капеле изведена је трифора над којом је декоративно обрађена розета. Флорални мотиви се срећу на Поповићевим спомен-плочама у аули Универзитета, спомен-плочи над костурницом у Костолцу, као и на надгробним капелама. Истоветни поткровни венац и крст изведени су на приватној капели коју је Петар Поповић пројектовао за породицу Лацковић на Новом гробљу у Београду. Скромног и ненаметљивог решења спомен-капела у Сурдулици је требала да буде помирљиво решење, посебно због лоших односа са суседном Бугарском. С том намером приликом освећења костурнице, у листу *Политика* издвојен је говор Косте Тодорова, који је испред бугарске заједнице код нас,

[772]Аноним,. Сурдулица, *Политика* 12.10.1919, 1-2.; Аноним, Видовдан у Сурдулици, *Политика* 29.06.1922, 3.; Ж. Вукадиновић, Сурдулица, *Политика* 24.08.1924, 3-4.; К. Тодоров, О Сурдуличким зверствима, *Политика* 24.08.1924, 4.; Аноним, Тужна свечаност у Сурдулици, *Време* 24.08.1924, 1.; Аноним, Освећење костурнице, *Време* 25.08.1924, 1.; Аноним, Јуче је освећен престо у костурници, *Време* 28.07.1925, 4.; Љ. Стојковић, Помен жртвама у Сурдулици, *Време* 27.07.1930, 1.; Аноним, Сурдулица је ове године одала пијетет трагичним жртвама из 1915-1918, *Време* 27.07.1931, 2.
[773] Ж. Вукадиновић, Сурдулица, *Политика* 24.08.1924, 3.

истакао „да гомиле кости и лубање у Сурдулици неће бити споменик мржње према Бугарима и бугарском народу, већ само једна страшна напомена да су непријатељи тих двају народа једни исти и да су исти џелати клали и Србе и Бугаре“.[774]

Сл. 82 Спомен-капела са костурницом уз зграду гимназије у Сурдулици арх. П. Поповић (извор: лична колекција)

Временом су жртве страдале у бугарским погромима почеле да падају у заборав, тако да су у штампи почели да се јављају апели за заштиту спомен-костурнице.[775] Бугари су капелу 1941. године демолирали, а 1943. године срушили,[776] о чему сведочи спомен табла коју је 1974. године СУБНОР поставио на зграду школе.

Велики број српских војничких гробаља на простору данашње Македоније, утицао је да се велика пажња посвети подизању меморијалних објеката на овом простору. На интезивно подизање спомен-цркава костурница, поред бројности српских војничких гробаља, утицало је Уједињење српске православне цркве и улазак Македоније у састав Краљевине Србије, односно Југославије. У околини Штипа у овом периоду подигнуте су две спомен-цркве са костурницама, од којих је од посебног националног значаја био спомен-храм палих ратника на Брегалници.

Иницијатива за подизање споменика страдалим ратницима на Брегалници покренута 1924. године, са идејом да је споменик величанственији „ако на оном месту,

[774] К. Тодоров, Коста Тодоров о сурдуличким зверствима, *Политика* 24.08.1924, 3.
[775] Аноним, Поред спомен костурнице у Сурдулици копа се јама за смештај прљаве воде, *Време* 28.08.1937, 5.
[776] У Рајчевић, *Затирано и затрто о уништеним српским споменицима*... 26-28.

где је највише проливено њихове крви, подигнемо храм – храм наше туге и бола.“[777] Спомен-црква је замишљена да у исто време буде костурница свих страдалих у српско-бугарском рату. Спомен-цркву је подигао народ, на узвишици између Штипа и штипске железничке станице, у месту Каленица, где су вођене прве борбе са Бугарима. У костурници су сахрањени посмртни остаци војника пренети са Јежевог поља, Калиманског поља, Рајчанског Рида и других места где су вођене борбе са Бугарима. Године 1926. године, у костурницу су пренети и посмртни остаци изгинулих ратника са гробља у Радовишту.[778]

Спомен-црква је изведена у српсковизантијском стилу у алтернацији камена и опеке по пројектима архитекте Петра Поповића,[779] или по другим изворима вајара Ивана Мештровића.[780] Изграђена је од тесаног гранита из Маденске реке и прошарана циглом. Спомен-црква у Штипу је триконхосне основе, са ниским октогоналним кубетом и наглашеним забатним завршецима масивног кубуса централне грађевине (сл. 83).[781] Изведена је по узору на стару српску византијску архитектуру са плитким византијским кубетом и наглашених кубичних форми. Издваја се по богатој полихромији фасадних површина, што је у стилском погледу може повезати са пројектима које је Петар Поповић радио за спомен-цркву на Крфу.[782] Поповић је на овом објекту преузео као узор косовску и вардарску школу српске средњовековне архитектуре.[783]

Унуташњост капеле је живописана фрескама у византијском стилу. Четири нише испод кубета испуњене су сликама српских светаца *Св. Саве, Св. Симеона, Св. Стефана Дечанског и Св. Стефана Првовенчаног*. Изнад улазних врата са унутрашње стране насликан је српски грб. Са спољне стране, изнад врата узидана је велика мермерна плоча са натписом „*За владе Њ. В. Краља Срба, Хрвата и Словенаца захвални Брегалчани ослободилачкој српској војсци палим борцима у битци са Бугарима на Брегалници 1913 године“*. Испод капеле је подигнута крипта у коју је смештен велики саркофаг од мермера са посмртним остацима ратника. Крипту је исликао руски сликар Андреј Биценко. Ранији живопис Косте Хегедушића је уништен,

[777] Аноним, Споменик борцима са Брегалнице, *Политика* 02.01.1924, 3.
[778] Аноним, Пренос костију наших изгинулих војника у штипску костурницу, *Време* 18. 11. 1926, 1.
[779] Пројекат за цркву Поповић је урадио у периоду боравка у Риму 1916. године. З. Шипка–Ергелашевић, *наведено дело*, 159-202; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...354.; У Рајчевић, *Затирано и затрто о уништеним српским споменицима*... 79-80.
[780] К. Грчев, *наведено дело,* 268.
[781] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...* 354.
[782] Планови Поповићеве цркве за Крф в. у, Архив Србије, Фонд МГ, зб. планова бб.
[783] А. Кадијевић, *Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији*...237.

јер није одговарао српском духу. Неуобичајен избор сликара за православну капелу,[784] на крају је довео до њиховог пресликавања на захтев православне цркве. Фреске је вероватно пресликао руски сликар Андреј Биценко, који је осликао крипту, и у истом периоду подигнуту гробљанску спомен-капелу код Новог Села у Штипу. [785] Спомен–цркву костурницу у Штипу, осветио је 27. октобра 1929. године [786] епископ злетовско-струмички Вењамин, у присуству генерала Стевана Хаџића. Спомен-црква је срушена 1941. године.

Сл 83 Спомен-капела у Штипу арх. П. Поповић
(извор: фотографија из личног фонда професора Александра Кадијевића)

Неколико година касније на војничком гробљу у месту Сењак, код Штипа, подигнута је спомен-капела костурница у којој су сахрањени посмртни остаци 1.300 војника погинулих и умрлих од 1915 до 1918. године. Темеље спомен-капеле осветио је епископ Вењамин, 14. децембра 1930. године,[787] а капела са костурницом је завршена и освећена 1. децембра 1931. године. Капела је крстообразне основе, и изведена је у академизованом српско-византијском стилу, од тесаног камена и цигала, по узору на старе српске задужбине. На спомен-капели се издвајају три портала надвишена забатима са звоницима на врху (сл. 84). У стилском погледу слична је касније подигнутој спомен-костурници у Удову, наглашене монументалности и чисте

[784] Као аргумент да је Иван Мештровић пројектант цркве у Штипу коришћен је податак да је за сликара изабран Коста Хегедушић са којим је Мештровић сарађивао. Интересовање Мештровића за „панславизам“ и његов боравак у истом периоду код дрворезбара Нестора Алексејевића.
[785] J. J, Освећење нове цркве у Штипу, *Политика* 07.05.1930, 5.
[786] В. Ђорђевић, Прослава ослобођења Брегалнице и освећење спомен-костурнице у Штипу, *Време* 28. 10.1929, 7.; J.J, Освећење костурнице у Штипу, *Политика* 13.10.1929, 8.; Аноним, Са освећења костурнице у Штипу, *Политика* 30.10.1929, 6.
[787] Аноним, Војничка спомен капела у Штипу, *Политика* 18.12.1930, 7.

геометријске артикулације, која намеће строгост и модерну чистоћу, као и одређено експресивно својство,[788] мада се по порталима и изузетној декоративности може сврстати у дела аутентично и слободно схваћеног српско-византијског стила. По унутрашњости капеле налазиле су се мермерне плоче са именима чланова одбора и добротвора. Изнад улазних врата на плочи је уписано „*Спомен-костурница палим за отаџбину од 1915-1918 године*.“[789] Сликани програм је радио сликар Бора Вучковић, по узору на средњовековно српско сликарство, а од фресака се посебно издвајало, у источном делу цркве, *Распеће Исуса Христа* смештено у пејзаж Брегалнице, и на десној страни зида фреска са ликом *Ђорђа Кратовца*. Спомен-капела је срушена у Другом светском рату.

Сл. 84 Скица спомен-капеле у Сењаку код Штипа
(извор: лист Политика 18.12.1930, 7.)

Посебан значај овим спомен-црквама и спомен-капелама давао је унутрашњи сликани програм, у којима је истицано страдање народа (Мачвански Прњавор), представљање српских светитеља утемељитеља српске државности (Штип – Каленица) или превођење страдања српског народа за нацију у сакралну сферу (смештање Распећа у пејзаж Брегалнице у цркви у Штипу-Сењак). Други значај су имали инкорпорирани државни грбови и спомен-плоче којима је указивано на меморијални карактер објекта.

У околини Битоља, у селима Буково и Довлеџик, подигнуте су две спомен-цркве са костурницама, сличног архитектонског решења. Спомен-црква Св.

[788] К. Грчев, *наведено дело,* 268-269.
[789] Ј.Ј, Освећење нове војничке костурнице у Штипу, *Политика* 23.11.1931, 6.; Аноним, Споменик борцима, палим за слободу Штипа, *Време* 26.10.1931, 4.; Аноним, Освећење спомен костурнице палим ослободиоцима Брегалнице, *Време* 03.12.1931, 5.

Богородице у Букову посвећена сељацима и војницима изгинулим од 1912 до 1918. године, подигнута је на гробљу. Иницијативу за подизање спомен-капеле покренуо је народ на челу са председником општине Василијем Богдановићем, и уз благослов митрополита скопског Јосифа. Августа 1933. године цркву је осветио епископ Николај Велимировић.[790] Црква је основе сажетог уписаног крста, са централном куполом на пандантифима и четири централна стуба постављена до зидног платна. Поред централног улаза на западној страни, црква има и мали бочни улаз са јужне стране. На објекту се издваја високи сокл од природног камена и лучни портал на два стуба на западној фасади. Црква је подигнута у слободно схваћеном српско-византијском стилу, без посебних елемената који би нагласили њен меморијални карактер, или неки директан узор из прошлости. Поред сличности са појединим црквама подигнутим у Македонији,[791] на основу стилских карактеристика, није могуће одредити пројектанта. Меморијални карактер објекта истакнут је натписом над улазним вратима „*Спомен-капела за изгинуле у рату 1912-1918 год*“.

Црква костурница Св. арханђела Гаврила у Довлеџику подигнута је 1927. године. Црква је основе сажетог уписаног крста, са једним слепим кубетом које још више наглашава збијене масе у горњој зони. Објекат је без декоративних елемената, једноставних форми, изведен у српско-византијском стилу, док кровне конструкције овај објекат приближавају формама народног – фолклорног стила. Костурница висине два метра, смештена је испод целе површине цркве што је утицало да црква буде подигнута на високом соклу. У планирани простор за костурницу није дошло до преноса посмртних остатака војника сахрањених по гробљима у околини Битоља.[792]

У овом периоду српско меморијално градитељставо допуњују и пројекти за спомен-цркве у Долно Калаглару и Шаркамену, архитекте Владимира Девића. [793] По пројекту из 1927. године, спомен-капела у селу Шаркамену,[794] је основе сажетог уписаног крста са троделним олтарским простором и једним кубетом. И поред богате декорације на розетама, изнад портала и бочним странама објекта, уочава се да нису планирана хералдичка или друга обележја којим би била истакнута меморијална функција (сл. 85 и 86)

---

[790] Аноним, У Букову код Битоља освећена је спомен-црква, *Вардар* 27.8.1933, 3.; К. Грчев, *наведено дело,* 199.
[791] Г. Грчев, *наведено дело,* 200.
[792] Исто, 207-208.
[793] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...*313.
[794] АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 403.

Сл. 85 Скица Спомен-капеле у Шаркамену арх. В. Девић
(извор: АЈ Фонд МГ, зб. пл. 403)

Сл. 86 Скица Спомен-капеле у Шаркамену арх. В. Девић
(извор: АЈ Фонд МГ, зб. пл. 403)

Поред пројекта за спомен-капелу у Шаркамену, Девић је прерадио Мегнеров пројекат за спомен-капелу костурницу у селу Каласлару поред Велеса.[795] Спомен–капела Св. Краља Стефана Дечанског у селу Долно Каласларu (Караслари), подигнута је као меморијални споменик војницима изгинулим у ратовима од 1912 до 1918. године, и ратницима умрлим од колере 1913. године.[796] Одбор за подизање костурнице[797] се августа 1927. године обратио МВ, са молбом да одобри подизање костурнице, пошто су сељаци почели да преоравају гробље.[798] На иницијативу митрополита Варнаве и неколико националних радника из Велеса, 1928. године започета је изградња капеле.[799] Спомен-капела је завршена 1929. године, и приликом њеног освећења, у костурницу су смештене кости 1.500 војника погинулих и умрлих у ратовима од 1912-1918. године, као и кости националних радника погинулих за време турске владавине и бугарске окупације.[800] Капела има два звона од којих је једно поклон Краља Александра, а друго Министарства војске. Из захвалности краљу

[795] На пројекту у АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 401. уписано је костурница код села Карагларе (Грчка). Да је реч о костурници у Долно Каласлару потврђују касније објављене скице у дневној штампи.
[796] Група аутора, *Чувари баштине*....164.
[797] Аноним, Краљев прилог за споменик ратницима у Караслару, *Време* 24. 12. 1926, 5.; Аноним, Костурница наших војника близу Велеса, *Политика* 15.01.1928, 7.; М. С, Освећење костурнице у Караслару, *Политика* 07.08.1929, 6.;
[798] АЈ Фонд МВ. 69 ф. 127
[799] Аноним, Костурница наших војника близу Велеса, *Политика* 15.01.1928, 7.; Аноним, И село Томислављево у срезу велешком подиже костурницу изгинулим војницима свога среза, *Време* 11.08.1928, 2;
[800] М. С, Освећење костурнице у Караслару, *Политика* 07.08.1929, 6.; Аноним, Освећење костурнице у Караслару, *Политика* 03.09.1929, 6.

Александру грађани су упутили захтев Министарству Унутрашњих дела да се име села промени у Томислављево.

Сл. 87 Скица капеле у Караглару арх. В. Девића
(извор: АЈ Фонд МГ зб. пл.401)

Сл. 88 Скица капеле у Караглару арх. В. Девића
(извор: лист Политика 03.09.1929, 6.)

Спомен-капела је квадратне основе сажетог уписаног крста, а грађена је у комбинацији камена и опеке, без декоративних елемената чиме је наглашен меморијални карактер (сл. 87 и 88). Архитектонски стил је заснован на традиционалним обрасцима, средњовековног градитељства и слободно схваћеног српско-византијског стила, без већих тенденција у редефинисању и независној употреби сопствених елемената.[801] Кубе је изведено, као један вид комбинације коцкастог звоника–кубета, са бифорама, што делимично антиципира Коруновићеву капелу у Кучкову.

Највећи број спомен-капела у међуратном периоду је пројектован у српсковизантијском стилу, или у духу романтичарског историцизма. Међу примерима академски компонованих спомен-капела издваја се пројекат Димитрије М. Лека, за спомен-капелу на гробљу у селу Соровићу,[802] који је Леко израдио, вероватно неколико година пре него што их је изложио на Првом салону архитектуре, 1929. године.[803] Спомен-капела је квадратне основе, пирамидалне структуре, пројектована као ратнички маузолеј, што је наглашено нагим мушким фигурама са мачевима на

[801] К. Грчев, нав дело, 269.; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....257.
[802] Није познато да ли је капела изведена.
[803] Б. Којић, *наведено дело,* 185-193.

предњој, и уз бочне стране капеле (сл. 89). Леков маузолеј је заснован на моделу академски конципираних маузолеја са елементима ар декоа. Инкорпориране фигуре на угловима фасаде срећу се и на изведеној капели Радомира Путника архитекте Александра Васића, док у формалном погледу подсећају на гиганте изведене на споменику-костурници на Гучеву.

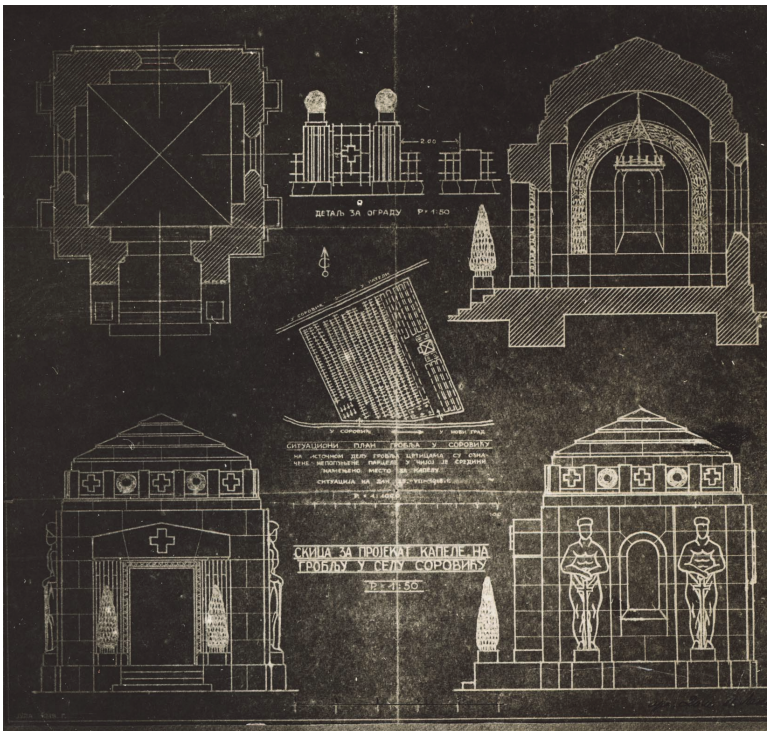

Сл. 89 Пројекат спомен-капеле у Соровићу арх. Димитрије М. Леко
(извор: налази се у породичној заоставштини Димитрија М. Лека која се налази код господина Александра Лека из Београда)

Поред српских спомен-цркава и спомен-капела подигнутих на подручју Македоније, које су првенствено пројектоване на узорима старог српског, односно слободно схваћеног српсковизантијског стила, у овом периоду на подручју Србије почињу да се подижу спомен-цркве у неоморавском стилу.[804] Типу неоморавских цркава припада спомен-црква костурница у селу Рогојевцу, код Горње Груже из 1929. године,[805] док нешто сложеније решење изведено у комбинацији моравских узора, али и архитектуре хиландарске цркве представља спомен-црква костурница у Лебанима.[806]

Спомен-црква у Лебанима посвећена погинулим у ратовима од 1912-1918. године, подигнута је добровољним прилозима становника Лебана и среза јабланичког,

[804] О црквама у неоморавском стилу в. у, В. Обреновић, *наведено дело,* 263-280;
[805] АЈ Фонд МВ 69 ф. 113.; Аноним, Освећење цркве–костурнице у селу Рогојевцу, *Политика* 03.11.1929, 6.; Л. Л, Освећење костурнице стрељаних Гружана, *Политика* 05.11.1929, 8.; Ст. Г. Павловић, Двадесетогодишњица од стрељања тридесет пет Гружана, *Политика* 21.03.1937, 16.
[806] О цркви у Лебанама в. А. Кадијевић, С. Марковић, *наведено дело,* 128-129.

уз помоћ краља Александра. Градња цркве је започета 1929, и до 1932. године је подведена под кров. Радови на довршењу цркве су у међувремену обустављени, тако да су се 1939. године појавили апели да се помогне њено довршење. Црква је триконхосне основе, са кубетом над централним простором. У односу на касније развијен тип неоморавских цркава издваја се по дванестостраном кубету и отвореном егзонартексу са осмоугаоним кубетом (сл. 90). Дванестострано кубе је можда инспирисано Милутиновом хиландарском црквом с краја тринаестог века. Припрата са звоником изведена је у каснијем периоду.

Изнад улаза у цркву постављена је бела мермерна плоча, на којој је златним словима урезано; „*Спомен-црква, костурница подигнута помоћу Њ. В. Краља Александра I у знак захвалности жртвама погинулим за Краља и отаџбину. Лебане 1932. године*“.[807] Осим спомен-плоче не постоје друга обележја која би указивала на меморијални карактер спомен-цркве.

Сл. 90 Спомен-црква у Лебанима
(извор: http://sr.wikipedia.org/sr)

Спомен-црква у Рогојевцу је триконхосне основе са једним кубетом, и у периоду када је подигнута није имала припрату са звоником.

[807]Аноним, Црква костурница у Лебанима са великом ватром у кандилу, *Политика* 26.11.1932, 9.; Аноним, Лебанци чекају на довршење своје цркве, *Политика* 30.04.1939, 17.

Спомен-цркве и спомен-капеле Василија Андросова

Василиј Михаиловић Андросов као руски емигрант у Србију је дошао након Октобарске револуције 1919, а маја 1920. године запослио се у МГ, где је радио у Секцији града Београда и Одсеку за богомоље и јавне споменике Архитектонског одељења. [808] Радећи при Одсеку за богомоље и јавне споменике МГ, Андросов је дао значајан допринос српском меморијалном градитељству кроз бројне пројекте спомен-цркава и спомен-капела на којима је остварио разноврсност просторних концепција и ликовних решења, прилагођених захтевима средине у којима су подизане. Његове прве пројекте одликује академски сигуран цртеж, као и складна композиција слојевито градираних кубичних волумена градских и мањих сеоских цркава. Забати на прочељу његових првих цркава у Србији су лучног или троугаоног облика, прекинути крстастим мотивом у темену. Типичан стил Андросова у сакралном градитељству постаће и парови ниских прислоњених стубића, распоређених дуж средишњих зона и око тамбура кубета.[809] Спомен-цркве које је Андросов пројектовао, формално и функционално се не разликују у односу на њему својствене типове цркава које нису имале меморијални карактер. Међу спомен-црквама које је Андросов пројектовао издвајају се објекти који су посвећени ратницима, неком догађају или личности, и спомен-цркве костурнице које су се функционално разликовале у посебно пројектованом простору намењеном костурници. Спомен-капеле представају формално одређен, и по Андросовљевом стилу, препознатљив тип објеката. Од објеката архитектонско-споменичког карактера које је Андросов извео позната је једино спомен-костурница у Врању.

Међу првим пројектима меморијалног градитељства које је Андросов израдио по доласку у Србију је спомен-црква у селу Врдилама. Пројекат за спомен-цркву Св. Богојављења у Врдилама представља један од ретких сачуваних пројеката на којем стоји натпис „Споменик изгинулим у рату“, и најранији пример објекта на којем је Андросов остварио синтезу меморијалних и сакралних елемената. Испред спомен-цркве, по пројектима су планирана два топа и широки плато око цркве, чиме је посебан

[808] О В. Андросову в. у, А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....257-271; А. Кадијевић, Василије Михаилович Андросов (1872-1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги, *Ужички зборник* 29/2005. (са старијом литературом); А. Кадијевић, Градитељи цркава на подручју шумадијске епархије у деветнестом и двадесетом веку (1), у *Српска православна епархија шумадијска: Шематизам 3*, Крагујевац 2000, 154-164.; А. Кадијевић, Цркве Василија Андросова у Лесковцу и околини, *Лесковачки зборник* XXXV, Лесковац 1995, 75-79; *Лексикон неимара*... 4.

[809] А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов...,* 202.

нагласак стављен на меморијални карактер објекта. На спољним зидовима цркве, испод богато декорисаних розета са северне и јужне стране, налазе се мермерне плоче са именима изгинулих ратника из врдилске парохије. У овом случају Андросов се одлучио да двојаку, сакралну и меморијалну, намену објекта нагласи спајањем класичних форми црквеног објекта заснованих на основама српсковизантијског стила, и постављањем топова на широком платоу, на угловима обележеног куглама-ђуладима често заступљеним на меморијалним спомен-костурницама архитектонског типа (сл. 91). На изведеном објекту топови и ђулад су изостављени,[810] и нису се поновили ни на једној од касније изведених спомен-цркава, као ни на каснијим плановима које је за тај тип објеката радио Андросов. За одбацивање елемената преузетих из ратничког реквизиторијума, топова, пушака и сл., вероватно је утицала политка цркве, по којој су спомен-цркве са или без костурнице обележаване најчешће само спомен-плочама.

Сл. 91 Скица спомен-капеле у Врдилама арх. В. Андросов
(извор: АЈ Фонд МГ62, зб. пл. 260)

Спомен-црква у Врдилама, посвећена жртвама балканског и европског рата, започета је 1922, а завршена 1926. године.[811] Подигнута је на темељима старије црквице на месту где се налазио гроб борца за слободу, попа Николе Костића. Спомен-црква је основе уписаног крста и изведена је у академизованој варијанти српсковизантијског стила са елементима моравског стила и сецесије изражене на

[810] У датим описима спомен-цркве приликом освећења помиње се само да је црква украшена спомен-плочама.

[811] М. Лечић, *наведено дело,* 72 и 100; *Календар СПЦ* 2006....211. Црква је подигнута највероватније између 1922. и 1923. године. Прота Севатије Божић описује у чланку из 1925. године да је црква богато декорисана и у унутрашњости. е в. у С. Божић, При освећењу нове цркве у Врдилама, *Преглед цркве епархије жичке*, 1925, бр. 1 -2, 20 – 23.; Аноним, Спомен-капела у Врдалима, *Политика* 23.10.1926, 6. На плановима које је Андросов израдио нема датума када су настали, али се на основу наведених података може закључити да црква у Врдилама представља један од његових раних пројеката.

спомен-плочама и секундарној архитектонској пластици. Портал цркве је богато декорисан розетом изнад лунете у којој је представа Богојављења. Цркву је осветио епископ жички Николај Велимировић 28. августа 1936. године, а звоно за цркву тешко 210 килограма је пре погибије поклонио Краљ Александар. [812]

План цркве у Врдилама искоришћен је пар година касније за цркву у Горњој Мутници, али без меморијалних плоча, и са минималним разликама, првенствено у декоративним елементима.

Међу раним пројектима спомен-црква издваја се пројекат за цркву Св. Андрије Првозваног, код Подујева, из 1924. године.[813] По жељи краља Александра, који је дао скроман прилог за њену градњу, црква је подигнута на брегу где је био стари турски мерђез, и „има непроцењиву националну вредност подсећајући насељени српски народ на славну прошлост, и ослобођење и стварање велике Југославије.“[814] Црква је посвећена Св. Андрији Првозваном, по крсном имену Карађорђевића.[815] Подигнута је и освећена 1935. године, као спомен-црква, без костурнице. Захваљујући месту на коме је подигнута, а којим је наглашена доминација хришћанства над исламом, као и посветом Св. Андрији који се повезивао са династијом Карађорђевића, имала је посебан идеолошки значај. Црква је подужне крстообразне основе са једним кубетом, споља полигоналне олтарске апсиде, изграђена у српско-византијском стилу.

Поред цркава које су имале карактер спомен-објеката, у овом периоду долази до подизања спомен–капела намењених појединцима, од стране државе, државних институција или удружења. Међу првим подигнутим објектима овог типа издваја се спомен-капела добротвора Велимира Михаила Теодоровића.

Пројекат за спомен-капелу Велимира Михаила Теодоровића на Новом гробљу у Београду, Василиј Андросов је израдио у сарадњи са Петром Поповићем 1926. године. Спомен-капела је завршена 1927. године, када је извршен свечан пренос посмртних остатака Велимира Теодоровића у гробницу испод капеле. Капелу је подигао Државни Савет, као управник задужбине Велимиријанума, док је свечано откривање споменика,

---

[812] С. Божић прота, При освећењу нове цркве у Врдилама, *Преглед цркве епархије жичке* бр. 1 -2„ 1925, 20 – 23. М. Капичанин, Епископ г. Николај осветио је јуче спомен цркву у селу Врдилама, *Политика* 29.08.1936, 9.; Аноним, Освећење спомен-цркве у селу Врдилу, *Гласник српске православне цркве патријаршије* год. XVII, бр. 24-25, Сремски Карловци 1936, 566-567.

[813] О цркви у Подујеву, в. у, А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*...203.; А. Кадијевић, *О архитектури националног стила на Косову и Метохији*...169-170. В. М. Ивановић, Црквени споменици XII-XX века, у *Задужбине Косова*, Призрен-Београд 1987, 533.

[814] Аноним, Подизање православне цркве у Подујеву, *Политика* 27.6.1930, 6.

[815] Аноним, Прва црква у Подујеву после Косова, *Политика* 07.06.1935, 10; Аноним, Освећење прве саборне цркве на Малом Косову, *Политика* 07.06.1935, 5.

који својим положајем заузима место у средишту Алеје великана, обављено на дан смрти добротвора, 13. фебруара 1928. године.[816] Капела је квадратне основе, са високим постољем, надвишена пирамидалним блоком (сл. 92). Изведена је у српско-византијском стилу са постсецесијским елементима истакнутим у горњој зони. Изнад улаза у капелу изведена је мермерна плоча са именом добротвора, а над њом у лунети, у мозаику изведена је икона Св. Николе, крсне славе Обреновића. На врху се капела завршава лучном нишом и куполом, док су у поткуполној зони у рељефу изведене представе анђела. Мотив анђела може се приписати архитекти Петру Поповићу, који је овај мотив извео на приватној капели Владимира Лацковића и надгробном споменику на гробници породице Ђукановић, оба објекта подигнута пре Првог светског рата, на Новом гробљу у Београду. Поповић је представама анђела, сведених на дечије главе са крилима, покушао да у рељефну пластику транспонује мотиве анђела који су се јављали на српским средњовековним фрескама, као и у барокном сликарству и скулптури. Може се претпоставити да је Петар Поповић покушао да у фунералној уметности широко заступљен западнохришћански модел анђела рађен у пуној пластици, замени православним, формираним на основу доступних средњовековних сликаних узора. Пројекат капеле је највећим делом рад Василија Андросова, пошто је овај тип објекта узео као узор за касније пројекте ратничких спомен-капела са костурницама у Трновачи и Буковој глави.

Сл. 92 Спомен-капела Велимира Михаила Теодоровић,
арх. В. Андросов и П. Поповић
(извор: лична колекција)

[816] Аноним, Свечани пренос посмртних остатака покојног Велимира Михаил Теодоровића, великог народног добротвора, *Политика* 19.05.1927, 8.

У периоду када је капела Теодоровић пројектована, уследиле су критике од браниоца модернизма Косте Страјнића, који је у свом памфлету о храму Светог Саве, искористио прилику да истакне; да се за цену од 300.000 динара, колико је Држави Савет дотирао изградњу капеле Теодоровића, израда пројеката није морала поверити непознатим чиновницима МГ.[817]

Неколико година касније Андросову је поверена израда планова за спомен–цркву Св. арханђела Гаврила у Радовању, посвећену Вожду Карађорђу, родоначелнику династије Карађорђевић.[818] Подизање цркве било је од посебног националног значаја, што је истакнуто текстовима у тадашњој штампи. Становници села су доласком краља Петра на престо још 1904. године формирали Одбор за подизање споменика Вожду Карађорђу. Избијање ратова прекинуло је акцију за прикупљање средстава, која је настављена 1919, али је до коначног обнављања, односно формирања Одбора дошло 1924. године када је за његовог председника изабран Гаврило Адамовић. Када је Одбор сакупио довољно средстава за подизање споменика, становници села Радовања су изразили жељу да се уместо споменика Карађорђу подигне спомен-црква, и при том су обећали помоћ и бесплатну радну снагу.[819]

Темељи цркве положени су тридесет метара источно од места где су Новица Новаковић и Вујица Вулићевић, покопали Карађорђа и писара Наума. Ограђено место је до тада било обележено само једним дрвеним крстом. По предању на месту где су ископани темељи цркве налазила се колиба Драгића Војкића у којој је Карађорђе на спавању убијен, што су при копању потврдили нађени остаци огњишта. Темеље спомен-цркве осветио је 13. јула 1928. године патријарх Димитрије, том приликом истакавши да је „Карађорђе мученички завршио свој рад и зато треба да његов споменик буде црква.“ Прочитана је повеља, коју је по неким тврдњама краљ Александар својеручно написао, и у којој је између осталог наведено да „*И докле траје имена српског, хрватског и словеначког нека живи успомена на Вожда народа српскога наследника његове крви и његовог имена што служише увек и вазда народној слави и величини Србина и народне државе*“.[820] По интерпретацији објављеној у листу

[817] К. Страјнић, *Светосавски храм–Јавни апел званичним факторима српске цркве и југословенске државе*, Београд 1926, 15.
[818] О цркви у Радовању в. А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*...217. А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...258-259.
[819] М. Брашић, Освећење спомен-цркве Карађорђу у Радовању, *Време* 27.07.1930,
[820] Аноним, За довршење спомен-цркве великом вожду Карађорђу, *Време* 28.02.1930, 7.

Време у повељи је истакнута захвалност Карађорђу, што је пре толико година покренуо први идеју да дође до народног јединства међу Србима, Хрватима и Словенцима.[821]

Зидање цркве почело је 1928, а завршено је 1930. године. Цркву је осветио епископ Јован 26.7.1930. године, [822] том приликом истакавши да је нама „српска црква од постанка била чувар народних традиција, народне свести и народних идеала, она је била ризница свију народних добара....Једном таквом великану није се могао подићи бољи и живљи споменик.“[823] У позиву Одбора на освећење истакнуто је да је Карађорђе „заснивач: наше слободе, државе и јединства...Дужност је наша да се поклонимо сенима његовим и посетимо место погибије на којем је сада подигнут споменик-црква захвалница.“[824] Свечаност освећења цркве је започела у цркви Покајници да би се потом завршила у Радовању. По предрачуну црква је коштала двестапедесет хиљада динара, без унутрашњих радова. Сељаци су сами превлачили материјал и давали добровољне прилоге, а помоћ од педесет хиљада динара коју је Краљ обећао сељаци су одбили истакавши да ће цркву подићи сами у знак захвалности Карађорђу.[825]

Сл. 93 Спомен-црква у Радовању арх. В. Андросов
(извор: лична колекција)

[821] Аноним, Освећење спомен-цркве Карађорђу у Радовању, *Време* 27.07.1928, 3.
[822] Аноним, Спомен црква Вожду Карађорђу у Радовању, *Политика* 14.3.1930, 7.; Аноним, Освећење спомен цркве Вожду Карађорђу, *Политика* 21.7.1930, 4; М. Шантић, Свечано освећење цркве захвалнице у Радовању, *Политика* 27.7.1930, 5.; Аноним, Јучерашњи помен Карађорђу у селу Радовању, *Политика* 27.07.1940, 9.; Аноним, Радовањ, Црквене вести – домаће, *Гласник српске православне цркве патријаршије год.* XI, бр. 15, Сремски Карловци 1930, 237.
[823] М. Брашић, Освећење спомен-цркве Карађорђу у Радовању, *Време* 27.07.1930,
[824] Аноним, Освећење спомен цркве Вожду Карађорђу, *Политика* 21.07.1930, 4.
[825] Ђ. Николић, Освећење камена темељца цркве Вожду Карађорђу, *Политика* 27.07.1928, 5.

Спомен–цркву у Радовању[826] Андросов је пројектовао у старом византијском стилу (сл. 93). Црква је триконхосне основе, сажетог уписаног крста, са једном куполом. Проскомидија и ђаконикон су усечени у зидне масе и нису наглашени споља. Црква је саграђена у опеци, није омалтерисана, и нема посебне декорације, тако да оставља утисак топлине. Рађена је по узору на чувене Андросовљеве неоморавске типове грађевина триконхосне основе, али је захваљујући природној боји опеке добила посебан утисак старине. Прозори, врата као и окулуси су украшени радијалним ређањем опеке, без посебних обрада. Црква је на соклу, а фасаду хоризонтално рашчлањује само један кордонски венац. На угловима куполе су постављене прислоњене колонете са капителима, а у кровним конструкцијама је наглашено степеновање маса, до доминантне тачке на куполи.

Пројекат за звонару и црквену кућу радио је председник одбора Адамовић, док је звоно са натписом[827] поклонио Војно-технички завод из Крагујевца. Иконостас је поклон краља Александра, а иконе су рађене по узору на фреске манастира из јужне Србије.[828] На улазу у цркву постављена је мермерна плоча са натписом *„Црква захвалница Вожду Карађорђу. Захвална Југославја 1930. године*.“ На унутрашњем зиду је постављена црна мермерна плоча са златним словима у спомен на писара Наума Крнара, коју су поставили његови потомци. Код бившег гроба Карађорђа и његовог писара Наума подигнута су два венјака, чиме је простор око цркве почео да се уобличава у један вид меморијалног комплекса.

Месец дана после освећења цркве завршени су радови на уређењу маузолеја на Опленцу. Том приликом 31. августа 1930. године, свечано је обављено откопавање гроба са посмртним остацима Карађорђа из његове цркве у Тополи. Свечани пренос је обављен 8. септембра 1930. године, када је свечано освећена црква на Опленцу.[829] Тиме је освећење цркве захвалнице у Радовању претходило, за историју српског народа значајном догађају, преносу посмртних остатака Карађорђа у задужбину Карађорђевића на Опленцу.

---

[826] О архитектури цркве у Радовању в. А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....259.; А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*....212.

[827] „Вожду Карађорђу благодарни народ Шумадије и свеукупне Краљевине Југославије у знак вечне захвалности за владе Краља Александра Првог Карађорђевића“, Са друге стране звона је државни грб и натпис Артиљеријско-технички завод Крагујевац.

[828] М. Шантић, Свечано освећење цркве захвалнице у Радовању, *Политика* 27.7.1930, 5.

[829] М. Брашић, Краљевска задужбина на Опленцу завршена је, и почетком септембра примиће ковчег са костима Вожда Карађорђа, *Време* 17.08.1930, 3.; М. Брашић, Данас ће се извршити пренос костију Вожда Карађорђа, *Време* 08.09.1930, 1.; М. Брашић, Пренос костију Вожда Карађорђа са старим ратним заставама у владарски маузолеј на Опленцу, *Време* 09.09.1930, 1 и 3-4.

Поред наведених пројеката у овом периоду Андросов је 1930. године извео пројекат ограде за војно гробље на Крфу, у националном стилу, једноставних форми рађених у камену,[830] без уметничких претензија (сл. 94).

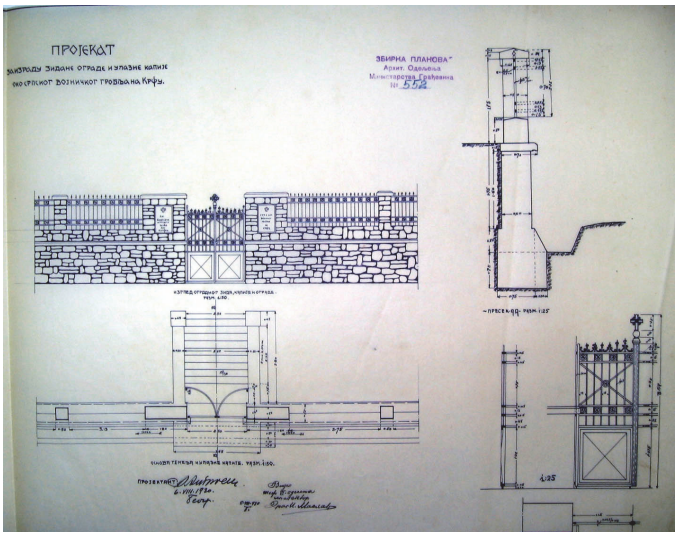

Сл. 94 Пројекат ограде војног гробља на Крфу арх. В. Андросов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 552)

Приватне спомен-капеле

Са развојем грађанског друштвеног слоја и јачањем материјалних могућности у периоду деветнаестог века долази до оживљавања средњовековне традиције подизања задужбинских цркава у којима су сахрањивани ктитори, али и подизања приватних надгробних капела, које су представљале израз индивидуалне побожности. Приватне спомен-капеле су често рађене у еклектичним стиловима и далеко слободније интерпретације декоративних елемената у односу на гробљанске задужбинске цркве, које су већином биле одређене богослужбеном функцијом и текућим стилским тенденцијама. Задужбинске цркве, и поред тога што су у њима сахрањени ктитори, имале су јавну богослужбену намену, што је утицало да буду већином грађене у српсковизантијском стилу по плановима које је одобравало МГ. Слободнија примена историјских стилова на приватним надгробним капелама делом је условљена средином и захтевима наручиоца. У овом периоду се као репрезентативни примери издвајају три капеле подигнуте на подручју Војводине.

[830] АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 552

Капела Дунђерски подигнута је као гробна капела ктитора, у периоду од 1920. до 1928. године, на породичном имању Богдана Дунђерског у близини Бечеја.[831] Изграђена је по пројектима чешког архитекте Јосипа Крауса из Земуна. Црква је основе слободног крста са једним кубетом и портиком испред улаза на западној страни, решеном у виду плитког трема засведеног малим кубетом. Северна и јужна страна је украшена трифорама, док је на источној страни полигонална апсида. На југозападној страни капеле одвојена од саме грађевине налази се кула звоник. Црква је изведена у академизованом српско-византијском стилу, са прозорима декорисаним у моравском стилу (сл. 95). Иконостас је осликао Урош Предић, а рељефи у бронзи са ликовима Дунђерског и Уроша Предића, рад су Ђорђа Јовановића.[832]

Сл. 95 Капела Дунђерски, арх Јосип Краус
(извор: http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs)

Архитекта Дака Поповић је извео два пројекта за приватне спомен-капеле, капелу у Црној Бари и Мошорину.[833] Задужбинар спомен-капеле у Црној Бари био је Ненад Вујин, велики српски народни добротвор, који је све своје покретно и непокретно имање у Црној Бари оставио Матици српској у Новом Саду. Приходом од земље Матица српска је основала фонд „Задужбина Ненада Вујина“ из чијих средстава је 1926. године и подигнута капела породице Вујин.[834] Радове је извео предузимач Душан Тошић из Новог Сада. Капела представља једноставно формално решење

[831] О капели в. Српско црквено градитељство у Војводини између два светска рата, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XXI, Нови Сад 2000, 43, 41-42.; Н. Куртовић – Фолић, П. Медовић, Б. Кулић, М. Ђекић, *наведено дело,* 237-239.
[832] Бечеј, кепела Дунђерски, у *Споменичко наслеђе Србије*...129.
[833] О архитекти Даки Поповићу в. у, В. Митровић, Градитељски опус Даке Поповића (1886-1967), *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XX, Нови Сад 1999; *Лексикон неимара*...326-327.
[834] В. Митровић, *Српско црквено градитељство у Војводини*....43; С. Љ., *Капела Вујин, Заштитар* 1. Зборник заштите непокретних културних добара, МЗЗСК, Суботица 2006, 270.

складних пропорција, а грађена је кад и храм Вазнесења Господњег у Ади, у неовизантијском стилу, са крстастом основом и куполом од декоратовне опеке.[835] Иконостас је осликао Урош Предић 1927. године, док су зидови осликани ликовима светитеља, данас прекречени.

Капела Св. Николе на мошоринском гробљу пројектована је 1930. године.[836] Капела је триконхосне основе са октогоналним кубетом и са звоником над западним делом, и за разлику од капеле породице Вујин представља гробљанску цркву. Изведена је у српсковизантијском стилу, зидана је декоративном опеком и местимично украшена розетама.

На Бајском Суботичком гробљу 1928. године, подигнута је капела Вереш-Мађаш. Капелу је подигла супруга Елека Вереша, по пројекту Иштвана Вација у неороманичком стилу.[837] Једнобродне основе са трансептом и истуреним бочним апсидама, грађена је од камених блокова и малтерисана, са декоративним пиластрима уз централни портал. Над централним порталом изведен је осмоугаони звоник, са аркадним отворима. Капела је у целости подигнута у неороманском стилу и прилагођена поднебљу. С обзиром да је највећи број капела на Бајском гробљу и подигнут пре Првог светског рата у историјским стиловима од неоренесансе, неоготике и варијанти сецесије, капела се стилски уклапа у амбијент већ постојећих капела.

Пантеон - Храм ослободиоцима

Подизање Пантеона или Храма Ослободиоцима добило је посебан значај после Првог светског рата. Пројектом *Закона о признању заслужнима за отаџбину* 1923. године, под утицајем француског Пантеона, [838] предвиђено је да сви заслужни грађани и ратници буду сахрањени у једном виду спомен-храма. Пројектом закона планирано је да се подигне достојан храм – споменик ослободиоцима, који ће овековечити спомен палих ратника и служити покољењима као пример пожртвовања за народну слободу и независност (чл.2), Ратничка гробља су требала да се чувају и одржавају, све док се „храм споменик ослободиоцима," у који су требале да се положе кости палих ратника,

[835] В. Митровић, *Српско црквено градитељство у Војводини* ...43-44.
[836] О капели на гробљу у Мошорину в. у, В. Митровић, *Српско црквено градитељство у Војводини између два светска рата*...44.
[837] В. Б, Капеле на Бајском гробљу, *Заштитар 1*....153.
[838] Аноним, Наши хероји у Пантеону, *Политика* 06.01.1921, 2.; Аноним, Наши хероји у Пантеону, *Политика* 16.01.1921, 3.

не подигне. Уписана имена ратника, хероја и заслужних грађана на зидовима храма, престављала би, као што је у пројекту закона истакнуто, израз трајног сећања и захвалности државе и народа (чл.3).

Пантеон је требао да буде југословенски храм и један вид комплекса, унутар којег би се објединиле тековине свих народа који су ушле у састав новоформиране државе. У Европи су у овом периоду планирани слични спомен-комплекси, којима би се објединиле националне и конфесионалне разлике земаља савезница које су учествовале у рату. Једна од најзначајнијих акција овог типа покренута је 1928. године, за подизање споменика жртвама рата у Лиежу. Маршал Фош, председник извршног Одбора за подизање споменика у Лиежу, истакао је на конференцији за штампу, да је планирано да се подигне споменик из два дела, црквеног и грађанског. Црквени део би чинила базилика Христа Краља, са капелама савезничких земаља; Француске, Америке, Енглеске, Италије, и Србије, док су остале земље требале да имају олтаре. Споља су капеле требале да буду истоветне, а у унутрашњости да представљају национални и културни одраз народа. Други део споменика чинио би ратни музеј савезничких земаља. Споменик је требао да овековечи пријатељство савезничких земаља и да буде „успомена мира...јунаштва, самоодрицања и оданости и врлине“.[839] Југословенски пантеон или Храм Ослободиоцима требао је да буде конципиран на сличним елементима, којима би се у овом случају објединиле вредности „троплеменог народа“.

Закон о народном признању заслужнима за отаџбину је усвојен 1925. године, а претходило му је доношење *Закона о признању Великом Краљу Петру Ослободиоцу*, којим је предвиђено подизање споменика краљу Петру у Београду.[840]

Надлежност за извршење оба Закона, обезбеђивање кредита и реализација „храма споменика“ и споменика краљу Петру, поверена је МВ, под чијим надзором је 1925. године формиран стални Одбор.[841] Министар финансија је одобрио кредит од десет милиона динара за подизање Пантеона у Београду,[842] али пошто средстава за

[839] М. Б., Споменик жртвама рата, *Политика* 21.08.1928, 8.
[840] Аноним, Признање Краљу Петру, *Политика* 1.07.1925, 3-4.
[841] Одбор су чинили; генерал Живојин Бабић, државни саветник, генерал Ђура Лазић као представник Министарства војске, архитекта Петар Поповић представник МГ, професор Универзитета др Влада Петковић представник МП и Драгутин Јанић представник Министарства Вера, секретар Душан Милојковић шеф одсека МВ и Бранко Поповић инспектор МВ. в. у, Аноним, Народно признање заслужнима за отаџбину, *Време* 06. 02. 1926, 5.
[842] Аноним, Народно признање заслужним за Отаџбину, *Време* 30.05.1926, 4.; Пројектом закона је планирано да се у знак народног признања и поштовања према сенима ратника, славно палим у балканским и светском рату за ослобођење и уједињење – Народна скупштина одређује, да се сваке

његову реализацију није било довољно његово подизање је одложено. Подизање споменика краљу Петру, требало је, по закону да се финансира из државног кредита, али су примани и „добровољни прилози као израз захвалности душе народа“.[843] Временом су се у идејном и формалном погледу, споменик краљу Петру Ослободиоцу и спомен-храм Ослободиоцима, почели сагледавати као једна целина.

До значајније акције за подизање споменика краљу Петру и Пантеона, дошло је 1930. године, када је Суд Општине Београда оформио комисију са циљем да се одреде места у Београду, на којим ће бити подигнути споменици; краљу Петру, Карађорђу, великим војсковођама и јавним радницима.[844] Формирањем Одбора требало је и да се плански уреди подизање споменика и биста у Београду, које су до тада подизала приватна лица и удружења. На састанку Одбора су изабрана два ужа одбора; Одбор на челу са Бранislавом Нушићем, који је задужен за израду списка свих којима треба подићи споменике у Београду, и Одбор задужен за састављање списка места на којима треба подићи споменике, на челу са Душаном Николајевићем.[845] Споменици су према значају и монументалности подељени у неколико група. У првој групи монументалних националних споменика су се поред споменика краљу Петру, налазили споменик Карађорђу, Пантеон, Победна капија и споменик „духовном творцу државе,“ Вуку Караџићу. У другу групу су сврстани споменици Његошу, Филипу Вишњићу, Радомиру Путнику, Јанку Катићу, Васи Чарапићу, браниоцима Београда (подигнут на Новом гробљу). Предложено је да се овој групи додају споменици Захвалности Француској, цару Николају II и кнезу Милошу. Трећу групу су чинили; споменик на Чукур чесми, споменик војводи Вуку, и спомен пирамиде на историјским местима; на месту предаје кључева кнезу Михаилу, и на месту где је предат хатишериф. Четврта група споменика допуњена је научничком алејом, где су поред постојећих споменика укључене бисте других научника. Спомен – плоче на кућама где су се родили, живели или умрли знаменити људи и места где су се одиграли значајни историјски догађаји

године ставља у буџет најмање 10 милиона динара, а по потреби и већа сума да би се овековечила народна захвалност према храбрим борцима, који својим животом и патриотским радом откупише давно жуђену слободу и национално уједињење нашег троименог народа.(чл.1)

[843] Аноним, Какав треба да буде споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и на коме месту да се подигне?, *Време* 15.02.1929, 4.

[844] У комисију су ушли др Драгољуб Аранђеловић, Ђура Бајаловић, Влада Петровић, Милан Ђ. Радосављевић, Бранислав Нушића, Душана Николајевића, др Станоја Станојевића, др Владимира Ћоровића, Владислав Рибникар, Коста Луковића, Манојла Сокића, и Јована Ђоновића. в. у Аноним, Подизање споменика у Београду, *Политика* 19.08.1930, 9.

[845] Аноним, Питање подизања споменика у Београду, *Политика* 26.08.1930, 4.

сврстане су у пету групу.[846] Одбор је по мишљењу Вељка Петровића инсистирао само на историјском, патриотском и етичком значају споменика, а не његовој естетској страни, тако „да је питање њихове лепоте, њихова усклађивања у поједине архитектонске партије тако рећи остало у сенци“[847]

Посебна комисија Општине Београда одредила је три места на којима би било пригодно подићи споменик краљу Петру и то; код Славије на скверу, где се налазила кафана Три сељака, на Теразијама на великом скверу пред Москвом, и пред Новом Скупштином.[848] Као један од чланова комисије, вајар Петар Палавичини је истакао да су за овакав споменик Теразије најпогодније.[849]

Поводом подизања споменика краљу Петру и Пантеона, у анкети листа *Време* изнета су мишљења бројних личности из јавног живота. Највећи број анкетираних се сложио да је најподесније место за подизање споменика Горњи град, као и да Храм Ослободиоцима, и споменик краљу Петру треба да буду обједињени. За обједињавање споменика заложили су се Ђорђе Радојловић, Бранко Поповић, Тома Росандић, Момчило Живановић, Бранислав Којић и Јан Дубови. Једино су се у својим ставовима издвојили Петар Палавичини, Бранислав Нушић и Коста Јовановић. Петар Палавичини је истакао да стварање нашег Акрополиса на Калемегдану не искључује подизање споменика краљу Петру, којег би требало подићи на Теразијама, јер би тада деловао јаче и непосредније.[850] По Нушићу за споменик Краљу Петру највише би одговарао простор испред Новог Парламента или на Теразијској тераси, док би Пантеон требало подићи на Горњем граду, а Победну капији на најузвишенијем месту у Шумадијској (Булевар Ослобођења), код Звездаре.[851] Коста Јовановић се заложио за формирање једног вида Градског Форума са спомеником, на простору између Парламента и Дворске баште. По Јовановићу, споменик треба да има масивни постамент правоугаоног облика, који би имао пролазе у обема осовинама, и на чијим би великим површинама били израђени рељефи из живота краља Петра. На врху споменика би се

[846] Аноним, Седница одбора за подизање споменика, *Политика* 10.09.1930, 6.
[847] В. Петровић, Споменици у Београду, *Политика* 10.09.1930, 8.
[848] Комисију су чинили; вајар Петар Палавичини, бивши потпредседник Општине др Коста Јовановић, професори Универзитета Богдан Поповић и Бранко Таназовић, вајар Ђока Јовановић и архитекта Јан Дубови Аноним, Какав треба да буде споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и на коме месту да се подигне?, *Време* 15.02.1929, 4.
[849] Какав треба да буде споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и на коме месту да се подигне?, *Време* 04.03.1929, 7.
[850] Исто.
[851] Аноним, Коме треба подићи споменик у Београду, *Време* 04.09.1930, 4.

налазила представа краља Петра на легендарној топовској кори коју вуку четири рогата колубарска вола.[852]

За подизање Пантеона, Генералним урбанистичким планом предвиђен је плато Горњег Града, на ушћу Саве и Дунава.[853] Калемегдан је изабран као најподесније место од стране свих учесника анкете, а по мишљењу Ђорђа Радојловића, споменик би требао да почиње од највиших градских бедема и да се спушта до обала река. Спуштајући се ка рекама, хронолошким редом били би представљени сви важнији моменти из прошлости „нашег троименог народа", као и личности које су радиле на културном подизању и ослобођењу народа.[854] Поред маркантне фигуре краља Петра биле би представљене и фигуре његових синова.

Тома Росандић је за споменик истакао да „треба да буде стециште и средиште не само Престонице, већ свега народа југословенског... привлачна тачка где ће сваки себе уздићи до гордости, долазити са религиозно националним пијететом" Око споменика, и у њему, по мишљењу Росандића, требало би да се врше све војне смотре, државне манифестације, и све народне судбоносне одлуке, „све те свечаности, смотре и народни састанци добили би печат светиња, јер би се одигравали пред ликом Великог Краља, који би се уздизао као свети симбол свих догађаје", а за најбоље место за споменик Росандић је издвојио „бедеме древнога града".[855]

Бројна мишљења изнета у расправи око подизања два најважнија споменика, која су требала да истакну Београд као престоницу троплеменог народа, већином заснована на преамбициозно замишљеним идејама, није било лако реализовати. Подизање најзначајнијег храма у Краљевини постало је инспирација за значајан број скулптора и архитеката, који су тему пантеона користили за дипломске радове, али и као основу којом су на једном монументалном делу могли да изразе своје стваралачке идеје и креативност.

Годину дана након доношења закона о народном признању краљу Петру и заслужнима за отаџбину, вајар Тома Росандић је израдио идејни модел споменика. Росандић је споменик замислио у виду једне велике пирамиде постављене на четири велика лука на чијем врху је кубе, светионик. У средини, испод самог кубета формирао

[852] К. Ј. Јовановић, О споменицима у Београду, *Време* 19.09.1930, 5.
[853] М. Живановић, Какав треба да буде споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и на коме месту да се подигне?, *Време* 11.03.1929, 1.
[854] Аноним, Какав треба да буде споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и на коме месту да се подигне?, *Време* 15.02.1929, 4.
[855] Аноним, Какав треба да буде споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и на коме месту да се подигне?, *Време* 28.02.1929, 6.

је место за споменик краљу Петру, око кога су споменици осталих сарадника. Споља су планирани рељефи, којима се овековечују све народне снаге; од мајке са дететом у наручју, земљорадника и војника, до војсковођа, државника и научника. На четири стране су четири еванђелска симбола, велика и пуна верске непоколебљивости. На подножју, три до четири метра изнад земље, на сваком углу су по два коњаника, који представљају осам весника окренутих према свима странама света, које је Росандић замислио као веснике народног ослобођења и вечите слободе. Испод зграде је планирана крипта: храм великих људи. Споменик је по Росандићевим плановима висине око четрдесетшест метара, и заузимао би најмање две хиљаде квадратних метара.[856]

Момир Коруновић је такође урадио скицу, а Пантеон је замислио у виду монументалног спомен-храма, у синтези средњовековне традиције и савременог експресиониизма.[857] Према његовом пројекту, објекат је са наглашеним кубетима постављеним на вишесегментним постољима, који доминирају објектом, надовезујући се на средњовековно градитељство и византијску архитектуру. Наглашени вестибил у средини, уравнотежује два крила приземља, истурених у односу на основну масу храма. Осим приземља које је решено симетрично, симетрија је остварена у вестибилима и забатима који носе централно кубе. Асиметричност поткуполних зона храма нарушава равнотежу објекта и умањује његову монументалност. У горњем левом делу грађевине поставио је скулптуру Св. Ђорђа који убија аждају, заштитника ратника, чиме је делимично успоставио равнотежу са десним кубетом, али и симболичну везу између функције и духовне димензије објекта.[858]

Коруновић, се са полулоптастим куполама надовезује на византијску архитектуру, са извесним елементима присутним у храму Св. Софије у Цариграду. Прочишћено решење је остварио на цркви – костурници у Прилепу, на којој су наглашени елементи средњовековног наслеђа са нашег поднебља, и остварена симетрична композиција, која се у доњој и средишњој зони, може упоредити са скицом Пантеона.

[856] М. Радовановић, Један велики наш уметник, *Политика* 22.07.1927, 6.
[857] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...46-47, 117.; А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури* 63;
[858] Исто, 47.

Милан Злоковић је 1926. године, за полагање државног испита, урадио пројекат Пантеона у комбинацији „сецесијског волумена и неороманике“.[859] Злоковићев спомен- храм замишљен је у виду једнокуполног маузолеја, са наглашеним забатом на прочељу и декоративним елементима сведеним на простор изнад портала, чиме је постигнут ефекат масивности и монументалности (сл. 96). Посебан сегмент Злоковићевог храма чини декоративни фриз у рељефу, у доњој зони објекта.

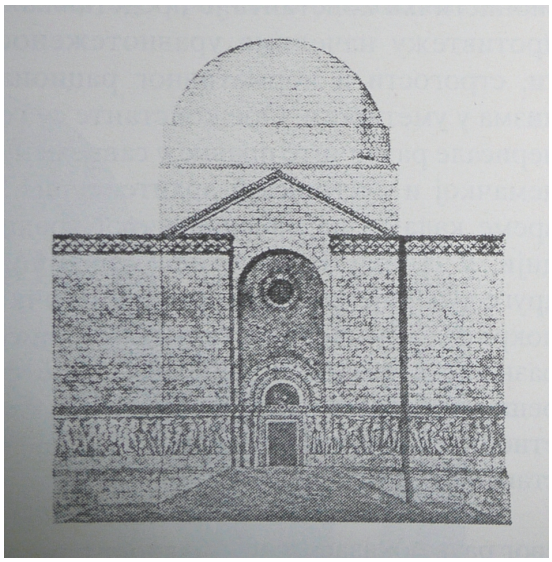

Сл 96 Скица Пантеона арх.М. Злоковић
(извор: А. Кадијевић, Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражење националног стила у српској архитектури, ГГБ XLVII-XLVIII, Београд 2000-2001, 218)

Григорије Самојлов је 1929. године за дипломски рад урадио пројекат Југословенског Пантеона у српско-византијском стилу.[860] Ентеријер храма је изложио на Првом јесењем салону.[861] Пројекат Југословенског Пантеона је представљен и на изложби КСА, 1931. године и добио је позитивне критике Милутина Борисављевића, који га је издвојио као „најбољи на изложби“ у неовизантијском стилу.[862]

Спомен храм према пројекту Самојлова, замишљен је као петокуполна грађевина са ниским богато декорисаним порталима на све четири стране, и коњаничким скулптурама испред улаза (сл. 97). Изнад портала, и на угловима храма, изведена је декорација у виду перфорираних зидних платана. На врху кубета је двоглави бели орао. Спомен-храм по својем волумену и кубетима подсећа на цркву Св. Софије у Цариграду.

---

[859] З. Маневић, *Архитект Милан Злоковић*, Београд 1989, 88; А. Кадијевић, Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражење националног стила у српској архитектури, *ГГБ* XLVII-XLVIII, Београд 2000-2001, 218.
[860] Пројекат пантеона в. у М. Просен, *Архитекта Григорије Самојлов,* каталог изложбе, Музеј науке и технике и Галерија САНУ, Београд, мај 2006, 17.
[861] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*...99-100; ;
[862] А. Кадијевић, *Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата*...297.

Сл. 97 Скица Пантеона арх. Г. Самојлов
(скица се налази у личном фонду господина Милана Просена, из Београда)

Скице за Пантеон, у стилу монументалног академизма са неовизантиијским куполама, израдио је Милутин Борисављевић.[863] Чистих форми са класицистичким елементима типови храмова са кубетом, и наглашеним забатима, које је представио Борисављевић, највише се уклапао у европско и светско схватање овог типа објеката (сл. 98 и 99).

Сл. 98 Скица 1 Пантеон
арх. Милутин Борисављевић

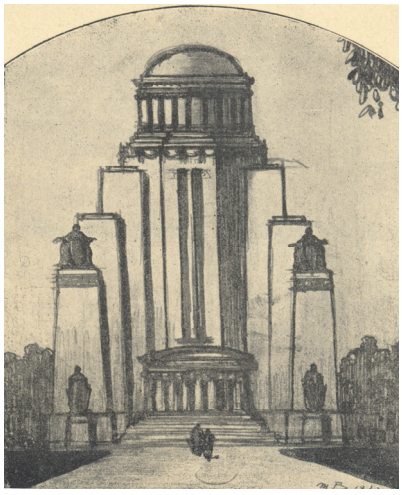

Сл. 99 Скица 2 Пантеон
арх. Милутина Борисављевића

(извор за сл. 98 и 99: М. Борисављевић, Архитектонски проблеми из монументалне, надгробне, црквене, декоративне, јавне, приватне и индустријске архитектуре, Београд 1931)

За разлику од решења Пантеона у виду спомен-храмова, које су пројектовали домаћи архитекати, друштвено политички радници су размишљали о једном виду спомен комплекса – Акропоља. Никола Пашић, на чији је предлог усвојен Закон о народном признању заслужнима за отаџбину, покушао је да убеди Ивана Мештровића, да његов Видовдански храм, буде подигнут на Калемедану, као Пантеон

[863] Пројекти Пантеона М. Борисављевића в. у М. Борисављевић, *наведено дело,* 20-21.

ослободиоцима и јунацима.[864] Идеја да се Калемегдан преуреди као место за подизање Пантеона, као и исте године одржана изложба Немачке уметности,[865] подстакла је потпредседника Београдске општине, Милосава Стојадиновића, да ангажује немачког архитекту Рихарда Штаудингера 1931. године, да направи план преуређења калемегданске тврђаве. [866]

Штаудингер је замислио Горњи Град као место где би се подигао достојан споменик, који назива „Акропољем југословенства". Он је споменик замислио као велику грађевину у којој су смештени музеји, уметничке грађевине, библиотеке, научни институт и Пантеон у коме би се налазиле бисте славних Југословена. По плану централни део грађевине окренуте Дунаву, заузима Пантеон, са кулом виском седамнаест метара. Велики простор око Пантеона заузимају зграде са просторијама за репрезентацију. У грађевинама које са остале три стране окружују двориште, које је предвиђено да прими сто хиљада људи, налазе се бисте најславнијих Југословена. По Штаудингеру најлепше искоришћавање простора Калемегдана је његово претварање у један велики „народни споменик, који би био знак признања великим људима за њихова славна дела." [867]

Храм Славе подигнут 1934. године у Скопљу сматран је првим Ратним Пантеоном, док је онај главни тек требало подићи.[868] За Пантеон није било довољно средстава, тако да конкурс није био расписан, а идеја о његовом подизању остала је на идејним скицама и моделима скулптора и архитеката.

Питање подизања споменика краљу Петру у Београду, поново је покренуто средином треће деценије. Одбор за подизање споменика упутио је проглас за подизање споменика 1934. године.[869] Споменици краљу Петру подизани су у многим мањим градовима, али и поред покренутих и амбициозних замисли, до његове реализације у Београду није дошло. Исте године када је Одбор упутио проглс за прикупљање средстава за подизање споменика краљу Петру, настали су планови да се у Београду подигне и споменик краљу Александру. Подизање споменика краљу Александру

[864] I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 22-25; Н. Макуљевић, *наведено дело,* 291-292.
[865] Аноним, Значај немачке уметничке изложбе у Југославији, *Време* 24.03.1931, 1 и 3.
[866]Аноним, План „Акропоља Југословенства" у Горњем Граду израдио је један немачки архитект, *Политика* 16.12.1934, 14.
[867] Исто.
[868] С. Томић, Данас се освећује у Скопљу Храм славе, наш први ратнички пантеон, *Време* 27, 28 и 29.05.1934, 1-2.
[869] Позив целој Југославији да учествује у подизању споменика Краљу Петру Ослободиоцу, *Време* 26.04.1934, 1.

обухватио је и један од планова за уређење трга испред Новог двора, архитекте Ђорђа Коваљевског.[870] По плану Коваљевског, на широком пролазу од Новог двора до Парламента, налазе се два трга. Мањи трг тзв. Трг Уједињења, који се налази између зграда Старог и Новог Двора. На равном платоу трга, налази се споменик уједињења, у виду огромног обелиска. После прелаза преко Крунске, улази се на други пространи трг тзв. Трг Краља Ујединитеља, симетричан са зградом Новог Парламента. У главној оси овог великог трга, по Коваљевском, требао је да буде подигнут споменик Витешком Краљу Ујединитељу.[871]

До подизања споменика краљу Петру и краљу Александру, као и Пантеона, и поред планова и амбицизних замисли, није дошло ни каснијих година. Подножје Калемегдана које је тридесетих година планирано за подизање Пантеона, под утицајем нацистичке идеологије 1939. године изабрано је за подизање Олимпијског стадиона, по пројекту Вернера Марха, а чију су изградњу спречили протести архитеката.[872] Промењена друштвено-политичка клима, и избијање Другог светског рата, утицало је да идеју о подизању националног југословенског пантеона замени идеја о подизању српског националног спомен-храма. До реализације Пантеона, спомен-храма, или храма-ослободиоцима није дошло.

Јеврејска спомен-костурница у Београду

За разлику од скромних решења спомен-костурница изведених на цивилним гробљима, по аутентичности и архитектонској концепцији издваја се спомен-костурница на Јеврејском гробљу у Београду.

У ратовима Краљевине Србије за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године активно је учествовало преко 600 Јевреја од којих је 150 погинуло на бојном пољу или подлегло епидемијама. Велики број учесника и испољени патриотизам, учврстили су и ускладили јеврејско-српске односе, што је представљало полазну тачку за пуну интеграцију Јевреја у послератно српско друштво, које је већином захваљујући

[870] О архитекти Ђорђу Коваљевском в. у, Марина Ђурђевић, Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Коваљевског у Београду, *ГГБ* XLIX-L, Београд 2002-2003, 169-181.
[871] Л. К. С, Нови Београд сања о регулационом плану, о споменицима, булеварима, луксузним вилама, *Време* 10.08.1934, 9.
[872] З. Маневић, *Архитектура и политика*... 300-301: А. Кадијевић, *Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре*... 271-272.

томе престало да их доживљава са резервом и предрасудама.[873] Краљевина Србија је уз британску владу прва признала и одобрила Балфурову декларацију, односно право Јевреја о оснивању слободне јеврејске државе у Палестини, што је утицало на отворенији однос Јевреја према српском друштву. После оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Јевреји су имали истакнуту улогу у јачању трговачког, финансијског и индустријског капитала. Јеврејска заједница је у Србији третирана као равноправна верска заједница, а Јевреји као равноправни грађани. Асимилација Јевреја који су говорили српски језик позитивно је прихваћена у Краљевини СХС. Првих послератних година основан је значајан број хуманитарних и културних јеврејских друштава и удружења, а 1919. године у Београду је основан Савез јеврејских вероисповедних општина.[874] Предлог закона о организацији јеврејске вероисповести у Краљевини СХС је 1929. године проглашен за Закон о верској заједници Јевреја.[875]

После рата на Јеврејском гробљу у Београду формирана је војна парцела у којој је сахрањено 24 Јевреја. Сефардска и Ешкенеска јеврејска општина, на челу са врховним рабином Алкалајем, донеле су одлуку да подигну споменик свим српским Јеврејима, палим у рату за Ослобођење од 1914 – 1919. године. Одбор за подизање споменика, на челу са Калманом Б. Леблом, образован је 1926. године.[876] У исто време је планирано да се изради Споменица страдалих Јевреја у оба балаканска рата и Првом светском рату, са подацима и фотографијама, а из штампе је изашла књига Игњата Шланга, Јевреји у Београду.[877] Споменик је требао да буде завршен и свечано откривен новембра 1926. године, али је освећење померено за 2. новембар 1927. године. Неколико месеци пре освећења спомен-костурнице на гробљу, у улици Краља Петра освећен је темељ Дома београдско црквено-школске јеврејске општине у Београду, чиме је по речима рабина Алкалаја, начињен видан израз «неограничене привржености за овај град и земљу Србинову, а наш завичај и домовину.»[878]

На освећењу костурнице на Јеврејском гробљу рабинер је у име Одбора предао споменик Јеврејско-Школској општини, на челу са рабином др Саломоном Алкалејем, који је у свом говору истакао да српски Јевреји нису у пожртвованости према Србији

[873] Н. Поповић, *Јевреји у Србији 1918 -1941,* Београд 1997, 23 - 24.
[874] Исто 44-45, 123.
[875] Исто 124
[876] Ž. Lebl, *Do „Konačnog rešenja". Jevreji u Beogradu 1521 – 1942.,* Beograd 2002, 256-257.; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*...307.
[877] Аноним, Јевреји у Београду, *Политика* 30.05.1926, 5.
[878]Аноним, Београдски Јевреји себи зидају дом, *Политика* 4.06.1927, 7.; Аноним, Општински дом београдских Јевреја, *Политика* 6.06.1927, 5.

никад заостајали за њеним синовима „и поред свеколике наше благодарности, према свима небројеним жртвама, без разлике вере и народности, принетим на олтар Отаџбине, одужимо посебице још и оним нашим једноверцима у саставу Српске Војске, који падоше за спас Српске Нације, за васкрс и сјај Србије, и ради постизања највишег народног и државног циља остварењем заједничког идеала – уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца.“[879]

Сл. 100 Јеврејска спомен-костурница у Београду арх С. Сумбул
(извор: лична колекција)

Пројекат споменика израдио је архитекта Самуил Сумбул, а радове је извео каменорезац Јосиф Дајч. Споменик висине око десет метара изведен је од далматинског камена са острва Брача. У четири камене плоче које се налазе у дну камене полукружне ограде урезана су 182 имена, са подацима на хебрејском језику о времену и месту погибије. На постаменту каменог стуба у виду обелиска-пирамиде исклесане су од камена укрштена сабља и пушка под једном шајкачом. На доњем делу пирамиде златним словима је урезано: *„За отаџбину 1912-1918“*. Испод двоглавог бронзаног орла са раширеним крилима са једном главом спуштеном и другом дигнутом, постављен је српски грб са четири осцила. Десна глава је уздигнута и представља радост и знак победе, а лева је спуштена и означава тугу за изгинулим ратницима. На свакој страни четворостране пирамиде налази се по један Соломонов знак.[880] Стабло споменика на угловима фланкирано је коринтским стубовима, на

[879] Аноним, Споменик српским ратницима – Јеврејима, *Политика* 03.10.1927, 7
[880] Аноним, Споменик нашим Јеврејима палим у рату, *Политика* 14.09.1926, 8.; Аноним, Споменик палим Јеврејима, *Време* 23. 09. 1926, 6.; Аноним, Споменик палим јеврејским ратницима, *Политика*

којима је постављена пирамидално степенована конструкција (сл. 100). Споменик у виду монументалног стуба, симбола победе, уздиже се унутар простора, са две стране ограђеног каменим граничницима, и са задње стране високом спомен-плочом са именима палих ратника. Споменик је изведен у академском стилу, при чему је испуњен бројним државним симболима и јеврејским верским и националним обележјима. На врху се од државних симбола издваја двоглави бели орао на врху и српски грб са четири осцила, а од верских симбола Соломонов знак. На каменим граничницима изведене су скулптуре лавова, који поред заштитне и фунералне улоге, овде представљају и симбол племена Јудина.

Децембра 1927. године, на конгресу Савеза Циониста одржаном у Суботици донета је одлука да се у Палестини подигне маслинова шума од 50.000 маслина у спомен краља Петра Великог Ослободиоца, у знак захвалности Јевреја, што је наша држава прва која је признала и одобрила Балфурову декларацију. После спомен-шуме посвећене Теодору Херцлу ово је био други споменик тога типа подигнут у Палестини.[881] Прва садница маслине посађена је 2. марта 1930. године, када је извршено и освећење Шуме Блаженопочившег краља Петра у Палестини.[882] Након погибије краља Александра све значајне јеврејске институције у држави одале су почаст, а за 9. април 1935. године заказано је освећење Горе Александра Првог у Палестини поред Назарета и полагање камена темељца за споменик Блаженопочившем краљу Александру. Сађење садница обавио је инжењер Менахем М. Усишкин, руски јеврејин.[883] Од 1935. године и код нас су почеле да се подижу шуме, воћњаци и виногради у спомен Витешког Краља Александра I.[884]

Од самих почетака стварања Краљевине СХС поред прихваћености Јевреја као легитимих грађана постојао је и латентни антисемитизам. Опште место антисемитске пропаганде и у Југославији било је да Јевреји стоје иза готово свих великих афера, што је био битан део «стереотипа о Јеврејима као паразитима и варалицама који на непоштен начин стичу богатства и живе на рачун народа – домаћина». [885] Већ у другој половини, деветнаестог века, под утицајем антисемитизма у Европи, неколико домаћих

25.09.1927, 7.; Аноним, Споменик српским ратницима – Јеврејима, *Политика* 03.10.1927, 7.; Аноним, Свечано откривање споменика палим јеврејском борцима, *Време* 03.10.1927, 5.

[881] Аноним, Јевреји подижу маслинову шуму у Палестини у спомен Краља Петра*, Време* 05.12.1927, 5.

[882] Аноним, Данас се освећује шума Краља Петра у јеврејској домовини, *Време* 02.03.1930, 3.

[883] Аноним, Почетком априла југословенски Јевреји у Палестини подижу споменик Блаженопочившем Краљу Александру, *Време* 25.03.1935, 10.

[884] Аноним, Око манастира у Јужној Србији подижу се шуме, воћњаци и виногради у спомен Витешког Краља Александра I, *Време* 16.04.1935, 3.

[885] М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији,* Београд 2008, 67.

аутора преузело је ове ставове. Међутим, као отворена расистичка програмска политика, антисемитизам је јавно декларисан тек тридесетих година двадесетог века у раду покрета „Збор“ Димитрија Љотића. Од 1935. године забележена је «појава све јачег, отвореног и бруталног антисемитизма у нашој средини», који је са постепеном спољнополитичком преоријентацијом земље и намером да се приближи тоталитарним ревизионистичким земљама, пре свега Немачкој, [886]постао интезивнији.

После ступања на политичку сцену владе др Милана Стојадиновића јуна 1935. антисемитска пропаганда је појачна, а интервенције код власти доносиле су само привремене резултате. Пад Стојадиновићеве владе фебруара 1939. године донео је прекид антисемитске кампање, барем у листовима који су били под директном контролом владе.[887] У измењеним политичким приликама у време разбуктавања Другог светског рата и великих победа Немачке на западу Европе обновљена је антисемитска кампања, која је у јесен исте године достигла врхунац у време доношења две антијеврејске уредбе.

Промене које су уследиле појачавањем антисемитизма средином тридесетих година излазе из оквира позитивног односа према јеврејској заједници који је трајао до убиства краља Александра, када је и забележена градња спомен-костурница и посвећивање спомен-шума краљу Петру и краљу Александру.

[886] M. Koljanin, Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje, *Istorija 20. veka,* vol. 28, br. 1, Beograd 2010, 24-25.
[887] Исто, 25.

VI Меморијална архитектура 1931-1941. године

Спомен-костурнице и спомен-обележја

Период од 1931. године, поред типова архитектонских спомен-обележја заступљених у претходном периоду, обележило је интезивније подизање монументалних споменика и спомен-објеката. Над костурницама почињу интензивније да се појављују архитектонски споменици допуњени фигурама, попут Споменика браниоцима Београда и Руске костурнице на Новом гробљу у Београду, или чисто фигурални споменици попут споменика подигнутих над костурницама у Шапцу, Сремској Митровици, и Куманову. За потребе костурница адаптирају се куле из претходних периода, које сада поред културно-историјског значаја добијају и нови меморијални карактер. У овом периоду подигнут је и један број објеката аутентичних решења, наменски грађених за спомен-костурнице, попут спомен-костурнице на Зебрњаку, Кошеву и у Багрдану, иако и даље преовлађују спомен-цркве и једноставна спомен-обележја.

У стилском погледу поред објеката изведених у духу академизма и националном стилу, са појавом модернизма долази до појаве ауторских споменика рађених у духу модерних тенденција, попут споменика Александру Аркадијевичу Ростовском у Битољу, споменика над костурницом у Зеници, споменика Виктору Дику на Лопуду, и др. Међу градитељима меморијалне архитектуре, поред Момира Коруновића, Петра Поповића, Милана Минића, Василија Андросова и Николаја Краснова, у овом периоду издвојили су се и Александар Дероко, Роман Николајевич Верховској, Иван Рик и Милутин Борисављевић.

На конкурсима за подизање споменика и спомен-обележја у центрима градова и варошица често су учествовале архитекте, али су прве награде углавном добијали скулптори. Споменик генералу Михаилу Ковачевићу у Штипу је један од ретких споменика скулптуралног типа, изведен по пројекту архитекте.

Убиство генерала Михаила Ковачевића 1927. године у Штипу, од стране ВМРО, изазвало је оштру реакцију Владе Краљевине против умешаности Бугарске у тај чин, као и народне протесте против бугарске владе у Београду. Реакцију народа и државе штампа је пратила више месеци. У том периоду Министарство војске и морнарице расписало је конкурс за израду скица за споменик генералу Ковачевићу у Штипу. Прву награду је добила скица архитекте Николе Месароша из Београда, по чијем пројекту је 1931. године споменик и подигнут. Штипска општина је поклонила плац на левој

обали Отине, на кеју престолонаследника Петра, важном раскршћу улица, између зграда Окружног инспектората и будућих зграда штаба брегалничке области и општинског дома, чиме је посебно истакнут национални и политички значај овог спомен-обележја.

Сл. 101 Споменик генерала Михаила Ковачевића у Штипу арх. Н. Месарош
(извор: лист Политика 10.08.1931, 7)

Споменик је изведен у форми академски конципираних споменика и чини га, широки постамент на коме се уздиже обелиск, изведен из великих масивних блокова џепског трахита, и женска фигура на врху. Стабло споменика је подељено на три зоне које се степенасто сужавају ка врху (сл. 101). Женска фигура на врху споменика - симбол отаџбине, у десној руци држи ловоров венац, који предаје генералу, а у левој руци држи стег. Испод фигуре у бронзаном барељефу изведен је портрет генерала Ковачевића, уоквирен ловоровим венцем. Испод портрета, у самом дну, су представљене две укрштене сабље, док се изнад портрета налази текст исписан бронзаним словима *„Генералу Ковачевићу – Отаџбина*“. На задњој страни обелиска постављена је бронзана плоча са текстом *„Генерал Ковачевић В. Михаило, мучки убијен од непријатеља Југославије 5 октобра 1927 у Штипу*.“[888] Споменик генералу Ковачевићу у Штипу срушен је од стране Бугара у Другом светском рату.

На простору Македоније у овом периоду подигнут је мањи број спомен-цркава и спомен-капела,[889] као и два репрезентативна дела српског меморијалног

[888]Аноним, Припрема за освећење споменика генералу Михаилу Ковачевићу у Штипу, *Време* 26.10.1931, 5.; J. J, Освећење споменика пок. генералу Ковачевићу у Штипу, *Време* 02.11.1931, 5.; Аноним, Споменик генералу Михаилу Ковачевићу у Штипу, *Политика* 10.08.1931, 7.; J. J, Народ Брегалнице генералу М. Ковачевићу, *Политика* 02.11.1931, 8.
[889] Спомен-цркве; храм Славе у Скопљу, капеле у Удову, Манастирецу, Поречу.

градитељства, спомен-обележје на Зебрњаку и спомен-капела у Кучкову, оба по пројекту Момира Коруновића. Изузев ова два објекта која су имала посебан државни и национални значај, и за које је ангажован афирмисан српски архитекта, за објекте мањег националног значаја ангажовани су локални, или општински архитекти. Међу руским архитектама емигрантима у овом периоду, по броју пројектованих спомен-обележја, издвојио се Владимир Антонов. Антонов је радећи као општински архитекта града Куманова,[890] урадио пројекте за спомен-костурнице у Челопеку, Куманову и Младом Нагоричину.

Прву акцију за уређење гробља на Челопеку, на коме су се налазили гробови четника погинулих на Челопечкој Кули 1905. и 1906. године, покренуо је Одбор на челу са Арчибалдом Рајсом 1926. године,[891] а пројекат за спомен-костурницу бесплатно је израдио Владимир Антонов, 1930. године.[892]

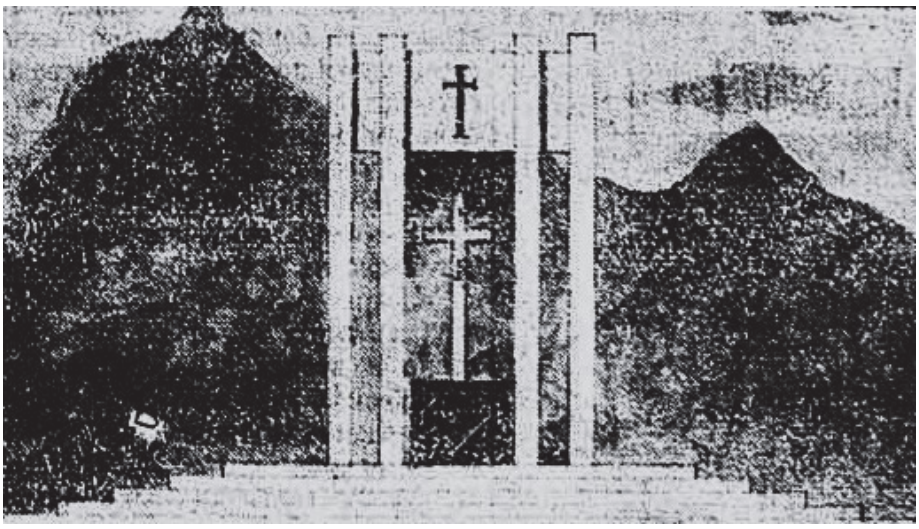

Сл. 102 Спомен-костурница у Челопеку, арх. В. Антонов
(извор: лист Политика 14.05.1930, 5)

Спомен-костурница је изграђена поред разрушене цркве у Челопеку. Споменик над костурницом изграђен је од бетона, ширине два и висине три метра од постамента (сл. 102). На угловима споменика су изведена по три стуба, између којих су постављене мермерне плоче са именима погинулих четника. На предњој страни је истакнута црна мермерна плоча са текстом „*Овде почивају посмртни остаци двадесет и шест српских четника, који су борећи се за ослобођење овдашњег Српства изгинули на Челопечкој кули 1905 и 1906 године*“. Споменик је освећен 10. јуна 1930. године, на

[890] О арх. Владимиру Антонову в. у, А. Кадијевић, О раду руских архитеката у Јужној Србији у периоду између два светска рата, *Лесковачки зборник* XLI, Лесковац 2001, 250
[891] Аноним, За гробље на Челопеку, *Политика* 21.03.1926, 6.
[892] К, Споменик четницима на Челопеку, *Политика* 14.05.1930, 5.;

двадесетпетогодишњицу челопечке битке, када су у костурницу положени посмртни остаци двадесетшест четника.[893] Споменик на Челопеку са стубовима без капитела, инкорпорираним мермерним плочама и једноставим крстом, разликује се у односу на академски конципирана спомен-обележја подизана у овом периоду, и у идејном погледу може да се упореди са спомеником подигнутом Александру Ростовском у Битољу, изведеном по пројекту архитекте Јана Дубовија.

Антонов је у истом периоду урадио пројекат за костурницу у Младом Нагоричину. Одбор за подизање костурнице у Младом Нагоричину формиран је 20. октобра 1929. године на иницијативу пуковника Ђорђа Павловића и председника кумановске општине Ћире Маневића.[894] О изгледу костурнице коју је пројектовао Антонов сазнаје се из протесног писма арх. Радета Михаиловића из Београда, објављеног у листу *Време* од 16. фебруара 1932. године. У протесном писму архитекта Раде Михаиловић је оспорио ауторство Владимира Антонова, јер се опис капеле и споменика Антонова, поклапао са пројектом који је он израдио (сл. 103 и 104). Пројекат који је Антонов потписао као свој, по Михаиловићевој констатацији има једну разлику, а то су додата два орла.[895] Скица Антоновог пројекта није објављена, али се може претпоставити да је био истоветан са Михаиловићевим.

Према пројекту Михаиловића, изнад квадратног масива у коме је подрум костурнице издиже се нешто мањи квадрат спомен-капеле. Вертикално и директно изнад капеле издиже се стуб звоник са елегантним кубетом и крстом на врху. У капелу се улази степеницама на чијем врху са једне стране стоје два кумановска бронзана борца.[896] Доњи део капеле са улазом, који са сваке стране чува по једна фигура кумановског борца, може да се у идејном погледу упореди са спомен-костурницом на Гучеву. Горња конструкција је изведена у виду монументалне куле засведене плитким византијским кубетом. На објекту се издвајају лучно засведени прозори са металном конструкцијом, који заузимају три четвртине стабла куле са све четири стране, и мотив крста који заузима једну четвртину укупне површине. По наглашеном вертикализму, ово дело може да се упореди са појединим меморијалима које је пројектовао Милутин Борисављевић. Спомен-капела је пројектована на академским начелима са елементима

[893]К, Споменик четницима на Челопеку, *Политика* 14.05.1930, 5.; Љ, Освећење споменика палим четницима на Челопеку, *Политика* 12.06.1930, 7.; о судбини споменика на Челопеку в. у, У. Рајчевић, *Затирано и затрто: о уништеним српским споменицима*...101.
[894] М. Љ, Спомен – костурница у Младом Нагоричану, *Политика* 22.10.1929, 11.
[895] Р. Бр. Михаиловић, Споменик изгинулом борцима кумановским на Младом Нагоричину, *Време* 02.03.1932, 5.
[896] Исто. Орлови су додатак Антонова, и нема их на пројекту Р. Михаиловића.

српсковизантијског стила и позне сецесије. Симболика је изражена кроз текстуални део, хералдичка и фигурална обележја. Владимир Антонов је на угловима капеле са прочеља, додао два сура орла у борбеном ставу са раширеним крилима.

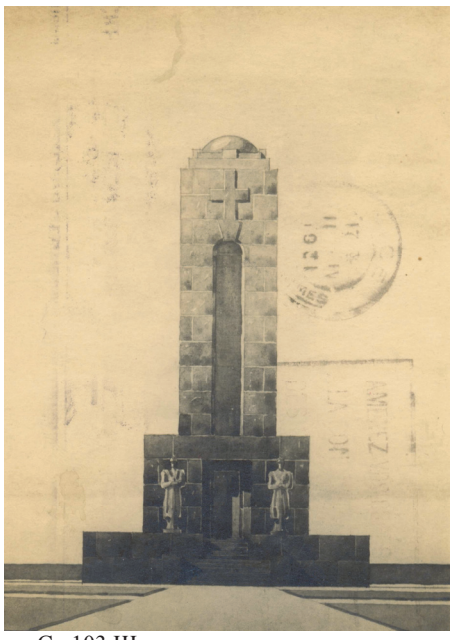

Сл 103 Школски рад: спомен-костурница у М. Нагоричину арх. Р. Михаиловић

Сл. 104 Школски рад: спомен-костурница у М. Нагоричину арх. Р. Михаиловић

(извор (сл. 103 и 104): лични фонд господина Милоша Јуришића из Београда)

Костурница у Младом Нагоричину није изведена. Одбор за подизање костурнице у Младом Нагоричину и Одбор за подизање спомен-костурнице на Зебрњаку су обједињени, да би заједничким средствима завршили монументалну спомен-костурницу на Зебрњаку у коју су по договору пренети и посмртни остаци ратника из Нагоричина.

Године 1935. покренута је акција да се у Куманову подигне спомен-костурница посвећена изгинулим четницима у козјачком, кумановском и кривопаланачком крају. Планирано је да се спомен-костурница подигне у општинском парку, на Тргу Краља Александра у Куманову. Пројекте за спомен-костурницу израдио је Антонов 1935. године. Према објављеној скици, изнад костурнице од белог мермера постављен је четвороугаони постамент, изнад кога се уздиже база споменика у чијем средишњем делу се налазе лучни отвори, а на угловима парови стубова (сл. 105). Споменик је требао да буде висине седам метара, са фигуром четника на врху, коју је требао да изради Војно-технички завод у Крагујевцу.[897] Модел постоља споменика са стубовима и лучним усецима, који асоцирају на минијатурне портале, среће се на раним спомен-

[897] Аноним, Подиже се спомен костурница изгинулим четницима у Куманову, *Политика* 30.08.1935, 5.

обележјима које је у националном стилу пројектовао Момир Коруновић. Није познато да ли је спомен-костурница изведена.

Сл. 105 Спомен-костурница у Куманову арх. В. Антонов
(извор: лист Политика 30.08.1935, 5.)

На основу доступних пројеката, може се уочити да је архитекта Антонов имао различите приступе у пројектовању спомен-костурница, од сведеног формалног решења (Челопек), преко монументалне спомен-куле са капелом и костурницом пројектованом у модернизованом српсковизантијском стилу (Нагоричино), до једноставног фигуралног споменика планираног за костурницу у градском парку (Куманово).

Поред споменика у Штипу и пројекта за костурницу у Куманову, који представљају дела споменичко-фигуралног карактера настала по пројекту архитеката, карактеристично, и за меморијално градитељство овог периода неуобичајено решење изведено је над спомен–костурницом у Шапцу. Одбор грађана за подизање споменика формиран је 1920. и до 1930. године сакупљена су средстава за његову реализацију. Одбор је расписао конкурс и прва награда додељена је вајару Франу Менегелу Динчићу, који је до тада имао велики успех на конкурсима за ратне споменике, добивши прву награду на конкурсу за споменик палим Тимочанима у Зајечару, споменик у Бачкој Тополи, споменик палим ратницима у Прокупљу и др. [898]

Спомен-костурница палим ратницима у Шапцу подигнута је у порти градске цркве, у близини места на коме су Аустријанци приликом првог упада стрељали велику групу старих и изнемоглих Шапчана. Костурница је смештена испод споменика

[898] В. Војиновић, *Франо Менегело Динчић,* Београд 1988, 20-25.

симболичког карактера, без наглашавања простора на којем су сахрањени посмртни остаци две хиљаде и двеста војника и грађана палих у борби за ослобођење и уједињење Југословена у Шапцу и околини. Без текстуалних ознака на споменику и списка сахрањених, тешко се може одредити да се испод споменика налази костурница, што је вероватно и био циљ, посебно када се узме у обзир да костурнице нису имале посебан комеморативни значај за средину која их је дизала, а ни за државу. Није познато зашто су се грађани Шапца одлучили на ово решење, али се може претпоставити да је граду био неопходан споменик који би обележио успомену на претходни рат, али и костурница у коју би били сакупљени посмртни остаци изгинулих. Испод споменика највећи број сахрањених су жртве аустроугарских погрома, тако да се као у случају спомен-капеле у Мачванском Прњавору и капеле у Сурдулици, није тежило њиховом истицању.

Сл. 106 Споменик над костурницом у Шапцу ск. Ф. Менегело – Динчић
(извор: лична колекција)

Над костурницом је подигнут споменик висине тринаест метара, који се састоји од високог постамента на чијем врху је постављена фигура српског војника у тренутку побијања заставе победе (сл. 106). У подножју споменика налазе се две статуе, мушка фигура која кида ланце ропства и фигура жене, која симболично представља слободну Југославију. На постаменту су постављени бронзани рељефи са сценама из историје ослобођења Шапца. Законом предвиђено подизање цркава и капела над костурницама у циљу обављања помена и паљења свећа у овом случају није морало да буде примењено пошто се споменик налазио у близини цркве (у порти).

Споменик је завршен 1933. године, а посебним прогласом грађани су позвани да 3. јуна 1934. године присуствују освећењу споменика и костурнице, коме је присуствовао и краљ Александар Карађорђевић.[899] Иако је споменик освећен 1934. године на њему стоји натпис „Жртвама у ратовима 1912-1918 г. захвално потомство 19 августа 1933 г. Шабац. "

Од спомен-костурница обележених фигурама војника издваја се костурница палих ратника освећена 28. јуна 1934 године, на гробљу у Сремској Митровици. Гробницу са спомеником подигла је митровачка православна општина, на челу са протом Владимиром Милутиновићем. Споменик је подигнут у центру православног гробља, на гробници митровачког проте Уроша Милутиновића. Гробница проте Уроша Мартиновиће је проширена, тако да су у њу стављени посмртни остаци 252 жртве рата које су биле покопане на гробљу. Све жртве су умрле у казненом затвору од септембра 1915 до 9 фебруара 1916 године. Споменик са фигуром српског ратника је израдио локални вајар и каменорезац Милан Најман.[900] Фигура војника је скромне занатске обраде, али у односу на моделе спомен-обележја подизаних над костурницама припада аутентичнијим решењима.

Српско меморијално градитељство у четвртој деценији двадесетог века обележила је реализација неколико спомен-обележја, која су подигнути у оквиру постојећих историјских објеката, пре свега тврђава и кула. Једано од првих спомен-обележја изведено је у нишкој тврђави, у чијим су казаматима и рововима за време Првог светског рата стрељани и вешани Срби, а које је 1927. године било обележено дрвеним крстом и ограђено стубовима са ланцима. Уместо предвиђеног монументалног споменика подигнута је данашња костурница.[901] Споменик-костурница у нишкој тврђави, посвећена Србима стрељаним од 1915-1918. године, постављена је на прочељу губилишта према „Капији смрти", кроз коју су Бугари, после гушења Топличког устанка, спроводили устанике. Споменик је изведен у националном стилу, скромних

[899] Аноним, Споменик Шапчанима палим за ослобођење, *Време* 05.10.1931, 4.; Аноним, Стогодишњица шабачке цркве-освећење споменика изгинулим Шапчанима-свечано отварање железничког моста на Сави, *Време* 04.05.1934, 5.; Аноним, Шабац се спрема за велике свечаности, *Време* 22.05.1934, 7.; Аноним, Повластице у вожњи за свечаност у Шапцу, *Време* 27, 28 и 29.05.1934, 16.; Аноним, Шабац, српски Верден, данас слави свој велики празник, *Време* 03.06.1934,1-2.; Аноним, Признање Њ. В. Краља мученичком и јуначком Шапцу, *Време* 04.06.1934, 1-4; М. Пантовић, Шабац данас освећује споменик и костурницу жртвама рата и слави стогодишњицу цркве, *Политика* 03.06.1934, 3.; Аноним, Њ. В. Краљ присуствоваће данашњим свечаностима у Шапцу, *Политика* 03.06.1934, 4.; М. Шантић, Њ. В. Краљ, одушевљено поздрављен, одаје признање Шапцу и његовим жртвама, *Политика* 04.06.1934, 1-3.

[900] Аноним, Освећење споменика палим ратницима у Сремској Митровици, Политика 29.06.1934, 9.

[901] С. Стојиљковић, У присуству изасланика Њ.В. Краља у Нишкој тврђави јуче је освећен споменик стрељаним Србима, *Политика* 22.11.1940, 10.

димензија. Чини га централни правоугаони део са лучним делом за костурницу која лежи на бетонском постољу, док се са обе стране централног дела, степенасто пружају два крила која обележавају дужину зида крај којег су стајале жртве.[902] На споменику се налази рељеф, рад Славка Милетића, постављен на споменик 1931. године, који приказује страдалнике како падају под митраљеским мецима. Изнад и испод рељефа су исписане речи знаним и незнаним јунацима палим за отаџбину 1915 – 1918. године. Десет година касније гробница је обележена са две спомен-плоче на којима су уписана имена убијених устаника.[903]

Друге две спомен-костурнице формиране су адаптацијом и прилагођавањем простора ентеријера кула за смештај посмртних остатака. Иницијатива да се ентеријер куле у Великој Хочи адаптира и претвори у костурницу у коју би били смештени посмртни остаци Лазара Кујунџића и четника који су ту погинули 1905. године, покренута је око 1934. године, када је један од преживелих четника откупио арнаутску кулу.[904]

Пројекат за реконструкцију унутрашњости куле у Великој Хочи поверен је архитекти Браниславу Којићу, али нема података да ли је реконструкција у потпуности извршена по његовом пројекту.[905] Унутрашњост двоспратне куле Бранислав Којић планирао је да преуреди да изгледа као „вечна гробница“, и да се реконструише од материјала и на начин на који се некад градило.[906] По Којићевом пројекту, у ентеријеру куле, на мермерном поду налази се саркофаг од грумчирског камена, за кости изгинулих. На великом зиду изнад саркофага исписана је бакарним словима кратка историја њиховог јунаштва. Поред саркофага су два свећњака за посмртну ватру, док је приземни део намењен само за свештена лица. У висини спрата, са кога се водила битка, на каменим сводовима налази се галерија за посетиоце који желе да се поклоне сенима изгинулих.

Унутрашњи простор је изведен од камена и мермера и осветљен са по пет малих прозора у олову, док је таваница изведена у дрвету по узору на првобитну (сл. 107). Цела унутрашњост замишљена је једноставно, «мирно и скромно, какви су били њихов

[902] Б. Андрејевић, *наведено дело,* Ниш 2001, 87.
[903] Исто, 88.
[904] Посмртне остатке Лазара Кујунџића и Живојина Миловановића су Турци пренели у Призрен ради утврђивања њиховог идентитета после чега су их Срби сахранили на старом Призренском гробљу, док је већина четника била сахрањена на брегу више села Велика Хоча. Кула се после 1912. године све више урушавала, али су остали оградни зид, капија, широка надстрешница у дворишту и Арнаутинова кућа.
[905] О арх. Б. Којићу в. у, С. Тошева, *Бранислав Којић,* Београд 1998.
[906] К. Б., Тридесетогодишњица трагедије у Великој Хочи-спремање вечите гробнице тамо палих јунака, *Вардар* 1.11.1934, 4-5.; С. Тошева , *наведено дело,* 77-78.

живот, борба и смрт», пошто по Којићевом мишљењу «никаква архитектура не може да изрази величину људи чије остатке чува». Простор око куле је уређен по узору на првобитно стање, а од куће у којој је Арнаут живео планирано је да се направи мали спомен-музеј.

Сл. 107 Унутрашњост куле у Великој Хочи са саркофагом Лазара Кујунџића, арх. Б. Којић
(извор: http://www.mnemosyne.org.rs)

Прекопавање и пренос посмртних остатака војводе Лазара Кујунџића и потпоручника Живојина Миловановића из Призрена у Велику Хочу, и ексхумација посмртних остатака осталих четника извршени су 19. маја 1936. године. Према наводима, посмртни остаци су стављени у мермерни саркофаг и пренети за Велику Хочу. Према датом опису и скромној скици, простор куле је, изузимајући мање детаље, изведен према Којићевом пројекту, међутим није познато колико његов пројекат представља прилагођавање аутентичном изгледу, а у којој мери носи ауторски печат. Спомен-кула је освећена на Спасовдан 1936. године.[907]

У Београду је наредне године, у оквиру обновљене Јакшићеве куле на Калемегдану, формирана костурница у коју су пренети посмртни остаци војника са војничког гробља код Војне болнице у Београду. Имајући у виду да су се широм Београда и околине налазила бројна мања војна гробља, шест година после завршетка рата војни прота Здравко Пауновић поднео је Министарству Војном предлог за концентрацију војничких гробаља и гробова у Београду и околини. У реферату је као најпогоднije место за формирање костурнице назначена црква Ружица, у којој је војска

[907]Аноним, Пренос костију војводе Лазара и његових четника из Призрена у велику Хочу, *Политика* 19.05.1936, 9.; Гр. Божовић, Данас се освећује костурница Лазара Кујунџића и другова, *Политика* 21.05.1936, 12.; Гр. Божовић, Освећена је спомен-кула и у саркофаг положене кости велико-хочких јунака, *Политика* 22.05.1936, 6. Прештампано у, Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије (путописи и репортаже),* Приштина 2006, 151-157; А. Јовановић-Коџа, Поводом тридесетогодишњице трагедије у Великој Хочи и једног „Вардаревог“ чланка о томе, *Вардар* 22.11.1934, 5-6.

причешћена пре одласка у рат. Исте године, Министар војске је упутио акт Министру вера у коме је истакао да се у београдској тврђави, поред војничке цркве Ружице, подигне достојанствена костурница у коју би се сместили посмртни остаци наших ратника сахрањени широм Београда и околине.[908] Предлог да се над костурницом подигне споменик у знак признања престонице према њеним браниоцима, поднео је и УРОиР.[909] Кредит за изградњу одобрило је МВ, а цео посао поверен је нашим најбољим уметницима и архитектима.[910] Министарство Војно образовало је Одбор, који је донео одлуку да се на узвишеном платоу изнад цркве Ружице подигне величанствен маузолеј, сличан оном који је требао да се подигне на острву Виду. Изнад земље је требало да се налази мермерни маузолеј са уметничким спомеником, а под земљом, изграђена у бетону пространа одаја са удубљењима у зидовима за смештај сандука са остацима изгинулих војника. На сваком сандуку требало је да буде исписано име војника и датум када је војник погинуо. Посмртни остаци војника, чија се имена нису мога утврдити била би смештена испод мермерне плоче на средини маузолеја. До новембра 1925. године са војничког гробља код Војне Болнице на Врачару ексхумирано је двестотине посмртних остатака, који су смештени у капели Војне Болнице,[911] до коначног завршетка радова.[912]

Сл. 108 Спомен-костурница на Калемегдану
(извор: лична колекција)

[908] Аноним, Костурница палих ратника у одбрани Београда, *Политика* 20.03.1925,4.; Аноним, Маузолеј у Београду, *Време* 27.11.1925, 5.
[909] Аноним, Костурница палих бранилаца Београда, *Политика* 13.02.1925, 6.
[910] Аноним, Костурница палих ратника у одбрани Београда, *Политика* 20.03.1925,4.
[911] Аноним, Маузолеј у Београду, *Време* 27.11.1925, 5.
[912] До краја септембра 1927 године у привременој костурници више цркве Ружице смештено је седам сандука, са посмртним остацима преко 300 војника в. у. Аноним, Слава цркве Ружице у Горњем Граду, *Време* 22.09.1927, 7.

Планирана, монументална костурница - маузолеј на Калемегдану, није реализована, да би се 1937. године, у бедему Јакшићеве куле на Калемегдану формирала костурница, чију једину ознаку представљају две укрштене пушке у форми крста (од топовских цеви и граната), са ловоровим венцем над малим отвором поред цркве Ружице (сл. 108). На костурници је постављена метална плоча са натписом *„Овде почивају кости српских војника палих за веру, Краља и Отаџбину, у борбама око Београда у рату 1914-1918 год.*“[913] Подизањем костурнице на Калемегдану, завршена је концентрација војничких гробаља у Београду и околини.

У овом периоду, спомен-костурнице на цивилним гробљима подижу се скромним материјалним средствима и обележавају углавном архитектонски једноставно конципираним спомен-обележјима. Тако је на православном гробљу у Сомбору 7. септембра 1931. године освећена костурница коју је из својих средстава подигло УРОиР. У костурници је сахрањено око 544 српска и руска војника који су умрли у аустроугарском заробљеништву.[914]

Сл. 109 Спомен-костурница српских ратника на гробљу у Сомбору
(извор: лична колекција)

На освећењу костурнице Јован Коњовић је испред УРОиР, обећао да ће Удружење „...у најкраћем времену свим овим палим јунацима подићи један импозантан споменик, јер тиме жели да се одужи за све велике жртве које су они поднели на олтар Отаџбине.“[915] Тек уочи Другог светског рата, изнад костурнице је подигнут споменик,[916] који је изведен из форме верских споменика, у неокласицистичком стилу

[913] Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње,* Београд 1970, 145-148.
[914] Аноним, Освећење ратничке костурнице у Сомбору, *Време* 8.09.1931, 7., М. Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору,* Сомбор 1974, 23.
[915] Аноним, Освећење ратничке костурнице у Сомбору, *Време* 8.09.1931, 7.
[916] М. Бељански, *наведено дело,* 23.

(сл. 109). Споменик је у облику квадра, на горњем делу постављен је ужи сегмент са крстом на врху, и са стубовима изведеним на угловима.

У формалном погледу једно од неуобичајених решења за спомен-обележје, изведено у споју академизма, модерног и националног стила је споменик стрељаним Борчанима у Панчеву, освећен 24. децембра 1933. године. Споменик је рађен на начелима академске тростепене поделе, у облику стуба квадратне основе (сл. 110 и 111). Стабло споменика је изведено у чистим, готово модернистичким, кубичним формама, док су инкорпорирани крстови при врху, симбол страдалништва, изведени из српсковизантијског стила. Споменик је подигнут добровољним прилозима грађана Панчева, по нацрту професора гимназије у Панчеву, Ивана Поточњака.[917]

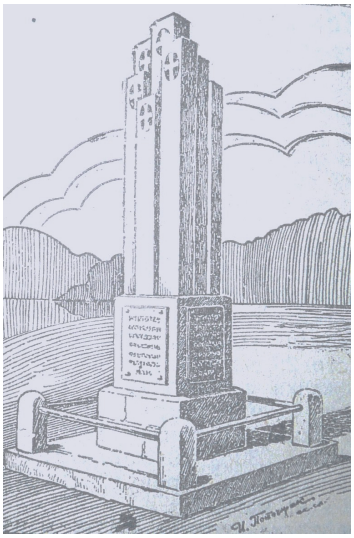

Сл. 110 Скица И. Поточњака за споменик палим Борчанима у Панчеву (извор: лист Време 23.12.1933, 7.)

Сл. 111 Споменик у палим Борчанима у Панчеву, рад И.Поточњак (извор: лична колекција)

У сеоским срединама у овом периоду подижу се и модели спомен-обележја у српсковизантијском, односно националном стилу, а која својим обликом у појединим случајевима подсећају на капеле. Међу примерима овог типа објеката је споменик–капела посвећена палим ратницима у селу Лелић, изведена по нацрту сеоског учитеља Бране Поповића. Идеја да споменик својим обликом и формом подсећа на капелу, среће се на Коруновићевим спомен-обележјима, и вероватно је произишла из тежње да се успостави ближа веза са националним градитељством, које је експлицитније доживљавано кроз форме црквених објеката. Споменик-капела у Лелићу је скромних размера полуотвореног типа, и у стилском погледу је прилагођена цркви манастира Лелић, у чијој близини је подигнута (сл. 112). Грађена је у алтернацији камена и опеке,

[917] М. Брадваровић, У Панчеву се сутра открива споменик стрељаним Борчанима, *Време* 23.12.1933, 7.

у српсковизантијском стилу. Са предње стране, два стуба носе један вид трема са минијатурним кубетом, иза кога је улаз у озидани део капеле над којим је изведено веће кубе. На малом улазу у капелу приметни су утицаји руско византијског стила. Споменик-капела је декорисана радијалним ређањем разнобојне опеке у горњим зонама. На споменику су наведене године којима су означени преломни тренутци у српској историји, као и имена палих ратника села Лелић. Споменик је освећен 1933. године.[918]

Од спомен-објеката, изведених у српсковизантијском стилу у облику капела издваја се и спомен-чесма у селу Баре, подигнута 1931. године (сл. 113).[919].

Сл. 112 Спомен-капела у Лелићу, рад Б. Поповића (извор: лична колекција)

Сл. 113 Спомен-чесма у селу Баре (извор: лична колекција)

Овом типу споменика-капела припада и надгробни споменик Николају Хартвигу, који је по пројекту архитекте Ђорђа Ковањевског, 1939. године, подигла Београдска општина на Новом гробљу у Београду.[920] Споменик је изведен у руско-византијском стилу са елементима руске фолклорне–народне уметности. Орнаментика и боје на споменику, инспирисани руским народним мотвима, симболишу живот пун радости и душевног мира. Три плаве купе са златним крстовима на врху асоцирају на кубета руских цркава.

Спомен-костурнице подизане на цивилним гробљима обично нису привлачиле веће интересовање јавности, а као изузетак издваја се спомен-костурница у Чачку.

[918] Аноним, „Учините нешто за споменик у Лелићу“, *Политика* 15.05.1933, 11.; Аноним, Освећење спомен капеле у селу Лелићима, *Политика* 21.08.1933, 8.
[919] Аноним, Спомен чесма у селу Барама, *Политика* 26.06.1931, 5.
[920] Аноним, Споменик бившем руском посланику Николи Хартвигу на Новом гробљу, *Политика* 13.11.1939, 11.; Аноним, Споменик Николи Хартвигу, *БОН* 11, Београд 1939, 736-737.; Б. Костић, *наведено дело,* 73.

Прву акцију за подизање ратничке костурнице посвећене изгинулим ратницима у борбама око Чачка од 1912 – 1918. године, „без обзира на верску и националну припадност,“[921] покренуо је пододбор женске секције Фидака 1929. године.[922] Покренута акција није дала резултате, тако да је 1933. године иницијативу за подизање костурнице покренуо УРОиР и помоћна секција Фидака. Идеја да се у заједничку костурницу сакупе кости наших и непријатељских ратника следила је пример окупационих власти, које су у време рата формирале заједничко гробље, српских и својих војника и обележиле га скромним спомеником са натписом „Палим за отаџбину“.[923]

Први план за споменик и костурницу израдио је Михаило Д. Илић 1933. године (сл. 114). По пројекту споменик је требао да представља „синтезу ратничке храбрости и успомене на војнике зараћених нација.“ [924]

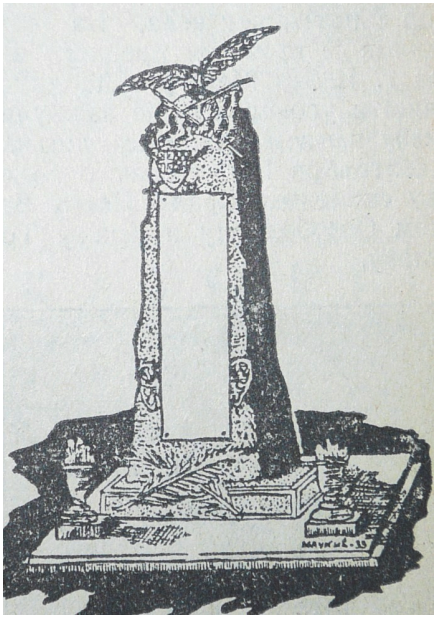

Сл. 114 Скица споменика з костурницу у Чачку инж. Михаила Д. Илића
(извор: лист Време 23.12.1933, 7.)

[921] Аноним, Спомен - костурница изгинулима у Чачку, *Политика* 01.05.1934, 5.; Аноним, Чачак је свечано сахранио остатке 1500 изгинулих наших и непријатељских ратника у заједничкој костурници, *Време* 06.08.1934, 2.; Д. В., У Чачку је подигнута костурница наших и непријатељских палих војника, *Политика* 17.04.1934, 12.

[922] Аноним, Ратничка костурница у Чачку, *Политика* 08.10.1929, 8.

[923] Изгинули и помрли учесници Првог светског рата у Чачку били су у први мах сахрањивани на два места. Срби, на свом војничком гробљу, у саставу градског, а припадници Централних сила на Швапском гробљу, у близини болнице. На овом другом је био и мермерни споменик са натписом „Умро је сваки за своју отаџбину“ *Es starb ein jeder fur sein,* в. у, Аноним, Спомен-костурница у коју ће се сакупити кости наших савезничких и непријатељских војника, *Време* 23.12.1933, 7.; Т. Вукосављевић, Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* VI, Чачак 1975, 227-241 233

[924] Аноним, Спомен-костурница у коју ће се сакупити кости наших савезничких и непријатељских војника, *Време* 23.12.1933, 7.

На врху споменика, у форми рустичне пирамиде, постављен је орао, а у подножју споменика две укрштене палмине гранчице. Испод орла су постављене две укрштене заставе, испод којих је на укрштеним мачевима изведен Југословенски грб. На угловима хоризонталне површине у дну су стајале вазе – урне. Скица споменика објављена у листу *Време* 1933. године, није одговарала намени коју је споменик и костурница требало да има, и за израду новог пројекта ангажован је инжењер Исидор Јањић. За подизање костурнице Министарство правде дало је помоћ од двадесет хиљада динара, док је целокупна цена споменика износила педесет хиљада динара.[925]

Сл. 115 Спомен-костурница у Чачку, арх. И. Јањић
(извор: http://vesti.kombib.rs)

По пројекту Исидора Јањића, споменик је прилагођен свим конфесионалним и етничким групама сахрањеним у костурници. Каменорезац из Чачка, Франческо Бербеља над костурницом је од камена „плави ток“, допремљеног из мајдана у Јеминској стени саградио пирамиду висине шест метара. Споменик је изведен у српском националном стилу, без посебних уметничких претензија. (сл. 115) На свакој страни споменика постављен је од јабланичког гранита по један верски симбол; православни крст, католички крст, исламски полумесец и јеврејска давидова звезда. Значај овог споменика огледа се у верским амблемима којима је изражена равноправност свих конфесионалних група. Међутим, управа Жичке епархије противила се постављању ознака других вероисповести, па је владика Николај

[925] Т. Вукосављевић, *наведено дело,* 234.

Велимировић одбио да присуствује освећењу, и бацио анатему на пројектанта споменика.[926] Избегавајући сукоб са црквом, УРОиР је одлучио да споменик буде подигнут ван гробљанског земљишта, уз међу. У формалном погледу спомен-костурница у Чачку није се издвајала од споменика подизаних у овом периоду, али је захваљујући постављеним амблемима представљала јединствен пример у Краљевини.

Спомен – костурница у Чачку у којој су сахрањени посмртни остаци 1.500 наших и непријатељских војника, освећена је 23. септембра 1934. године.[927] На освећењу су присуствовали представници румунског, турског, италијанског, бугарског, немачког и аустријског посланства.[928] Споменик је открио изасланик краља, потпуковник Оскар Часла, а парастос је одржао католички свештеник за војнике католике.[929] У току Другог светског рата Немачка управа наредила је Бербељи да уклони полумесец и давидову звезду.[930] Данас су уклоњени симболи враћени.

Међу објектима српског меморијалног градитељства, у формалном погледу издваја се спомен-костурница у Зеници, која представља једно од ређих дела меморијалне архитектуре чистих кубичних форми, изведено у духу раног модернизма са елементима ар декоа (сл. 116). Одбор за подизање костурнице формиран је почетком 1934. године. Градња костурнице, по пројекту архитекте Алфреда Мичека, започета је августа 1934. године, на истакнутом месту поред Православне цркве и Соколског дома, грађанске школе и мушке основне школе, а завршена 1935. године.[931] У костурницу су пренети посмртни остаци 271 српског војника, као и посмртни остаци Вељка Чарапића из Сарајева, који је учествовао у завери са Гаврилом Принципом, и Петра Никитовића, чувара казненог завода.

---

[926] Исто, 237.

[927] Аноним, Спомен-костурница изгинулима у Чачку, *Политика* 01.05.1934, 5.; Аноним, Чачак је свечано сахранио остатке 1500 изгинулих наших и непријатељских ратника у заједничкој костурници, *Време* 06.08.1934, 2.; Д. В., У Чачку је подигнута костурница наших и непријатељских палих војника, *Политика* 17.04.1934, 12.

[928] Р. Милекић, Свечано откривање спомен-костурнице изгинулим борцима свих народности у борбама око Чачка, *Време* 24.09.1934, 3.

[929] Аноним, Свечано освећење споменика изгинулим борцим свих народности, који су учествовали у борбама око Чачка, *Време* 29.08.1934, 5.; Д. Васионовић Освећење чачанске спомен-костурнице, *Политика* 24.09.1934, 5.

[930] Обновљене су 23. септембра 2007. године. в. у, Аноним, Споменик са симболима четири вере, *Политика* 13.01.2008.

[931] Аноним, Ускоро ће бити освећена спомен-костурница у Зеници, Кроз нашу земљу, *Политика* 08.10.1935, 7.; Аноним, Зеница подиже спомен-костурницу жртвама из времена рата, *Време* 04.09.1934, 8.; М. Митрашевић, У Зеници је довршена спомен-костурница, у којој су смештене кости 275 војника-заробљеника, *Време* 11.10.1935,

Сл. 116 Спомен-костурница у Зеници
арх. Алфреда Мичек
(извор: http://zenica-online.com/)

Сл. 117 Споменик у Бања Луци, рад
Б. Дијамант
(извор: лист Политика 9.09.1933, 7.)

Споменик над костурницом изведен је у виду монументалне бетонске конструкције, коју чине четири стуба квадратне основе над којима се издиже централни стуб са доминантном фигуром ратника са мачем унутар крста, изведеном у високом рељефу. На прочељу, испод фигуре написано је „*Несебично положисмо животе за Краља, славу и част Југославије*“. Избор стила, као и избегавање хералдичких и других српских националних амблема, је вероватно проистекао из стилске орјентације пројектанта, али и владајућих тенденција у архитектури поднебља. Споменик је срушен 1941. године.

На подручју БиХ издваја се и споменик подигнут 1933. године, над заједничком костурницом велеиздајника из бањалучког процеса на гробљу у Бања Луци. Споменик је изведен у духу фолклоризма са елементима народне уметности, односно са мотивима који су преузети са крстача са Змијања, околине Кључа и Босанског Петровца, као и са босанских преслица (сл. 117). Споменик висине преко пет метара изведен је у виду каменог крста, по пројекту вајара, брата опата трапистичког манастира у Делиблатском, Бруна Дијаманта.[932]

Поред спомен-костурнице у Зеници у овом периоду издвајају се још два спомен-обележја изведена у духу модернизма, а настала као званичне наруџбине; Споменик руском конзулу Александру Аркадијевићу Ростовском у Битољу, архитекте Јана Дубовија и споменик Виктору Дику на Лопуду, архитекте Николе Добровића.

Споменик Александру Ростовском у Битољу је у облику руског крста који се уздиже на постаменту у облику саркофага. Изграђен је од армираног бетона, висине

[932] В. Ј, Спомен – крстача на заједничком гробу велеиздајника, *Политика* 9.09.1933, 7.

петнаест метара, без декоративних елемената (сл. 118). Традиционални мотив руског крста, преточен је у модерну форму, као што Дијана Милашиновић истиче, без посебног утиска који би један ауторски меморијал могао да остави. Дубови је споменик замислио као „знаковно просторну конструкцију“ која се уклапа у авангардна решења која су током двадесетог века популарисли Руски конструктивисти.[933] Споменик је осветио патријарх Варнава, новембра 1936 године.[934]

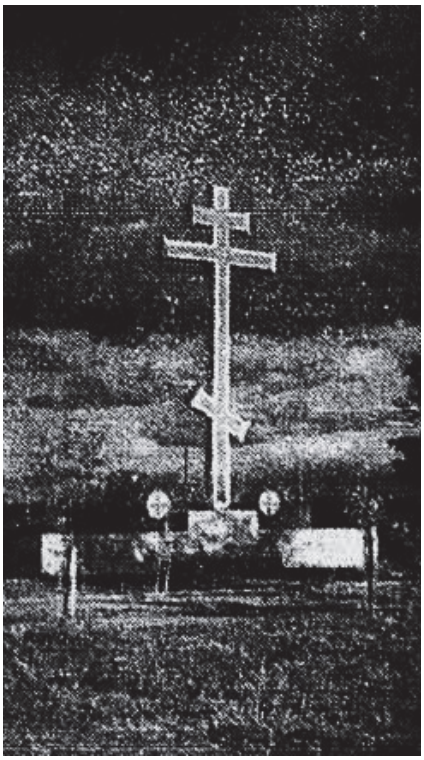

Сл. 118 Споменик Александру Ростовском у Битољу рад арх. Јана Дубовија
(извор: лист Политика 08.11.1936, 16.)

Слично спомен-обележје подигнуто је на костурници изгинулих српских војника, на војничком гробљу у Битољу, 1937. године.[935] Могуће да је Дубови који је у истом периоду радио као општински архитекта у Битољу, урадио пројекат и за спомен-обележје на костурници српских војника.

Споменик Виктору Дику на Лопуду, изведен је у духу чешког функционализма, по пројекту чешког ђака, архитекте Николе Добровића. Споменик је подигнут

[933] Д.П. Милашиновић Марић, *Архитекта Јан Дубови...* 80.
[934] А.Д.Ђ, Освећен је темељ споменику бившем руском конзулу у Битољу Александру Аркадијевићу – Ростовском, *Време* 18.11.1935, 6.; Аноним, Битољ је подигао споменик бившем руском конзулу Александру Аркадијевићу Ростковском, *Време* 27.09.1936, 6.; Аноним, Њ. Св. Патријарх Варнава осветио је јуче споменик бившем руском конзулу у Битољу Александру Аркадијевићу – Ростковском, *Време* 08.11.1936, 5.; Аноним, Њ. Св. Патријарх Варнава осветио је јуче у Битољу споменик погинулом руском конзулу Ростковском, *Политика* 08.11.1936, 16.
[935] Аноним, У Битољу је освећена спомен-костурница, *Време* 29.06.1937, 7.

донацијом чехословачке владе 1936. године,[936] у спомен на Виктора Дика, чешког књижевника и политичара, који се несрећним случајем утопио на лопудској плажи Шуњ.[937] Споменик висине пет метара изведен је у форми бетонског стуба, на коме је перфорирањем исписано име Виктора Дика, док је простор око споменика уређен у виду спомен-парка.

Српску меморијалну архитектуру, у четвртој деценији, поред спомен-обележја изведених у националном стилу, и мањег броја спомен-обележја која су представљала искорак у правцу модерних тенденција, обележило је и подизање монументалног неокласицистичког споменика, над костурницом у Добоју.

Акцију за подизање костурнице у Добоју покренула је Српска православна црквена општина, [938] која је преузела обавезу да у спомен хиљада жртава које су овде умрле остави обележје у виду Спомен храма и костурнице.[939] Спомен-костурница подигнута је на улазу у Добој, на узвишењу изнад цркве Св. Петра и Павла, и изведена је у виду монументалног неокласицистичког стуба, са крстом на врху- хришћанским симболом страдања, који је у српсковизантијском стилу израдио вајар Бранко Тодоровић. На гранитном постољу добојског споменика уклесани су стихови Војислава Ј. Илића.[940] Прилаз споменику је решен у виду серпентина рађених од камена, које евоцирају на Семирамидине вртове (сл. 119). Спомен-костурницу је осветио патријарх Гаврило Дожић, 18. септембра 1938. године, када су са православног гробља у Добоју и војничког гробља у Придјеву у костурницу пренети посмртни остаци око 5.000 Срба.[941] Фашисти су костурницу срушили 1941. године.

---

[936] О споменику Виктору Дуку в. у D. Bačić, *navedeno delo.*

[937]Све радње су биле затворене, а на јавним зградама све заставе су биле спуштене на пола копља. председник општине Зец је истакао је значај покојниковог патриотизма и осећаје словенске узајамности, због чега је страдао у бечким тамницама . в. у, Аноним, Тело пок. Виктора Дика биће пренесено у Праг, *Политика* 17.05.1931, 5.

[938] Акцију СПЦ за изградњу костурнице су помогли Врбаска и Дринска бановина. МВ уплатило је СПЦ у Добоју у фонд Задужбине Српског народа жртвама АУ режима за костурницу 5.000 динара. в. у, Гр. Божовић, Добој у данашњици, *Политика* 27.07.1936, 12.;

[939] АЈ Фонд МВ 69 ф. 115.

[940] „По светим пољима отаџбине моје / Многе хумке растурене стоје / Гроб до гроба лежи и свједочи јавно / Да гинусмо славно...“ в. у, Д. Паравац, *Добојски логор (Хроника о аустроугарском логору интернираца у Добоју 1915-1917. године),* Добој 1990, 57.

[941] Аноним, У Добоју се подиже костурница у којој ће бити сахрањене кости 5.000 мученика помрлих за време светског рата, *Политика* 20.07.1938, 11.; Аноним, Нова црква у Добоју и спомен костурница у којој су посмртни остаци 5000 Срба осветиће се 18 септембра, *Време* 30.08.1938; Аноним, Спомен-цркву и костурницу у Добоју осветиће лично Њ. Св. Патријарх Гаврило, *Политика* 16.09.1938, 7.; Аноним, Костурница и спомен –црква у Добоју осветиће се 18 септембра, *Време* 17.09.1938, 5.; М. Ј, Добој ће данас одати тужну почаст националним мученицима, *Политика* 18.09.1938, 11.; М. Милошевић, Данас се у Добоју освећује спомен црква са костурницом, *Време* 18.09.1938, 5.; М. Јојић, Кости многобројних добојских мученика сахрањене су јуче у заједничку костурницу, *Политика* 19.09.1938, 7. Аноним, Посмртни остаци пет хиљада Срба мученика пренети су у заједничку костурницу, *Време* 19.09.19238, 4.;

Сл 119 Спомен-костурница у Добоју
(извор: http://www.skyscrapercity.com)

Споменик је обновљен након ослобођења, у исто време када је у новом делу града подигнута Спомен–костурница погинулим борцима у НОБ-у 1941-1945.[942] Приликом обнове добојске костурнице уместо крста, на врху је постављена скулптура логораша. На прослави педесетогодишњице завршетка и освештања нове цркве Св. Петра и Павла у Добоју, 16. септембра 1989. године крст је враћен.[943]

Међу последњим спомен-обележјима подигнутим пред Други светски рат, по монументалности се издвајају два меморијала која су подигла локална Соколска друштва.

На иницијативу Соколског друштава из Прилепа покренута је акција за подизање споменика на Бакарном Гумну–Алиначком Вису, у спомен и захвалност палим Прилепчанима 1912. године, за ослобођење и уједињење. Камен темељац је положен на Ђурђевдан, 1938. године, на коти 717 где је погинуло 1.236 српских официра и војника. Монументални споменик је изведен од белог плетиварског мермера и камена из Сивца, у облику класичне четворостране пирамиде, висине осамнаест

М. Јојић, Целог јучерашњег дана народ је цвећем засипао спомен-костурницу добојских мученика, *Политика* 20.09.1938, 7.

[942] Д. Паравац, *нав. дело*, 57.

[943] Владика зворничко-тузлански Василије истакао је да је учињена велика неправда према историји и жртвама тиме што је уместо крста, као завршног симбола на врху обелиска, монтирана бронзана статуа. в. у, Д. Паравац, *нав. дело*, 67-68.

метара, и основе осам пута осам метара. Споменик је завршен и освећен на Видовдан 1938. године.[944]

Сл. 120 Спомен-пирамида на Алиначком Вису
(извор: лист Време 25.06.1938, 7)

Једно од последњих спомен–обележја монументалних димензија подигнутих пред рат је споменик Танаску Рајићу, на Љубићу, који је изведен у модернизованом националном стилу.[945] Иницијативу за подизање споменика покренуло је Соколско друштво, на челу са Драгославом Митровићем, директором Друге гимназије, средином 1940. године. У Одбор за подизање споменика ушли су представници свих националних, културних, просветних и других друштава и удружења Чачка и околине, а помоћ је дало и Министарство војске и морнарице и деветнаести артиљеријски пук у Чачку, који носи његово име. Изградња споменика започела је 1940. године, по пројекату архитекте из Београда, Синише Савића.

Спомен обележје је изграђено од гранита и састоји се од крипте у којој су смештене кости Танаска Рајића, постамента и стуба квадратне основе висине десет метара (сл. 121 и 122).[946] На постаменту висине два метра, требала је да буде изведена висока бронзана фигура Танаска Рајића крај топа, али је на крају постављен бронзани

[944] Аноним, Сграђена је спомен – пирамида на Бакарном Гумну, *Политика* 01.06.1938, 11.; Аноним, Спомен-пирамида на Алиначком вису, *Време* 25.06.1938, 7.; Дорошки, 30.000 грађана и сељака Пелагоније присуствовало освећењу Спомен-пирамиде на Алиначком вису, *Време* 29.06.1938, 8.
[945]Године 1930. била је покренута прва акција у погону вагона Љубић. в. у, Аноним, Подизање споменика Танаску Рајићу, *Време* 17.07.1930,
[946] Висина споменика са постаментом је 12 метара.

фриз са представом погибије Танаска Рајића, рад вајара Милована Костића из Ниша.[947] Градња споменика је коштала двестотине хиљада динара, а грубе радове народ је обављао добровољно.[948]

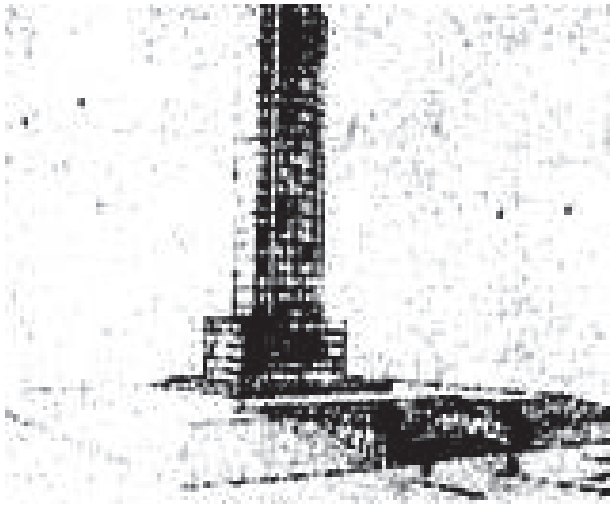

Сл. 121 Скица споменика на Љубићу, арх. Синише Савића
(објављена у листу Политика 09.10.1940, 10.)

Сл. 122 Споменик на Љубићу, арх. Синише Савића
(извор: http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs)

После Другог светског рата у близини споменика је формирано гробље железничара и радника НОБа, и гробље бораца Црвене армије који су погинули у

[947] На крипти стоји натпис „Легендарном јунаку Танаску Рајићу у славу соколске Петрове петољетке – Захвално потомство.“
[948] Аноним, За подизање споменика Танаску Рајићу, *Политика* 20.09.1940, 11.; Аноним, У Чачку ће бити подигнут споменик Танаску Рајићу, *Политика* 09.10.1940, 10.

борбама за ослобођење Чачка. На тај начин је на Љубићу образован један вид меморијалног спомен- парка.[949]

Меморијално градитељство Момира Коруновића

У првој деценији после Првог светског рата, осим куле Св. Наума у Охриду и не реализованог пројекта за спомен-костурницу у Битољу, Коруновић пројектује спомен-цркве и спомен-обележја мањих димензија. После 1930. године Коруновић улази у фазу монументалних спомен-обележја, пројектом два споменика од посебног националног значаја; спомен-капеле у селу Кучкову и спомен-обележја на Зебрњаку.

На подизање монументалних спомен – обележја утицало је побољшање економске ситуације и друштвено политичке промене у Европи и код нас. У европској архитектури, од средине тридесетих година двадесетог века долази до тенденције подизања монументалних спомен-обележја, што је имало и известан одјек у нашој средини. После 1930. године, осим ова два реализована објекта карактеристичног романтичарско експресионистичког стилског и симболичког карактера, Коруновић је пројектовао и две спомен-цркве које се у формалном и идејном погледу надовезују на цркве које је пројектовао у претходном периоду.

Међу првим пројектима које је Коруновић извео у овом периоду је пројекат за споменик-капелу у селу Кучкову у Македонији. Идеја за подизање споменика у виду спомен-капеле посвећене краљу Петру Ослободиоцу потекла је од народа, који је на збору одржаном јануара 1933. године одлучио да се на овај начин одужи Србији и династији Карађорђевић за ослобођење. На челу Одбора за градњу капеле били су народни посланик инж. Вељко Вељковић и учитељ Фрутунић, док су почасно председништво чинили патријарх Варнава, митрополит Јосиф и министар унутрашњих послова Живојин Лазић. Одбор је одлучио да се спомен-капела подигне на врху Јазвиње, код села Кучкова у срезу скопском, месту које је играло велику улогу у четничкој акцији. Камен темељац освећен је 27. августа 1933. године**,** а капела је као и краљевска задужбина на Опленцу, посвећена Св. Ђорђу. У време грађења капеле изграђен је и пут Скопље-Качаник,[950] да би се олакшао приступ споменику. Капела је

[949] Чачак, меморијални комплекс на Љубићу у *Споменичко наслеђе Србије*...58.

[950] Аноним, Споменик Краљу Петру у Кучкову, *Вардар* 28.09.1933, 2.; Аноним, У Кучкову су освећени темељи споменика Краљу Петру Великом, *Вардар* 31.8.1933, 4.; Т. Маневић, „Скопље још једном, али на свагда преотето, од непријатеља, у које сам после солунске офанзиве ушао 1918 године као Врховни

завршена и освећена кад и храм Славе у Скопљу, 30. маја 1934. године, тако да је на освећењу присуствовао Краљ Александар и велики број истакнутих грађана. Краљ Александар је том приликом обећао да ће за споменик поклонити звоно, а дато обећање након његове погибије преузео је престолонаследник Петар.[951] Звоно на капели, поклон Петра II освећено је 14. априла 1936. године. [952]

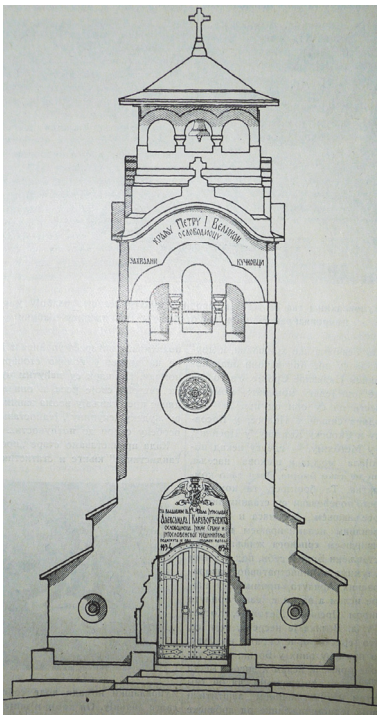

Сл. 123 Скица спомен-капеле у Кучкову арх. М. Коруновић
(извор: лист Време 02.04.1934, 5.)

Споменик-капела по Коруновићевом пројекту грађена је од камена и бетона, као објекат црквеног и споменичког карактера, који својим обликом подсећа на кулу-звоник. Улаз у капелу налази се у приземљу грађевине. Четири степеника су водила у олтарски простор, а одатле се уским кривудавим басамицама ишло у торањ спомен-капеле висине шеснаест метара. Изнад трећег спрата постављена је тераса, засвођена византијским луковима, која је посетиоцима служила за посматрање панораме. Капела

Командант, значило је нераздруживо повезивање Мораве и Вардара“, *Време* 30.05.1934, 3.; Т. Маневић, Њ. В. Краљ међу сељацима Скопске Црне Горе, *Време* 30.05.1934, 4.

[951] Аноним, Село Кучково код Скопља подиже споменик Краљу Петру, *Време* 27.08.1933, 7.; Аноним, Подизање спомен – капела Краљу Петру Великом Ослободиоцу и изгинулим ратницима у селу Кучкову, *Време* 02.04.1934, 5.; Аноним, Освећење Храма Славе. Откривање споменика Краљу Петру у селу Кучкову у Скопској Црној Гори, *Вардар* 12.5.1934, 7.; Аноним, „Скопски Гласник“ о великим националним свечаностима у Скопљу и у Кучкову, *Вардар* 24.5.1934, 1.; Аноним, Велике народне свечаности у селу Кучкову у Скопској Црној Гори, *Вардар* 31.05.1934, 6.

[952] Аноним, Освећење звона нове капеле у Кучкову, *Политика* 15.04.1936, 11.

је засведена пирамидалним кровом на чијем врху се налазио масивни бакарни крст.[953] Фасадне површине су украшене хералдичким обележјима и натписима. Изнад улаза са гвозденим вратима окренутим Скопљу стајао је натпис,[954] а изнад се налазио државни грб на грудима белог орла са раширеним крилима. Изнад орла налазила се розета са орнаментима репродукованим са средњовековних српских манастира, која је у исто време означавала други спрат капеле, изнад које је стајао други натпис „*Краљу Петру I Великом Ослободиоцу – захвални Кучковци*". Овај средњи део грађевине био је украшен краљевским симболима. Објекат је имао четири трифоре са архиволтама (сл. 123). Наглашеним вертикализмом и пирамидалним кровом на врху, спомен – капела у Кучкову подсећа на Коруновићев пирг у Св. Науму. Објекат је попут пирга Св. Наума изведен на основама средњовековног црквеног градитељства са утицајима експресионистичког стилског израза. Скица сведочи да је замишљен као нешто виткији и вишљи објекат. Објекат је миниран и срушен од стране бугарске војске у току Другог светског рата, [955] док је доњи део (постамент) споменика делимично сачуван, а по неким подацима испод целе површине остатака спомен–капеле налази се костурница.[956]

Поред овог дела, формираног на основама националног стила са експресионистичким ефектима, Коруновић је извео две спомен-цркве са костурницама у свом препознатљивом стилу заснованом на неоморавским узорима и под утицајима експресионизма.

Пројекат за спомен-цркву костурницу у свом родном месту Глоговцу, Коруновић је урадио између 1934. и 1935. године, а за њено подизање велику заслугу је имао прота Петар А. Коруновић, [957] који је чинодејствовао на освећењу темеља цркве костурнице у Делиграду, што је можда утицало да храм у Делиграду послужи као узор за цркву у Глоговцу. Цркве у Делиграду и Глоговцу су пројектоване и подигнуте приближно у исто време, што је такође могло да утиче на сличност ова два објекта.

[953] М. Шантић, Б. Антић, Кучково, прво село Јужне Србије, које је подигло и осветило споменик Краљу Петру Великом, *Политика* 30.05.1934, 3-4.; Аноним, Споменик Краљу Петру у Кучкову у Скопској Црној Гори, који се освећује на Духове о. г., *Вардар* 17.5.1934, 1.

[954] „За владавине Њ. В. Краља Југославије Александра I Карађорђевића, Ослободиоца Јужне Србије и југословенског Ујединитеља, подигнута је ова спомен-капела 1934"

[955] К. Грчев, *наведено дело,* 236.

[956] http://www.srbi.org.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=34&Itemid=9&lang=sr

[957] Аноним, Прота Петар А. Коруновић прославио је 87 година живота, 64 године брака и 63 године свештеничке службе увек у истој парохији, *Политика* 18.09.1937, 8.

Црква Рођења Пресвете Богородице у селу Глоговцу[958] изведена у српсковизантијском стилу са елементима неоморавског стила подигнута је добровољним прилозима грађана.[959] По типу припада крстообразним црквама развијеног уписаног крста. Кубе се ослања на четири стуба и нема галерије над припратом. Прочеље са лучним тремовима са северне и јужне стране, испод којих је формиран простор за костурницу, у оквиру кога су постављене спомен-плоче са именима сахрањених ратника, (сл. 124) слично је решено као код цркве у Делиграду.

Сл. 124 Спомен-црква у Глоговцу арх. М. Коруновић
(извор: лична колекција)

Неколико година касније Коруновић је пројектовао спомен-цркву са костурницом на војничком гробљу у Пецки посвећену Успењу Пресвете Богородице, у којој су смештене кости око 600 ратника изгинулих 1914. и 1915. године на околним положајима. Градња спомен цркве на војничком гробљу у Пецкој[960] започета је 1934,[961] а завршена 1938. године.[962]

Војничко гробље у Пецкој које се налазило скоро уз саму школу чинила је ограђена површина од педесет квадратних метара, на падини између Зеленике, Крста и Пецке. На гробљу су сахрањивани борци који су умирали у болници која је била

[958] О цркви у Глоговцу в. А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...88, 186; Н. Јованчевић, Градитељи и стилске одлике неких храмова Шумадијске епархије, у *Српска православна Епархија Шумадијска 1999*, Шематизам 2, Београд 1998, 198.
[959] Аноним, Освећење нове цркве у селу Глоговцу, *Политика* 22.09.1935, 13. М. Лечић, *нав. дело*, 95.
[960] О цркви у Пецкој, в. у, А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...90-91.
[961] М. Лечић, *наведено дело,* 93.
[962] Аноним, (Р.В.) Освећење цркве у Пецкој, Хроника, *Гласник српске православне цркве патријаршије* год. XIX бр. 27, Сремски Карловци 1938., 694.

смештена у школи. На северној ивици гробља се налазила пет метара висока пирамида, сазидана од рустичног камена, на чијем врху се налазила купа од шрапнелских кошуљица. На северној страни пирамиде, испод врха, био је уграђен двоглави бели орао изливен од бронзе, испод кога се налазила мермерна плоча са натписом *„Палим Друговима – Моравска дивизија II позива“*. Испред споменика налазило се осамдесет хумки, а у близини пирамиде налазио се гроб Владе Рибникара који је погинуо на планини Рожањ.[963]

Од 1925. године, када је објављен чланак о запуштености гробља у Пецкој, до подизања спомен-цркве прошло је скоро петнаест година. Црква је изведена у комбинацији српсковизантијског и неоморавског стила, без посебних хералдичких или других обележја који би указивали на њен меморијални карактер. У основи је сажетог уписаног крста са једним централним кубетом и четири апсиде са бочних страна. Црква је уздигнута на високом соклу, док је костурница смештена испод северне апсиде. На прочељу је изведен карактеристичан Коруновићев лучни трем са трифором изнад.

Споменик на Зебрњаку

Најзначајније и најрепрезентативније дело српског меморијалног градитељства подигнуто пре Другог светског рата је споменик на Зебрњаку, изведен по пројекту Момира Коруновића.[964] Иницијатива за изградњу спомен-обележја код Куманова, где је 23. и 24. октобра 1912. године вођена чувена Кумановска битка између српске и турске војске, у којој је погинуло 1.207, а рањено 5.217 српских ратника, [965] покренута је 1922. године. После завршетка Првог светског рата сматрало се да, с обзиром на значај који је Кумановска битка имала за историју ослобођења од Отоманске империје, место Кумановске битке треба да буде достојно обележено. Око питања шта је адекватно обележје, за место од великог историјског значаја као што је Зебрњак, супротставила су се мишљења Одбора, који се залагао за објекат утилитарног

[963] Аноним, На гробљу незнаних и заборављених, *Политика* 06.08.1925, 5.
[964] О споменику на Зебрњаку в. у, А. Кадијевић, Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку, *Врањски гласник* XXVI-XXVII, Врање 1993-94, 153-163; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...91-97, С. Ст. Кузмановић, *Спасити од заборава. Кумановска битка и споменик на Зебрњаку 23-24 октобар 1912. године*, Куманово 2001; З. М. Јовановић, *Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд 2004.; *Зебрњак 1912-2012. Водич криз сталну поставку унутар спомен-костурнице на Зебрњаку*, Београд 2012; A. Kadijevic, Images and Forms of First Balcanic War (1912) Presented in the Monumental Charnel-House on Zebrnjak hill (1937), *War in the Visual Arts - An International, Interdisciplinary Conference,* Universiti College Cork, 12-14 september 2013-06-14
[965] П. Опачић, *Кумановска битка,* Београд 2005.

карактера, и Државе која је намеравала да подигне споменик естетског и симболичког значаја, чија би једина дозвољена утилитарна функција била функција костурнице и музеја.

На прослави десетогодишњице победе на Куманову, октобра 1922. године, Краљевска влада одржала је посебну седницу у Скопљу, на којој је донела одлуку да се палим јунацима на Куманову, у знак све народног признања и захвалности за пожртвовање подигне видан уметнички споменик достојан њихове величине. Влада је покренула иницијативу и дала обавештење да ће свака приватна иницијатива за подизање овог споменика бити забрањена. У исто време, Влада је одредила суму од тристотине хиљада динара за сакупљање и сређивање историјске грађе и објављивање списа који ће популаристи знање о тој знаменитој бици којом се отпочео „народни завет: ослобођење заробљене браће и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца.“[966] На иницијативу бораца из 1912, новембра 1922. године, формиран је Одбор који је себи поставио задатак да на Кумановском бојишту подигне споменик у част изгинулих ратника. Одбор за подизање споменика, поред рада на прикупљању средстава за изградњу споменика, радио је и на прикупљању података за издавање Споменице Кумановске битке.[967] Међутим, и поред прилично успешног рада и ангажовања Одбора, Влада је остала при томе да преузме руководство за подизање споменика, под изговором да личном иницијативом Одбор није у стању да оствари овако велику замисао.[968] Преузимање иницијативе за подизање споменика од стране Владе, и потискивање рада Одбора, дошло је до изражаја приликом организовања парастоса 1923. године. Средишњи београдски Одбор за подизање споменика на Куманову је за прославу, 24. октобра 1923. године, организовао парастос у Саборној цркви, представу у Народном позоришту, предавање о Кумановској бици на Београдском универзитету, као и продају дописних карата у циљу сакупљања средстава за подизање споменика. Када је Одбор обавио све припреме за прославу, и обавестио јавност, преко штампе и ресорних министарстава Краљевска влада се огласила са обавештењем да ће она организовати парастос 25. октобра исте године, пошто је она задужена за подизање споменика. Парастос, представа и предавања организовани од стране Одбора су отказани, и том приликом су се представници Одбора, огласили у штампи истичући да су на Зебрњаку планирали да подигну споменик у виду школе, болнице или

[966] Аноним, Споменик на Куманову, *Политика* 30.01.1923, 3.
[967] Аноним, Споменица кумановске битке, *Политика* 14.07.1923, 5-6.
[968] Аноним, Споменик кумановским јунацима, *Политика* 19.10.1923, 5.

инвалидског дома, што је и народ прихватио. Од општине града Куманова Одбор је добио земљиште од десет хектара, да се по жељи становништва на њему подигне болница у спомен и славу палих ратника. У објави Одбора је истакнуто, да је Краљевска влада издала коминике у којима је истакнуто: „Да ће Краљевска Влада сама подићи споменик-стату-у на Куманову, да је свака приватна иницијатива неупутна и да ће као таква бити забрањена“, али је Одбор наставио рад и прикупљање средстава преко одбора у унутрашњости и средишњег одбора у Београду, пошто до формалане забране није дошло.[969] Одбор је на крају донео одлуку да, с обзиром на коминике и понашање Владе, обустави рад на сакупљању прилога за споменик.[970]

У организацији Краљевске владе парастос је одржан 25. октобра у Саборној цркви, а помену су присуствовали краљ Александар у пратњи кнеза Арсена и ађутанта генерала Стевана Хаџића, као и сви представници владе на челу са Николом Пашићем, представници министарстава, представници војске и морнарице.[971] У међувремену су несугласице између Владе и Одбора превазиђене, тако да је 24. октобра наредне године, парастос у Саборној цркви организовао Одбор, и исте године је обављена прва продаја карата са ликовима кумановских бораца, и сакупљање средстава за подизање споменика-болнице у Куманову.[972]

Несугласице између Владе, и њене акције да подигне споменик-скулптуру не утилитарног карактера, и Одбора који је намеравао да подигне спомен-болницу, на крају су решене. Споменик од ширег државног и друштвеног значаја морао је да буде подигнут по одобрењу Краљевске владе. После затишја у штампи од готово десет година, питање подизања споменика на Зебрњаку поново је добило посебну пажњу тридесетих година двадесетог века. Темељи за спомен-болницу посвећену свим изгинулим јунацима у борбама на Куманову и Младом Нагоричану 1912. године, положени су и освећени 17. октобра 1933. године, на српском војничком гробљу у Куманову, док је њена изградња финансирана из фонда добротвора Николе Спасића.[973] Акција за подизање споменика на Зебрњаку од стране Владе покренута је наредне године.

Новембра 1934. године у Скопљу је одржана посебна конференција посвећена Кумановској бици и обележавању двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије,

[969] Аноним, Око кумановског споменика, *Политика* 24.10.1923, 5.
[970] Исто.
[971] Аноним, Помен борцима са Куманова, *Политика* 25.10.1923, 5.; Аноним, Помен кумановским борцима, *Политика* 26.10.1923, 5.
[972] Аноним, Сутра је помен погинулим на Куманову, *Време* 23.10.1924, 5.
[973] Аноним, Освећење камена темељца спомен болнице у Куманову, *Вардар* 24.9.1933, 5.

на којој су присуствовали представници свих културних и националних друштава, представници научних установа Бановине и Општине, и други угледни грађани Скопља. На Конференцији су донете одлуке на који начин ће се прославити двадесетпетогодишњица ослобођења Куманова и Јужне Србије. Конференцијом је председавао градоначелник Скопља, архитекта Јосиф Михаиловић, који је прочитао меморандум који је Краљевска влада одобрила, и у којем је посебно истакнуто да се до дана прославе подигне споменик на Кумановском бојишту, као и да споменик не треба да буде само дуг захвалности поднетим жртвама него и огледало важности ових догађаја. Посебно је напоменуто да због наведених разлога споменик треба да буде монументално архитектонско дело не утилитарног карактера, и да би евентуално могао да послужи као костурница у којој би се сакупили посмртни остаци страдалих војника у овој бици. На споменику су обавезно морала да буду уписана имена свих палих војника у рату, а у унутрашњости је споменик требао да има одвојене просторије-ратни музеј у којима би био смештен сав документарни материјал о Кумановској бици који би будио успомену и давао јаснију слику ових догађаја. Имајући у виду да су догађаји из 1912. године имали велики значај за Јужну Србију за прославу је било неопходно да се осмисли посебан програм и припреми јубиларна књига о Јужној Србији и напретку који је Јужна Србија остварила за време слободног периода. Сваки део у књизи морао је да буде научно и објективно обрађен од стране истакнутих стручњака, да „постане огледало културног деловања“, пошто је планирано да књига буде штампана на енглеском, француском и немачком језику да би се у свету отклониле заблуде о „овој нашој области.“ За прославу је планирана изложба радиности Јужне Србије, а свако насеље у овој области требало је да узме учешће у прослави, подизањем неког видног објекта посвећеног овом догађају, који ће представљати израз захвалности народа за стечену слободу. Објекти су требали да буду од културног и друштвеног значаја, као што су школске зграде, здравствени и соколски домови, мањи споменици палим ратницима и друштвеним радницима, путеви, мостови и сл. Посебно је истакнута жеља Скопљанаца да споменик краљу Александру Ујединитељу у Скопљу буде освећен на тај дан, као и да се сви подигнути објекти поводом ове прославе вежу за његово име. На крају конференције конституисао се Одбор за организацију ове прославе на челу са Јосифом Михаиловићем.[974]

[974]Аноним, На Кумановском бојишту, које претставља симбол догађаја из 1912, подићи ће се монументални споменик палим ратницима, *Време* 20.11.1934, 4.

Од конференције се рад на подизању споменика на Зебрњаку интезивирао. За место подизања споменика одабран је највиши врх Зебрњака, где је другог дана Кумановске битке пробијен турски фронт. Избор места није био одређен само догађајем који се ту одиграо, већ и чињеницом да је место истакнуто и видљиво са свих страна, тако да се споменик могао видети са велике даљине. Одбор за подизање кумановског споменика на челу са пуковником Стојаном Стојановићем, начелником штаба Дунавске дивизије, због ефикаснијег прикупљања средстава обједињен је са Одбором за подизање костурнице у Младом Нагоричину на чијем челу се налазио бивши председник кумановске општине Ћира Маневић.[975] Министарство правде је подржало идеју о обједињавању одбора и преносу посмртних остатака кумановских војника у заједничку костурницу на Зебрњаку.

Идеју за нацрт споменика на Зебрњаку дали су чланови Одбора, историчар Станоје Станојевић и архитекта Момир Коруновић, док је извођач радова био Михаило Аранђеловић – „Црнотравац“, грађевинар из Београда.[976] Према пројекту споменик је требао да буде у облику куле-обелиска висине 48,5 метара.[977] Процењена цена споменика износила је шестотина хиљада динара, а секретар Одбора, Михаило Милојковић, заинтересовао је већи број патриотских и хуманих удружења да помогну да се споменик што пре заврши. У близини споменика планирано је да се подигне туристичка кућа, пошто је са откривањем споменика кумановско бојиште требало да постане место „југословенског хаџилука, јер су одатле бљеснули први зраци нашег народног ослобођења и уједињења.“[978] Проблем приликом градње споменика је поред тешког преноса материјала због велике висине споменика, стварала и ваздушна струја која је доносила шумске мраве, тако да су радници морали да пале ватру на споменику да би се заштитили.[979] Изградња је отежана и недостатком материјалних средстава, тако да је већ почетком 1936. године, Одбор молио за додатна средства пошто се са градњом споменика стало на висини од двадесетшест метара. Да би акција за прикупљање средстава заживела Одбор је у Београду изложио моделе споменика на

[975] За костурницу на Младом Нагоричину био је прихваћен пројекат архитекте Владимира Антонова, али због обједињавања Одбора од подизања костурнице се одустало. О оснивању одбора за подизање костурнице у Младом Нагоричину в. у, М. Љ. Спомен – костурница у Младом Нагоричану, *Политика* 22.10.1929, 11.
[976] С. Кузмановић, *наведено дело,* 55.
[977] Висина споменика је у штампи варирала од 40 до 50 метара.
[978] Аноним, На Зебрњаку код Куманова гради се величанствен споменик, *Време* 12.10.1935, Аноним, Кумановски споменик, *Политика* 23.10.1935, 10.
[979] Аноним, На Зебрњаку највишој тачци Кумановског бојишта подигнута је спомен костурница, *Време* 06.10.1937, 7.

Зебрњаку у радњама Вулетића и Гавриловића у Кнез Михајловој улици, радњи Живковића на Славији и Путника на Теразијама. Поред модела споменика изложена је фотографија недовршеног споменика и летак са стиховима патриотског карактера.[980] Поред акције за обезбеђивање материјалних средстава за довршење споменика проблем је представљало и састављање спискова погинулих, пошто Министарство правде и Министарство војске нису имали спискове, па је Одбор молио породице да дају податке о својим погинулима.[981]

Поред свих наведених проблема радови на изградњи споменика су успешно привођени крају, а Банска управа је до споменика изградила широки пут да би се омогућио бољи прилаз. Помоћ за довршење споменика дали су: Коло Српских Сестара у износу од тридесет хиљада динара за осликавање фресака у капели, за које је ангажован академски сликар, сарадник и добар пријатељ Момира Коруновића, Живорад Настасијевић. Кумановско Коло Српских Сестара дало је прилог за звоно, а прилоге су дали и Друштво Кнегиња Зорка, Кнегиња Љубица, Удружење Српска Мајка и др.[982] Споменик је на крају завршен у предвиђеном року, али је због одлагања прославе ослобођења Јужне Србије у Скопљу за 31. октобар 1937. године, Одбор за подизање споменика на Зебрњаку одлучио да освећење споменика са 25. одложи за 28. октобар како би учесници прославе могли да посете и Скопље.[983]

Споменик на Зебрњаку је освећен у присуству кнеза намесника Павла и више од педесет хиљада људи. Приликом освећења споменика, у костурницу су смештене кости ратника страдалих 1912. године на кумановском бојишту. Посмртни остаци сакупљени са ливада и њива, из близине Бркиног Рида, Бујинског Виса, Сртевице, Зебрњака и Куманова пренети су из цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричану. У припрати цркве налазило се 400 белих врећа са костима на којима је писало „Непознат“, а до њих су у десетак малих црних металних ковчега стајали посмртни остаци оних, чија су имена

[980] Аноним, Споменик јунацима са Младог Нагоричана не може бити довршен јер нема средстава, *Време* 27.02.1936, 11.
[981] Аноним, Спомен-костурница на кумановском бојишту висока 50 метара, *Политика* 17.09.1937, 10.; Аноним, Прослава двадесетпетогодишњице Кумановске битке и освећења споменика на Зебрњаку, *Време* 25.09.1937, 5.; Аноним, На Зебрњаку највишој тачци Кумановског бојишта подигнута је спомен костурница, *Време* 06.10.1937,
[982] Аноним, За костурницу на Зебрњаку, *Политика* 14.10.1937, 10.
[983]Одбор кумановских бораца, Прослава двадесетпетогодишњице Кумановске битке и освећење споменика на Зебрњаку-Куманову, *Политика* 07.10.1937, 6.

позната. Споменик је предат 22. пуку на чување, јер се дан прославе ослобођења Куманова поклапао са славом 22. пука.[984]

Сл. 125 Споменик на Зебрњаку арх. М. Коруновић
(извор: фотографија из личног фонда професора Александра Кадијевића)

За спомен-обележје на Зебрњаку Момир Коруновић је урадио више скица.[985] На свим скицама је представљен споменик наглашеног вертикализма и форме обелиска, односно на две скице уместо форме обелиска доминирале су форме једног вида торња. Посебну пажњу Коруновић је посветио експериментисању са типовима подножја споменика. На првим скицама је комбиновао моделе природних подножја у виду стене или брежуљка са пећином. Попут концепције на идејној скици за Вратнице победоносних Шумадинаца, у комбинацији рустично обрађеног подножја, симбола средњовековне традиције, и бетонског обелиска, симбола модерне државе - вечне и трајне, Коруновић је изразио идеју модерне државе која почива на чврстим и трајним темељима које су поставили преци. На осталим скицама Коруновић је замислио подножје у облику тврђаве са каменим завојима у виду спирале, односно отворених рампи, попут Вавилонске куле или џамије у Самари.[986] На првој скици (сл. 126)

[984] Аноним, У присуству педесет хиљада душа, највећим делом старих ратника, освећена је костурница на Зебрењаку и у њу су положене кости кумановских јунака, *Политика* 31.10.1937, 1-2.; Аноним, Помен палим јунацима и полагање њихових костију у костурницу, *Политика* 31.10.1937, 2-3.; Аноним, Величанствена прослава Кумановске битке, *Време* 31.10.1937, 1.; Аноним, 50.000 људи на прослави Кумановске битке, После освећења величанственог споменик на Зебрњаку у чију су костурницу смештене опајане кости кумановских хероја војска је извела кумановску битку, *Време* 31.10.1937, 4 и 5.
[985] Скице су публиковане у а. Кадијевић, *Момир Коруновић*...92-95.
[986] Исто, 92.

наглашено је кубе и окулуси, којим је утицај византијске архитектуре преведен у експресионистички израз. За разлику од прве скице, на другој скици (сл. 127) остварен је модел средњовековне стражарнице на замковима, обрађен у рустичном материјалу. Прве две скице које је Коруновић урадио са кубетима далеко више подсећају на модел куле – војника, што је постало карактеристично обележје изведеног споменика. На скици 3. (сл. 128) тај мотив комбинује са мотивом обелиска, односно мача, који постаје доминантан на скици 4. (сл. 129) Коруновић је комбиновао квадратне и крстасте типове основе, да би се на крају из симболичких разлога одлучио за троугаону. Од свих скица Коруновић је направио синтезу, преузевши са скице 1 округли прозор и трифору на средини стабла, са скице 3 хералдичке украсе и облик стабла кула, са скице 5 (сл. 130) подножје споменика и стилизоване мачеве приказане изнад базе споменика.[987] Није познато које су скице дате на увид Министарству грађевина, 25. марта 1935. године, али по подацима краљ Александар је видео првобитне радне скице и изразио је своје допадање, мада је у више махова нагласио да зебрњачка грађевина „буде што скромнија.“[988]

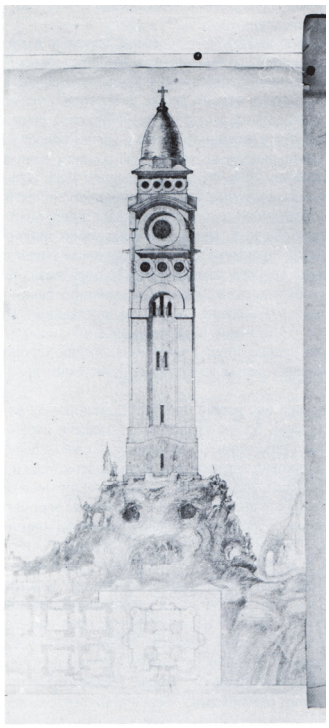

Сл 126 Скица 1 Зебрњак
арх. М. Коруновић

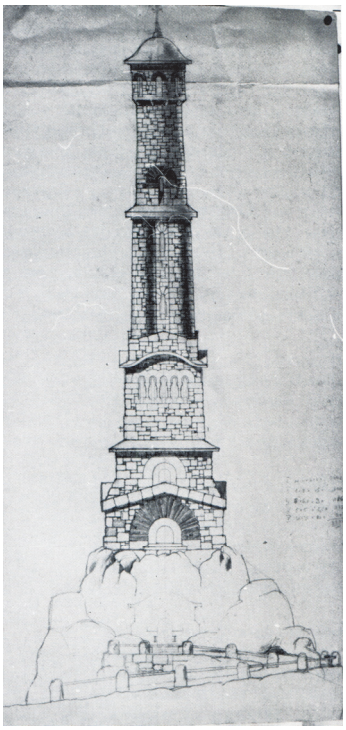

Сл. 127. Скица 2 Зебрњак
арх. М. Коруновић

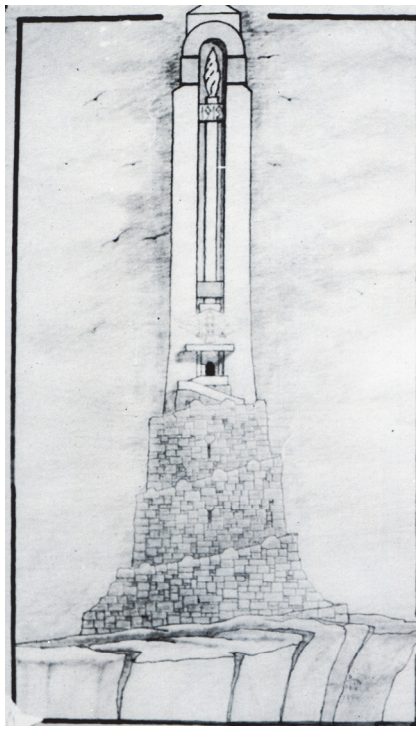

Сл. 128 Скица 3 Зебрњак
арх. М. Коруновић

(извор: сл. 126, 127, 128 : А. Кадијевић, Момир Коруновић, Београд 1996, 92-93)

[987] Исто, 96.
[988] З. М. Јовановић, *Зебрњак*....53.

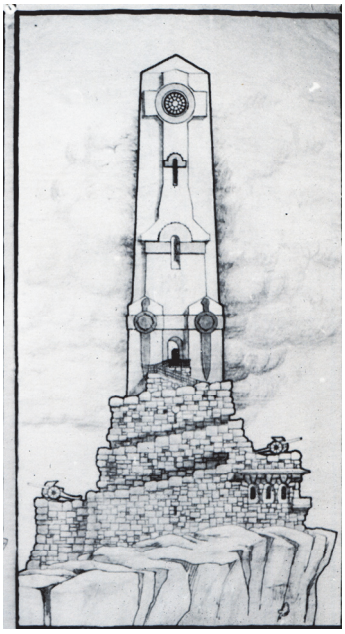

Сл 129 Скица 4 Зебрњак
арх. М. Коруновић

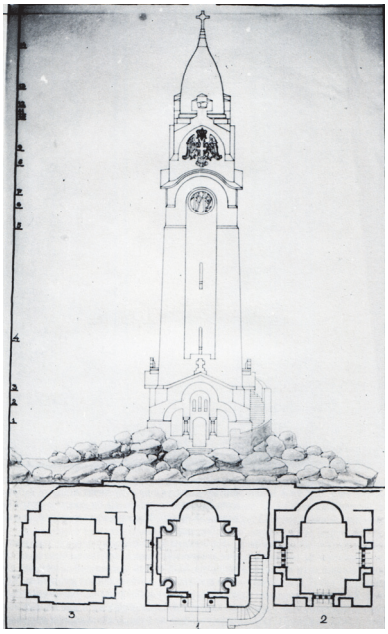

Сл. 130 Скица 5 Зебрњак
арх. М. Коруновић

(извор за сл. 129 и 130: А. Кадијевић, Момир Коруновић, Београд 1996, 94-95)

Споменик је подигнут на базалтној стени и грађен је од базалта и армираног бетона, што му даје посебну стабилност и трајност. Подножје споменика је троугаоне основе, јер је тројство симболично у српском народу и народној историји, а поред тога у Кумановској бици победу су однеле три дивизије српске војске. По Коруновићевој замисли, основа у облику троугла персонификује тројство вере бораца који су овде изгинули и три дивизије (дунавску, дринску и коњичку) које су учествовале у борбама и однеле победу.[989]

У доњем делу споменика озидана су одељења за костурницу изгинулих ратника, као и девет других одељења изнад, која су служила као музеј ратних трофеја задобијених у Кумановској бици. Изнад доњег дела је црква и капела за одржавање помена у којој је горело кандило за душе изгинулих. Капела је на осамнаестом метру висине од земље, односно на највишој тачки доњег дела споменика и до ње се долазило спиралним степеницама, односно отвореном рампом. На успонима на сваком углу троугла, који је проширен у виду кружне заравни, намештена су постоља за оригиналне топове који су дејствовали у Кумановској бици, а које је Одбор добио од Министарства војске и морнарице. Сваки угао и постављени топ намењен је по једној од трију дивизија које су пробиле главни фронт турске дивизије. Прва дивизија, под

[989] Аноним, У славу кумановских хероја подиже се на Зебрњаку споменик у виду обелиска висок 46 метара, *Време* 23.08.1935, 4.; Аноним, Споменик јунацима са Младог Нагоричана не може бити довршен јер нема средстава, *Време* 27.02.1936, 11.

вођством престолонаследника Александра, освојила је на Зебрњаку осамдесет и четири турска топа, што је наглашено постављеним топовима. Гвозденим степеницама се улази у простор изнад капеле, у коме су храстове степенице на пет спратова са галеријама. На врху шупљине-кубета, у средишту троугла, постављена су три петромакс лампе које су носиле назив „вечно кандило“. Лампе су се ноћу палиле и кроз три велика округла прозора осветљавале околину, па је тако споменик дању и ноћу опомињао све путнике на подвиг војске.[990] Прва улазна врата, окренута према северу, налазила су се са западне стране. У унутрашњости до музеја смештен је и стан за пароха. Просторије су добијале светлост преко полукружно засвођених монофора и бифора, сличних бифорама и трифорама на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Костурница – крипта је кружног облика и није осветљена природним светлом, већ само свећама које су се продавале на столу који је тамо био постављен. На врху споменика, испод самог крова налазила су се мала врата кроз која се излазило на кружну терасицу, која је обухватала врх споменика.[991]

Објекат је у целини и у детаљима обиловало симболиком. У дну стабала налазио се број „1912“, који је подсећао на време у коме се велика битка одиграла. Неколико метара изнад капеле, зидарском и фасадном техником, торањ је опасан црним опасачем, ширине тридесет до четрдесет сантиметара, на коме су са све три стране опасане по две сабље, дужине око три метра. Највиши спрат куле, на све три стране био је украшен хералдичким пољима, са белим орловима са српском круном, грбом Краљевине Србије. Изнад круна су били округли прозори иза којих је светлео вечити пламен. Светлост је симболично представљала вечито кандило мртвих ратника чије су кости ту почивале. Изнад свих позорчића биле су полукружне аркаде које су подсећале на обрве или трепавице изнад вечитих и вечито отворених очију. Изнад је почињао купасти кров са бакарно златним лимом. На врху је био постављен крст који је гледао на све четири стране света. Сваки део споменика, како наводи С. Кузмановић од темеља до громобрана имао је симболичко значење.[992]

Доњи део споменика представљао је чврсти, стојећи став српског војника, док су топови представљали сведоке једне тешке, али победоносне битке српског народа, подсећајући на непоколебљиву истрајност. Опасачи са сабљама око средине споменика

[990] Аноним, Споменик изгинулим ратницима код Куманова, *Политика* 23.08.1935, 7; Аноним, У славу кумановских хероја подиже се на Зебрњаку споменик у виду обелиска висок 46 метара, *Време* 23.08.1935, 4.
[991] С. Ст. Кузмановић, *наведено дело,* 59 - 60.
[992] Исто, 61

симболизовали су струк српског војника. Премда је крст универзални симбол хришћанства, овде је симболизовао борбу против иноверних окупатора. Крст који је имао по два пара хоризонталних крака представљао је позив хришћанима, а најпре православнима „са све четири стране света да се уједине, јер им је то једина могућа формула опстојања.„[993] Идеја за тип крста могла је бити последица угледања на сличан крст на првобитном споменику Незнаном јунаку, који се данас налази у порти цркве у Белом потоку, код Београда.[994] Капела је намењена посетиоцима да се помоле за покој душе палих ратника, и да са ове висине виде све коте и положаје на којима су гинули храбри ратници.

Коруновић је на овом делу остварио синтезу романтичарско-експресионистичког стилског израза.[995] Доњи део, рустично обрађен у односну на вертикалу торња делује на емотивном нивоу. Споменик се својом рустичном и експресивном формом уклапао у амбијент Зебрњака. Експресионистички елементи наглашени су троугаоном основом, развијеним постаментом, као и слободној моделацији високе куле.[996] За разлику од осталих међуратних споменика који задржавају симетричну диспозицију маса, као што наводе Марина Ђурђевић и Александар Кадијевић, ово најмонументалније спомен-обележје оживљено је асиметричном композицијом облика. За разлику од Александра Васића, Коруновић је применом асиметрије на споменицима изграђеним ван урбаних зона постигао складније уклапање у природни амбијент.[997] Споменик представља романтичну верзију Ајнштајнове куле у Постдаму.[998]

Емотивна везаност за споменик на Зебрњаку може се сагледати кроз Коруновићеву жељу да његов надгробни споменик буде израђен у виду умањене копије–макете зебрњачког здања.[999] Споменик на Зебрњаку су порушили припадници националистичке организације ВМРО, уз помоћ бугарских окупатора 1941. године.[1000]

[993] С. Ст. Кузмановић, *наведено дело,* 61-62.
[994] З. М. Јовановић, *Зебрњак*...50.
[995] А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури*....65.
[996] Исто.
[997] М. Ђурђевић, А. Кадијевић, Симетрија у новијој српској архитектури, *ЗЛУМС* 27-28, Нови Сад 1991-1992, 9.
[998] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*...49; ; Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*....XV
[999] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...95; З. М. Јовановић, *Зебрњак*...44.
[1000] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*..96 .С. Кузмановић, *наведено дело,* 74-81.

Меморијално градитељство Романа Верховскоја

У српском меморијалном градитељству нека од најзначајнијих дела настала су као ауторски допринос руских архитеката и инжењера, попут споменика на Душановом мосту на Скопљу, споменика на Церу, спомен-капеле у Кривој Паланци, спомен-куле на Чегру, и бројних спомен–цркава, међу којима се издвајају спомен-храм у Лазаревцу и храм Славе у Скопљу. Међу руским архитектама које су по аутентичности и симболичком квалитету својих дела, дали значајан допринос српском меморијалном градитељству издваја се Роман Николајевич Верховској.

Роман Верховској је у Русији скоро непознат архитекта, који је врхунске стваралачке домете остварио у иностранству. У Русији је завршио царску академију уметности у Петрограду, група уметност архитектуре. Неколико година Верховској је служио као архитекта у канцеларији руске владе. Иако је ослобођен из војне службе, у Првом светском рату као добровољац је учествовао на фронту, за шта је добио чин официра, и неколико војних одликовања. Са избијањем грађанског рата борио се на страни Беле гарде.[1001] У Краљевини Југославији се, и поред малог броја познатих објеката које је реализовао, издвојио као свестрани стваралац. У Србију је дошао 1920. године, као већ формиран стручњак. Радио је на више места, при Управи двора, Министарству грађевина и као самостални архитекта.[1002] Верховској се поред архитектуре бавио скулптуром и сликарством, у којима је до изражаја дошао његов смисао за симболизам, што прсдставља доминанто обележје његових споменика. Од скулпторалних дела постоје подаци да је радио фонтану *Лаокон* у Топчидеру[1003] и скулптуре лавова, по узору на белфорског лава, за земунски мост.[1004] Његова усмереност ка споменичкој архитектури присутна је и на радовима које је излагао на изложбама.

На изложби Сверуског земног савеза, хроничари ликовних уметности су истакли као најупадљивији експонат на изложби, огромну скицу споменика Романа Верховскоја, сегмент једне сликарске композиције симболичног садржаја. На њој је приказана бољшевичка најезда у виду немани – змије која јаше на огромном таласу. Јахач на врху каменог блока је представник беле армије. Очију уперених у небо очекује

[1001] http://artrz.lfond.spb.ru/menu/1804645939/index.html
[1002] О Р. Верховскоју в. у, А. Кадијевић, Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верхосвскоја 1920-1941), *Наслеђе* II, Београд 199, 33-40.
[1003] А. Кадијевић, *Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верхосвскоја*...39.
[1004] Аноним, Лавови београдских вајара у „кавезу“ г. Гасталдиа, главног инжињера на мосту, *Политика* 7.03.1933, 5.

Божију помоћ. Под њим лежи мртав лав-симбол царске Русије.[1005] На другој руској изложби 1924. године, поред осталих, изложио је пројекат за споменик *Српске славе и победе*.[1006] На Првом салону архитектуре одржаном у организацији ГАМП-а, Верховској се представио скицом *Ратне костурнице,*[1007] за коју се може претпоставити да представља касније реализован Споменик браниоцима Београда.

Верховској се залагао за афирмацију српско-националног стила, и у својим делима је примењивао препознатљиве српско-руске уметничке мотиве, складно уклопљене у академске форме. Склоност ка скулптуралним и сценографским ефектима, посебно је нагласио на меморијалнима које је пројектовао у овом периоду.[1008] У меморијалном градитељству се издвојио као један од водећих архитеката, и то не по бројности изведених меморијала, већ по значају који су они заузимали у националној и историјској свести народа. Изведени споменици, Српска костурница бранилаца Београда и Руска костурница, обе подигнуте на Новом гробљу у Београду, као и споменик у Краљеву, по димензијама и симболици представљају репрезентативне примере српског меморијалног градитељства међуратног периода.

Одлука УРОиР да ангажује Верховскоја за израду ратничке костурнице, могуће подстакнута претходно изложеним радом на руској изложби 1924. године, утицала је да Верховској своју склоност ка скулпторалном и ликовном изразу оствари на два репрезентативна споменика, српској спомен-костурници на Новом гробљу у Београду и споменику палим ратницима у Краљеву.

У оквиру опсежне акције УРОиР, за обележавање попришта великих битака на Церу, Гучеву, обухваћено је и подизање спомен-костурнице на Новом гробљу у Београду. У одбрани Београда страдало је око 5.000 војника, подофицира и официра,[1009] а њихова гробља и гробови су се налазили широм Београда и његове околине.[1010] Министарство Војно израдило је предлог 1925. године, да се сва војничка гробља и гробови наших ратника палих у одбрани Београда сакупе у једну костурницу.

[1005]А. Кадијевић, Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата, *Руска емиграција у српској култури XX века 1*, Београд 1994, 293-294.; А. Кадијевић, *Београдски опус Романа Николајевича Верховскоја*....33.

[1006] А. Кадијевић, *Београдски опус Романа Николајевича Верховскоја*....34. Пројекти нису сачувани.

[1007] Исто, 35, Б. Којић, *наведено дело,* 193.

[1008] Исто, 39.

[1009] П. Опачић, *Одбрана Београда 1915. године,* Београд 2005, 39.

[1010] На Дунавском кеју, углу Делиградске и Вишеградске улице код Војне болнице, на Бановом Брду Вишњици, Оструженици, код Куле Небојше, Петловом Брду, Кошутњаку, у Раковичком потоку, појединачни гробови на сеоским гробљима у Реснику, у Рушњу, Код Рипња се прекопавају још два војничка гробља. Једно се налази на месту Гробови и има 25 гробова. Друго је на месту Препелица, близо железничке станице+црква, у Кнежевцу Дедињу, Топчидерском Брду, на Топчидерском гробљу, Вождовцу, Марићевој Шуми, у продужетку улице Маршала Пилсудског, улице Риге од Фере

Исте године је предлог за подизање заједничке костурнице у Београду поднело и УРОиР.[1011] Пошто држава и општина, и поред предлога да се гробља концентришу у костурницу, нису покренули иницијативу, прву озбиљну акцију за решење проблема војничких гробаља у Београду покренуло је 1926. године, УРОиР са својом женском секцијом Фидака. Планирано је да се посмртни остаци страдалих ратника у одбрани Београда пренесу у велику костурницу, која би се подигла, на Новом гробљу у Београду. Београдска општина на челу са председником Костом Куманудијем уступила је земљиште и обавезала се да ће са Новог гробља, где је било највише војничких гробова, обавити пренос посмртних остатака у заједничку гробницу – костурницу.[1012]

Спомен-костурница на Новом гробљу подигнута је на централном (гробљанском) делу Лаудановог шанца, на месту где се при одбрани Београда налазила прва линија наше артиљерије, која је својим дејством спречавала прелазак непријатељских трупа. На том месту је била и највиша тачка Новог гробља, што је омогућавало да се споменик над костурницом види са свих већих београдских зграда окренутих Лаудановом шанцу.[1013] Темељи костурнице у коју је планирано да се сместе посмртни остаци бранилаца Београда озидани су 1927. године. Исте године је обављена ексхумација војничких парцела на Новом гробљу у Београду, а посмртни остаци палих ратника у џаковима су остављени на дну костурнице, под ведрим небом, јер су ископавања обављена пре него што је костурница завршена.[1014]

Костурница на Новом гробљу у Београду завршена је октобра 1928. године. И поред унутрашње конструкције и улаза са источне стране, костурница је над земљом имала формирану квадратну терасу од око 170 квадратних метара. Зидови костурнице су изграђени од вештачког камена, а унутрашњост је осветљена, природним светлом, преко прозора формираних са стране бочних зидова терасе (сл. 131). Испод костурнице у три велике крипте, смештени су посмртни остаци палих ратника за које нису познати подаци. Лево и десно у костурници су израђене бетонске преграде са металним касетама на којима су урезана имена и презимена, дан и година смрти, палих ратника.

[1011] Аноним, Костурница палих бранилаца Београда, *Политика* 13.02.1925, 6.
[1012] Аноним, Костурница бранилаца Београда на Новом Гробљу, *Време* 13.10.1928, 8.
[1013] Аноним, Данас се освећује ратничка костурница и споменик браниоцима Београда, *Политика* 11.11.1931, 7.; Аноним, На дан Мира 11 новембра, свечано су освећени ратничка костурница и споменик палим браниоцима Београда, *БОН* 21.-22, Београд 11.11.1931, 1432-1438.; Аноним, Освећење ратничке костурнице и споменик браниоцима Београда, Београда, *БОН* 21.-22, Београд 11.11.1931, 6-7.
[1014] С. К, Свечани помени на војничким гробљима у Београду, *Време* 12.11.1927, 7.

На средини гробнице планирано је да се налази мали олтар са стално запаљеним кандилом.[1015]

Сл.131 Унутрашњост костурнице Бранилаца Београда арх. Р. Верховској
(извор: лична колекција)

У костурници на капителима стубова који носе горњу конструкцију изведене су у камену главе српских војника са шлемовима, између којих је на бочним странама капитела представљен мач у ловоровом венцу, а са фронталне стране српски грб са двоглавим белим орлом, симболично означавајући да је се ради о костурници српских војника. (сл. 132) Костурницу је осветио патријарх Димитрије, уз асистенцију петорице свештеника, 11. новембра 1928. године.[1016]

Сл. 132 Капител у унутрашњости костурнице бранилаца Београда
(извор: лична колекција)

[1015] Аноним, Ратничка костурница и споменик браниоцима Београда, *Политика* 14.10.1928, 9.
[1016] Аноним, Освећење ратничке костурнице на Новом гробљу, *Време* 12.11.1928, 5.

УРОиР је планирало да се 1929. године, по пројекту Верховскоја подигне велики споменик над костурницом. Радови на изради постамента за споменик отпочели су 1928. године,[1017] а споменик је према предрачуну који је израдио Верховској износио пола милиона динара.[1018] Код Државне Хипотекарне банке основан је специјални фонд за подизање овог споменика. МВ уложило је сто хиљада динара, а чланови управе УРОиР уложили су по хиљаду динара да би предњачили примером, „верујући да ће се у Београду наћи онолики број приложника колики је потребан, да би се подигао споменик онима који су своје животе положили за славу и величину како Београда, тако и целе земље“.[1019]

За извођење бетонске конструкције, ангажован је потпредседник Београдске општине Војислав Зађина, док је израда модела статуе у природној величини поверена резервном официру, вајару Живојину Лукићу. Планирано је да статуа буде изливена од бронзе заплењених аустријских топова у Војно-техничком заводу у Крагујевцу, док је Министарство Војске за споменик поклонило оригинални топ. Модел споменика био је изложен у радњи Вулетића и Гавриловића у Кнез Михаиловој улици, док су приложници добијали нарочиту диплому са сликом споменика.[1020]

Верховској и Лукић су радили модел споменика у просторијама новог парламента, а рад је 1929. године, прегледала и примила комисија коју су чинили од стране Министарства Просвете, директор Уметничке школе Момчило Живановић, од стране УРОиР, вајар Драгомир Арамбашић, сликар Бора Стефановић, вајар Петар Палавичини, и председник УРОиР Милан Радосављевић. Према пројекту фигура војника је висине 4.20 метара, а заједно са заставом седам метара.[1021]

Расправу око места на коме треба подићи споменик браниоцима Београда, отворила је редакција дневног листа *Време,* констатацијом, да је споменик по оцени стручњака уметничко дело, и да треба да буде подигнут у једном забаченом, слабо истакнутом крају у који ретко залазе не само странци, већ и грађани престонице. Споменик би, по оцени редакције, увек требало да буде пред очима млађих генерација, а не тамо где га нико неће видети. Роман Верховској је сматрао, да би споменик требало поставити на неком градском тргу, пред новим парламентом, или на тргу између Поенкарове, Цетињске, Хиландарске, Битољске и Кондине улице, или пред

[1017] Аноним, Подизање споменика браниоцима Београда, *Време* 30. 08.1929, 7.
[1018] Аноним, Ратничка костурница и споменик браниоцима Београда, *Политика* 14.10.1928, 9.
[1019] Исто.
[1020] Аноним, Споменик ратницима палим у одбрани Београда, *Политика* 10.03.1929, 6.
[1021] Аноним, Споменик браниоцима Београда, *Политика* 22.08.1929, 6.

Светосавском црквом, а да би се над костурницом могла изградити само стена, која сама има оно значење које се жели дати споменику над костурницом.[1022] Бранко Поповић такође се није слагао са местом на коме је требало подићи споменик, при томе констатујући да споменик „није успео ни у замисли ни у начину како је изведен. Идеја да се прави оригинални топ метне на споменик, управо је несрећна и комична. И то би био довољан разлог уклонити споменик, и не постављати га не само на гробљу него уопште.“[1023]

Сава Дубљевић, директор Друштва за улепшавање Карађорђевог парка, сматрао је да би споменик требало поставити у Карађорђевом парку, „Ту где леже кости првих ослободилаца Београда 1806. године, ту треба да дође и споменик браниоцима Београда; тако да синови и унуци, браниоци Београда, буду уз своје дедове и очеве, прве ослободиоце Београда.“[1024] Полемика око места где поставити споменик браниоцима Београда, није нашла на шири одзив стручне и културне јавности, пошто је место за споменик већ било одређено, а сам споменик, по свом формалном, идејном и симболичком квалитету није привлачио превелику пажњу.

Споменик је завршен и званично примљен у Артиљеријско техничком заводу Крагујевца, 17. јуна 1930. године. Милан Радосављевић је том приликом истакао да: им је бирање места задало доста посла, али је успешно решено. По његовом мишљењу три ствари имају важност у избору места, „ратнички споменик биће на ратничкој костурници на Новом гробљу и то баш на месту бојног попришта, на Лаудановом шанцу. [1025]

Споменик тежине 2.780 кг, изливен од легуре бронзе, бакра, калаја и цинка, по димензијама је био највећи у нашој Краљевини.[1026] Поводом освећења ратничке костурнице и споменика 1931. године, Београдска општина је прихватила да уместо 20. октобра, дана ослобођења Београда, прослави дан освећења костурнице - Дан мира, 11. новембар.[1027] У прогласу поводом освећења посебно је наглашено да „Удружење резервних официра и ратника, подизањем овог споменика извршује дуг наше нације и

[1022] Аноним, Треба ли споменик палим браниоцима Београда подићи на Новом Гробљу, или на коме јавном тргу Престонице?, *Време* 13. 09.1929, 7.
[1023] Аноним, Да ли га оставити на гробљу, као што је предвиђено, или га поставити на видно место у вароши?, *Време* 17.05.1930, 5.
[1024] С. Дубљевић, Да ли споменик браниоцима Београда треба оставити на Новом гробљу?, *Време* 20.05.1930, 5?.
[1025] Љ. Милић, Артилериско-технички завод завршио је споменик браниоцима Београда, *Време* 18.06.1930, 4.
[1026] Аноним, Седница одбора за подизање споменика, *Политика* 10.09.1930, 6.
[1027] Аноним, Пред освећење ратничке костурнице и споменика палим браниоцима Београда, *Политика* 06.11.1931, 6.

њене престонице, према оним својим друговима.“[1028] На освећењу је присуствовао краљ Александар и друге угледне званице. На нарочитом наслону у костурници, окруженом црном чојом, поводом освећења, стављена је велика спомен-књига („Национално Јеванђеље“) у коју је уписана повеља. [1029]

Споменик над костурницом рађен је по идејној замисли Милана Ђ. Радосављевића и нацртима Романа Верховскоја. Скулптуру орла израдио је Роман Верховској, а скулптуру војника Живојин Лукић. По првобитној замисли Верховскоја споменик је требао да има фигуру војника са заставом и стегнутом пушком, постављену на високој стени. Испод скулптуре војника с обе стране требало је да се налази по један топ у природној величини, а на предњој страни споменика, двоглави орао под чијим су канџама растргнути ланци и згажена аждаја.[1030] На основу датог описа споменика издвајају се елементи који указују на идејне основе које вероватно потичу од Верховскоја, попут мотива аждаје и растргнутих ланаца. Мотив немани – змије на симболичној слици коју је изложио 1922. године, вероватно је утицао да аждају постави на костурници. Може се претпоставити да је под утицајем Милана Ђ. Радосављевића, који је непријатеља далеко конкретније видео кроз аустроугарски симбол црног орла, него кроз метафизичко религиозну симболику сукоба добра и зла, понуђену од стране Верховскоја, на коначном пројекту аждаја је замењена црним орлом. Мотив растргнутих ланаца и змије (прим. аждаје), Верховској је извео неколико година касније на Руској костурници на Новом гробљу.

Споменик висине 19,40 метара и подножја ширине 14 метара подигнут је на платоу изнад крипте костурнице. Централни део споменика представља стена, висока осам метара, на којој се као њен органски део, са предње стране истиче бели двоглави орао. На подножју споменика је пригњечени црни орао, а на врху стене фигура војника у пуној ратној спреми са шајкачом и у опанцима. У десној руци војник држи пушку са ножем, која је задњим крајем наслоњена на изломљени комад топовске гранате, док је левом руком пригрлио заставу прислоњену срцу. На средини стене, ближе подножју налази се оригиналан топ у природној величини. (сл. 133 и 134)

[1028] Исто.
[1029] Аноним, Данас се освећује ратничка костурница и споменик браниоцима Београда, *Политика* 11.11.1931, 7.
[1030] Аноним, Костурница бранилаца Београда на Новом Гробљу, *Време* 13.10.1928, 8.

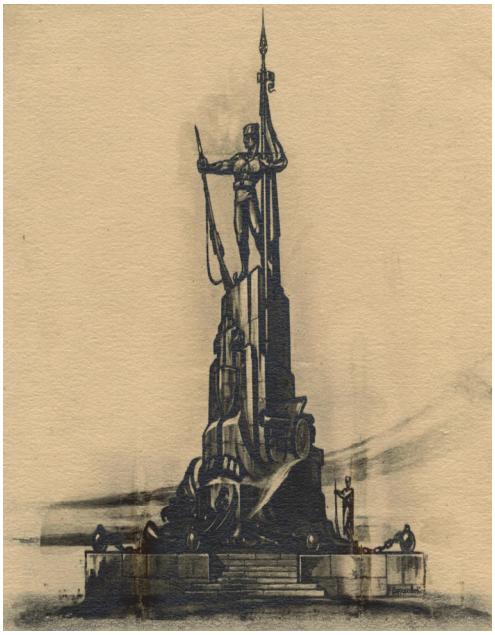

Сл.133 Скица споменика бранилаца Београда
арх. Р. Верховској
(изор л. фонда господина Милоша Јуришића, из Београда)

Сл.134 Споменик бранилаца Београда
арх. Р. Верховској
(извор: лична колекција)

Централни део споменика представља стена која симболизује државу. Оргоман пригњечени орао на подножју, симболично представља срушеног непријатеља. Војник са заставом, знамењем државе на срцу и пушком, која оличава снагу, нема агресиван став, он је у положају спремног очекивања.[1031] По тумачењу које је дао идејни творац споменика Милан Ђ. Радосављевић,[1032] монументална стена над костурницом симболизује снагу народа која је наглашена формом двоглавог белог орла од камена. Раскинути ланци симболизују ропство које је српски народ кроз векове носио. Бели орао је симбол мира, слободе и правде, а у конфронтацији са црним значи победу добра над злим. На врху стене је војник, победник, спреман да са оружјем у руци брани своју државу, чији је симбол високо уздигнута застава. Крст на њеном врху, став војника у виду крста, и крст на споменику знаци су страдања српског народа. Завршна симболика по замисли градитеља је: вечна слава оружју и јунаку победнику, у чију је част споменик подигнут.

Споменик је пирамидалне композиционе схеме рађен у рустичним масивним формама, намењен да се посматра са предње стране, што одговара традицији класичних наративних меморијала. Постављање оригиналног топа било је заступљено

[1031] Аноним, Треба ли споменик палим браниоцима Београда подићи на Новом Гробљу, или на коме јавном тргу Престонице?, *Време 13*. 09.1929, 7.
[1032] М. Ђ. Радосављевић, Поводом откривања споменика браниоцима Београда, *БОН* 21-22, Београд 11.11.1931, Б. Костић, *наведено дело,* 15.

и у европском меморијалном градитељству, као и мотив „стене“ или „планине“.[1033] Споменик поред симболике,[1034] наглашене фигуралним и хералдичким елементима има наглашену симболику и у морфолошкој структури. У формалним карактеристикама споменика, монументалности, масивности, рустичној обради постамента чврсто структуисаној, помало незграпној фигури војника и масивној крутој обради двоглавог белог орла, изражена је снага и јачина државе, док велика, натуралистички живо и уметнички складно обрађена фигура палог црног орла, указује на величину, али и духовну слабост и немоћ непријатеља.

У периоду кад је споменик подигнут, више се инсистирало на историјском, патриотском, педагошком и етичком, него естетском значају споменика,[1035] тако да споменик над костурницом, као што наводи Александар Кадијевић, пре оставља утисак кулисе, него стварног архитектонског здања, у чему се одражава конзервативност наручилаца и читаве културне средине недорасле да превазиђе устаљене норме архитектонско-скулптуралних решења.[1036] Захваљујући централној позицији коју заузима у односу на страна војничка гробља, костурница на Новом гробљу је од свог подизања имала значајну комеморативну функцију, што је у нашој средини било ретко посебно када се радило о костурницама формираним у оквиру гробљанских површина.

Споменик браниоцима Београда био је један од највећих и најрепрезентативнијих споменика у Србији. Мишљење Романа Верховскоја да би споменик требао да се налази у центру града није реализовано, али је на пијачном тргу у Краљеву, после извесних проблема око избора локације и недостатка материјалних средстава изведен истоветни, нешто сведенији споменик, чиме је његова замисао барем делом остварена.

Подизање споменика у Краљеву такође је иницирало УРОиР. Пододбор УРОиР у Краљеву је још раних двадесетих година донео одлуку да подигне споменик палим ратницима из Краљева и жичког среза. Планове за споменик које је радио Роман Верховској за споменик браниоцима Београда, УРОиР из Београда је бесплатно уступило краљевском пододбору.[1037]

[1033] А. Кадијевић, *Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верхосвскоја*...36.
[1034] М. Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*... 122.
[1035] В: Петровић, Споменици у Београду, *Политика* 10.09.1930, 8.
[1036] А. Кадијевић, *Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верхосвскоја* ...37.
[1037] Аноним, Споменик палим ратницима у Краљеву, *Политика* 27.06.1930, 6.; Аноним, Споменик палим Краљевчанима, *Политика* 08.07.1930, 6.; Д. Ивановић, Ко омета подизање споменика изгинулим Краљевчанима, *Време* 05.08.1930, 6.; Д. Ивановић, Ко омета подизање споменика изгинулим Краљевчанима, *Време* 12.08.1930, 5.; Аноним, Споменик изгинулим Краљевчанима, *Политика* 30.07.1931, 8.; Аноним, На порушеном споменику у Краљеву могло је јуче да дође до нове несреће,

Радови на споменику, на градској пијаци у Краљеву, започели су 1930. године, што је довело до реакције једног броја грађана који су сматрали да је прикладније да се споменик подигне у парку преко пута цркве. На ванредној седници општинског одбора одржаној јула 1930. године, двадесет одборника одлучило је да се споменик подигне у парку преко пута цркве и гимназије, а не на пијаци где се већ почело са радовима. Одборници који су заступали то мишљење, истакли су да је подесније да споменик буде у кругу школе, цркве, гимназије, првостепеног суда и среског начелства, јер би на пијаци ометао саобраћај. Споменик је и поред спорења подигнут на пијаци у центру града. Радови су до 1931. године били скоро приведени крају, када је и планирано да се споменик освети, али је освећење одложено јер су Краљевчани из револта због подизања споменика на том месту одбили да дају прилоге. Због свечаности у Жичи на којој су присуствовали највиши државни функционери, Краљевачка општина је 1936. године, одобрила кредит, тако да је споменик довршен следеће године, али су недостајала средства за постављање плоча са именима. После бројних спорова на споменику су урезана имена свих изгинулих војника из Краљева и околине.

Споменик је у структуралном и морфолошком погледу једноставнији од београдског. На северној страни рустично обрађеног каменог постамента израђен је од камена у рељефу грб Србије. На све четири стране постамента су правоугаоне камене нише предвиђене за уградњу мермерних плоча са именима палих ратника овог краја који су изгубили живот у ратовима 1912—1918. године. Споменик је седамдесетих година пренет на градско гробље у Краљеву, да би осамдесетих година био враћен на првобитну локацију, у центру градског трга.[1038]

Скоро истоветну фигуру српског војника, коју је Верховској пројектовао за костурницу у Београду и споменик у Краљеву, инжењер Александар Ацовић је поставио на стени изнад Ибра код села Јагњила.[1039]

Верховској је поред Споменика браниоцима Београда, подигао још једну спомен-костурницу на Новом гробљу у Београду, овај пут намењену руским ратницима погинулим у Првом светском рату. Две костурнице паралелно постављене једна недалеко од друге, постале су једно од главних обележја Новог гробља у Београду. Ова два меморијала, како наводи Александар Игњатовић, центрирају српски национални идентитет, заснован на заједничком или компарабилном историјском искуству Русије и

Време 04.08.1931, 7.; Аноним, Споменик палим Краљевчанима и најзад ће бити довршен, *Политика* 24.04.1936, 12.; Аноним, Недовршен споменик изгинулим борцима из Краљева, *Политика* 08.10.1937, 9.

[1038] А. Кадијевић, *Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верхосвскоја* ...39.

[1039] *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918*...111.

Србије, и на тај начин указују на оправданост аналогије империјалне Русије и Србије у контексту југословенске културе ослобођења и уједињења.[1040]

Благослов за подизање Руске костурнице и пренос посмртних остатака дали су патријарх Варнава и вођа руске цркве у емиграцији, руски митрополит Антоније. Општина београдска је уступила земљиште у близини Иверске капеле, а у апелу за сакупљање добровољних прилога позвана су сва хуманитарно-културна и просветна друштва да пошаљу прилоге у вредности једног великог камена, при чему је обећано се сваки, на тај начин добијен камен, узидати на споменик са натписом друштва-дародавца.[1041] Краљ Александар је приликом освећења темеља Руске костурнице 19. јула 1934. године дао новчану помоћ преко свог изасланика, а Краљица Марија је дала још пет хиљада динара за њено довршење.[1042]

Руску костурницу на Новом гробљу у Београду подигао је Одбор за подизање Руске костурнице, а иницијативу за њено подизање покренуло је Удружење бивших активних царских руских официра и осталих војних обвезника (*Риуско народно ополчение*) на челу са пуковником, касније генералом Михаилом Ф. Скородумовим. Камен темељац костурнице освећен је 19. августа 1934. године.[1043] Михаил Скородумов је том приликом истакао да је то први споменик у свету подигнут Русима, нагласивши да се „...ниједна савезничка држава, осим Краљевине Југославије, није се сетила изгинулих Руса, иако у свакој држави има доста костију Руса изгинулих за време европског рата, који су ратовали за победу и срећу ових држава. Овде ће бити прва костурница изгинулим Русима у целој Европи...“ [1044] Костурница је завршена наредне године када је обављен свечан пренос изгинулих руских војника. Посмртни остаци 387 руских војника погинулих у Првом светском рату положени су у

[1040] A. Ignjatović, *Razlika u funkciji sličnosti*...72.
[1041] Аноним, Костурница палим руским ратницима подиже се на београдском гробљу, *Политика* 07.07.1934, 8.
[1042] Аноним, Њ. В. Краљица Марија за довршење Руске спомен костурнице у Београду, *Политика* 25.07.1935, 6.
[1043] Аноним, Камен темељац, русима палим за Југославију, *Политика* 20.08.1934, 9.; Аноним, Откривање споменика руским официрима и војницима палим при одбрани Београда и на солунском фронту, *Политика* 28.12.1935, 10.
[1044] Аноним, Камен темељац спомен-костурнице Русима палим за Југославију, *Политика* 20.08.1934, 9.

костурницу на дан њеног освећења, 24. маја 1935. године.[1045] Освећење споменика обављено је 12. јануара 1936. године у присуству патријарха Варнаве.[1046]

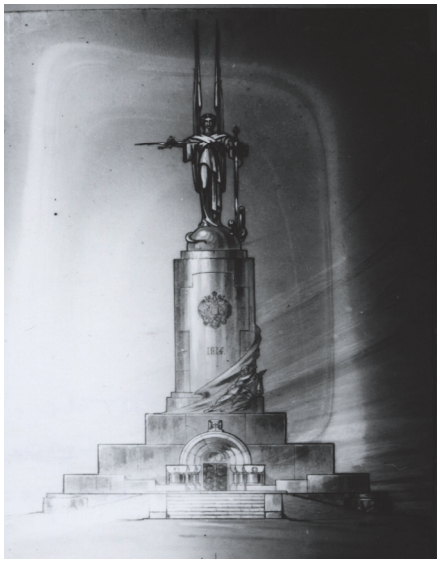

Сл. 135 Скица Руксе костурнице
арх. Р. Верховској
(изор л. фонда господинаМилоша Јуришића, из Београда)

Сл. 136 Руска костурница арх. Р. Верховској
(извор: лична колекција)

Споменик над костурницом посвећен је цару Николају II Романову и руским војницима палим у Првом светском рату. Саграђена са комеморативном наменом, споменик – костурница Руске славе, изведена је по нацртима Верховскоја који је и аутор свих скулптурских мотива. Споменик је израђен у сивом камену са стаблом у облику артиљеријског пушчаног зрна, на чијем врху је постављена симболична фигура арханђела Михаила једном руком ослоњеног на метални православни крст – мач, док у другој, испруженој руци држи покидане ланце, симбол победе. На средину стабла споменика утиснут је руски царски грб.[1047] Са леве стране налази се натпис на руском језику док је са друге стране натпис на српском језику. У подножју је спомен-капела са лучним порталом у руском стилу. (сл. 135 и 136) Над улазом стоји натпис *„Спавајте орлови ратници“*. Унутар капеле су три прозора са двоглавим орловима израђеним у стаклу. Као и на Српској костурници, Верховској је применио наративни симболички поступак. Ова грађевина представља синтезу руско-православних

[1045]Аноним, Свечана сахрана посмртних остатака руских ратника палих за величину Југославије, *Политика* 25.05.1935, 7.; Аноним, Откривање споменика руским официримаа и војницима палим при одбрани Београда и на солунском фронту, *Политика* 28.12.1935, 10.; А. М, Сахрана посмртних остатака изгинулих руских ратника у одбрани Београда и на Солунском фронту 1914-1918 године, *БОН* 5, Београд 1935, 328-331,

[1046] Аноним, Изасланик Његовог Величанства Краља открио је јуче у Београду споменик палим руским официрима и војницима, *Време* 13.01.1936, 5.; Аноним, На Новом гробљу освећена је јуче костурница Русима палим у одбрани Србије, *Политика* 13.01.1936, 5.

[1047] М. Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*...124.

уметничких традиција[1048] и ар-декоа. Елементи ар-декоа су јој дали обележје модерније грађевине, при чему је симболика форме изражена на вишем асоцијативном нивоу. У естетском погледу костурница је надмашила српску костурницу бранилаца Београда.[1049]

Верховској је на Руској костурници изразио симболику страдалништва сопственог народа, и поново је употребио мотив немани (аждаје) као на симболичној слици и на првој верзији Српске ратничке костурнице. Арханђео Михаило пробија крстом змију-аждају, чиме добро тријумфује над злим. Може се претпоставити да је Руску спомен-костурницу извео програмски слободније, што потврђује и већа религиозна симболика, која је наговештена на његовој Симболичној слици.

Поред ових дела меморијалне архитектуре монументалних размера, Верховској је урадио и два надгробна споменика на Новом гробљу у Београду, један на гробници породице Вукчевић и други на гробници породице Шиђаревић Оба споменика су, један наглашених кубичних форми и други у виду лучне конструкције, изведена у академском стилу са декоративним орнаментом у стилу сецесије.

Верховској се 1937. године преселио у САД и настанио у Њујорку. У САД се посветио пројектовању, изградњи и осликавању православних цркава, [1050] чиме је његова наглашена религиозност, коју је само делимично успео да пренесе на споменику Руске славе, дошла до пуног изражаја.

Меморијално градитељство Василија Андросова

У периоду од 1931. године Василиј Андросов је припремио пројекте за више спомен-цркава и спомен–капела костурница, као и за његово једино познато дело споменичко-архитектонског типа. Спомен-цркве које је Андросов пројектовао изведене су у складу са типовима цркава широм земље и обично су без посебних формалних или других обележја која би експлицитно нагласила њихов меморијални карактер.

[1048] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....252
[1049] А. Кадијевић, *Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховскоја* ...37-38.
[1050] Т. И Ульянкина, Зодчий града Китежа на чужой земле, *Сайт НГ Религии.* 2006. 06. 21 http://artrz.lfond.spb.ru/menu/1804645939/index.html

Пројекат за цркву Вазнесења Христовог у Ропочеву,[1051] Василиј Андросов је израдио 1934. године.[1052] Црква је подигнута 1936. године, завештањем покојног Михајла Ј. Јевтовића, јувелира из Београда и добровољним прилозима грађана, на узвишеном месту између села Сопота и Ропочева.[1053] Радове на цркви изводили су архитекте Милица Ристић и Бора Илић. У крипти цркве смештене су кости погинулих војника, а у цркви су сахрањени и њени задужбинари, Михаило Јевтовић и његова супруга Љубица.[1054] Спомен-црква је триконхосне основе, плана уписаног крста са једном куполом и звоником над припратом. Изведена је у неоморавском стилу. Црква је у унутрашњости поплочана мермером из ропочевског мајдана, док је иконе на иконостасу урадио Александар Дикиј. На плановима није убележен податак да је у питању спомен-црква или костурница, и објекат је првенствено испуњавао функцију сакралног објекта, док чињеница да је у исто време био костурница, односно спомен-храм, било је од мање важности, тако да на цркви нема хералдичких или других обележја који би указивали на њену меморијалну функцију.

Овом типу цркава припада и црква у Сибници подигнута на месту где се налазила стара црква, а у знак сећања на Јанка Катића који је ту био сахрањен.[1055] Темељи цркве су освећени 1931,[1056] а црква је завршена и освећена 1933. године.[1057] Црква је подигнута добровољним прилозима грађана, а на табли у самом храму стоји натпис „*Највећи добротвор-приложник храма - Његово Величанство Краљ Александар I.*“ Изведена је у неоморавском стилу и за разлику од већине спомен-цркава има хералдичка обележја у виду сучељених змајева у архиволтама.

Спомен-црква у Ђаковици представља најмаштовитије остварење у црквеном градитељском опусу Андросова.[1058] Одбор за подизање цркве у Ђаковици формиран је

[1051] О цркви у Ропочеву в. у, Црквени споменици на подручју града Београда, *Саопштења* ЗЗЗСКГБ 13, књ 2, Београд 1973, 299-300; Н. Јованчевић, *Градитељи и стилске одлике неких* ...213; А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*...217; .А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...260-261.
[1052] АЈ ф. МГ бр. 62 ф. 1498.
[1053] Аноним, Освећење камена темељца цркве у селу Ропочеву, *Политика* 29.07.1935, 7.
[1054] Аноним, Нова црква у Сопоту, *Политика* 28.08.1936, 10.; Аноним, Освећење цркве у Ропочеву, Кроз нашу земљу, *Политика* 23.10.1936, 12. Аноним, Њ. Св. Патријарх осветио је нову цркву у селу Ропочеву, *Политика* 02.11.1936, 10.; Аноним, Довршена је спомен црква са костурницом у селу Ропочеву, *Време* 27.08.1936, 6.; Аноним, Освећење костурнице и нове цркве у Ропочеву извршио је Њ. Св. Патријарх Варнава, *Време* 02.11.1936, 7.
[1055] О цркви у Сибници в. у, А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*...217; Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда.....301-312; А. Кадијевић, Градитељи цркава на подручју шумадијске епархије у деветнестом и двадесетом веку (1), у *Српска православна епархија шумадијска: Шематизам 3*, Крагујевац 2000, 159. 186.; Н. Јованчевић, *Градитељи и стилске одлике неких* ...213
[1056] Аноним, Освећење темеља за нову цркву у Сибници, *Политика* 21.7.1931, 9.
[1057] Аноним, Освећење цркве у Сибници, *Политика* 17.05.1933, 12.
[1058] О цркви у Ђаковици в. у, А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*...203.; А. Кадијевић, *О архитектури националног стила на Косову и Метохији*...180. В. М. Ивановић, Црквени споменици XII-

1928. године.[1059] На место старог храма који је био склон паду грађани су решили да подигну нов храм „споменик слободе“, у коме ће на мермерним плочама златним словима бити исписана имена оних који су положили животе за слободу Ђаковице 1912. године.[1060] Пројекти за цркву настали су 1931. године,[1061] док је изградња трајала од 1936. до 1941. године, када су због рата радови прекинути.[1062] Над квадратно обликованим централним простором уздиже се средишња купола, док су на угловима распоређене четири мање слепе неовизантијске кришкасте куполе замишљене у виду кула. Основом уписаног крста са централном куполом и четири мање куполе у угаоним, нижим травејима, успостављена је духовна веза са црквом манастира Св. Арханђела код Призрена. Додатне бочне апсиде успостављају континуитет са архитектуром из доба Кнеза Лазара.[1063] Доминантно обележје ове грађевине чинио је високи торањ над припратом, висине 18 метара. У спољној обради наглашена је академски прецизна профилација и пробрана српсковизантијска декорација. Рустична обрада фасада и затворен масиван изглед упућивао је на свечан меморијални карактер грађевине. Црква је рађена у препознатљивом Андросовљевом рукопису, са наглашеном формалном чврстином и сложеним згуснутим склоповима монументалних градских цркава.[1064] Објекат је срушен 1949. године.

Андросов је у овом периоду израдио неколико пројеката за спомен-капеле костурнице, међу којима се по монументалности и архитектонској концепцији издваја капела у Кривој Паланци. Друштво Кнегиње Зорке је 1931. године одлучило да покрене акцију за подизање споменика изгинулим ратницима у центру вароши, као «подстицај за буђење националне свести».[1065] Изградња „маузолеја“ започета је 1931. године, када су и настали планови,[1066] а планирано је да се освети на пролеће 1934. године.[1067] Радови на капели су се одужили, тако да је спомен-костурница освећена на први дан духова 1937. године. Капелу је осветио митрополит Јосиф, и приликом

XX века, у *Задужбине Косова*, Призрен-Београд 1987, 442-443.; А. Кадијевић, *Један век тражења тражења националног стила.*...361-362.

[1059] Аноним, Подизање цркве у Ђаковици, *Политика* 09.06.1928, 8.
Љ. Фолић, Црква Св. Тројице у Ђаковици, у *Распето Косово.* Допуњено издање из 1999. на сајту: http://www.rastko.org.yu/kosovo/raspeto/default.htm

[1060] Аноним, Ђаковица подиже храм као споменик свога ослобођења, *Време* 21.01.1930, 8.

[1061] АЈ ф. МГ бр. 62, ф. 1498.

[1062] Аноним, Грађење цркве у Ђаковици, Преглед црквеног живота, *Гласник српске православне патријаршије* год. XIII, бр. 17 , Сремски Карловци 1932, 268-269.; А Кадијевић, *Василије Михаилович Андосов*....218.

[1063] Љ. Фолић, *Црква Св. Тројице у Ђаковици,* у Распето Косово.

[1064] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...* 566.

[1065] Аноним, Рад друштва Кнегиње Зорке у Кривој Паланци, *Политика* 01.03.1931, 10.

[1066] АЈ Фонд МГ бр. 62, зб. планова 650.

[1067] Аноним, Спомен – костурница у Кривој Паланци, Кроз нашу земљу, *Политика* 05.01.1934, 6.

освећења у спомен-костурницу су положени посмртни остаци војника страдалих од 1912-1918. године на Осоговским Планинама, Ретким Буквама, Чупином Брду, Божидарици, Царевом Вису и околним положајима.[1068]

Спомен-капела висине четрнаест метара, квадратне основе, изграђена је од белог мермера. Изведена је у виду благо закошене, монолитно обликоване пирамиде у академизованом српсковизантијском стилу. На врху је изведена пирамидална конструкција која се уздиже над коцкастим поткровним простором декорисаним кратким здепастим полустубићима са капителима. (сл. 138) Изнад портала у лунети је представа Христа, што је објекту дало сакралну димензију. (сл. 137) Инкорпорирањем елемената из средњовековног црквеног градитељства на улазном порталу, декоративним елементима у архиволтама и капителима полустубића, класична форма маузолеја пирамидалане композиције маса[1069] је прилагођена поднебљу са византијским градитељским наслеђем.

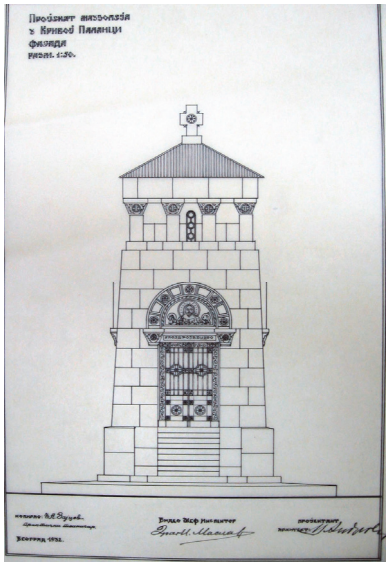

С л 137 Пројекат маузолеја у Кривој Паланци
арх. В. Андросов (предња страна)
(извор: АЈ Фонд МГ бр. 62, зб. планова 650)

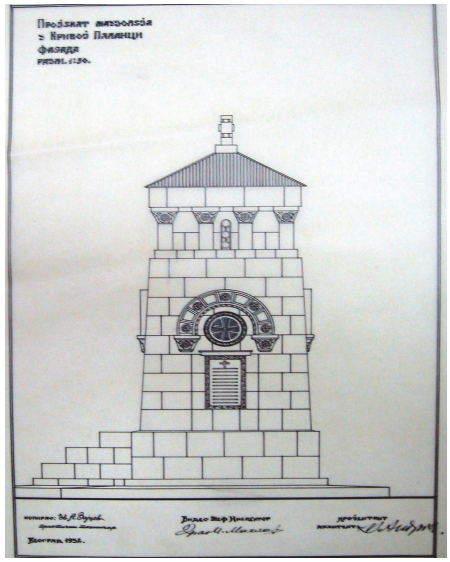

Сл. 138 Пројекат маузолеја у Кривој Паланци
арх. В. Андросов (бочна страна)
(извор: АЈ Фонд МГ бр. 62, зб. планова 650)

Слично просторно решење Андросов је применио на пројекту за спомен-капелу на војничком гробљу у Младеновцу за коју је два пута радио пројекте. Први пројекти су настали 1932. године,[1070] и на њима је капела квадратне основе, пирамидално компонованих маса, попут капеле у Кривој Паланци. На овом пројекту Андросов је

[1068] Аноним, Освећење костурнице палих ратника у Кривој Паланци, *Политика* 05.05.1937, 9. Аноним, Сутра се на веома свечан начин освећује спомен-костурница у Кривој Паланци *Време* 19.06.1937, 7.; Аноним, У Кривој Паланци освећена је спомен-костурница палих ратника, *Политика* 23.06.1937, 13.;
[1069] Модел пирамидално структуре маузолеја среће се на Терановој гробници у Арињенту.
[1070] АЈ МГ 62, зб. пл. 661

такође предвидео кратке здепасте полустубиће са капителима у поткровном простору, и пирамидално степеновану кровну конструкцију. (сл. 139 и 140) За разлику од пројекта за капелу у Кривој Паланци овде је предвиђено широко и релативно високо подножје. Капела је пројектована у академизованом српско-византијском стилу.

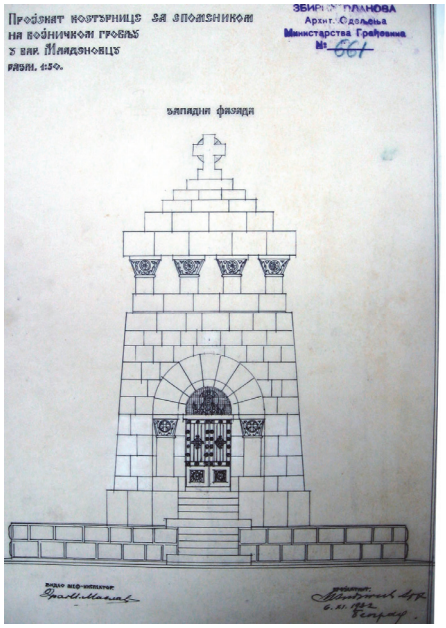

Сл. 139 Пројекат костурнице за војничко гробље у Младеновцу арх. В. Андросов (предња страна) (извор: АЈ МГ 62, зб. пл. 661)

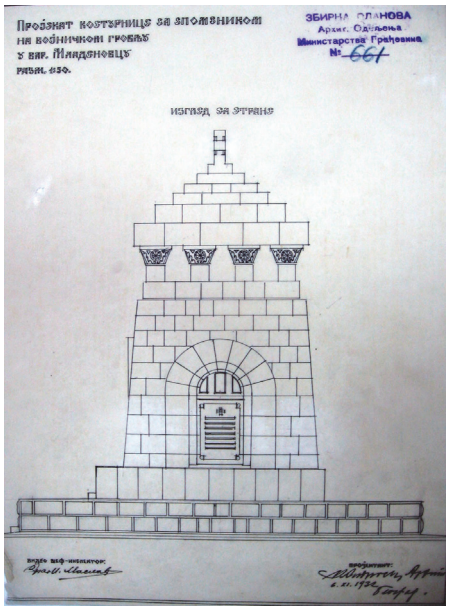

Сл 140 Пројекат костурнице за војничко гробље у Младеновцу арх. В. Андросов (бочна страна) (извор: АЈ МГ 62, зб. пл. 661)

На пројектима за спомен-капелу у Младеновцу насталим 1940. године, Андросов задржава подножје, док виткију структуру објекта замењује здепастијом и формално ближом његовим црквама. (сл. 141 и 142). У поткуполном простору применио је свој често коришћен мотив кратких здепастих стубића које срећемо и на његовом ранијем пројекту, док је пирамидално степеновану горњу елевацију заменио плитким византијским кубетом. Капела је на тај начин добила формално решење ближе црквеном градитељству и српсковизантијском стилу. Испод квадратне основе капеле и површине платоа налази се простор намењен костурници. Уз унутрашњу страну зида постављено је осам стубова, док се над централним делом објекта уздиже кубе. У луку изнад портала уписано је „*Борцима палим за слободу отаџбине*“. Са бочних страна капеле постављене су плоче са именима изгинулих ратника, присутне и на спомен-цркви у Врдилама и капели у Кривој Паланци.

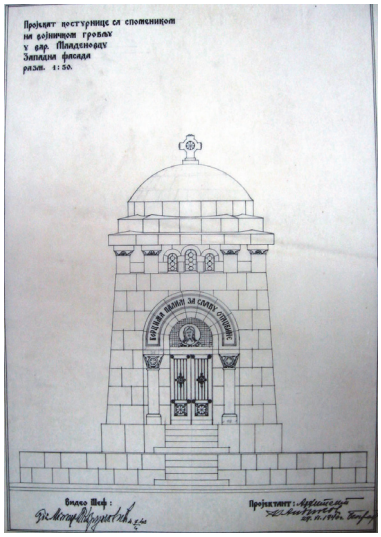

Сл. 141 Пројекат костурнице за војничко гробље у Младеновцу арх. В. Андросов (предња страна) (извор: АЈ МГ 62, зб. пл. 661)

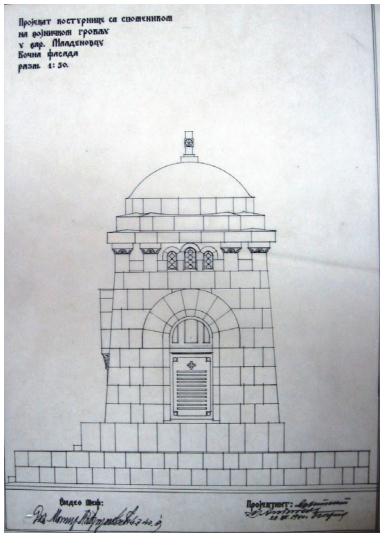

Сл 142 Пројекат костурнице за војничко гробље у Младеновцу арх. В. Андросов (бочна страна) (извор: АЈ МГ 62, зб. пл. 661)

Спомен-капела са костурницом у Младеновцу није изведена, по познатим плановима које је израдио Андросов. Постојећа костурница на градском гробљу састоји се од високе платформе са степеницама које воде до обичног бетонског постамента озиданог у форми класичних осаријума са натписом. (сл. 143). Пошто је неколико година раније, у центру Младеновца подигнут споменик палим ратницима од 1912-1918. године,[1071] није било од веће важности да се и на гробљу изведе неко значајније спомен-обележје или капела, посебно што је гробље већ имало гробљанску капелу за помене.

Сл. 143 Спомен-костурница у Младеновцу (извор: лична колекција)

[1071] Аноним, Освећење споменика у Младеновцу, *Време* 14.10.1926, 3.; Аноним, Краљ и Краљица присуствују освећењу споменика палим ратницима, *Време* 25. 10. 1926, 1.

Једно од аутентичних дела српског меморијалног градитељства је спомен-капела са костурницом подигнута на месту на коме су били сахрањени аустроугарски војници погинули 1914. године, у селу Буковику, код Аранђеловца. Пројекте за спомен-капелу Андросов је израдио 1932. године.[1072] Спомен-капела костурница висине једанаест и по метара изграђена је од 1933 до 1938. године, од тесаних сивих гранитних квадера, који наглашавају њен меморијални и војнички карактер, док је пирамидално обликованим масама остварена симболика вечности. Лучни портал је фланкиран кратким стубићима, што се среће на Андросовљевом пројекту за спомен-костурницу у Младеновцу. Врх споменика је изведен у виду степенасте пирамиде.[1073]

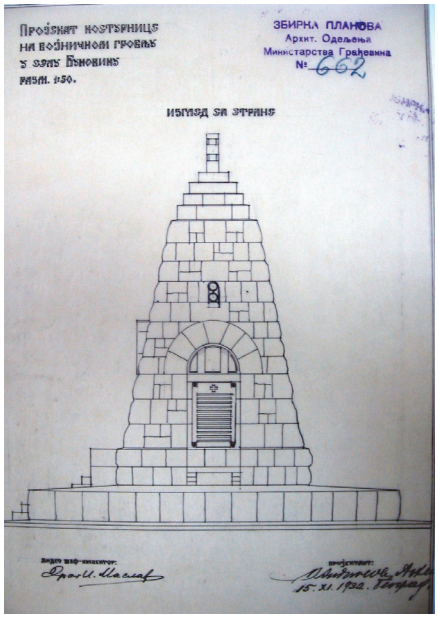

Сл. 144 Пројекат спомен-капеле са костурницом у Буковику арх. В. Амдросов
(извор: АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 662.)

Спомен-капела у Буковику је изведена у академизованој варијанти националног стила, наглашених пирамидалних форми које се симболички везују за меморијална обележја (сл. 144 и сл. 145). Меморијални карактер објекта је наглашен изостављањем декоративних елемената, који се појављују само на капителима кратких здепастих стубића на улазу. Овај тип капеле наглашеног пирамидалног решења одступа од његових претходних капела које су више засноване на благо закошеним зидним масама. Могуће, да је као узор послужила Коруновићева капела на Мачковом Камену, али за разлику од експресивније обрађене Коруновићеве капеле овде доминира хладнија, више академска обрада. Унутрашњост капеле је била осликана фрескама са

[1072] АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 662.
[1073] А .Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*...218; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....251

представама српских средњовековних владара, рад сликара Живорада Настасијевића.[1074] Сликани програм је од посебног значаја за изражавање националног и верског карактера ових објеката. У костурници су сахрањени посмртни остаци српских и аустроугарских војника, што није посебно назначено натписима или сликаним програмом. Простор око спомен капеле уређен је у виду спомен – парка.

Сл. 145 Спомен-капела у Буковику арх. В. Андросов
(извор: лична колекција)

Спомен-капела са костурницом у Багрдану, подигнута је по пројектима Андросова из 1932. године.[1075] У костурници су положени посмртни остаци седамдесетосам ратника палих на положајима Багрдана и околине. Капела-костурница представља специфично решење које се не ослања директно на црквене објекте, иако задржава мотиве попут трифора, бифора, уских перфорираних прозора и квадратног кубета. Кровну конструкцију чини кров на четири воде над централним делом објекта прекривен црепом (сл. 146). Над припратом се уздиже кратка кула засведена пирамидалним кровом. Доминантан је мотив кратких масивних стубова, који се среће код Андросовљевих капела у Трновачи и Буковој Глави. Масивни стубови овде, као последица недостатка декоративних елемената, стварају утисак монументалности. Поред елемента националног стила на овом објекту су пристутни и утицаји фолклоризма. Мотив кратких масивних стубова среће се на спомен-цркви у Рогачи, архитекте Виктора Лукомског.

[1074] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 23.; Група аутора, *Чувари баштине*...130. Данас фреске не постоје.
[1075] АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 297.

Сл 146 Спомен-костурница у Багрдану арх. В. Андросов
(извор: лична колекција)

Андросов је 1934. године, израдио план спомен-капеле за који се може претпоставити да је био пројекат за спомен-капелу на острву Виду (сл. 147).[1076] Капела је квадратне основе, благо закошених зидних платана са лучним порталом декоративно обрађеним у позно сецесијском стилу. У поткуполном простору се издвајају кратки здепасти стубићи са богато декорисаним капителима. Компактно моделованих маса и пирамидалне форме подсећа на пројекат капеле у Кривој Паланаци и први пројекат за капелу у Младеновцу.

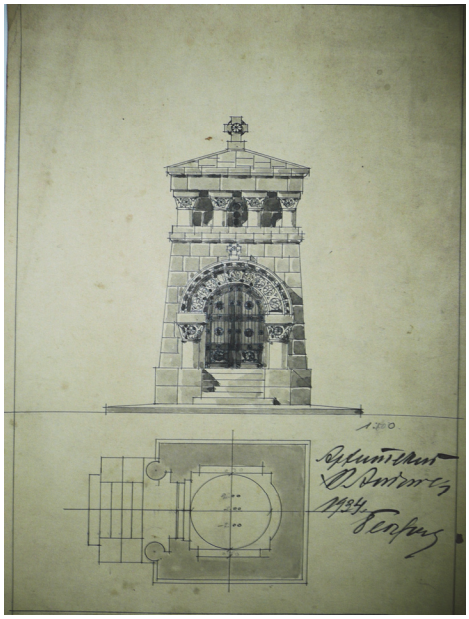

Сл. 147 Пројекат за капелу костурницу на Виду ? арх. В. Андросов
(извор: АЈ ф. МГ бр. 62, ф 1501)

[1076] АЈ Фонд МГ 62, ф. 1501.

Поред капеле Велимира Теодоровића, Андросов је пројектовао још две формално сличне спомен-капеле; капелу у селу Трновачи 1933, (сл. 148)[1077] и капелу у Буковој Глави 1938. године (сл. 149).[1078] Обе капеле су истоветне квадратне основе, уздигнуте на високом соклу, благо закошених зидних платана, и засведене пирамидалним кровом. На бочним странама капеле планиран је простор за спомен-плоче. Капела у селу Трновачи квадратне је основе, пирамидалне форме са кубетом, док кратки здепасти стубови на улазу у капелу стварају утисак достојанства и смирености. Капела је изведена у академизованом српсковизантијском стилу са богато декорисаним порталом у постсецесијском стилу. Није познато да ли је објекат изведен.

За цркву капелу у Буковој Глави Андросов је осмислио два пројекта. Један пројекат је исти као за спомен-капелу у Трновачи, док је на другом пројекту Андросов представио цркву подужне основе без кубета са звоником над припратом, и олтарском апсидом на источној страни. По пројекту костурница је планирана испод наоса цркве. Није познато да ли је објекат изведен.

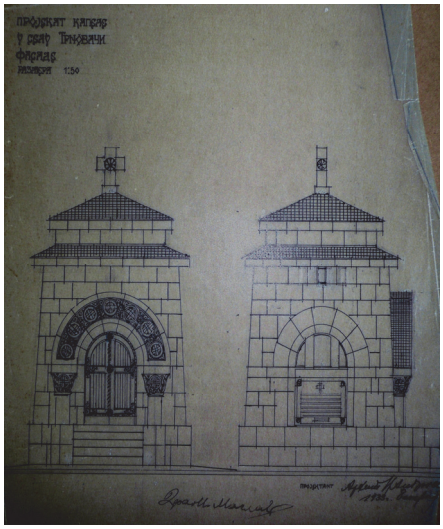

Сл. 148 Пројекат за спомен-цркву у Трновачи арх. В. Андросова (АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 870)

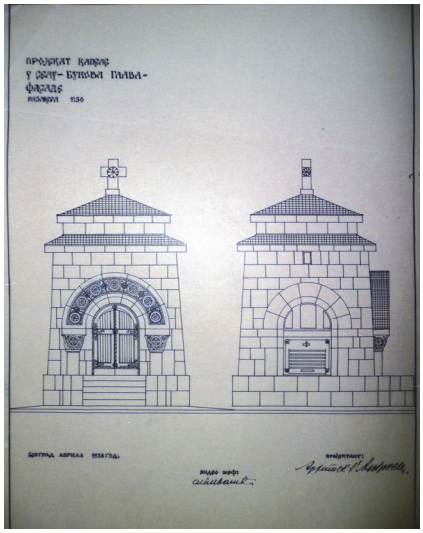

Сл. 149 Пројекат за спомен-цркву у Буковој глави арх. В. Андросова (АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 789)

Последња два пројекта Андросов је урадио за спомен–цркве у Старавини (сл. 150) и Осијеку, 1940. године (сл. 152). Према пројекту спомен-црква у селу Старавина,[1079] у близини Кајмакчалана, припада типу подужних цркава са звоником над припратом, без кубета. Прилагођена је стрмом терену, тако да је олтарска апсида нижа у односу на преостали део грађевине. На западној страни, на самој олтарској

[1077] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 870.
[1078] АЈ Фонд МГ62 , зб. планова 789.
[1079] АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 289.

апсиди пројектован је портал, вероватно улаз за костурницу која се простире испод целе површине објекта, на шта указују мали прозори на соклу грађевине. Формирани улаз на олтару ствара утисак главног улаза у цркву, што је посебно наглашено степеницама са спољне северне и јужне стране од олтара. Изнад улаза, на источној страни планирана је розета. Објекат је у српсковизантијском стилу, без посебних обележја која би указива да се ради о меморијалном објекту. Није познато да ли је објекат изведен.

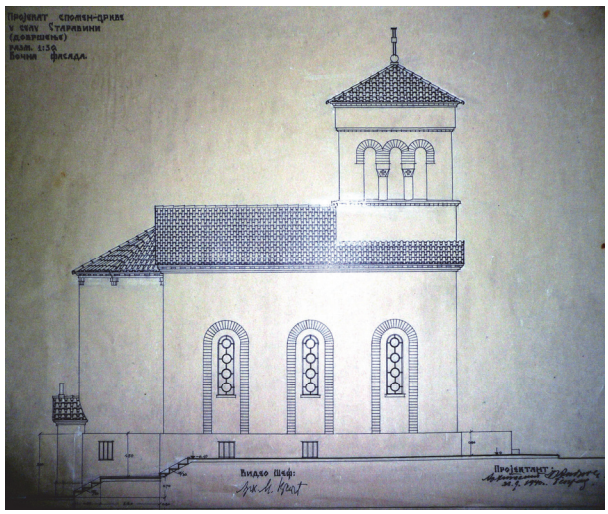

Сл. 150 Пројекат спомен-црква са костурницом у Старавини арх. В. Андросов
(извор: АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 289)

Заузимањем војног свештеника Лукића формиран је Одбор који је 1939. године, приступио уређењу војничког гробља у Осијеку, на коме је сахрањено 2.004 ратника. Гробље је било у изузетно лошем стању, а становници Новог села су на њему напасали стоку. Уређење гробља је подразумевало подизање спомен-капеле са костурницом, у коју би били смештени посмртни остаци војника сахрањених на гробљу. На скици непознатог аутора, објављеној у листу *Политика,* представљена је спомен-капела у руско-византијском стилу (сл. 151), што је вероватно било повезано са намером да се на улазу у спомен-капелу, поред бисте краља Александра Ујединитеља и краља Петра Ослободиоца, постави попрсје руског цара Николаја II.[1080] Спомен-капела је требала да буде посвећена Св. апостолима Ћирилу и Методију, који су на овим просторима ширили словенску културу, и прихваћени као заједнички светитељи Срба и Хрвата.

[1080] Аноним, У Осеку је приређен велики кермес и приход ће се употребити за уређење ратничког гробља, *Политика* 24.07.1939, 11.

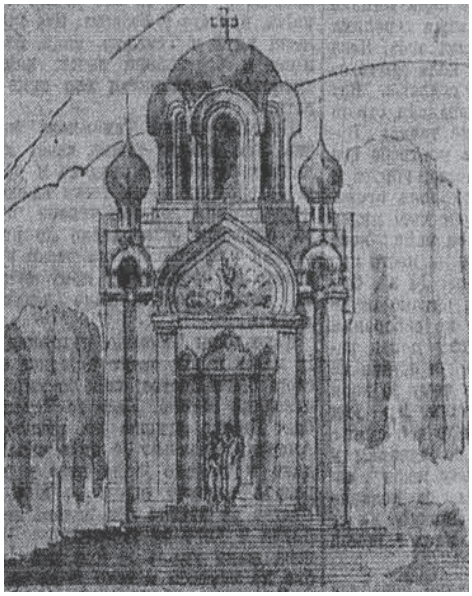

Сл. 151 Скица спомен-храма у Осијеку
(извор: лист Политика 24.07.1939, 11.)

Сл. 152 Пројекат за спомен-храм у Осијеку
арх. В. Андросов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 860)

По пројекту који је Андросов израдио априла 1940. године,[1081] спомен-капела је основе грчког крста сажетог типа са октогоналним византијским кубетом. Изведена је у слободно схваћеном српсковизантијском стилу, по узору на пројекат који је Андросов претходно радио за спомен-цркву у Врдилама и цркву у Горњој Мутници. Са северне и јужне стране спомен-капеле, планиране су спомен-плоче са именима изгинулих ратника, а на западном прочељу, изнад портала, издваја се крст. Није познато да ли је објекат изведен.

Поред пројеката за спомен-цркве и спомен-капеле Андросов је урадио и пројекат за спомен-костурницу у Врању, што уједно представља и једини познат пројекат споменичког типа у његовом архитектонском опусу. Акцију за подизање спомен-костурнице у Врању покренула је Црквена општина Врања на челу са свештеником Миланом Јовановићем.[1082] Првобитно место одређено за подизање костурнице, на Шапраначком гробљу, показало се неадекватним због ниског терена, тако да је на крају одлучено да се костурница подигне на имању цркве Светог Николе, на платоу који доминира Врањем и целом моравском котлином. Пројекат за спомен-костурницу у Врању, посвећену палим ратницима и краљу Александру Ујединитељу, Андросов је израдио 1936. године.[1083] На ангажовање Андросова за израду пројеката за

[1081] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 860 и Фонд МГ 62, ф. 1498.
[1082] Аноним, У спомен – костурницу која се подиже у Врању биће сахрањене кости око 1000 наших, бугарских и руских ратника, *Политика* 15.07.1939, 11.; Р. С, Апел одбора за подизање спомен – костурнице у Врању, *Политика* 03.08.1939, 12.
[1083] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 376.

спомен-костурницу, вероватно је утицала његова претходна сарадња са Црквеном општином током изградње цркве Св. Параскеве на гробљу.[1084]

Над костурницом површине тридесетшест квадратних метара, по Андросовљевом пројекту, подигнуто је једноставно спомен-обележје у форми обелиска, висине једанаест и по метара. Споменик је без наглашених декоративних и хералдичких обележја, осим крста при врху (сл. 153 и 154), а по начину обраде сврстава се у академски компоновна спомен-обележја[1085] изведена без посебне инвентивности. Избор материјала у којем је обележје изведено повезује га са националним стилом.

У костурницу су смештени посмртни остаци српских и бугарских војника погинулих и умрлих у ратовима од 1912 до 1918. године, као и посмртни остаци руских ратних заробљеника.[1086]

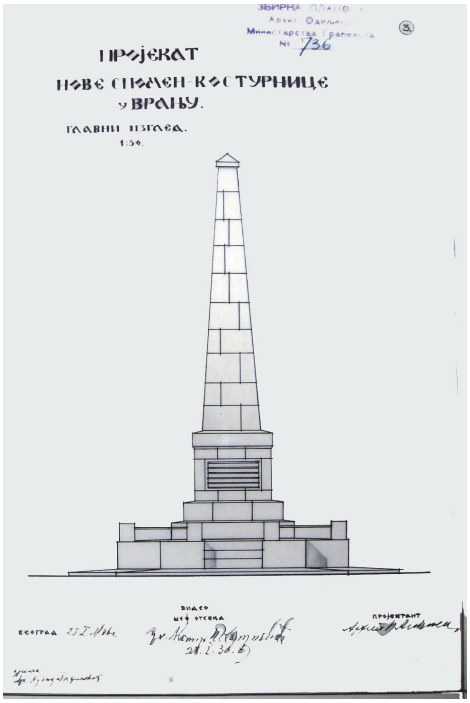

Сл 153 Пројекат спомен-костурнице у Врању
арх. В. Андросов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 376)

Сл. 154 Спомен-костурница у Брању
арх. В. Андросов
(извор: http://www.novosti.rs/)

[1084] Изградња цркве је трајала од 1925 до 1927. године. О цркви Св. Параскеве в. у, А. Кадијевић, Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата, *Врањски гласник* XXVIII, Врање 1995, 71-73;
[1085] А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов*...219.; А. Кадијевић, Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата...78-79.
[1086] У костурницу су смештени посмртни остаци 713 српских и 138 бугарских војника, као и непознат број посмртних остатака руских ратних заробљеника на принудним радовима за време окупације у Врању.

Андросов је 1940. године урадио планове за дозиђивање цркве у Ћелијама, и доградњу дела за свештенике.[1087] По плановима које је Андросов урадио, црква је у формалном погледу требала да добије меморијални карактер. На месту старе цркве у селу Ћелије из 1555. године, коју су 1813. срушили Турци, 1923-1924. године саграђена је црква Св Ђорђа.[1088] Црква је подигнута као спомен-црква, док је костурница, у којој је сахрањено две до три хиљаде српских и аустроугарских војника страдалих у Колубарској бици 1914. године, изграђена испред западног улаза у цркву и обележена једноставном спомен-плочом.[1089]

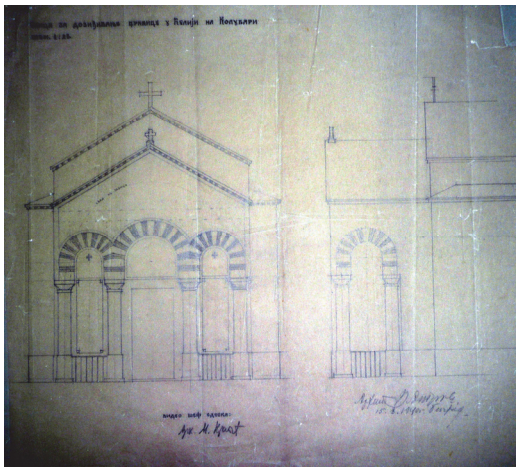

Сл. 155 Пројекат за доградњу цркве-костурнице у Ћелијама
арх. В. Андросова (извор: АЈ. Фонд МГ 62, зб. планова бб.)

По Андросовљевом пројекту на прочељу цркве је планиран трем са троделном лучном конструкцијом у српско-византијском стилу. Централни најшири лук требао је да нагласи улаз у објекат, а два мања лука да истакну мермерне спомен-плоче планиране да се поставе на западни зид цркве (сл. 155). Пројекат није реализован.

Меморијално градитељство Николаја Краснова

У периоду од 1931. године Николај Краснов је поред спомен-обележја скромних димензија, која се могу упоредити са споменицима које је пројектовао у претходној деценији, остварио два најзначајнија дела српског меморијалног градитељства међуратног периода; костурницу на острву Виду и капелу костурницу на Зејтинлику, по прерађеним плановима архитекте Александра Васића. У овом периоду урадио је и

[1087] АЈ. Фонд МГ 62, зб. планова бб.
[1088] О цркви у Ћелијама в. у, Р. Арсић, Манастир и ктиторски гроб из Ћелија код Лајковца, *ГСАД* 22, Београд 2006, 167-178.
[1089] Аноним, Сахрана посмртних остатака палих у Колубарској Битци, *Политика* 06.03.1928, 9.

знатан број нереализованих пројеката за спомен-капеле и споменике, који су требали да буду подигнути на српским војничким гробљима у Албанији и Грчкој.

Између 1929. и 1932. године Николај Краснов је осмислио неколико пројеката, за споменик изгинулим борцима, у селу Грбавчу.[1090] На пројекту из 1929. године, споменик је у облику масивног обелиска, попут једног од пројеката за спомен-чесму у селу Ражњу (сл. 156). Од декоративних елемената споменик има мач и ловоров венац, планиран вероватно само за предњу страну, док су за све четири стране предвиђене плоче са текстом. На скици из 1930. године, Краснов задржава форму обелиска, али се одлучује да на врху споменика представи клесаног двоглавог белог орла са грбом, као код скице два за спомен-чесму у Ражњу (сл. 157).

Сл. 156 Скица 1 споменика у селу Грбавчу,
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 63 зб. планова 631)

Сл 157 Скица 2 споменика у селу Грбавчу
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 63 зб. планова 631)

На скици из 1932. године, споменик је истоветно решен као на скици из 1930. године, са једном разликом што је база споменика шира, и са нижим постаментом пречника 4,10 метара, који је на претходним скицама био три метра. (сл. 158)

[1090] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 631

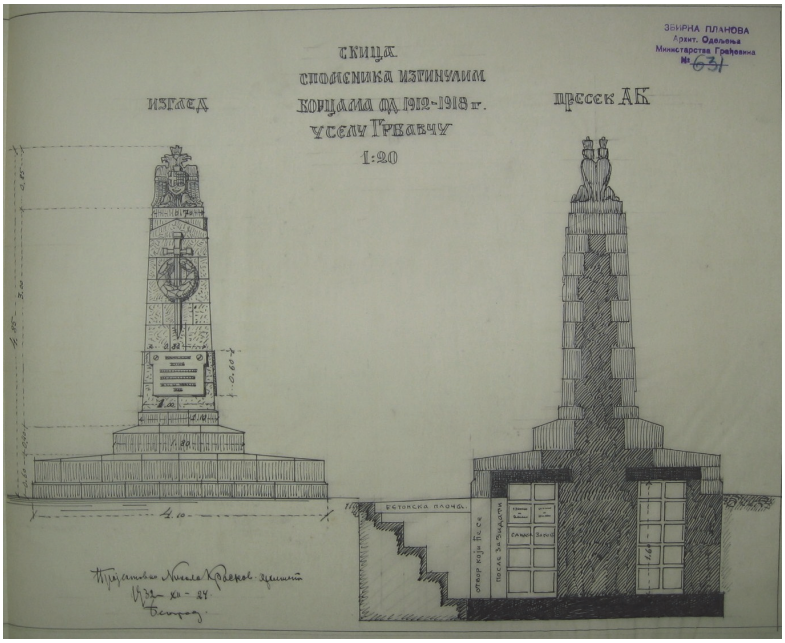

Сл. 158 Скица споменика палих ратника у селу Грбавчу из 1932, арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 63 зб. планова 631)

Пројекти су прихваћени 1935. године и споменик у Грбавчу је изграђен од тесаних камених блокова, са доминантном, у камену клесаном фигуром двоглавог белог орла, са круном на врху. Споменик је монолитне и статичне структуре изведен у академизованом националном стилу. Хералдички и декоративни елементи, адекватни текст, као и обрада камених блокова, наглашавају национални карактер обележја. Грб са двоглавим белим орлом је прилагођен да се гледа са предње и задње стране. Са предње стране на стаблу споменика исклесан је мач са ловоровим венцем. Спомен-костурница је освећена 1937. године.[1091] После Другог светског рата на споменик је постављена плоча са именима палих ратника у НОБ-у.

У овом периоду, Краснов добија наруџбину за спомен-чесму у Власотинцима. Одбор за подизање спомен-чесме, образован је после рата на челу са Начелником среза. По опису из 1930. године, када је израђен план и предрачун, споменик је био висине преко осам метара, у форми обелиска, са орлом раширених крила на врху. На четири стране споменика исписани су датуми (године) најважнијих бојева, од 1876 до 1918. године у којима су страдали грађани Власотиначког среза и Власотинца. Имена изгинулих планирано је да буду исписана у посебној „Спомен-књизи“, која је требало да се чува у удубљењу споменика.[1092] На основу објављеног описа спомен-чесме, може

[1091] Аноним, Велике свечаности у селу Грбавчу, *Политика* 11.05.1937, 9., Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Землянченко, *наведено дело,* 175.
[1092] S., Спомен-чесма изгинулим борцима Среза власотиначког у Власотинцу, *Лесковачки Гласник* бр. 33, Лесковац 16.08.1930, 2.

се закључити да је Краснов пре планова који се чувају у АЈ, вероватно израдио још један пројекат, или је за израду пројеката био ангажован други архитекта.

Планови за спомен-чесму у Власотинцу Николаја Краснова који се чувају у АЈ настали су 1931. године (сл. 159), и на њима је представљена спомен-чесма у форми обелиска, али је изостављен двоглави бели орао на врху.[1093] Пречник основе споменика, по пројекту је четири са четири метра, док је висина споменика са квадратним постаментом дванаест метара. Подножје чесме је у рустично обрађеном камену, а изнад њега су представљени бронзани војнички шлемови над којима се са све четири стане налазе мермерне плоче са пригодним текстом. На стаблу споменика је на све четири стране представљен грб КЈ са двоглавим белим орлом и круном, док је изнад грба представљен мач који се простирао готово до врха споменика. Мотив шлема изнад базе споменика среће се, мада нешто сложеније симболичке обраде, на пројектима које је Краснов урадио за споменике Заслужнима за отаџбину. За разлику од плана спомен–чесме, изведени објекат има знатне разлике, пре свега у изостављању амблема, грба, мача, шлема. Задржани су мотиви лављих глава и спомен-плоче између којих је на угловима у плитком рељефу изведен мотив штита са четири осцила. На врху споменика је постављена плитка калота са куглом, декорисана флоралном мотивима изведеним у плитком рељефу.

Спомен чесма у Власотинцу[1094] подигнута је 1932. године, на главном градском тргу у форми обелиска, широке базе и квадратне основе, са чесмама на све четири стране (сл. 160). Споменик се завршава једним видом плитке калоте на врху, која је са све четири стране рашчлањена малим лучним нишама, испод којих је у кругу изведен стилизован мотив крста, који се среће на првобитним пројектима које је Краснов израдио за споменик *Заслужним за отаџбину* из 1926. године. Може се претпоставити да је недостатак материјалних средстава утицао на упрошћавање декоративне обраде. Споменик је рађен, попут бројних спомен-обележја из тог периода, у форми обелиска, академски чврсте, статичне композиције коју оживљавају декоративни елементи националног карактера.

[1093] О посвети спомен-чесме в. у, Т. Стефановић, О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу, *Лесковачки зборник* XLVII, Лесковац 2007, 123-124.
[1094] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 566. Т. Стефановић, *наведено дело,* 123-134.

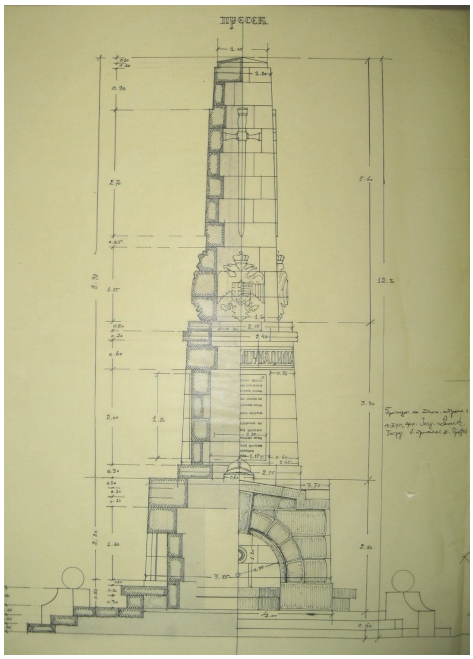

Сл. 159 Скица Спомен-чесме у Власотинцу
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 566)

Сл. 160 Спомен-чесме у Власотинцу
арх. Н. Краснов
(извор: лична колекција)

По новијим истраживањима спомен-чесма у Власотинцу изведена је по пројекту архитеката Петра Поповића и Ђокића, на шта указују не само знатна одступања од Краснољевих пројекта у реализацији обележја, већ и несумњива сличност Поповићевих и Ђокићевих планова са постојећом спомен-чесмом.[1095]

У овом периоду Краснов интезивно ради на пројектима за капеле и споменике за српска војничка гробља на простору Албаније и Грчке. На простору Албаније постојало је више војничких гробаља; гробље у Драчу, два у Кавају; једно на путу за Кавају, и друго на улазу у црквену порту у Кавају. Гробље у Тирани налазило се у порти цркве Св. Прокопа и било је у изузетно лошем стању.[1096]

Краљевско посланство у Тирани направило је скицу за уређење војничког гробља у Тирани, која је децембра 1924. године послата МВ. По скици је предвиђено да се на двадесет метара од цркве, на месту где су се налазили гробови наших војника, пројектује правоугаони простор ширине двадесет и дужине петнаест метара. Планирано је да се посмртни остаци пренесу у заједничку костурницу, изнад које би се подигла пирамида од бетона или далматинског камена, док би се гробље оградило бетонском оградом.[1097]

[1095] А. Кадијевић, *Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији*...238-239;
[1096] Аноним, На нашем гробљу у Тирани, *Политика* 27.02.1924, 3.; Аноним, Наша ратничка гробља у Албанији, *Политика* 16.12.1929, 8.
[1097] АЈ Фонд МВ 69 ф. 126.

Осим скице и предлога за уређење гробља, које је послало наше Краљевско посланство МВ, прве познате планове за подизање спомен-костурнице у Тирани, израдио је Краснов 1937. године. Краснов је израдио пет пројеката, од којих су на три представљене спомен-капеле, а на два споменици. Краснов је на скицама приказао и предлог уређења гробља, са широким зеленим површинама, и спомеником или капелом над костурницом у средини гробља. На скицама бр. 1, 2 и 5, (сл. 162 и сл. 161) Краснов је урадио пројекте капела. Спомен-капеле је пројектовао у академизованој варијанти српсковизантијског стила, богато декорисане и украшене амблемима и хералдичким обележјима. Све три капеле су квадратне основе, с тим што Краснов на скици 5, порталима који су планирани на све четири спољне стране објекта, остварује ефекат крстообразности.

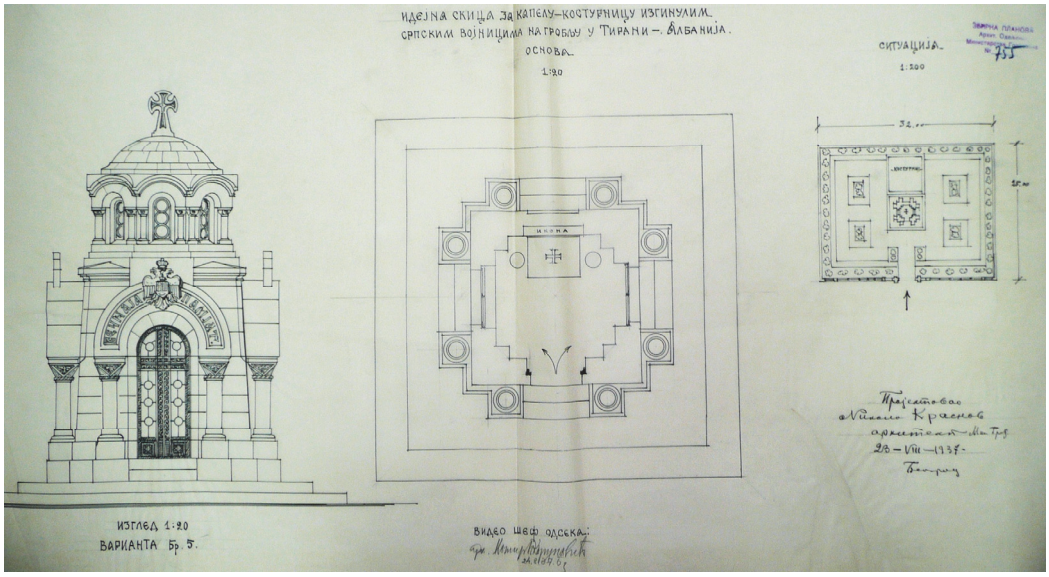

Сл. 161 Скица бр. 5, за капелу-костурницу у Тирани арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505 и зб. пл. 755)

Капеле на скици бр. 1 и бр. 2 су нешто сведеније и мање декоративно обрађене, али имају обавезан државни грб над улазним порталом и мачеве са врхом надоле, са леве и десне стране од улаза. Капела на скици бр. 1 има кубе на високом тамбуру, док је на скици 2 изведено плитко византијско кубе, чиме је наглашенији утисак смирености и узвишености. Обе капеле су до пола у рустично обрађеном камену, док је друга половина у тесано обрађеном камену, или мермеру.

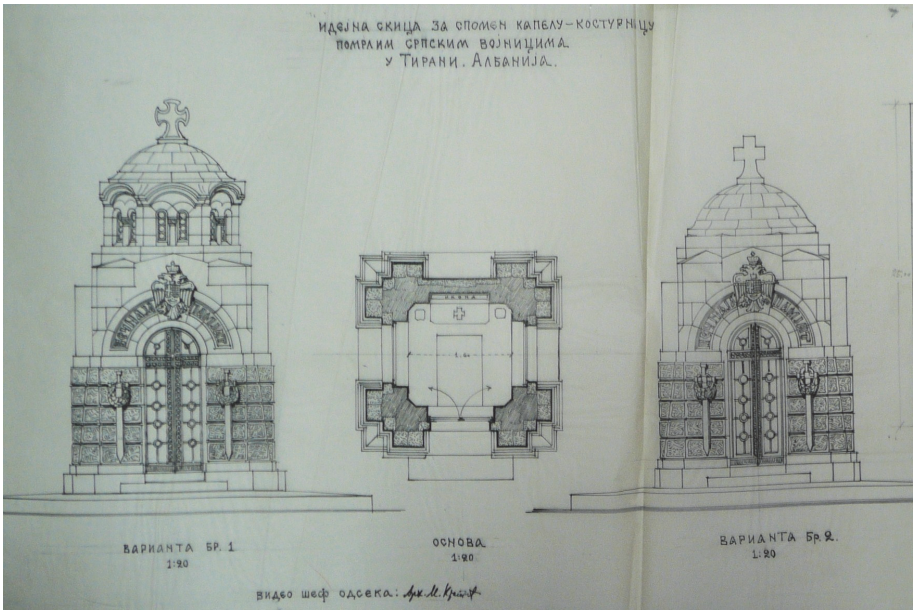

Сл. 162 Скица бр. 1 и 2, за капелу-костурницу у Тирани арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 755)

На скици бр. 3 (сл. 163) костурница је обележена спомеником у форми обелиска изведеног у националном стилу, висине око пет метара са двоглавим белим орлом и грбом на врху. База споменика је у рустично обрађеном камену, док је стабло глатко обрађених површина. На стаблу је у клесаној форми крста, представљен у бронзи изведен мач са ловоровим венцем. Као иновацију на овом спомен-обележју, Краснов изнад крста оставља празну површину, чиме и симболично наглашава дубљу везу између мача и крста.

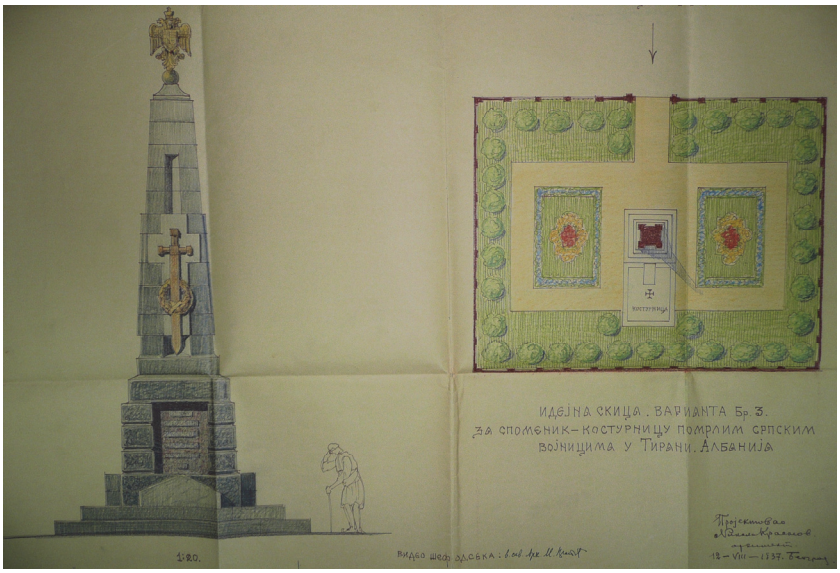

Сл. 163 Скица бр. 3, за споменик-костурницу у Тирани арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ62, ф. 1505 и зб. пл. 755)

На скици бр. 4 (сл. 164) Краснов је споменик извео у виду једног типа масивног кенотафа обрађеног у рустичном камену, уздигнутог на степенастом постаменту, са саркофагом на врху. На овом пројекту Краснов изводи обележје у форми кенотафа који је често заступљен модел спомен–обележја у западно-европској меморијалној архитектури. Познато је да је Краснов у том периоду, скицирао спомен-обележја са страних војничких гробаља у Грчкој, што је могло да утиче на идејно решење које је применио. Национални стил је наглашен применом рустично обрађеног или тесаног камена, амблемима и државним обележјима којима је наглашена меморијална функција. Споменик поред грба постављеног на средину споменика, на врху има положене укрштене мачеве са шлемом преко.

Сл. 164 Скица бр. 4, за споменик-костурницу у Тирани, арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Ф. МГ 62, зб. планова 755)

Низ Красновљевих скица за костурницу у Тирани, као што истиче Александар Игњатовић, одликује нападна рудиментарност облика и примењених облика, док се његов цртеж може посматрати као „визуелни синдром културе национализма.“[1098]

Није познато које године је Краснов урадио идејну скицу за уређење гробља, спомен-капелу и споменик на војном гробљу у Скадру, (сл. 165) али се оквирно може датовати за 1938. годину, када је Краснов прекопирао постојеће планове гробља. [1099]

[1098] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*...385.
[1099] Иницијативе за уређење гробља у Скадру покренуте су 1934. и 1936. године в. у, Аноним, За споменик ратницима погинулим око Скадра, *Време* 01.03.1934, 7.; Аноним, Поново је покренуто питање подизања костурнице ратницима палим око Скадра, *Време* 14.08.1936, 2. Копије планова гробља у

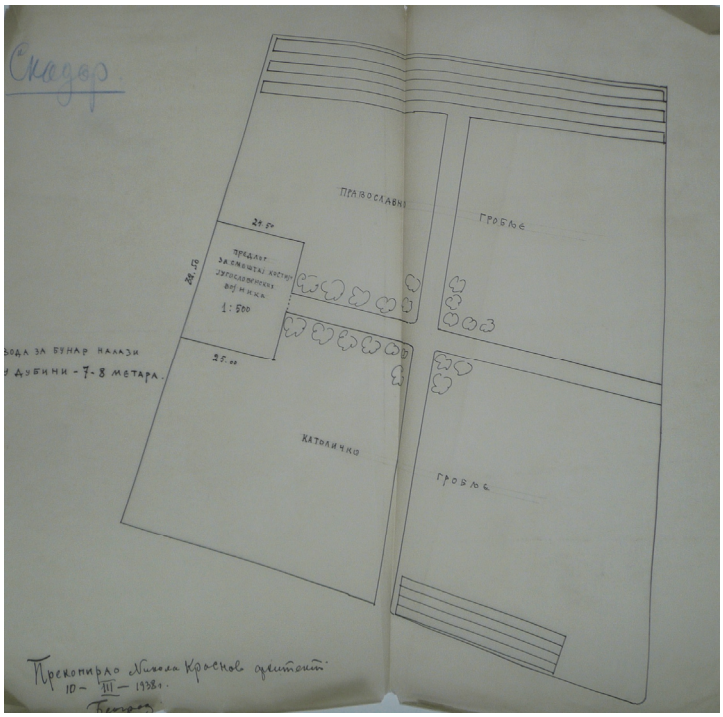

Сл. 165 План гробља у Скадру (извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505)

Према пројекту, капела је квадратне основе, кубично моделованих маса, изведена у академизованом српско-византијском стилу. (сл. 166) Високи масивни стубови са капителима носе горњу конструкцију, са архитравном гредом на којој је исписан текст и постављен грб. Капела је засведена плитком калотом са крстом на врху, наглашене монолитности, са декоративним елементима рађеним у српсковизантијском стилу, и својим кубичним формама подсећа на Андросовљев план непознате спомен-капеле из 1934. године. Монументалност је појачана употребом класичних стубова са капителима и архитравом. Испод капеле је пројектован простор намењен костурници. Спомен-костурница југословенских ратника у Скадру, по Красновљевом пројекту налази се на средини пута који раздваја православно и католичко гробље, што је у одабиру стила и симболичном смислу могло да се повеже са структуром југословенске војске, коју су чиниле обе конфесије.

Скадру вероватно настале између 1934 и 1936. године, Краснов је прекопирао 1938. године. в. у, АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505

Сл. 166 Скица за споменик-костурницу у Скадру арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505)

На другом пројекту за спомен-костурницу у Скадру[1100] Краснов је спомен-обележје представио у рустично обрађеном камену са тежњом да обележје више приближи националном изразу. Споменик је пирамидалне форме са отвореном горњом зоном у којој је смештен лекит, и са крстом на врху (сл. 167).

Сл. 167 Спомен-костурница у Скадру арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505)

[1100] АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505

Пројекат за споменик у Елбасану, у централној Албанији, вероватно је настао у истом периоду. Споменик је пројектован је у српском националном стилу, на високом постаменту, са стаблом у чијем удубљењу се са предње стране налази плоча са текстом и грбом, док је са бочних страна постављен мач. (сл. 168). За разлику од устаљених облика спомен-обележја овде Краснов примењује неуобичајено решење врха споменика које, са бифорама, и крстом на врху, подсећа на отвор звоника, чиме покушава да оствари дубљу везу са националним средњовековним градитељством. Попут Коруновића који формира национална спомен-обележја инкорпорирањем минијатурних црквених портала, Краснов експериментише са минијатурним калотама, и овом случају са мотивом бифоре која подсећа на црквене звонике.

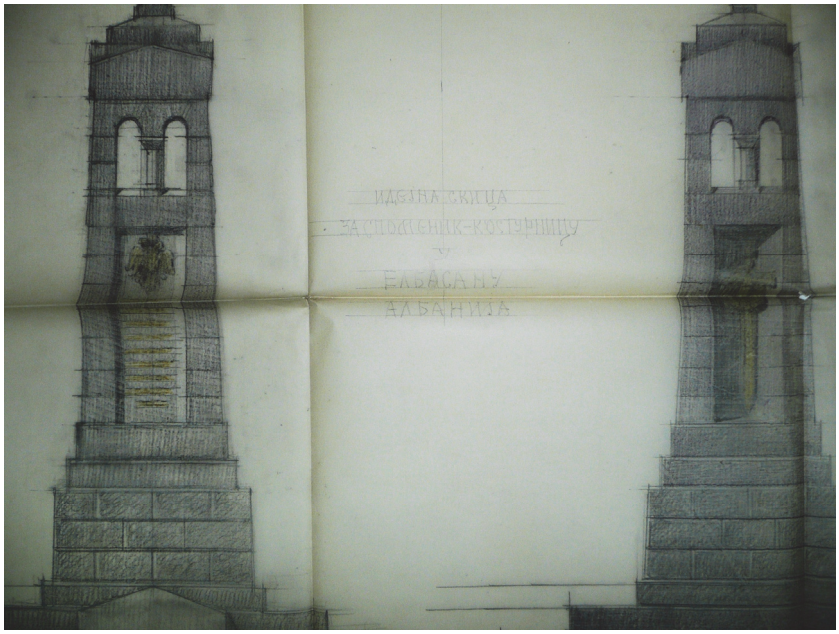

Сл. 168 Скица за споменик-костурницу у Елбасану арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505)

Краснов се 1935. године потписао на прекопираним плановима за ограду спомен-гробља у Валони,[1101] које је 1930. године у Сплиту, радио архитекта Кузма Гамулин. За разлику од пројекта ограде за војно гробље на Крфу из 1930. године, које је у националном стилу, једноставних форми рађених у рустичном камену, пројектовао Андросов, капија на Гамулиновим плановима, замишљена са летвама и бетонским стубовима, сведена је на функционалан објекат без архитектонске вредности.

[1101] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 721

Меморијално градитељство Ивана Рика

Иван Афанасијевић Рик се поред пројектовања бавио сликарством и фасадном скулптуром.[1102] Истакао се као аутор појединих архитектонских детаља и фасадне скулптуре палате Генералштаба,[1103] и студентским радом, скицом цркве Св. Марка коју је представио на изложби дипломских радова одржаној у фебруару 1929. године.[1104] Иван Рик је своју склоност ка меморијалном градитељству представио на изложби групе руских уметника К.Р.У.Г., одржаној у малој сали павиљона Цвијета Зузорић 1930. године, где је поред више сликарских радова изложио и пројекат спомен-капеле,[1105] док је на изложби руских уметника одржаној 1934. године, изложио скице надгробних споменика.[1106] Нацрти које је Рик представио на овим изложбама нису сачувани. Од дела меморијалног градитељства позната су два његова пројекта, нереализовани пројекат за руски спомен-храм у Панчеву и пројекат за спомен-цркву у Лазаревцу.

Иницијативу за подизање руске спомен-капеле у Панчеву покренула је руска црквена општина, пошто се због великог броја руских емиграната јавила потреба за подизањем руског храма. Формиран је Одбор за изградњу спомен-капеле посвећене цару мученику Николају II, а израда пројеката поверена је 1934. године, Ивану Рику.[1107] У циљу реализације храма издат је Руско-југословенски алманах,[1108]а Сенат града Панчева је 1934. године одобрио помоћ од десет хиљада динара.[1109] До реализације спомен-храма није дошло, а његов изглед је познат на основу сачуване скице. Спомен-храм по Риковој скици[1110] представљен је у руско-византијском стилу, са доминантним руским кубетом и разиграним преломљеним луковим. (сл. 169) Са бочне стране су планирани параклиси, док је портал са истакнутим тремом. Поред овог пројекта који је за руску заједницу израдио у духу руске архитектуре, Рик је у

[1102] О арх. И. Рику, в. А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...268-270, 310-312, 349, 512; А. Кадијевић, *Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата*...233-237, А. Кадијевић, О раду руских архитеката у јужној Србији у периоду између два светска рата, *Лесковачки зборник* 41, Лесковац 2001, 251 – 252.
[1103] А. Кадијевић, *Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији*....234.
[1104] Аноним, Наши најмлађи архитекти, *Политика* 18.2.1929, 7. О изложби и пројекту в. А. Кадијевић, *Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата*....295.
[1105] А. Кадијевић, *Изложбе руских архитеката у Београду*...297. А. Кадијевић, *Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика*..235.
[1106] Аноним, Сликарска изложба руских уметника који живе у Београду, *Политика* 10.12.1934, 6.
[1107] Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919-1941,* Панчево 2005, 39.
[1108] Исто, 40.
[1109] Исто, 88.
[1110] Скица је публикована у, Н. Палибрк-Сукић, *наведено дело,* прилози.

српсковизантијском стилу израдио пројекте за један од најзначајнијих српских националних храмова, спомен-костурницу у Лазаревцу.

Сл. 169 Спомен-црква арх. Ивана Рика
(извор: Н. Палибрк-Сукић, Руске избеглице у Панчеву 1919-1941, Панчево 2005)

Црква Св. Димитрија у Лазаревцу, последњи значајан национални спомен-храм подигнут пре Другог светског рата изведена је као спомен–костурница, и у њој су смештени посмртни остаци двадесетпет хиљада војника страдалих у Колубарској бици.[1111]

На ливади где је било лазаревачко вашариште, окупаторске власти су 1916. године, формирале заједничку гробницу, у коју су смештени посмртни остаци погинулих војника. Гробље је обележено жицом са натписом, а на средини се налазио дрвени крст са металном плочом са именом Димитрија Туцовића.

После рата, 1921. године, парох села Петке код Лазаревца, Чедомир Поповић формирао је Одбор, који је потом прерастао у „Друштво за подизање спомен-цркве са костурницом погинулим и помрлим јунацима у Колубарској битци“. Патријарх Варнава је 1934. године обећао да ће помоћи подизање цркве у спомен погинулих војника у Колубарској бици,[1112] а прилог за градњу храма дали су Банска управа и

[1111] О цркви у Лазаревцу в. А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила...* 310-312, А. Кадијевић, *Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика*...236-237.; В. Јовановић, *Михаило Томић: време и стваралаштво*, Кладово 2006, 110-115.; Т. Стефановић, *Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу,* Лазаревац 2009.
[1112] Аноним, Љ. Св. Патријарх се јуче заветовао да ће највише од свих учинити да се подигне костурница и храм у Лазаревцу, *Политика* 08.10.1934, 10.

Патријаршија.[1113] Одбор је одлучио да се изгради спомен-храм са криптом, по узору на опленачки.

Сл. 170 Спомен-црква са костурницом у Лазаревцу арх. И. Рик
(извор: лична колекција)

За подизање спомен–цркве у Лазаревцу понуђена су два пројекта, како наводи Тадија Стефановић, први пројекат је 1931. године, израдио Василиј Андросов, а други Иван Рик у сарадњи са Андрејем В. Папковим.[1114] Василиј Андросов је понудио пројекте за цркву изведене по узору на цркву Светог Георгија на Чукарици.[1115] Изабран је пројекат који су понудили Иван Рик и Андреј Папков.

За спомен-цркву Св. Димитрија у Лазаревцу дуго се сматрало да је као основни узор коришћен план цркве на Опленцу,[1116] са извесним утицајима цркве Св. Ваведења Богородице, на Топчидеру у Београду.[1117] Новим истраживањима утврђено је да је наручилац тражио цркву по узору на храм Св. Ваведења на Топчидеру, на чијој су изградњи сарађивали Иван Рик и Андреј Папков, и да су аутори у мањој мери били инспирисани опленачким храмом.[1118]

[1113] Б. Рочкоман, Лазаревац подиже спомен цркву са криптом у коју ће се сместити остаци 30.000 ратника погинулих у Колубарској битци, *Време* 20.09.1938, 9.
[1114] Т. Стефановић, *наведено дело,* 53-55.
[1115] Исто, 57.
[1116] Б. Рочкоман, Лазаревац подиже спомен цркву са криптом у коју ће се сместити остаци 30.000 ратника погинулих у Колубарској битци, *Време* 20.09.1938, 9.
[1117] А. Кадијевић, *Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика....* 237.
[1118] Т. Стефановић, *наведено дело,* 58-67.

Камен темељац цркве освећен је 8. новембра 1938,[1119] а највећи део радова је завршен 1940. године. Црква је изведена као петокуполна грађевина, подужне основе развијеног уписаног крста, без бочних апсида. Недостатак певничких простора је надокнађен отварањем два богато декорисана портала са северне и јужне стране цркве, тако да иако је објекат малтерисан, захваљујући детаљима, добио је изузетно раскошну обраду бочних фасадних зидова и прочеља. Над западним порталом издваја се богато декорисана розета. На цркви се издвајају богато декорисани портали и куполе. Архитектонска пластика инспирисана је српском средњовековном, рашком, моравском, али и пластиком са цркве Св. Ваведења у Београду (сл. 170). Особеност грађавини дао је и звоник изведен над припратом, што уз исти распоред купола као на опленачком храму, цркви даје ауторски печат, док је ефекат монументалности постигнут положајем цркве на узвишењу Лазаревца. У стилском погледу на цркви је остварена синтеза елемената различитих школа српске средњовековне архитектуре, прерађене у Риковој ауторској композицији.[1120] Низак мермерни иконостас израђен је пре Другог светског рата, а слике на иконостасу радио је Пимен Софронов, академски сликар из Београда.

Међу посебно репрезентативно одрађеним деловима храма издваја се крипта која обухвата простор од петстотина квадратних метара и чија је изградања коштала три пута више него црква. У комисији за уређење крипте били су Александар Секулић и арх. Милан Минић, док је решење за поправку зграде и портала дао арх. Драгомир Татић. Унутар крипте је заступљенија декоративна пластика, а планирана је и израда саркофага са рељефима у виду орнаментално обрађених розета са крстовима унутар венаца. По Риковом плану, крипта је подељена на три дела, са средишњим највишљим, који је зидовима преграђен по дужини на три дела.[1121] У крипти је издвојен посебан део за чехословачке војнике. Рељефе у крипти израдио је вајар Михајло Томић.

Радови на цркви били су прекинути због почетка рата, а још недовршена црква је оштећена у бомбардовању Лазаревца, 1941. године. Стари грађевински пројекти су у међувремену нестали, и према њима крипта је сасвим друкчије решена.[1122] Крипта није завршена кад и црква, и нови пројекат крипте урађен је у току обнове цркве од 1961 до 1964. године, по пројекту Доброслава Павловића. Накнадним довршењем спомен-

[1119] Аноним, У Лазаревцу је освећен темељ костурнице у коју ће бити смештене кости 25. 000 наших војника који су пали у Колубарској битци, *Политика* 09.11.1938, 10.
[1120] А. Кадијевић, *Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика*....235.
[1121] Т. Стефановић, *наведено дело,* 87-91
[1122] В. Јовановић, *наведено дело,* 110.

крипте у костурници, после Другог светског рата, црква је добила адекватан простор за комеморативне скупове.

Меморијално градитељство Александра Дерока

Период после 1930. године у меморијалној архитектури обележило је неколико реализованих и аутентичних дела архитекте Александра Дерока.[1123] Дероко је припадао архитектама који су активно учествовали у Првом светском рату. Четири године ратовао је као један од 1.300 каплара. Учествовао у бици на Церу 1914. године и био је један од наших првих пилота на солунском фронту, а потом и резервни мајор. Учествовање у рату оставило је трага који је испољио кроз јак патриотски осећај, посебно изражен на његовим меморијалима јавног карактера. Дероко је учествовао на многим јавним конкурсима, а нарочито за споменике који су подизани његовим палим друговима,[1124] од којих се издвајају конкурс за Спомен–костурницу на Виду 1925, Спомен-капелу на Зејтинлику у Солуну 1926, и Спомен-капелу Војводи Путнику на Новом гробљу 1927. године, за коју је добио прву награду.

Формиран под утицајем Петра Поповића, у теоријском и практичном домену остао је везан за српско–византијски тј. национални стил, оштро критикујући Корбизјеа и Баухаус, истичући да је архитектура само мањим делом уметност, и да се тај уметнички део постиже спољном декорацијом објекта.[1125] Подстакнут дубоким средњовековним наслеђем, развио је посебан однос према орнаменту, недељив од његових цртежа. „иако дозвољавају да се у њима наслуте фантастични средњовековни мотиви, нису ни у ком случају директно подражавање Студенице или Дечана, већ су слободна игра личне фантазије.“[1126] Примењујући елементе из пренемањићке архитектуре, као и са средњовековних споменика источне обале Јадрана, међу градитељима свог времена остао је усамљен, будући да је већина тежила да оживи облике националне архитектуре четрнаестог и петнаестог века. Својим теоријским радом, али и ослањањем на дела пренемањићке архитектуре у практичном раду,

[1123] О А. Дероку в. у, З. М. Јовановић *Александар Дероко,* Београд, 1991; З.М. Јовановић, Размишљање о путевима српског националног стила на примеру градитељства Александра Дерока (Ниш-Београд), *Лесковачки зборник* XXXVII, Лесковац 1997.93-98.; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*....300-302.
[1124] С. Нанадовић, Пут научника, пут уметника, у *Дероко и други о њему,* Београд 1983, 54.
[1125] А. Дероко, *А ондјак је летијо јероплан над Београдом.* Сећања, Београд 1984, 312-313.
[1126] Б. Богдановић, *Александар Дероко,* САНУ књ.38, Београд 1981, 211.

подстакао је размишљање о националном и „југословенском“ стилу у српској профаној и сакралној архитектури.[1127]

Дероко је дао значајан допринос српској меморијалној архитектури. Међу својим успелим радовима издвојио је, Спомен-костурницу сарајевским атентаторима 1914. године, турбе Османа Ђикића у Мостару, надгробну капелу ђенерала Николајевића на Новом гробљу, и др.[1128] Споменичка архитектура, по Дероковом мишљењу, треба да помири бројне захтеве, од тежњи за уметничким изразом и идеја које нису у супротности са наменом, до потребе да такав споменик буде у границама тренутних укуса. При томе, поетизирањем одређене симболике, у оквиру оног чему је споменик посвећен, ослободило би га потребе за додатним објашњењима.[1129]

Смисао за стварање фантазмагоричних орнамента, и осећај са којим је приступао у њиховој изради, посебно је изразио на мањим објектима, приватним капелама на Новом гробљу у Београду. На овим објектима, који су више намењени да се гледају споља, истакао је оно што се у његовим црквама одвија унутра. На својој еклектички компонованој капели Живка Барловца, пројектованој и изведеној 1929. године,[1130] у сарадњи са Петром Поповићем, остварио је изузетан спој неовизантијских, неоготичких и аутентично обликованих декоративних елемената.

Дерокова прва званична наруџбина за један спомен-објекат, је спомен-турбе песника и идеолога југословенског уједињања Османа Ђикића у Мостару.[1131] Пројекте за турбе Осману Ђикићу, Дероко је израдио 1934. године. Приликом прославе петнаестогодишњице од смрти Османа Ђикића, 1927. године, организована је посебна свечаност и издата споменица.[1132] Градња турбета над гробницом Османа Ђикића, на малом гробљу „харем“ преко пута главне мостарске - Карађов Бегове џамије, започела је у марту 1934. године. Одбор је одобрио планове прихватајући да објекат буде у старом оријенталном стилу, миран и достојанствен, који би давао утисак импозантности, како доликује надгробном обележју, пре него китњаст маварски стил

[1127] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi....*172-176.
[1128] Р. Поповић (приредио), *Дероко и други о њему,* Београд 1984, 47.
[1129] З. Н. Јовановић,*Александар Дероко*...79.
[1130] Исто, 81.
[1131] Песник Осман Ђикић, муслиман и борац за националну идеју и уједињење са Србима и Хрватима, по емигрирању у Србију, као стипендиста српске владе, наставио је школовање у Цариграду и Бечу. По повратку у земљу радио је на ширењу југословенске идеје код муслимана прво у Србији, потом у Босни. По наређењу Николе Пашића ширио је политичку акцију међу муслиманима у Мостару, где је под његовим уредништвом муслиманска акција покренула политички лист Мусават. Нарочито се својом националном и просветном активношћу истакао у просветном покрету Гајрет, коме је дао нов национални правац деловања.
[1132] Аноним, Петнаестогодишњица од смрти Османа Ђикића, *Време* 31.03.1927, 3.; Аноним, Припреме за прославу Османа Ђикића, *Време* 13.04.1927, 3.

или неки модернизован и барокни псеудомуслимански стил, наметнут Босни и Херцеговини у време окупације од аустријских архитеката, који нису имали осећаја за прави орјентални ислам.

Објашњење и идејне основе Дероко је објавио у листу *Време*, потписавши се под псеудонимом Х.[1133] По Дероковом тумачењу, „споменик једном изразито националном песнику, се не може замислити без националних мотива“, тако да је турбе замишљено у облику каменог катафалка, са два „нишана“ поред главе и ногу, изнад кога се диже високо кубе, на четири ступца попут балдахина, у чисто источњачким формама. Сувише голо кубе без „алема“, или некима необично, „представља аутентични орјентални стил“. Турбе је без претераног украса чиме подсећа на споменике из Арабије, Персије, Египта, који су пуни високих јајастих кубета у црвеној опеци. С друге стране, Дероко је тежио што већем уношењу у композицију националног и верско-локалног елемента, из крајева Јужне Србије и Босне и Херцеговине, који су пуни изворних специфично наших споменика. Ступце је израдио у редовима камена и опеке, по узору на споменике са гробаља из Скопља и Битоља. Горњи облици куполе рађени у комбинацији опеке и ћерамиде представљају једине украсе, а са малтером дају јачину објекту, попут оних у Месопотамији и Персији. Домородни мотиви су једини украси и на нишанима, који се дижу више катафалка. У унутрашњости је постављено једно бакарно кандило, и старом арапском орнаменталном калиграфијом исписана је молитва из Курана, која оживљава прстенасту основу кубета изнад катафалка. Име и датуми су написани дискретно ћирилицом на постаменту грађевине, пошто то највише одговара надгробном споменику. По Дероку, турбе ће испунити два циља; с једне стране естетско-урбанистички, и с друге стране представљаће видну материјалну ознаку сећања на великог песника и националног радника.[1134]

Турбе Османа Ђикића, Дероко је компоновао у духу исламске архитектуре, и у тежњи да у композицију објекта унесе специфичност националног и верског (сл. 171).[1135] Ослањање на стари исламски стил подстакнуто је вероватно истим мотивима који су га усмерили на старохришћански и пренемањићки стил у профаном и сакралном градитељству. У пројектовању меморијала Дероко користи природне материјале, камен и опеку, чиме постиже дубљу историјску и духовну везу са

[1133] Види нап. у З. М. Јовановић, *наведено дело,* 81.
[1134] Х. (А. Дероко), Спомен-турбе Осману Ђикићу у Мостару, *Време* 16.03.1934, 5.
[1135] Исто, и у З. М. Јовановић, *Александар Дероко....*81-82.

догађајем или личношћу коју меморише. Турбе Османа Ђикића формално се може упоредити са капелом Живка Барловца, и нешто касније подигнутом капелом генерала Николајевића на Новом гробљу у Београду.

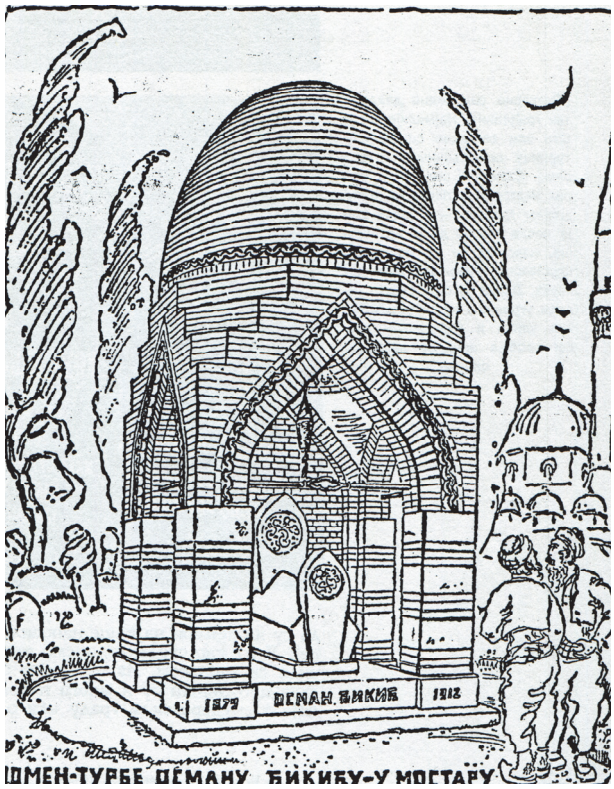

Сл. 171 Турбе Османа Ђукића рад А. Дерока
(извор: лист Време 16.03.1934, 5.)

У периоду када је подигнуто турбе, Дероко је пројектовао и два надгробна споменика на Новом гробљу у Београду, споменик Павлу Кићевцу и споменик Павлу Денићу. Ова два објекта издвајају се по својим формалним решењима од устаљених модела надгробних споменика подизаних у овом периоду. Споменик Павлу Кићевцу састоји се од надгробне плоче и саркофага украшеног рељефним орнаментима у фолклорном стилу. Вредност споменику Павла Денића даје оригиналан преплет у Дероковом маниру, заснован на мотивима средњовековне пластике. Дероко је за пројекте надгробних споменика инспирацију нашао у старим српским средњовековним формама надгробника и својој личној склоности ка богатој орнаментици.

Оригинално решење меморијално надгробне архитектуре Дероко је извео на капели генерала Николајевића на Новом гробљу, која и поред еклектичног стила у коме је изведена, представља православни пандан турбету Османа Ђикића у Сарајеву.[1136] Капела је оштрих забата који пре одговарају неком готичком стилском

[1136] Исто, 82-83.

узору. Богата флоралним и зооморфним мотивима са крстом на врху окренутим на све четири стране, капела нема директног узора у меморијалној надгробној архитектури. Декорација и орнаментика ове грађевине више указује на узоре у народној „фолклорној“ и ранохришћанској уметности. И управо разигране и маштовите структуре ових објеката, откривају слојевитост Дерокове личности.

Једно од најзначајнијих Дерокових меморијалних објеката је спомен-костурница у Сарајеву, подигнута на старом гробљу у Кошеву. Дероко је сматрао за своје најуспелије архитектонско дело, истакавши „Та мала, али монументално замишљена грађевина, изведена је од надгробног камења са старог гробља у Кошеву, тако да су на фасадама остали и сви древни натписи и симболи, што овој грађевини даје не само патину старине, већ и виши ниво смисла који повезује прошлост и садашњост са порукама незаборава за будућност...“[1137]

За буђење националне свести на подручју Босне и Херцеговине од посебног значаја је био патриотизам и херојски чин Гаврила Принципа и његових сарадника приликом атентата на принца Франца Фердинанда. Идеја за подизање споменика Гаврилу Принципу у Сарајеву покренута је први пут 1925. године, од стране сарајевске „Оружне“ која је израду скице понудила Ивану Мештровићу под начелом „велики великоме“. Уследиле су критике да се подизање споменика не може дозволити само једној организацији, пошто Гаврило Принцип припада целој нацији, као и да Гаврилу Принципу Сарајево треба да подигне нешто горостасно, и на највиднијем месту-прекопута места где је до ослобођења стајао споменик Францу Фердинанду, „Као симбол победе, очи у очи оном месту са кога је започео почетак ослобођења југословенске нације.“ После рата конституисан је одбор који је радио на истој акцији.[1138] Споменик Гаврилу Принципу у Сарајеву на крају није подигнут, постављена је једноставана спомен-плоча на месту атентата, а до подизања спомен-костурнице дошло је тек 1939. године на иницијативу Српске православне општине, и прилогом трговца Стеве Прњатовића и уз помоћ српских сељака.

По Дероковом сећању, сељаци су решили да се одуже сарајевским атентаторима и све су их пренели на гробље на Кошеву. Од власти су измолили да добију камен са неке напуштене аустријске тврђаве, на брду више Сарајева, који су камен по камен, коњићима преносили када су недељни или пазарни дани. Тако је сазидана костурница и уписано једанаест имена. „Величанствено је што су фасаде костурнице озидане

[1137] Б. Богдановић, *наведено дело,* 211-212, исто и у, *Дероко и други о њему*...61.
[1138] Аноним, Споменик Гаврилу Принципу, *Политика* 30.08.1925, 3.

каменом са старог гробља, па се ту читају имена написана и већ полуистрвена, и ту су сачувани за вечност, колико се нешто може сачувати за вечност.“ [1139]

Сл. 172 Спомен-костурница на Кошеву рад А. Дерока
(извор: Р. Поповић (приредио), Дероко и други о њему, Београд 1984)

Српска православна општина и њен председник Стево Прњатовић су 1939. године, подигли „вечну кућу“, у виду уметнички обрађеног маузолеја, који је освећен[1140] 29. октобра 1940 године, на двадесетпетогодишњицу од атентата на прнца Франца Фердинанда. Кости видовданских хероја, Гаврила Принципа и другова, смештене су у костурницу, годину дана раније.[1141]

Костурница у Сарајеву грађена је од камена, са романским стилским елементима, и издваја се по томе што је успела, како сам Дероко наводи, да делује монументално и поред малих димензија (сл. 172). На фасади се издваја, у другом–контрасном материјалу рађен, наглашен мотив крста преко предње стране фасаде, који се јавља и на Дероковом звонику у Битољу, и костурници у Смедереву.[1142] Дубља симболичка веза остварена је употребом камења са старе аустријске тврђаве и уградњом старих надгробних споменика у фасаду. У комбиновању материјала разног порекла, у духу надреалистичке технике ансамблажа, Дероко антиципира Богдановићев Споменик жртвама фашизма на Јеврејском гробљу. Доминантни романски и ранохришћански мотиви прилагођени су средини у којој је објекат

[1139] А. Дероко, *А ондјак је летијо јероплан над Београдом*....316-317.
[1140] Ровски, На јучерашњи дан пре двадесет и пет година у Сарајеву су обешени народни хероји Вељко Чубриловић, Данило Илић и Мишко Јовановић, *Политика* 04.02.1940, 14.; Аноним, Помен видовданским херојима, *Политика* 04.02.1940, 14.
[1141] Аноним, Освећење капеле видовданским херојима, *Политика* 30.10.1939, 11.
[1142] З. М. Јовановић, *наведено дело,* 83.

подигнут. Средњовековне форме су редуковане тако да објекат делује модерно. После Другог светског рата на том месту је планирано да се подигне фудбалски стадион, па је костурница једва сачувана.[1143] Проблеми су се јавили и касније, како Дероко истиче у једном од последњих интервјуа, да је костурница поново угрожена провођењем нових улица и уклањањем старог гробља које се налазило око ње“.[1144]

Дероко је урадио пројекте за још два меморијала од посебног националног значаја; за спомен – костурницу у Смедереву посвећену страдалим у експлозији муниције 5. јуна 1941. године, и споменик косовским јунацима на Газиместану код Приштине, подигнут између 1952 и 1954. године.

Идејни пројекти Милутина Борисављевића

Милутин Борисављевић се издваја као најзначајнији протагониста академизма у српској архитектури, и истакнути естетичар и теоретичар архитектуре.[1145] Као добровољац учествовао је у Првом светском рату, а после преласка преко Албаније и боравка на Крфу, одлази у Рим, а потом у Париз, где је студирао на Вишој уметничкој школи. Докторирао је на Сорбони 1926. године, на тему Теорије о архитектури. Боравак и школовање у Француској оставило је јак утицај на Борисављевићев практичан и теоријски рад. По повратку у земљу пројектовао је више приватних зграда и јавних објеката, и издвојио се као архитекта који је оставио велики број пројеката из области меморијалног градитељства, од којих је само један реализован. Учествовао је на конкурсима за споменик Војводи Путнику и за спомен-костурницу на Зејтинлику. На конкурсу за спомен-обележје на Зејтинлику освојио је прву награду. Од богатог меморијалног опуса једино реализовано и уједно најскромније дело су капеле на Француском гробљу у Београду, изведене 1930. године. [1146]

Капеле на француском војном гробљу изведене су у класичним формама и прилагођене постојећем решењу фасаде задњег зида, а тежина форми, које симболизују

[1143] Исто.

[1144] Наведено према С. Нанадовић, *наведено дело*, 54.

[1145] О Милутину Борисављевићу в. у, Љ. Милетић-Абрамовић, Милутин Борисављевић, *ГГБ* XXXIII, Београд 1986, 63-86; Lj. Miletić – Abramović, Milutin Borisavljević, Dosije 8, *Moment* 19, Beograd 1990, 112-118; А. Кадијевић, Архитекти научници у новијој српској архитектури, *Флогистон* 2, Београд 1995, 131-139; А. Кадијевић, Схватање хармоније у архитектури естетичара Милутина Борисављевића, Флогистон бр.7, 1998., 279-288:

[1146] Аноним, Гробље француских ратника у Београду, *Политика* 19.07.1930, 4.; Аноним, Проширење француског гробља у Београду, *Време* 19.07.1930, 7.; Аноним, Уређење Новог Гробља, *Време* 04.09.1930, 8.; Аноним, Француско војничко гробље у Београду, *Политика* 31.10.1930, 6.; Аноним, Уређење гробља француских војника, *Политика* 09.11.1930, 5.

вечност и тугу, постигнута је дорским стилом ниских парова стубова са канелурама и скоро квадратном силуетом целог објекта који је завршен степенастом пирамидом. [1147] За разлику од Коруновића, који у меморијалној архитектури експериментише са симетријом и асиметријом, по мишљењу Милутина Борисављевића, у градитељство спомен-обележја не треба уносити асиметрију јер тим објектима треба изразити тугу, а не немир, покрет или веселост, чега се већи број градитеља меморијалних објеката придржавао.[1148]

Милутин Борисављевић је објавио књигу са пројектима и скицама из меморијалне, јавне и стамбене архитектуре. Збирка је настала, као што је навео у уводу, као плод дугогодишњег рада у Француској, „земљи којој дугујемо наше духовно рођење“.[1149] У наслову дела *Архитектонски проблеми из монументалне, надгробне, црквене, јавне, приватне и индустријске архитектуре* наглашена је и надгробна архитектура која теоријски није привлачила већу пажњу шире и стручне јавности. Меморијални опус, Борисављевић је поделио на монументалне и надгробне споменике, при чему су надгробни споменици, изузимајући неколико, тематски општег карактера, намењени одређеним групама.

У низу идејних скица за монументална меморијална обележја, односно меморијалне храмове и капеле, осим конкурсних скица за *капелу Војводе Путника* и спомен - костурницу на *Зејтинлику,* [1150] издвајају се скице за тематске споменике општег карактера попут, *Комеморативног споменика и капеле, Споменика Мира, Пантеона српских хероја.* [1151] Пажњу коју је Борисављевић посветио монументалним објектима теоријски је образложио констатацијом да архитектура достиже свој највећи уметнички ступањ у монументалним грађевинама: ту је она узвишена. [1152]

У оквиру групе надгробних споменика и капела, извео је пар пројеката за споменике који су вероватно били наручени; споменик за гробницу *Марка Трифковића и пуковника Кнежевића.* Остали споменици су идејна решења општег карактера, међу којима су скице за; *Мементо мори, Споменик моје мајке, Гроб једног ратника, Споменик погинулим херојима, Породична капела, Гроб једне девојчице*, *Надгробни споменик једног ратника.*[1153]

[1147] LJ. Miletić-Abramović, Milutin Borisavljević....114
[1148] М. Ђурђевић, А. Кадијевић, *наведено дело,* 9.
[1149] М. Борисављевић, *наведено дело,* X
[1150] Исто, 13-17.
[1151] Исто, 18-21.
[1152] Исто, X
[1153] Исто, 25-32.

Борисављевић, у уводном делу, кроз естетско тумачење архитектуре, делом образлаже наглашен интерес за меморијалну архитектуру. Он у стварању види један чисто инстиктивни акт, при чему се једно уметничко дело процењује по форми и садржини. Архитектура је по Борисављевићу симболистичка уметност. Вертикалну линију или стуб ми доживљавамо као израз гордог победоносног, енергичног, док за хоризонталну линију кажемо да је „мирна", „лежећа" да се „протеже" јер смо то ми, који постајемо мирни гледајући је.[1154] Објектима меморијалног карактера успео је да досегне највећи степен симболизма не оптерећен утилитарним захтевима, што је у складу са његовим тумачењем архитектуре као „симболистичне и инстиктивне уметности". За Борисављевића архитектура је најсиромашнија од свих уметности у погледу израза, али је од њих надмоћнија једино по томе што је, као и музика, створена пар екселанс, док су остале имитативне.[1155]

Борисављевић је за сваки меморијални објекат урадио неколико скица, што је одговарало поимању архитектонског стварања академичара. Од монументалних објеката издвајају се скице за, *споменик Војводи Путнику, споменик на Зејтинлику и Комеморативни споменик.* Борисављевићев споменик Војводи Путнику је монументалних димензија, уздигнут на степенастом постаменту попут храма, споменик на Зејтинлику је инспирисан спомеником у Вердуну, док су у пројектима за *Комеморативни споменик* доминантне варијације споменика војводи Путнику.

Комеморативни споменик се поред класицистичких архитектонских форми завршава кубетом у складу са идејама о спомен храму - пантеону. Доњи део забатно решеног улаза са кратким канелуираним здепастим стубовима, наглашава његов меморијални карактер. Нагласивши значај дорских стубова за меморијални карактер грађевине, као што је истакао за своју капелу на француском војничком гробљу, он их примењује на већини монументалних меморијалних споменика. Друга скица за комеморативну капелу, и поред академизма који се огледа у статичности и симетричности објекта, садржи елементе српсковизантијског стила израженог у форми лучног портала, централног и два мања кубета. Спој академске обраде и српско-византијских елемената на овом типу објекта, могао би се објаснити Борисављевићевом критиком Мештровићевог Видовданског храма, коме замера што није рађен по узору на Лазареву цркву, односно што није изведен по узору на објекте у

[1154] М. Борисављевић, *наведено дело,* IX
[1155] Исто, X.

српсковизантијском стилу.[1156] Осим ове скице сва остала Борисављевићева решења су у строгом академском стилу, монументалних димензија и рађена по узору на неки вид идеалног Храма-пантеона.

На скицама за *Споменик,* или *Храм мира,* који на основу назива по димензијама и монументалности надилази појам споменика, може се видети Борисављевићев осећај за пројектовање дела меморијалног карактера. Достојанствени и узвишени, уједно академски хладни са елементима класичних стилова, Борисављевићеви меморијали изражавају снагу и величину народа, као и оних којима је објекат посвећен. Ови објекти, укључујући и скице за *Пантеон Српских Хероја*, по својим формалним и идејним особеностима пројектовани су на начин који им омогућује да буду подигнути у било којој европској престоници са једнаким значењем одавања почасти херојима и народу, без обзира на националну и етничку припадност. На другој скици за *Српски Пантеон,* Борисављевић укључује фигуралне представе, симетрично постављене са леве и десне стране објекта, којима остварује утисак мира и склада.

Поред ових скица за објекте монументалне архитектуре, како их је сам Борисављевић одредио, он се у другом делу своје публикације одвојено бави надгробном архитектуром. На скици коју је назвао *Ментo мори* представио је монументалан улазу у неки објекат, капелу, или можда на само гробље. Степенасто градуирани монолитни стубови без капитела чине прилаз, изражавајући саму идеју преласка у другу димензију. На другим скицама он задржава симетричност и једноставне форме чистих фасадних површина.

За споменик Марка Трифковића[1157] урадио је неколико скица, од капеле у академском стилу без декоративних елемената са степенастим кубетом и крстом, до капеле са дорским стубовима збијених маса, такође без декорације. Избегавање декоративних елемената, осим ако својом сведеношћу и сами не изражавају извесну уздржаност, одговара Борисављевићевим схватањима монументалне, достојанствене меморијалне архитектуре. Борисављевић те обрасце примењује и на скици за споменик једног ратника, на коме доминирају кратки масивни стубови и чисте фасадне површине. За споменик погинулим херојима он користи мотив спирале, попут Семирамидиних вртова и зигурата. Извијене чисте јасне форме остављају утисак извесне модерности. Он за споменике који су личне природе, иако су тематски општег типа, као што су споменик мајци, девојчици или једном хероју, користи фигуралне

[1156] V. Rozić, *navedeno delo,* 46.
[1157] Споменик није изведен по Борисављевићевом пројекту.

представе „туге“, јер су споменици потенцијално били намењени личном, индивидуалном и присном изражавању жалости. На гробу мајке представио је устаљено решење „туге“ у форми женске фигуре са скупљеним рукама, а на споменику девојчице представу „туге“ у виду женске фигуре умотане у мараму. Ова два надгробна споменика су сходно својој намени изведена у академском маниру, али са нагласком на романтичарску иконографију. На споменику ратника израз хероизма наглашен је кроз чврсте дорске форме подножја и романтичарску представу попрсја мушке фигуре у жалости. Споменик за пуковника Кнежевића је симетричног и статичног карактера, само са крстом и скромном декорацијом, узвишен и поред релативно малих димензија.

Споменик Незнаном јунаку на Авали

Међу најзначајнијим националним споменицима подигнутим у међуратном периоду је споменик Незнаном јунаку.[1158] Интезивно подизање споменика посвећених Незнаном јунаку у Британији, Француској, Италији, и другим земљама савезницама, утицало је да се овај вид меморисања прихвати и код нас. Исте године када је Народна скупштина прихватила предлог Радослава Агатоновића, да се на Авали подигне споменик Незнаном јунаку, на месту где је погинуо и сахрањен непознати српски војник на чијем су крсту Немци написали „*Ein unbekannte serbischer Soldat”*,[1159] у Француској се недељама водила расправа, да ли њихов Незнани јунак – „у коме се хтела оличити захвалност нације свим војницима који су погинули и сахрањени без имена“, треба да буде сахрањен у Пантеону или између стубова Тријумфалног лука на Етоалу.[1160] Симбол Незнаног јунака, као израз захвалности свим погинулим војницима, код нас је требао да има уједињујућу улогу, не само за југословенске Јужне Словене већ и за етничке групе и мањине.[1161]

[1158] О споменику Незнаном јунаку и његовом идеолошком значају в. у, A. Ignjatović, Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: spomenik Neznanom junaku na Avali (1934-1938), Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, *Zbornik radova INIS,* Beograd 2006, 229-252; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*...212-229; A. Ignjatović, From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934-38), *SEER,* Vol. 88, No. 4, October 2010, 624-651;

[1159] Аноним, Незнани јунак на Авали, *Политика* 17.06.1921, 3.; Аноним, Споменик незнаном јунаку, *Политика* 09.11.1921, 3. Аноним, Незнани јунак са Авале, *Политика* 23.11.1921, 2.; Аноним, Незнани јунак на Авали, *Политика* 24.11.1921, 2.;

[1160] Аноним, Наши хероји у Пантеону, *Политика* 06.01.1921, 2.

[1161] A. Ignjatović, *Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije*.... 232.; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*...212-229; A. Ignjatović, *From Constructed Memory to Imagined National*...625-626

Одбор за подизање споменика Незнаном јунаку на Авали донео је одлуку да је најбоље да се гробу Незнаног јунака подигне скроман споменик у виду спомен-чесме. Споменик је подигнут на иницијативу инжењера Драгомира Димитријевића-Целета, а по пројекту архитекте Милана Минића.[1162] Радове на изградњи споменика извели су сељаци среза врачарског и радници који су градили белопотачки тунел. Спомен-чесма је подигнута 1922. године, од рустично обрађеног камена у форми пирамиде квадратне основе, са крстом на врху (сл. 173). На бочним странама пирамиде истакнути су квадратни сегменти, чиме је наглашена крстообразност споменика и његов хришћански карактер. Споменик је представљао, као што је приликом освећења истакнуто, симбол вечности и вере којом је симболизована „успомена и понос на све незнане јунаке“.[1163]

Сл. 173 Споменик Незнаном јунаку на Авали арх. М. Минић
(извор: лични фонд господина Милоша Јуришића, из Београда)

И поред скромне архитектонске обраде споменик на Авали, и сама Авала овим спомен-обележјем, добили су посебан национални значај.[1164] Прву акцију за уређење Авале покренуло је Министарство Шума и Рудника 1924. године. Уређењем је планирана изградња пута и већег броја стаза са стајалиштима, на којима би биле чесме, док су на врху Авале требале да буду формиране степенице за излазак на зидине старог

[1162] Незнани јунак, у *Улице и тргови Београда* II, Београд 2005, 546.
[1163] Аноним, Незнани Јунак на Авали, *Политика* 02.06.1922, 1-2.; Аноним, Споменик Незнаноме Јунаку, *Политика* 06.08.1922, 8.; Аноним, Споменик Незнаном Јунаку, *Политика* 10.08.1922, 1.
[1164] О идеолошком значају Авале в. у, A. Ignjatović, *navedeno delo,* 230-241; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*...215-216.

града Жрнова који је требало обновити. У близини Жрнова требало је да се подигне павиљон за краља и његове званице, модеран хотел, као и објекти за излетнике.[1165]

Почетак уређења Авале добио је посебан значај од 1928. године,[1166] када је расписан конкурс за хотел на Авали. Поред подизања хотела, и планиране обнове Жрнова,[1167] нови планови су укључивали и обнову споменика Незнаног јунака. На месту споменика Незнаном јунаку планирано је да се подигне платформа састављена од осамдесет камених блокова величине кубног метра, узетих са врхова наших планина, од Триглава до Кајмакчалана. На платформи висине десет метара планирана је капела висине двадесетпет метара, у облику пирамиде. Врх капеле крунисао би велики бакарни шлем нашег солунског војника, поклон краља Незнаном јунаку, док би се на зидовима капеле налазиле мермерне плоче са урезаним речима захвалности савезницима и ратницима. На врху капеле налазио би се и рефлектор који би је стално осветљавао, да би била видљива до Баната и Срема. На тераси испод споменика Авале планиран је парк са алејама, водоскоцима, гаражама за паркирање.[1168] Авала је на тај начин требала да постане излетиште наше „части и славе“, достојна престонице „наше расе“. Актуелизација изгледа споменика Незнаном јунаку, привукла је пажњу и Косте Јовановића који је предложио да се око „симпатичне, али примитивне пирамиде“ на Авали подигне једна колонада са куполом, која би покривала споменик, а на чијем би се врху налазило вечито кандило у виду жртвеника.[1169]

Скромни и често запуштен споменик Незнаном јунаку,[1170] привукао је пажњу краља Александра. У разговору са генералом Миланом Недићем 1933. године, краљ Александар је истакао да би требало подићи величанствен споменик Незнаном јунаку на Авали, пошто је то последњи изданак Шумадијских планина одакле се види Срем, Банат, Шумадија, а и сам народ је одлучио да се на том месту подигне споменик.[1171] Одлука да се нови споменик подигне на месту где су се налазиле рушевине града Жрнова, и поред акција за његову обнову,[1172] је прихваћена. Краљ је за израду новог

[1165] Аноним, Модернизовање Авале, *Време* 22.08.1924, 5.
[1166] Аноним, Авала је била и остаје чувар Београда, *Време* 08.06.1928, 6.
[1167] О граду Жрнову в. у, Р. Дамјановић, *Жрнов: Српски Авалон*, Београд 2009.; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*...332-333.
[1168] Аноним, Обнова гроба Незнаног јунака на Авали у облику велике капеле и пирамиде, на коју ће Њ. В. Краљ постављати један велики ратнички шлем са Солунског фронта, *Време* 14.02.1930, 7.
[1169] К. Ј. Јовановић, О споменицима у Београду, *Време* 20.09.1930, 5.
[1170] Аноним, Уређење парка пред спомеником Незнаног јунака, *Време* 10.05.1932, 7.
[1171] Р. Дамјановић, *наведено дело,* 50-54
[1172] С. Краков, За обнову замка на Авали, *Време* 14.10.1930, 1 и 3.; Р. Дамјановић, *наведено дело,* 50-54.

споменика ангажовао Ивана Мештровића,[1173] који је израдио два модела споменика, по узору на маузолеје ране античке уметности.[1174] У коначном решењу изабрана је форма, саркофага и гробнице по узору на гробницу владара Кира у Пасаргарду. Гробница је постављена на петостепеном постаменту, симболу петовековног ропства Србије под Турцима.[1175] Мештровићев споменик је у стилском погледу представљао закасенело евоцирање сецесије.[1176]

Рушење града Жрнова, на којем је радила војска, завршено је 1934. године,[1177] пошто је планирано да се нови споменик подигне на највишој коти Авале, као израз дужног признања изгинулим „јунацима за југословенску идеју".[1178] По завршетку рушења планирано је пошумљавање Авале са милион и по садница из разних крајева Југославије, којима би симболично било представљено милион и по изгинулих ратника. Авала је на тај начин требала да постане највеће национално „светилиште».[1179] До пошумљавања Авале садницама из свих крајева Југославије, чиме је требала да се изрази југословенска национална идеја и јединство свих националности, није дошло. Као што наводи Александар Игњатовић, саднице којима би се репрезентовала древност и аутентичност југословенског амбијента су на крају наручене из расадника у Немачкој.[1180]

На Видовдан 1934. године краљ Александар је осветио камен темељац споменика Незнаном јунаку на Авали.[1181] Нови Мештровићев споменик Незнаном јунаку подигнут је на платоу, дужине седамдесеттри метара и ширине четрдесет метара, који својом површином обухвата цео простор некадашњег Жрнова. До платоа воде две алеје које се завршавају степеницама Од платоа до улаза у маузолеј води тридесетшест степеника (сл. 174). Монументални маузолеј на Авали изграђен је од двестапедесетшест гранитних блокова тешких од пет до десет хиљада килограма и шеснаест угаоних блокова тежине преко дванаест тона, док је језгро споменика

[1173] I. Meštrović, *Uspomene ne političke ljude i događaje*... 214-215.
[1174] Х. Туцић, *Споменик Незнаном јунаку на Авали,* ЗЗСКГБ, Београд 2008, 1-3.
[1175] Исто, 2.
[1176] А. Кадијевић, Два тока српског архитектонског Ар-Нувоа: интернационални и национални, *Наслеђе* V, Београд 2004, 66.
[1177] Аноним, Јуче су разорене минама развалине града на Авали, *Време* 19.04.1934, 3.
[1178] Аноним, Последњи дани града на Авали, *Време* 13.04.1934, 5.; Аноним, Рушење града на Авали, *Време* 30.03.1934, 7.
[1179] Аноним, Авала ће ускоро изменити свој врх, *Време* 31.03.1934, 5.
[1180] A. Ignjatović, *Od istorijskog sećanja do zamišljanja*....237.
[1181] Аноним, Њ. В. Краљ јуче је осветио камен-темељац новог споменика Незнаном Јунаку на Авали, *Време* 29.06.1934, 3.

израђено од армираног бетона.[1182] Употреба масивних камених блокова симболично је указивала на стабилност државе. Од првобитних планова да цео споменик буде изведен од црвеног камена из Кучајских планина код Неготина[1183] се после стручних испитивања одустало. За градњу је због чврстине изабран јабланички камен „габро“ из државног јабланичког мајдана.

Сл. 174 Споменик Незнаном јунаку на Авали рад вајара И. Мештровића
(извор: лична колекција)

У маузолеј висине четрнаест и по метара, дужине тридесетшест и ширине двадесетшест метара се улази са две стране. На сваком улазу су постављене по четири каријатиде, висине четири метра. Осам каријатида обучено је у ношње свих крајева Југославије, црногорску, словеначку, далматинску, босанску, хрватску, шумадијску, јужносрбијанску и банаћанску,[1184]симболично представљајући све националности и наглашавајући идеју југословенског уједињења. Споменик потврђује замисао о југословенском расном идентитету, Мештровићеве су жене босе јер стоје на светом тлу југословенства.[1185] Споменик је требало да симболизује и улогу Југославије као посредника између Истока и Запада, јер су на те стране окренути монументални портали, које носе каријатиде, а споменик је тада било лако разумети не као гробницу

[1182] Аноним, На Авали је јуче постављен први гранитни камен за постамент у који ће се сахранити незнани јунак, *Политика* 20.08.1935, 5.
[1183] Аноним, Њ. В. Краљ подиже на Авали споменик Незнаном Јунаку, *Време* 18.04.1934, 1.
[1184] Аноним, Осам каријатида за споменик Незнаном Јунаку, које ће представљати осам југословенских жена, биће исклесано за шест месеци, *Време* 17.01.1936, 5.
[1185] О идеји југословенства израженој у споменику Незнаном јунаку на Авали в. у, A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*....212-229; A. Ignjatović, *Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije*....229-252.

посвећену јунаку, већ кенотаф „идеалу мултикултуралне Југославије“.[1186] Маузолеј је освећен на Видовдан 1938. године.[1187]

Споменик на Газиместану

Развојем духа и идеологије националног романтизма и формирањем националне државе од деветнаестог века, Косовски бој доживљава ново буђење у свести народа, а историјом и митом о Косовском бојуи кнезу Лазару оживљавао се период историје у којој су Срби имали сопствену државу, за коју су се часно борили, одабравиши царство небеско наспрам царства земаљског. Мит о косовским јунацима и кнезу Лазару преношен вековима кроз народну поезију, а потом и кроз усмену и писану књижевност посебан значај добио је са формирањем модерне националне државе. Мит о Косову код Срба надахњивао је снагу устаника и ослободилачких ратова које је Србија водила. Личност Милоша Обилића и кнеза Лазара све наглашеније су добијали ореол митске славе посебно током деветнаестог века када је грађанство уз подршку цркве стварало модерну државу на монархистичком принципу, тако да је мит о кнезу Лазар и косовским јунацима нашао посебно место у државној пропаганди, која је позивала у борбу за стварање нове, праведније националне државе. Косовска битка постаје значајан мотив бројних књижевних и ликовних дела, а у спомен на кнеза Лазара и Бој на Косову успостављен је црквени и национални празник Видовдан.[1188] У периоду после пораза српске војске у рату против Турака 1876. и 1877. године, песници, јавни радници, новинари, политичари, државници, па чак и официри говоре о освети Косова.[1189] Све до ослобођења српског народа од Турака, односно од битке на Куманову 1912. године, српски народ је храбро гинуо за нову државу, попут «косовских хероја».

Поводом приближавања петстогодишњице Косовске битке истакнути историчари и књижевници писали су о народним песмама и кнезу Лазару, а да би се материјализовала косовска меморија одлучено је да се у Крушевцу подигне Косовски

[1186] E. Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije,* Beograd 2001, 135-137.
[1187] А. Матекало, Тајне скромног гроба Незнаног јунака, *Време* 23.1.1938, 15.; Аноним, Пренос косттију незнаног јунака у нови гроба на Авали, *Време* 29.06.1938, 1 и 5.; Аноним, Завршен је велелепни споменик Незнаном Јунаку на Авали која је потпуно преуређена, *Политика* 25.09.1938, 9.
[1188] О култу кнеза Лазара и Видовдану, в. у М. Поповић, *Видовдан и часни крст. оглед из књижевне археологије,* Београд 1977.
[1189] М. Поповић, неведено дело, 147-148.

споменик.[1190] Одбор за припрему споменика формиран је 1889. године, а на Видовдан исте године на помену косовским јунацима положен је темељ за споменик у присуству краља Александра Обреновића. Споменик, рад Ђорђа Јовановића откривен је на Видовдан 1904. године, на стогодишњицу Првог српског устанка у присуству краља Петра Карађорђевића.

У периоду од 1907. до 1912. године, надахнут југословенским и српским јунаштвом, и косовским митом Иван Мештровић је израдио макету и знатан број скулптура *Видовданског храма.* Мештровићев *Видовдански храм* је хваљен од предратне критике, натопљене идеологијом националног романтизма, која је у њему видела симбол косовске трагедије и оличење српског и југословенског етоса. Храм је неколико година пред рат тумачен са становишта идеологије националног-романтизма, али и национално-политичке идеологије, као национална светиња,[1191] док је Мештровић сматран творцем новог националног уметничког стила.“[1192] Поред позитивних мишљења постојала је и струја критичара која је негирала такозвани национални стил *Видовданског храма*.[1193] Фрагменте Видовданског храма Мештровић је успешно приказао на изложбама у Паризу (1908), Бечу (1910), Венецији (1914), и у Њујорку (1918).

Мештровић је предвидео да се *Видовдански храм* као симбол Косовске трагедије и јунаштва реализује на Газиместану који је чинио одбрамбени бедем Европе од напада Османлијске империје.[1194] *Видовдански храм* политичари су пре рата планирали да подигну у Београду, али за његову реализацију није било довољно материјалних средстава због припрема за рат. Подизање *Видовданског храма* актуелизовано је после рата. И поред Мештровићеве намере да Видовдански храм буде на Косову, државници и државне институције су сматрали да тако велико уметничко дело треба подићи у Престоници. [1195] Позивање на Косово и српске гробнице од стране југословенског краља Александра тумачено је у контексту манипулације колективним

[1190] Е. Радуловић, *Сто година споменика Косовским јунацима 1904-2004,* Крушевац 2004; М. Јовановић, *Ђока Јовановић,* Нови Сад 2006, 41-45.; З. Јовић, Видовдански споменик у Крушевцу, *Баштина* св. 19, Приштина – Лепосавић 2005, 197-206;
[1191] V. Roznić, Likovna kritika u Beogradu između dva svetska rata (1918 – 1941), Beograd 1983, 40.
[1192] Исто, 48.
[1193] V. Roznić, *navedeno delo,* 46.
[1194] З. Јовић, *наведено дело,* 200.
[1195] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 291-292.; Аноним, Мештровићев Видовдански храм, Политика 23.05.1923, 5.

сећањем, као део процеса којим је краљ потврђивао легитимитет своје владавине.[1196] И поред значаја који је Косовски бој и Косово имало у колективној свести народа, али и као потврда владарског легитимитета краља Александра, иницијатива да се мит о Косовским јунацима материјализује на „светом месту“ српске историје - Косову пољу, није добила већи значај са државног нивоа.

Иницијативу за уређење Газиместана покренула је 1922. године Трећа Армијска област у Скопљу. Акцијом је планирано подизање храма и споменика на Косову пољу. Посебно формирана комисија, по наредби косовске дивизијске команде, одредила је да се храм подигне у месту „*Црквиште*“ двадесет метара од ограде Муратовог турбета са источне стране, на коме су се видели остаци порушене цркве Св. Недеље. Планирано је да се споменик подигне, осам километара испод Газиместана, на месту на којем је на Видовдан 1922. године подигнут крст-запис. На истом месту планирано је да се подигне Инвалидски дом и Пољопривредна школа. Повереник аграрне реформе је уступио земљиште Трећој Армијској области за реализацију плана, а цео предмет око подизања храма и споменика пренет је на Министарство просвете. И поред уступљеног земљишта и одређених места за подизање споменика и храма, пребацивањем предмета на државни ниво обележавање Газиместана је после неколико састанака обустављено. Комисија формирана при Уметничком одељењу Министарства просвете изнела је више аргумената за и против подизања спомен-храма на Косову. Основни проблем су представљала велика материјална средства која је држава издвојила за откуп делова *Видовданског храма,* који је по мишљењу Комисије требало подићи на репрезентативном месту, у Престоници. Предлог да се на Косову подигне посебно пројектован спомен-храм са костурницом, такође није једногласно прихваћен, а као образложење је истакнуто да поред репрезентативе Грачанице на Косову није потребан још један храм[1197] Иницијатива покренута од стране војске да се Газиместан обележи, са државног нивоа је обустављена.

Команда Треће Армијске области је ипак подигла скроман споменик у парку Газиместана. Године 1924. команда је упутила МВ захтев да се око парка у коме је споменик подигне ограда од рушевина Муратовог Турбета.[1198] Није познато да ли је дато одобрење, а идеја о обележавању националног „светог места“ замрла је у свести

[1196] M. Bokovoy, *Scattered Graves, Ordered Cemeteries, Commemorating Serbia`s Wars of national Liberation*....251.
[1197]Аноним, Косовски храм, Политика 04.04.1923, 3-4.; Аноним, Мештровићев Видовдански храм, Политика 23.05.1923, 5.
[1198] АЈ Фонд МВ 69 ф. 128.

народа и културне и политичке јавности, да би поново била покренута скоро петнаест година касније.

Иницијатива и акција за подизање „Храма захвалности“ палим херојима на Косову и кнезу Лазару неколико стотина метара од његове погибије покренута је 1937. године, а прилог је дала и Народна скупштина и Министар пољопривреде и вода Светозар Станковић.[1199] Пошто ни ова иницијатива покренута са државног нивоа није дала резултате, акцију за подизање споменика и прикупљање средстава покренуо је огранак Кола Српских сестара у Приштини.[1200] Добровољним прилозима на Косову 1939. године, на благој узвишици недалеко од турбета Гази Местана, на месту где су по предању погинули цар Лазар и девет Југовића,[1201] подигнут је споменик у форми обелиска са гвозденим крстом у темену, и бронзаном спомен-плочом у доњем, ширем делу. Споменик је подигнут у спомен свих знаних и незнаних жртава које су гинуле на Косову пет векова. Скроман и једноставан споменик подигнут на иницијативу националног удружења и цркве представљао је израз националне свести и захвалности народа. Освећење споменика извршио је патријарх Гаврило уз асистенцију владике Емилијана приликом прославе 550 - годишњице од Косовског боја. По избијању рата 1941. године споменик је порушен.[1202]

Идеја да се на Газиместану подигне достојно спомен-обележје реализована је тек после Другог светског рата. Иницијативу за подизање споменика покренуо је песник и оснивач службе заштите споменика културе, Милорад Панић-Суреп, а споменик је изведен по пројекту архитекте Александра Дерока.[1203]

Спомен-цркве и спомен-капеле костурнице

После 1930. године наставило се интезивно подизање спомен-цркава и спомен-капела са костурницама. За разлику од прве деценије после рата, у којој је највећи број спомен-капела и спомен-цркава подигнут на подручју Македоније, у овом периоду реализован је већи број спомен-цркава, и на подручју Србије. За разлику од цркава и капела костурница подигнутих у претходном периоду заснованих на разноврсним варијацијама српсковизантијског стила, у овом периоду интезивније се подижу

[1199] Аноним, Храм захвалности подићи ће се на месту где је погинуо Цар Лазар, *Време* 15.12.1937, 9.
[1200] Аноним, Видовданске свечаности на Косову 1939. год., *Вардар –Календар Кола српских сестара* XXVIII, Београд 1940, 56-58.
[1201] Исто..
[1202] Д. Ст. Павловић, Споменици косовским јунацима....423.
[1203] З. М. Јовановић, *наведено дело,* 85.

спомен-цркве у неоморавском стилу.[1204] Највећи број спомен-цркава у овом периоду изведен је по пројектима Момира Коруновића и Василија Андросова, док за значајан број објекат није познат аутор.

Међу првим значајним објектима реализованим у овом периоду била је реконструкција цркве Самодреже. Откопавањем темеља цркве Самодреже и откриће да су у њој сахрањени косовски јунаци дало је посебан значај овом објекту.[1205] Пројекат за реконструкцију цркве израдиле су архитекте Петар Поповић и Александар Дероко, а црква је реконструисана по узору на првобитан објекат у рустично обрађеном камену као једнобродна, једнокуполна грађевина. [1206]

Обновљену цркву осветио је патријарх Варнава, 28. јуна 1932. године. Југословенски карактер храму дао је др Јосип Шиловић, који је у свом говору истакао, да су се у том храму и на том светом месту пре 542 године причестили „Срби и Хрвати пре него дадоше живот за отаџбину своју, за цело хришћанство и западну културу“.[1207] И поред идеолошког значаја[1208] који је имао овај објекат повезан са култом кнеза Лазара и Косовским бојем,[1209] значајнијег утицаја на формална решења спомен-цркава и спомен-капела подигнутих у овом периоду није било.

По архитектонском решењу и националном значају, од спомен-храмова подигнутих у овом периоду, издвајају се Храм Славе у Скопљу, и спомен-црква у Лазаревцу.

Спомен-храм Св. арханђела Михаила у Скопљу, посвећен изгинулим ратницима у Првом светском рату и Краљу Петру Ослободиоцу, био је један од најзначајнијих храмова подигнутих у овом периоду, што му је дало статус ратног пантеона. Храм је подигнут као костурница у коју су смештени посмртни остаци 3.200 ратника погинулих широм Вардарске Србије.[1210] Иницијатива за градњу храма и уређење

[1204] В. Обреновић, *наведено дело,* 263-280.

[1205] О цркви в. у, В. М. Ивановић, *Задужбине Косова*, Призрен–Београд 1987, 521. као и Аноним, Откопавање Самодреже цркве, *Политика* 17.06.1928, 10.; Аноним, Откопавање Самодреже, *Политика* 30.07.1928, 8.; Б. Антић, Јуче је освећена обновљена Самодрежа, *Политика* 29.06.1932, 6.; Аноним, Црква Самодрежа на Косову, *Време* 12.03.1929, 5.; Аноним, Освећење обновљене Самодреже цркве, *Време* 25.06.1930, 6.; Аноним, Јуче на Вучитрици примљена три звона за обновљену Самодрежу, *Време* 18.07.1931, 7.;

[1206] Планови се чувају у Музеју науке и технике

[1207] Б. Антић, Јуче је освећена обновљена Самодрежа, *Политика* 29.06.1932, 6.

[1208]О значају Самодреже в.. у, A. Ignjatović, Vizija identiteta i model kulture. Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918-1941, *Kultura sjećanja,* Zagreb 2007, 175-191;

[1209] Аноним, На Видовдан, 28 јуна осветиће се обновљена Самодрежа црква, *Време* 06.06.1932, 5.; Аноним, Са освећења Самодреже цркве на Косову, *Време* 30.06.1932, 7.

[1210] У околини Скопља налазила су се три ратничка гробља: на Гази Баби, у Топхани и на грађанском гробљу. На ова три гробља налазили су се гробови 2.657 ратника, највећи број незнаних ратника, од

војничког гробља покренута је из војних кругова и војска је обавила највећи део посла око пројектовања, градње, надзора над градњом и прикупљања материјалних средстава.

Још 1918. године размишљало се о формирању посебног војничког гробља.[1211] За војничко гробље је одабрано место у подножју Гази Бабе. Пошто на гробљу није постојала капела, или неки други објекат у коме би се могла обављати служба, одлучено је да се подигне капела-костурница. Изабрано место је на симболички начин представљало и капију Скопља, са које су српске армије 1912 и 1918. године донеле слободу Скопљу. На гробљу је 1928. године, подигнута капела – звонара.[1212] Спомен–капелу у форми звоника посвећену Св. арханђелу Михаилу, и новоуређено гробље наше и савезничко, осветио је патријарх Варнава, 21. новембра 1928. године.[1213]

Сл. 175 Капела – звонара у Скопљу из 1928. године
(извор: лист Време 22.11.1928, 4.)

Капела–звонара је квадратне основе, уздигнута на високом соклу са октогоналним стаблом, подељена у три зоне (сл. 175). На другом спрату доминирају чисте фасадне површине са по једном бифором са сваке стране. Горња зона је разуђеније структуре са бифорама које доминирају целом површином зидних платана. Кула-звоник је грађена у слободно схваћеном српсковизантијском стилу без угледања на неки конкретни узор. Није познато да ли је уз неколико година касније подигнут

којих је 2.113 било сахрањено у Топхани. На тим гробљима су сахрањивани и француски, енглески и грчки војници, који су ексхумирани и пренети на њихова гробља.

[1211] *Споменица о храму Славе на војничком гробљу у Скопљу,* Скопље 1934, 14-15.

[1212] Исто, 16.

[1213] Аноним, Једна лепа, свечаност у Скопљу, *Време* 20.11.1928, 6.; Аноним, Свечано освећење капеле са звонаром на војничком гробљу у Скопљу, *Време* 22.11.1928, 4.

Храм Славе, капела-звонара прерађена или је подигнута нова у чистом српсковизантијском стилу.

Доласком за команданта армије генерала Милана Недића, започети су интезивни радови на уређењу гробља. У сарадњи са бригадним генералом Владимиром Павловићем покренута је иницијатива за подизање капеле-костурнице. Постигнут је споразум да се средства за подизање споменика мајору Шарановићу и двојици граничара, уступе за подизање ново пројектоване заједничке костурнице, а сагласност је дао и патријарх Варнава. Костурница је требала да буде у саставу капеле звонаре.[1214]

Одлуком Милана Недића од 3. маја 1930. године, ипак је решено да се уместо капеле подигне велелепни храм на војничком гробљу у Скопљу, у чијем сутерену је планирана костурница. Задржана је иста режијска комисија и образован је фонд за довршење цркве и костурнице. По замисли генерала Недића, храм је добио назив „Храм славе“. Темељи су ударени 19. јуна 1930. године, а текст повеље узидане у темељ, писан је србицом из Мирослављевог јеванђеља. Посебну пажњу изградњи храма посветио је краљ Александар који је разгледајући још не довршен храм, поклонио иконостас у жутом ониксу из рудника код Пећи и тринаест икона. Планови храма и скице иконостаса достављене су Управнику двора краља Александра, а две скице иконостаса патријарху Варнави на одобрење. Патријарх је одобрио прву скицу за иконостас, констатујући да је боља, иако у њој има много елемената изразито барокног стила, нарочито на царским дверима, и да би стилу зграде више одговарало да је уметник узео као узор старохришћанску или византијску орнаментику.[1215]

Храм је подигнут 1931. године на војничком гробљу у Скопљу, првенствено залагањем патријарха Варнаве, и команданта треће армијске области генерала Милана Недића.[1216] Унутрашње уређење храма је трајало до 1934. године, а 27. маја освећење је извршио патријарх Варнава, у присуству краља Александра и осталих угледних грађана. Храм је називан Ратним Пантеоном и планирано је да то буде један у низу пантеона у које је требало сместити посмртне остатке наших заслужних грађана и хероја.[1217]

[1214] *Споменица о храму Славе* ... 18.
[1215] Исто, 25.
[1216] О храму Славе в. Исто, 264,278. А. Кадијевић, *О раду руских архитеката у јужној Србији*... 249-250; К. Грчев, *наведено дело,* 228-231.
[1217] Б. Граовац, „Храм Славе“ у Скопљу, *Политика* 22.02.1931, 10.; Б. А, Скопљански храм славе, *Политика* 29.05.1932, 10.; Аноним, Храм Славе у Скопљу, *Вардар* 6.8.1933, 3.; Аноним, Половином октобра осветиће се Ратнички Пантеон у Скопљу, *Политика* 17.09.1933, 12.; Б. Антић, Велике свечаности у Скопљу, *Политика* 13.05.1934, 6.; Аноним, „Храм Славе“ – спомен црква на гробљу наших ратника у Скопљу, *Време* 21.08.1931, 3.; Леуновић, Храм Славе је готов и биће освећен 26 октобра, на

Храм Славе је подигнут по пројектима руског контрактуалног грађевинског инжењера Константина Хоменика. Фреске су сликали руски сликари Иван Дикиј, Борис Обрасков, барон Никола Мајендорф. Икона Богородице и орнаменти су копија фреске из Великих Дечана, док су остале иконе копије Грачаничких. Краљ је поклонио копије икона из Старог Нагоричина, Хиландара, Сопоћана и Св. Наума. Великим бројем слика из старих српских манастира, храм је требао да буде представник свих српских светиња, које су вековима чувале име, језик, веру и обичаје српског народа. Испод цркве је сграђена костурница, а на средини костурнице је постављен ковчег око кога су смештене кости у малим дрвеним сандуцима. Храм славе направљен је да буде за сва три дела нашег народа, али најпре „свето место за српско племе“. Планирано је да се ту сакупљају југословени, да одају пошту онима који су вољно положили своје животе на олтар слободе за добро свих и оних који долазе.[1218]

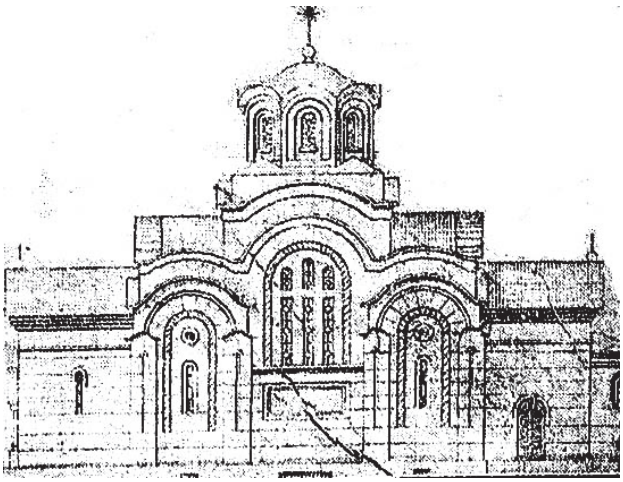

Сл. 176 Скица Храма Славе инж. К. Хоменко
(извор: лист Политика22.02.1931, 10)

Црква је подужне основе уписаног крста, са једним централним кубетом. (сл. 176) Улаз у припрату фланкиран је пиластрима са јонским капителима, надвишеним забатом са иконом Св. арханђела Михаила, заштитника Храма славе. На бочним странама су две прозорске лучне нише са розетама изнад монофора. Исти мотив се понавља и на угаоним странама бочних зидова, између централног дела са трифорама.

дан Ослобођења Скопља, *Вардар* 7.10.1933, 1-2.; Аноним, Живопис у Храму Славе израђен је добровољним прилозима скопских и других грађана, *Вардар* 12.10.1933, 4.; Аноним, Освећење Храма Славе. Откривање споменика Краљу Петру у селу Кучкову у Скопској Црној Гори. Четрдесетогодишњица старих српских гимназија у Цариграду, Солуну и Скопљу, *Вардар* 12.5.1934, 7.; Т. М, Три велике националне свечаности у Скопљу, *Време* 13.05.1934, 5.; Аноним, „Скопски Гласник“ о великим националним свечаностима у Скопљу и у Кучкову, *Вардар* 24.5.1934, 1.; Аноним, Храм Славе – гробница 3200 југословенских хероја претставља један уметнички објекат новог Скопља, *Вардар* 26.5.1934, Аноним, Сахрана 3200 хероја у крипти Храма Славе, *Вардар* 31.5.1934, 2.; Аноним, Освећење Храма Славе, *Вардар* 31.5..1934, 3-6.

[1218] *Споменица о храму Славе* ...33

Површина храма заузима двестапедесет метара квадратних, док је костурница површине стодвадесетпет квадратних метара. Да би се на костурници извели прозори за осветљење, храм је подигнут на соклу висине око једног метра, а у костурницу се силази степеништем које је смештено на левој страни наоса.[1219] Фасаде су обрађене једноставном линеарном хоризонталном шрафуром. Централна купола је октогонална, постављена на квадратном тамбуру са осам издужених прозора, а при угловима куполе су формирани кратки пиластри са једноставним капителима. Велики прозори изведени на бочним странама имитирају средњовековне камене прозоре, а поједини декоративни венци се могу повезати са рашком стилском групом, црквама у Студеници и Дечанима.[1220] Објекат је изведен са тенденцијом да оствари директну реминисценцију на старе српске задужбине. Црква је изведена у комбинацији српсковизантијског стила, и елемената академизма наглашених на портику који чине јонски пиластри и забат. Приметна је употреба еклектичних декоративних и композиционих елемената.

Сл. 177 Храм славе у Скопљу арх. К. Хоменко
(извор: Споменица о храму Славе на војничком гробљу у Скопљу, Скопље 1934)

Издвојени звоник подигнут јужно од храма, стилски је сроднији српским средњовековним црквама, и у формалном погледу отвореним кубетом следи морфолошку структуру кубета храма. Стилска полиморфија, остварена је компилацијом српске и руске сакралне архитектуре, академизма и ар декоа.[1221] Комбиновањем академизма и српско-византијског стила,[1222] остварена је идеја на којој

[1219] К. Грчев, *наведено дело,* 229.
[1220] Исто, 230.
[1221] А. Кадијевић, *О раду руских архитеката у јужној Србији...* 249.
[1222] К. Грчев, *наведено дело*, 231.

су формирани многи нацрти панетона. Идеја ратног пантеона је појачана и чињеницом да су у костурници сахрањени и савезнички војници,'[1223] и да је требао да служи као место ходочашћа за сва три племена.

Поред спомен-храма у Скопљу на подручју Македоније у овом периоду подигнуте су спомен-капеле у Удову и Манастирецу (Македонија). Иницијативу за подизање спомен-капеле са костурницом у селу Удову, покренули су становници села. Градња спомен-капеле је започета 1931. године, по пројекту инжењера Т. Маринковића, док је радове извео резервни капетан прве класе Пандровић.[1224] Приликом освећења 9. октобра 1936. године,[1225] у костурницу су положене кости преко 200 војника који су страдали у близини Удова, и око 2.000 посмртних остатака војника из ђевђелијског, дојранског, струмичког и неготинско-вардарског среза.

Спомен-капела је основе грчког крста, са ниском олтарском и бочним апсидама, и једним кубетом. Изведена је у српсковизантијском стилу, од опеке природне боје, без неког конкретног узора. На капели се издваја кубе са окулусима, а у наглашеном вертикализму и чистим фасадним површинама могу се надзрети извесни елементи модерности.[1226] У стилском погледу може се упоредити са спомен-капелом подигнутом 1941. године у селу Манастирец, у општини Македонски Брод (југозападна Македонија). Није познато да ли је објекат имао нека хералдичка или декоративна обележја која би га ближе повезала са његовом меморијалном функцијом.

Спомен-капела у Манастирецу је подигнута као спомен-костурница за житеље, духовне вође, свештенике, учитеље и виђеније људе Пореча, које је стрељала бугарска војска 1916. године. По ослобођењу и уједињењу кости изгинулих су сакупљене са „Дервишке њиве“ где су се погубљена одиграла и пренета у Поречки манастир. Изградња спомен-капеле са костурницом, започела је 1938. године. [1227]

[1223] 1200 француских војника (Б. Граовац, „Храм Славе“ у Скопљу, *Политика* 22.2.1931, 10.)
[1224] Аноним, Спомен – капела у Удову довршена, *Политика* 02.11.1931, 9.
[1225] Аноним, Довршена је спомен капела у Удову, *Политика* 15.04.1936, 15.
[1226] К. Грчев, *наведено дело,* 268-169.
[1227] Аноним, Пореч подиже спомен-капелу изгинулим Поречанима, *Време* 18.08.1938, 11.

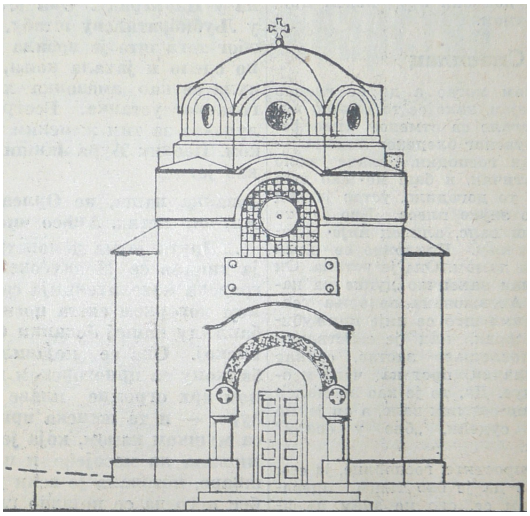

Сл. 178 Скица спомен-капеле у Манастирецу
(извор: лист Време 18.08.1938, 11.)

Цео објекат је изграђен од тесаног гранитног камена. Најспецифичнија особеност су два кратка стуба и лучни портал (сл. 178). Употреба кратких–здепастих монументалних стубова и лучни портал, као и целокупан стилски језик подсећа на многе ауторе,[1228] и често се користи на спомен-црквама и капелама да би се нагласио њихов меморијални карактер. Спомен-капела је рађена у српско-византијском стилу, чистих фасадних површина и са плитким кубетом са окулусима, и подсећа на неколико година раније подигнуту цркву у Удову.

На простору Босне и Херцеговине од објеката меморијалног градитељства подигнутих у овом периоду издвајају се две спомен-капеле са костурницама, подигнуте у селима Рогатици и Вардишту и спомен-црква у Челебићу.

Спомен-костурница српских и црногорских војника изгинулих у борбама за ослобођење и уједињење 1914. године на територији среза рогатичког, подигнута је 1931. године на узвишењу „Груда“, које се налази на граници БиХ и Хрватске и доминира целим градом, „да стоји као симбол пожртвовања за слободу браће своје и како се гине за част, Краља и Отаџбину“. Посмртни остаци 150 ратника пренети су из Гласника, Гвозден планине и околине Рогатнице и положени у костурницу, приликом освећења 1931. године.[1229] Костурница је укопана у стену и налази се у подземном делу у лагумима, до које води уско степениште. Изнад костурнице је подигнута капела

[1228] К. Грчев, *нав дело,* 269.
[1229] Аноним, Народ среза рогатичког подигао је Костурницу у спомен погинулим херојима српске и црногорске војске, *Време* 29.07.1931, 3.; Б. Цветковић, Освећење спомен-костурнице палим борцима, *Време* 03.08.1931, 5.; Аноним, Спомен костурница у Рогатници, *Политика* 07.06.1931, 7.; Аноним, Костурница изгинулим борцима око Рогатнице, *Политика* 18.07.1931, 8.; А. К. Освећење спомен костурнице у Рогатници, *Политика* 03.08.1931, 7.

квадратне основе, грађена од тесаног камена скромних димензија и декоративне обраде, са лучним порталом у висини кровне конструкције (сл. 179). Капела је засведена широком полукалотом. Изведена је у српско-византијском стилу, без посебних декоративних елемената и већих уметничких претензија.

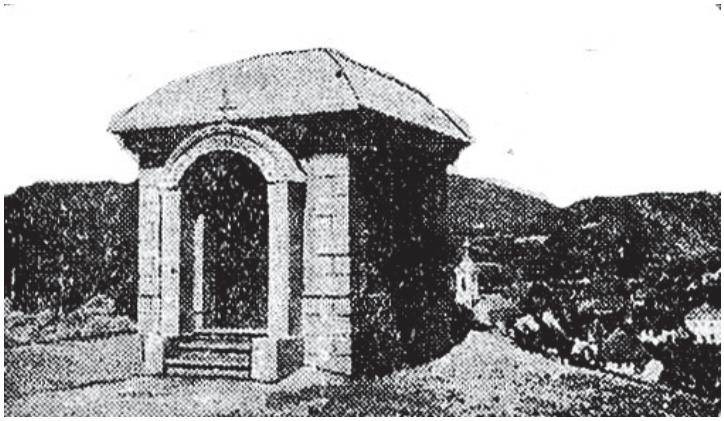

Сл. 179 Спомен-капела са костурницом у Рогатници
(извор: лист Политика 03.08.1931, 7)

За разлику од капеле у Рогатици која је по формалном решењу, слична приватним надгробним капелама, спомен-капела са костурницом на гробљу у Вардишту, припада типу капела маузолеја. Спомен-капелу у Вардишту подигао је трговац из Београда Јосиф Матковић, који је у борбама око Вардишта на српско-аустријској граници у Првом светском рату изгубио сина др. Богољуба Матковића.[1230] Капела је такође подигнута и у знак сећања на његовог другог сина Велизара, резервног коњичког поднаредника, који је погинуо у рату 1912. године у околини Прилепа.[1231] Јосиф Матковић је поднео молбу Министру правде, да капелу са костурницом прими као његову задужбину и за остале војнике, што је прихваћено и Министарство је обезбедило мермерну плочу на коју су урезана имена војника чије су кости положене у костурницу. Капела костурница је освећена 1932. године, на Видовдан, „када се оживљавају успомене на погинуле синове отаџбине, од Косовске битке до данас“.[1232] Изведена је по пројекту инжењера Милана Јовановића. Капела је квадратне основе уздигнута је на високој платформи и изведена у форми пирамиде са плитким византијским кубетом, чистих фасадних површина (сл. 180).

[1230] Аноним, Ратничка костурница у Вардишту, *Политика* 22.06.1932, 8.
[1231] Аноним, Освећење спомен-костурнице у Вардишту, *Политика* 26.06.1932, 13.
[1232] Исто.

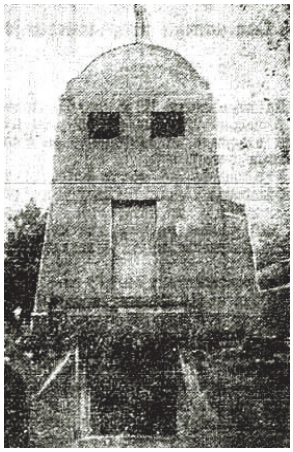

Сл. 180 Спомен-капела са костурницом у Вардишту инж. М. Јовановић
(извор: лист Политика 26.06.1932, 13)

У овом периоду на подручју Босне подигнута је и спомен-црква Успења Пресвете Богородице у Челебићима са костурницом у коју су положени посмртни остатци седамдесеторо стрељаних становника Челебића на Шуковцу 1917. године, и непознат број таоца стрељаних на дринском мосту код Фоче. Спомен-црква је подигнута добровољним прилозима народа, док је материјал за градњу дала држава. Градња је започела 1936. године, док се подаци о освећењу цркве разликују. Са сигурношћу се може тврдити да је до 1939. године црква покривена.[1233] Црква је подужне основе, без куполе и певничких простора, са звоником над припратом, изведена у српско-византијском стилу, али и под утицајем аустроугарских једнобродних храмова са звоником над припратом.

Пројекат за спомен-капелу палим борцима од 1912-1920. године, у селу Сирчи, код Краљева израдио је 1931. године, архитекта Светозар Јовановић.[1234] Спомен-капела квадратне основе и наглашених кубичних форми издиже се на широком постаменту, и у целини је изведена од тесаног камена у природној боји, са соклом од рустично обрађеног камена (сл. 181 и 182). Октогонално кубе је постављено на кратким здепастим стубовима без декорације. Са бочних забатно завршених страна, остављен је простор за мермерне плоче. Капела је изведена у академизованој варијанти српско-византијског стила, без декоративних елемената, а боја камена, приступни плато и спомен-плоче указују на њен меморијални карактер.

[1233] О цркви в. у; Аноним, На велику госпојину осветиће се камен темељац спомен костурнице у Челебићима, *Политика* 26.08.1937, 13.; Аноним, У селу Челебићу, *Политика* 14.01.1938, 11.; Аноним, *Подизање спомен-цркве у Челебићу* (срез Фоча), *Гласник СПЦ* год. XV, бр. 7-8, Сремски Карловци 1934.; М. Лечић, *наведено дело,* 104.; П. Пузовић, *наведено дело,* 260..
[1234] АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 268.

Сл. 181 Скица спомен-капеле у Сирчи
арх. С. Јовановић
(извор: АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 268)

Сл. 182 Спомен-капела у Сирчи
арх. С. Јовановић
(извор: заоставштина Димитрија М. Лека, налази се код господина Александра Лека из Београда)

Међу спомен-капелама за које није познато да ли су изведене, издваја се пројекат архитекте Димитрија Јуришића за спомен-капелу изгинулим у Свилајнцу (сл. 183).[1235] Капела је квадратне основе са апсидом на источној страни и плитким широким византијским кубетом. Наглашене пирамидалне структуре и уздигнута на високом степенастом постаменту, изведена од камених блокова без декоративних елемената, подсећа на могиле. Камени блокови наглашавају њен меморијални – војнички карактер. По формалном решењу, може да се упореди са спомеником који је Андросов пројектовао за костурницу у Буковику.

[1235] АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 278.

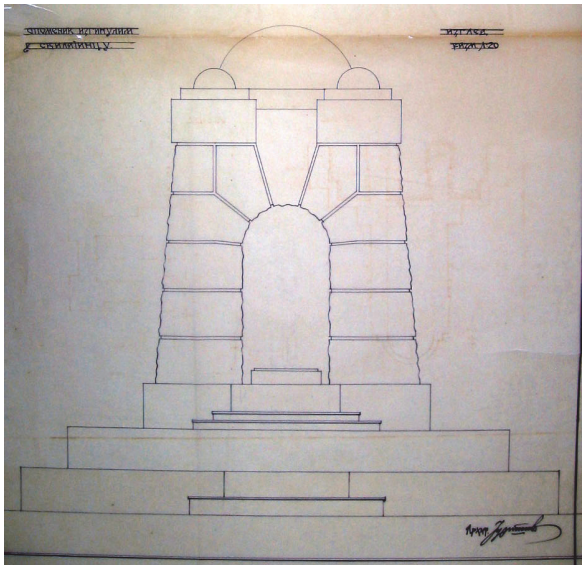

Сл. 183 Скица спомен-капеле у Свилајнцу арх. Д. Јуришић
(извор: АЈ ф. МГ бр. 62, зб. планова 278)

На Косову и Метохији у овом периоду поред репрезентативног спомен-храма са костурницом у Ђаковици, подигнуто је неколико спомен-капела, међу којима се издваја спомен-капела са костурницом у Косовској Митровици, подигнута 1933. године. У костурници су сахрањени посмртни остаци Срба, из околине Косовске Митровице, који су обешени 1917. године, за време окупације.[1236] Спомен-капела је основе слободног крста без кубета, засведена кровом на две воде (сл. 184). Објекат осим поткровног венца, нема декоративних елемената. Као посебан детаљ издваја са отворен трем на западној страни са стубовима у класицистичком стилу.

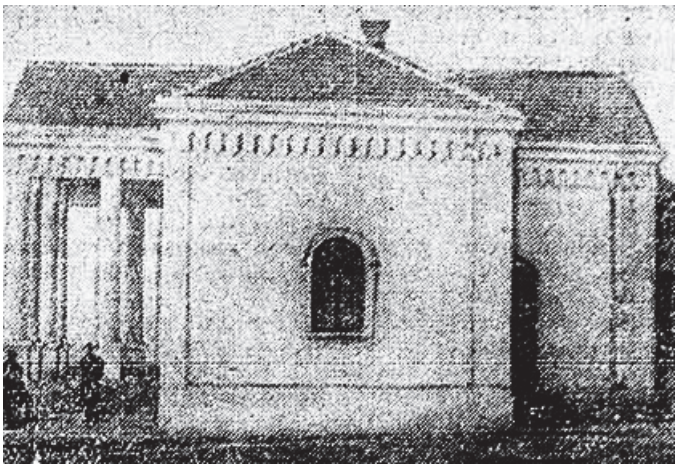

Сл. 184 Спомен.капела у Косовској Митровици
(извор: лист Политика 03.01.1933, 11)

На простору Рашке области, у Прибоју, подигнута је спомен-црква костурница посвећена националном свецу кнезу Лазару, као и Краљу Петру Ослободиоцу и

[1236]Аноним, Спомен капела у Косовској Митровици, *Политика* 03.01.1933, 11. (Слика пројекта је објављена у наведеном чланку)

српским ратницима. Градња спомен-цркве започела је 1932, а завршена је 1940. године. Спомен-црква је подигнута добровољним прилозима грађана, уз помоћ Министарства правде и краља Александара, по пројекту архитекте Предрага Зрнића.[1237] За овај спомен-храм пројекте је радио и Андросов 1920. године, међутим, ове пројекте је касније наменио за цркву у селу Шеховићу.[1238] Зрнићева спомен-црква је подужне триконхосне основе са једним кубетом, без звоника над припратом (сл. 185). Саграђена је од зеленог гранита габровца са слојевима црвене опеке, као Лазарица и Грачаница.[1239] Избор рустично обрађеног камена у комбинацији са опеком вероватно је требао да нагласи меморијалну функцију, али и да се надовеже на традицију старе српске архитектуре и уклопи у амбијент краја. Црква по формалном решењу, као и по употреби камена за њену градњу, може да се упореди са спомен-црквом у Радовању. Избор материјала и стилског решења, узор цркава Лазарице и Грачанице, требао је да побуди сећање на доба великог пораза, али и на духовне победе српског народа. Избор посвете кнезу Лазару требао је да служи као подсетница српском становништву у муслиманском окружењу, на Лазаров завет.

Сл. 185 Спомен – црква Св. кнеза Лазара у Прибоју арх. П. Зрнић
(извор:: http://wwwspopriboj.webstarts.com/istorijat.html)

[1237] О П. Зрнићу, в. у, З. Маневић, *Лексикон српских архитеката,* 70. А. Кадијевић, Новије градитељско наслеђе Рашке области– правци истраживања, у: XXI., *Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића*, Пријепоље 2005, 132; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма...* 349.
[1238] АЈ Фонд МГ 62, зб. планова 502.
[1239] Аноним, Њ. Св. Патријарх др.Гаврило осветиће данас нову цркву у Прибоју на Лиму, *Политика* 15.09.1940, 9.

Меморијални карактер Зрнићеве цркве је посебно истакнут кроз сликани програм. Фреске и иконе су осликали академски сликари Борис Обратков и Иван Дикиј.[1240] На две фреске су представљени краљ Петар Велики Ослободилац и краљ Александар Ујединитељ, док су на осталим представљене теме из живота светитеља кнеза Лазара: „*Привола царству небеском*“, „*Причешће војске на Косову*“ и „*Вечера на Косову уочи Видовдана*“.[1241]

Спомен-цркаве са костурницама на подручју Шумадије и уже Србије, обично су подизане по узору на моравске средњовековне цркве, на шта је добрим делом утицала близина Лазарице и Каленића. Неоморавски стил на овом простору био је и израз српских националних и патриотских осећања, а национални стил на овом поднебљу је доживљаван управо кроз овај модел српске средњовековне архитектуре.

Једна од архитектонски репрезентативно изведених спомен-цркава, и поред малих димензија, подигнута је у селу Опарићу. Спомен-црква се издваја као један од ретких примера цркава у сакралном и меморијалном градитељству овог периода, рађених по узору на цркву манастира Каленић. Идеја за градњу цркве и школе у Опарићу настала је већ 1932. године, а иницијативу за њену изградњу покренуо је старешина манастира Каленић, архимандрит Никон, што је вероватно утицало да се као основни узор узме црква манастира Каленић. Становници села су сакупили средства, тј. бесплатно израдили опеку, док је манастир Каленић поклонио дрвну грађу. Инжењер Сима Стамболић, шеф техничке секције у Параћину, обећао је да ће бесплатно израдити план школе и водити надзор над изградњом школе и цркве.[1242]

Црква Св. Константина и Јелене у Опарићу грађена је од 1933. до 1937. године, и подигнута је у спомен палих ратника и Блаженопочившег краља Александра, који је био главни ктитор и помагач у подизању.[1243] Идеју за изградњу крипте, односно костурнице, дао је Краљ Александар, а једна од фресака коју је урадио Никола Мајендорф, показује Краља Александра како предаје цркву цару Константину и царици Јелени,[1244] што потврђује да је он био и њен главни задужбинар. Са северне

[1240] Аноним, Спомен – црква Краљу Петру у Прибоју на Лиму, *Политика* 07.06.1932, 4. Аноним, Њ. Св. Патријарх др. Гаврило осветиће данас нову цркву у Прибоју на Лиму, *Политика* 15.09.1940, 9.
[1241] Ј. Межински, Сликарство цркве Светог кнеза Лазара у Прибоју на Лиму, *Милешевски записи бр 3,* Музеј у Пријепољу 1998, 135-150.
[1242] Аноним, Зидање цркве и школе у селу Опарићу, *Политика* 04.08.1932, 8.
[1243] Аноним, Освећење цркве у Опарићу, *Гласник српске православне патријаршије* год. XVIII, бр. 13-14, Сремски Карловци 1937, 423-424.
[1244] *Шематизам шумадијске епархије 1947-1997*, Крагујевац 1998,102; Аноним, Нову цркву, (Опарић), Кроз нашу земљу, *Политика* 27.07.1936, 8.; Аноним, Слава цркве и костурнице у Опарићу, *Политика* 04.06.1939, 20.

стране храма је улаз у крипту, где су сахрањени Левчани изгинули у Првом светском рату.

Сл. 186 Спомен-црква у Опарићу
(извор: лична колекција)

Црква је основе слободног латинског крста и грађена је у комбинацији камена и опеке (сл. 186). Динамичност кровних структура, може се упоредити са решењима на појединим средњовековним охридским црквама. На бочним краковима крста су изведене бифоре са по две знатно плиће нише. Испод бифора је квадратно поље са представом двоглавог орла. На западној страни је лучно степеновани портал, који не излази из зида фасаде. У лунети је представа цара Константина и Јелене, а на прочељу западног зида, изнад улаза је розета.

По формалном решењу храм је изведен под утицајем рашке градитељске школе у основним архитектонским карактеристикама, при чему су пластика и полихромија директан наставак моравске стилске опредељености са видним угледањем на Каленић.[1245] Спомен-црква од хералдичких обележја има у камену клесане представе двоглавог белог орла у подпрозорницима, која указују да се ради о краљевској задужбини. Употреба ових хералдичких мотива среће се на цркви у Сибници, где је као главни донатор наведен краљ Александар.

Међу ауторским решењима спомен-цркава са костурницама издваја се, спомен-црква у Рогачи, подигнута 1936. године, [1246] по пројекту Виктора Лукомског.[1247]

[1245] *Шематизам шумадијске епархије 1947-1997*, Крагујевац 1998,102. Подизана је у време свештеника Миодрага Јовановића уз старање архимандрита Калениђког Никона Лазаревића, а у питању је била и близина Каленића

[1246] О цркви у Рогачи в. Аноним, У Рогачи су јуче освећени темељи спомен цркве, *Политика* 04.06.1934, 9.Аноним, Подизање спомен костурнице у селу Рогачи, *Политика* 24.12.1934, 6.Аноним, Спомен црква

Лукомски је већ приликом пројектовања цркве Св. Андрије за краљевски дворски комплекс на Дедињу, формирао свој препознатљив кубични стил црквених здања, рашчлањених малобројним отворима и декорисаних умереном фасадном пластиком,[1248] што се одразило и на спомен-цркву у Рогачи.

Сл. 187 Спомен- црква са костурницом у Рогачи арх. В. Лукомски
(извор: лична колекциј)

Спомен-црква у Рогачи је подужне основе уписаног крста, развијеног типа са једним кубетом над централним простором и мањом калотом-звоником над припратом (сл. 187). Црква је подигнута на високом каменом соклу, због крипте која се налази испод припрате. Фасада је без посебних декоративних елемената, при чему се издваја један профилисани венац и лучно степенасто усечене зидне масе у централном поткуполном простору. Крстообразност грађевине је посебно наглашена степеновањем маса у кровним конструкцијама, које разбијају монотонију фасадних површина. Испод припрате, подигнута је крипта у коју су смештени посмртни остаци 3.000 српских војника погинулих на Космају

Лукомски је искористио ефекат ниских врата и ниског лучног трема, као кратких масивних стубова на прочељу, за добијање монументалног и достојанственог изгледа цркве и обележавање њеног меморијалног карактера. Такав тип трема

Краља Александра у селу Рогачи, под Космајем, Кроз нашу земљу, *Политика* 13.10.1935, 11. Аноним, Освећење нове цркве са костурницом у селу Рогачи, *Политика* 21.10.1935, 8.Аноним, Освећење темеља спомен-цркве Рогача-Космај, *Гласник српске православне патријаршије* год. XV, бр. 18-19, Сремски Карловци 1934, 294-295.; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...263, А. Кадијевић, *Београдски период рада*...122-123; Б. Вујовић, *наведено дело,* 297-298. Н. Јованчевић, *Градитељи и стилске одлике*...213.

[1247] О арх. В. Лукомском в. у, А. Кадијевић. *Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског*....115-133.; А. Кадијевић, *Један век тражења. националног стила*....232-233,262-264, 321-322,349. A.Kadijević, M. Đurđević, Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941), *Centropa* 2, New York 2001, 139-148.

[1248] А. Кадијевић, *Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског*....121.

Лукомски је извео и на капели зграде Патријаршије у Београду. Црква се непосредније ослања на српску средњовековну традицију, али ни на један конкретан узор. Слично решење је остварио на цркви Св. Вазнесења у Жаркову.

Сл. 188 Спомен-црква са костурницом у Стојнику арх. П. Поповић
(извор: лична колекција)

У периоду од 1935. до 1936. године, по пројекту Петра Поповића подигнута је спомен-црква Св. Марка са костурницом, у Стојнику.[1249] Црква је подужне крстообразне основе, сажетог уписаног крста са једним кубетом. Зидана је у камену и опеци и споља малтерисана (сл. 188). Уздигнута је на високом соклу који је грађен од камених блокова преузетих са надгробних споменика. Црква је изведена у слободно схваћеном српсковизантисјком стилу, без декоративних елемената. Стилско решење трифоре, као и целокупно композиционо решење може се упоредити са Поповићевим црквама у Доњој Лакошници, и далеко декоративнијим примером, црквом у Рековцу. Нема спољних ознака да се ради о спомен-цркви са костурницом.

Спомен-црква костурница Св. Недеље у Десимировцу, започета око 1934. завршена је 1937. године.[1250] Црква је триконхосне основе, и изведена је у српско-византијском стилу (сл. 189). Изнад портала је постављен кружни простор у којем је највероватније требала да се налази розета. Прозори су решени у виду уских монофора наткривених плитко рађеним аркадама без орнаменталне декорације. Фасаде немају

[1249] О цркви в. у, А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...252.; Б. Вујовић, *наведено дело,* 318-320. Н. Јованчевић, *Градитељи и стилске одлике*...213.
[1250] О цркви в. М. Лечић *наведено дело,* 102, *Шематизам шумадијске епархије 1999*, Крагујевац 2000, 77-78.; Аноним, Још једна спомен – црква изгинулим и помрлим ратницима, (Десимировац), Кроз нашу земљу, *Политика* 14.11.1936, 11.Аноним, Освећење спомен – цркве у Десимировцу, *Политика* 13.09.1937, 10.; Аноним, На свечан начин у присуству преко 15. 000 душа освећена је јуче црква у шумадиском селу Десимировцу, *Политика* 20.09.1937, 6.

посебних декоративних елемената. Оно што указује на њен меморијални карактер је полијелеј израђен од пушчаних метака коришћених у рату. Нешто другачији модели спомен-цркава триконхосне основе изведени су у Умци,[1251] Кијеву[1252] и др.

Сл. 189 Спомен- црквaса костурницом у Десимировцу
(извор: лична колекција)

У овом периоду подигнут је значајан број спомен-цркава у неоморавском стилу, по узору на цркву Лазарицу. Међу спомен-црквама које по начину обраде имају узор у Лазарици издваја се спомен-црква Св. Тројице са костурницом у Белој Води, подигнута по пројекту архитекте Сотира Томића из Крушевца.[1253] Градња је започета 1934. године, а завршена 1936. године. Испод олтара је крипта са костима палих ратника у Првом светском рату.[1254] Богата клесарска традиција Беле Воде[1255] утицала је да у цркви буде изведен један од најлепших камених иконостаса међуратног периода у Србији, рад беловодских клесара, рађен по нацртима народног уметниика Раје Ракића из Коњуха.[1256]

[1251] Приликом почетка градње планирано је да буде формирана са костурницом палих ратника. в. у, Аноним, На Умци је отпочело зидање цркве, *Политика* 19.10..1938, 11. О архитектури цркве в. у, А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...312.; Б. Вујовић, *наведено дело,* 350-351. Аноним, На Умци је отпочело зидање цркве, *Политика* 19.10..1938, 11.
[1252] Аноним, Освећење спомен – цркве у Кијеву, *Политика* 15.06.1939, 11.
[1253] В. Лазаревић, *Знамења Беле воде*, Крушевац 1997, 28-30.
[1254] В. Лазаревић, наведено дело, 30. Мотив за израду саркофага је вероватно био делом подстакнут и уверењем да нађене еполете и кокарда припадају мајору Војиславу Танкосићу, и да је он ту сахрањен. Мајор Танкосић је сахрањен на Новом гробљу у Београду.
[1255] В. Лазаревић, *наведено дело,* 54.
[1256] В. Ристић, *Моравска архитектура,* Крушевац 1996.,119.

Спомен-црква је триконхосне основе са једним кубетом, и звоником над припратом саграђена у неоморавском стилу.[1257] Црква је до другог кордонског венца обложена беловодским пешчаром (сл. 190). Посебно се истичу клесани тордирани стубићи на прочељу цркве. Окераста боја камена са белином зидова ствара изванредно естетско сагласје и хармонијску целовитост овога здања.

Сл. 190 Спомен-црква са костурницом у Белој Води арх С. Томић
(извор: лична колекција)

Фасадне површине, осим каменог сокла, су рађене у савременом материјалу и малтерисане, чиме је остао утисак једноставности. Прочишћеност горњих фасадних површина, наглашена геометризација и кубичност, као и апстраховање декоративних елемената, даје утисак модерности, али без веће стваралачке инвативности. Меморијални карактер наглашен је монументалним каменим стубовима у наосу цркве и спомен плочом над улазом. Црква је рађена по узору на цркву Лазарицу, због близине Крушевца.

Модел цркве Лазарице послужио је за израду типских планова које је израђивало МГ, а по којима је у овом периоду израђен значајан број спомен-цркава са костурницама. Цркве изведене по овим пројектима су подужне триконхосне основе сажетог уписаног крста, и са звоником над припратом. Овом типу објеката, припадају спомен-црква костурница у Ропочеву (Сопот) архитекте Василија Андросова, као и спомен цркве у Дубљу, Врбовцу, Цветојевцу, Сиковцу код Јагодине, Великом Крчимиру и др. Сви ови објекти осим мањих разлика у секундарној архитектонској

[1257] Исто, 29-30.

пластици и димензијама припадају плану „типских цркава“ које је израдио Василиј Андросов.

Сл. 191 Спомен-црква са костурницом у Дубљу
(извор: лична колекција)

Од наведених објеката посебан национални значај, иако се у формалном погледу не разликује од осталих спомен-цркава овог типа, има спомен-црква у Дубљу (сл. 191) у којој су сахрањени српски и аустроугарски војници страдали у Првом светском рату. Спомен-црква је освећена 1936. године,[1258] а простор око ње, са остацима објеката из Првог српског устанка, претворен у један вид спомен-комплекса.

Наредних година завршени су храмови у Сиковцу код Јагодине,[1259] Великом Крчимиру, [1260] Врбовцу[1261] и Цветојевцу.[1262]

Нешто неуобичајеније решење спомен-цркве костурнице подигнуто је у селу Гложану 1937., а црква је освећена 1940. године.[1263] Костурница палих ратника 1915. године из ресавског среза, се налази испод бетонског пода цркве, и у њој су сахрањени посмртни остаци 30 палих бораца. На бетонској плочи, која је изнад костурнице, налази се бетонски поклопац са гвозденом дршком. Изнад костурнице, на зиду цркве,

[1258] Аноним, Три прославе у једном мачванском селу за један дан, Кроз нашу земљу, *Политика* 21.11.1936, 10.; Аноним, Освећење централне костурнице и спомен – цркве у Дубљу, *Време* 22.11.1936, 9; Спомен-црква са костурницом у Дубљу, *Чувари баштине 1947-1997,* Београд 1998, 130 – 131; М. Грчић, Љ. Грчић, *наведено дело* 721
[1259] Аноним, Спомен-црква у Сиковцу код Јагодине, *Политика* 04.07.1938, 11.
[1260] Аноним, Освећење цркве и костурнице у Великом Крчимиру обављено је у присуству министра г. Цветковића, *Време* 15.09.1937
[1261] Аноним, Освећење цркве костурнице у Врбовцу код Смедерева, *Политика* 07.05.1939, 16.; Аноним, Епископ тимочки, Кроз нашу земљу, *Политика* 06.08.1939, 19;
[1262] Аноним, У селу Цветојевцу је јуче освећена нова црква са костурницом, *Политика* 15.08.1939, 12;
[1263] Г. Зорић, Ресава, *Деспотовац, Свилајнац*, Свилајнац 2008, 321-322.

налази се црна мермерна плоча са текстом. Црква је грађена у српско-византијском стилу, основе слободног крста са ниским ексонартексом и лучним акадама, при чему је кула звоник одвојена од цркве (сл. 192). Идејно решење ексонартекса подсећа на цркву костурницу у Прилепу, али без декоративних елемената. Прозорска решења изведена су у модернизованој варијанти српско-византијског стила.

Сл. 192 Спомен-црква у Гложанима
(извор: http://www.pouke.org)

Приватне спомен-капеле

У периоду између два светска рата, јачањем грађанске класе и материјалних могућности, створили су се предуслови за подизање већег броја приватних надгробних капела. У овом периоду само на простору Новог гробља у Београду подигнуто је око двадесетак капела. Капеле су претежно грађене у српско-византијском стилу, од вештачког камена и често изведене од стране локалних каменорезачких радионица. До Првог светског рата на Новом гробљу су поред задужбинске – гробљанске цркве Св. Николе постојале две приватне капеле, капела винарског трговца Јовичића и капела народног добротвора, адвоката Владимира Лацковића. Од завршетка рата до 1931. године држава је подигла две капеле, капелу војводе Радомира Путника за коју је расписан конкурс, и капелу Велимира Теодоровића, чије је извођење поверено МГ. Обе капеле су изведене у српско византијском стилу са елементима сецесије, односно ар декоа. Преостале надгробне капеле подигнуте су скоро све између два светска рата, као приватне наруџбине.

Поред капеле Живка Барловца, подигнуте 1929. године, по пројекту архитекте Александра Дерока и Петра Поповића, и капеле Николајевић подигнуте 1937. године, по пројекту архитекте Александра Дерока, обе изведене у еклектичком стилу са богатом секундарном пластиком,[1264] издвајају се као ауторска решења, капела породице Савић, изведена по пројекту архитекте Григорија Ивановича Самојлова и капела породице Христић, изведена по пројекту архитекте Рајка Татића.

Григорије Самојлов, припада групи архитеката руских емиграната.[1265] На Новом гробљу у Београду реализовао је две капеле; капелу трговца Јована Савића 1933. године,[1266] и капелу Лазаревић Спужић после Другог светског рата. Капела Савића је једно од првих остварења архитекте Самојлова. Капела је изведена у академизованом српско-византијском стилу скромних димензија, квадратне основе, са куполом на осмоугаоном тамбуру. Прозори на куполи су фланкирани колонетама и надвишени аркадама. Фасада је обложена каменим плочама, а улаз капеле декорисан је украсном металном решетком у виду биљног преплета. Самојлов је пројектовао и унутрашњост капеле, са представом Богородице Оранте, и витражима на прозорима, док је фреске исликао Живорад Настасијевић. Узор за капелу Јована Савића, могао би се тражити у архитектонској форми и артикулацији куполе и поткуполног простора цркве Јоакима и Ане у Студеници, задужбини краља Милутина, међутим нема директног копирања.[1267]

Капела Косте Христића на Новом гробљу у Београду подигнута је 1932. године, у Алеји великана, по пројекту архитекте Рајка Татића.[1268] Изведена је у складном и пречишћеном неовизантијском стилу,[1269] на уздигнутом постаменту, квадратне основе са куполом на дванестостраном тамбуру. На источној страни је изведена апсида, а у

[1264] О капелама Ж Барловца и М. Николајевића в. у, поглављу Меморијално градитељство Александра Дерока.

[1265] О архитекти Г. Самојлову в. А. Кадијевић, *Један век тражења националног стил*....305.308; М. Ђурђевић, Григорије Самојлов (архитектонски опус), *ГГБ* XLIV, Београд 1997, 257 – 272., М. Миловановић, Григорије Ивановић Самојлов, *Руси без Русије, српски Руси*, Београд 1994, 255 – 264. М. Просен, Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова, *Наслеђе* 3, Београд 2001.; М. Миловановић, Архитекта Григорије И. Самојлов, *Руска емиграција у српској култури XX века књ. 1*, Београд 1994, 308-314. М. Просен, Архитекта Григорије Самојлов, *Каталог изложбе одржане у Музеју Науке и технике*, Београд мај 2006. М. Просен, Григорије Самојлов, *Архитектура* 87, март 2005, 10-11. М. Просен, Неовизантијски елементи у стваралаштву Георгија Самојлова, *Ниш и Византија IV(зборник радова)*, Ниш 2006, 443-464.

[1266] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*..307;: М. Просен, Гробница трговца Јована Савчића на Новом гробљу у Београду. Дело архитекте Григорија Ивановича Самојлова, *Београдски портали* 2006. (са старијом литературом), М. Просен, *Неовизантијски елементи у стваралаштву Георгија Самојлова,* 445-446.

[1267] М. Просен, исто.

[1268] С. Михајлов, Архитектонска делатност Рајка М. Татића на Новом гробљу у Београду, *Београдски портали* 11, Београд 2005, 10-12.

[1269] С. Михајлов, Неовизантијски елементи у архитектури Рајка М. Татића (1900-1979), *Ниш и Византија* 2, Ниш 2004 432; С. Михајлов, *Архитектонска делатност Рајка М. Татића*...12.

лунети изнад западног улаза постављен је рељеф са ликом Стевана Христића, док је у унуташњости биста. На фасади се истичу две зоне рашчлањене подеоним венцима. У доњој зони се истиче богато декорисан портал, а у горњој бифоре са керамопластичком декорацијом.

У архитектури гробљанских капела често се срећу типски модели капела пројектованих без значајније уметничке вредности, а најчешће као последица слабе инвентивности градитеља и недовољног ангажмана наручилаца. На Новом гробљу у Београду могу се издвојити неколико модела, који се појављују на једном броју капела. Четири скоро истоветне капеле изведене у српско византијском стилу, на једној сигнирано С. М. Милошевић, подигнуте су у парцелама бр. 23 и 30.[1270] Капеле су грађене од вештачког камена и немају посебних декоративних елемената. Улаз је фланкиран са по једном полуколонетом са сваке стране. Са бочних страна изнад прозора изведене су истурене архиволте које понављају форму главног портала. Фасаде су обрађене са плитким хоризонталним и вертикалним шрафурама којима је праћена форма камених блокова. Другом моделу припадају капеле Матић и Теодосијевић подигнуте између 1937. и 1941. године. Капеле су квадратне основе изведене у клинкер опеци и подељене у три зоне са два до три реда опеке у другој боји. Изведене су у српско-византијском стилу, при чему је улаз на капели Матић украшен декоративном решетком у кованом гвожђу, изнад кога је постављена флорална декорација у стилу сецесије. Развијена варијанта овог типа капеле са кубетом грађена у вештачком камену, изведена је на гробници породице Ердељан и Недељковић. Трећем типу припадају капела инж. Димитрија Стевановића и капела породице Јовановић, које су складних пропорција, обе изведене у српско-византијском стилу.

На капели Томић и капели Милошевић, потписан је каменорезац Бартошек. Обе капеле су изведене у српско-византијском стилу. Капела породице Томић оплаћена је каменим плочама са сведеним трифорама на бочним странама. Модел капеле Томић са оплатама од камена изведен је над гробницом породице Јамадиловић, која се издваја по богатијој пластичкој обради. Над улазним порталом капеле породице Јамадиловић изведена је у високом рељефу глава анђела, а капители стубова, који фланкирају улаз декоративно су обрађени. На врху кубета постављен је крст окренут на све четири стране, слично Дероковој капели Миливоја Николајевића.

[1270] Три капеле су подигнуте у парцели 23, а једна (породице Банић) у парцели 30. в. у, Б. Костић, *наведено дело*, 29.

У Музеју науке и технике налази се непотписан план за надгробну капелу породице Радомира Јочића, која није изведена. По сличном пројекту на Новом гробљу су изведене капеле породице Милошевић, Томић и Јамадиловић.

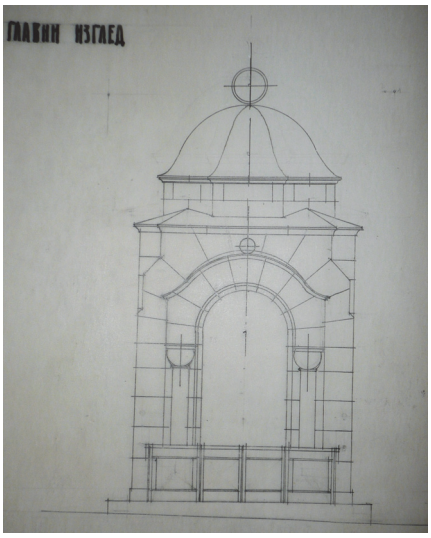

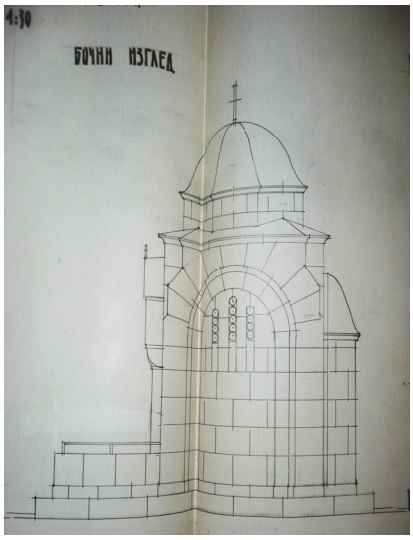

Сл 193 и 194 План приватне капеле (предња и бочна страна)
(извор: Музеј науке и технике, техничка документација)

За разлику од капела Томић и Јамадиловић које су изведене у српско-византијском стилу, Бартошекова капела породице Милошевић са пресеченим полуколонетама усађеним у фасадну површину, са леве и десне стране улаза, и чистим фасадним површинама, даје утисак модерности, иако задржава елементе српско-византијског стила. Капела је изведена без већих уметничких претензија.

По нешто сложенијим формалним решењима издвајају се капеле; породице Цветковић, Недић, Савчић, Ђорђевић, Поповић и Димић. Капела породице Недић изведена је у српско-византијском стилу, плитког здепастог кубета са крстом у висини капеле исклесаним на сва четири угла, којима, и поред малих димензија, даје експресиван утисак. Капела породице Савчић издваја се по тордираним стубићима који фланкирају портал, бифорама са бочних страна капеле, декоративној обради прозора и портала, и збијених али складно степенованих маса горње конструкције. Капела породице Цветковић је наглашено издуженог византијског кубета, складних пропорција са представом Богородице изнад улазног портала. Капела породице Ђорђевић издваја се по богато декорисаном порталу фланкираном са по паром колонета са сваке стране, као и кружним пољима са бочних страна, која су обично намењена монофорама, у овом случају декорисаних геометријским преплетом. Капела Поповић је квадратне основе изведена у српсковизантијском стилу, са плитким византијским кубетом прекривеним црепом. Капела је изграђена од блокова вештачког

камена и у формалном погледу нема већих разлика у односу на типске капеле. Капела породице Димић изведена је у комбинацији црног и белог мермера, и издваја се по чипкасто декорисаним капителима стубова који фланкирају улаз, и подеоним венцима у горњој зони. Капела је компонована по академским начелима у комбинацији српско – византијског стила и сецесије и слична је пројекту капеле војводе Путника, који су израдила браћа Крстић.

Поред надгробних капела, које су у мањим формама следиле образац по којем су пројектовани црквени објекти, издвајају се надгробне капеле у виду једног вида маузолеја. Изведене у академизованом српско-византијском стилу од вештачког камена у виду маузолеја пирамидалне структуре и тростепене поделе фасада, су капела породице Дамјановић у парцели бр. 19 (сл. 195) и породице Ристић у парцели бр. 1 (сл. 196), на Новом гробљу у Београду. Капеле немају декоративних елемента, осим ловоровог венца над улазом капеле породице Дамјановић, и мотива круга над улазом капеле Ристић.

Сл. 195 Капела породице Дамјановић
Ново гробље у Београду
(извор: лична колекција)

Сл. 196 Капела породице Ристић
Ново гробље у Београду
(извор: лична колекција)

Капела породице генерала Милосава Дамњановића у парцели бр. 1А, изведена је у модернизованом академском стилу, квадратне основе, равног крова, са сведеним пиластрима на угловима горњих зона. Капела је вероватно рађена по узору на капеле које је Милутин Борисављевић извео на француском војном гробљу, у непосредној близини. Слично решење, али са кубетом изведеним у византијском стилу, подигнуто је у парцели 27, вероватно после Другог светског рата.

За капелу Аранђеловић и капелу Вукојчић није познато када су подигнуте. Капела породице Аранђеловић је кубичних форми складно компонованих са октогоналним византијским кубетом. Капела је изведена у комбинацији опеке и белог мермера и представља модернизовану варијанту српсковизантијског стила без декоративних елемената. Капела Вукојчић је такође наглашених кубичних форми, квадратне основе, и изведена је у комбинацији црног и белог мермера у стилу сецесије.

У овом периоду надгробне капеле подижу се и на осталим градским и црквеним гробљима. На гробљу, непосредно у близини манастира Лелић подигнута је капела, задужбина Николаја Велимировића.[1271] Капела је изведена као петокуполна грађевина, уписаног крста, у комбинацији руског и српсковизантијског стила (сл. 197). Узор за капелу је можда био неки сасвим одређен објекат. У близини ове капеле подигнута је још једна приватна капела, грађена у алтернацији камена и опеке, квадратне основе са кубетом, изведена у српско-византијском стилу.

Сл. 197 Капела Николаја Велимировића у Лелићу
(извор: лична колекција)

На градском гробљу у Сомбору, између 1928 и 1938. године, подигнута је надгробна капела Стевана Коњовића, по пројекту архитекте Светозара Кротине, док је радове извео Нандор Анђал, предузимач из Сомбора.[1272] Капела је грађена у опеци у неороманском стилу, а чистим фасадним површина, и наглашеним вертикализмом ствара утисак модерности (сл. 198).

[1271] С. Милеуснић, *наведено дело,* 551.
[1272] Миленко Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору,* Сомбор 1974, 7.

Сл. 198 Капела Стевана Коњовића на гробљу у Сомбору арх. С. Кротина
(извор: лична колекција)

Спомен-капела на врху Ртња, посвећена Јулијусу Минху, индустријалцу и власнику рудника угља „Ртањ“, подигнута је добровољним прилозима радника и чиновника рудника Ртањ и мештана Бољевца и околних села. Градња је започела око 1932. године, а капелу је осветио епископ Емилијан, 20. маја 1934. године. Капела је изведена у комбинацији српсковизантијског и романског стила, висине је једанаест метара, и изграђена је од клесаних камених блокова. На врху капеле постављен је крст висине 5 метара.[1273] Пирамидално степенованих маса, са звоником на врху, објекат је ближи типу маузолеја, него црквеног објекта (сл. 199). Масивног и монументалног изгледа, и поред релативно малих димензија, представља аутентичан пример у српској меморијалној архитектури.

Сл. 199 Спомен-капела Јулијуса Минха на врху Ртња
(извор: http://www.soko-banja.org/)

[1273] Аноним, На највишем врху Ртња, Кроз нашу земљу, *Политика* 30.09.1933, 7.;Аноним, Спомен капела Јулијусу Минху на Ртњу, *Политика* 21. 05.1934, 13.: Аноним, Спомен-капела на врху Ртња, *Време* 22.05.1934, 8.; Д. Витомировић, Власници рудника Ртањ задужбинари и доброчинитељи, *Развитак* бр. 6, год XXX, новембра -децембар 1990, 92-102.

VII Српска меморијална архитектура у иностранству између два светска рата

Српска војна гробаља у иностранству формирана су у местима где су били интернирани српски војници и становништво, на простору савезничких земаља које су примиле евакуисану српску војску, као и на местима где су вођене велике битке у Првом светском рату.

Српска Врховна команда је уз сагласност владе, 25. новембра 1915. године, издала командантима армија директиву за одступање српске војске, преко Црне Горе и Албаније, ка Скадру и Драчу.[1274] Српска војска је одатле уз помоћ савезника евакуисана и највећим делом смештена на Крф, у Алжир, Тунис и Француску.[1275] На простору ових земаља формирана су нека од најзначајнијих и најлепше уређених српских војних гробаља у иностранству. На подручју Чехословачке на местима где су у периоду Првог светског рата налазили највећи логори у којима су смештани југословенски грађани и српска војска добила су достојанствене маузолеје чију је градњу помогла чехословачка Влада.

Српска војничка гробља у Тунису

Међу прво уређеним српским гробљима у Тунису издвајају се гробље у Мензел Бургиби и Бизерти, [1276] оба настала између 1916. и 1918. године.[1277]

Феривил, потом Сиди Абдалах, данас Мензел Бургиба, град западно од Бизерте, је место где су у баракама и зградама били смештани српски рањени и болесни војници. У прва три месеца по искрцавању српске војске у Бизерти, у Сиди Абдулаху, умрло је 507 војника и официра.[1278] После првог парастоса одржаног 3. јуна 1916. године, одлучено је да се гробље у Фервилу уреди, што је урађено годину дана касније. Гробље се данас налази у оквиру католичког цивилног гробља и чине га гробови 1.200

[1274] Група аутора, *Србија и Црна Гора – Први светски рат I,* Цетиње 1975, 225.
[1275] Исто, 232- 233.
[1276] П. Пејчић, *Српска војска у Бизерти (1916-1918),* Београд 2008, 10.; Г. Симић, Српска војничка гробља из првог светског рата у Бизерти и Мензел-Бургиби, у Тунису, *Саопштења* РЗЗСКС XIV, Београд 1982, 245.
[1277] П. Пејчић. *наведено дело,* 2.; У Северној Африци формирано је 24 српска гробља, у 22 мања места, а два најзначајнија и највећа оформљена су у Бизерти и Мензел Бургиби. У Бизерти је сахрањено 10 официра, 34 подофицира и 633 војника. Поред неколико гробова са појединачним споменицима, сви остали су сахрањени у заједничкој костурници. Недалеко од Бизерте, код Сиди Абдала покопано је 23 официра и 1.700 војника в. у, П. Милојевић, Наши у Африци, *Политика* 25.07.1926, 7.
[1278] П. Пејчић, *наведено дело,* 19..

српских војника распоређени у геометријски правилним редовима. Гробови су обележени крстом у облику стилизованог мача, симболично украшеног са ловоровом гранчицом и орденом Француског ратног крста, и плочицом са основним подацима о војнику.[1279] Гробље је поплочано емајлираним плочицама, а испред улаза у гробље налази се кула на којој на француском и српском језику пише „Пали су за спас отаџбине!“ У спомен-камен на улазу у Српско војно гробље 26. јула 1917. године постављена је спомен-плоча са урезаним стиховима.[1280]

Сл. 200 Маузолеј у Феривилу, капетан Г. Голот
(извор:http://menzelbourguiba-ex-ferryville.over-blog.fr/)

Недалеко од српског војничког гробља налази се маузолеј кружне основе са костурницом, који су подигли Французи за француске и српске војнике.[1281] Маузолеј је изведен у виду толоса на високом постаменту, у неокласицистичком стилу, са незаобилазним елементима фунералне скулптуре, лекитима и посудом за вечни пламен (сл. 200). На костурници је на француском језику исписан текст „*Francais et Serbs Morts pour la Patria“*, којим су обједињене француске и српске жртве погинуле за слободу. Спомен-костурница са спомеником инспирисана античком грчком архитектуром завршена је 1920. године, и изведена је по идејном нацрту генерала Габриела Голота.[1282]

[1279] Г. Симић, *наведено дело,* 250.
[1280] „Овде леже снови синова храбрих. / О, свете хумке. О, мили роде мој, / Зар овде, далеко од својих драгих, / У туђини, нађосте вечни дом свој!“ в. у, П. Пејчић, *наведено дело,* 2008, 21-22.
[1281] Г. Симић, *наведено дело,* 250.; Група аутора, *Чувари баштине*....175.
[1282] Du nouveau au sujet de l’ossuaire élevé à la mémoire des Serbes au cimetière de Ferryville http://menzelbourguiba-ex-ferryville.over-blog.fr/)

Гробље у Бизерти је друго највеће српско војничко гробље у Тунису. Земљиште за формирање гробља уступила је, бесплатно, бизертска општина, а акцију за подизање споменика српским војницима први су покренули грађани Бизерте 1916. године.[1283]

Око тристотине метара изнад касарне Ламберт, у којој је био смештен штаб Резервних трупа и подофицирска школа, на Видовдан 1918. године положен је камен темељац српској капели на војничком гробљу. Капелу су подигли Французи, а идејни нацрт капеле урадио је инжењерски капетан Светислав Мајзнер, из Штаба Резервних трупа и Подофицирских школа.[1284] Капела је завршена двадесетих година, а на њеним зидовима споља и изнутра уклесана су имена војника.[1285] Спомен-капела се налазила на самом улазу у гробље,[1286] да би после дефинитивног формирања гробља, заузела место у његовој средини, окружена са дванаест гробова обележених надгробним обележјима, које су подигле породице сахрањених војника. Спомен-капела је споља омалтерисана и окречена, архитектонски скромно обрађена. Зидови су рађени од камена лошег квалитета, резаног у правилне блокове рустичне обраде, а архитектонска пластика је рађена у бетону. Улаз у капелу је на западној страни, а врата су израђена од кованог гвожђа. Формиране су две костурнице, једна испод мермерног пода капеле, а друга са спољне источне стране. У обе костурнице сахрањени су посмртни остаци 675 војника.[1287]

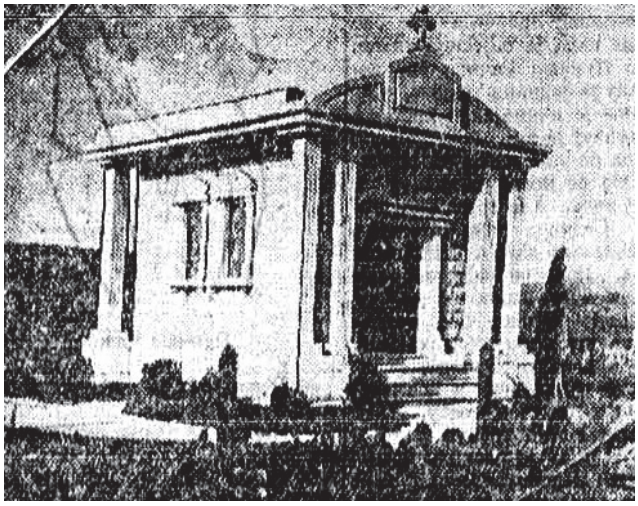

Сл. 201 Спомен-капела у Бизерти, инж. С. Мајзнер
(извор: лист Политика 01.06.1929, 4.)

[1283] П. Пејчић, наведено дело, 21-23.
[1284] Исто, 24.
[1285] П. Милојевић, Наши у Африци, *Политика* 25,07.1926, 7.; С. Винавер, Од Бизерте до Туниса возом, Наше гробље у Бизерти, *Време* 24. 07. 1926, 4., Б. Швабић, Наша флота у Бизерти, *Политика* 01.06.1929, 4.
[1286] Исто, 23.
[1287] Г. Симић, *наведено дело,* 248-249.

Капела је изведена у неокласицистичком стилу, без детаља који би указивала да се ради о српској капели (сл. 201). Српски национални карактер капеле открива се у унутрашњости, кроз три иконе на источном зиду, које имају функцију иконостаса – Распеће Христово у средини, и представе Христа и Богородице, са леве и десне стране. Иконе су рад сликара Миодрага Петровића. Капела има по пар двоструких стубова квадратног пресека, са источне и западне стране, изведених у академском стилу. На западној страни формиран је истурени трем са полукружним забатом и крстом на врху, а улаз у капелу је решен у виду скромно обрађеног портала са по једним витким полукружним стубићем, са леве и десне стране. Утицај француског културног поднебља и француска помоћ, одразили су се на стилско и идејно решење српске војне капеле у Бизерти.

Ситуациони план српског дела гробља у Бизерти, урадио је Брунет, јуна 1924. године (сл. 202).[1288] Гробље у Бизерти је данас део великог, локалног католичког – цивилног гробља. Окружено је са свих страна чемпресима, који су од када су употребљени за простор око Хадријановог маузолеја, добили фунералну симболику.

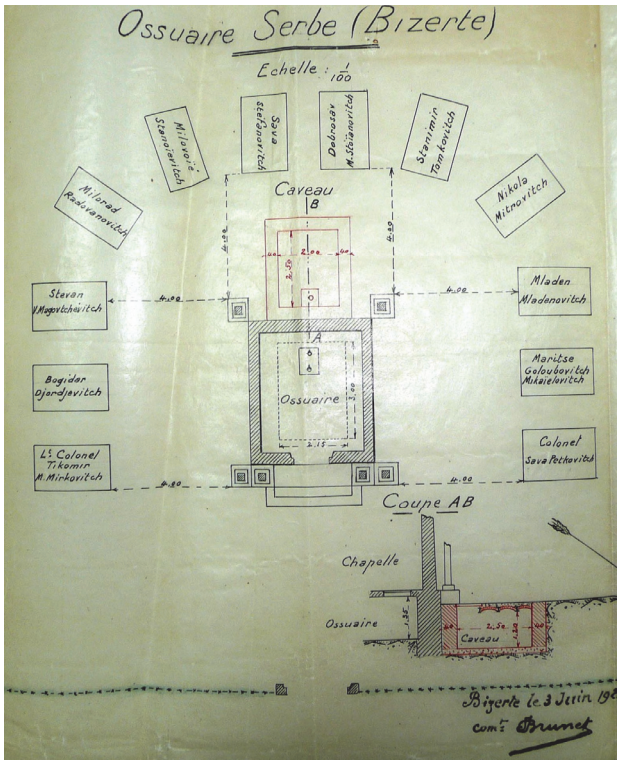

Сл. 202 Ситуациони план гробља у Бизерти инж. Брунет
(извор: АЈ, Фонд МВ бр. 69, ф. 116, 169..)

[1288] АЈ, Фонд МВ бр. 69, ф. 116, 169.

Српско војничко гробље у Тијеу (Француска)

По чл. 22 Закона о уређењу наших војничких гробаља и гробова предвиђено је, да до краја 1928. године МВ изврши груписање посмртних остатака наших војника и избеглица, сахрањених на 556 гробаља у Француској.[1289] На седници одржаној 12. јула 1928. године париска општина бесплатно је уступила земљиште за формирање српског војничког гробља, на почасном месту у Тијеу. На предлог министра Пенезија, Француска влада је одлучила да помогне при сакупљању и преносу посмртних остатака наших војника, док је УРОиР из Београда преузело на себе уређење гробља у Тијеу. Уређење гробља је подразумевало да се над гробом сваког војника подигне истоветно надгробно обележје и да се на средини гробља подигне један општи споменик. Централни споменик признања нашим ратницима, по замисли УРОиРа, у исто време је требао да буде и споменик захвалности Француској.[1290] УРОиР је у сарадњи са француским удружењем ратника *Association des Anciens Combattants,,* формирао идејну концепцију споменика, за чију је израду ангажован вајар Драгомир Арамбашић, јула 1928. године. Пројекат споменика, по изјави министра Луја Марена, био је «изванредан и савршен и као идеја, и као монументално дело,» које ће у исто време «представљати симбол савезничке и братске верности наша два народа.».[1291]

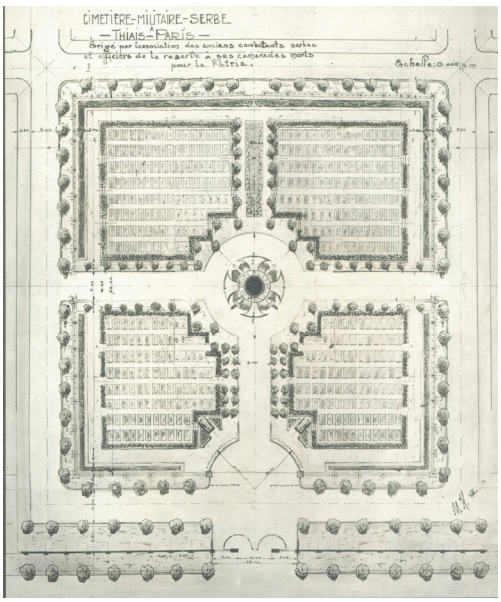

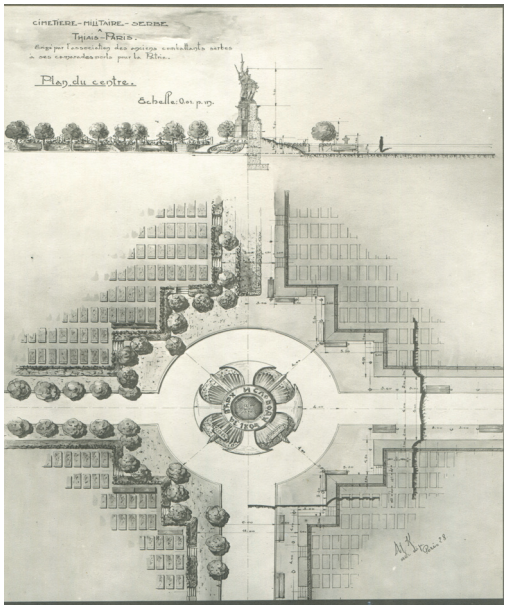

Сл. 203 и сл. 204 Пројекат гробља у Тијеу сигн. М.К 1928. (цео план и детаљ)
(извор: Документација Новог гробља у Београду)

[1289] Аноним, У 35 француских департмана растурено је 556 наших војничких гробова, *Време* 08.03.1928, 7.
[1290] АЈ Фонд МВ 69, ф. 116. Тије–код Париза-груписање ратничких гробова и целе Француске 14429/1928.
[1291] С. П, Српско војничко гробље у Паризу, *Политика* 21.10.1928, 7.

Гробље у Тијеу је требало да буде „најлепше савезничко гробље у Француској“, које ће „...служити као свето место око кога ће се окупљати наше младе генерације које ће се школовати у Француској. Али оно ће на првом месту бити залога и доказ нашег вечног пријатељства и благодарности, великој и пријатељској француској Нацији.“[1292] Сваки гроб је по првобитном плану требао да има мали споменик у облику крста, од вештачког мермера, обележен медаљом Милоша Обилића за храброст, и текстом „За Краља и Отаџбину“. У међувремену је одлучено да споменици буду изведени од црвеног бетона и обележени белом плочицом, од венчачког мермера са натписом, поклоном краљице Марије.[1293] Надзор над целокупним радом УРОиРа, предрачунима, плановима гробља и споменика, обављало је МВ,[1294] а да би се прикупило довољно средстава организована је продаја јубиларних марки.[1295] Гробље је према пројекту архитекте париске општине Халеја, замишљено као врт цвећа и зеленила,[1296] правилно геометријски обликовано, са четири велике алеје, у чијем средишту се, на темељном камену у облику Карађорђеве звезде, издиже централни споменик српским војницима и захвалности Француској.

Арамбашић је за модел споменика искористио конкурсни рад за Споменик захвалности Француској на Калемегдану.[1297] Скулптурални групу којом је требало да се изрази братство и савезништво српског и француског народа, по Арамбашићевом моделу чине две фигуре. Француска је представљена фигуром Јованке Орлеанке са шлемом и уздигнутим мачем у десној руци, док левом руком придржава уназад нагнутог српског војника, који у руци држи српску пуковску заставу. Српски војник представљен је са свим српским обележјима, шајкачом и заставом у десној руци, којом је у исто време обгрлио „Француску“. Штит је постављен уз леву страну. Испод скулптуралне групе, на горњем делу постамента са пиластрима и капителима, на предњој страни представљена је Албанска споменица, испод које је крупним словима уписан текст: *„Благо оном ко довијек живи / Имао се рашта и родити“*. Споменик је

[1292] Исто.
[1293] Аноним, Скупштина Удружења Резервних Официра и Ратника, *Време* 01.04.1929, 5.
[1294] АЈ Фонд МВ 69, ф. 116. Решење МВ од 25. децембра 1928. године
[1295] АЈ Фонд МВ 69, ф. 116.
[1296] Аноним, Прикупљање средстава за споменик нашим избеглицама помрлим за време рата у Француској, *Време* 15.12.1928, 2.; Аноним, Јубиларне марке у корист подизања споменика ратницима умрлим у Француској, *Време* 4, 5, 6 и 7. 05.1929, 6.; Аноним, Наше војничко гробље у Тијеу код Париза, *Политика* 24. 05.1930, 7.; Аноним, За српско војничко гробље у Паризу, *Политика* 17.01.1931, 9.; Аноним, Од првог априла продаваће се поштанске марке намењене за наше гробље у Паризу, *Политика* 28.03.1931, 11.; Аноним, За споменик нашим ратницима у Француској, *Време* 28.03.1931, 5.; Аноним, Марке у корист подизања споменика нашим војницима у Тијеу, *Политика* 31.05.1931, 5.
[1297] Модел споменика Захвалности Француској објављен је на сајту: http://www.arte.rs

требао да буде подигнут у средини српског војничког гробља и да се издиже из Карађорђеве Звезде.

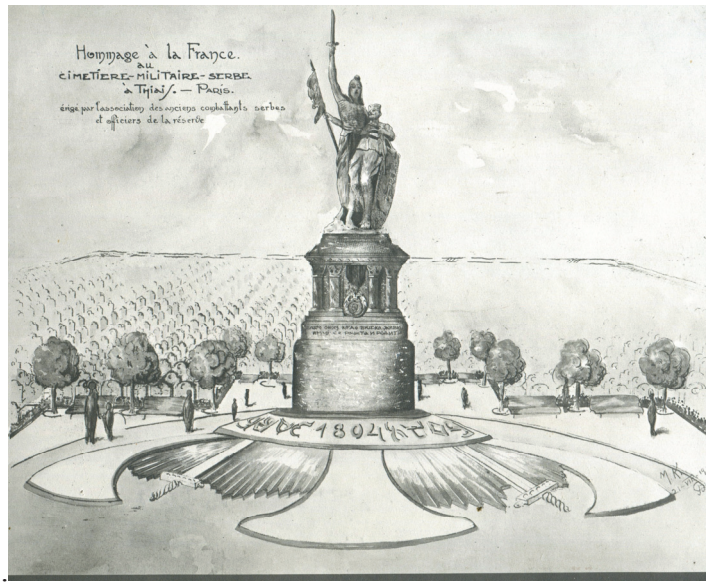

Сл. 205 Скица централног споменика на гробљу у Тијеу, вајар Д. Арамбашић
(извор: Документација Новог гробља у Београду)

Неколико месеци након представљања плана гробља и модела споменика, извршене су измене на споменику. Први модел споменика којим је преко нагнуте фигуре српског војника исказана непосредна зависност од Француске помоћи, замењен је моделом који изражава равноправност и једнаки удео у борби и ослобођењу.

Сл 206 Скица споменика за гробље у Тијеу,
рад вајара Д. Арамбашића
(извор: лист Политика 10.03.1929, 6)

Сл. 207 Скица споменика за гробље у Тијеу,
рад вајара Д. Арамбашића
(извор: лист Политика 17.01.1931, 9)

Фигура Јованке Орлеанке - симбол Француске, и фигура српског ратника, представљене су у равноправном односу. Српски војник је постављен како усправно и достојанствено стоји до „Француске“. Две загрљене фигуре представљене су једна до друге у искораку. Сви остали елементи су требали да буду исти.[1298] На моделима и скицама мењана је висина, положај мача и заставе, као и однос фигура, [1299] чија је висина у каснијим моделима изједначена. (сл. 206 и 207)

Споменик није изведен, а гробље у Тијеу је уређено, попут осталих војничких гробаља, са надгробним обележјима у виду једноставних крстова од бетона.

Паралелно са активностима око уређења нашег војничког гробља у Француској, 1930. године интезивирала се активност око уређења француског војничког гробља у Београду. Исту годину обележило је откривање Споменика захвалности Француској на Калемегдану, док је град Неготин, месец дана раније организовао свечано освећење споменика Краљу Петру, француском генералу Гамбети и погинулим Неготинцима (српским и француским ратницима) у ратовима 1912-1918. године. [1300]

Идеја за уређење француског војничког гробља у Београду, покренута је почетком двадесетих година. Французи су самоиницијативно, као израз савезништва, подигли и свечано осветили споменик српским војницима сахрањеним на гробљу Св. Дениса у Лиону.[1301] Београдска општина је наредне године покренула иницијативу, да у знак захвалности јунацима братске Француске, палим при одбрани Београда подигне надгробни споменик,[1302] и на иницијативу УРОиР, одредила је земљиште за проширење француског војничког гробља у Београду. У знак захвалности, што је париска општина бесплатно дала земљиште за српско гробље, истакнуто је да ће се о трошку Општине београдске, на улазу у француско гробље са предње стране, подићи монументална капија са француским и нашим војним амблемима. Остали део око уређења гробља преузело је француско посланство о свом трошку, тако да је до 1925. године Француско војничко гробље имало централни споменик, а гробови надгробна обележја.[1303]

[1298] Аноним, Остатци наших избеглица помрлих и сахрањених у разним местима Француске преносе се у нарочиту гробницу у Паризу, *Време* 12.12.1928, 5.
[1299] Аноним, Наши ратници сахрањени у Француској, *Политика* 10.03.1929, 6.
[1300] Аноним, Освећење споменика палим Неготинцима, *Политика* 1.09.1930, 5; Ђ. Антић, Неготин Краљу петру, генералу Гамбети и нашим и француским војницима, *Политика* 13.10.1930, 5.
[1301] Аноним, Наше гробље у Лиону, *Политика* 21.07.1920, 2.
[1302] М. Тимотијевић, *A la France! Подизање споменика захвалности Француској*...195.
[1303] Аноним, Помен на гробљу француских војника, *Политика* 28.06.1925, 4.

Подизање капије око Француског војничког гробља у Београду, започето је 1930. године, а надзор над грађењем је обављао пројектант капије, архитекта Рајко Татић [1304] уз помоћ Светислава Генчића, шефа архитектонског одсека. Планирано је да се ограда продужи целом дужином Новог гробља, с тим да испред Француског гробља буде са колонадама, а на осталом делу пун зид.[1305] Планови да се ограда заврши до 11. новембра 1930. године, и освети на Дан примирја, када је Београд требало да посети званична француска делегација и француски ратници са солунског фронта, поводом откривања Споменика захвалности Француској на Калемегдану, нису били изводљиви, пошто је делимично био завршен само главни портал.

Од октобра до новембра 1930. године, почели су интезивни радови на унутрашњем уређењу француског војничког гробља. Гробље је добило лепше уређене парцеле и стазе, а на молбу Општине, ангажован је француски ђак, архитекта Милутин Борисављевић, што је у тадашњој штампи било посебно наглашено. Избор Милутина Борисављевића, доследног следбеника француског академизма[1306] требао је да пренесе дубље разумевање француске традиције и културе, имајући у виду да се радило о уређењу унутрашњости гробља, које су државе поверавале сопственим архитектама.

Борисављевић је на гробљу урадио два павиљона, један за остављање свећа и венаца, а други за чувара гробља. Капеле су подигнуте уз фасаду задњег зида француског војничког гробља у неокласицистичком стилу. По Борисављевићу оне представљају пример монументалне архитектуре, код којих је тежина форми које симболизују вечност и тугу постигнута дорским стилом ниских парова стубова са канелурама, и скоро квадратном силуетом објекта, који је завршен степенастом пирамидом.[1307] Једноставног формалног решења без декоративних елемената на капелама, остварен је ефекат достојанства и уздржаности. Пред велику свечаност, уочи откривања споменика захвалности Француској, Борисављевић је извршио и друге промене на гробљу. Велики комеморативни стуб, споменик изгинулим војницима, премештен је и подигнут на платформу за држање говора у време свечаности и комеморативних скупова.[1308] На тај начин тежиште и нагласак целокупне површине

[1304] Аноним, Нова ограда на гробљу, *Политика* 7.06.1931, 9.
[1305] Аноним, Француско војничко гробље у Београду, *Политика* 31.10.1930, 6.
[1306] А. Кадијевић. *Поглед на српско – француску везе у архитектури*...166-167.
[1307] Ljiljana Miletić Abramović, *navedeno delo,* 114.
[1308]Аноним, Гробље француских ратника у Београду, *Политика* 19.07.1930, 4.; Аноним, Проширење француског гробља у Београду, *Време* 19.07.1930, 7.; Аноним, Уређење Новог Гробља, *Време* 04.09.1930, 8.; Аноним, Француско војничко гробље у Београду, *Политика* 31.10.1930, 6.; Аноним, Уређење гробља француских војника, *Политика* 09.11.1930, 5.

гробља налази се на монументалном комеморативном стубу и централној стази, што је карактеристично за типска војничка гробља.

Монументална ограда испред француског војничког гробља подигнута је између 1930. и 1931. године, са идејом да буде поклон Француској, и у том циљу је планирано да буде у српско-византијском стилу, јер „стил наших старих манастира" са својом симболиком, како се сматрало, представља најдубљи израз захвалности. Од јуна 1930., када се надзирао главни портал, до средине августа 1931. године, ограда је озидана, а остало је да се постави гвоздена капија са натписом израђеним у гвожђу.[1309] Сви радови су завршени до 2. новембра 1931. године, када је ограда свечано освећена и предата француском посланику Емилу Дару.

Приликом свечане предаје ограде Емилу Дару, председник Београдске општине Милан Нешић, је одржао говор у коме је истакао да смо „...овим зидовима који окружују ову свету земљу желели да дамо....израз наше старе архитектуре, којом су украшени наши стари манастири, ризнице наше старе прошлости и средњовековне српске културе...да ово гробље француских војника представља олтар нашег признања славном француском народу и да оно буде најсигурнији залог вечног пријатељства које веже велику Француску Републику са Краљевином Југославијом.“ Емил Дар је истакао «Док су француске руке, на улазу Париза у Тијеу, уредиле југословенско гробље, југословенске су руке украсиле својим братским заузимањем, почивалиште француских војника, који су пали у Вашем јуначком граду. Тако та два гробља неће само овековечити успомену на оне који су пали из наша два народа; она ће још представљати и бесмртни симбол савеза та два народа; у Београду и у Паризу, пошто су оба народа прошла кроз исте ратне патње и данас су у истом сјају једног новог живота. Ова два гробља биће трајни сведоци општих патњи и славе једне и друге престонице...» [1310] Монументална ограда коју је Општина Београдска подигла испред Француског војничког гробља, као «олтар признања француском народу», симболички је представљала много више од обичног утилитарно-функционалног објекта.

Ограда око француског војног гробља, која представља својеврсну оазу српско-византијског стила[1311] дужине је 132. метара, састоји се од стубова израђених од

[1309] Аноним, Ограда на француском гробљу, *Политика* 13.08.1931, 5.
[1310] Аноним, Помен на Француском војничком гробљу изгинулим ратницима, *Политика* 03.11.1931, 5.; Аноним, Помен француским изгинулим војницима и предаја гробља француском посланику г. Дару од стране Општине београдске, *БОН* бр.21-22, Београд 11. 11.1931, 1429-1543.
[1311] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...153 – 154.; С. Михајлов, *Неовизантијски елементи у архитектури Рајка М. Татића*....428–429; С. Михајлов, *Архитектонска делатност Рајка М. Татића*....10-12.

тесаног камена, који имају изглед малих кула на чијим угловима су мале нише. Зидање ограде је изведено беловодским каменом пешчаром и танком циглом у природно црвеној боји. Посебан нагласак је стављен на монументални улаз у гробље, који чини троделна аркада, са капијом од кованог гвожђа. Капија, са великим стубовима и уметничким украсима висине десет метара изведена је у српско-византијском стилу.[1312]

Сл. 208 Француско војно гробље, са оградом арх. Р. Татић (унутрашња страна)
(извор: лична колекција)

Монументалност капије, аркаде, углови са малим кулама и уметничка обрада у српско-византијском стилу дају гробљу препознатљив и аутентичан изглед (сл. 208). Капија француског војног гробља настала је као својеврсни меморијални објекат, пре у идејном него у функционалном погледу.

Подизање споменика којима је изражавано братство и пријатељство два народа настављено је и у каснијем периоду, обично подизањем биста и скулптуралних споменика посвећених одређеним личностима које су представљале спону два народа. Друштво пријатеља Француске је у Карађорђевом парку у Београду 1933. године, открило споменик Алфонсу Ла Мартину, рад вајара Лојзе Долинара.[1313] Истог дана у Земунском парку је откривен комеморативни стуб, на месту где је Ла Мартин писао белешке о Србији, а који је Друштву пријатеља Француске поклонио краљ Александар. На предлог председника париске општине Жоржа Контеноа 1934. године, Одбор града Париза, одлучио је да подигне споменик краљу Петру Великом Ослободиоцу и Краљу

[1312] Аноним, Француско војничко гробље у Београду, *Политика* 31.10.1930, 6.
[1313] Аноним, Свечаност у спомен Ламартину, *Време* 21.11.1933, 5.; Аноним, Ламартинов комеморативни стуб у Земуну, *Време* 23.11.1933, 7.; Аноним, Свечаност у славу Ламартина, *Време* 24.11.1933, 7.; Откривање споменика француском песнику Алфонсу де Ламартину у Београду, *Време* 27.11.1933, 1-2.

Александру Првом Ујединитељу, ради овековечења и симболизовања француско – југословенског пријатељства.[1314] На годишњицу смрти краља Александра I, 9. октобра 1935. године, положен је камен темељац за споменик краљу Петру и краљу Александру у Паризу.[1315] Споменик је откривен наредне године у присуству претседника Француске и чланова владе.[1316] Споменик није изведен по првонагрђеном пројекту Раела де Сарта, већ по нешто једноставнијем формалном решењу, са високим постаментом и скулптуралном групом на врху, који је приредио исти аутор.

На иницијативу Одбора удружења пријатеља Југославије, 8. новембра 1936. године, подигнут је споменик краљу Александру у Сен Кентену,[1317] а исте године у Београду, подигнут је споменик Франше д` Переу.[1318]

Последња значајна дела која су симболизовала пријатељство и блискост два народа започета су 1938. године. У Марсељу је подигнут споменик посвећен краљу Александру и Лују Барту, рад скулптора Ботинелија, Сарториа и Везијеа. Пројекат за споменик радио је архитекта Кастел. Споменик је висине тринаест и ширине тринаест и по метара. Има два висока и широка стуба на којима је планирано да се кроз барељеф који се одвија у кругу представи народни живот Југославије. На предњем делу су жене које представљају Право, Правду, Слободу, и Рад. Правда и Слобода у рукама држе два велика портрета краља Александра и Луја Бартуа, којима је споменик и посвећен. Представници Француске узели су земљу са Опленца, коју су планирали да заједно са земљом са гроба Луја Бартуа, узидају у споменик «као везу између два наша народа». Французи су пре израде споменика обишли музеје у Љубљани, Загребу и Београду, да би проучили југословенски фолклор, и да би југословенску културу што аутентичније представили.[1319] Освећење је планирано за 1. октобар 1938. године.

[1314] Аноним, Париз подиже споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу и Краљу Александру Првом Ујединитељу, *Време* 18.10.1934, 15.; Аноним, Пројекат споменика Блаженопочившем Краљу Александру, награђен на конкурсу у Паризу, *Време* 13.06.1935, 4.

[1315] Аноним, Јуче је у Паризу положен камен темељац споменика који Француска подиже Краљу Петру и Александру, *Време* 10.10.1935, 4.

[1316] Аноним, Париска општина позива Београдску општину на свечаност поводом откривања споменика Краљу Петру Првом и Краљу Александр, *Време* 25.09.1936, 11.; Аноним, 9. о. м. биће откривен у Паризу споменик Краљу Петру I и Краљу Александру I, *Време* 04.10.1936, 4.; Аноним, Претседник, потпретседник и неколико већника Општине београдске одлазе у Париз на свечано откривање споменика Краљу Петру и Краљу Александру, *Време* 04.10.1936, 26.?; Аноним, Повратак делегације Београдске општине из Париза, *Време* 18.10.1936, 12.

[1317] Аноним, Откривање споменика пок. Краљу Александру у Сен-Кантену, *Време* 09.11.1936, 6.; Аноним, Споменик Краљу Александру у француском граду Сен Кантену, *Време* 12.11.1936, 1.

[1318] Аноним, Војвода Франше д`Епере долази у Југославију да присуствује откривању споменика који му подижу Београђани, *Време* 23.03.1936, 9.

[1319] Аноним, Боравак француских уметника у Београду који подижу споменик краљу Александру у Марсељу, *Време* 15. 01.1938.

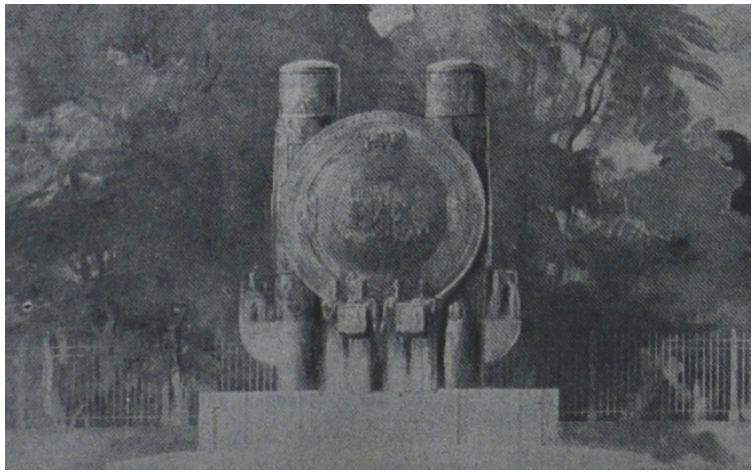

Сл. 209 Модел споменика у Марсељу, скулптора Ботинелија, Сарториа и Везијеа
(извор: лист Време 15. 01.1938.)

Године 1938. почело је прикупљање средстава у Француској, за подизање спомен-цркве, у сећање на 45. 000 Француза погинулих на Солунском фронту, у Хаџи Мелентијевој улици у Београду, на месту цркве Асумпциониста. Асумпционисти су покренули прикупљање средстава у Југославији и Француској. У знак трајног сећања архитект општине Лион, М. Басфереф израдио је макету и пројекат спомен-цркве посвећене погинулим Французима. Покровитељство над подизањем цркве су преузели Франше д` Епере и кардинал А. Бодриар[1320]

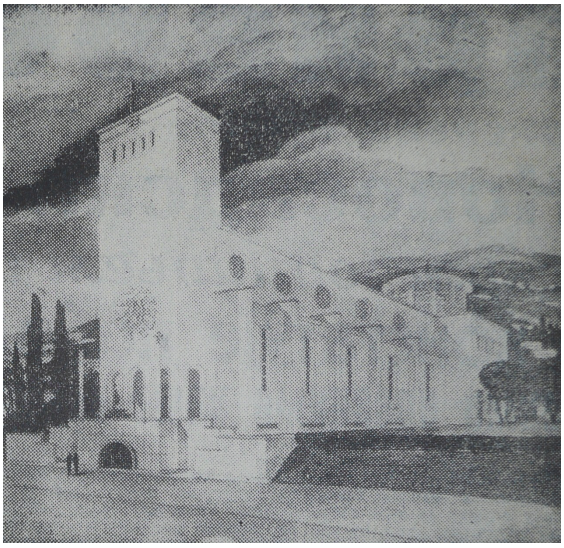

Сл. 210 Скица француске спомен-цркве у Хаџи Мелентијевој
(извор: лист Време 14.5.1938, 5.)

Спомен-црква је пројектована у духу протестантске црквене архитектуре, и модернизма. Ово је био последњи значајан споменик који је симболизовао дубоку

[1320] Аноним, У целој Француској јуче почело је сакупљање прилога за споменик француским ратницима палим на Солунском фронту, *Време* 16.05.1938, 3.; Аноним, У Београду се подиже спомен-задужбина посвећена 45.000 палих Француза на Солунском фронту, *Време* 14.5.1938, 5.

повезаност два народа. Спомен-црква је завршена после Другог светског рата, и поред посвете француским, посвећена је и српским војницима страдалим на Солунском фронту.

Спомен-костурнице у Чехословачкој

Уређење војничких гробаља у Чехословачкој привлачило је велику пажњу јавности, не само због великог броја гробаља интернираних српских и југословенских грађана и војника, већ и због инсистирања чехословачких власти да се гробља уреде. У току 1923. године, иницијативом посланства Краљевине СХС у Прагу започета је акција да се на највећем гробљу интернираних српских војника у Чехословачкој подигне достојан споменик у знак поштовања нашег народа. На седници комитета одлучено је да се споменик подигне на гробљу у великом Међеру (Нађ Међеру) у Словачкој, на коме је сахрањено преко 5.000 жртава. Полагање камена темељца заказано је за 28. јун 1923. године, на дан објаве рата, а велика могила-споменик требало је да се подигне у јесен исте године, када се сакупи довољно средстава.[1321]

У Нађмеђеру није подигнута костурница,[1322] гробље је задржано у првобитном стању, с тим што је плански уређено и ограђено. Гробови су без крстова, обележени каменим белезима по узору на старе српске надгробнике,[1323] а на гробљу је подигнута капела кружне основе, у виду толоса са плитким пиластрима и оловном куполом, на чијем врху је изведена лантерна. Капела је скромних димензија без националних и симболичких ознака. Под притиском Немачке 2. новембра 1938. године, Мађарској је додељен гранични појас у Словачкој и Подкарпатској Русији, са већинским мађарским становништвом. Од 1938 до 1945. године гробље је растурено и оштећено од стране мађарских фашистичких власти[1324]

[1321] Аноним, Наше гробље у Чехословачкој, *Политика* 14.06.1923, 4.
[1322] На основу изјаве Драгољуба Јањића 1926. године је још увек било планирано да се дигне костурница. Аноним, У 349 гробља, у Чехословачкој расејане су кости наших заробљених ратника и интернираних грађана, *Време* 5.7.1926, 2.
[1323] На гробљу површине веће од једног хектара сахрањено је 5.882 логораша, ратних заробљеника и интернираних цивила, 5.431 из Србије и 451 из Црне Горе, као и 73 руска заробљеника. Може се претпоставити да је укупно сахрањено око 7.000 српских цивила и интернираних грађана. в. у И. Ђуковић, *Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе*, Београд 2002, 119-120.
[1324] Исто, 165-167.

Сл. 211 Српско војничко гробље у Нађмеђеру
(извор: http://www.minrzs.gov.rs)

Уређење српских и југословенских гробаља у Чехословачкој постало је приоритет за наше државне власти од 1924. године, не само због великог броја наших војника и интернираних грађана сахрањених на простору Чехословачке,[1325] већ и због чехословачких закона, којима је одређено да се југословенска гробља чувају до 1924. године. [1326] МВ Краљевине СХС је 1924. године, образовало комисију за израду предлога о њиховом одржавању.[1327] Под притиском, али и уз велику техничку и материјалну помоћ чехословачких власти дошло је до убрзаног уређења наших гробаља у Чехословачкој. Четири капеле-костурнице завршене су од 1924. до 1926. године.

Прву велику акцију за концентрацију наших гробаља на подручју Чехословачке покренуло је наше МВ септембра 1924. године, одобравањем кредита за концентрацију војних гробаља у Хајнрихсгрину, Хебу и Тренчину.[1328] У Хајнингсгрину је планирано

[1325] У Чехословачкој је регистровано 349 наших гробаља у којима почива 15. 575 наших заробљеника и интернираних. У Чешкој 7.229, у Моравској 990, у Словачкој 7.856. Од 349, гробаља 172 се налазило у Чешкој, 140 у Словачкој и 38 у Моравској. Највећи број гробова налази се у Великом Међеру (Нађ Међеру), у југозападној Словачкој, којих има 5475, затим у Бромову–Браунау 2598 и у Јандриховицама (Хајнрихсгрин) 2,481 итд. Аноним, У 349 гробља , у Чехословачкој расејане су кости наших заробљених ратника и интернираних грађана, *Време* 5.07.1926, 2.

[1326] Посмртни остаци умрлих у Чехословачкој нису припадали само држављанима Србије и Црне Горе, већ и војницима из осталих покрајина Краљевине, које су по завршетку рата припале Краљевини СХС. Чехословачке војне власти су све умрле из тих покрајина, унеле у спискове умрлих војника и интернираних грађана Србије и Црне Горе, и водиле су бригу о њиховим гробовима. После рата ове обавезе је преузело МВ Краљевине СХС в. у, АЈ Фонд МВ 69 ф. 117. јед. бр. 171.

[1327] Комисију су чинили др Драгољуб Јањић, начелник МВ мајор Олдрих Сватош, шеф Централног Инспектората ратничких гробова чехословачког Министарства Народне Одбране и Миливоје Црвчанин, свештеночувар при нашем посланству у Прагу.

[1328] Прву акцију за уређење гробља у Чехословачкој, покренуло је наше Краљевско посланство у Прагу 1923. године. Планирано је да се подигне велика костурница – „могила“ у Нађемеђеру. Аноним, Наши

да се посмртни остаци 3.000 умрлих војника пренесу у једну општу костурницу сазидану од бетона и гвожђа, пречника 40 метара, модерног унутрашњег уређења са електричним осветљењем. Изнад костурнице је планирано да се уреди парк са капелом и великим обелиском у средини. Иста костурница требало је да се подигне у Тренчину.

У знак захвалности, за одржавање наших војних гробаља у Чехословачкој, али и као израз блиских политичких и културних веза Краљевине СХС и Чехословачке, исте године је о трошку наше државе уређено Словачко (Чехословачко) војничко гробље на Станислављевом пољу у Крагујевцу. Гробље је настало 1918. године на месту где су стрељани и сахрањени чехословачки војници, 71. пешадијског пука, који су се побунили и одбили да ратују на страни Аустроугарске. Шумадиници ослобођене Србије су четири месеца касније ово место оградили, а на средини поставили велики дрвени крст, са таблом на којој су исписана имена 44 сахрањена чехословачка војника. У међувремену гробље је заборављено и запуштено.[1329] Одбор за подизање споменика и уређење гробља, на челу са Николом Јорговановићем, помоћником команданта Шумадијске дивизијске области формиран је 1923. године. Простор дугачак око 20 метара, оивичен је тесаним каменом и ограђен гвозденом оградом уграђеном у камен. По ивичном камену симетрично су поређане камене вазе са цвећем, а око тог простора уређен је ред цветних алеја. Споменик је израђен од венчачког мермера у облику пирамиде, а на врх споменика је постављен велики бронзани соко раширених крила, симбол победе. На предњој и задњој страни исписан је опширан текст са именима сахрањених.[1330] Споменик је свечано откривен 28. септембра 1924. године. Неколико година касније са обе стране споменика, изван ограђене површине гробља, подигнута су два павиљона са лучним удубљењима, унутар којих су постављене плоче са текстом.[1331] Простор гробља је у потпуности ограђен, а у каснијем периоду су испред улазне капије у гробље додате скулптуре лавова.

гробови у Чехо-Словачкој, *Политика* 18.02.1923, 7.; Аноним, Гробови наших ратника у Чехословачкој, *Политика* 13.03.1923, 1-2.

[1329] Б. Ћосић, Побуна Чехословачког пука, *Политика* 28.09.1924, 3-4.;

[1330] Аноним, Захвална Шумадија открива споменик стрељаним Чехословацима, *Време* 24.09.1924, 3.; Аноним, Сећање на славну смрт чехословачких војника, *Време* 27.09.1924, 3.; Аноним, Пред свечаности у Крагујевцу, *Политика* 27.09.1924, 5.; Аноним, Данас се освећује споменик Чехословацима, *Време* 28.09.1924, 3.; Б. Ћосић, Побуна Чехословачког пука, *Политика* 28.09.1924, 3-4.; Аноним, Свечаности у Крагујевцу, *Време* 29.09.1924, 1.; П. Лазаревић, Б. Ћосић, Споменик стрељаним Чехословацима, *Политика* 29.09.1924, 3-4.; Аноним, Десетогодишњица Чехословачке побуне у Крагујевцу, *Политика* 10.07.1928, 7.

[1331] Августа 1928. године упућен је захтев Министарству да се управнику Војно-техничког завода у Крагујевцу исплати 8.000 динара за подизање бедема између 2 павиљона на Станислављевом гробљу, као и ограду за Шумарице где се налази 3.200 гробова. в. у АЈ Фонд МВ 69 ф. 113.

Сл. 212 Спомен-гробље чехословачких војника у Крагујевцу
(извор: лична колекција)

Подизање споменика и уређење гробља палим чехословацима развило је братске везе између два града, Крагујевца и Тренчина, из кога су били пореклом сахрањени словачки војници. У знак захвалности, грађани Тренчина одлучили су да у Тренчину подигну велики споменик српским војницима који су умрли у Словачкој,[1332] а Општина Тренчина је поклонила земљиште за подизање капеле-костурнице. Приликом полагања камена темељца, 11. априла 1925. године, присуствовали су сви грађани Тренчина са представницима чехословачке владе, војске, власти и приватних корпорација. Министарство Народне одбране Чехословачке дало је радну снагу, а грађани Тренчина су почели да прикупљају добровољне прилоге за подизање споменика нашим војницима, у знак поште и захвалности.[1333]

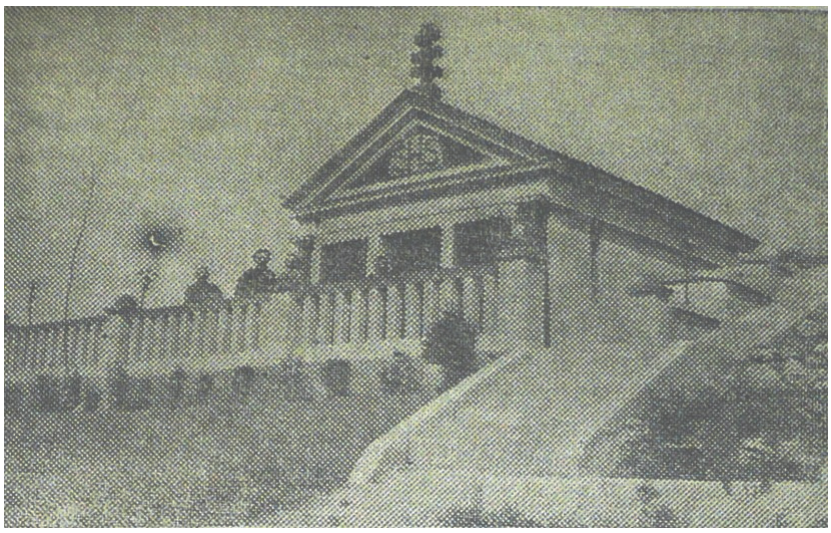

Сл. 213 Спомен-костурница са капелом у Тренчину,инж. Ф. Хорват
(извор: лист Време 13.07.1925, 4.)

[1332] Аноним, Концентрација наших гробља у Чешкој, *Политика* 23.12.1924, 4.
[1333] Б. С, Костурница наших јунака у Тренчину, у Чехословачкој, *Време* 13.07.1925, 4.

Зидање капеле у Тренчину је завршено јуна месеца 1925. године, када су посмртни остаци наших војника, свечано смештени у костурницу.[1334] У знак захвалности краљ Александар I одликовао је 1926. године, град Тренчин, орденом Светог Саве III реда.[1335]

Капела костурница у Тренчину подигнута по пројекту капетана, директора војног грађевинског округа у Тренчину, инжењера Франтишек Хорвата,[1336] освећена је и предата граду Тренчину на чување (6.) 7. маја 1928. године.[1337] Једноставног архитектонског решења, капела је правоугаоне основе, и делимично је задњим делом укопана у брег који се издиже иза. Изведена је у духу протестантске црквене архитектуре. На прочељу капеле издвајају се четири стуба који носе забат унутар кога је истакнут натпис „С.Х.С“. На врху забата постављен је Ћирило-методски крст, којим је симболично наглашено братство словенских народа, Чехословака и народа Краљевине СХС. Капела је окружена каменом оградом и уређеним вртом чије одржавање је на себе преузела Општина Тренчина. Око капеле костурнице су формиране бетонске терасе са степеницама, окружене алејама дрвећа и цвећа.[1338]

Испод капеле је формирана костурница, у виду ходника, са чије леве и десне стране се налазе удубљења у зиду, у која су смештени сандуци са посмртним остацима 200 југословенских ратника. Капела из тих разлога, али и као последица другог културног поднебља и ангажованог чешког архитекте, нема националних обележја која би указивала на неку од националних група сахрањених у оквиру објекта. Пошто су у близини Тренчина чешке бање Пишћани и Тренчинске Топлице, костурница је постала значајно излетиште за туристе, чему је допринела чехословачка штампа која је доста писала о Србима.[1339]

[1334]Б. С, Костурница наших јунака у Тренчину, у Чехословачкој, *Време* 13.07.1925, 4.
[1335] http://www.klubvtn.info/info_31.htm и у АЈ Фонд МВ. 69, ф 117
[1336] За орден Св. Саве 4. реда, предлошени су и;Душана Дајчића вице-конзула Генералног конзулата у Прагу као члана комисије, Борислава Вујића вице-конзула Генералног конзулата у Прагу и раније вице-конзула у Печују за услуге учињене за наша гробља у Мађарској и Неској. Певачко друштво „Хлахол“ у Нимбургу, за помене, Стевана Кујића, аташеа Краљевине у Прагу, за пропаганду српског имена. Орденом Св. Саве 5. степена Јарослава Рочака, грађевинара за грађење гробнице у Тренчину и Ану Прецлих диригенткињу певачког друштва Хлахол. АЈ Фонд МВ 69 ф. 117. јед. бр. 171.
[1337] Аноним, Манифестације чехословачко-југословенског братства над гробовима у Тренчину, *Време* 11.05.1928, 7.
[1338] Аноним, Наша гробља у Чехословачкој, *Политика* 13.07.1925, 5.
[1339] Б. С, Костурница наших јунака у Тренчину, у Чехословачкој, *Време* 13.07.1925, 4.; Аноним, Наша гробља у Чехословачкој, *Политика* 13.07.1925, 5.

У истом периоду када је подигнута капела костурница у Тренчину започета је градња цркве костурнице у Прагу.[1340] Црква на Олшанском гробљу подигнута је у сарадњи наше државе са удружењем руских избеглица „Једноотом (Братством)“, основаним у циљу сахрањивања руских православних држављана и заштите њихових гробова у Чехословачкој, на челу са председницом Надеждом Кармажовом. Црква је подигнута у спомен „Православним словенским војницима погинулим у протеклом рату,“ на иницијативу руских избеглица, које су обезбедиле и пројекат цркве.[1341] Наше МВ дало је прилог од 30.000 чехословачких круна, истакавши да ће се на тај начин добити један солиднији споменик, који ће у исто време манифестовати заједничку борбу са браћом Русима, јер ће у костурници почивати заједно наши и руски ратници сахрањени на Олшанском гробљу.[1342] Поред тога црква је требало да служи и за вршење црквених обреда наших црквених представника без подношења посебних захтева, што је био један од основних услова које је наше МВ поставило за подизање заједничке руско-српске костурнице у Прагу. Међу условима нашег МВ је још стајало, да на цркви мора да буде натпис, да се у њој налази костурница српских ратника. [1343]

За подизање капеле која је коштала преко пола милиона чехословачких круна, средства су већим делом обезбедили Чехословаци и Руси који живе у Прагу и чији су уметници, како је истакнуто, «по спољашности и по унутрашњости створили једно уметничко дело».[1344] Темељ цркве на Олшанском гробљу, освећен је 15. септембра 1924 године,[1345] а црква је завршена и освећена 22. новембра 1925. године, у присуству епископа шабачког.[1346] Под олтаром цркве формирана је костурница за смештај посмртних остатака руских и 400 српских војника, чији је пренос свечано обављен 4. јула 1926. године.[1347]

[1340] Аноним, Наши гробови у Чехословачкој, *Политика* 25.07.1924, 7. Аноним, Чехословаци са пијететом чувају гробове 14.746 наших ратника, *Време* 25.07.1924, 5.
[1341]Аноним, У 349 гробља, у Чехословачкој расејане су кости наших заробљених ратника и интернираних грађана, *Време* 5.7.1926, 2.
[1342] Аноним, Кости наших војника пренете су у 40 ковчега у руску капелу, *Време* 06. 07. 1926, 5.; М. Световски, Соколски слет, отпочео је за нас, дирљивом прекадом српских гробова на гробљу Олшани, код Прага, *Време* 07. 07. 1926, 1.
[1343] АЈ Фонд МВ 69, ф. 117.
[1344] П. Л, , Наши гробови у Чехословачкој, *Политика* 23.03.1926, 6.
[1345] Аноним, Наша гробљљ у Чехословачкој, *Политика* 26.09.1924, 6. Аноним, Наши гробови у Чешкој, *Време* 26.09.1924, 4.
[1346]Аноним, Ново гробље наших помрлих ратника у Чехословачкој, *Време* 19.11.1925, 6.
[1347]Аноним, У 349 гробља, у Чехословачкој расејане су кости наших заробљених ратника и интернираних грађана, *Време* 5.7.1926, 2.

Црква костурница у Прагу је изведена у русковизантијском стилу, по пројекту руског инжењера Александра Мирковича.[1348] Црква је квадратне основе са једним кубетом, и главним и једним бочним улазом са северне стране. Бочни улаз је посебно наглашен и формиран у виду забата са преломљеним луком. Олтарска полукружна апсида изведена је на источној страни у складу са правилима концентрације православних цркава. Изнад главног портала у лунети је икона *Богородице шире од небеса*, којој је црква посвећена. Црква костурница, пројектована је у складу са формалним решењима цркава подизаних широм Русије и у иностранству од стране руске емиграције, без разлика које би указивале да се ради о костурници.

Сл. 214 Црлва-костурница на гробљу Олшани, Праг
арх. А. Миркович
(извор: АЈ Фонд МВ 69, ф. 117)

Сл. 215 Црлва-костурница на гробљу Олшани, Праг
арх. А. Миркович
(извор: АЈ Фонд МВ 69, ф. 117)

Одлука да се костурница подигне у оквиру руске православне цркве имала је оправдање у чињеници да су сахрањени војници на олшанском гробљу били православне вере и са подручја Србије и Црне Горе. Рационализација материјалних

[1348] За орден Св. Саве 4. реда капетан-инжењера Јозефа Кошћалека, шефа грађевинског одсека у обласној команди у Прагу, за услуге инжењерске природе око преноса ексхумације и концентрације гробља., Александра Мирковича-руса инжењера за градњу и пројекте цркве и наше костурнице на Олшанима код Прага. Пар месеци касније 29. јуна 1928. године 20. јула 1926. године предложио је за орден Св. Саве 5 реда наредника Хиклика Отакара за израду планова и спискова гробова и гробља у Олшанима АЈ ф. МВ. 69, ф. 171.

средстава с једне стране, и пријатељске везе са Русима с друге стране утицали су на формално решење цркве костурнице у Прагу. Слично мотивисаним разлозима маузолеј–костурница у Оломоуцу изведена је у духу неокласицизма. Подигнута од стране Чехословака и Чешког архитекте, ова костурница је била намењена Србима, Хрватима и Словенцима, што се одразило на формално решење, којим нису наглашене конфесионалне и националне разлике сахрањених. На њено формално решење вероватно је утицало и то што је подигнута у градском парку.

После закључења савезништва Чехословачке и Југославије, 14. августа 1920. године, основан је Југословенски клуб у Оломоуцу, који је чинило 19 чланова, већином интелектуалаца и официра. Клуб је 1921. године прерастао у Чехословачко-Југословенску лигу, која је годишње прослављала Национални празник Југославије, углавном на војном гробљу у Ченатавиру, где је било сахрањено 173 југословенских војника.[1349] На свечаној пленарној седници Чехословачко-југословенска лига донела је одлуку да се у Оломоуцу подигне величанствен маузолеј, којим би одала почаст јунацима Краљевине СХС, палим у Првом светском рату. Општина града Оломоуца је поклонила земљиште и дала бесплатно материјал и инжењера. Министарство Народне одбране дало је материјалну помоћ од 20. 000 чехословачких круна, а Команда града радну снагу. Костурница је највећим делом подигнута добровољним прилозима грађана Оломоуца и околине, којим су грађани Оломоуца изразили захвалности за чување њихових гробова у Крагујевцу.[1350] Пројекат маузолеја радио је чешки архитекта Хуберт Ауст и по предрачуну је коштао око пола милиона круна.[1351]

Спомен–маузолеј је формиран у виду комплекса на два нивоа. Доњи ниво комплекса чини зид од рустично обрађеног камена, са чије обе стране су степенице, које воде до маузолеја који се уздиже на платоу обликованом у виду терасе. На зид између степеништа постављен је рељеф симболичне садржине изведен у камену пешчару. На рељефу је представа Туге (жене у жалости) и грбови Југославије и Чехословачке, рад скулптора Јулијуса Пеликана. У односу на оригнални пројекат нису изведене две скулптуре симболичног садржаја. [1352]

[1349] Аноним, Свечани помен српским борцима у Чешкој, *Време* 26.05.1925, 1.

[1350] Аноним, У 349 гробља, у Чехословачкој, расејане су кости наших заробљених ратника и интернираних грађана. Акција Министарства Вера на концентрисању гробља и подизања костурница, *Време* 04. 07. 1926, 2.

[1351] http://spqo.cz/content/jihoslovanske-mauzoleum, наведено према Bezručovy, Zatloukal, Pavel: Olomoucká architektura 1900-1950, Olomouc 1981, s. 42.; Аноним, Костурница наших ратника у Оломуцу, *Време* 27.05.1926, 4.

[1352] http://spqo.cz/content/jihoslovanske-mauzoleum, наведено према Bezručovy, Zatloukal, Pavel: Olomoucká architektura 1900-1950, Olomouc 1981, s. 42.

Сл. 216 Југословенски маузолеј у Оломоуцу арх. Хуберта Ауста
(извор: http://olomouc.idnes.cz))

Маузолеј висине једанаест метара изведен је у неокласицистичком стилу, и чине га два дела; наткривен трем, са десет дорских стубова и затворени део кружне основе наткривен кубетом, који у исто време представља капелу и дворану за комеморације. Капела је спољa решена без архитектонске пластике са четири једноставно решена прозора у горњој поткуполној зони. Испод капеле смештена је костурница. Над улазним тремом на српском језику уписано је *„Верност за верност Љубав за љубав“*. Унутрашњост маузолеја осликана је у потпрозорском делу фрескама, од којих се издваја фреска *Оплакивање Христово на Голготи.* Маузолеј у Оломоуцу представља једино дело српско-југословенске меморијалне архитектуре подигнуто у овом периоду, које је у потпуности изведено у неокласицистичком стилу по узору на античке храмове.

Свечани пренос посмртних остатака војника, и освећење костурнице у Оломоуцу, обављено је 11. јула 1926. године, у присуству наших и чехословачких званичника.[1353] Приликом помена 31. октобра 1928. године,[1354] председник општине објавио да је град Оломоуц преузима на себе бригу о посмртним остацима југословенских војника које ће чувати као да су „Чехословачки синови“.[1355]

[1353] Аноним, Српска костурница у Моравској, *Политика* 27.02.1926, 7.; Аноним, Наше гробље у Оломуцу, *Политика* 05.07.1926, 5.; Аноним, Данас ће се извршити освећење капеле у Оломуцу, у коју су јуче пренети остаци наших војника, који су умрли у Чехословачкој, *Време* 12. 07. 1926, 1.; Аноним, Свечан помен нашим палим ратницима у Оломуцу, *Време* 01.11.1928, 5.
[1354] АЈ Фонд МВ 69 ф. 117. јед. бр. 171.
[1355] Аноним, Свечан помен нашим палим ратницима у Оломуцу, *Време* 02.11.1928, 5.

На предлог чехословачких власти, свечано освећење све четири костурнице заказано је за Видовдан 1926. године, када се одржавао велики међународни соколски слет.[1356] На свечаном освећењу костурница присуствовали су представници наше и чехословачке владе, а службу су обавиле владике Сергије и Горазд и протојерej Миливој Црвчанин.[1357] Исте године краљ Александар свечано је одликовао градове Тренчин, Праг и Оломоуц, који су на свечан начин и са много пијетета сахранили посмртне остатке српских војника у Чехословачкој.[1358] Одликовања за помоћ око одржавања и уређења војних гробаља у Чехословачкој, на предлог Миливоја Црвчанина, додељена су многим појединцима, инжењерима, представницима војске, разних добротворних и културних удружења, и др. [1359]

Међу последњом српском освећеном костурницом у Чехословачкој, иако не и последњом реализованом, издваја се костурница у немачком месту Јандриховцима (Хајнрихсгрину) који се налазе у планинским крајевима старог чешког масива, Крушних Гора, у близини највеће светске бање Карлове Вари. За време рата ту је био смештен заробљенички логор, у који је 1915. године доведено 40.000 српских и руских војника, да би у току 1916. и 1917. године у потпуности био претворен у логор српских војника и интернираног становништва Србије.[1360]

Јандриховци су били место од посебног културно–историјског и туристичког значаја, што је наглашавано у дневној штампи и у извештајима које је Миливоје Црвчанин подносио МВ. Уређење костурнице у Јандриховцима, у чијој се близини налази светска бања Карлови Вари, требала је да представља „Понос и престиж нашег народа...а ови гробови су огроман морални капитал.“ Пројекат спомен-костурнице израдио је проф. Владимир Брандт. Министарство Народне Одбране Чехословачке је понудило бесплатно парцелисање и копање земље, а Праг је дао свог инж. вртлара за израду плана парка.[1361]

[1356] Дан Соколских свечаности и Словенства, у Прагу 4.7.1926. године, обележен је полагањем венаца, на Тиршовом и Фигнеровом гробу, а потом настављене одавањем почасти и свечаним преносом посмртних остатака наших и руских жртава у новосаграђену костурницу на Олшанском гробљу, пред поподневно братимљење. в. у, Аноним, Наша гробља у Чехословачкој, *Политика* 13.07.1925, 5..; П. Л, Наши гробови у Чехословачкој, *Политика* 23.03.1926, 6.; Аноним, У 349 гробља, у Чехословачкој расејане су кости наших заробљених ратника и интернираних грађана, *Време* 5.07.1926, 2.; Аноним, Кости наших војника пренете су у 40 ковчега у руску капелу, *Време* 06.07.1926, 5.; М. Световски, Соколски слет, отпочео је за нас, дирљивом прекадом српских гробова на гробљу Олшани, код Прага, *Време* 07. 07. 1926, 1.

[1357] Аноним, Кости наших војника пренете су у 40 ковчега у руску капелу, *Време* 06. 07. 1926, 5

[1358] Аноним, Одликовање Прага и Оломуца, *Политика* 13.07.1926, 7.

[1359] АЈ Фонд МВ 69, ф. 117.

[1360] Аноним, Код маузолеја српских мученика, *Политика* 11.07.1932, 4.

[1361] АЈ, ф. МВ 69, ф. 117

За изградњу костурнице изабран је резервоар на једном узвишењу који су заробљеници ископали 1917. године. Костурница је изграђена од бетона и гвожђа, од преправљеног водовода који је 1925. године уступио архитекта Грантишек Френцл. Над резервоаром, у којем је смештена костурница, подигнута је спомен-капела.[1362]

Спомен-капела је изведена од гранита, са уметнички обрађеним вратима од бакра, и кровом од олова. На врху крова је постављено позлаћено „кубе“ у виду кугле украшене крстом. На спомен-капели се издваја монументално обрађен портал, са по једним масивним здепастим стубом са леве и десне стране. До пола укопана у земљу, са степенасто обрађеним кровном конструкцијом, капела је изведена је у духу неороманике и протестантске црквене архитектуре. На источној страни капеле узидана је спомен-плоча од каларског мермера на којој су исписана имена војника, док је над улазом у капелу постављена икона мозаик, рад сликара Каткова.

Сл. 217 Спомен-капела у Хајнрихсгрину, арх. В. Брандт
(извор:http://www.minrzs.gov.rs)

Под у капели је рађен у мозаику. Фреске су израдили Катков и Билибин. У капели се налази и једна плоча са југословенским грбом и натписом да је капела изграђена за успомену на десетогодишњицу владавине Њ. В. Краља Александра I.[1363]

[1362] Аноним, Код маузолеја српских мученика, *Политика* 11.07.1932, 4.
[1363] Аноним, Освећење спомен-капеле и костурнице у Јиндриховицама код Карлових Вари, *Време* 05.07.1932, 3.

Планови за уређење парка ирађени су 1928. године када су урађени и пројекти за кућу чувара гробља.[1364]

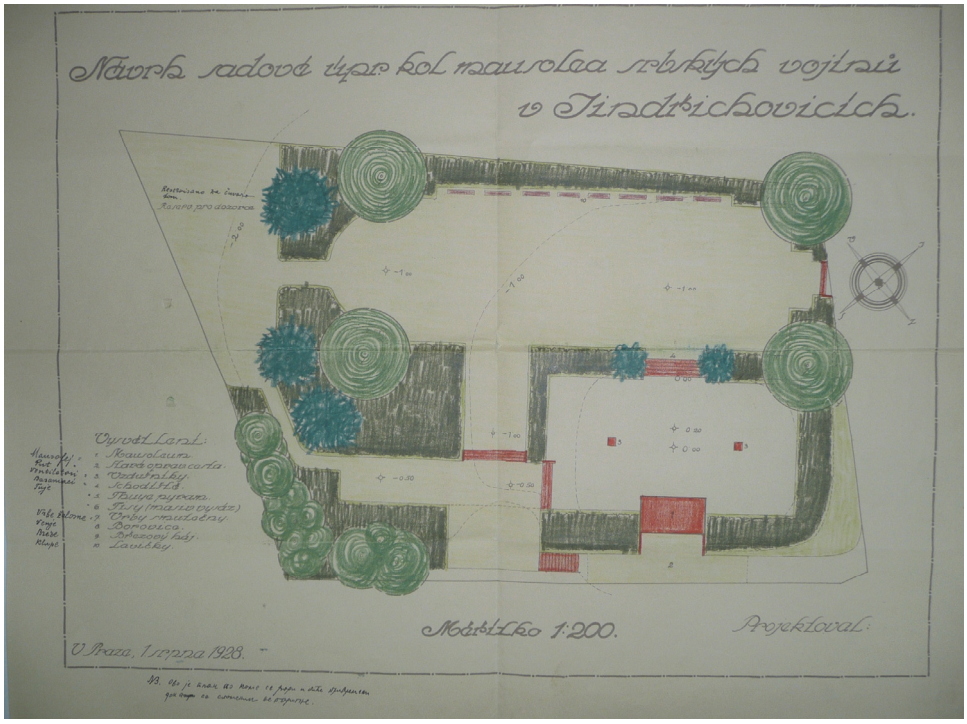

Сл. 218 Пројекат уређења простора око маузолеја у Хајнрихсгрну
(извор: AJ Фонд MB 69, ф. 117)

Спомен-капелу са костурницом осветио је 8. јула 1932. године, епископ нишки Доситеј, уз асистенцију епископа Чешког Горазда и руског владике Сергија, под протекторатом Краља Александра и председника Чехословачке Републике др Томаса Масарика. У костурници су смештени посмртни остатци 7.100 наших и 189 руских војника, погинулих у Првом светском рату.[1365] Освећење је заказано у време IX Свесколског слета у Прагу.[1366] Венац који је послао Краљ Александар поред ружа имао је и мали трнов венац, да би потсетио на страдања оних којима је намењен.[1367]

[1364] Аноним, Наша гробља у Чехословачкој, *Политика* 13.07.1925, 5.
[1365] Аноним, Освећење југословенске костурнице у Чахословачкој, *Политика* 28.05.1932, 5.
[1366] Аноним, Освећење спомен-капеле и костурнице у Јиндриховицама код Карлових Вари, *Време* 05.07.1932, 3.; Јосиф Фрк, Освећење спомен капеле и маузолеја у Јандржиховцим, *Гласник СПП* бр. 22, 8. јул 1932, 345-347.
[1367] Исто.

Спомен-костурница у Добруџи (Румунија)

У борбама на Добруџи учествовала је Прва добровољачка дивизија, коју су чинили Срби, Хрвати и Словенци, као и Чешке бригаде.[1368] И поред значаја који је подизање спомен-костурнице у Добруџи требало да има у истицању јединства троплеменог народа, који се заједно борио за ослобођење и стварање Краљевине Југославије, апели за сакупљање прилога за њену реализацију нису наишли на шири одзив код народа, тако да је иницијатива на крају покренута са државног нивоа.

Одбор Савеза добровољаца „за обављање националне дужности“ преноса костију ратника у костурницу у Меџидији образован је 1922. године, а први значајни апели за подизање костурнице упућени су, истовремено из Загреба,[1369] и Београда,[1370] приликом обележавања седмогодишњице борбе. Апели нису наишли на већи одзив код народа, а због недостатка материјалних средстава није било могуће подићи костурницу ни са најскромнијим спомеником. Пошто се рад Одбора на сакупљању прилога од народа није показао довољним, иницијатива за уређење војничког гробља у Добруџи, на којем су били сахрањени припадници сва три народа новоформиране Краљевине, и његово адекватно обележавање покренута је са државног нивоа 1925. године. Министарство Војске и МВ донели су одлуку да се на десетогодишњицу битке, 9. септембра 1926. године, подигне костурница са спомеником. Исте године, за претседника одбора, изабран је генерал Стеван Хаџић, командант добружансе дивизије.[1371]

Спомен-костурница у Добруџи подигнута је 1926. године на узвишењу, где се налазио бивак Прве Српске Добруџанске Дивизије. Градња спомен-костурнице трајала је месец дана,[1372] а над костурницом је изведен споменик облика четворостране пирамиде, висине седам метара, који је изграђен од мермера венчаца, довезеног из Србије, као поклон инж. Милошевића. Пројекат за споменик израдио је скулптор

[1368]Првобитно формиран Српски добровољачки корпус са прикључењем југословенских добровољаца је преименован у Корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Ј. С. Корда, *Одеса, Архангелск, Солун. Из живота ратних добровољаца,* Осијек ?, 63-65.; Аноним, Костурница наших ратника у Добруџи, *Време* 27. 07. 1926, 3.

[1369] Аноним, Помен палим у Добруџи, *Политика* 02.09.1923, 6.

[1370] Аноним, Помен борцима у Добруџи, *Политика* 08.09.1923, 6.; Аноним, Помен палим у Добруџи, *Политика* 10.09.1923, 5.;

[1371] Аноним, Кости наших јунака палих у Добруџи покупиће се у једну гробницу и обележити достојним спомеником, Време 10.12.1925, 4.

[1372] Аноним, Костурница наших хероја палих у Добруџи, *Време* 26. 07. 1926, 4.

Дорио,[1373] иако је планирано да споменик буде изведен од зеленог гранита са капелицом унутра и костурницом испод, по пројектима архитекте Ђ. Бајаловића.[1374] Крипта – костурница је смештена у бетонском квадратном постољу, дужине двадесетпет и висине пет метара.

Спомен – пирамида нема других обележја осим југословенског грба и натписа.[1375] На једној страни пирамиде је представљен бели орао, а испод њега је текст: „*Јунацима Прве Српске Добровољачке Дивизије, палим у Добруџи, у борбама од 25 августа до 12 октобра 1916. године. Захвална отаџбина, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*“ На супротној страни исписана су места борби „*Добрич, Кара Синан, Кокарџа, Амвача, Ениџе Махале, Едилкјој*“.[1376] Споменик је освећен 8. септембра 1926. године.[1377]

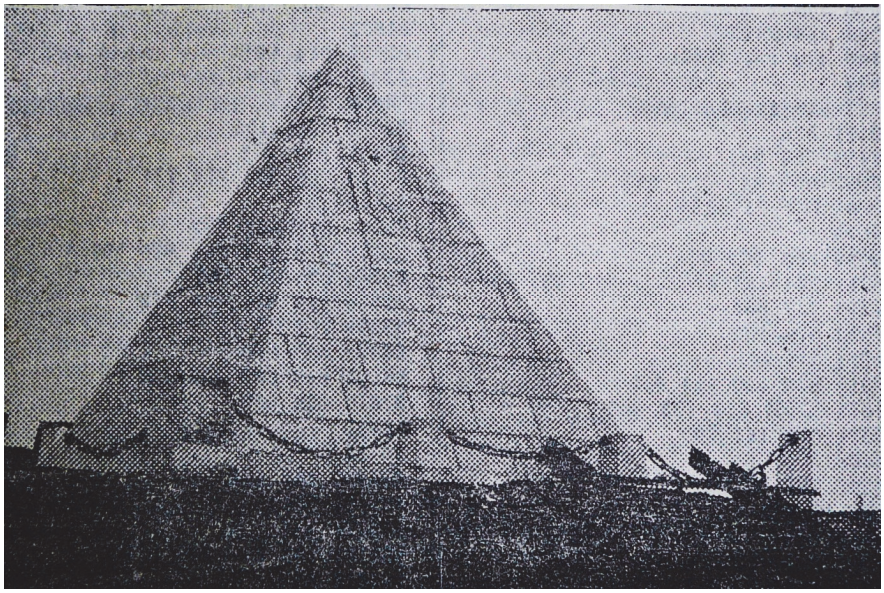

Сл. 219 Спомен-костурница у Добруџи, ск. Дприо
(извор: лист Време 09.09.1926, 5)

Општина Меџидија је поклонила четири хектара земљишта око споменика, за парк. Наш аташе у Румунији, генерал Чолак Антић уступио је по један хектар општинама Београд, Загреб, Љубљана и Сарајево, да би свака општина имала

[1373] Тодоровић, Откривање споменика у Меџидији, *Време* 08. 09. 1926, 5.
[1374] Аноним, Споменик добровољцима погинулим у Добруџи, *Време* 12.04.1926, 4.
[1375] *Споменици и гробља из ратова Србије* 1912-1918...156.
[1376] Тодоровић, Откривање споменика у Меџидији, *Време* 08. 09. 1926, 5. У чланцима објављеним у, Аноним, Костурница наших ратника у Добруџи, *Време* 27. 07. 1926, 3.; Аноним, Костурница у Добруџи, *Политика* 27.07.1926, 5.; наведено да је обележена са југословенским грбовима и текстом „Јунацима палим у борби на Добруџи 1916. г. захвална отаџбина Срба, Хрвата и Словенаца“
[1377] Костурница наших ратника у Добруџи, *Време* 27. 07. 1926, 3.; Аноним, Костурница у Добруџи, *Политика* 27.07.1926, 5.; Аноним, Припреме у Румунији за освећење споменика палим у Добруџи, *Време* 05. 09. 1926, 5.; Тодоровић, Откривање споменика у Меџидији, *Време* 08. 09. 1926, 5.

могућност да изради и одржава свој део парка,[1378] чиме је истакнут удео свих југословенских народа у борбама за ослобођење.

Маузолеји на Зејтинлику и Виду (Грчка)

У близини Солуна, на Зејтинлику, формиран је комплекс гробаља, на којима су сахрањени савезнички војници изгинули на Солунском фронту. У оквиру овог комплекса на најистакнутијем месту, налази се Српско војничко гробље,[1379] које је у знак сећања на пале српске ратнике, уређено по личном наређењу краља Александра.[1380] Гробље је формирано на месту где је Врховна команда, непосредно после искрцавања наших и савезничких трупа организовала Главну пољску болницу. Иницијатива за уређење гробља на Зејтинлику покренута је непосредно после рата, а Коло Српских сестара је 1922. године замољено да сакупља прилоге за подизање капеле.[1381] Имајући у виду да је уређење српског војничког гробља у Солуну, било од великог значаја за очување међународног угледа, иницијатива за његово уређење покренута је пар година касније са државног нивоа.[1382] Министарски савет, на челу са председником Николом Пашићем 1926. године, одобрио је подизање маузолеја на Виду и Зејтинлику, као и кредите за њихову реализацију.[1383] Исте године МГ расписало је конкурс за израду идејне скице маузолеја са костурницом на Зејтинлику и уређење целог гробља. Конкурсом је било предвиђено да маузолеј буде пројектован од бронзе и камена у стилу „слободно третиране византике□,[1384] у вредности од око петстотина хиљада динара. На конкурсу је учествовао већи број наших и руских

[1378] Аноним, Пред прославу у Добруџи, *Политика* 05.09.1926, 5.; П. М. Лазаревић, Освећење споменика у Добруџи, *Политика* 11.09.1926, 3.

[1379] О српском гробљу на Зејтинлику в. у, В. М. Ђорђевић, *Спомен албум: Српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну,* Београд 1974; П. Опачић, *Солунски фронт: Зејтинлик,* Београд 1978; М. Соколовић, *Зејтинлик: Српско војничко гробље у Солуну,* Београд 1986; П. Опачић, *Солунски фронт: Зејтинлик,* Београд 2004: Техничка документација о уређењу гробља и градњи маузолеја на Зејтинлику в. у, АЈ Фонд МГ 62, ф. 1499 -1503, АЈ Фонд МВ 69 ф. 121.

[1380] М. Соколовић, *Зејтинлик*...16-17..

[1381] Аноним, За оне који почивају на Зејтинличком гробљу, *Политика* 19.12.1922, 5.

[1382] У околини Солуна налазила четири велика гробља наших ратника; на Савезничком гробљу у Зејтинлику, у Микри, у Седесу и Самлиу, која је по одлуци Владе и Министарског Савета требало концентрисати у Зејтинлику где је планирано да се подигне маузолеј са костурницом. У Зејтинлику је требало подићи костурницу јер то централно гробље наших савезника, и што су Савезници груписали своја гробља, као и зато што је у близини Солуна и омогућава да споменик буде видан споменик. Остали разлози су; скупо је одржавање, Грци преоравају гробља, а досељеници уништавају., и што би се извршеном интрервенцијом доказало да држава води бригу о палим жртвама. марта 1926. МВ Трифуновић. в. у, АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505.

[1383] АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505.

[1384] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...228; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду,* Лесковачки зборник L, Лесковац 2010, 199.

архитеката, а пројекти су већином били изведени у комбинацији националног стила и академизма. Прву награду на конкурсу добио је пројекат архитекте Милутина Борисављевића, објављен исте године у листу *Политика*.[1385] Борисављевићев пројекат, инспирисан спомен-костурницом у Вердуну, импозантних димензија и формалног решења, компонован је на академским начелима и допуњен плитким неовизантијским кубетом. Витко стабло споменика перфорирано је у виду крста, којим је наглашена симболика страдања. Овим мотивом Борисављевић је у исто време, објединио меморијални и сакрални карактер овог обележја.

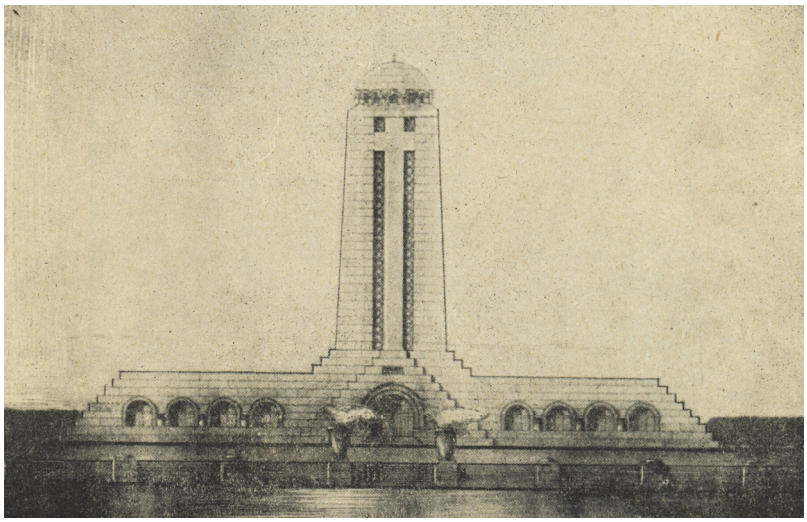

Сл. 220 Пројекат за спомен-костурницу на Зејтинлику арх. М. Борисављевић
(извор: М. Борисављевић, Архитектонски проблеми из монументалне, надгробне, црквене, декоративне, јавне, приватне и индустријске архитектуре, Београд 1931)

На другом Борисављевићевом пројекту стабло споменика је нешто разуђенијих маса. Корпус споменика компонован на начелима академизма, уздигнут је на високу степенасту платформу, и допуњен богато декорисаним неовизантијским порталом и бочним конхама (сл. 220). Борисављевић је у свом опусу оставио значајан број нереализованих спомен–обележја на којима се јављају слични елементи као и на његовим пројектима за Зејтинлик, попут витког стабла споменика и доминантне форме крста која се простире целом дужином стабла. У појединим случајевима његови меморијали су допуњени неовизантијским елементима, попут плитког византијског кубета које поставља на врх, као саму круну овог типа обележја. И поред тога што је био протагониста академизма, и своја спомен–обележја конципирао на академским начелима, Борисављевић је инсистирао на примени српсковизантијског стила за

[1385] Аноним, Пројекат костурнице у Зејтинлику, *Политика* 20.09.1926, 6.

споменике од посебног националног значаја, у које првенствено спадају меморијали.[1386]

Сл. 221 Пројекат за костурницу на Зејтинлику арх. М. Борисављевић
(извор: М. Борисављевић, наведено дело)

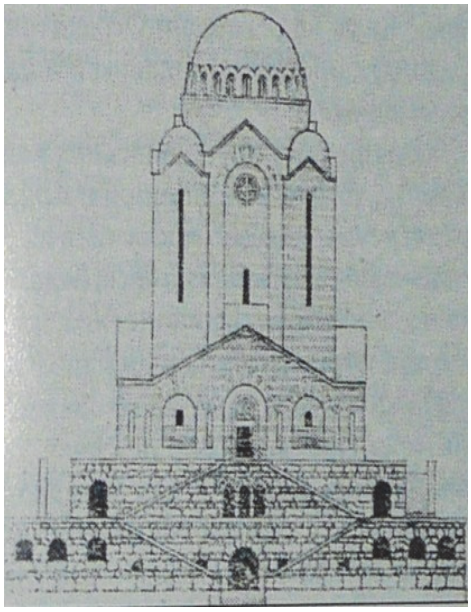

Сл. 222 Пројекат за костурницу на Зејтинлику арх. М. Злоковића
(извор: лични фонд проф. Александра Кадијевића)

Од конкурсних пројеката познат је пројекат Милана Злоковића (сл. 222), који је по статичности и вертикализму сличан другом пројекту Милутина Борисављевића (сл. 221).[1387] За разлику од Борисављевићевог пројекта, код Злоковића су доминантни неороманski и сецесијски елементи. Злоковић је, попут Борисављевића, спомен–обележје завршио неовизантијским кубетом. Уски мали отвори на објекту представљају утицаје експресионизма, а како је у ранијим студијама уочено, као узор му је послужила Лутманова Радио станица у Кутвјику из 1922. године.[1388] Модернизација традиционалних елемената овде је присутна као и на његовом пројекту за храм Св. Саве. Карактеристично употребљени мотив забата на његовој скици за

[1386] Предлагао да се Видовдански храм, као национални споменик, сагради по узору на Лазареву цркву, у српско-византијском стилу односно у стилу српске средњовековне архитектуре „јер је то национални споменик, који треба да васкрсне једно доба у коме је овај стил баш био у своме цвету.“ в. у, V. Roznić, *navedeno delo,* 46.

[1387] О пројекту за Зејтинлик Милана Злоковића в. у, Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*... 65; А. Кадијевић, *Елементи експресионизма у српској архитектури*...95; А. Кадијевић, *Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић*...221-222;, А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...228; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*...200.

[1388] О утицају Лутманове радио станице в. у, Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*... 65; А. Кадијевић, *Елементи експресионизма у српској архитектури*...95; А. Кадијевић, *Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић*...221-222;,

Пантеон, овде је нешто разбијеније форме, примењен у средишњој зони, док се рустичном обрадом нижих зона приближио националном изразу.

Браћа Крстић су на конкурс предала две скице,[1389] рађене без већих амбиција, на којима су применили нешто измењено решење које су израдили за капелу Радомира Путника.[1390] Конкурсни радови браће Крстић из 1925 и 1926. године, међу којима је и конкусни рад за Зејтинлик, најближи су српсковизантијском стилу.[1391] На скицама се као доминантни елементи издвајају, лучни портал и широко кришкасто кубе. Ефекат монументалности и узвишености постигнут је чистим фасадним површинама. Сувишност и минималне употребе декоративних елемената, које се срећу на скицама браће Крстић, уочио је архитекта Ђурђе Бошковић. По Бошковићу би поједностављена романтичарски обојена скица за костурницу „без оног нелогичног, округлог медаљона који квари мирноћу западног тимпанона изнад полукружног портала била уистину једно право ремек-дело.“[1392]

Сл. 223 Пројекат за костурницу на Зејтинлику
арх. А. Дероко
(извор: З. Јовановић Александар Дероко, Београд, 1991)

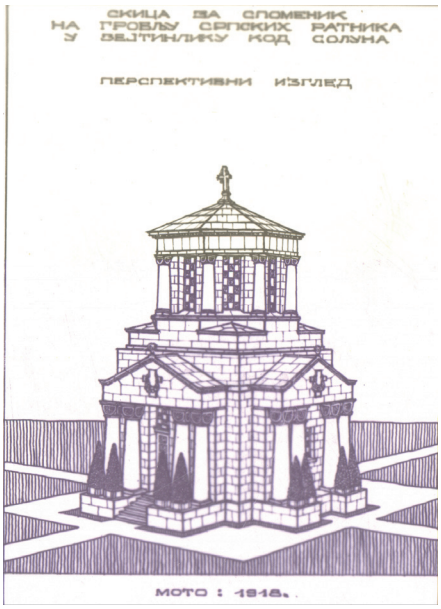

Сл. 224 Пројекат за костурницу на Зејтинлику
арх. Димитрије М. Леко
(извор: породична заоставштине Димитрија М Лека налази се код г. Алекасандра Лека)

Међу пројектима који су рађени без већих амбиција издвајају се скице Александра Дерока и Димитрија М. Лека. Дероко је пројектовао капелу кубичних форми са плитком калотом и наглашеним прозорским отворима са мотивом крста, у

[1389] О пројекту за Зејтинлик браће Крстић в. у, М. Ђурђевић, *Петар и Бранко Крстић,* Београд 1996, 19, 21; Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*...75, 109; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...228; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*...200.
[1390] М. Ђурђевић, *наведено дело,* 21.
[1391] Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*... 75.
[1392] Ђ. Бошковић, Модерна архитектура на изложби «Облика», *СКГ* XXIX, Београд 1932, 214-219.

српско-византијском стилу.[1393] Нагласак је стављен на улаз у костурницу, са забатно решеним порталом у подножју капеле, око којег је замишљен један вид комеморативног платоа окруженог полукружним степеништем. Пројекат је рађен без већих претензија, посебно ако се узме у обзир његов пројекат за Видо или за касније изведене спомен-костурнице на Кошеву и у Смедереву.

Димитрије М. Леко је пројектовао капелу са забатно решеним порталима и високим неовизантијским кубетом, у академизованој варијанти српско-византијског стила.[1394] Костурница је планирана испод капеле. Објекат представља модификовану и сведенију варијанту, виткијих кубичних форми и вишљег кубета и портала, коју је Димитрије Т. Леко, пар деценија раније извео на капели Ћеле куле у Нишу.

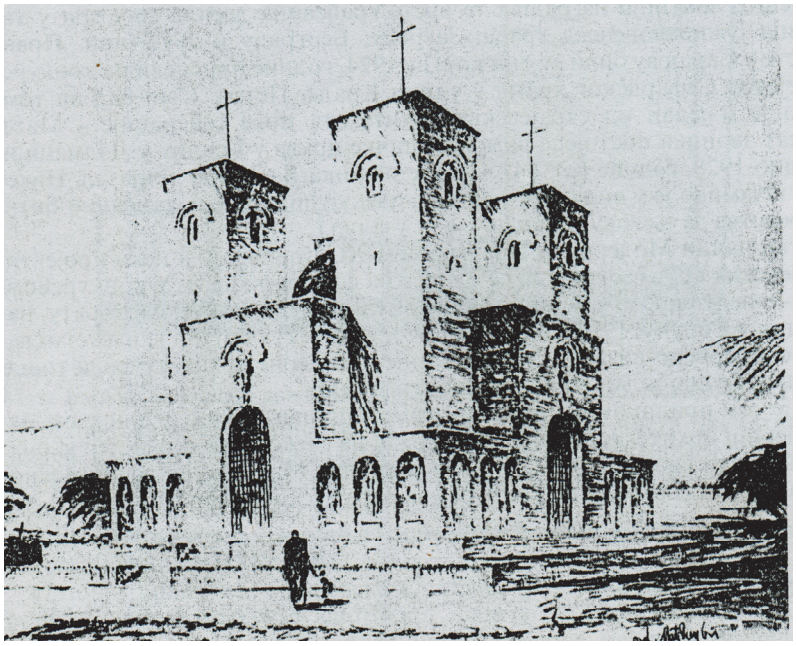

Сл. 225 Пројекат за спомен-костурницу на Зејтинлику арх. М. Бајлона
(извор: П. Милошевић Мате Бајлон архитекта (1903-1995), Београд 2007, 117)

Од пројеката приспелих на конкурс издваја се пројекат Мате Бајлона, који је изведен у комбинацији српско-византијског стила и модерне архитектуре, на основи најбоље осмишљене паладијевске традиције, а коју ће Бајлони поновити и на конкурсу за сарајевски Сефардски храм.[1395] Према пројекту костурница је монументалних димензија са наглашеним кулама на сва четири угла, и отвореним тремовима и

[1393] З. М. Јовановић, *Александар Дероко*....80; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...228-229; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*...200.
[1394] Љ. Ј. Милетић – Абрамовић, *Живот и дело архитекте Димитрија М. Лека,* рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 1998, 39-40, 98; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...229; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*...201.
[1395] П. В. Милошевић, *Мате Бајлон, архитекта (1903-1995),* Београд 2007, 117-118.

избаченим порталима на све четири стране, рађена као комбинација средњовековних тврђавских здања и цркава. Монументалним димензијама изведеним у споју романтичарског и модерног духа, Бајлони антиципира архитектуру меморијала који се пројектују од средине треће деценије.

На конкурсу је учествовао и Бранислав Којић коме је враћен елаборат, при чему је кршећи тајност конкурса члан Суда исписао Којићево име на враћеном пројекту.[1396] Којићев пројекат за Зејтинлик није познат.

Као најуспелији и најподеснији за извођење, у коме је најадекватније приказана наша највећа победа, прихваћен је пројекат архитекте Александра Васића. На пројекту је представљена спомен-капела са криптом за 7.000 хиљада посмртних остатака наших ратника са Солунског фронта. Спомен капела висине око седамнаест метара, постављена на једној масивној естради, која је уствари крипта, рађена је у стилско-уметнички модернизованом српсковизантијском стилу, [1397] са богатом декорацијом у стилу ар декоа. Планирано је да маузолеј буде изведен у најмонументалнијем материјалу; камену, мермеру и бронзи.

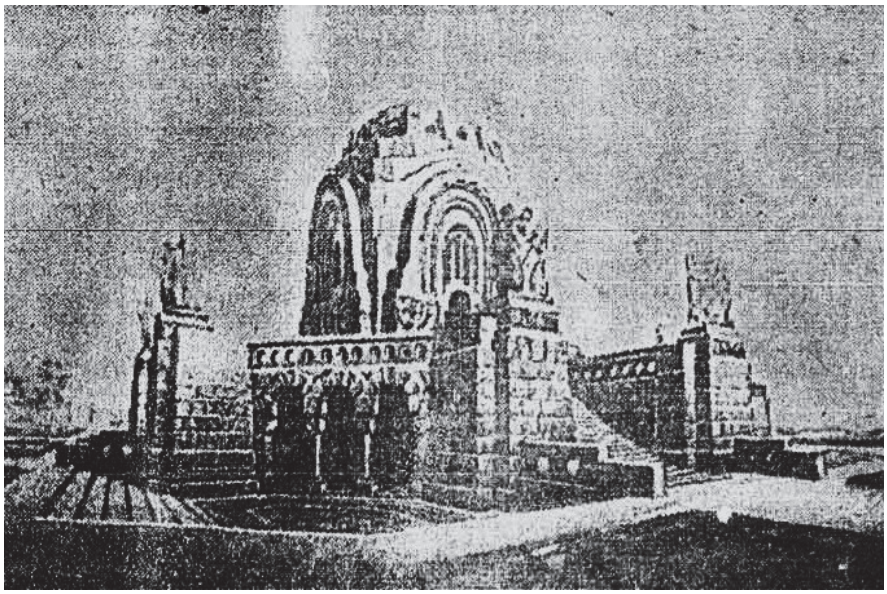

Сл. 226 Пројекат за спомен-костурницу на Зејтинлику арх. А. Васића
(извор: лист Политика 17.11.1926, 7.)

На капели се издвајају декоративно обрађене архиволте, венци и трифоре. Испусти који оивичавају степениште које води у капелу, на којима је са сваке стране постављена по једна скулптура, изведени су у рустично обрађеном камену. Посебан акценат је стављен на улаз у костурницу, који се налази у приземном делу капеле. Улаз

[1396] Б. Којић, *наведено дело,* 206.
[1397] Ј. Б, Споменик-капела у Зејтинлику код Солуна, *Политика* 17.11.1926, 7.

је наглашен аркадама, које су са обе стране оивичене монументалним испустима са скулптурама, један који оивичава монументално степениште улаза у капелу, и други који је додат са задње бочне стране, да би се добило на репрезентативности улаза. Испред аркада замишљен је један вид комеморативног платоа. Васићев пројекат изведен у комбинацији српсковизантијског стила и ар-декоа представља рапрезентативно дело меморијалног градитељства овог периода, тако да је МВ планирало да се подигну још две овакве костурнице, једна на Кајмакчалану и друга у Водену.[1398] До реализације ових костурница није дошло, а Васићева капела -маузолеј, прерађена од архитекте Николаја Краснова, завршена је десет година касније.[1399]

Радови на подизању костурнице у Зејтинлику отпочели су почетком 1928. године. Радовима су руководили Јездимир Нешковић, инжењер наше слободне зоне у Солуну, и Драгутин Маслаћ, архитекта МГ.[1400] Пројекат Александра Васића разрадио је Николај Краснов, а радови су изведени под надзором архитекте Будимира Христодула. На изради скица сарађивали су Петар Поповић, Драгутин Маслаћ, Радојка Милојевић, Даница Христић, Даница Којић, Димитрије Леко, Стеван Форјкашу.[1401]

Костурница у Зејтинлику[1402] грађена је од гранита из Џепа, а капела–маузолеј израђена је од камена, мермера и бронзе у комбинацији академизованог српсковизантијског стила са постсецесијским елементима. Изведени маузолеј је знатно упрошћенији у односу на првобитни Васићев пројекат, на шта је вероватно утицао недостатак материјалних средстава, пошто је поред подизања спомен-костурнице било неопходно уредити и војничко гробље око маузолеја.

Изведена капела је издигнута на масивном постаменту «естради» изграђеном од рустично обрађеног камена. На реализованом пројекту изостављене су; скулптуре са обе стране прилазних степеница, аркаде испред улаза у костурницу и комеморативни плато. На источној страни капеле издваја се лучна ниша рашчлањена архиволтама и венцима. Са Васићевог пројекта сачувано је плитко широко византијско кубе и лучне нише са предње и бочних страна капеле. Наглашено тежак академски слојевит израз, може се приписати интервенцији Краснова, чиме је целина изгубила спонтан

[1398] Аноним, Костурница палим ратницима у Солуну, *Политика* 21.04.1926, 8.
[1399] Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Землянченко, наведено дело, 175-177; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...229; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*...201
[1400] Аноним, Подизање костурнице у Зејтинлику, *Политика* 23.01.1928, 6.; Аноним, Гробље наших ратника у Зејтинлику, *Време* 21. 05.1929, 5.
[1401] Захтев МГ упућен МВ за исплату архитектама за израду скица за Зејтинлик. АЈ Фонд МВ 69 ф. 121.
[1402] Документација о градњи капеле на Зејтинлику в. у, АЈ Фонд МГ 62 ф. 1499, ф 1500, ф. 1501,1502, 1503, као и зб. пл. 245, 623, 624, 625, 713, 720.

романтичарски израз,[1403] а Васићева капела добила класичније решење. Краснов је урадио око 24 скице[1404] на којима је варирао решења Васићеве капеле са различитим прилазним степеницама и декоративним елементима, не мењајујући при том суштинску Васићеву замисао.[1405] Варијације су обухватиле здепастије и виткије конципиране моделе спомен-капеле, разне варијације прилаза, као и скулптура испред меморијала. Краснов је у исто време радио и на уређењу ентеријера, изради полијелеја, врата, иконама над вратима, али такође и на пројектима за улазну ограду на гробље, кућицу за чувара гробља и сл.

Сл. 227 Скица 1 спомен-капеле на Зејтинлику
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 245)

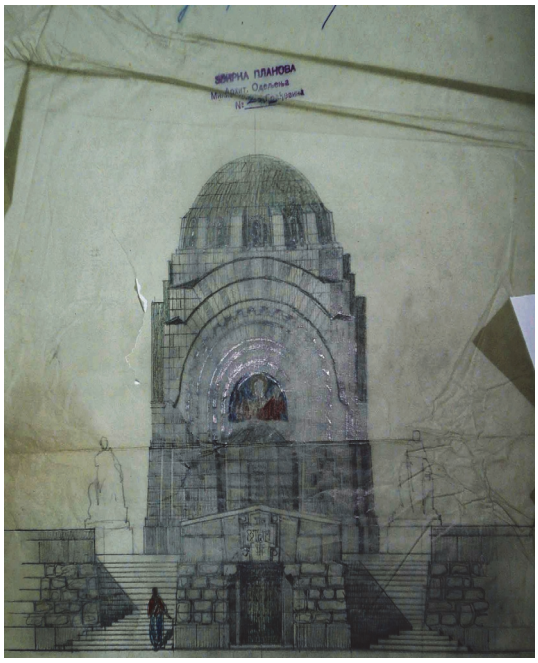

Сл. 228 Скица 2 спомен-капеле на Зејтинлику
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб. пл. 245)

На Зејтинлику поред спомен-капеле са костурницом требало је урадити пројекат за уређење војничког гробља. Израда крстова за појединачна гробна места представљала је посебан проблем, пошто су на гробљу били сахрањени не само српски војници, већ и југословенски добровољци. Режијска комисија је сматрала да треба ставити тробојке које су важиле у време када су се наши војници „жртвовали за величину отаџбине□, при чему би замена тробојке која је ношене у току целог рата, другом заставом, представљало скрнављење једне велике светиње. „Ти ратници су

[1403] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...229; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*...201.
[1404] Нису све скице сачуване.
[1405] АЈ. Фонд МГ 62, зб пл 245.

познати широм света као српски војници, а гробље је познато као српско војничко гробље. Покопани српски војници на Зејтинлику, представљају, попут застава склоњених на Опленцу, реликвије, које се не могу прилагођавати потребама времена, јер, највише жртве, намењене да служе као пример кроз столећа, не припадају садашњици, већ историји, која је вечита.“[1406] Пошто су дрвени крстови били привремено решење, за израду трајних, мермерних, ангажован је Николај Краснов, који је урадио низ типова споменика којима је требало обележити гробове. Модели варирају, од устаљених форми надгробних плоча, са забатно решеним врхом, до споменика у облику крста. На овим надгробним обележјима од посебног су значаја амблеми, којима Краснов посвећује велику пажњу. Комбинације чине шлем на палминој гранчици, крст, мач обавијен ловором са врхом на горе, мач обавијен ловором са врхом на доле. Поред ових «националних» типова споменика, код коначног обележја за Зејтинлик се осећа прилагођеност другачијим узорима.[1407] Будимир Христодуло је урадио скице на којима је копирао надгробне споменике са савезничких гробаља; енглеског, француског, италијанског. Краснов се у коначном решењу надгробног споменика одлучио за једноставан модел надгробног споменика у виду обичног крста од белог мермера, по узору на надгробне споменике на савезничким гробљима.

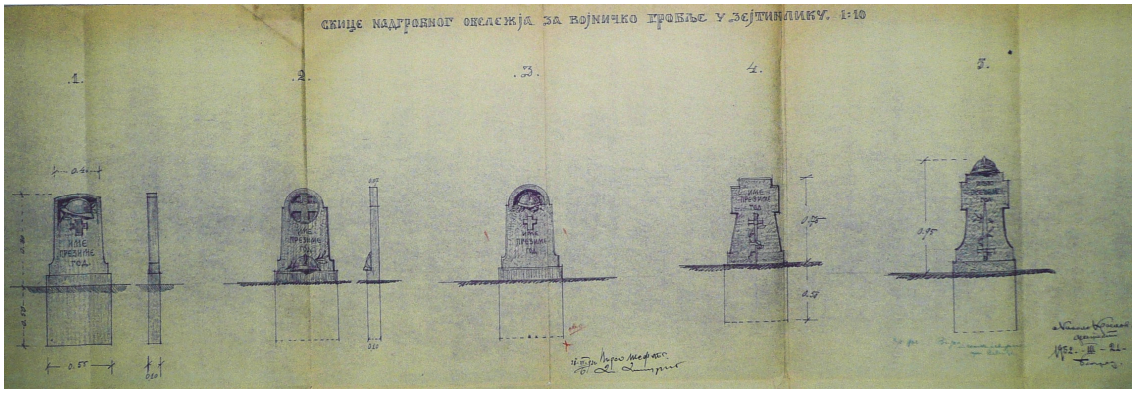

Сл. 229 Скице надгробних споменика арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1501)

Изведена надгробна обележја припадају академски конципираним надгробним обележјима у форми крста, без посебних амблема, прилагођена мултинационалним и

[1406] Режиска комисија моли, због тога, за хитну сагласност, да се на српском војничком гробљу у Зејтинлику, које је, за сада, без икаквих крстова, изнад довршених хумки поставе крстаче са српском тробојком, као што на руском, бугарском и италијанском војничком гробљу постоје крстови са руским, бугарским и италијанским тробојкама (Г. Конзул 2.1.1932.) Прослеђено Министарству правде в. у, АЈ Фонд МГ 62 ф. 1501.
[1407] АЈ Фонд МГ 62 ф. 1501.

мултиконфесионалним карактеру гробља. Тако да војничко гробље у Зејтинлику, као «југословенско» војничко гробље, није добило надгробна обележја рађена у националном стилу.

Маја 1933. године Верско одељење Министарства правде расписало је конкурс за натписе који би били постављени на одређеним местима маузолеја, а који би „глорификовали борбу и успомену на наше ратнике и уједно дали пример потомству како треба радити и умирати за Краља и Отаџбину“.[1408] Нису познати резултати конкурса, а израда натписа, чија су слова морала да буду по узору на слова из Мирослављевог јеванђеља, и мозаика-икона поверена је Николају Краснову.

Капела на Зејтинлику је, уз сагласност Патријарха СПЦ, посвећена Георгију Победоносцу. Над улазом је постављена икона Св. Ђорђа, а икона са представом архистратига Михаила постављена је изнад главне плоче, на источној фасади. За икону Св. Ђорђа узет је мотив са фреске у Дечанима, а за икону Св. Михаила са фреске у манастиру Манасији, чиме је успостављена веза са српском средњовековном традицијом и златним добом српске државности. Избор икона са представама Св. Ђорђа и Св. Михаила, светаца ратника, указују на војнички карактер капеле. Режијска комисија је израду картона за иконе на фасади споменика у Зејтинлику поручила од академског сликара Барона Мејендорфа, који је радио картоне за задужбину Краља на Опленцу. Грб на архитраву и натпис на капели је израђен по скици Николаја Краснова. На источној фасади капеле, и на архитраву, над улазним вратима, изведени су патриотски стихови Војислава Илића млађег.[1409] Сваки сегмент капеле од икона преко стихова и натписа испуњен је симболичним значењем, којим се указује на национални, патриотски, али и на хришћански карактер маузолеја. Увођењем хришћанске иконографије, традиционално хришћанско веровање транспоновано је у националну, секуларну религију, на шта експлицитно указују и стихови Војислава Илића млађег. Унутрашњост капеле је богато декорисана полијелејима, олтарима и осталим богослужбеним предметима, који су рађени по пројекту Николаја Краснова.[1410] Уношењем богослужбених предмета, маузолеј, као и жртве похрањене у његовој крипти, добиле су сакралну ауру.

[1408] Аноним, Маузолеј са костурницом у Зејтинлику код Солуна, *Време* 31.05.1933, 4.
[1409] Наредба Љуб Поповића в. у, АЈ Фонд МГ 62 ф. 1501.
[1410] Документација у Музеју науке и технике и АЈ Фонд МГ ф. 1499 и зб. планова 246.

Сл. 230 Скица иконе Св. Ђорђа на Зејтинлику
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ. Ф. МГ 62, ф. 1499)

Сл 231 Скица иконе Св. арханђела Михаила на Зејтинлику
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ. Ф. МГ 62, ф. 1499)

Године 1935. наша држава је одлучила да уреди руско војно гробље на Зејтинлику,[1411] у знак захвалности за помоћ Русије српској војсци у Првом светском рату. Пројекат за уређење руског војничког гробља, као и крстова, по узору на наше, израдио је такође Николај Краснов.[1412]

Сл. 232 Спомен-капела на Зејтинлику рад арх. А. Васића и Н. Краснова
(извор: фотографија из фонда професора Александра Кадијевића)

[1411] АЈ Фонд МГ 62 ф. бр. 1501.
[1412] АЈ Фонд МГ 62 ф. бр. 1502.

Спомен-капела са костурницом на Зејтинлику је освећена 11. новембра 1936. године. На свечаности су учествовали архиепископ Тихон, епископ Емилијан, надбискуп Родић, рабин Алкалај из Скопља, представници УРОиР, министар социјалне политике Драгиша Цветковић, представник југословенске војске и морнарице генерал Марић, представници свих националности и вера и др.[1413] У спомен-костурници на Зејтинлику је израђено око 8.000 регала у које су смештени посмртни остаци ратника, сакупљених са целе територије солунског фронта, док су се око капеле налазе гробови 1.440 југословенских ратника. Изнад сваког гроба постављен је мермерни крст са натписом,[1414] а на гробљу је 1939. године подигнут велики крст.[1415]

Конкурс за израду маузолеја на острву Видо, расписало је Министарство војно, средином 1916. године. На изради скице за маузолеј радило је шест архитеката Ђура Бајаловић, Драгутин Маслаћ, Бранко Таназевић, Момир Коруновић, Иван Добросављевић и Милорад Милутиновић.[1416] У конкурсу је тражено да споменик буде оригиналнији и слободније идејне основе, пошто је посвећен многобројним жртвама и херојима. О конкурсним радовима из 1916. године, сазнаје се из њихових описа објављених у *Српским новинама* 1916. године. [1417]

На конкурсу је победила скица Драгутина Маслаћа.[1418] Маслаћевим пројектом је предвиђено да маузолеј буде сграђен на узвишеном месту, на највишој коти острва, поред обале мора, одакле би се могао видети, и чиме би одавао монументалан

[1413]Аноним, Освећење спомен-капеле са костурницом у Зејтинлику, *Политика* 25.10.1936, 5.; Аноним, Освећење спомен костурнице у Зејтинлику код Солуна, *Политика* 05.11.1936, 6.; Др. М, Програм свечаности приликом освећења маузолеја у Зејтинлику, *Политика* 09.11.1936, 14.; Д. М, Данас ће се у Зејтинлику осветити костурница на гробљу наших изгинулих и умрлих војника, *Политика* 11.11.1936, 6.; Аноним, Данас ће се на југословенском војничком гробљу у Зејтинлику бити освећена нова Спомен–капела, *Време* 11.11.1936, 4.; Аноним, Са освећења спомен-капеле на Зејтинлику, *Политика* 13.11.1936, 6.

[1414]Аноним, Освећење спомен-капеле са костурницом у Зејтинлику, *Политика* 25.10.1936, 5.; Аноним, Освећење спомен костурнице у Зејтинлику код Солуна, *Политика* 05.11.1936, 6.; Д. М, Програм свечаности приликом освећења маузолеја у Зејтинлику, *Политика* 09.11.1936, 14.; Д. М, Данас ће се у Зејтинлику осветити костурница на гробљу наших изгинулих и умрлих војника, *Политика* 11.11.1936, 6.; Аноним, Данас ће се на југословенском војничком гробљу у Зејтинлику бити освећена нова Спомен – капела, *Време* 11.11.1936, 4.; Аноним, Са освећења спомен-капеле на Зејтинлику, *Политика* 13.11.1936, 6.

[1415] На крсту су исписани стихови: в. И. Млађег. М. Мијатовић, Зејтинлик гробље солунских јунака, брег славе и величине, *Политика* 09.07.1939, 21.

[1416] Чланови комисије су били генерал Милош Вокановић, генералштабни пуковник Душан Пантелић, професор историје Мате Станојловић, начелник МГ Михајло Кнежевић, Влада Митровић, проф. Универзитета Милан Капетановић, и др. в. у Аноним, За споменик на острву Виду. Преглед изложених скица српских архитеката, *Српске новине* бр. 59, Крф 23.8.1916, 3.; Аноним, Споменик на острву Виду – преглед изложених скица српских архитеката, *Српски гласник,* Солун 11. септембар 1916 (бр. 241), 1-2.

[1417] Аноним, За споменик на острву Виду. Преглед изложених скица српских архитеката, *Српске новине* бр. 59, Крф 23.8.1916, 3.

[1418] В., На костима мученика, *Српске новине* бр. 29, Крф 9. марта 1917, 2-3;

утисак.[1419] Према пројекту, изнад костурнице се уздиже капела, основе грчког крста, пројектована у српсковизантијском стилу. Капела је наткривена осмоугаоним кубетом на чијем врху је постављена фигура орла са сломљеним крилом, висине четири и по метра. На северној страни је монументални степенишни прилаз, који на истоку води до уске колонаде, док се на западу пружа широка платформа и свечани улаз у капелу. На простору око капеле пружа се гробље ограђено каменом оградом. Платформа споменика својом масивношћу и рустичном конструкцијом, од грубог, тешког камена, уклапа се у природу кршевитог терена. Висина маузолеја, од постоља до врха, је двадесетчетири метра.

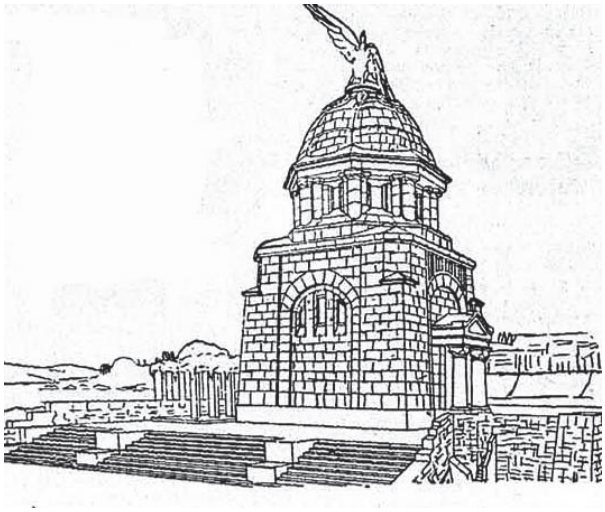

Сл. 233 Скица спомен-капеле на Виду арг. Д. Маслаћа
(извор: лист Политика 17.08.1928, 6)

На врху калоте налази се постоље са сидрима која симболично изражавају наду, и упечатљива фигура двоглавог орла. Орао је замишљен у тренутку спуштања: једно му је крило рањено и спуштено, а друго високо уздигнуто. „*У покрету главе и целог тела орловог изражен је и крик од бола и одлучност за даљу борбу. У овом покрету, изразу и у снази рањеног орла лежи сва жалост и сав понос толиких сахрањених безимених мученика и хероја*”.[1420] У унутрашњост капеле, у угловима, су планирана четири саркофага, која имају функцију постоља за свећњаке и жртвеник, са вечитом ватром и иконом Исуса Христа, док иконостас ни други црквени мобилијар нису планирани, да маузолеј не би добио улогу цркве. За потребе богослужења,

[1419]Аноним, Маузолеј на острву Виду, *Политика* 17.08.1928, 6.; о пројекту Драгутина Маслаћа в. у, Аноним, За споменик на острву Виду. Преглед изложених скица српских архитеката, *Српске новине* бр. 59, Крф 23.8.1916, 3.; М. Јанакова Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Београд 2006, 33-38.
[1420] Аноним, За споменик на острву Виду...3.; М. Јанакова Грујић, *наведено дело,*34.

пројектована је у потпорном зиду испод највише терасе, мала капела.[1421] Сликани програм су требале да чине фреске Христово Распеће и Васкрсење, као и призори повлачења наше војске, до њеног доласка на Крф".

Фунерална функција истакнута је другостепеном пластиком испод завршног венца, у виду ловорика окренутих наниже, и улазним делом, на којем је кровна конструкција, са тимпаноном и крстом, надвишена узиданом слепом аркадом, па цела композиција подсећа на тип средњевековне српско-византијске гробнице са саркофагом и аркосолијумом.[1422] До реализације Маслаћевог пројекта није дошло.

Због националног значаја „Острва смрти" и неадекватне уређености[1423] Министарски Савет Краљевине СХС, по предлогу Министра војске, 1925. године донео је одлуку, да се распише нови конкурс за маузолеј на острву Видо. Исте године започета је интезивна акција за добијање земљишта од Грчке владе. Грчка влада је одбила да уступи острво Видо, и дозволила је само да се подигне једна комеморативна плакета, под условом да слично право буде признато и Грчкој, која би сличан споменик подигла својим војницима палим код Пирота.[1424]

Конкурс расписан 1925. године није успео, а од конкурсних радова позната је Дерокова скица,[1425] на којој је маузолеј представљен у виду кружно конципираног утврђења са две куле, по узору на средњовековна тврђавска утврђења, и три крста у главној оси наспрам улаза. Три крста симболично представљају Голготу и страдање, у овом случају српске војске, чиме је Дероко објединио сакралну и меморијалну функцију здања. И поред Дероковог експериментисања са елементима симетрије и асиметрије у својим делима, на скици за споменик на Виду из 1925. године, он се

[1421] Аноним, За споменик на острву Виду...3.; М. Јанакова Грујић, *наведено дело,*34.
[1422] М. Јанакова Грујић, *наведено дело,* 37.
[1423] Гробље на острву Виду било је у изузетно лошем стању о чему су у својим путописима објављеним у листу Време средином двадесетих писали Станислав Винавер и Милош Црњански. а за његово лоше стање окривљиван је и Никола Пашић, пошто су споменике порушили волови његовог пашенова Вељаниса. Вељаниса је српска војска поставила као чувара гробља да би га спасила од служења војне обавезе. Вељанис је после рата дошао у Београд како га Грчка не би позвала у војску. О стању гробља на Виду в. у, Аноним, Крфска гробља, *Политика* 29.11.1921, З.С. Винавер, Видов дан на Виду, *Време* 05.07.1926, 5.; М. Црњански, Хаџилук на Крф, до Плаве Гробнице, *Време* 29.07.1925, 5.; М. Црњански, Крф, Плава гробница наше војске, *Време* 18.08.1925, 1.; М. Црњански, Видо, острво смрти, Време 20.08.1925, 3.?; М. Црњанског, Наша гробља на Крфу, *Време* 30.08.1925, 1.; М. Црњански, По Крфу до Јонског Мора, *Време* 02.09.1925, 3.; М. Црњански, Гробља Србије на Крфу, *Време* 29.09.1925, 1.;
[1424] Аноним, Грчка гробља код нас, *Политика* 16.11.1924, 7.; Аноним, Грци одбијају да уступе Видо за наше гробове, *Време* 31.12.1925, АЈ Фонд МВ бр. 69 ф. 121
[1425] Пројекат публикован у З. М. Јовановић, *Александар Дероко*...79; Сачувано је неколико варијанти, у којима Дероко варира мотив елиптично или квадратно конципираног утврђења са кулама, или доминантним крстовима у средишту, в. у. А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*,..202.

приклонио апстрактној форми кружног каменог зида са двема симетрично распоређеним кулама и композицијом експресивних крстова унутар меморијала.[1426]

Спор са Грчком владом око земљишта за маузолеј се наставио, и наредне године дошао је и до страница *Тајмса*, где је истакнуто да Краљевина СХС није тражила од Грчке да јој уступи цело острво, већ само део терена, на коме би сахранила 18.000 посмртних остатака својих војника, помрлих на Крфу и Виду за време рата.[1427] Исте године Грчка влада је пристала да уступи земљиште, које по свом положају није одговарало захтевима наше државе.[1428] Са променом режима у Грчкој наша Влада је поново упутила захтев Грчкој држави,[1429] да јој се за подизање маузолеја уступи гребен изнад гробља, јер по своме положају доминира отвореном мору.[1430] Међутим, честе промене влада и кризе режима условиле су да земљиште за костурницу није одређено ни наредних година, иако је МВ одредило кредит за подизање маузолеја на Виду и Зејтинлику.[1431] Питање уређења српског војничког гробља на Виду поново је покренуто 1938. године, када је Министарство правде расписало нови конкурс за осам архитеката.

На конкурс су позвани архитекти Милутин Борисављевић, Александар Дероко, Војин Ђокић, Александар Ђорђевић, Милан Злоковић, Милан Минић, Јован Ранковић, Гојко Тодић, и др,[1432] при томе је посебно истакнуто да би за израду пројекта требало ангажовати и Ивана Мештровића.[1433] Комисију су чинили начелник Министарства правде Љубомир Поповић; Сократ Петровић, арх. проф. Светозар Јовановић, арх.

[1426] М. Ђурђевић, А. Кадијевић, *наведено дело,* 9.
[1427] Аноним, Наше гробље на Виду, *Време* 16. 01. 1926, 5.
[1428] Обала острва је окомита и доста ниска према целој конфигурацији острва. Цела костурница која је предвиђена да се изгради у темељима капеле морала је у том случају бити укопана у стени, што је било тешко и скупо. МГ и МВ тражили су да се уступи земљиште од 12.000 метара квадратних изнад постојећег гробља, због боље конфигурације и везе са Крфом. Грчка влада је одбила са уступи тражено земљиште јер ту планрано да се подигне метеролошка станица и станица за бежичну телеграфију. в. у, АЈ Фонд МВ 69 ф. 121 јед. бр. 175.; Аноним, Грчка влада уступила је на Виду део земљишта за подизање споменика нашим помрлим ратницима, Време 23. 01. 1926, 1.; Аноним, Маузолеји на Виду и у Солуну, *Време* 08. 03. 1926, 1.; Аноним, Споменик на острву Виду, *Српска стража,* бр.2, Београд 27. јануара 1926, 1-2.; Аноним, Маузолеј на острву Виду, *Политика* 17.08.1928, 6.
[1429] АЈ Фонд МВ 69 ф. 121 јед. бр. 175.
[1430] Била су две могућности за прилаз, прва, од малог већ постојећег пристаништа казненог завода па уз падину. што је незгодно за равнање. Друга варијанта је била да се постојећи природан залив, који се налази испода садашњег гробља, обради за пристаниште, за који би се израдио засебан пут за споменик. Планиран је и трећи прилаз, ако би био проблем уступање земљишта, 100 метара северо-источно од гробља из природног залива. в. у, АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505.
[1431] Аноним, Маузолеј на острву Виду, *Политика* 17.08.1928, 6.; АЈ Фонд МВ 69 ф. 121 јед. бр. 175.
[1432] АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505. 20.4.1938. Војину Симоновићу МП.
[1433] АЈ Фонд МВ 69 ф. 121

Момир Коруновић, арх. Милица Крстић, виши саветници МГ.[1434] На расписани конкурс рад једино није предао архитекта Александар Ђорђевић.

Конкурсни радови су познати само по критичким описима комисије. Александар Дероко је дао три алтернативна решења од којих је прво, које предвиђа издужену крипту, терасасто покривену и већим делом укопану у земљу, убедљиво и прихватљиво, по простој концепцији и архитектонски дискретној обради. Крипту је добро прилагодио теренској ситуацији, али само ако је укопана, тако да би се видела само предња платна зида. Друге две варијанте су сличне, и на њима је предвиђено приступно двориште опасано високим зидовима фланкираним кулама, једно елипсасто, а друго правоугаоно са костурницама у дну према улазу и са стране. У двориштима одвојеним од света високим зидовима владао би свечани мир, који би утицао на посетиоце и одговарао општем утиску на острву Видо. Међутим решења нису одговарала првенствено због програма и прилаза, иако дају извесна проживљавања велике трагедије. Војислав Ђокић дао је сложено и добро обрађено решење, али које по општој концепцији није одговарало. Гојко Тодић, је дао пројекат у виду слободне грађевине, подесне за равницу, коју је створио јаким усецањем падине, док је Милутин Борисављевић приложио десет варијанти, архитектонски успелих, али не прилагођених терену. Најефектније је његово решење, где је костурница завршена са косим крилима, скопчаним једним класично схваћеним храмом као поентом. Милан Минић је дао једноставну замисао прилагођену терену, али је погрешно предвидео отворену колонаду, која је због месних прилика неприхватљива. Милан Злоковић је пројектовао један равно завршен зид са дубоким и лучно пресведеним нишама у којима би били смештени отворени олтар и општа гробница. За решење је истакнуто да је просте и јасне концепције. Пројекат великог крста ослабљен је лучном архитектуром зида, а регали у отвореном простору су неприхватљиви. Јован Ранковић је приложио скицу издужене крипте, у виду моћног зида завршеног благим косинама, чији је ефекат ослабљен ситном обрадом у детаљима доњег дела. Мотиви неправилне зидне масе на крајевима, са замишљеним амблемима, не би били прихватљиви. По мишљењу комисије највише је одговарала костурница по пројекту Александра. Дерока. [1435]

И поред бројних конкурсних решења, мање или више успешних, за израду пројекта костурнице на Виду, исте године, ипак је ангажован, Николај Краснов,

[1434] АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505. Утакмица за израду идејне скице за спомен костурнице на острву Виду, од 20. априла 1938. године.
[1435] АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505. Записник О прегледу и оцени идејних скица за Спомен-костурницу на острву Виду, од 5. маја 1938. године. Скице нису сачуване.

архитекта МГ, који је у сарадњи са Иванићем, израдио неколико пројеката. На два пројекта, Краснов варира аркадне тремове са црквених грађевина. На угловима маузолеја су постављење ниске квадратне куле, док централним делом, доминира споменик у форми куле-обелиска са крстом на врху и наглашеним порталом. Објекат је пројектован у српсковизантијском стилу по узору на сакралну и световну српску средњовековну архитектуру. Пројекти нису обележени као спомен-костурница на острву Виду,[1436] па се могу повезати са пројектима које је Краснов радио за спомен-костурницу на Скадру, али се на основу коначног решења за костурницу на острво Видо уочавају истоветни елементи, попут наглашено издужене правоугаоне конструкције објекта, квадратних кула на угловима (изведене у сведенијој варијанти на реализованој костурници на Виду), доминантног портала. Пројектом гробља у Скадру, као и појединим пројектима споменика и капела које је Краснов потписао за Скадар може се претпоставити да је остављен квадратни простор за спомен-обележје, са могућношћу да подземни део буде правоугаоне основе,[1437] тако да су и пројекти капела, односно споменика, које је Краснов радио за Скадар малих диментија[1438] Несумљиво је да су из ових пројеката, било да су они рађени за Видо или Скадар, варијације одређених елемената преимењене на изведеној спомен-костурници на острву Видо. Као што наводи Александар Игњатовић, у рудиментарним, примитивистичким облицима од камена и здепастим аркадама спомен-костурнице претстављен је својеврсан знак «вирилног и виталног југословенства.»[1439]

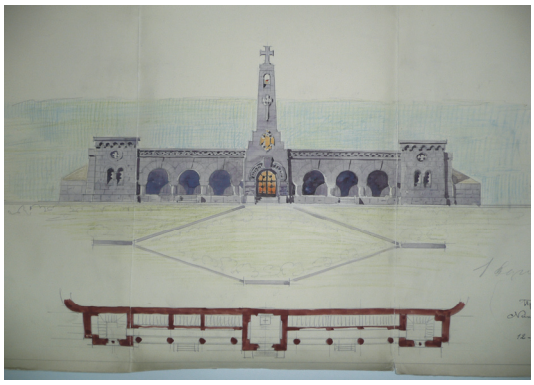

Сл. 234 Скице 1 костурнице на Виду (Скадар ?)
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505)

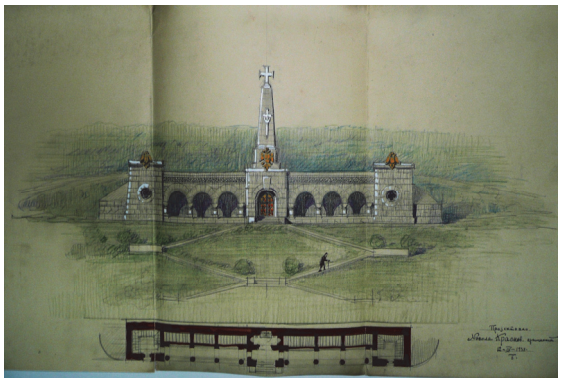

Сл. 235 Скице 2 костурнице на Виду (Скадар ?)
арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505)

[1436] Према професору Александру Игњатовићу, пројекти припадају спомен-костурници у Скадру. в. у, A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*....385.
[1437] Планови гробља у АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505.
[1438] Краснов је за Скадар урадио спомен-капелу и спомен-обележје. в. у, АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505.
[1439] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*....385.

Решењем Министарског Савета од 26. јула 1938. године, одобрено је подизање костурнице на острву Виду. Изградња споменика реализована је од 1938 до 1939. године,[1440] на иницијативу Краљевске владе, нарочито председника Министарског савета и Министра иностраних послова Милана Стојадиновића, док је надзор над градњом обављао Будимир Христодуло.

Маузолеј на острву Видо изведен је од рустично обрађеног ломљеног камена са малтером, у виду издужене правоугаоне структуре укопане у стену.[1441] У доњој зони маузолеј је изведен у крупном камену, док су фасадне површине рађене у ситним каменим плочицама, чиме је објекат прилагођен медитеранском поднебљу. Изнад монументалног лучног централног улаза постављен је амблем двоглавог белог орла, изведен у бронзи. Над централним издигнутим делом објекта изведен је крст, а са бочних страна камени испусти (скраћене куле). Скулптуре које су требале да буду изведене на постаментима, уз сам улаз грађевине, изостављене су. Једноставних линија, без претеране употребе декоративних елемената, постигнут је ефекат монументалности и узвишености.

Сл. 236 Скица 1 за маузолеј на острву Видо арх. Н. Краснова
(извор: АЈ Фонд МГ 62, зб,пл. 775)

[1440] О изведеној спомен-костурници на Виду в.: А. Кадијевић, Прилог проучавања дела арх. Николаја Краснова у Југославији (1922-1939), *Саопштења* РЗЗЗСК XXVI, Београд 1994,190-192; A. Kadijević, *ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ: ΕΛΛΑΔΑ ΤΑ ΜΑΥΣΩΛΕΙΑ ΣΤΟ ΖΕJΤΙΝLIK ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΙΔΟ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ* 9, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΙ 2003, 173-176.

[1441] О костурници на острву Виду в. у, Калинин, А. Кадиевич, М. Землянченко, *неведено дело,* 177-179;А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила*...315-317; А. Кадијевић, *О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду*...202-204.

Ексхумација 1578 ратника са острва Вида извршена је 1938. године, а изградња костурнице почела је у октобру исте године. Гробља на Крфу, Говицу, Сан Матијасу и Лазарету, ексхумирана су пред завршетак капеле.[1442]

Сл. 237 Спомен-костурница на острву Видо, арх. Н. Краснов
(извор: АЈ Фонд МГ 62, ф. 1505)

Одобреном предрачуну за подизање спомен-костурнице на острву Виду предвиђена је израда две уметничке статуе од бронзе које представљају наше војнике на стражи. За израду макета статуе расписан је 1939. године ужи конкурс, на који су позвани академски вајари. Комисију су чинили Љубисав Поповић, шеф Отсека за ратничка гробља, Момир Коруновић, Николај Краснов, Министар просвете, Винко Витезица, и Министар војске и морнарице, Јосип Ухлик.[1443] Оцењивачки суд састао се 14. јуна 1939. године на челу са председником Бранком Поповићем, инспектором МП и секретаром Миодрагом Настасовићем, архитектом МГ. На конкурсу за скулптуре стражара испред костурнице учествовало је петнаест вајара. Прву награду узео је Гига Антунац из Загреба, другу Дејан Богдановић из Београда, трећу Франо Динчић из Београда.[1444] Израда скулптура је поверена првонагрђеном Грги Антунцу. [1445] Статуе стражара на крају нису постављене.

[1442] Аноним, Припреме за подизање споменика на Виду, *Политика* 18.09.1938, 9.; Аноним, Подизање костурнице на острву Виду, *Време* 17.09.1938, 5.
[1443] АЈ Фонд МГ 62 ф. 1505. Утакмица за израду идејних скица за представу два војника за спомен-костурницу на острву Виду 9. марта 1939. године.
[1444] Аноним, Споменик Стражара пред костурницом на Виду, *Политика* 16.07.1939, 21.

VIII Спомен-школе костурнице и давање меморијалног карактера објектима других намена између два светска рата

У међуратном периоду поред цркава, велики број објеката различите намене, добијао је меморијални карактер, најчешће посвећивањем краљу Петру и краљу Александру. Обично се радило о школама, болницама, мостовима, домовима културе и соколским домовима, који се у формалном и функционалном погледу нису разликовали од осталих објеката ове намене. У овом периоду долази и до преименовања објеката, тако је Францов и Франц Јозефов канал, који је после рата припао нашој држави, добио назив канал краља Петра и краља Александра.[1446] Највећи број објеката који је у називу добио посвету «спомен», а самим тим и меморијални карактер, подигнут је након 1930. године. Међу објектима овог типа подигнутим до Другог светског рата издвајају се; Мост краља Александра у Ужицу, Народни дом краља Александра у Суботици, Дом културе краља Петра у Кратову, Дом Краља Александра I и Мост Престолонаследника Петра у Босанској Крупи, Дом краља Петра на Јахорини, а потом и споменик краљу Александру, Соколски дом краља Александра у Госпићу, Болница краља Александра у Демир Капији, Светионик краља Александра у Сплиту, Дечији дом краља Александра у Скопљу, Мост краља Александра у Београду, Народни дом краља Александра у Земуну, Касарна краља Александра у Сенти, Студенски дом краља Петра у Скопљу, Дом краља Александра у Великом Бечкереку, Дом културе краља Ујединитеља на Булбудеру у Београду, Дом културе краља Петра у Бањој Луци, Мост краља Петра II у Тетову, Народни инвалидски дом у Крушевцу посвећен Витешком краљу Александру Уједнитељу. У неким случајевима су објекти посвећивани и другим личностима значајним за националну историју попут; Дома жртава за ослобођење на Палама, Карађорђевог дома у Рачи Крагујевачкој, болнице Друштва женских лекара на Дедињу, подигнуте у спомен Елси Инглис, или Спомен дома Гаврила Принципа у Босанском Грахову. Спомен домови, попут ђачког дома – интерната у Тузли, посвећеног краљу Петру, требало је да служе васпитавању ученика у духу идеја блаженопочившег краља.[1447] Из наведених разлога је подизање ових културно-просветних установа, народних универзитета и соколских домова било

[1445] АЈ Фонд МГ ф. 1505, Записник рада Оцењивачког суда за оцену идејних скица-гипсаних модела за представу два војника за спомен-костурницу на острву Виду, од 15. јуна 1939. године.
[1446] Аноним, Петров и Александров канал, *Политика* 2.03.1925, 3.
[1447] Аноним, Акција за подизање споменика Краљу Петру у Тузли, *Политика* 19.01.1933, 4.

од посебног значаја у овом периоду, тако да су и посвете одговарале њиховом циљу. Карађорђев Дом у Рачи Крагујевачкој планирано је да буде подигнут целокупним учешћем уједињеног народа. Зграду је у српсковизантијском стилу са четири куле, по угледу на старе дворце, пројектовао Драгиша Брашован. Дом је требао да има пољопривредну, домаћинску и занатску школу, библиотеку са читаоницом и просторије за соколско друштво. Истакнуто је да у овом здању „хоћемо да продужимо просветно и културно оно што је Вожд мачем отпочео“.[1448] Зграда је изведена око 1934. године, уз подршку песника Драгољуба Филиповића, у академском стилу, али су задржане четири куле и лучни отвори у приземљу.

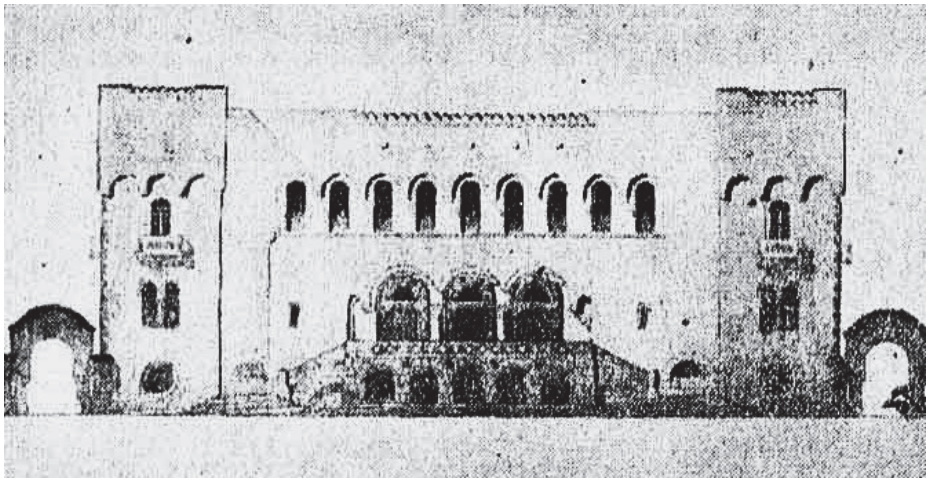

Сл. 238 Скица Карађорђевог дома арх. Д. Брашована
(извор: лист Политика 24.05.1927, 8. и Рашка I)

Народни Соколски дом у Ужицу,[1449] подигнут у спомен и славу изгинулих и помрлих бораца из округа ужичког 1912-1918, чија је акција за подизање покренута 1922. године, за разлику од осталих објеката овог типа, по пројекту је имао и један мали олтар на коме се поред крста, јеванђеља, иконе, и кадионице налазила Златна књига са пописаним именима и презименима изгинулих ратника из округа, и књига са фотографијама и биографијама истих. Планирано је да се у дому сваке године одржава помен у славу погинулих ратника. [1450] Градња Спомен – дома у Обреновцу, посвећеног такође палим ратницима, започета је 1928. године[1451] по пројекту Момира

[1448] Аноним, Карађорђев Дом, *Политика* 24.05.1927, 8.
[1449] М. Јанакова, Соколски дом у Ужицу–историја и архитектура, *Новопазарски зборник* 27, Нови Пазар 2003, 213-221:
[1450] Аноним, Један споменик – Соколски дом у Ужицу, *Политика* 01.03.1922, 3.
[1451] Аноним, Спомен – дом у Обреновцу, *Политика* 13.07.1928, 7.

Коруновића.[1452] До средине 1931. године дом је био скоро завршен. Објекат је имао просторије за национална и хумана удружења Обреновца, и у функционалном и стилском погледу се није разликовао од других објеката културно-просветне намене.

Болница Друштва женских лекара на Дедињу, подигнута је 1929. године у спомен Елси Инглис. „Меморијал др Елси Инглис", по пројекту архитекте Димитрија Јуришића. Поред болничких соба, породилишта и осталих просторија намењених овом типу објекта, у свечаној аули је постављен натпис златним словима „Болница се подиже благодарећи заједничком раду британских и српских жена, лондонском и единбуршком фонду и Ђорђу Вајферту"[1453]

Поред Дома жртава на Палама, Соколског дома у Ужицу, болнице меморијала Елси Инглис на Дедињу, Соколског дома краља Петра у Шиду и Карађорђевог дома у Рачи Крагујевачкој, већина спомен-објекта је подигнута након 1930. године. Соколски домови, домови културе, мостови и други објекти, који су добили меморијални карактер, имали су посебан идеолошки значај подсећања на утемељитеље Краљевине, што је остваривано и подизањем споменика краљу Александру или краљу Петру готово у сваком месту широм Краљевине. Посебан вид, али и редак тип меморијалних спомен-објеката развијен у периоду до треће деценије, биле су спомен–школе са костурницама. Ови објекти су се у функционалном погледу разликовали од осталих спомен објеката, по посебно пројектованом простору за костурницу, и капели. Позната су два објекта овог типа подигнута у овом периоду; Гимназија са капелом костурницом у Сурдулици и спомен школа са костурницом у Говедарнику. УРОиР је имало намеру да се у оквиру Соколског дома у Шапцу формира костурница. Формирањем школа са костурницама, код младих људи требало је да се развије патриотски и национални осећај. Посебна васпитна и идеолошка порука, преношена је непосредном близином посмртних остатака жртава рата, као и посредним одавањем почасти, као што је истакнуто приликом освећења костурнице у Сурдулици, да она треба „да буде помен мртвима, а наук живима како се умире за отаџбину." Из истих идеолошко васпитних разлога често су у школским двориштима подизани споменици са уписаним именима погинулих ратника, или су уз школска дворишта, подизане капеле костурнице, као што је био случај у Мачванском Прњавору.

[1452] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*...74-75.
[1453] Аноним, Најлепши споменик подигнут нашој великој пријатељици др. Елси Инглс, *Политика* 28.09.1929, 4.; О болници Елси Инглис в. у, С. Тошева, *Србија и Британија*...83-84.

Други пример овог типа спомен-објеката је спомен-школа костурница на Говедарнику подигнута на 28 километара од села Кочане, у спомен јунака палих на Говедарнику, Пресеци, Осогову и Ретким Буковима. Одлука да се подигне капела костурница и до ње основна школа, донета је 1928. године.[1454] Грађани среза кочанског започели су активнију акцију за подизање костурнице на тромеђи Говедарника, Црног Камена и Калиманског Поља, 1933. године, када је за председника Одбора изабран Живојин Лазић, министар унутрашњих послова. Костурницу и спомен-школу осветио је епископ Симеон, 26. септембра 1937. године.[1455] Капела костурница и школа су подигнути под истим кровом, где се налази и стан за управитеља школе. Спомен-костурница, у којој је сахрањено преко хиљаду српских ратника, смештена је у левом крилу школске зграде, у подрумској просторији, док је изнад ње подигнута капела. Школа је изведена у виду обичних народних сеоских школских објеката, са четвороводним кровом, без посебних декоративних елемената, и спољних обележја, која би указивала да је у оквиру овог објекта спомен капела. Може се претпоставити да је на одлуку да се у оквиру школе формира костурница утицао и недостатак материјалних средстава, тако да је подизањем неопходног школског објекта решен и проблем смештаја посмртних остатака изгинулих ратника.

Међу спомен-школама подигнутим у овом периоду издваја се спомен-школа посвећена Првом српском устанку, подигнута у Орашцу, на месту где је 1804. године, на Сретење одржан састанак народних вођа. Одбор за подизање спомен-школе је формиран 1904, да би после рата 1922. године био реорганизован.[1456] Градња школе је отпочела 1927. године, по пројекту архитекте Петра Гачића. Предузимачким радовима руководио је Д. Аировић из Аранђеловца и један италијан који је остао у нашој земљи од заробљеништва. Радови су завршени 1931. године. Школа има четири учионице, једну читаоницу и једну дворану, која је намењена за музеј Вожда Карађорђа, чиме је истакнут њен меморијални карактер.[1457]

Школа је зидана од гранитних блокова у националном стилу, са полуотвореним тремовима са бочних страна. На грађевини се издваја централни ризалит надвишен кулом са трифорама и лучно засведени прозори. Школа је подигнута на благом

[1454] Група аутора, *Чувари баштине...*165.
[1455] Аноним, Акција за подизање костурнице на Говедарнику, *Време* 05.11.1933, 10.; Аноним, Освећење костурнице на Говедарнику, *Политика* 23.09.1937, 13.; Аноним, Освећење костурнице на Говедарнику, *Политика* 28.09.1937, 7.
[1456] О школи у Орашцу в. у, Т. Верољуб, Оснивање основне школе у Орашцу, *Лесковачки зборник* XL, Лесковац 2000, 209-218,
[1457] С. Ф., Њ. В. Краљ о значају Шумадије, *Политика* 16.02.1933, 1-2.

узвишењу што објекту даје посебно свечан карактер, док је простор око објекта претворен у спомен-парк, допуњен спомеником Карађорђа и нешто даље споменицима борцим Првог и Другог светског рата. Спомен-школа припада споменичком комплексу који чини, црква из 1870, стан за учитеља из 1871, парохијски дом из 1933, и централни део Маријева јаруга, где је 1954. године подигнута спомен-чесма.[1458]

Сл. 239 Спомен-школа у Орашцу, арх П. Гачић
(извор: лична колекција)

У овом периоду формирају се паркови и тргови посвећени краљу Петру и краљу Александру, попут парка краља Александра у Дрвару[1459] и трга краља Петра у Сарајеву.[1460]

Око манастира у јужној Србији, по узору на спомен-шуме које су Јевреји у Палестини посветили краљу Петру и краљу Александру, подижу се шуме, воћњаци и виногради у спомен Витешког Краља Александра I.[1461] Године 1940 освећен је гај код Лаудановог шанца, подигнут у спомен краља Петра II.

[1458] М. Соколовић, Маријева јаруга у Орашцу, *Саопштења* XV, Београд 1983, 352;
[1459] Аноним, Парк Витешког Краља Ујединитеља, *Политика* 18.07.1936, 12.
[1460] Аноним, Код православне цркве у Сарајеву урадиће се велики трг Краља Петра, *Време* 28.12.1937, 9.
[1461] Аноним, Око манастира у Јужној Србији подижу се шуме, воћњаци и виногради у спомен Витешког Краља Александра I, *Време* 16.04.1935, 3.

IX Споменици фигуралног типа подигнути између два светска рата

Поред архитектонског типа спомен-обележја најчешће подизаних над костурницама, у овом периоду је започето, или подигнуто више споменика скулптуралног типа. Овај вид меморисања, широко распрострањен у Европи, представља доминантну струју у међуратном периоду и на подручју Србије и Краљевине Југославије. Интезивно подизање општих ратничких споменика, владарских коњаничких скулптура, као и биста имало је вишеструки значај у конституисању друштвене и политичке свести народа. За разлику од архитектонских спомен-објеката код којих се меморијални карактер уочавао у највећем броју случајева кроз постављање спомен-плоча, посебно када се радило о спомен-црквама и спомен-школама, фигурални споменици и инкорпорирање рељефа и фигура на архитектонски тип спомен-обележја експлицитније је изражавало актуелне идеолошке тенденције. Устаљени типови архитектонских спомен-обележја, попут обелиска, пирамида, спомен-чесама, уколико на њих нису били постављени рељефи или амблеми, једино су кроз натписе маркирали одређени историјски догађај или личности. Њихова формална решења често су могла да се уклопе у различите историјске периоде, посебно када се радило о спомен-обележјима подизаним пре и после Првог светског рата. За споменике фигуралног типа најчешће су расписивани конкурси, а израда пројеката поверавана је вајарима, и поред чињенице да су на конкурсима често учествовали архитекти. Познато је само пар примера да су споменици фигуралног типа, у урбаним срединама, подигнути по пројектима архитеката.[1462]

Фигурални споменици су били од посебног националног значаја, што потврђује и податак да је сликар Михаило Миловановић, који је поред споменика Хаџи Мелентију у Рачи Крагујевачкој израдио спомен-плоче на цркви у Сирогојну и раваначкој школи и др., од стране команданта ђенерала Стевана Миличића предложен за одликовање, због тога што његови споменици „подижу морал, веру и националну свест“.[1463] Културна јавност је у појединим случајевима активно била укључена у критиковања националног или естетског квалитета споменика или места на којем је

[1462] Споменик код Душановог моста у Скопљу- изведен по пројекту инж. Бронштајна, споменик генералу Михаилу Ковачевићу у Штипу -изведен по пројекту архитекте Николе Месарора, споменик у Краљеву-изведен по пројекту архитеккте Романа Верховскоја.
[1463] АЈ Фонд МВ 69, ф. 123.

требало да се подигне. За споменике су расписивани конкурси, док је одобрење за њихово постављање давало Министарство просвете.[1464]

Подизање општих ратничких споменика, распрострањених широм европског поднебља као израз демократизације памћења, после Првог светског рата доживљава експанзију и на подручју Србије. Споменици посвећени палим ратницима су по правилу имали једну или више фигура ратника у српској униформи, и евентуално друге фигуралне представе, којима је допуњавана симболика борбе и победе. Српски карактер споменика је обично истакнут представом српског војника који је најчешће представљан у униформи пешадинца. Овај тип споменика посвећен палим ратницима интезивно почиње да се подиже од средине двадестих година двадесетог века.

Поред владарских споменика и бисти, у периоду до 1930. године, готово све значајније градске средине у ужој Србији добиле су споменик посвећен палим ратницима. Овај тип споменика, обично са фигуром војника, рељефима са сценама из борбе, симболичним фигуралним и рељефним представама, подизан је на централним местима у градовима и варошицама, и поред педагошке и идеолошке функције, имао је и естетски значај у формирању урбане средине. Споменици палим ратницима са фигуром српског војника у нешто мањем интезитету су подизани и на подручју Македоније.

Међу примерима овог типа споменика, издваја се споменик палим ратницима од 1912-1918. године, подигнут 1926. године, у центру Младеновца (сл. 240). Споменик је израдио академски сликар Михаило Миловановић, а на његовом освећењу присуствовао је краљ Александар.[1465] Споменик чини висок постамент, на којем су поред натписа постављени и рељефи са сценама из борби, и фигура српског војника у пуној ратној спреми. Исте године у Смедереву је освећен споменик посвећен изгинулим ратницима у светском рату. Поред фигуре српског војника, на постаменту је изведена фигура дечака у српској ношњи који српском војнику пружа ловоров венац – симбол победе.[1466] (сл. 241). Слично решење фигуре војника, као и на претходна два споменика, изведено је на споменику подигнутом у Пожаревцу вероватно између два светска рата (сл. 242).

[1464] Документација АЈ Фонд Министарства просвете 66 ф. 380.
[1465] Аноним, Освећење споменика у Младеновцу, *Време* 14.10.1926, 3.; Аноним, Краљ и Краљица присуствују освећењу споменика палим ратницима, *Време* 25. 10. 1926, 1.
[1466] Аноним, Освећење споменика ратницима у Смедереву, *Време* 02. 12. 1926, 6.

Сл. 240 Споменик у Младеновцу рад М. Миловановића
(извор: лична колекција)

Сл. 241 Споменик у Смедереву
(извор: лична колекција)

Сл. 242 Споменик у Пожаревцу
(извор: лична колекција)

У Београду је 1927. године на Булбудеру подигнут споменик Трећепозивцима, са фигуром српског војника, рад Стаменка Ђурђевића. [1467] У Лесковцу је исте године

[1467] Аноним, Освећење споменика трећепозивцима на Булбудеру, *Политика* 13.07.1927, 5.

подигнут споменик на средини пијаце, рад вајара Драгомира Арамбашића.[1468] На постаменту од црвеног гранита, који симболично представља боју крви, изведена је у бронзи фигура српског војника са солунског фронта у пуној ратној спреми, наслоњеног на гранични камен (сл. 243).

Сл. 243 Споменик у Лесковцу рад Д. Арамбашића
(извор: лична колекција)

Сл. 244 Споменик у Јагодини рад Ф. М. Динчић
(извор: лична колекција)

На конкурсу за споменик у центру Јагодине, комисија коју су чинили архитекта Момир Коруновић и инжењер Сима Стамболић из Ћуприје, доделила је прву награду Сретену Стојановићу за рад *Раскинути ланци.* Стојановићев споменик се састоји од округлог постоља, на коме се диже октогонални стуб, у чијем подножју је везан роб, који симболично представља ропство, а са друге стране мајка која сину даје мач, да буде спреман за борбу. У горњој зони стуба су рељефи, а на врху фигура солунског војника–Победника. Другу награду добио је рад архитекте Јована Раденковића *Уједињење*, чији је споменик у облику четвоространог стуба на чијем подножју је представљен лав који дави змију, а на врху, око српског војника стоје две жене, Хрватица и Словенкиња.[1469] Као и на већини спомен-обележја подизаних у српској средини, где је у натписима избегавано помињање уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, тако се и на скулптуралним типовима споменика избегавало симболично представљање других југословенских нација, што је вероватно и утицало да прву

[1468] Аноним, Данас Лесковац прославља педесетгодишњицу свога ослобођења од Турака, *Време* 20.10.1927, 7.; Аноним, Прослава педесетогодишњице од ослобођења, *Време* 24.10.1927, 1.; Аноним, Велике свечаности у Лесковцу, *Време* 24.10.1927, 4.; А. Кадијевић, С. Марковић, *наведено дело,* 53
[1469] Ц. П.,, Резултат конкурса за споменик у Јагодини, *Политика* 01.05.1928, 7.

награду добије Стојановићев пројекат. Споменик посвећен палим ратницима за ослобођење и уједињење нашег народа у Јагодини изведен је по пројекту Франа Менегела Динчића,[1470] пошто за реализацију Стојановићевог није било довољно средстава. По Менегеловом пројекту споменик чини фигура српског војника на високом постаменту, и фигуре мајке са дететом и роба у подножју (сл. 244).[1471] Споменик је освећен 1930. године.[1472]

Нешто сложеније решење споменика палим ратницима изведено је у Зајечару. На конкурс за споменик у Зајечару, расписан 1928. године, пријављено је 33 уметника. Прву награду је добио вајар Франо Менегело Динчић, другу вајар Илија Коларевић, а трећу Бранислав Ристић, архитекта из Београда.[1473] Споменик је изведен по првонагређеном пројекту и састоји се од постамента висине око осам метара на коме су фигуре тројице српских војника у одбрани (сл. 245). На постаменту је и рељеф са ликом краља Петра Ослободиоца.[1474]

Сл. 245 Споменик у Зајечару рад Ф. М. Динчића
(извор: лична колекција)

На Житном Тргу у Великом Градишту, у спомен на пале ратнике подигнут је 1928. године споменик, рад вајара Симеона Роксандића. Споменик чини постамент

[1470] Франо Менегело Динчић издвојио се по бројним споменицима палим ратницима изведеним у Србији. Израдио је споменике у Јагодини, Прокупљу, Зајечару и Шапцу.
[1471] В. Војиновић, Франо Менегело Динчић, Београд 1988, 21-23.
[1472] Аноним, Освећење споменика палим Јагодинцима, *Политика* 08.12.1930, 7.
[1473] Аноним, Конкурс за споменик палим ратницима у Зајечару, *Политика* 09.04.1928, 10.
[1474] Аноним, Споменик палим ратницима у Зајечару, *Време* 28.07.1928, 6.

висине седам метара, на којем је фигура српског војника у ставу ишчекивања, док је иза њега фигура девојке са ловоровим венцем. При дну споменика, уграђене су четири косо постављене спомен-плоче, са именима палих ратника. Меморијални карактер споменика допуњује текст „*Борцима славно палиим у ратовима за ослобођење и уједињење 1912-1919 подиже овај споменик Коло Девојака добровољним прилозима грађана*□.[1475]

У Врању се налазио споменик посвећен ослободиоцима 1878. године. Споменик у виду фигуре српског војника, рад Симеона Роксандића, Бугари су уклонили 1916. године. Приликом прославе педесетогодишњице ослобођења Врања, 28. јуна 1929. године, на истом месту, испред зграде жупаније, подигнут је истоветан споменик, већи и монументалнији, који је посвећен ослободиоцима 1878, али и палим ратницима Шумадијског корпуса 1918. године На споменик су стављене спомен–плоче са именима 120 палих ратника Шумадијског корпуса, који су погинули при ослобођењу Врања, као и спомен-плоча палим ослободиоцима 1918. године.[1476] На тај начин је обједињена традиција два ослободилачка рата у којем су учествовали српски војници; српско-туског и Првог светског рата.

У Доњем Милановцу, на Тргу пред црквом, 1929. године, откривен је споменик палим ратницима 1912-1918. године, рад вајара Драгомира Арамбашића.[1477] План споменика је радио архитекта Ђорђе Коваљевски, а подигнут је добровољним прилозима грађана, заузимањем Друштва за улепшавање Милановца и Одбора за подизање споменика, на челу са председником Доњомилановачке општине, Душаном Јосимовићем и среским начелником Коваљевским.[1478] Постоље споменика је изведено од гранита из околине Милановца, а на врху је постављена фигура српског војника у пуној ратној спреми.

У Београду је 1929. године Ђорђе Јовановић довршио споменик Војводи Вуку, који чини скулптура војводе у шумадијском оделу, са пушком у десној руци и

[1475] Ђ. Н, Откривање споменика палим ратницима у Великом Градишту, *Политика* 29.06.1929, 6.
[1476] А. Бунушевац, Педесетогодишњица ослобођења Врања, *Политика* 28.06.1929, 7.; Аноним, Свечано откривање споменика палим ратницима у Врању, *Политика* 29.06.1929, 8.; Љ. Стојковић, Педесетогодишњица ослобођења Врања од Турака и освећење споменика борцима палим у ратовима за ослобођење и уједињење, *Време* 28. 06.1929, 4.; Љ. Стојковић, Педесетогодишњица ослобођења од Турака и откривање споменика палим херојима, *Време* 29. 06.1929, 1.
[1477] Аноним, Споменик изгинулим борцима у Доњем Милановцу, *Време* 2.11.1929, 5.; Аноним, У недељу биже свечано откривен споменик палим борцима у Доњем Милановцу, *Политика* 29.11.1919, 4.; Ђ. Николић, Споменик палим ратницима у Доњем Милановцу, *Политика* 02.12.1929, 7.
[1478] Аноним, Споменик изгинулим борцима у Доњем Милановцу, *Време* 22. 11.1929, 5.

испруженом левом руком којом показује у правцу непријатеља.[1479] Споменик је постављен 1936. године.[1480]

Године 1930 расписан је конкурс за споменик у Прокупљу. Споменик је, по условима конкурса, морао да буде у виду пирамиде од белог камена, висине од седам до осам метара, са две фигуре од бронзе висине два и по метра, од којих је једна требала да представља четника, а друга српског војника у ратној спреми. На споменику су на три стране требали да буду израђени рељефи; један *Робовање* за време под окупацијом, други *Топлички устанак 1917*, са представама Косте Пећинца и Косте Војиновића, трећи *Повратак српске војске са солунског фронта.* Са предње стране споменика требао је да стоји натпис „Изгинулим и умрлим четницима и усташама у топличком устанку 1917. године и свим ратовима од 1912 до 1919. године“.[1481] На конкурсу је победила скица вајара Франа Менегела Динчића, друга награда додељена је Симеону Роксандићу, а трећа вајару Шиконарији.[1482] Споменик је изведен по првонаграђеном решењу, и у потпуности је задовољио услове конкурса (сл. 246).

Сл. 246 Споменик у Прокупљу рад Ф. М. Динчића
(извор: лична колекција)

[1479] Аноним, Споменик Војводи Вуку, *Политика* 18.10.1929, 5.
[1480] Аноним, Споменик војводи Вуку, *Време* 20.03.1930, 8.; Аноним, Где ће се подићи споменик Војводи Вуку, *Време* 10.06.1932, 5.; Аноним, И споменик војводи Вуку чека да му Општина одреди место, *Време* 25.11.1933, 9; Аноним, Београд подиже споменик војводи Вуку, *Време* 10.07.1936, 12.

[1481] М. С, Стечај Одбора за подизање споменика у Прокупљу, *Политика* 31.05.1930, 10.
[1482] Аноним, Награђена скица за споменик у Прокупљу, *Политика* 09.08.1930, 6.

Споменици са представама српских војника подизани су и на простору Македоније, односно Јужне Србије. Поред споменика подигнутог палим ратницима код Душановог моста у Скопљу (сл. 13), у селу Негорцима поред Ђевђелије, у парку испред основне школе, 1930. године[1483] подигнут је споменик палим српским војницима на Солунском фронту (сл. 247). Иницијативу за подизање споменика покренуо је учитељ Спира Калезић. Споменик је започет 1929. године, по пројекту бившег ученика Београдске уметничке школе Димитрија Тодоровића из Прилепа, који је цео споменик са вајарским радовима израдио у Београду. Споменик је израђен у виду масива са стубовима, на чијем врху се уздиже фигура српског војника са пушком. Испод је државни грб у ловоровом венцу, а испод грба је мермерна плоча са текстом „*Српским војницима палим на солунском фронту за слободу своје отаџбине-захвални Нагорчани*“.

Сл. 247 Споменик у Негорцима, рад д. Тодоровића
(извор: АЈ Фонд М. просвете 66 ф. 380)

Идејним решењем споменик у Негорцима подсећа на споменик подигнут неколико година раније у селу Сараоцима.[1484]

[1483] Аноним, Споменик палим ратницима у селу Негорцима на улазу у Демир капију, *Време* 15.08.1930, 6.; Аноним, Споменик палим војницима у селу Негорцима, *Политика* 16.08.1930, 5.; Аноним, У селу Нагорцима, на грчкој граници, освећен је споменик палим херојима, *Време* 29.08.1930, 6.; Б. Антић, Село Негорци палим српским јунацима, *Политика* 01.09.1930, 8.
[1484] Аноним, Освећење споменика у Сараоцу, *Време* 31. 10. 1926, 7.; Аноним, У недељу је откривен споменик изгинулим борцима у Сараоцима, *Време* 02. 11. 1926, 3.

На подручју Македоније 1931. године подигнути су споменици; генералу Михаилу Ковачевићу у Штипу, и споменик Трећепозивцима у Ђевђелији,[1485] а 1934. године споменик изгинулим ратницима у Битољу,[1486] и др.

Два споменика подигнута на подручју Србије, која су у идејном погледу нешто другачијег карактера су споменик у Свилајнцу, посвећен палим Моравцима, на којем је уместо фигуре српског војника представљена Мара Ресавка, и Споменик палим Шумадинцима у Крагујевцу, који је преко централне женске фигуре – симбола Југославије, требао да нагласи идеју југословенства.

Споменик изгинулим Моравцима 1912 – 1918. у Свилајнцу, подигнут је у центру града 1926. године, по пројектима словеначког скулптора Ивана Зајца (сл. 248). Освећење споменика је обављено уз присуство краљевог изасланика генерала Скубице, браничевског владике Митрофана и других угледних званица. На споменику је написано „*Палим ратницима вароши Свилајнца од 1912-1918. г. благодарно потомство*“.[1487] Споменик је деценију касније изазвао бурне реакције грађана.[1488]

Сл. 248 Споменик у Свилајнцу рад И. Зајца
(извор: лична колекција)

Председник општине Свилајнац, обратио се одбору за подизање споменика у Свилајнцу 1934. године, са примедбом да је споменик пројектован без знања општинског одбора, шире јавности и одобрења надлежних власти, и да не одговара

[1485] Аноним, Подизање споменика палим трећепозивцима код Ђевђелије, *Политика* 01.03.1931, 10.
[1486] Аноним, Битољ подиже споменик изгинулим ратницима, *Време* 22.02.1934, 7.
[1487] Аноним, Откривање споменика палим ратницима у Свилајнцу, *Време* 28. 10. 1926, 3.
[1488] Документација у АЈ Фонд Министарства просвете бр. 66, ф. 380-616.

идеји и жељи грађана Свилајнца. Истакао је да се скулптура „Маре Ресавке“, тј. девојка са буктињом у једној руци и ловоровим венцом у другој, не одужује на одговарајући начин палим Ресавцима, и не одговара народу који је национално васпитан, и у монархистичком духу. Петицију за уклањање споменика потписало је 362 грађана, а као разлог је наведена и изјава две енглескиње „да је ово ругло за овако лепу варош“. Становници Свилајнца имали су притужбе, да споменик не представља Мару Ресавку, већ симбол Републике, и да треба дићи споменик у монархистичком духу, односно да се на њено место постави биста краља Александра, коју би урадио српски вајар, с тим да би се постамент са именима палих ратника задржао.

Сл. 249 Споменица за споменик Маре Ресавке
(извор: АЈ Фонд М. просвете 66 ф. 380.)

По том питању тражен је и став цркве, који је предочио Радоје Арсковић из Св. Наума, истакавши да је статуа „Маре Ресавке“ на споменику изгинулих ратника скроз незгодна, јер нема никакве везе са жалошћу и са ратом. Арсковић је даље навео да се у духу хришћанства, на споменик може поставити, биста Краља Петра Ослободиоца, биста неког војводе ресавског из Устанка, или изливени крст од метала (може и од тесаног мрамора). Иако црква дозвољава ове опште споменике, по Арсковићу, то ипак није начин којим се црква одужује палим ратницима.[1489]

И поред петиције коју су потписали становници општине Свилајнац, и образложења да споменик не задовољава захтеве које прописује Црква, Министарство

[1489] АЈ Фонд Министарства просвете бр. 66, ф 380

Просвете је одбило корекције споменика, наводећи да, ако је први пут одобрен то значи да није републикански.

Подизање споменика посвећеног палим Шумадинцима, у срцу Шумадије, у Крагујевцу није изазвало реакције јавности, пошто је планирано да споменик буде подигнут у славу велике Југославије и династије Карађорђевић. Одбор за подизање споменика расписао је 1930. године општи југословенски конкурс за израду скице за споменик. Комисију су чинили Милан Димовић, шеф одсека за уметност и књижевност у Министарству просвете, архитекта Драгиша Брашован, Момчило Живановић, инспектор Уметничке школе у Београду, Живојин Терзибашић, дивизијски генерал, и председник Одбора, и вајар Симеон Роксандић. Споменик је требао да представља напор Шумадије у првом и другом устанку, њену вечито живу идеју ослобођења и уједињења свих наших неослобођених народа, њену улогу жртве у великом рату, и стварање велике и моћне Југославије.[1490]

Сл. 250 Споменик у Крагујевцу рад А. Аугустинчића
(извор: лична колекција)

На конкурсу је учествовало 25 уметника. Прва награда није додељена, друга награда је додељена вајару Антуну Аугустинчићу и сликару Јози Кљаковићу за рад *Победиоци,* док је трећа награда додељена вајару Сретену Стојановићу, за рад *Успон,* а

[1490] Аноним, Споменик палим Шумадинцима, *Политика* 06.03.1930, 8.

за откуп је предложен рад Петра Палавичинија. По Аугустинчићевом пројекту споменик и четири рељефа изведени су од белог брачког камена или жућкастог дижечког, док су фигуре од бронзе. Споменик је висине дванаест метара, и уздиже се на кружном степенастом постаменту. На прва два рељефа су прикази почетка и завршетка нашег страдања; Косово и Албанија, а на трећем и четвртом жртве Шумадије и петовековно ропство. Жртве Шумадије су приказане крстовима и гробљима, а петовековно ропство са пет редова лобања. Основу споменика чине четири групе фигура које симболично представљају борбе за ослобођење и стварање Југославије. Из ових борби диже се стуб слободе, на коме се налази фигура ослобођења и уједињења, која симболично представља Југославију. Фигура Југославије левом руком је обујмила стабло са три гране, наш целокупан народ, а десном руком која је високо подигнута држи круну Карађорђевића, под којом је уједињење остварено.[1491] Споменик је изведен по првонагрђеном пројекту (сл. 250) и откривен 1932. године.[1492] Поред овог релативно ретког примера споменика који глорификује Југославију, већина споменка је била са представама српских војника и евентуално мање доминантним фигурама које су симболизовале Југославију или друге народе који су се нашли у њеном саставу.

У међуратном периоду се интезивно подижу споменици и бисте краља Петра и краља Александра, и готово да није било места у коме није подигнут неки од ових споменика. Од завршетка рата до 1930. године, споменици посвећени краљу Петру, откривени су у највећем броју на простору Босне и Херцеговине, и Војводине,[1493] или се такав утисак стиче због тога што је у штампи већа пажња посвећивана њиховом подизању на овим просторима.[1494]

У мултиконфесионалним срединама, најчешће на простору Војводине, и другим бившим деловима Аустроугарске који су формирањем Југославије ушле у њен састав,

[1491] Аноним, Крагујевац диже величанствен споменик жртвама Шумадије, *Политика* 16.07.1930, 7.
[1492] Д. Л, Какав ће бити споменик палим Шумадинцима, *Политика* 02.03.1932, 7.; Аноним, Откривање споменика палим Шумадинцима, *Политика* 28.06.1932, 8.; Аноним, Освећење споменика палим Шумадинцима, *Политика* 07.07.1932, 7.; Аноним, Откривање споменика палим Шумадинцима, *Политика* 08.07.1932, 8.
[1493] Споменици краљу Петру подигнути су на подручју Босне у; Рогатици, Фочи, Ливцу, Бугојну, Поджупњу, Сјеверском, Дубици, Ђорковачи, Тузли, Поповцу, Босанској Градишци, Ластви код Требиња, Глини, Угљевику, Барањи која се спомеником одужила краљу за ослобођење и повратак српског карактера Барањи под симболом Белог орла, у Босанској Крупи је подигнут споменик Петру Мркоњићу и Краљу Петру, у Невесињу је подигнут споменик краљу Петру и усташама и др. У Војводини споменици краљу Петру подигнути су;, Великом Бечкереку, Старом Бечеју Потиском Светом Николи у Банату, Сомбору, Бачу, Бачкој Тополи, Инђији и др.
[1494] О чему сведоче наслови попут; Аноним, Босанска села подижу споменике Краљу Петру, *Време* 07.08.1925, 4.

подижу се поред споменика краљу Петру и краљу Александру, претежно споменици посвећени њиховим националним борцима и историјским личностима, чија се делатност могла повезати са идејом југословенства, као и споменици посвећени палим борцима за ослобођење и уједињење, без ратних симбола и обележја.

Као један од примера издваја се споменик посвећених палим борцима за ослобођење и уједињење подигнут 1925. године, пред командом Дивизијске области у Суботици. Споменик чини представа Исуса Христа како држи нашег «Незнаног јунака», док је на постаменту исписан текстом „*Јунацима палим за ослобођење и уједињење*“. Представа Христа је рађена од белог углачаног камена и висине је четири метра. За разлику од споменика подизаних на подручју уже Србије овде је представа српског војника замењена Незнаним јунаком и прилагођена бившој територији Аустроугарске.[1495] Овај тип споменика присутан је у западноевропској меморијалној архитектури, и преузет је из западнохришћанске иконографије. Слично решење споменика, али инспирисано *Пијетом,* подигнуто је над костурницом војника из Првог светског рата на гробљу Мирогој у Загребу.[1496]

Подизање споменика истакнутим националним личностима у контексту нове националне идеологије испољило се на подизању споменика цару Јовану Ненаду у Суботици. Споменик је подигнут 1927. године по моделу вајара Петра Палавичинија.[1497] Подизање споменика било је од посебног значаја, због ирединтистичке струје која је покушавала да у земљи, и у европском јавном мњењу, побуди расположење, да је Војводина неправедно и силом отцепљена од Мађарске. Цар Јован Ненад је истакнут као творац прве српске државе на северу, и зачетник и творац мисли данашње Војводине.[1498] Исте године у Новом Саду је покренута акција за подизање споменика ослобођења и уједињења, чији је модел израдио Тома Росандић,[1499] али није познато да ли је споменик изведен.

[1495] Данас се на свечан начин открива споменик палим борцима за ослобођење и уједињење у Суботици, *Време* 31.05.1925, 4.; М. С, Откривање споменика јунацима за ослобођење и уједињење, *Време* 01.06.1925, 3.
[1496] Grupa autoar, *Mirogoj – Zagreb*, Zagreb 1974,65, 78.
[1497] Ф. Никић, Цар Јован Ненад, *Политика* 27.11.1927, 5.; Ђ. Бељански, Откривање споменика цару Јовану Ненаду, *Политика* 28.11.1927, 5.
[1498] Ф. Никић, Цар Јован Ненад, *Политика* 27.11.1927, 5
[1499] Аноним, Споменик Ослобођења и Уједињења у Новом Саду, *Време* 07.02.1927, 2.

Сл. 251 Споменик Јовану Ненаду у Суботици, рад П. Палавичинија
(извор: лична колекција)

На подручју Хрватске и Словеније, до 1930. године[1500] подигнут је мали број споменика посвећених краљу Петру, као и палим ратницима за ослобођење и уједињење. Први споменик у Словенији посвећен краљу Петру откривен је у Крању, а на његовом освећењу присуствовали су краљ Александар и краљица Марија.[1501]

На острву Хвару је подигнут споменик ослобођења и уједињења, са симболично представљеном целокупном старом и новом историјом Хвара. На челу споменика је у рељефу изведен лик краља Петра Ослободиоца, овенчан ловоровим венцем. На истом рељефу вила, дух народне свести, под вођством краља пробија змију ропства. На једној страни споменика је представљена посвећеност књижевности и песништву Хвара четрнаестог и петнаестог века. Вила Хвара држи лучу просвећености, јер су девизом «просвећеност ка слободи песници и књижевници радили на путу ка слободи». Други рељеф представља борбу сељака против венецијанске господе и њихових закона. На трећем рељефу је лик Николе Пашића који говори о успеху дипломатије, јер је он на тај начин извојевао слободу Хвара и Далмације. Све барељефе држе виле ка централној вили Хваркињи, под којој је змај Лепалта, небески геније који јој удахњује дух

[1500] у Сиску, Цазину, спомен плоча у Супетру на Брачу и Винковцима, у Дубровнику је подигнут рељефа на градским зидина, рад Ивана Мештровића.
[1501] М. К, Први споменик краљу Петру у Словеначкој открива се 1. августа у Крању, *Време* 18. 07. 1926, 3.

слободе. Из споменика истиче вода која значи економско благостање града. Чесме окружују сатири, симбол веселог духа Хвара.[1502]

На подручју Хрватске, двадесетих година подигнута су два споменика од посебног националног значаја, споменик Гргуру Ниском у Сплиту, и споменик Јосипу Штросмајеру у Загребу. Мештровићев споменик Гргуру Ниском, просветитељу који је сачувао језик свог народа и спасао га од однарођивања, преносећи просветну идеју Св. Ћирила и Методија, подигнут је 1929. године у Сплиту. Григур Ниски се залагао, и истицао значај обављања богослужења на народном језику, што је омогућено уласком Хрватске и Словеније у оквире Краљевине СХС. На освећењу споменика је присуствовао кнез Павле, а венце су међу првима положили представници СКА, Београдског универзитета.[1503] Гргур Ниски је доведен у везу са утемељењем идеје југословенства, тако да је овај споменик био од истог значаја, као и пар година раније подигнут споменик бискупу Штросмајеру, на Академском тргу у Загребу.[1504]

Подизање споменика српским националним радницима на подручју Хрватске, као и хрватским на подручју Србије је изузетно ретко. Један од ретких споменика подигнутих српским националним радницима на подручју Хрватске, откривен је у Загребу 1925. године, и посвећен Буди Будисављевићу, бившем народном посланику и уреднику „Србобрана“, и Милану Грчићу уреднику „Српског Кола“.[1505]

У Црној Гори се подижу споменици њиховим палим ратницима и као и краљу Петру и Александру. Посебна пажња посвећена је подизању споменика на Цетињу, посвећеног „Добровољцима који су кренули из Америке, а потопљени на домаку отаџбине“. Југословенски радници из разних крајева Америке, 1939. године, скупили су средства за подизање споменик посвећеног добровољцима, који су, њих три стотине, 1915. године потопљени на Бадње вече у пристаништу Сан Ђовани де Медуа. Споменик, рад Ристе Стијовића, подигнут је близу Влашке цркве на Цетињском тргу, и састоји се од четвроространог постамента висине пет метара и степенастог платоа рађених од брачког мермера. На постаменту је постављена женска фигура - Ловћенска вила која у левој руци држи ловоров венац, а у десној високо уздигнути мач. На

[1502] Д. Стајић, Споменик ослобођења и уједињења на Хвару, *Време* 02.01.1928, 3.
[1503] В. Новак, Гргур Ниски и његове идеје, *Време* 29. 09.1929, 4.; Аноним, Њ. В. Кнез Павле открио је споменик Гргуру Нинском на Перистилу у Сплиту, *Време* 30. 09.1929, 1.; О идеолошком значају споменика Г. Ниском в. у, A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*...166-168; V. Perica, *Sveti Petar i Sveti Sava*...23-32;
[1504] Аноним, Краљ и Краљица присуствоваће откривању Штросмајеровог споменика у Загребу, *Време* 26. 10. 1926, 1.; Данас ће се свечано открити у Загребу споменик владици Штросмајеру, *Време* 07. 11. 1926, 5.
[1505] Аноним, Споменик Б. Будисављевићу и М. Грчићу, *Политика* 12.10.1925, 4.

постаменту је постављен рељеф на којем је представљена лађа која тоне, док су са десне стране у рељефу представљене сцене из борби Црногораца за ослобођење и уједињење, а са леве сцена поласка добровољаца из Њујорка.[1506]

У појединим случајевима споменици се подижу на местима где су уклоњени споменици претходног режима. У Зрењанину је 1928. године откривен споменик краљу Петру, на месту где се налазио споменик Ерне Кишу, срушен 1920. године.[1507] У Оточцу је споменик краљу Петру постављен на месту где је стајала биста Фрање Јосифа, која је уклоњена одмах по ослобођењу,[1508] и др.

На подручју Србије од 1930. године долази до интезивнијег подизања споменика и биста посвећених краљу Петру и краљу Александру,[1509] као што су споменик краљу Петру у Панчеву, чија је израда поверена Петру Палавичинију,[1510] споменик краљу Александру у Нишу,[1511] рад Радете Станковића[1512] и др. У овом периоду подигнути су споменици пријатељима Краљевине; генералу Гамбети у Неготину,[1513] Арчибалду Рајсу на Топчидеру,[1514] Роберту Толингеру у Београду,[1515] Риги од Фере у Београду[1516] и др. Подигнути си и споменици; палим ратницима на Убу[1517] жртви на Чукур Чесми,[1518] палим ратницима у Лапову,[1519] споменик стрељаним

[1506]Аноним, Споменик добровољцима који су кренули из Америке, а потопљени на домаку Отаџбине, *Политика* 12.05.1939, 10..
[1507] П. Субић, Г. Боженар – Васиљевић, *Споменици и спомен – бисте у граду Зрењанину,* Зрењанин 2009, 32-33, 59-60.
[1508] Аноним, У Оточцу је у недељу откривен споменик Краљу Петру, *Време* 05. 10. 1926, 5.
[1509] Неки од споменика подигнути у овом периоду су споменици краљу Петру: у Овчем пољу Сенти, Панчеву, Хоргошу, Љубљани, Супетру, селу Мировчу, Хрватској Пожези, Потиском Светом Николи, Старој Кањижи, Гњилану, Сутивану – Сплиту, Руднику, и др. Споменици краљу Александру; на Сушаку, Креки, Новом Саду, Цетињу, Банатском Аранђелову, Н. Бечеју, Пожаревцу, Шимановцима, Нишу, Лесковцу, Загребу, Призрену, Дероњама, на куманосвком бојишту, Прчњу, Сарајеву, Бањој Луци, Битољу, Орхиду, Тузли, Јахорини, Топлици и др.
[1510] М. Ђуричин (приредила), *Хроника о споменику краљу Петру I у Панчеву,* Панчево 2009.
[1511] Аноним, Прву награду за скицу споменика палим за ослобођење Ниша добио је г. А. Аугустинчић, *Политика* 01. 06.1934, 6.; Аноним, Подизање споменика палим борцима у Нишу, *Време* 19.02.1933, 14.; Аноним, У Нишу ће ускоро бити подигнут споменик изгинулим борцима, *Време* 27, 28 и 29.05.1934, 4. М. М, Ниш подиже монументални споменик својим браниоцима, *Време* 01.06.1934, 4.
[1512] Прва награда додељена је Антуну Аугустинчићу.
[1513] Аноним, Неготин Краљу Петру, генералу Гамбети и нашим и француским војницима, *Политика* 13.10.1930, 5.
[1514] Аноним, Довршење споменика др. Рајсу, *Политика* 28.02.1931, 6.; Аноним, Јуче је свечано откривен споменик др. Рајсу, *Политика* 10.08.1931, 5.
[1515] Аноним, Освећење споменика Роберту Толингеру, *Политика* 13.05.1931, 6.
[1516] Аноним, Подизање споменика Риги од Фере, *Политика* 12.06.1931, 8.
[1517] Аноним, Споменик палим ратницима на Убу, *Политика* 26.04.1931, 12.; Аноним, Јуче је откривен споменик палим ратницима са Уба, *Политика* 18.05.1931, 7.
[1518] Аноним, Где ће се подићи споменик жртви на Чукур чесми, *Политика* 05.07.1931, 11.; Аноним, Споменик невиним жртвама на Чукур чесми, *Политика* 24.10.1931, 10.; Б. Вучковић, Чукур чесма: како је настао данашњи споменик, *Наслеђе* IV, Београд 2002, 113-118;
[1519] Аноним, Лапово је осветило споменик својим изгинулим ратницима, *Време* 04.06.1934, 10.

радикалима на Краљевици код Зајечара, добровољцима у Брчком,[1520] [1521] и др. У Београду је велику пажњу јавног мњења привукло подизање два споменика; Споменика захвалности Француској на Калемегдану[1522] и Победника на Калемегдану.[1523]

Последња значајна споменичка остварења реализована пре избијања Другог светског рата су; коњаничке фигуре краља Петра и краља Александра у Скопљу, рад вајара Антуна Аугустинчића и архитекте Драга Галића[1524] и споменик ђацима-ратницима у Скопљу.[1525] На конкурсу за споменик ђацима ратницима у Скопљу прву награду добио је рад Петра Палавичинија. Палавичинијев споменик се састоји од монументалног постамента на чијем врху је постављена нага фигура интелектуалца-ратника са мачем. На бочним странама постамента налазе се два симболична рељефа, један представља отаџбину, над крстовима изгинулих, а други симбол победе, изражен у победничким заставама. Другу награду на конкурсу добио је рад вајара Владимира Загорудњака и архитекте В. Меснера.. Загорудњаков и Меснеров споменик замишљен је као вајарско-архитектонска целина коју чине два архитектонски стуба припијена један уз други. На врху главног стуба представљена је симболична фигура античког младића са штитом, док је његов постамент обавијен бронзаним рељефом.

Победнички рад изазвао је реакцију јавности која је поставила питање да ли је нага фигура ратника женствених облина пригодна за споменик ђацима-ратницима у Скопљу. После полемике у којој сучешће узели Ђорђе Ораовац, Живко Пиперски, Милутин Борисављевић и др. Жири је преиначио одлуку и израду споменика поверио Долинару.[1526] Споменик је подигнут 1935. године по трећенаграђеном пројекту, вајара

[1520] Аноним, Откривање споменика добровољцима у Брчком, *Политика* 29.06.1931, 7.

[1521] Аноним, На Краљевици код Зајечара јуче је претседник владе г. Цветковић открио споменик стрељаним радикалима за време Тимочке буне, *Политика* 11.11.1940, 6.; М. Војновић, *Споменици тимочке буне*...267;

[1522] М. Тимотијевић, *A la France! Подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану*...193-215;

[1523] О градњи споменика «Победник в. у, Д. Ванушић, Подизање споменика Победе на Теразијама, *Наслеђе* IX, Београд 2008, 193-210; Р. Вучетић – Младеновић, Побеђени «Победник» (Полемике уочи постављања Мештровићевог споменика), *Годишњак за друштвену историју* VI/ 2, Београд 1999, 110-123.

[1524] АЈ Фонд Министарства просвете 66, ф. 380; Г. Константиновски, *наведено дело,* 53.

[1525] Аноним, У Скопљу ће се подићи споменик ђацима-ратницима скопљанских ђачких чета, *Време* 18.04.1934, 8.; Аноним, Прву награду за идејну скицу споменика ђацима-ратницима у Скопљу добио је г. Палавичини, *Време* 15.07.1934, 3.; Аноним, О годишњици смрти Блаженопочившег Краља у Скопљу ће се открити споменик ђацима-ратницима из 1914 и 1915 године, *Време* 08.05.1935, 6.; Аноним, Споменик ђацима-ратницима у Скопљу откриће се 17 новембра, *Време* 07.11.1935, 9.; Аноним, преко 20.000 душа присуствовало је откривању споменика ђацима –ратницима у Скопљу, *Време* 18.11.1935, 4.

[1526] У. Рајчевић, *наведено дело,* 227-228.

Лојзе Долинара, на коме је представљена победоносна отаџбина, са ђаком ратником у борбеном ставу.[1527]

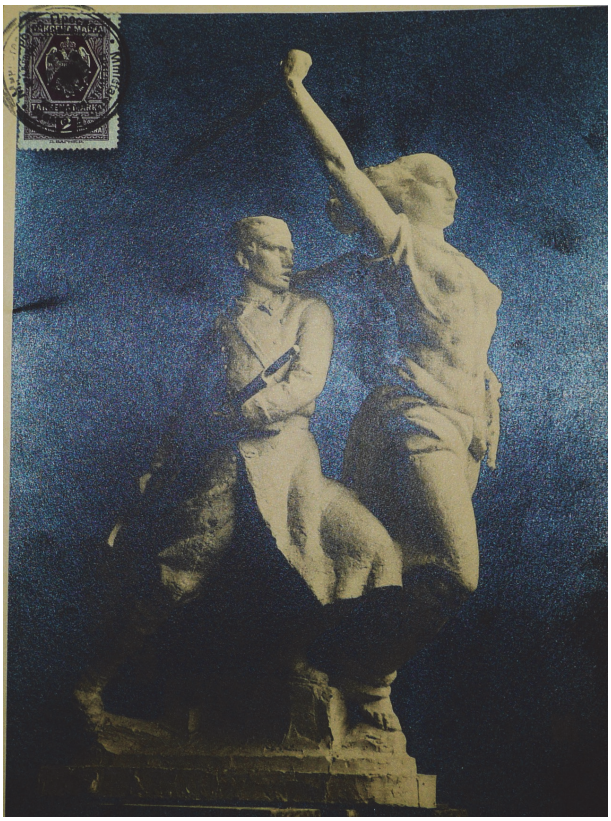

Сл. 252 Модел споменика у Скопљу рад Л. Долинара
(извор: АЈ Фонд М. просвете 66 ф. 380)

На врху постамента Долинаровог споменика представљене су две главне фигуре; женска фигура која симболично претставља Југославију, и фигура ђака-ратника који је у њеној заштити, док споредна фигура која представља Мајку налази на задњем делу постамента (сл. 252).[1528] На одлуку да се израда споменика повери Лојзе Долинару, поред монументалности, вероватно је утицала симболична композиција којом је посебан нагласак стављен на Југославију. Споменик су срушили Бугари 1941. године.

[1527] О пројектима в. у, Аноним, Прву награду за идејну скицу споменика ђацима-ратницима у Скопљу добио је г. Палавичини, *Време* 15.07.1934, 3.; По другим наводима Лојзе Долинар је добио другу награду на конкурсу в. у, У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу Југославије*....227.
[1528] АЈ Фонд М. просвете 66 ф. 380

X Културна политика у окупираној Србији 1941-1944 и изградња Спомен – костурнице у Смедереву

После Априлског рата у окупираној Србији успостављена је Комесарска управа на челу са Миланом Аћимовићем, коју је 29. августа 1941. године заменила Влада народног спаса, постављена од стране немачких окупатора. Србија је била сведена на границе до 1912. године,[1529] док се Банат практично налазио изван утицаја домаће колаборационистичке владе, као што је и део Косова под немачком окупацијом имао посебну управу. Границе су се током окупације, посебно на истоку и југозападу стално мењале.[1530]

У периоду трајања окупације влада Милана Недића је покушала да, поред спољних и унутрашњих сукоба, великог броја избеглица и тешке политичке и економске ситуације, успостави нормалан живот. Истицано је да Великонемачки Рајх није непријатељ српског народа, што је потврдио кроз повраћај права на употребу народних знамења, Грба и Заставе.[1531] Тежило се нормализацији услова живота и рада кроз обнову разрушене инфраструктуре и културног живота, коју су надзирале и усмеравале окупационе власти, што је било званично регулисано уредбама војног заповедника. На трговима и јавним местима монтирани су звучници који су преносили вести Радио Београда, док су на истакнутим местима постављани панои и плакати који су славили Великонемачки Рајх.[1532]

Колаборационисти су изнутра изграђивали «сељачку» и «светосавску» државу, док су се споља сврставали уз силе Тројног пакта одбацујући све западне утицаје, од политичких, преко просветних до уметничких.[1533] Недићева влада је отворено пропагирала мржњу према предратној Југославији која је оптуживана за све несреће «Мајке Србије» и «уништавање српског народа». [1534] Инсистирало се на стварању «Нове Србије» која ће ујединити «све српске земље», и све Србе под једном заставом. Планирана је «Нова Србија», заснована на «националној чистоћи», у саставу «Нове

[1529] M. Ristović, *Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine. Skica za jednu društvenu istoriju*, 205. www.cpi.hr
[1530] З. Јањетовић , Границе Немачке окупационе зоне у Србији 1941-1944, З*борник радова Географског института „Јован Цвијић"*, САНУ, вол. 62, бр. 2, Београд 2012, 93-115,
[1531] М. Недић, Декларација Владе народног спаса, 2. септембар 1941, у, М. Недић, *Десна Србија. Моја реч Србима. Изабрани ратни говори,* Београд 1996, 13.
[1532] К. Николић, *Немачки ратни плакат у Србији : 1941-1944,* Београд 2001.
[1533] O. Milosavljević, *Potisnuta istina, Kolaboracija u Srbiji 1941-1944.* Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Ogledi Br. 7, Beograd 2006, 31.
[1534] Исто, 34-35.

Европе». Идеал је био да се створи национална и социјална Србија на задружној основи.[1535] Нема готово ниједног Недићевог говора, или говора његових сарадника у коме није поменут у првом плану „ред, мир, рад и обнова Србије" и борба против комунизма, масона и јевреја.[1536]

Под управом Недићеве владе потпадала је оправка путева, мостова, железница, подизање и оправка стамбених зграда и све друго што је било у надлежности Министарства грађевина,[1537] а што је поред административног уређења власти било и један од приоритета за успостављену Владу.[1538] На налог окупатора зграда железничке станице, која је од бомбардовања 6. априла 1941. године порушена, обновљена је у рекордном року, до 7. новембра 1941. године,[1539] по пројекту архитекте Павла Крата.[1540] У периоду од 14-19. јула 1941. године у Београду је под председништвом комесара за грађевине, Србислава Јосифовића, на конференцији свих стручњака за грађевинско-архитектонска питања из окупиране Србије, усвојен план и програм јавних радова и донета одлука да се одмах почне изградња и оправка путева, регулација река и бујица, оправка водовода и канализације и др.[1541] Само неколико дана касније Савет комесара прописао је Уредбу на основу које је комесар грађевина био овлашћен да приступи извођењу јавних радова, а комесар Министарства за финансије да обезбеди ванредни кредит.[1542] Сличне уредбе и наредбе о извођењу јавних радова доносила је и Недићева влада у свим годинама окупације, с тим што је фаворизована оправка појединих градова попут Београда, Смедерева, Крупња и других.[1543] Само у Београду под слоганом «Београд се према предвиђеном плану изграђује», изградња и обнова је обухватила; проширење Позоришног трга, изградњу новог Савског моста, уређење трга Славија, акцију око уређењу Теразија, изградњу зграде Техничке дирекције и др.

На другом месту, приоритет је представљала обнова школа и културних институција. Услов за наставак рада школа у Србији било је њихово усаглашавање са идеалима Великонемачког Рајха, док је Х. Тунер шеф немачког Управног штаба

[1535] М. Недић, *Поводом завере против српства и Србије*.....32.
[1536] M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava u Srbiji,* Knjiga druga 1943-1944, Beograd 1979, 275.
[1537] Исто, 109.
[1538] Напомена на стр 7, у M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava u Srbiji,* Knjiga prva 1941-1942, Beograd 1979, 125.
[1539] M. Borković, *наведено дело*, Knjiga druga, 122.
[1540] Аноним, У Београду се подиже нова главна железничка станица, *Ново време* 21.6.1941, 5.
[1541] M. Borković, *наведено дело,* Knjiga druga 1943-1944, Beograd 1979, 109.
[1542] Исто, 109.
[1543] Исто, 274.

предлагао неколико варијанти поступка према *Serbentumu* и његовој култури и просвети.[1544] У складу са одлукама немачких окупационих власти вршена је полицијска провера и редукција наставничког кадра, док је Министарство просвете морало да изврши контролу уџбеника и проширење наставе немачког језика. Образовање је требало да буде у складу са политиком васпитавања омладине коју је требало вратити «здравом разуму, српском разуму».[1545] Осуђивана је и одбацивана целокупна предратна интелигенција, као и Београдски универзитет предратне Југославије, који је сагледаван као легло комунизма и узрок однарођавања омладине.[1546]

Посебна пажња у овом периоду посвећена је културном животу, пре свега позоришту, биоскопу, музичком животу, изложбама, који је био строго контролисан од окупаторских власти. Сва културна збивања праћена су у тадашњој штампи коју су чинили листови и часописи; *Ново време, Обнова, Српски народ, Наша борба и Просветни гласник.*[1547] У овом периоду отварају се позоришта широм Србије; у Пожаревцу, Крагујевцу, Крушевцу, аматерско позориште у селу Секурич код Ариља, обновљен је рад Нишког позоришта и др., организована су гостовања позоришних трупа по варошицама и селима. У духу нове политике велика пажња посвећена је обнови Народног позоришта у Београду. Позоришни живот у Београду, поред обновљеног Народног позоришта, одвијао се и у позоришту на Врачару, Уметничком позоришту на Коларчевом универзитету и др. Прве године окупације покренута је велика акција за прикупљање књига и обнову у бомбардовању срушене Народне библиотеке Србије. Једнак значај посвећен је оснивању музеја преко којих је требала да се истакне и очува српска национална и народна баштина. Формиран је Музеј Народног позоришта, обновљен је рад Музеја кнеза Павла, основани су музеји у Шапцу, Ужицу, Пожаревцу, Лесковцу, Крагујевцу, Краљеву, Јагодини, покренута је акција за оснивање окружног музеја у Ваљеву, чији највећи део је требао да буде посвећен породици Ненадовића. Планирано је оснивање Окружних музеја, што је пратило формирање тзв. музејских одбора, тако је за председника Одбора за оснивање музеја у Смедереву постављен Димитрије Љотић. У Београду је отворен Дом културе који је истовремено био и Музеј града Београда и Градска библиотека, као и

[1544] М. Ристовић, *Рат и разарање друштва у Србији*... 213-214.
[1545] М. Недић, Посланица српској омладини, *Ново време* 10.9.1941., у, O. Milosavljević, *navedeno delo,* 174.
[1546] O. Milosavljević, *navedeno delo,* 34.
[1547] Б. Ђорђевић, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941-1944.,* Београд 2001, 5-8.

Уметнички салон у Дечанској. У оквиру Института за проучавање српске народне поезије планирано је оснивање одељења збирки и студија о нашој народној поезији, музеја народних инструмената, док је Младен Јосић покренуо иницијативу за оснивање Музеја српског сликарства и уметничке библиотеке. Отварање музеја у Београду праћено је прикладним изложбама; *Изложбом српских уметника* отворен је Уметнички павиљон на Калемегдану, *Изложбом модела сеоских кућа од најстарији времена до данас* отворен је Етнографски музеј. У Уметничком павиљону на Калемегдану редовно су одржаване пролећне и јесење изложбе српских уметника, изложбе уметничких радова наших заробљеника, и друге.[1548]

Руска емиграција је по завршетку Априлског рата, преко дотадашњег делегата за заштиту руских емиграната Василија Страндмана, дала немачком војном заповеднику у Србији изјаву о лојалности руске емиграције. На чело Бироа за заштиту руске емиграције постављен је Михаил Скордумов, који је септембра 1941. године позвао емиграцију да формира Руски корпус. Због претеране активности Скородумова и његових сарадника Немци су их заменили лојалнијим људима: Владимиром Владимировичем Крејтером и Борисом Александровичем Штејфоном.[1549] Један број руских емигрантских сликара и графичара сарађивао је са немачким «Југоистоком», одељењем за пропаганду у влади генерала Недића и штампом, као што су узели и активно учешће у антимасонској и антикомунистичкој изложби.[1550] У овом периоду су често организоване самосталне и групне изложбе руских уметника.

У српској уметности у овом периоду је прихваћена идеологија националсоцијализма, тако да је негирана апстрактна и модерна уметност, коју је по тадашњим тумачењима, «наметало јеврејство са планом да се у свим гранама уметности коришћењем неизворних уметничких елемената, сузбију појединачне националне одлике у уметности, са циљем образовања светског јеврејског царства.» У музици, кроз премодернизам Арнолда Шенберга, у сликарству кроз кубизам Пабла Пикаса и Марка Шагала, а у савременој архитектури кроз отклањање и избацивање свих оних елемената «који би ма и најмање потсећали на нешто што има национално

[1548] О изложбама в. у, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941-1944*., Београд 2001;
[1549] А. Тимофејев, Политичка активност руске емиграције у Југославији 1941-1945, *Токови историје* бр. 3, Београд 2007, 44.
[1550] А. Тимофејев, *наведено дело,* 54-55.

или хришћанско обележје.» тако да «Учињено је смешним и омаловажено све оно што је у уметности било самоникло наше, српско и хришћанско...»[1551]

У духу идеологије национализма, односно «српског и хришћанског» подигнута је спомен – костурница у Смедереву посвећена страдалим у експлозији муниције 5. јуна 1941. године, у смедеревској тврђави.[1552] Спомен-костурница у Смедереву се издваја као једино репрезентативно дело меморијалног градитељства подигнуто од стране српске владе у периоду окупације.

У Смедереву је 5. јуна 1941. године дошло до низа ланчаних експлозија, које су изазвале велике људске жртве и огромно разарање града. Експлодирали су југословенска муниција и други експлозивни материјали ускладиштени као немачки ратни плен. Експлозија је разорила оближњу железничку станицу и путнички воз. У експлозији је погинуло око 500 цивила и разорено 70 посто кућа. Узрок експлозије није утврђен, али је у званичним извештајима навођено да није у питању саботажа већ немарност.[1553]

Несрећа која се догодила у Смедереву потресла је Београд и целу Србију, а Немци су овај трагични догађај, у коме су поред осталих изгубили живот Недићев син, снаја и унуче, искористили да ближе контактирају са Миланом Недићем око успостављања нове владе.[1554] Смедерево из кога су са уласком Немаца за кратко време уклоњени сви српски национални симболи; из гимназије у Паланци одузета је и уништена спомен-плоча са именима палих ратника 1912–1918. године, уклоњени су сви натписи са двоглавим орловима на среским начелствима,[1555] и др., са формирањем владе Милана Недића, постало је један од повлашћених градова.

Иницијатива генерала Милана Недића да се обнови Смедерево, у позадини је имала важан личан разлог, губитак сина Душана, што је Недић касније често наглашавао у својим говорима, истичући да је живео за два идеала: за српски народ и за свог јединог сина. „Сина је у овом рату изгубио, а остао му је српски народ, да му

[1551] *С. Настасијевић,* Сва натписа г. Сцетомира Настасијевића, Српска сцена, 16. јануар 1942, .в. у, O. Milosavljević, *navedeno delo,* 203.

[1552] В. Касалица, Једно градитељско остварење Александра Дерока у Смедереву, *Гласник ДКС* 13, Београд 1992, 132-133.; П. Вукоичић, Санација спомен костурнице на Старом гробљу у Смедереву, *Гласник ДКС* 26, Београд 2002, 190-192., М. Живанчевић, *Спомен-костурница страдалих у петојунској трагедији 1941. године*, Смедерево 1990, 1-21 рад на сајту http://www.historiansclub.org Д. Стејић, Архитектура Смедерева од 1918-1945. године, *Смедеревски зборник* 2, Смедерево 2009, 140-141.

[1553] Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941,* Београд 1998, 162.

[1554] M. Borković, *navedeno delo,* 89-90.

[1555] N. Dević, Smederevski okrug u proleće 1941. godine, *Istorija 20. veka,* vol. 29, br. 1, Beograd 2011, 131.

служи до последњег часа“.[1556] Ова Недићева изјава је често наглашавана у контексту Недића као “Оца Србије”[1557]

Влада генерала Милана Недића именовала је Димитрија Љотића за председника општине Смедерево и за комесара за обнову Смедерева.[1558] На позив Љотића у Смедерево је дошао већи број архитеката, инжењера и других стручњака, који су поред прегледа пострадалих објеката почели да израђују пројекте о изградњи водоводне и канализационе мреже, уређењу тока реке Језаве и др.[1559] Комесаријат за обнову Смедерева, на седници Саветодавног одбора 15. фебруара 1942. године, званично је донео одлуку да ангажују архитекте, Александара Дерока и Бранислава Којића за изградњу порушеног дела Смедерева у српском фоклорном стилу, док је изградња спомен-костурнице поверена Александру Дероку. На иницијативу Димитрија Љотића, Недићева влада је донела две Уредбе о обнови Смедерева: прва, 20. марта 1942. године, када је одобрено 60 милиона динара, и друга 29. маја 1943. године, када је за обнову додељен зајам од 75 милиона динара. Поред тога, на „санирању" Смедерева учествовале су специјалне радне јединице, састављене од идеолошких припадника Љотићевог „Збора“, које су радиле од маја до септембра 1941. године[1560] Љотићевци су активно деловали на пропагандном плану, на појединим зборовима и при обнови Смедерева, организујући радне акције [1561] Београдска општина је почетком јула 1941. године донела наредбу на основу које су опорезовани посетиоци јавних локала и уведен «исељенички динар» у корист избеглица и за обнову Смедерева,[1562] а радови су нагло узнапредовали када је у Смедерево из Београда стигла чета од 350 младића на чијем челу је стајао Владимир Ленац.[1563] Добровољци, студенти и омладинци су потом стизали из целе Србије.

[1556] Novo vreme, 30. avgust 1941; V. Novo vreme, 5. septembar 1941. в. у, O. Milosavljević, *navedeno delo,* 169, 171.
[1557] O. Milosavljević, *navedeno delo,* 17.
[1558] М. Живанчевић, *наведено дело*, 2.
[1559] N. Dević, *navedeno delo,* 134.
[1560] M. Borković, *navedeno delo,* Knjiga druga, 110.
[1561] M. Borković, *navedeno delo,* Knjiga prva, 166-167.
[1562] M. Borković, *navedeno delo,* Knjiga druga, 209.
[1563] N. Dević, *navedeno delo,* 134.

Сл. 253 Спомен – костурница у Смедереву арх. А. Дероко
(извор: лична колекција)

Костурница у Смедереву посвећена страдалима у експлозији муниције подигнута је 1942. године по пројекту Александра Дерока, на платоу испред старе гробљанске цркве и чини целину са црквом Успења Богородице из петнаестог века, док је задњи зид костурнице усечен у брдо са западне стране. По одлуци шефа одељења за обнову Смедерева, Данила М. Стакића, одлучено је да се припрата цркве изграђена у деветнаестом веку „као доцнији груб и ружан додатак уклони“.[1564] Дероко је костурницу пројектовао у српсковизантијском стилу са кулом звоником на прочељу, на чије је све четири стране изведен мотив крста у различитом – контрасном материјалу. Мотив крста такође је изведен на Дероковој костурници у Сарајеву, звонику у Битољу, и нешто мањих димензија у односу на објекат у целини, на згради Богословског интерната у Београду. Звоник костурнице у Смедереву подсећа на звоник цркве Св. Димитрија у Битољу, али је упрошћеног архитектонског изгледа.[1565] Црвена боја у којој је костурница изведена симболичног је значења, и подсећа на проливену крв страдалих, као што на Дероковој костурници на Кошеву крст изведен у црвеној боји асоцира на крв видовданских хероја. Костурница је прекривена црепом по узору на

[1564] М. Живанчевић, *наведено дело*, 3.
[1565] Исто, 84.

објекте старе српске архитектуре, а у шест лучних ниша смештене су плоче са именима погинулих. Употреба отвореног трема са аркадама, као и градња у опеци, блиска је црквеним споменицима из времена краља Милутина, а најближи узор је црква Богородице Љевишке у Призрену.[1566] Дероко је при изградњи костурнице употребљавао камен и опеку у свом основном дејству – материјалном, какав је постојао у природи, од Самодреже, преко неких торњева у Битољу, или торња, звоника на спомен-гробљу у Смедереву.[1567]

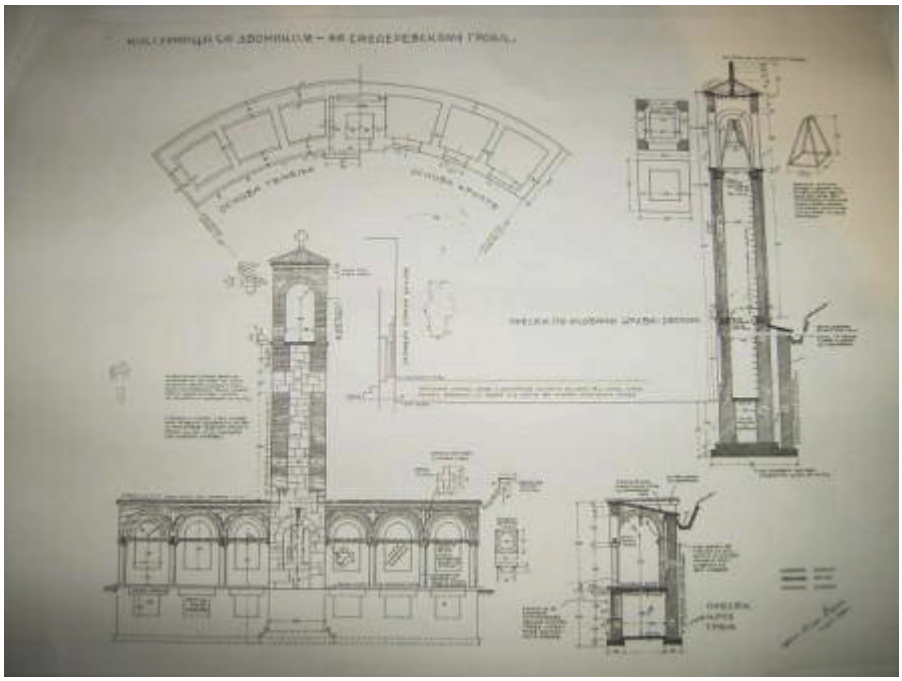

Сл 254 ИАС, фонд Комесаријата за обнову Смедерева, Изградња костурнице и зграде чувара гробља 41-43, План спомен-костурнице (пуб. М. Живанчевић, Спомен-костурница страдалих у петојунској трагедији 1941. године, Смедерево 1990, 1-21 рад на сајту http://www.historiansclub.org)

Меморијална концепција костурнице употпуњена је текстуалним делом, наведеним на табли централног звоника,[1568] а својим димензијама и концепцијом више одговара широком и отвореном простору. Симболика крста – мучeништва и страдања, и црвене боје – крви, као и наглашена жеља наручиоца да се објекат подигне у

[1566] В. Касалица, *наведено дело,* 132-133.

[1567] Б. Миленковић, Александар Дероко-градитељ, у, *Легенде Београдског универзитета. Зборник предавања одржаних у Универзитетској библиотеци у периоду 2002-2004,* Београд 2005, 191.

[1568] „У име Оца и Сина и светога Духа тројице једносушне и нераздељиве за сећање на ужас којим потресе експлозија шедита и муниције у Тврђави читав град Смедерево 5.6.1941. године и прве године, за вечну успомену на оне који том приликом животе погубише и чија су имена заведена под овим сводовима, за сталну опомену живима; да у страху Господњем век проводе, веру чувајући, наду не губећи, љубављу дишући, приликом прве годишњице од тог догађаја, у обнови града Смедерева, подиже се и освети овај звоник и ово опште хранилиште посмртних остатака пострадалих као и друге помрле браће и сестре раније на овом гробљу покопаних"

националном стилу, одговарала је националистичкој идеологији у време окупације. На костурници нема српских амблема, пошто се радило о жртвама насреће, о цивилном становништву. Форма куле звоника смедеревске костурнице послужила је као полазна тачка за настанак једног од најуспелијих Дерокових меморијала „Споменика косовским јунацима“ на Газиместану код Приштине, подигнутог између 1952 и 1954. године.

У сећање на жртве, помен на месту експлозије 5. јуна 1942. одржао је епископ браничевски Венијамин; и тога дана установљен је и заветни дан Смедерева.[1569] Пропагандна политика Милана Недића у којој је истицан српски национални, сељачки и светосавски дух, одраз је нашла на подигнутој спомен-костурници. У патријахалној, теократској држави Милана Недића, форме црквеног градитељства примењене на спомен-костурници одговарали су политици увођења обавезног похађања богослужења и хорског црквеног појања у средњим школама, у циљу стварања српског човека испуњеног духом светосавља.[1570] Одлука да се Смедерево обнови у духу фолклоризма непосредно је повезана са Недићевом идеологијом Србије као задружне заједнице, која се ослања на „село“ као „чисто“, „патријахално“, насупрот „однарођеног града“.

У периоду окупације, поред реализоване костурнице у Смедереву, у духу национализма крајем 1941. године планирано је да се на калемегданском Горњем граду подигне монументални национални спомен—храм. Калемегдан је 1941. године проглашен за национални парк,[1571] а његово уређење постало је један од приоритета за Београдску Општину. Претпоставља се да је идеја о подизању спомен-храма потекла од председника Београдске општине Милосава Стојадиновића, који је пре окупације као потпредседник Београдске општине наручио од немачког архитекте планове за подизање спомен-храма на Калемегдану. Иницијатива за подизање спомен-храма у периоду окупације интезивирана је доласком Драгомира Драгог Јовановића на место председнике Београдске Општине. Идеја о подизању националног спомен-храма на Калемегдану, актуелна пре окупација, добила је ново значење са успостављањем Владе Милана Недића. Пошто је политика владе Милане Недића била отворено против Југославије, планирани спомен-храм требао је да буде српски, а не југословенски као што је то замишљано у предратној Србији. Године 1942. председник општине Драгутин Јовановић донео је Правилник о организацији службе за извођење свих

[1569] N. Dević, *navedeno delo,,* 134.
[1570] O. Milosavljević, *navedeno delo,* 38.
[1571] У Горњем граду подићи ће се монументални национални спомен--храм : Калемегдан је проглашен за национални парк. – *Ново време* Год. 1, бр. 153, 30.12. 1941, 7. Б. Ђорђевић, *наведено дело,* 213;

припремних радова на подизању монументалног националног спомен-храма у Горњем граду, и започео организовање специјалне архитектонске службе за извођење планираних припремних радова, који су требали да послуже као основа за расписивање конкурса у сарадњи са МГ и Министарством просвете.[1572] Храм је вероватно, попут предратних решења, требао да садржи културна одељења и музејске просторије. Конкурс за спомен-храм није расписан, али је идеја о подизању националног спомен-храма, подстакнута европским храмовима типа Пантеона и Валхале, у овом периоду добила ново значење у очувању и истицању српских националних вредности.

Предлог за подизање монументалног националног српског спомен-храма стигао је и од српских заробљеника у Немачкој. Иницијатива српских заробљеника из Нирнберга за подизање «Споменика српској мајци», имала је посебан значај као вид подршке политици владе Милана Недића. Истакнуто је да заробљеници осећају дужност да мисле о будућности Србије, јер «Србија мора постојати и напредовати, пошто није створена у Версају». Према нацрту и идеји заробљеника, споменик је представљен као монументална грађевина, «средиште и храм српске националне мисли», са истакнутим легендарним и крупним фигурама; мајке Јевросиме, мајке Југовића, царице Милице, српске сељанке и мајке Незнаног јунака. У оквиру грађевине планиране су установе за културу које имају задатак да негују српски језик, књижевност и уметност, и посебни одсеци посвећени неговању српских народних обичаја, српског права, унапређењу српског села, просвећивању и националној пропаганди, као и посебан одсек за везу са иностранством. Идеја је презентована под слоганом «Све за Србију, Србија изнад свега». У логору је започет рад на прикупљању средстава и формиран је посебан Одбор за подизање споменика.[1573]

Осим спомен-костурнице у Смедереву и планова за подизање спомен-храма на Калемегдану са државног нивоа није покренута ни једна акција за подизање споменика, иако је посебна пажња посвећивана сахранама погинулих добровољаца, поменима и парастосима. Помен палим борцима који је организован 1943. године у Београду пропраћен је са два минута ћутања у целом граду.[1574] Иницијатива се очекивала од народа који поред тешке материјалне ситуације, споменике није подизао и из политичких разлога. Подизање споменика жртвама немачких одмазди није било

[1572] Аноним, Стваралачки рад Београдске општине, *Ново време* 15.3.1942, 4.
[1573] Аноним, Споменик српској мајци, *Ново време* 1.5.1942, 3.
[1574] Аноним, Београд се одужује палим борцима, *Ново време* 23.6.1943, 3.

дозвољено, док иницијативе за подизање споменика погинулим добровољцима скоро да није било.

У листу *Ново време* наведено је неколико примера споменика који су у овом периоду подигнути иницијативом народа. Године 1943. сељаци села Рипња, у знак манифестације српског родољубивог духа, на дан прославе Св. Саве, осветили су спомен-плочу посвећену Милану Ђ-Милићевићу, а сакупљено је и 3.000 динара за отварање библиотеке посвећене Милану Милићевићу.[1575] Сличне културне манифестације освећивања спомен-плоча и посвећивања објеката личностима из националне културе, уметности и историје нису забележене.[1576]

Лист *Ново време* је забележио само један споменик подигнут палим добровољцима. Добровољци граничари су добровољним прилозима у селу Бабин Кал, маја 1943. године, подигли споменик на годишњицу смрти своја три друга, а иницијативу је покренуо командант окружног граничног одреда Нишког, мајор Драгиша Јевтић. Споменик је изведен у виду тролучне конструкције, вероватно асоцирајући на тројицу погинулих младића, и требао је да подсећа на храбру погибију «заштитника свога рода».[1577]

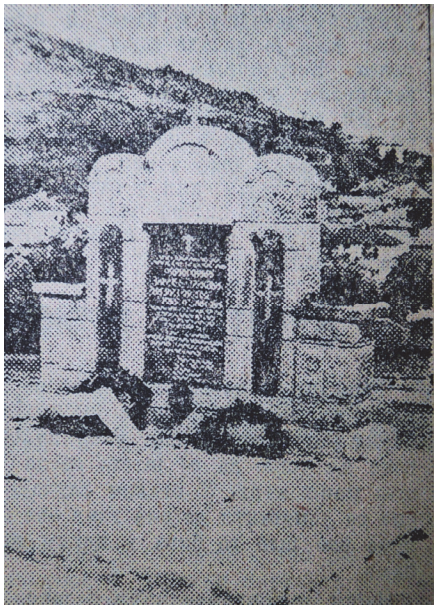

Сл. 255 Споменик граничарима у Бабином калу
(извор: лист Ново време 30.5.1943, 3.)

[1575] У Рипњу је осveћена спомен-плоча Милана Ђ. Милићевића, *Ново време* 4.6.1943, 3; Б. Ђорђевић, *наведено дело*, 82, 218.
[1576] Детаљан попис свих културних манифестација, изложби, представа,сахрана, комеморација личности из културе и др. из тадашње штампе објављен у Летопису културног живота Србије под окупацијом 1941-1944., Бранислава Ђорђевића, осим спомен-храма на Калемегдану и спомен-плоча и библиотеке посвећене Милану Милићевићу не бележи ниједну другу иницијативу за подизањем споменика или спомен-плоча.
[1577] Аноним, Граничари својим палим друговима, *Ново време* 30.5.1943, 3.

Народне акције у овем периоду за подизањем споменика готово да није било, али је забележена једна приватна иницијатива. У Ариљу, на свом имању у близини основне школе, на путу Ариље – Пожега, сељак Милојко В. Вељовић, подигао је чесму у спомен својих рођака који су умрли или пали за Отаџбину. Обављено је приватно освећење у присуству свештеника и Вељовићевих рођака и пријатеља, [1578] а догађај је пропраћен кратким чланком у листу *Ново време.*

Меморијално градитељство у овом периоду, и поред интезивних радова на изградњи, обнови и довршењу објеката је потиснуто.[1579] Настављени су радови на појединим спомен-објектима, што се уклапало у општу политику изградње и обнове Србије. Радове на уређењу лазаревачке костурнице наставили су добровољачки одреди 1942. године. Поред три иконе које су поклонили спомен-цркви, поставили су натпис; «*Пали сте да Србин увек живи. Слава и хвала вам – српски добровољци 1942*»[1580]

Званична национална политика Владе народног спаса одразила се у најзаначајнијој градитељској делатности тог периода обнови Смедерева. Монументална спомен-костурница посвећена жртвама несреће која није узрокована ратним акцијама и саботажама, уз чињеницу да је у тој истој несрећи страдао син генерала Недића, својом наменом и изгледом није вређала осећаје окупатора и народа. Истицање српских националних историјских и средњовековних споменичких вредности наглашавано је и у другим културним активностима Као представник националног стила, архитекта Момир Коруновић је као изасланик претседника Српске владе, на пољопривредним течајевима у Општини деспотовачкој, витановачкој, трућевачкој и буковачкој држао предавања о историјском поносу српског народа, витешким подвизима Деспота Стевана, јунацима Ресаве и историји српских споменика.[1581] Слична предавања држали су и други инжењери, попут предавања која су у Ваљевском округу одржали Милосав Васиљевић и Милан Јанковић,[1582] и др.

Поред званичне политике Владе народног спаса, засноване на раду, реду, обнови, српству, светосављу и поштовању Великонемачког Рајха, о другој страни те

[1578] Аноним, Сељак подигао спомен-чесму, *Ново време* 6.7.1943, 4.
[1579] Према подацима у моравском округу у периоду 1941-1944. године није забележена ни једна акција за подизање меморијала. О збивањима у Моравском округу објављеним у листу Ново време в. у, Д. Јовановић, Д. Танић, *Моравски округ у листу Ново време 1941-1944,* Едиција: извори за други светски рат у Поморављу св. 4., Јагодина 2007.
[1580] Аноним, Уређење костурнице у Лазаревцу, *Ново време* 9.10.1942, 3.
[1581] Аноним, Пољопривредни течајеви, *Ново време* бр. 560, 10.3.1943, Д. Јовановић, Д. Танић, *наведено дело,* 260.
[1582] Аноним, Зборови и предавања у ваљевском округу, *Ново време* 11.6.1942, 5.

политике се није отворено говорило.[1583] Нису коментарисане одмазде над цивилним становништвом, формирање логора, пљачке и терор над становништвом. Немци су по окупацији одмах организовали широки систем шпијунаже, формирана је Тајна полиција, Штаб војног заповедника Србије и др., са циљем да се предупреди устанак у самом зачетку.[1584] Већ јула 1941. године преуређена је касарна 18. пешадијског пука у политички логор Бањица, а октобра исте године активиран је логор за јевреје на Сајмишту, да би убрзо концентрациони логори постали друга стварност окупране Србије. У паралелној стварности коју је конструисала Влада, као што истиче Оливера Милосављевић, «грађани су у логорски уређеној држави, с једне стране, држани у сталном страху од принудног рада, концентрационих логора и преког суда, а са друге стране, сугерисана им је обавеза свеопштег весеља у "Новој Србији".»[1585]

Прве жртве страдале током 6. априлског бомбардовања Београда, у другој половини маја су откопане из рушевина. Од 1.908 посмртних остатака, на гробљима је сахрањено 1.829, а по црквама, парковима и приватним баштама 79 посмртних остатака.[1586] Највећа заједничка гробница формирана на Новом гробљу осим крстова са именима, остала је не обележена, чиме се избегавало провоцирање окупатора и стварање српског светилишта.

Број жртава се са уласком окупатора убрзо почео повећавати. Нацисти су од августа 1941. године као посебан метод застрашивања увели јавна вешања таоца, да би убрзо уследиле масовне и сурове одмазде над становништвом широм Србије.[1587] Жртве су сахрањиване у заједничким гробницама на што мање приступачним местима. Међу Бемеовим наређењима, приликом одмазди у подручју Поцерине и Мачве, биле су предвиђене и прве мере да се избришу трагови злочина; «Приликом закопавања стрељаних треба пазити да се тамо не стварају српска светишта. Стављање крстова на гробове, украшавање истих треба спречити. Зато сахрањивања треба вршити намерно на усамљеним местима.»[1588]

Како се рат ближио крају злочини су све више прикривани, жртве су сахрањиване на забаченим местима, поливане киселинама, сахрањиване без одела, а места на којима су сахрањене заравњивана су и сејана травом.[1589]

[1583] У листу Ново време помињу се страдања од стране комуниста.
[1584] V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941,* Knjiga 2, Ljubljana-Titograd-Beograd, 1984, 558-159.
[1585] O. Milosavljević, *navedeno delo,* 41.
[1586] Б. Божовић, *наведено дело,* 132.
[1587] В. Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970; 48-50.
[1588] Исто, 62.
[1589] Исто, 142.

Међу последњим масовним страдањима којем је посвећена велика пажња у тадашњој штампи било је англо-америчко бомбардовање Београда. У штампи је посебно пропраћена посета генерала Милан Недића гробовима сахрањених. У Уметничком павиљону на Калемегдану отворена је 7. августа велика изложба *Живот тече даље* о англоамеричком бомбардовању Београда. Изложбу је отворио председник општине Драги Јовановић, а присуствовао је Милан Недић.[1590] У својим говорима генерал Милан Недић се често позивао на «Крвави ускрс», и англо-америчке злочине,[1591] међутим и поред све медијске пажње, над масовним хумкама страдалих у англоамеричком бомбардовању Бео раду, осим крстова,[1592] није подигнуто ни једно обележје, које би им дало комеморативни значај.

Гробнице страдалих у англоамеричком бомбардовању Београда, формиране недалеко од гробница страдалих у 6. априлском бомбардовању Београда, и поред тога што их је посетио генерал Милан Недић, и одао почаст сахрањеним, остале су необележене. Масовне гробнице страдалих у оба бомбардовања Београда на Новом гробљу уређене су 1966. године.

[1590] Б. Ђорђевић, *наведено дело,* 4, 222, 222

[1591] М. Недић, Говор поводом терористичког бомбардовања Београда одржан 24. априла 1944, в. у, М. Недић *наведено дело,* 45-48.

[1592] Београдски крвави ускрс. *Документа о британско-америчком ваздушном терору*, Штампано у Београду 1944.48-49.

XI Културна политика Југославије и утицаји на архитектуру у периоду 1944 - 1955. године

Период између 1944. и 1955. године обележиле су значајне промене; долазак комуниста на власт, обнова ратом разорене земље, зближавање са Совјетима, доношење резолуције ИБ - конфликт са Совјетима, и успостављање веза са државама Западног блока. Комунистичку владавину, у овом периоду, обележили су сукоби између доминантног културног модела Истока, и потиснутих, али никада у потпуности одбачених културних вредности Запада.[1593]

Совјетски културни утицај, од завршетка рата до 1948. године, постао је доминантан у културној политици ФНРЈ. У уметностима се тражио борбени реализам, социјална ангажованост и теме из рата, револуције и послератне обнове, док су форме у којима је уметност изражавана морале да буду приступачне обичном човеку из народа. Сукоб са Совјетима ставио је Југославију у привредну изолацију која је условила да се окрене Западу. Од прихватања стаљинизма у уметности, преко његовог оспоравања, као последице политичког сукоба, до остваривања личних слобода био је дуг идеолошки пут.[1594]

Југославија је у току НОБ-а прошла кроз социјалистичку револуцију, чији је носилац била комунистичка партија. Нови државни систем је започињао живот са органима револуционарне структуре и организацијама створеним у рату и револуцији, које су му прилагођаване, као и изграђивањем нових. Предуставну ситуацију Југославије карактерисала је снажна држава руковођена комунистима, који су припремали прелаз на социјализам совјетског типа, који је уследио од пролећа 1945. године,[1595] када је Југославија почела јаче да се ослања на СССР.[1596] У овом периоду културна политика је постављена на широку основу задовољавања најосновнијих културних потреба становништва. Њен задатак је био да популарише изградњу нове власти и привредне обнове, да кроз свој рад у области културе и стваралаштва упознаје

[1593] Lj. Petrović, Kulturni sukob blokova tokom hladnog rata u jugoslovenskoj prestonici1945-1955. godine, u *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945-1955.: slučaj Jugoslavije:* zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, Beograd 3-4 novembar 2003, 323-324.
[1594] Исто, 323.
[1595] B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948. (Iskustvo „narodne demokratije" kao partijske države),*Beograd 1994, 9-15.
[1596] Аноним, „Совјетски народ са највећим задовољством дочекао је потписивање уговора"; *Борба* 14.04.1945, 2.; Аноним, Величанствене манифестације поводом потписивања уговора између СССР и Југославије, *Борба* 14.04.1945, 2.

масе са циљевима КПЈ, и ослобађа их туђих културних и идеолошких утицаја.[1597] Револуционарне промене учиниле су да материјална база културног живота постане власништво државе.

Интензивном обновом земље, новоуспостављена власт је наглашавала свој успех у свим сферама, привреди, економији и култури. Дужности и обавезе око обнове и изградње земље прихватили су инжењери, архитекте и техничари, на скупу одржаном новембра 1944. године, у великој дворани Инжењерског дома. На састанку је акламацијом изабран одбор, а скуп се завршио клицањем НОВ-у, Маршалу Титу, Маршалу Стаљину и Црвеној армији, [1598] чиме је званично дата подршка народној власти. Изградња и обнова земље није само подразумевала стручност, већ и извесну идеолошку подобност оних који су у њој учествовали. Држава је радила на оспособљавању кадрова, не само у стручном погледу, већ и у идеолошком, тако је Југославија 1945. године предложила за школовање у СССР 1.000 студената, од тога 300 инжењера.[1599] У току интезивних суђења државним непријатељима због сарадње са Миланом Недићем и нацистима, осуђен је и један број архитеката.[1600]

Већ у току првих послератних година почиње да се посвећује велика пажња изградњи и обнови земље. На иницијативу стручњака из Главног одбора ЈНО ФИАТ-а (Јединственог Народног ослободилачког фронта инжењера, архитеката и техничара Југославије) образован је курс из урбанизма, који се одвијао од зиме 1944. до пролећа 1945. године.[1601] У Београду је свечано отворен Технички факултет,[1602] на коме је обновљена настава.[1603] Само на подручју Београда крајем 1945. године обновљен је и изграђен већи број објеката,[1604] чиме је истакнут прогресиван пут који је утрла нова

[1597] Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945 – 1952*., Beograd 1988; 19-20..

[1598] Аноним, Инжењери и техничари за народну борбу и обнову земље, *Политика* 16.11.1944, 3.

[1599] Совјетска влада није 1945. године примила студенте. предлог Југословенске владе је био састављен према кадровској структури која им је била најпотребнија. B. Petranović, S. Dautović, *наведено дело,* 37.

[1600] Аноним, Осуђени архитекти на губитак националне части*, Борба* 23.01.1945, 6.; На смрт је осужен сликар и архитекта, декан Архитектонског факултета Бранко Поповић в. у, Аноним, Бранко Поповић проф. осуђен је на смрт 1944. године. *Политика* 27.11.1944, 1. На смрт је осуђен Валериј Сташевски, одузимањем имовине и прогоном Милутин Борисављевић, в. у, А. Кадијевић, О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, *Наслеђе* IX, Београд 2008, 79.

[1601] H. Stojanović, Osnivanje Urbanističkog instituta Srbije 1946. godine, *Urbanizam Beograda* br. 57, Godina XII, Beograd 1980, 17.

[1602] Аноним, Отворен је Технички факултет у Београду, *Политика* 17.8.1945, 5.; Аноним, У недељу је свечано отварање Техничког факултета у Београду, *Политика* 8,12.1945, 4.; Аноним, Технички факултет у Београду почео је рад, *Политика* 10.12.1945, 5.

[1603] О обнови рада на Техничком факултету в. у, Архитектонски факултет, необјављени рукопис «*Споменице Архитектонског факултета из 1971. године,* Архитектонски факултет, Београд 1996, 42-45.

[1604] Аноним, Од ослобођења до данас у Београду су отворена 22 обданишта, 11 дечјих домова, 2 шегртска дома и друге споцијалне установе, *Политика* 19.10.1945, 5.

власт. У току 1945. године започета је обнова индустријских објеката значајних за даљу обнову града и земље, попут фабрике цемента у Беочину,[1605] а у Београду је основана радионица за израду блокова од шљаке који су требали да замене употребу цигле. Први пут на фасаде зграда почиње се уграђивати термоизолација.[1606] Уобличавање и планска изградња градова био је један од начина, на који је новоуспостављена власт утицала да се градови широм земље формирају, не само да визуелно и утилитарно одговарају идејама новог социјалистичког друштва и народне власти, већ и да у њиховој изградњи учествује и сам народ. У те сврхе основан је Институт за урбанизам, као научно и саветодавно тело, за цело подручје Србије. Један од основних циљева УИ-а, поред израде низа планова за градове у унутрашњости земље, био је да „урбанизам потпуно приближи народу, да народ учествује у градњи. Сви планови се израђују на савременој основи и у духу друштвених стремљења.“[1607] Велики значај који је придаван урбанизму у овом периоду осетио се и приликом расписивања великих југословенских конкурса, за подизање значајних државних објеката; Председништва владе ФНРЈ и зграду ЦК КПЈ, којима је предвиђено да радови, поред пројекта зграде садрже и предлог за урбанистички план Новог Београда.[1608] Нови Београд је у време градње схватан као «симбол изградње новог живота слободних радних народа»,[1609] који је требало да послужи као «модел за све нове социјалистичке градове у Југославији и да буде њено средиште...»[1610]

Поред репрезентативних државних објеката на Новом Београду и разматрања његовог урбанистичког решења, од великог државног значаја било је и подизање зграде Дома (уједињених) синдиката.[1611] Планирано је да зграда „уједињених синдиката“ буде монументална грађевина огромних размера, и да по свом техничком и архитектонском решењу представља ремек дело нашег грађевинарства. Као што је истакао Владислав Петровић она „По свему треба да буде израз стваралачке снаге и

[1605] Ђ. Бељански, Обнављање тешко оштећене Беочинске фабрике цемента., *Политика* 23.9.1945, 6.
[1606] Д. Мецанов, Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа, *Наслеђе* VIII, Београд 2007, 151.
[1607] Аноним, У урбанистичком институту израђује се читав низ планова наших градова, *Политика* 25.10.1946, 4.
[1608] Конкурси за зграду Председништво владе ФНРЈ и зграду ЦК КПЈ, расписани су крајем 1946. године и захтевано је да поред наведеног објекта садрже и предлог за урбанистички план Новог Београда. М. Просен, О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији, *Наслеђе* VIII, Београд 2007; 105-109; Б. Мишић, Палата савезног извршног већа у Београду, *Наслеђе* VIII, Београд 2007, 129-149;
[1609] Аноним, Ове године удариће се темељи новом Београду на ушћу Саве у Дунав, *Политика* 5.1.1947, 3.
[1610] М. Просен, *наведено дело,* 105.
[1611] И. Р. Марковић, Дом синдиката у Београду - експликација архитектуре социјалистичког реализма, *ЗЛУМС* 39, Нови Сад, 2011,. 271-283

моћи радничке класе и украс главног града".[1612] Дом синдиката, по својој монументалности и закривљеним фасадама данас се узима као најрепрезентативнији пример соцреализма у српској архитектури.[1613]

Прве послератне године обележили су јаки културни утицаји Совјетског Савеза, који су у нашу средину стизали на више начина, а пре свега кроз: превођење научне и стручне литературе, књижевних дела, драмске литературе, уџбеника, затим кроз штампу, часописе, позориште, филм, музику, књижевност, ликовну уметност, архитектуру, школовање наших људи у СССР-у, и гостовања совјетских научника, књижевника, драмских и ликовних уметника код нас.[1614]

Идеје новог социјалистичког система, по узору на СССР преносиле су се у архитектуру, преко државних институција, кроз делатност Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом[1615] и Савезног удружења за културне везе са иностранством ВОКС-а. Своје задатке Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР-ом је остваривало кроз рад више секција, међу којима је деловала и секција за урбанизам[1616] и одвојена секција за архитектуру.[1617] Делатност ове две организације заснивала се на организовању изложби, издавању публикација, предавањима и сл. Од посебног значаја су изложбе, које су пратиле сваки значајан политички догађај.

Нова политичка идеологија у послератном периоду деловала је на принципу зближавања словенских народа, на основама заједничког порекла и борбе против истог непријатеља у Другом светском рату. Низом међународних уговора Југославија се обавезала на културну сарадњу са земљама народне демократије, које су, као и она, изграђивале социјализам. Ти уговори су само формално озаконили сарадњу која је почела непосредно по завршетку Другог светског рата.[1618] Свако потписивање уговора о трговинској и културној размени са земљама народне демократије пратиле су адекватно уређене уметничко-пропагандне манифестације, попут изложби фотографија. Фотографије су на већини изложби тематски уређене,[1619] од сцена ратом разорене земље, сцена борби, до сцена уласка и ослобођења од стране совјетске армије.

[1612] В. Петровић, Подизање монументалне зграде Синдикалног дома у Београду, *Политика* 2.6.1946, 2.
[1613] Z. Manević,Novija srpska arhitektura, u *Srpska arhitektura 1900-1970,* Beograd 1972, 27.
[1614] Lj. Dimić, *navedeno delo,* 164.
[1615] Друштво за културну сарадњу Југославија – СССР оформила је 14.1.1945. на подстицај КПЈ група напредних интелектуалаца, научника и културних радника. Средином 19489. године замире његова делатност. в. у Lj. Dimić, *navedeno delo,* 165 и 168..
[1616] Исто, напомена на стр. 167.
[1617] Исто, напомена на стр. 168.
[1618] Lj. Dimić, *navedeno delo,* 171.
[1619] О идеолошком значају фотоографије в. у, М. Тодић, *Фотографија и пропаганда 1945-1948*, Бањалука-Панчево, 2005;

Све је почињало ратом, рушењем старог и успостављањем новог, на совјетском моделу заснованог социјалистичког система. У говорима се истицала заједничка борба против истог непријатеља, совјетски удео и помоћ у борби и ослобођењу, као и стварање новог правичнијег и бољег друштва. У међуратном периоду успостављене културне и политичке везе са неким од тих земаља, попут Чехословачке и Пољске, нису помињане.

У оквиру низа друштвених, културних и научних манифестација којима се пропагирала блискост народа земаља народне демократије, издваја се посета археолога и етнолога из СССР-а, фебруара месеца 1946. године. Том приликом се у листу *Југославија–СССР* огласио архитекта Ђурђе Бошковић, истакавши да совјетски научници у постизању објективне истине примењују анализу и синтезу, које се непосредно ослањају на дијалектичко-материјалистичко схватање природе и света, што значи да обе методе црпе снагу непосредно из живота. По Бошковићевом мишљењу од такве „чисте науке“ која је сама себи циљ „долази се до напредне науке, науке као најсигурнијег инструмента у служби човека – науке, у којој се теорија и пракса сливају у кондезовану неразлучиву целину...На нама је да се науком истога типа и сами наоружамо.“[1620] Ђурђе Бошковић, као главни идеолог соцреализма у нашој архитектури, наредне године је своје дубоко убеђење у вредност совјетске науке и културног модела пренео и у теорију архитектуре. Пример Ђурђа Бошковића и неколицине архитеката, који су теоријски бранили ставове совјетског модела културе и архитектуре, није нашао на шири одзив код архитеката.

У штампи је праћен развој совјетске науке и прогресивног развоја грађевине у СССР–у, а као једно од највећих достигнућа совјетске науке, на Свесавезној грађевинској изложби у Москви, истакнута је фабричка производња типских кућа. Слика типске, фабрички произведене куће, објављена у дневном листу *Политика*,[1621] издвојена је као пример напредног совјетског грађевинарства и прогресивног решавања стамбене проблематике. Наредне године је поново истакнут значај овог типа објеката, са нагласком да је грађевинар у СССР-у „центар нове државе“.[1622] Следећи совјетски образац, посебно је писано о успесима наших грађевинара, а Јосип Броз Тито

[1620] Đ. Bošković, Sovjetska nauka kroz sovjetske naučnike, *Jugoslavija-SSSR* 5, Beograd 1946, 40.
[1621] На слици је представљена совјетска типска кућа израђена у фабрици. Има две собе, кухињу, претсобље и оставу, и може се пренети на два камиона. Објевљен је приказ изложбе на којој је представљено целокупно искуство совјетске грађевинске технике. Издвајање фабричке куће очигледно је било подстакнуто стамбеном кризом послератних година у нашој земљи. Аноним, Поновно отварање свесавезне грађевинске изложбе у Москви, *Политика* 14.12.1945, 4.;
[1622] И. Андронов, Огромна послератна грађевинска делатност у СССР, *Политика* 02.06.1946, 4.

је поводом годишњих конгреса УЈИА, редовно примао њихове делегације. Убрзаном градњом и обновом требало је показати свету колико је нова држава способна и ефикасна у сваком погледу, економском, технолошком, научном, културном, што је требало да оправда званичну политичку и идеолошку орјентацију.

Од посебног значаја, првенствено за пропагирање архитектуре соцреализма, била је изложба фотографија *„Архитектура народа СССР“,* отворена у дворани Академије наука у Београду, 11. октобра 1947. године.[1623] Изложбу је, у част годишњице Октобарске револуције, организовало Друштво за културну сарадњу Југославије и СССР-а и Савез друштва инжењера и техничара Југославије. Председник Комитета за школе и науку при влади ФНРЈ Маријан Стилиновић, отворио је изложбу речима да „У социјалистичком друштву архитекти су престали да буду најамни радници и слуге крупних капиталиста и спахија и они су се ослободили каприса и прохтјева разних скоројевића и своје таленте и стваралачке способности могли су да ставе у службу народа.“ У говору је између осталог нагласио да је совјетска архитектура показала да служи свом народу. „Совјетски архитекти показали су то на тај начин што су се обрачунали са неукусним комбиновањем разних стилова којег им је у наслеђе оставио буржуарско спахиски период, што су се обрачунали са формалистичком, конструктивистичком архитектуром која изражава декадансу грађанске културе, и што су пошли путем стварања реалистичке архитектуре, која жели да у највећој мјери усклади умјетнички принцип са функционалним принципом.“ Истакнуто је и да су совјетски архитекти највећи допринос дали у области урбанизма, наводећи пример пројекта реконструкције Москве, који су Стаљин и Молотов потписали 1935. године. Наведена је Стаљинова порука, поводом осамстотогодишњице Москве, у којој је истакнуто да „Једна од најболнијих рак рана великих пријестолница европских и америчких земаља несумњиво је постојање сиромашних радничких четврти у којима су милијуни осиромашених радних људи осуђени на биједан живот и лагано болно умирање. Заслуга Москве састоји се и у томе што је она коначно ликвидирала ове сиромашне четврти и омогућила трудбеницима да из подрума и уђерица пређу у станове и куће буржоазије и у нове удобне куће које је подигла совјетска влада.“ [1624]

[1623] Аноним, У Београду је отворена изложба фотографија „Архитектура народа СССР“, *Борба* 12.10.1947, 4.
[1624] Исто.

На изложби је изложен део генералних урбанистичких пројеката обнове Москве, Стаљинграда, Смоленска, Севастопоља и др. Том приликом изашла је и брошура „Реализам совјетске архитектуре“ Н. Колија. На корици брошуре представљена је Палата совјета, архитеката В. Шћука, В. Гелфрејха, Ц. Јофана, из 1933. године,[1625] као репрезент савремене совјетске архитектуре. Брошура је рекламирана у дневној штампи, у којој су између осталог, представљене фотографије најзначајнијих достигнућа совјетске архитектуре; брана на каналу Волга–Москва, станица Мајаковски, Манежни трг у чијем средишту је хотел Москва, а десно Лењинов и историјски музеј.

Изложба је по својој концепцији обухватила дела којима је приказан развој, од првобитне руске националне архитектуре, до објеката савремене социјалистичке архитектуре „на којима се најбоље особине совјетске архитектуре комбинују са мотивима и традицијама националног градитељства сваког народа“...а „чију најснажнију особину претставља велика Стаљинска брига о човеку.“[1626] Велики број људи је посетио изложбу, на којој су могле да се виде грађевине средњовековне Москве, и дела савремене-социјалистичке совјетске архитектуре, попут; позоришне дворане, бране на каналу Волга-Москва, станице „Мајаковски“ на подземној железници, дворца Совјета, метроа, универзитета и других монументалних грађевина социјалистичке епохе.[1627] У Загребу је поводом изложбе објављен специјални број листа *„Архитектура“,* у коме су објављени текстови архитеката Ђурђа Бошковића, Бранислава Којића, Братислава Стојановића, Бранка Максимовића. Бошковић је писао о средњовековној архитектури народа СССР-а, Којић о архитектури руског села, а Братислав Стојановић о социјалистичкој архитектури. У листу је објављен и приказ књиге Ј. Н. Колија, у коме се тврди, да су „конструктивисти“ у Совјетском Савезу, а и код нас, у архитектури видели само могућност формалистичких експеримената лишених садржајности и идејности.[1628]

Бошковић је истакао да ће се савремена архитектура одабиром елемената средњовековног градитељства „јаче повезати са средином којој непосредно служи... место кочнице даљег напретка, добит ће се тако нови позитивни стимуланс у активизирању процеса прерастања архитектуре социјалистичке по садржини и

[1625] Аноним, Реализам совјетске архитектуре, *Борба* 14.10.1947, 6.
[1626] Аноним, Отворена је изложба „Архитектура народа СССР“, *Политика* 12.10.1947, 5.
[1627] Аноним, 6500 лица посетило је за 6 дана Изложбу фотографија „Архитектура народа СССР“, *Борба* 18.10.1947, 6.; Аноним, Са изложбе фотографија „Архитектура народа СССР“, *Борба* 21.10.1947, 7.
[1628] П. Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996; 431.

националне по форми, у архитектуру социјалистичку, и по форми, и по садржини.“[1629] Бошковићевим ставовима придружили су се и архитекти Братислав Стојановић, Бранко Максимовић, Бранислав Којић, мање више директно опредељујући се за соцреализам. Није познато да ли је изложба совјетске архитектуре имала утицаја на практичну делатност архитеката, али је у сваком случају требала да подстакне реализацију Петогодишњег плана. Специјални број листа *„Архитектура“* утицао је да се у теоријском погледу уобличе и изнесу ставови. Од посебног значаја на изложби совјетске архитектуре, као што је Марјан Стилиновић истакао, су урбанистички планови обнове градова, који су требали да послуже као узор за убрзану урбанизацију и обнову наше земље.

Изградња стамбених и индустријских објеката коришћена је као и у осталим земљама народне демократије у пропагандне сврхе. Велику пажњу која је посвећена изградњи, обнови и уређењу града, потврдила је и *Изложба Београда,* отворена априла 1947. године у Академији наука, на којој је представљена целокупна делатност ИО града Београда и Београђана на обнови и уређењу града.[1630] Исту годину обележило је и усвајање петогодишњег плана, којим је предвиђена изградња петнаест милиона квадратних метара стамбене површине. У штампи су редовно објављивани чланци који су пратили изградњу, техничке иновације и добровољно учешће радног народа у изградњи и обнови земље. Значај који је придаван стамбеној изградњи, реализацији петогодишњег плана, и његовој доброј организацији заснованој на совјетском моделу, индиректно је подржаван и чланцима у штампи о стамбеној кризи у САД[1631] и подизању небодера у Москви.[1632]

Изложбе су у овом периоду од значаја не само као манифестације братских односа међу земљама, већ и као могућност упознавања са резултатима обнове, изградње и културног развоја у земљама Источног блока. У том циљу 1948. године Савез друштава инжењера и техничара Југославије и Друштво за културну сарадњу Југославија – Бугарска, у сали САНУ организовало је *Изложбу бугарске архитектуре*. Изложба бугарске архитектуре, као и изложбе које су пратиле остале сфере стваралаштва земаља народне демократије, конципирана је по програму да се истакне њихова културна и политичка блискост. Идеологизација ових изложби је експлицитно

[1629] Ђ. Бошковић, Средњовековна архитектура народа СССР, Архитектура, Загреб 1947, наведено према Z. Manević, *navedeno delo*, 27.
[1630] Аноним, Отворена је „Изложба Београда“, *Политика* 07.04.1947, 5.
[1631] В. Савић, Стамбена криза у Сједињеним америчким државама, *Борба* 11.3.1947, 6.
[1632] Аноним, Грађевински радови у Москви, *Политика* 14.6.1947, 3.

наглашена паролама, амблемима, као и бистама и фотографијама истакнутих политичких личности. На изложби бугарске архитектуре су представљени планови изградње нове Софије, фотографије историјских примера бугарске националне архитектуре и велики број цртежа и фотографија стамбених зграда и модела из модерне градње села.[1633] Ова изложба је једна од последњих изложби архитектуре земаља Источног блока, након чега је доношењем резолуције Информбироа, Југославија почела да се приближава земљама Запада у привредном, културном и уметничком погледу.

Исте године у Инвалидском дому у Београду, поводом Другог конгреса инжењера и техничара, отворена је *Изложба југословенске архитектуре*. Поред нових архитектонских облика и урбанистичких решења, изложени су многобројни узори средњовековне архитектуре,[1634] и народног неимарства. Изложени су авионски снимци Београда, Загреба, Сплита, Љубљане, Скопља, Мостара, Битоља и др. Приказане су фотографије Трогира, Сплита, Скопља, Сарајева. Од дела послератне архитектуре изложени су снимци далековода електричних централа, фабрика, стамбених зграда у Бихаћу, Београду, и Загребу, рударским насељима, макета парне стругаре, макета планинарског дома у Јахорини и Требевићу, макете мостова од армираног бетона, пројекти зграда ЦК КПЈ и Председништва владе на Новом Београду, затим планско уређење двадесет градова у духу модерног урбанизма. Посебно место су заузимали раднички станови уз велике индустријске и рудничке центре у земљи.[1635] Неколико дана касније на изложби „*Тридесет прва годишњица Велике октобарске социјалистичке револуције"* одржаној у Дому совјетске културе, пошто разлаз са Совјетима још увек није био известан, заступљене су, поред осталог, и фотографије обновљених градова Севастопоља, Стаљинграда, Лењинграда, Стаљинова и др.[1636]

Изложбе совјетске, бугарске и југословенске архитектуре; су истоветно конципиране. На фотографијама су представљени објекти од средњег века, преко народне архитектуре, до објеката и „модерних" урбанистичких планова нове социјалистичке епохе. Таква концепција изложби одговарала је схватању савременог совјетског стваралаштва, „националног по форми и социјалистичког по садржају", које

[1633] Аноним, У Београду је отворена изложба бугарске архитектуре, *Политика* 12.01.1948, 3.
[1634] Раваница, Манасија Љубостиња, џамије у Сарајеву, Призрену, Скопљу. Старе тврђаве у Голубцу, Магличу и др..
[1635] Аноним, На изложби југословенских архитеката приказан је напредак модерне архиетктуре у социјалистичкој изградњи Југославије, *Политика* 04.11.1948, 4.
[1636] Аноним, Изложба совјетских фотографија „Тридесет прва годишњица Велике октобарске социјалиситичке револуције", *Политика* 10.11.1948, 3.

је омогућило да се многе „националне културе у СССР роде у бури великог Октобра.“[1637] Националне форме су налажене у архитектури средњовековних објеката и сеоској – фолклорној архитектури,[1638] док се социјалистички садржај више односио на утилитарну страну тих објеката, брзу и јефтину градњу типских стамбених објеката, која је требала да задовољи потребе растућег градског становништва, као и стварање нових модерних урбанистичких планова и индустријских објеката, пошто је пут «реалистичке архитектуре», као што је истакао Маријан Стилиновић, био да у «највећој мјери усклади умјетнички принцип са функционалним принципом.» [1639] Задовољавање егзистенцијалних потреба становништва обезбеђивањем удобних станова истакнуто је навођењем Стаљинових речи да је «Заслуга Москве...што је она коначно ликвидирала ове сиромашне четврти и омогућила трудбеницима да из подрума и уђерица пређу...у нове удобне куће које је подигла совјетска влада.“ [1640] Истовремено док се масовна стамбена архитектура заснивала на елементима функционализма и фолклоризма, а индустријска на принципима функционализма, монументална репрезентативна здања, институције високе културе или представништва власти, својим формалним решењима надовезивале су се на елементе академског класицизма који је постао основни и препознатљив облик социјалистичког реализма.[1641] Овај тип објеката по својој монументалности и евоцирању историцистичких стилова, често допуњен монументалним скулптуралним споменицима, репрезентовао је државни систем и његову идеологију на највишем нивоу.

Агитпроп апарат је строго контролисао текстове из разних области културе и науке,[1642] а међу њима и оне који су се директно односили на архитектонско стваралаштво.[1643] На државном нивоу агитпроп су чинили Стефан Митровић, као секретар агитпропа ЦК КПЈ, повереник за културна питања био је Радован Зоговић, контролу над штампом вршио је Владимир Дедијер, за идеолошка питања био је

[1637] Ј. П, Октобарска револуција и култура, *Борба* 7.11.1946, 6.
[1638] О Утицају фолклоризма у периоду после Другог светског рата в. у, В. Путник, *наведено дело,* 200-204.
[1639]Аноним, У Београду је отворена изложба фотографија „Архитектура народа СССР“, *Борба* 12.10.1947, 4.
[1640]Исто.
[1641] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX – XX век)*...249-250; М. Просен, *О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији*...98.
[1642] О Агитпропу в. у, Lj. Dimić, *navedeno delo;* B. Petranović, S. Dautović, *navedeno delo;* 243-251.
[1643] Зоговићеве реакције на Моховчићев став о развоју архитектуре у СССР-у в. у П. Марковић, *наведено дело,* 430.

задужен Борис Зихерли, а проблемима архитектуре бавио се Саша Божовић.[1644] Чланство у УИ, како истиче Добровић, повлачило је неписане обавезе, које су биле извесан регулатор у погледу личног, етичког односа према урбанизму и Институту.[1645] Инистирање на тражењу узора у Совјетском моделу архитектуре, посредно је истакао и министар грађевина ФНРЈ Влада Зечевић, на отварању изложбе конкурсних радова за зграду Претседништва владе ФНРЈ, нагласивши да је циљ изложбе „да се стручњаци упознају са изложеним радовима....и да се даље усавршавају развијајући нов правац наше архитектуре.“[1646]

Новоформиране власти су после рата организовале архитектонску службу у оквиру институција сложеног бирократског система, што је резултирало губитком стваралачке слободе код архитеката. Почетком 1945. године оформљено је Савезно Министарство грађевина и Министарство грађевина НР Србије.[1647] Образоване су архитектонске службе у оквиру Грађевинског одељења ИНО Београда и Повереништва грађевина Антифашистичке Скупштине Народног Ослобођења Србије.[1648] Архитектонска служба у оквиру Грађевинског одељења ИНО Београда била је задужена за обнову града, док је архитектонска служба у оквиру Повереништва грађевина АСНОС, радила на организовању архитектонске службе, као и материјалној и кадровској помоћи осталим деловима Србије. Савезно повереништво грађевина бавило се пројектовањем објеката савезног значаја и концепцијом изградње. На челу Савезног МГ ДФЈ до краја 1945. године налазио се Никола Добровић. Почетком 1946. године основан је УИ Владе НР Србије, који је обављао рад на подизању и изградњи урбанистичких планова и образовању кадрова за Београд и Србију, а на његово чело постављен је Никола Добровић.[1649] Наредне године УИ је подељен на Урбанистички завод Србије, који се бавио проблемима урбанизације насеља у Србији, и Урбанистички завод ИНО Београда. Године 1948, основана је Управа за пројектовање, под којом је био Урбанистички завод, архитектонски завод, инжењерски завод и геодетска служба, као и Управа главног архитекте Београда. Формирање изгледа

[1644] LJ. Petrović, *navedeno delo,* 327.
[1645] M. Vukotić-Lazar, *Beogradsko razdoblje arhitekte Nikole Dobrovića....* u napomeni na str. .61.
[1646] Аноним, Отворена изложба конкурсних радова за зграде Централног комитета КПЈ, Претседништва владе ФНРЈ и репрезентативног хотела на Новом Београду, *Борба* 21.7.1947, 2.
[1647] МГ НР Србије оформљено је 8.4.1945. године. Урбанистички институт Владе НР Србије основан је 23.3.1946., и 3.2.1947. године претворен у Урбанистички завод.
[1648] О формирању архитеконских и урбанистичких служби: Б. Стојановић, Архитектура Београда од 1944 до 1954, *ГМГБ* књ. I, Београд 1954, 189-200; Б. Стојановић, О архитектонско-урбанистичким пројектним организацијама Београда, *ГМГБ,* књ. II, Београд 1955, 476-479; M. Vukotić-Lazar, *navedeno delo,* 60-61.
[1649] M. Vukotić-Lazar, *navedeno delo,* u napomeni na str..61.

градова у Србији било је везано за Београд. Бирократизација и строга институционализација архитектонске службе, свела је архитекте на деперсонализоване државне службенике стављене, као што је систем власти налагао, у „службу народа“.

Велики број архитеката старије генерације, посебно оних који су орјентисани ка академизму и националном стилу, у послератном периоду престао је да пројектује. Најлакше се уклопила млађа генерација архитеката, која се афирмисала у четвртој деценији. Претежно се радило о градитељима модерне орјентације, од којих су многи пре рата припадали ГАМП-у, тако да је градитељство у раном послератном периоду постало, у много чему, везано за достигнућа предратне модерне архитектуре.[1650] Послератну архитектуру су обележиле архитекте; Милан Злоковић, Никола Добровић, Драгиша Брашован, Момчило Белобрк, Бранислав Којић, Богдан Несторовић, Браћа Крстић, Бранислав Маринковић, Ђура Борошић, Миладин Прљевић, Игњат Поповић, Братислав Стојановић, Владета Максимовић, Владислав Владисављевић, Милорад Пантовић, Александар Секулић, Драган Гудовић, Милорад Мацура, Урош Мартиновић, Бранко Петричић и др. Многи од предратних градитеља и утемељивача ауторске школе београдске модерне архитектуре прошли су кроз соцреалистичку епизоду.[1651] Међу главним идеолозима југословенског соцреализма у архитектури издвојиле су се архитекте Ђурђе Бошковић, Братислав Стојановић, Мате Бајлон, Бранко Максимовић и Казимир Остроговић.

Неоспорни утицаји архитектуре претходног периода, пре свега модерне, као и мали број дела изведених у духу монументализма и историцизма, обично доводе до опречних мишљења о заступљености соцреализма у градитељској делатности овог периода.[1652] Најучесталији став да је српска архитектура, осим ортодоксног представника соцреализма Драгише Брашована, и у теоријском погледу Ђурђа Бошковића, оставила мало примера који би одговарали архитектури соцреализма,[1653] није у потпуности прихватљив. У архитектури сеоских домова културе оживљене су предратне фолклористичке идеје, док је на великим опште југословенским конкурсима расписаним крајем 1946. године, инвеститор тражио „архитектуру монументалног

[1650] U. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd 2005, 1322.; М. Просен, *наведено дело,* 97.
[1651] А. Кадијевић, О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, *Наслеђе* IX, Београд 2008, 78.
[1652] О интерпретацијама, историографском и истраживачко– критичком тумачењу заступљености соцреализма у београдској архитектури в. у А. Кадијевић*, О соцреализму у београдској архитектури*..75 – 86.
[1653] Z. Manević, *navedeno delo,* 27. Конструкција Владислава Рибникара који је између осталог био председник Друштва за културну сарадњу Србије са СССР.

карактера“. Између декоративног фолклоризма и еклектичког монументализма, као што истиче Зоран Маневић, провлачила се „једна сива гама стереотипних кубичних објеката, крајње сиромашно обрађених у екстеријеру и ентеријеру,“ сиромаштво које се пре може тумачити као „сиромаштво духа него сиромаштво средстава.“[1654]

Раскид са буржуарском индивидуалистичком архитектуром, по Угљеши Богуновићу, требало је остварити „планском законитошћу хуманистичке тенденције,“[1655] Уместо величања појединачног објекта, у овом периоду у први план долази визија целовитости и уједначености нове архитектуре, што је било могуће само уз помоћ „елементаристичке естетике тривијализованог модернизма“.[1656] Слично мишљење заступа Милош Перовић, који истиче да социјалистички реализам није оставио дубље трагове у српској архитектури, сем неколико огољених, до крајњих граница рационализованих стамбених зграда, и неколико јавних зграда форсираног монументализма, пошто за неки шири утицај није било времена.[1657]

У овом периоду инсистирало се пре свега на планској изградњи, на урбанистичким плановима и на масовном подизању демократизованих типских објеката. Многи од типских објеката се по елементима фолклоризма или функционализма могу формалано повезати са сличним – типским објектима из предратног периода. У периоду замашне обнове и изградње, као што је Урош Мартиновић истакао „не прави архитектура него се подижу кровови над главом. Настају насеља типских објеката, без много духа и личне боје. Аутори су анонимни колективи“.[1658] Репрезентативни државни, друштвени и културни објекти, у стилу монументалног историцизма, допуњени елементима визуелног вокабулара новог режима, преко којих се обично у свом најнепосреднијем виду сагледава соцреализам, у српској средини нису толико заступљени. Међутим, ако је српски соцреализам у морфолошком смислу представљао наставак предратних тенденција, као што истиче Александар Кадијевић, он је по својој суштини – структуралности, намени и идеолошким обележјима, био потпуно прилагођен захтевима новог времена, односно укусу и схватањима једнопартијског тоталитарног естаблишмента.[1659] У морфолошко-

[1654] Z. Manević, *navedeno delo,* 27. Конструкција Владислава Рибникара који је између осталог био председник Друштва за културну сарадњу Србије са СССР.
[1655] U. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda*....1322.
[1656] Исто.
[1657] M. R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka; od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd 2003, 149.
[1658] У. Мартиновић, Послератна архитектура Београда, Видици 28, мај 1956. наведено према П. Марковић, *наведено дело,* 430.
[1659] А, Кадијевић, О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, *Наслеђе* IX, Београд 2008, 83.

структуралном погледу, српски соцреализам паралелно се развијао у два симултана смера; интернационалном и националном. Првим током, који је преовлађивао у архитектури јавних здања, настављена је предратна традиција стапања академизма и модернизма, прилагођена новим социјално-идеолошким захтевима. Друго опредељење, са наглашеним националним стилским обележјем, надовезујући се и на идеје међуратног фолклоризма, дошло је до изражаја у архитектури колективних стамбених зграда, и имало је исту друштвену димензију.[1660] Недовољно материјалних средстава, сачувани репрезентативни државни објекти из претходног периода и релативно кратак период утицаја совјетског модела социјализма, а самим тим и соцреализма, довели су до утиска да је соцреализма у градитељству овог периода мало. Међутим, у совјетској идеји брзе урбанизације, индустријализације, плански јефтине типске градње, малобројним реализованим монументалним здањима совјетски модел је у потпуности подржаван. [1661]

Непосредно после сукоба са СССР-ом и Резолуције ИБ-а на V Конгресу КПЈ, 1948. године канонизован је социјалистички реализам. Нада да ће се односи са СССР-ом поправити још увек је постојала. У завршетку свог реферата Јосип Броз Тито је истакао да ће КПЈ „својом непоколебљивом вјерношћу науци Маркса-Енгелса-Лењина-Стаљина – на дјелу доказати да она није скренула са пута те науке“.[1662] Милован Ђилас је том приликом у свом говору нагласио да треба „Окупити напредне културне раднике у борби против реакције, а у области културе посебно, помажући им да свој рад заснивају на бази учења марксизма-лењинизма и повезују с борбом радничке класе и народа Југославије.“ Ђиласеве речи, као што истиче Лидија Мереник, треба схватити као став КПЈ и власти, а не као индивидуални став.[1663]

На Петом конгресу било је речи и о „идејној чистоти у архитектури“,[1664] о којој је говорио Радован Зоговић, критикујући Мохоровчићев рад посвећен развоју архитектуре у СССР-у.[1665] Исте године Невен Шегвић је изнео свој став о модерној архитектури, инсистирајући да, од светске изложбе у Лондону 1851. године и Кристалне палате, модерна архитектура гаји култ индустрије, и да је глорификовање

[1660] А. Кадијевић, *О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима*...83.
[1661] И. Андронов, Огромна послератна грађевинска делатност у СССР, *Политика* 02.06.1946, 4.
[1662] Политички извештај Централног Комитета Комунистичке партије Југославије поднео је друг Тито, *Политика* 22.07.1948, 6.
[1663] L. Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968,* Beograd 2001, 24.
[1664] П. Ј. Марковић, *наведено дело,* 431.
[1665] Говор Радована Зоговића в. у, Пети конгрес стр.497., П. Ј. Марковић, *наведено дело,* 431-432.

индустријског карактера архитектуре везано за привреду империјалистичких земаља које интересује само профит.[1666]

Сукоб са Информбироом је за последицу у свим сферама, па и у култури, имао појачану потребу за потврђивањем верности, марксистичко-лењинској-стаљинстичкој догми, што је потврдио Други Пленум одржан јануара 1949. године. [1667] Иако је Други Пленум значио заоштравање идеолошке правоверности, на њему су се указале и клице новог схватања.[1668] Идеолошке расправе у архитектури, како наводи Предраг Марковић, нису заузимале простор у дневној штампи, али се лист „Студент“ обрушио на формализам у ликовним наукама и у архитектури.[1669]

После догађаја од 1948. године, београдски студенти архитектуре учествују на Међународној конференцији студената архитектуре у Лондону. Богдан Богдановић је писао о утисцима са конференције, истакавши да „Иако се мало и непланski гради, врло много се пише о архитектури.....Ни у једној од ових књига нисам нашао ни речи о изградњи градова у СССР-у, која представља прву научну и потпуно консеквентну изградњу градова у историји“, једни глорификују технику и машину, други биологију, а у ствари, „све ове теорије одраз су практичне немоћи архитеката да на споменике протеклих епоха надовежу своја дела од вредности....“[1670]

Међутим, већ наредне године, на Трећем пленуму ЦК КПЈ, одржаном јула 1949. године, формулисани су ставови који су били резултат партијског курса на разбијању административних стега и елемената бирократизма у просветној и културној политици. Њиме су наговештена нова схватања о путевима и методама рада. Сазревање свести „о тоталном сукобу“, и прелазак КПЈ из дефанзиве у идеолошко-политичку офанзиву против стаљинизма на плану културне политике, огледао се у тражењу нових идејних основа културе, стваралаштва и просвете....Партија је тражила „смело и без колебања“ уклањање старих клишеа и формула, организационих форми и шаблонски прихватане туђе праксе – нарочито оних из СССР-а – и афирмисање дуго запостављаних домаћих искустава... Трећи пленум ЦК КПЈ у идеолошкој сфери донео је радикални заокрет, који је значио напуштање социјалистичког реализма у стваралаштву.[1671]

[1666] П. Ј. Марковић, *наведено дело* 432.
[1667] Исто, 325.
[1668] LJ. Dimić, *navedeno delo,* 240-241.
[1669] П. Марковић, *наведено дело,* 432.
[1670] Б. Богдановић, Стварност архитектуре и студената архитектуре, *Народни студент,* 30.5.1949, наведено П. Ј. Марковић, *наведено дело,* 433-434.
[1671] B. Petranovič, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1988, navedeno prema D. Ristić, Jugoslovenska kulturna politika u feri likovnih umetnosti u prvim godinama posle raskida sa Informbiroom, u *Velike sile i male*

Средином 1949. године замире рад друштва за културну сарадњу Србија – СССР. Почев од маја 1949. године угашен је часопис „Југославија – СССР“,[1672] а излагање Едварда Кардеља, средином децембра, у Словеначкој Академији наука и уметности је представљао прву експлицитну критику совјетског модела културе и совјетске друштвене науке. Кардељ се нарочито супротставио прагматистичком схватању и примењивању исконструисаних догми које су учиниле да наука и култура постану „беспринципијелни лакеј практицистичке бирократије...“ културни и научни радници „морају да буду слободни у своме стваралаштву“, и да једино кроз борбу мишљења, научну дискусију, критику и проверавање теоретских ставова у пракси могу и треба да остварују напредак.[1673] Трећи Пленум ЦК КПЈ и Кардељев говор одржани исте године означили су омекшавање партијског става према култури.

Педесете године су поново освајале слободу стваралаштва и западне културне обрасце. Попут Трећег пленума, од посебног значаја за остваривање слободе био је реферат Мирослава Крлеже, *О слободи културе*, изнет на Трећем конгресу Савеза књижевника Југославије 1952. године. Постало је јасно да је клима у друштву неодржива за опстанак рецидива совјетизације у култури. На Шестом конгресу КПЈ, одржаном октобра 1952. године, агитпроп је био распуштен, и дошло је до признавања права на сукоб мишљења и слободу стваралаштва на пољу науке, уметности и културе.[1674]

Саветовањем архитеката и урбаниста ФНРЈ у Дубровнику крајем 1950. године, постигнут је раскид са захтевима текуће политике.[1675] Разлаз у архитектури одвијао се споро, без видљивих спољних манифестација. Саветовање у Дубровнику није имало стварни превратнички карактер, мада су превратничке идеје биле изнете у реферату новинара Владислава Рибникара и архитекте Милорада Мацуре.[1676] Милорад Мацура у реферату констатује да су пројекти израђени 1945. године, у великом броју свесно или

државе u hladnom ratu 1945-1955.: slučaj Jugoslavije: zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, Beograd 3-4 novembar 2003, 349.

[1672] Lj. Dimić, *navedeno delo,* 186 i 241.

[1673] Исто, 255

[1674] Исто, 262, -263, 324, 350.

[1675] Реферати учесника Дубровачког саветовања публиковани су у: Реферати за Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије, Београд 1950. О значају Саветовања у развоју југословенске и српске архитектуре в.: З. Маневић, *Од соцреализма до ауторске архитектуре...*, 62; Isti, *Novija srpska arhitektura...,* 28-29; О архитекти М. Мацури в. у, М. Јанакова Грујић*, Архитекта Милорад Мацура 1914-1989*, Београд 2010;

[1676] Z. Manević, *Srpska arhitektura 1900-1970,*. 28.; М. Мацура, Архитект и пројектовање, Реферати за Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије, изд. Научна књига, Београд 1950, 187-196; прештампано у: *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd 1972, 59-63.; Д. Милашиновић Марић, Критика соцреализма из угла савременика архитекте Милорада Мацуре, *Архитектура и урбанизам* 18-19,, Београд 2006, 134-139.

несвесно лоше израђени, због нестручности, несавесности, или због тога што су били претенциозни. Формирање великих пројектанстских завода почетком 1946. године, требало је да реши проблем. Међутим, ове установе засноване на комерцијалној бази, за које важе закони привредних предузећа нису успеле да досегну постављене циљеве.[1677] У току 1948. године остварен је велики корак унапред у погледу квалитета, захваљујући ревизионим комисијама. Да би се омогућило планирање пројектовања и материјална вредност пројекта, састављене су норме за израду архитектонских пројеката, као и доношење прописа о нормативима.[1678] Кроз врло кратко време све ове мере показале су велики успех у реализацији петогодишњег плана, да би 1949. године грађевинска оператива била претрпана пројектима, а као мото постављена је крилатица «нама у овој етапи нашег развоје није потребна архитектура већ кров над главом».[1679] Конструктиван рад архитекте је почетком 1950. године, одлуком МГ ФНРЈ о смањењу друштвено потребног времена за израду одређеног пројекта, онемогућен. «Пројектовање је сведено на суво техничко, рутинерско у највећој мери, решавање задатка....Вредност архитекте се цени по томе колико зарађује, а радна дисциплина по томе колико је пута у месецу закаснио два минута. Архитекта није више креатор, он је службеник».[1680] «... Чак долази до чудне појаве, да се сузбија и онемогућава сваки покушај остварења нечег новог. Ново се анатемише оценом 'формалистичко и декадентно', и место њега се намеће 'уобичајено и испробано'. Јасно је да се применом ` уобичајеног и испробаног` не може доћи до нове социјалистичке архитектуре...већ ће се вечито лутати у сферама рутинерског и баналног....» Питање слободе стваралаштва, организације архитектонских служби, и залагање за признавање ауторске вредности архитектонског стваралаштва, које је у реферату изнео Милорад Мацура, један је од разлога каснијег протеста архитеката, у којем је истакнуто да се архитекта не може формирати под таквим условима завода «Они ће постепено убити у сваком човеку оно лично, стваралачко, велико.... Архитектуру као уметност не стварају савети и комисије. Архитектуру ствара човек и критика.»[1681] Мацурин текст, иако се у неким сегментима може упоредити са Бошковићевим текстом насталим неколико година раније, од пресудног је значаја за сагледавање стварности архитеката, претворених у службенике, којима је ускраћена креативност њиховог рада. Архитекта је чиновник, а не уметник.

[1677] M. Macura, Arhitekt i projektovanje, u: *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd 1972, 60.
[1678] Опширније о проблему норми и норматива у архитектури тог периода в.: S. Marković, O radu naših biroa za norme, *Izgradnja*, br.2, Beograd, 1951, 29-30.
[1679] M. Macura, Arhitekt i projektovanje, u: *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd 1972, 60-61.
[1680] Исто, 61.
[1681] Исто, 62.

Тренутни значај Саветовања у Дубровнику је у разбијању духа колективизације, а трајни значај у потреби за континуалним развојем архитектонских идеја зачетих пре Другог светског рата.[1682] Из кратког прегледа саветовања пренетог у листу *Политика* може се закључити да се саветовање односило искључиво на проблематику становања.[1683]

Одлука о реорганизацији Пројектног завода Србије, у циљу формирања мањих бироа 1953. године,[1684] може се сматрати помаком у погледу већих стваралачких слобода. Исте године у Друштву архитеката Хрватске дошло је до реакције пошто не постоји уредба за звања архитеката., при чему је истакнут захтев за потпуну слободу пројектовања, док су са друге стране упућене критике због неактивности Друштва у спровођењу закључака донетих на Саветовању у Дубровнику.[1685] Повучени више прагматичним захтевима, да поправе друштвени и социјални статус, протести архитеката из Хрватске, наишли су на одјек неколико месеци касније међу архитектама у пројектном Заводу Србије.[1686]

Положај архитеката одређен конкретним проблемом губљења уметничке слободе и израза, као и признавања у друштву, није се у толикој мери односило на друге уметничке групације. Саветовање у Дубровнику, иако се означава као раскид са дотадашњом политиком у архитектонском стваралаштву, није дало резултате ни у наредних неколико година, пошто су рецидиви старог начина организације и третирања архитектонског стваралаштва још увек опстајали.[1687]

Дубровачко саветовање, али пре свега отварање према земљама Запада, пресудно је за развој архитектуре, односно појаву модернизма у београдској архитектури неколико година касније. Након 1950. године долази до продора модерне архитектуре у београдску средину Богдановићевим *Спомеником јеврејским жртвама фашизма* из 1952. године, пошто је Богдановић, до тада критичар Западног односа према архитектури, остварио „прве запажене резултате који се одвајају од соцреализма“.[1688] Палата Савезног извршног већа и Војна штампарија, државни објекти започети у соцреалистичом маниру претрпели су измене у духу касног

[1682] Z. Manević, Novija srpska arhitektura, u *Srpska arhitektura 1900-1970*, 29.
[1683] Аноним, Архитекти расправљају о обезбеђивању културних станова за раднике, *Политика* 26.11.1950, 3.
[1684] Аноним, Први прилог за уређење Јајинаца – десет милиона динара, *Борба* 25.03.1953, 5
[1685] П.С., Разговор о архитектури. Мишљење претседника Друштва архитеката Хрватске, *Борба* 22.04.1953, 4.
[1686] Ф. В., Да ли су оправдани захтеви групе архитеката, *Борба* 15.08.1953, 8.
[1687] Што потврђују захтеви и ставови архитеката Србије и Хрватске.
[1688] М. Митровић, *Новија архитектура Београда,* Београд 1975, 37.

интернационалног стила.[1689] Након периода „социјалистичког реализма“ следи други, карактеристичан период у стилском развоју ликовних уметности и архитектонског обликовања, који је у теорији добио назив „социјалистички естетизам“.[1690] Социјалистички естетизам, на пољу архитектуре и урбанизма вршио је додатну значајну функцију, у смислу средства, помоћу кога је владајућа структура могла да изгради слику о Југославији као модерном и напредном друштву, јер се напредак земље, најјасније и највидљивије сагледавао баш кроз архитектуру и изградњу уопште.[1691]

У оквиру приближавања Западу 1951. године читаоци су могли да се упознају са класицима Запада. Комисија за културне везе са иностранством основана је у марту 1953. године.[1692] Отопљавање односа према земљама Запада, после сукоба са Информбироом посебно је наглашено оживљавањем блиских односа према Француској, која је изабрана због традиционално пријатељских односа са Југославијом (посебно са Србијом) пре Другог светског рата. Француска је као и САД и Велика Британија учествовала у давању трипартитне финансијске помоћи ФНРЈ, и била субјекат одлучивања у тршћанским односима.[1693] Француска уметност је непосредно после рата наилазила на оштре критике, међутим, чак и у периоду пре 1949. године постојала је извесна културна сарадња између ФНРЈ и Француске.[1694] Још 1946. године основано је „*Друштво за културну сарадњу Југославија – Француска*“. Оснивање Друштва образложено је борбом против заједничког непријатеља у Другом светском рату, као и значајном улогом коју је Француска одиграла у Првом светском рату, односно традиционално добрим везама са претходном Југославијом.[1695] Француска је, поред Чехословачке, и пре резолуције ИБ-а давала значајан број стипендија за југословенске студенте.[1696] Интезивирање сарадње уследило је од 1949. године, када је одржан велики број изложби и културних манифестација којим су се поново

[1689] Б. Мишић, Палата Савезног извршног већа у Новом Београду, *Наслеђе* VIII, Београд 2007, 129-149, 136.
[1690] О социјалистичком естетизму в. у, М. Попадић, Нови улепшани свет - социјалистички естетизам и архитектура, *ЗЛУМС* 38, Нови Сад 2010, 247-260.
[1691] http://maldini.wetpaint.com/page/Arhitektura+u+Srbiji+u+XX+veku+-+serbian+architecture+in+XX+century
[1692] Исто, 337.
[1693] D. Petrović, *Kulturna politika francusko-jugoslovenskih odnosa 1949-1959,* Beograd 2006, 9.
[1694] Исто, 79-80.; о чему сведоче и наслови у штампи прим. М.С. П., Југославија жели најтешње и најпријатељске односе са француским народом, *Политика* 18.04.1946, 3.
[1695] Аноним, Основано је друштво за културну сарадњу Југославија – Француска, *Политика* 20, 21, 22 и 23.04.1946, 3.
[1696] Б. Петрановић, Југословенски студенти–стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945-1948. године, *Универзитет у Београду 1838-1988,* Београд 1988, 969-977.

приближиле југословенска и француска култура.[1697] Посебну прекретницу у зближавању француске и југословенске културе одиграла је изложба средњовековне уметности народа Југославије, која је отворена у палати Шајо у Паризу 8. децембра 1949. године.[1698] Наредне године у Уметничком музеју на Студенском тргу отворена је изложба новије француске ликовне уметности.[1699] Свој осврт на француску уметност изнео је Павле Васић у чланку „*Дух француске уметности"*, наводећи све позитивне тековине које је Француска преносила кроз уметност и културу.[1700] Постепено су успостављене културне везе са Великом Британијом.[1701]

У Београду је 17. децембра 1950. године отворена *Изложба швајцарске савремене архитектур*е, коју је организовало Друштво инжењера и техничара Србије. На отварању је присуствовао велики број истакнутих друштвено-политичких радника. Изложбу је отворио секретар секције Бранко Петричић, док је уводни говор одржао архитекта Бранислав Којић. Братислав Стојановић је у коментару на изложбу истакао да је једини недостатак изложбе, то што није изложена прецизнија архитектонска документација, као што су основе и пресеци. Изложбом су показане, како је истакнуто, позитивне тенденције, умереност и укусна скромност, посебно ако се узме у обзир богатство земље. Као друга позитивна страна издвојено је доследно уклапање, чак и великих зграда у природу, с обзиром да је зеленило један од најважнијих елемената архитектонског пројектовања. Посебно је наглашено да се и поред коришћења савремених материјала, стакла, бетона и челика, швајцарска архитектура није повела за формализмом, или чистим функционалистичким тенденцијама, чему су вероватно допринели елементи националног стила. Изложба је представљала прилику за упознавање савременог архитектонског обликовања у другим земљама.[1702] За разлику од изложби архитектуре које су организоване у циљу глорификације социјалистичког начина размишљања „националног по форми и социјалистичког по садржају", ово је била прва изложба архитектуре на којој су представљена искључиво дела савремене архитектуре, без рекапитулације средњовековног или народног градитељства. Међутим, у коментару изложбе истакнут је значај употребе елемената „националног

[1697] О гостовањима наших уметника и научника у Француској и француских у Југославији, в. у, D. Petrović, *navedeno delo,* 79- 137.
[1698] Аноним, Кроз који дан шаље се у Париз материјал за велику изложбу средњовековне уметности народа Југославије, *Политика* 15.10.1949, 5.
[1699] Аноним, Отворена је изложба новије француске ликовне уметности, *Политика* 22.03.1950, 5.
[1700] П. Васић, Дух француске уметности, *Политика* 24.02.1952, 5.
[1701] Аноним, Културне везе између Југославије и Велике Британије, *Политика* 21.02.1951, 3.
[1702] Б. Ст., Успела изложба швајцарске савремене архитектуре, *Политика* 18.12.1950, 3.

стила“ који су омогућили да, и поред употребе савремених материјала, савремена швајцарска архитектура „не западне у формализам,“ чиме је у ствари задржан стари образац мишљења. Стари обрасци схватања архитектуре тешко су се мењали, тако да су на изложби студената архитектуре одржаној на Техничком факултету у Београду, преовлађивали радови посвећени архитектонском наслеђу, средњовековној архитектури и народном фолклорном грађењу из ближе прошлости.[1703]

У периоду од 15. марта до 16. фебруара 1952. године, отворена је *Изложба Модерне француске уметности* у Уметничком павиљону на Малом Калемегдану.[1704] Марта месеца исте године, успостављена је и авионска линија Београд – Париз.[1705] Поводом изложбе Корибизјеа у Београду одржане 1952. године,[1706] Павле Васић је објавио текст о Корбизјевом раду и делима.[1707] Неколико година касније завршена је Мацурина Војна штампарија, до детаља везана за Корбизјево одређење архитектуре. Симболичан крај социјалистичке климе, коју је у српској архитектури мање пратило занимање за неокласицисистички монументализам, а више страх од западњачког формализма и страних утицаја, као што наводи Дијана Милашиновић Марић, означена је градњом Мацурине зграде Војне штампарије.[1708]

У овом периоду архитектура у Совјетском Савезу се сводила на култ личности праћена стално растућом тенденцијом ка репрезентативности, надмонументализму и декоративном богатству, што је доприносило орјентисању архитектуре у погрешном, једностраном правцу и презиру потребе совјетског народа.[1709] Оправданост раскида са совјетским моделом стваралаштва у архитектури потврђена је карикатуром и коментаром објављеним у листу *Борба* 1955. године, у коме је наведено да је први секретар ЦК КПСС Николај Хрушчов оштро критиковао руске архитекте, што претерано користе украсе на московским небодерима. У тексту је даље наведено да је Хрушчов директно критиковао председника Академије архитектуре СССР-а Мордвинова, истичући, да се он и колеге забављају са непотребним украшавањем града, а заборавили су на главно, да на фасадама зграда има много непотребних ствари

[1703] Аноним, Студенти архитектуре из Београда и Загреба заједно изложили своје радове, *Политика* 28.03.1951, 2.
[1704] Аноним, Изложба Модерне француске уметности, *Борба* 05.02.1952,6.; Аноним, Изложба модерне француске уметности, *Борба* 16.02.1952, 6.
[1705] Аноним, Јуче је отворена авионска линија Београд – Париз, *Борба* 18.03.1952, 5.
[1706] *Le Corbusier – izložba,* Beograd 1952,
[1707] П. Васић., Корбизје. Поводом изложбе његових архитектонских пројеката, слика и цртежа, *Политика* 09.01.1953, 6.
[1708] Д. Милашиновић Марић, *Критика соцреализма из угла савременика....*139.
[1709] S. Vujović, *Gradi društvo. marksistička misao o gradu,* Beograd 1982, 81, 90.

које говоре о одсуству укуса. Хрушчов је посебно издвојио архитекту Захарова, који је у Бољшој Тулској планирао читав комплекс зграда које се по изгледу мало разликују од цркава.[1710]

Објављени текст готово да је осликао извесан тријумф домаће архитектуре, која се правовремено одвојила од совјетског утицаја. Наредне године у Београду раскид је дефинитивно потврђен изложбом *Савремене Америчке архитектуре*, о којој је свој позитиван коментар дао строг критичар модернизма и западног формализма, Богдан Богдановић.[1711] Наглашени утицај модернизма у фази тзв. социјалистичког естетизма, као што истиче Јелена Живанчевић, представљао је само преокрет у партијској политици, која је у стварности и даље остала теорија социјалистичког реализма.[1712] Социјалистички модернизам или социјалистички естетизам представља и сам део политичке конструкције, тако што смо остали совјети у души, а модернисти у форми.[1713]

[1710] Д. Чулић, У СССР незадовољни радом архитеката и грађевинарством, *Борба* 28.03.1955, 3.
[1711] Б. Богдановић, Савремена Америчка архитектура, *Политика* 22.07.1956, 11.
[1712] J. Živančević , Soviet in content - people's in form: The building of Farming Cooperative Centres and the Soviet-Yugoslav dispute, 1948-1950, *Spatium br.* 25, Beograd 2011, 39-48.
[1713] Исто.

XII Утицај друштвено-политичких и културних промена на српску меморијалну архитектуру послератног периода

У периоду рата ликовни уметници су радили на борбеним и мобилизаторским плакатима и паролама, цртали ликове партизана, приређивали изложбе о СССР-у.[1714] Још у време рата развијени визуелни модели на плакатима и паролама, показали су се као пожељни мотиви и у високој уметности. Након ослобођења уметници су по званичној објави стали уз нову државну власт.[1715] Фотографија са ликом Стевана Филиповића уздигнутих руку пропраћена коментаром *„Овако умиру борци за слободу"* објављена 1944. године у листу *Политика,* постала је узор у пропагандном ликовном и скулптуралном стваралаштву послератног периода,[1716] симболично и идејно обележавајући иконосферу новог државног система. Антун Аугустинчић је након рата постао ангажован државни скулптор, коме су поверавани најзначајнији државни споменици.

После 1945. године власт ствара нову иконосферу, с једне стране бришући готово све означитеље претходног режима, економског, државног и културног, а конкретна политичко-уметничка пракса нове државе манифестовала се у формама споменичке–скулптуре.[1717] Приближавање совјетским културним обрасцима, утицало је да се уведе нова иконографија и идеали лепоте у уметничком стваралаштву, који су се задржали и после доношења резолуције ИБ-а. Новоформирана држава је увела нове државне симболе, који су одражавали дух новог времена и значајних друштвено-политичких промена. Државни симболи коришћени на спомен-обележјима, чували су успомену на жртве и борце НОБ.

Нови систем вредности стварао се у знаку радикалног раскидања са оним из претходне епохе, тако да традиција везана за српску прошлост, ослободилачке ратове Србије, Солунски фронт, ослобођење 1918. године, нестаје. Говорити о победи Србије

[1714] B. Petronijević, *Istorija Jugoslavije 1918-1978,* Beograd, 375.
[1715] Аноним, Уметници су спремни да пруже пуну помоћ борцима за довршење ослобођења, *Политика* 8.11.1944, 5.
[1716] Аноним, Све за фронт – сви на фронт, *Политика* 4.11.1944,1. Значај слике Стевана Филиповића као узора у скулптуралном стваралаштву истакнут је и у похвалној критици Јована Поповић Који је за скулптуру младића пред стрељањем Војина Бакића у Бјеловару рекао да подсећа на Стевана Филиповића.
[1717] L. Merenik, *navedeno delo,* 25. в. и у, L. Merenik, Kultura Zaborava.Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru portreta Josipa Broza Tita, *Kultura sjećanja 1945. povijesni lomovi i savladavanje prošlosti,* Zagreb 2009, 127-140; О аутору слике Стевана Филиповића, седамнестогодишњој радници Слободанки Васић и животу Стевана Филиповића в. у, M. Belić-Koročkin-Davidović, R. Davidović: *Stevan Filipović. Istina o istorijskoj fotografiji*, Beograd, 2012.

није било забрањено, али је постојало неписано правило да није пожељно. О Краљевини Југославији се говорило као о три трула стуба *Краљевине Југославије*.[1718] Нови ратнички и револуционарни подвизи, нови јунаци потиснули су старе.

Идеолошки погледи на уједињење и јединствену државу, страх да се не апострофира само један народ, чињеница да су се наши народи борили на разним странама, чак и једни против других, утицало је да се старо преда забораву, и да се почне славити свој успон, „као да је све почињало са партизанском генерацијом – и историја и будућност.“[1719] Уклањају се споменици који су директно означавали претходни период, пре свега споменици подигнути краљу Александру и краљу Петру, а са споменика ширег друштвено–културног значаја, уклањају се симболи старог режима. Споменици посвећени ратницима погинулим у Првом светском рату су препуштани забораву, и ретко непосредно уклањани.

После првих бурних и револуционарних послератаних година, у којим је уништен највећи број споменика, јавила се тенденција смиривања. Већ од 1948. године су приметни, мада ретки, примери подизања споменика борцима Другог, поред споменика борцима из Првог светског рата. Споменици су у појединим случајевима подизани у црквеним портама или у парковима поред цркава (сл. 257). Раскид са претходним системом није свугде био једнако радикалан на шта су утицали бројни фактори; традиција претходног рата, посебно у местима која су дала велики број жртава, страна на којој су се становници одређеног места борили у Другом светском рату, етничка структура и др. Исти фактори су утицали да ни споменици и гробља бораца погинулих у Другом светском рату не остану поштеђени девастирања.[1720] У неким случајевима су једноставно игнорисани и заборављани, у другим су уништавани нехатом или са циљном намером. У каснијем периоду, у ретким случајевима, имена бораца страдалих у Другом светском рату била су исписивана на старим спомен-обележјима, измирујући и повезујући традиције оба светска рата.

Југословенска идеологија КПЈ укидала је све разлике на националној, конфесионалној и етничкој равни. После рата створена је федерација на националном принципу, коју је симболизовало пет буктиња.[1721] У току 1944. године претстављен је

[1718] B. Petranović, S. Dautović, *navedeno delo*, 8-9, 247-248.
[1719] Исто, 248.
[1720] М. Бергхолц, Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. године, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, Београд 2007, 61-82.
[1721] B. Petranović S. Dautović, *navedeno delo,,* 22.

нови државни грб и застава ДФЈ.[1722] Грб се састојао од пет буктиња, петокраке звезде и двоструког класја са траком, на којој је исписан датум Другог заседања АВНОЈ- када је одлучено стварање нове државе Југославије. Буктиње представљају пет народности, а њихови пламенови се сједињују, као симбол јединства југословенских народа. Класје означава богатство земље, док је петокрака звезда која се налази изнад пламенова на класју знак слободе. Антун Аугустинчић, је израдио модел „*Партизанске споменице 1941. године*“. Споменица је патинирана сребром, док је петокрака као подлога позлаћена. У првом плану је младић борац, бос и голорук. „То је борац који је голорук пошао у шуму да брани част својих народа. Он је у напону снаге, енергичан, заогрнут заставом слободе. Од њега бију зраци слободе коју он наговештава. Испод зракова вири петокрака – симбол под којим је пошао у борбу“.[1723] Антун Аугустинчић је био задужен и за израду ордења; „Братства и јединства“, „Маршалов орден“ и „Орден слободе“.

Оснивањем Савеза бораца НОР-а установљен је изглед њихове значке. Значку чини кружна подлога од зрака, који зраче светле странице историје наших народа, на којој лежи црвена петокрака звезда, симбол истинске слободе и народне демократије. На звезди под заставом, и у ловорикама су фигуре партизана и партизанке, бораца за слободу и демократију.[1724] Државни грб и петокрака постали су обавезни амблеми на меморијалним обележјима, а модел партизанске споменице од шездесетих година, постао је саставни део реквизиторијума надгробних споменика, подизаних носиоцима тог значајног државног одликовања. Амблем модела значке СБНОР-а постављан је у појединим случајевима на партизанским надгробним споменицима. Петокрака звезда са, или без симбола јединства радништва и сељаштва, односно српа и чекића, био је најчешћи амблем којим су обележавани споменици овог периода. Грб Југославије као и грб Србије, у овом периоду ретко су постављани на спомен-обележјима, а ту функцију ће преузети нешто касније.

Утицаји СССР–а у овом периоду доминантни су у свим сферама стваралаштва, што се посебно одразило на скулпторално–споменичку уметност. Совјетска идеологија посвећивала је велику пажњу култури сећања што је прихваћено и у нашој средини. У дневној штампи су објављивани посебни текстови о отварању музеја у СССР,

[1722] Грб Југославије са пет буктиња израдили су 1943. године Антун Аугустинчић и Ђорђе Андрејевић Кун, а службено усвојен Уставом ФНРЈ 1946. године. Шеста буктиња је додата две деценије касније. в. у, A. Augustinčić, Kako je rađen grb nove Jugoslavije, u *Tako je rođena nova Jugoslavija. Zbornik sećanja učesnika prvog zasedanja AVNOJA*, knj 1, Beograd 1963; 5- 8;
[1723] Аноним, „Споменицу 1941“ израдио је вајар Антун Аугустинчић, *Политика* 03.10.1945, 6.
[1724] Аноним, Значка Савеза бораца Народноослободилачког рата, *Борба* 28.12.1947, 2.

откривању споменика и уређењу паркова. Обнова и поновно отварање Лењиновог маузолеја 16. септембра 1945. године, заузела је место у домаћој штампи. Посебно је издвојен саркофаг израђен у старом стилу од бронзе и стакла, по пројекту архитекте Шћусева и вајара Б. И. Јаковљева, као и нови систем расвете са 64 пројекционе апаратуре којима је постигнут ефекат да се стакло скоро не види, што је издвојено као значајано достигнуће совјетске технологије.[1725] У споју монументалности и технолошких иновација, старог стила и нових модерних технологија, истакнута је моћ совјетске државе и науке, при чему је од посебан значај нагласак стављен на чињеницу да се радило о саркофагу намењеном маузолеју утемељивача идеологије совјетског модела социјализма.

Поводом прославе десетогодишњице отварања Лењиновог музеја у Москви, за чије је оснивање иницијативу дао Стаљин, објављени су текст и слика музеја. Поред централног Лењиновог музеја у Москви посвећена је пажња и отварању Лењиновог музеја у кући у Земљоузу где је једно време Лењин боравио. О значају институције музеја, не само као места чувања предмета, већ и њиховом пропагандном и едукативном значају, изјаву је дао директор Централног музеја В. И. Лењина, „Оригиналност ширења идеје марксизма–лењинизма састоји се у томе, што је излагање идеја пропраћено приказивањем предмета који уводе слушаоца у стварну историјску ситуацију у којој су се те идеје рађале. То даје широку приступачност и омогућује сигурно усвајање материјала који се излаже. Идеје материјализоване у стварним предметима усвајају се дубоко, потпуно, темељито“. Притом је истакнут значај споменика *„Колиба“* у Разливу, где се скривао Лењин, као и да посета „овом светом месту изазива узбуђење и ствара нови борбени полет.“[1726] Музеји су формирани не само за друштвено–политичке раднике, већ и културне ствараоце чија су се дела могла повезати са новом идеологијом, тако је отворен музеј у Тули, у кући где је боравио Лав Толстој.[1727] Објекти везани за доношење историјских одлука и боравак друштвено–политичких радника, били су од већег значаја него обични споменици, док су места везана за догађаје и личности постајала „света места“ и устаљени вид чувања меморије. Музеји, спомен домови, домови културе, и у каснијем периоду, давање привредним, индустријским и школским објектима имена народних хероја и политичких радника, учинили су да схватање споменика и места сећања у овом периоду добије шири и већи

[1725] П. Бељавски, Лењинов маузолеј, *Борба* 7.11.1945, 2.
[1726] С. Незнамов, Централни музеј В. И. Лењина прославља десетогодишњицу свог оснивања, *Борба* 3.06.1946, 2.; Аноним, На Карелиском Земљоузу отвара се Лењинов музеј, *Борба* 7.11.1946, 6.
[1727] Аноним, Отварање музеја Лава Толстоја, *Политика* 26.5.1945, 5.

значај него у предратном периоду. Музеји нису представљали само места пропаганде и чувања тековина, већ су и сами постали споменици.

Чување тековина рата везано за транспоновање функције објекта прихваћено је у нашој средини, не само кроз сопствено историјско искуство формирања оваквог облика чувања меморије, већ и кроз модел совјетског неговања традиција. Допринос таквом начину схватања дали су и текстови објављивани у дневној штампи. Писано је о старој згради Смољин у Лењинграду, у којој је пре револуције био смештен женски интернат, а октобра 1917. године је претворена у штаб Велике социјалистичке револуције у Русији. Наведено је да је трг преуређен, али да је зграда остала непромењена. Формиран је парк са цвећем и водоскоцима, а као неизоставни део соцреалистичког реквизиторијума, пред главним улазом и чувеним степеништем, постављена је бронзана фигура Лењина.[1728]

Објекти у којима су се одиграли значајни историјски догађаји у нашој средини почињу да се претварају у музеје. Већ 1946. године посебно је истакнут значај Дома културе у Јајцу. При изласку из Јајца 1942. године партизани су спалили дом културе у коме су били смештени, али по повратку 1943. године друг Тито је наредио да се обнови зграда Дома културе. Зграда је обновљена за 25 дана, исте године, а радовима је руководио Жива Ђорђевић, док је за унутрашње уређење био задужен Ђорђе Андрејевић Кун.[1729] Поред чињенице да је објекат тек педесетих година претворен у музеј, у свести народа је раније требало створити слику о овом значајном историјском споменику, као будућем месту „ходочашћа“.

У циљу очувања меморије на НОР у овом периоду, отворени су неки од музеја. У зградама где је пре рата у старој Југославији постојао стари музеј отворен је Војни музеј. По изјави Радета Хамовића „Овај наш војни музеј чини тек основу за један велики музеј народноослободилачког рата који ће за сва будућа времена и за сва наша покољења овековечити најславнију и највећу епопеју о оружаној борби за слободу коју су икад водили наши народи.“[1730] У Титовом Ужицу је отворен музеј у згради Народне банке у којој је био смештен Врховни штаб.[1731] Планирано је да се у конаку кнегиње

[1728] Аноним, Смољин – револуционарни споменик Лењинграда, *Политика* 15.10.1947, 6.
[1729] Ж. Ђорђевић, Дом културе у Јајцу – велики историјски споменик наших народа, *Политика* 29.11.1946, 3.; Đorđe Andrejević-Kun, Bio sam zadužen da ukrasim unutrašnji deo sale u kojoj je održano zasedanje, u, *Tako je rođena nova Jugoslavija. Zbornik sećanja učesnika prvog zasedanja AVNOJA,* knj 1, Beograd 1963; 1- 4;
[1730] Аноним, Отворен је Војни музеј на Калемегдану, *Политика* 13.5.1946, 5.
[1731] Аноним, Отвара се Музеј народноослободилачке борбе у Титовом Ужицу, *Борба* 21.10.1947, 2.

Љубице отвори музеј, иако још није дефинисана његова намена.[1732] Нагласак је стављан и на чување историјских знаменитости из раније историје. Чување тековина и културних знамења из раније историје потписали су у Београду 20.2.1945. године претседник националног комитета ослобођења Југославије Маршал Тито и повереник просвете Националног комитета ослобођења Југославије, Едвард Коцбек.[1733]

Објекти од већег историјског значаја у овом периоду интезивно се обележавају скромним спомен-плочама, што је био један од првих корака ка њиховом претварању у музеје, односно места чувања меморије на тековине НОБ-а. Поред отварања музеја у старим историјским објектима, посебан значај добија отварање музеја у оквиру меморијалних комплекса или претварање простора, око историјских објеката, у један вид спомен-паркова, или рекреационих центара. Овај тренд се посебно развија од средине педесетих година двадесетог века. Стварање овог вида меморијалних комплекса имало је основе у тековинама предратног периода, али и подстицају који је долазио из земаља Источног блока. Посебан значај добија посвећивање новоподигнутих објеката друге намене историјским догађајима или личностима, као што је то у више објављених текстова педесетих година истакао један од идеолога соцреализма, архитекта Братислав Стојановић. [1734]

Поводом прославе тридесетогодишњице Октобарске револуције откривен је споменик Лењину, пред фабриком Владимир Илић у Москви.[1735] Постављање скулптура пре свега биста бораца, партијских радника пред привредним, индустријским, образовним и културним установама усвојено је, као модел чувања меморије и у нашој средини после рата, и посебну експанзију доживљава економском стабилизацијом земље. Готово да је свака школа или фабрика носила име неког од народних хероја, и у посебном парковски уређеном делу имала постављену бисту. Примери су постојали и у међуратном периоду, али се обично радило о бистама краља Александра и краља Петра, или у мањем броју случајева, истакнутих друштвено културних личности.

Дела споменичке скулптуре су монументалношћу и визуелним елементима испуњавала све захтеве социјалистичког реализма. Скулптура не само да је била најсугестивнија, већ се соцреализам у овом виду стваралаштва најчистије испуњавао,

[1732] Аноним, Отварање музеја у конаку кнегиње Љубице и подизање пионирских домова у студенском и Карађорђевом парку, *Политика* 16.8.1946, 7.
[1733] Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина, *Политика* 2.3.1945, 5.
[1734] Б. Стојановић, О споменицима, *Борба* 08..07.1952, 5.
[1735] Аноним, Откривен споменик Лењину пред фабриком «Владимир Илић», *Политика* 7.11.1947, 5.

од формалних до семантичких захтева, о чему сведоче и бројне изложбе скулптуре, и значај који је придаван скулптуралним споменицима у том периоду. Једна од првих изложби овог типа била је изложба фотографија *„Совјетске скулптуре“,* отворена на Малом Калемегдану 1946. године. Изложбу је приредило Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР-ом, а отворио је ректор Уметничке академије Тома Росандић. На отварању изложбе присуствовао је совјетски амбасадор Анатолије Ј. Лаврентијев, министар савезне владе Милован Ђилас и друге значајне личности из друштвено-политичког и културног живота. Изложбу је за седам дана посетило око 6.500 грађана из Београда и унутрашњости, а на око 120 фотографија приказана су дела око 40 вајара, од којих су у листу „*Борба“* издвојене слике скулптура; *„Стаљин“,* Димитрија Меркурова, и *„Лењин“,* Николаја Андрејевича Андрејева.[1736] На изложби је поред великог броја радова израђених у разним материјалима и различитих мотива, од портрета преко актова, композиција и др., био изложен велики број скулптура Лењина и Стаљина, чије су «снажне личности», по речима коментатора, инспирисале велики број аутора. На фотографијама је представљен велики број споменика посвећен истакнутим совјетским руководиоцима, научницима и уметницима, као и велики број портрета совјетских писаца, хероја из отаџбинског рата, радника и рудара. Били су изложени радови: Вере Мухине, монументалисте Георгија Ивановича Мотовилова, Сергија Тимофијевича Коњенкова, док је Иван Димитријевич Шадр представљен са фотографијом бисте Максима Горког и скулптуром Дантеа. Изложене су и фотографије бројних споменика подигнутих у Москви, као и портрета савременика, које је радио скулптор Николај Андрејевич Андрејев.[1737] Сугестивна и монументална скулптурална дела совјетских уметника, изведена у духу соцреализма, предочена су као модел и узор споменичко-скулпторалног стваралаштва југословенским уметницима и њиховим наручиоцима. Није познато колики је био реалан утицај не само ове, већ и осталих изложби које су обухватале сваку сферу уметничког и културног стваралаштва, и притом биле праћене афирмативним текстовима и говорима друштвено-политичких и културних радника.

У оквиру успостављана политичких и културних веза са земљама народне демократије, потписана је сарадња са Чехословачком. Основе за дубоку и братску везу два народа, потврђене су сличном судбином и заједничком историјом, односно како су

[1736] Аноним, Изложба фотографија Совјетска скулптура на Малом Калемегдану, *Борба* 5.05.1946, 3.; Аноним Совјетска скулптура, *Борба* 11.05.1946, 4.
[1737] Наведено је да је изложено преко 60 фотографија. Аноним, На изложби фотографија совјетске скулптуре заступљена су четрдесет два вајара, *Политика* 05.05.1946, 6.

то коментатори објашњавали, борбом против заједничког непријатеља Немачке, с којом су се обрачунали, захваљујући помоћи Совјетског Савеза и дубокој оданости миру. Склапању уговора тријумфовала је посета маршала Тита Чехословачкој. Друг Тито је том приликом изјавио „Сарадња словенских народа представља рад за мир а не за ратни блок. Словенски народи ће поставити темеље светског мира". Предвиђени трговински уговор између Чехословачке и Југославије био је најјачи споразум о продубљивању односа ове две земље. Амбасадор Корбел предао је своја акредитивна писма Президијуму Народне скупштине, а уочи Титове посете Чехословачкој, чехословачка влада је одлучила да подигне чехословачко посланство у Београду на степен амбасаде.[1738]

Један вид манифестације чехословачко-југословенског пријатељства, представљало је откривање споменика Гаврилу Принципу и његовим друговима, српским омладинцима Трифку Грабежу и Недељку Чабриновићу, у Терзину. Споменик је откривен на иницијативу Савеза бивших политичких интернираца.[1739] Ратификацију Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру са Чехословачком републиком, који је Народна скупштина једногласно усвојила,[1740] пратила је изложба *„Чехословачка 1938-1945"* одржана на Техничком факултету у Београду, коју је посетио Јосип Броз.[1741] Наредне године отворена је изложба фотографија чешког и словачког вајарства.[1742] Поводом прославе Октобарске револуције 1945. године, биста маршала Тита, рад скулптора Сретена Стојановића, поклоњена је маршалу Стаљину.

Поводом прославе двадесетдеветогодишњице Октобарске револуције лист *„Борба"*[1743] готово је у целости био посвећен свечаној академији, одржаној у Народном позоришту, и односу политике СССР-а према економији, науци и култури. У чланку *„Култура у Совјетском Савезу"*, И. И Анисиков, заменик председника

[1738] Аноним, Братство и пријатељство народа Југославије и народа Чехословачке, *Борба* 8.05.1946, 3.; Предаја акредитива чехословачког амбасадора г. Корбела, *Борба* 8.05.1946, 3.

[1739] Споменик је био подигнут пре Другог светског рата, али су га Чеси скинули и сакрили за време Немачке окупације в. у Anonim, U Terzinu je otkriven spomenik Gavrilu Principu i njegovim drugovima, *Borba* 14.05.1946, 1.

[1740] Аноним, Народна скупштина једнодушно је ратификовала Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру са Чехословачком републиком, *Борба* 22.5.1946, 1.

[1741] Аноним, Свечано потварање изложбе „Чехословачка 1939", *Борба* 13.9.1946, 4.; Аноним, Изложба„Чехословачка 1939-1945", *Борба* 19.9.1946, 5.; Аноним, Маршал Тито посетио је изложбу Чехословачка 1939-1945", *Борба* 21.09.1946, 1.

[1742] Аноним, Отварање изложбе фотографија чешког и словачког вајарства у Београду, *Политика* 30.10.1947, 5.; Аноним, У Београду је јуче отворена изложба фотографија чепког и словачког вајарства, *Борба* 30.10.1947, 6.

[1743] У агитацији и пропаганди најважније средство утицаја била је партијска штампа, а пре свега централни дневни партијски орган Борба. Агитпроп је захтевао да се поједини директивни чланци Борбе прерађују на партијским састанцима. в. у, B. Petranović, S. Dautović, *navedeno delo,* 244-245 и 249.

Комитета за културу и уметност при Министарском савету СССР-а, истакао је да су „Совјетска уметност, совјетска литература истините и патетичне, јер одражавају у својим ликовима новог човека, неимара који ствара историју.....Одлика културе у совјетској земљи јесте процват националних култура. Код нас нема спорова о преимућствима или о првородству, ма које културе, већ постоји братство култура, њихова узајамна повезаност и помагање.[1744] Социјалистичка по садржају, култура Совјетског Савеза је национална по облицима, и многи народи некадашње Русије, чак су се културно родили у бури Великог октобра.[1745] Том приликом одржан је Први Конгрес Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом. Вера Игњатијевна Мухина издвојила је као „најплеменитији и историски задатак“, зближење култура народа Југославије и Совјетског Савеза. После истицања сличности у уметности нагласила је да „пред уметнике Југославије поставља се задатак избора између подржавања Запада и самосталности.“[1746] Афирмативни текстови и говори који су пратили свечаност, као и објављена слика скулптуре *„Радник и колхозница“,* Вере Мухине, у идеолошки орјентисаном листу, давали су смернице у ком правцу уметничко стваралаштво треба да се орјентише.

Месец дана касније, 08. децембра 1946. године, у Београду је одржан Словенски конгрес,[1747] а тим поводом отворена је изложба „*Борба словенских народа за независност и слободу*“ у Уметничком музеју у Београду.[1748] Посебно је наглашен и истакнут значај Совјетског дела изложбе. На улазу у совјетски део изложбе посетиоци су наилазили на „монументалну и сугестивну бисту Стаљина“. Прва дворана је говорила о духовној снази совјетског народа са Уставом и Химном уоквиреним грбовима свих совјетских република, «моћног савеза братских и равноправних народа». Један од експоната представљао је Макету високе пећи у Магнитогорску, изложене у одељењу „Све за фронт, све за победу.“ Испред југословенског дела изложбе био је постављен детаљ са споменика захвалности ЦА код Батине скеле, рад скулптора Антуна Аугустинчића. Програмски осмишљен изложбени простор преносио је кроз слике и пароле, али и скулпторална дела, јасну идеју.[1749]

[1744] Аноним, Култура у Совјетском Савезу, *Борба* 07.11.1946, 3.
[1745] Ј. П, Октобарска револуција и култура, *Борба* 7.11.1946, 6.
[1746] В. Игњатијевна Мухина, Напред широким путем, *Борба* 7.11.1946, 9.
[1747] Аноним, Словенски конгрес у Београду биће прожет јединственом идејом пријатељства и братства словенских народа, *Борба* 08.12.1946, 4.
[1748] Аноним, Свечано отварање изложбе „Борба словенских народа за незабисност и слободу“, *Борба* 10.12.1946, 3.; Аноним, Изложба „Борба словенских народа за незабисност и слободу“, *Борба* 19.12.1946, 2.
[1749] На улазу у изложбене павиљоне појединих народа изложене су скулптуре.

Изложбе које нису уређене тематски, да буду скулптуралног карактера, пратила су дела ове гране уметничког стваралаштва, а као манифестација пријатељства између земаља подизани су и поклањани споменици. Не случајно се „Стиче утисак да је споменичка скулптура, будући најсугестивнија и најмонументалнија, као парадигматски продужетак политике, власти и моћи, била једина скупоцена инвестиција у култури овог периода.“[1750] То је потврдила и одлука да се израда споменика у Батини, после пар пројеката које су радиле архитекте, повери скулптору Антуну Аугустинчићу.

Совјетске скулпуре представљене на изложби фотографија, било је знатно лакше и реалније реализовати, него монументалне пројекте метроа и библиотека који су подизани у Москви и Стаљинграду. Сликарство за Партију, и поред значаја који му је придаван у штампи, кроз изложбе, ликовне критике, и чињеницу да су идеје соцрелизма једнако добро могле да се представе у овом медијуму, изузимајући плакате, није било довољно комуникативно. Својом везаношћу за изложбене и друге затворене просторе сликарство није могло у потпуности да задовољи ширење идеја широким народним масама, које су преко споменика, подизаних најчешће на трговима и парковима, могле бити непосредно упознате са идејама и тековинама рата. Социјалистички реализам је снажније реализован као дидактичка, меморијална, портретска, агитпроп уметност власти у медијуму скулптуре.[1751]

Меморијална архитектура овог периода задовољавала је најосновније потребе чувања меморије на појединце, пре свега борце, политичке раднике и колективне жртве, преко текстова и амблема, док су сва значајнија дела незаобилазно повезана са скулптуралним радовима, или рељефима на којима су биле реалистично приказане сцене борби или ликови бораца. Спомен-обележја и објекти већег значаја су незаобилазно допуњени скулптуралним делима фигуралног карактера, како је дух новог система налагао. Примери из СССР, попут монументалних скулптура Лењина и Стаљина на каналу Москва–Волга, скулптуралне групе *Радник и колхозница* Вере Мухине или бисте *Стаљина* и *Лењина,* често су публиковани у штампи. Објављивани су текстови о подигнутим спомен-обележјима ЦА широм европских градова, са нагласком на њихову монументалност.

У Србији нису подизана здања у облику петокраке звезде и других знамења радничког покрета, већ се естетички симболизам радикалније испољавао у структури

[1750] L. Merenik, *Ideološki modeli....* 25.
[1751] Исто, 25.

меморијалних споменика.[1752] Меморијална архитектура овог периода обухватила је објекте подизане у академизму, националном и интернационалном стилу, а спомен-обележја су преко амблема, натписа повезивана са идеологијом социјализма.

Развој меморијалне архитектуре у периоду од завршетка рата до 1955. године, може се поделити на две фазе: прву која обухвата период између 1944. и 1950. године, иако се промене уочавају већ 1949. године, и друга од 1951 до 1955. године.

У периоду од 1944. до 1948. године највећи број спомен-обележја подигнут је борцима ЦА. Овај период је обележило масовно подизање спомен-обележја једноставног надгробног карактера, мањих или већих димензија, симболично обележених петокраком звездом, са или без српа и чекића, а често и крстом. Подизана су над гробовима и гробницама црвеноармејаца, у неким случевима над заједничким гробницама припадника ЈА и ЦА, и имала су посебан идеолошки значај и комеморативну функцију. У појединим случајевима је за спомен-обележја употребљаван црвени камен који се симбилички везивао за појам *„Црвене“* армије и црвену боју као доминантно обележје КП. Фотографије, обично постављане на надгробним споменицима значајнијих личности, јавиле су се као учестало обележје везано за „културе дугог памћења“, при чему се сликом покојника одражавло јавно памћење.[1753]

Сва ова формално и материјално скромна меморијална обележја подизана су добровољним прилозима народа, док је иницијативу обично покретао Народни одбор, Народни фронт или угледнији појединци неког места. У периоду интезивне обнове земље и тешке економске ситуације нису постојале реалне могућности за подизањем већег броја монументалних спомен-обележја, тако да су ова скромна обележја представљала израз пажње и жеље да се сачува успомена на пале борце. На овим „народним“ спомен-обележјима посебан значај имао је текст и амблем, док је њихова једноставност представљала далеко значајнији израз захвалности, јер је долазио од самог народа. Спомен-обележја су задржала облике надгробних обележја заступљених у предратном и ратном периоду, док су амблеми и натписи били главни носиоци нових државних и идеолошких порука. Обично се радило о обелисцима, односно пирамидама, или академски конципираним спомен-обележјима правоугаоних форми са наглашеним забатом и стубовима. У овом периоду долази и до подизања спомен-обележја у модернистичком духу, обично сведених на форме стубова квадратног

[1752] А. Кадијевић, *О соцреализму у београдској архитектури*....85

[1753] Доказ о култури дугог памћења је и употреба фотогрфаија покојника у некролозима, и спомен плочама. О култури памћења и схватању времена у југоисточној Европи в. у K. Rot, *Vreme, istoričnost i narodna kultura u jugositočnoj Evropi posle pada Staljinizma*…161 – 183.

пресека, или витких модернизованих обелиска, допуњених незаобилазном петокраком звездом. С друге стране, држава је подизала репрезентативна и монументална дела у духу соцреализма, који се одражавао, обично кроз споменичко-скулптуралне објекте. Број ових дела у првим послератним годинама је мали. Бисте народних хероја и других значајних друштвено-политичких радника, као и спомен–плоче које су обележавале објекте од историјског значаја, постају већ у овом периоду најустаљенији вид чувања меморије на личности и догађаје.

За разлику од међуратног периода, после Другог светског рата из меморијалне архитектуре нестају спомен-обележја у форми крста, спомен-цркве костурнице, као и спомен-капеле, које су се у формалном погледу подсећале на црквене објекте. Облик обелиска, односно пирамиде прихваћен је као најустаљенији вид обележавања спомен-места, при чему се примећује и њихов формални развој, од модела најчешће заступљених у предратном периоду на гробљима, по центрима села и мањим варошицама, до монументалнијих и модернизованих форми у каснијем периоду. Модел пирамиде присутан је у модификованим варијацијама, од рустично обрађених до пирамидалних форми на четвоространој основи, које се јављају и на првим капелама. Форма пирамиде постала је неписано правило за овај тип обележја, о чему поред уређења совјетских гробаља, потврђује и наслов *„Откривање спомен пирамида жртвама немачких злочинаца»*[1754] чиме је појам „пирамида“ изједначен са појмом споменика.

Резолуција ИБ и промене које је донела у политичкој и идеолошкој орјентацији оставиле су значајан утицај на уметност и културу. У архитектури, на Саветовању у Дубровнику 1950. године, дошло је до званичног раскида са соцреализмом, иако су промене у практичном погледу још биле незнатне Период од 1950. године обележило је експанзивно подизање споменика и спомен-обележја, али и размишљање о подизању већих меморијалних комплекса, спомен-паркова, што је захтевало и већи ангажман архитеката. Највећи број спомен-обележја скромног и народног карактера задржао је формалана решења из првих послератних година. Раскид са соцреализмом, званично обзнањен на Саветовању у Дубровнику 1950. године, у меморијалној архитектури показао је да између теорије и праксе ипак постоји разлика, о чему сведочи неколико

[1754] Народноослободилачки одбор Панчева најавио је откривање спомен пирамиде на месту где су окупатори вршили стрељања и пренос посмртних остака из масовних гробница на православно гробље. Поред ове пирамиде истог дана је заказано откривање још једне пирамиде на путу Панчево – Јабука 3-4 км од Панчева, на месту где су побијено 133 Јевреја из Мађарске в. у Аноним, Откривање спомен пирамида жртвама немачких злочинаца, *Политика* 2.3.1945, 4.

година касније подигнуто *Гробље ослободилаца Београда.* Формирање СБНОР-а, који је своју главну улогу у обележавању традиција ратова преузео од 1952. године,[1755] пратила је замашна изградња споменика и постављање спомен-плоча. Почињу да се расписују конкурси за подизање споменика пре свега фигуралног типа, а најчешће су тражени и подизани споменици са фигурама борца, са пушком, стиснутом песницом, скулптуралне композиције, бисте и обележја која су експлицитно давала снагу и носила реторику нове идеологије. Мањих или већих димензија, ова дела су преносила јасну идеју, и у исто време су непосредно својим положајем била пред очима народа. Соцреализам је заживео у српској уметности управо кроз скулптуру, где се најдуже и задржао. Пропаганда коју је у овом периоду спроводио СССР умањујући број југословенских жртава и смањујући удео југословенског партизанског покрета у ослобођењу Југославије, ставила је пред власти и СБНОР задатак да обележи ратна попришта и места страдања жртава фашизма великим спомен-парковима и маузолејима, и тиме покаже свету да се Југославија сама бранила и да је поднела велике жртве у борби против фашизма. То се могло показати и доказати само великим меморијалним комплексима и споменицима. Почетком педесетих расписују се први конкурси за меморијалне спомен-паркове, чија озбиљна реализација, када је реч о спомен-парку у Јајинцима и Крагујевцу, почиње од шездесетих година. Јављају се први текстови архитеката и уметника који критикују стање меморијалне архитектуре и скулптуре. Споменици Совјетским војницима подигнути првих послератних година су уклоњени или заборављени. Повезивање устаничке борбе са револуционарном борбом и НОР-ом, оправдало је оживљавање традиција Првог српског устанка и кроз спомен-обележја. Истицање значаја Косовске битке кулминирало је подизањем највећег српског националног споменика у овом периоду, на месту где се одиграла Косовска битка–Газиместану. Ниједно од меморијалних архитектонских дела настало у овом периоду, за која се може рећи да има уметничку вредност није остављено без рељефа. Рељефи са представама битака, као заостатак соцреалистичких идеја, представљали су незаобилазни реквизиторијум овог типа обележја и времена.

[1755] У оквиру СУБНОР-а је део за заштиту споменика и гробаља оформљен 1952. године, међутин за границу је узета 1950. година, пошто је као што је у каснијем делу рада образложено, било неопходно показати свету заслуге које је Југославија остварила у Другом светском рату.

XIII Меморијална архитектура 1944 -1949. године

Период од 1944. до 1949. године обележило је подизање бројних спомен-обележја на иницијативу НО и добровољним прилозима народа, као и неколико меморијала од већег државног значаја за које су ангажовани афирмисани архитекти и скулптори.

Већ у току 1944. године долази до подизања првих споменика, најчешће на гробовима и гробницама палих бораца ЦА и ЈА.[1756] Споменици су у формалном погледу имали устаљене облике предратних надгробних обележја, од којих су се разликовали натписима, и мотивом звезде петокраке. У форми предратних модела надгробних споменика изедених на академским начелима тростепене поделе, обично са забатом и бочним стубовима, првих послератних година подигнути су споменици; на Тргу Републике, совјетским тенкистима на углу улица Милоша Великог и Бирчанинове, у Великом Мокром Лугу, Малом Мокром Лугу, Рипњу, Лештанима, Калуђерици, Сланцима., Чачалици, Иванову и др. Други тип споменика је задржао делимично модификовану надгробну форму обелиска, попут споменика; код Железнике станице у Београду, споменика Мишадину Тихону Федоровићу, на углу Прешевске и Сомборске, споменика на гробљу и у Главној улици у Земуну, Вишњици, споменика подигнутих на војничком гробљу код Вуковог споменика и др. Простор око споменика био је обично ограђен и формиран у виду мање, зеленилом уређене површине.

Споменике је званично подизао ослобођени народ, а за њихову израду су ангажовани локални каменоресци, што је и утицало на њихова формална решења. Да изглед спомен-обележја није имао већег значаја потврђује опажање коментатора, који је у чину сахране руских војника под „сеоским спомеником“, у селу Мијатовцу код Јагодине, запазио да „Иако је спољашњи изглед свих споменика прост, народ овог краја преко њих изразио је своју захвалност палим ослободиоцима“.[1757] Порука која је посредством ових спомен-обележја преношена, била је од већег значаја него њихова формална решења. Значај ових „народних споменика“, истакнут је и приликом

[1756] О подизању споменика црвеноармејцима в. у, О. Manojlović-Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2004, 147-161; О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1954, *Tokovi istorije* 1-2, Beograd 2005, 135-143;
[1757] Аноним, Сахрана палих црвеноармејаца у јагодинском округу, *Политика* 08.04.1945, 5.

освећења једног у низу споменика који су сељаци сами подигли,[1758] коментаром да „Та иницијатива одоздо...често избија на површину. Најбољи доказ је чињеница да је сам народ одлучио да сагради споменик.“[1759] Бројна спомен-обележја[1760] већином подигнута совјетским војницима су представљала израз захвалности народа, и као што наводи Олга Манојловић Пинтар, већ од првих дана ослобођења Србије, постала су најснажнији објекти „упросторавања“ нове идеологије и конституисања новог идентитета југословенске заједнице.[1761] Скромни „народни“ споменици су представљали далеко већи израз блискости и љубави два народа, него што су то могли да остваре монументални споменици дизани по налогу државе.

Првих послератних година споменици су често поред петокраке имали урезан крст, док је свештенство учествовало на њиховом освећивању. На споменицима на Тргу Републике у Београду, Калуђерици, Вишњици, Лештанима, као доминантно обележје постављена је петокрака, док је у Великом Мокром Лугу, Малом Мокром Лугу, Рипњу, Сланцима, као обележје поред петокраке постављен и крст. Посебан значај који је придаван верском обреду приликом освећења споменика, као што наводи Олга Манојловић–Пинтар, условио је да мотив крста постане незаобилазан део реквизиторијума надгробних споменика подизаних борцима ЦА.[1762] Свештенство није могло да освети споменик, ако на њему није био урезан или исцртан крст. Повезивање православне цркве са новом идеологијом применио је Стаљин у току Другог светског рата,[1763] што је дало легитимитет повезивања са православном црквом и у нашој средини. Ћирило и Методије су проглашени апостолима словенског братства који су се први борили против германа, а државне институције су и даље обележавале своје

[1758] Добровољним прилозима су подигнути поред наведених споменика и споменици у Крњачи, Ворни у Панчевачком Риту, Миријеву, Ковину, Винчи, Великом Селу, Панчеву, Црепајском путу, Карабурми, младеновцу, Апатину, Церовцу код Смедерева, Алексинцу, у кругу фабрике у Раковици, Србобрану и др.

[1759] Аноним, Откривање споменика палим црвеноармејцима у Миријеву, *Борба* 25.06.1945, 4.

[1760] У периоду од 15. до 30. новембра 1944. године, подигнуто је осамнаест великих, и тридесет и два мала споменика, на заједничким и појединачним гробовима, а била су припремљена педесет и два мања споменика које је требало поставити до 10. децембра. в. у, Аноним, Осамнаест великих и осамдесет четири мала споменика палој браћи, *Политика* 02.12.1944, 3.; O. Manojlović Pintar, *„Široka strana moja rodnaja“*... 137.

[1761] O. Manojlović Pintar, *„Široka strana moja rodnaja“*...135.

[1762] O. Manojlović-Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, ...153.

[1763] Ситуација у којој је Стаљин деловао 1943. године, била је питање живота или смрти и за њега самог, и за идеологију коју је представљао, и за народ, и за државу. Током преломне 1943. године, да би појачао мотивацију својих војника, он је рехабилитовао Руску православну цркву: изабран је патријарх, формиран Свети синод и отворен Богословски институт. в. у; Г. Милорадовић, Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, Београд 2007, 105.

славе.[1764] У конкурсу за руско војничко гробље наглашено да оно својим положајем треба да буде конципирано на канонима православне цркве. [1765]

Избегавање директног раскида са православном црквом имало је значајан утицај на придобијање народа, који је дубоко био везан за претходни систем вредности. У народу се стварала слика о нормалном односу државе и цркве, при чему је наглашавана и прослава слава, док је славски колач у неким случајевима био украшен и петокраком звездом.[1766] У штампи су објављивани чланци да свештенство осуђује издајнике, ненародне свештенике и бори се против предрасуда о чудима и прогону свештеника.[1767] У јавности се градила једна слика о односу државе и цркве, а с друге стране, у позадини се водила борба против цркве, и процес раздвајања државе и цркве. Агитпроп апарат је онемогућавао штампу црквених гласила, литературе и др.[1768] Црквени и верски празници су постепено преиначавани и потискивани. Власт је према њиховом потискивању била обазривија, јер је тиме дирала у верска осећања народа.[1769] У првим послератним годинама православље је служило и као одлична потврда везе између словенских народа, пре свега руског и српског. Тако је Митрополит Јосиф по повратку из посете Москви истакао да „Народ посећује у великом броју цркве – сада, можда, свесније но икад досад...“[1770] Насловне стране су извештавале о посети патријарха и представника Српске православне цркве маршалу Титу.[1771]

Дуалистичан однос према цркви, у меморијалној архитектури, већ у првим послератним годинама одразио се у повлачењу спомен-обележја у форми крста, капела са формалним обележјима црквених објеката и спомен-црквава са костурницама.

[1764] Истакнуто културно и политичко место у историји словенских народа заузимају браћа Ћирило и Методије. «Ћирило и Методије... остаће једана од старих спона међу словенским народима„» Аноним, Ћирило и Методије апостоли словенског братства, *Политика* 25.5.1945, 4.; Аноним, Слава државне штампарије, *Политика* 25.5.1945,4.

[1765]Аноним, Руско војничко гробље и споменик биће трајно уметничко обележје наше захвалности, *Политика* 14.02.1945, 6.

[1766] М. Радојчић, Сиромашна текстилна радница М. Радојчић, Драгица Косанић прославила је своји славу св. Јована у болници са рањеним борцима, *Политика* 21.1.1945, 6.

[1767] Аноним, Свештенство Подриња најстроже осуђује издајнике и ненародне свештенике, *Политика* 08.11.1944, 6.; Аноним, Народни свештеници разбијају лажи о прогонима цркве, *Борба* 23.9.1946,

[1768] B. Petranović, S. Dautović, *navedeno delo,* 245.

[1769] О празницима и прославама у Србији в, у Н. Милићевић, Стварање нове традиције: празници и прославе у Србији 1944-1950, *Токови историје* 4, Београд 2007, 169-278. Слично решење је примењивано и у суседној Бугарској в. у K. Rot, Praznici i rituali u socijalističkoj Bugarskoj, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi,* Beograd 2000, 85-112; и у Хрватској и Словенији в. у, D. Rihtman-Augustin, Metamorfoze socijalističkih praznika, v. u, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena,* Beograd 2000, 101-119:

[1770] Аноним, Делегација Српске православне цркве вратила се из Москве, *Политика* 14.2.1945, 5.

[1771] Аноним, Патријарх Гаврило и високи претставници Српске православне цркве посетили марашала Тита, *Политика* 07.12.1946, 1.

Свечана сахрана Гоце Делчева у цркви Св. Спаса у Скопљу,[1772] имала је друге политичке конотације и није утицала на мењање односа према сахрањивању палих бораца на посебно формираним спомен-местима и гробљима. У истом периоду на спомен-обележјима паралелно заступњен крст и петокрака звезда, поступно се напушта, при чему једини амблем постаје петокрака, а нешто касније и државни грб. Стилске карактеристике спомен-обележја наслеђене из надгробне споменичке архитектуре предратног периода, као и синтеза верских и идеолошких ознака, одражавале су синкретизам државне политике и идеолошког учења првих послератних година.

Као и у предратном периоду споменици се подижу у парковима, школским двориштима, на трговима, гробљима, и у фабричким двориштима. По завршетку рата размишља се о подизању споменика у виду утилитарних културних и привредних објеката, који би именом чували меморију на личности и догађаје. Тако је новинар Павле Павловић, приликом помена над гробовима двојице црвеноармејаца, између Прешевске и Хаџи Мутапове улице у Београду, истакао да ће „једног дана на том месту подићи уместо ових малих споменика, велики културни споменик: школу, омладински дом или читаоницу.“[1773]

У овом периоду обележавање меморије на изгинуле ратнике заснивало се и на постављању спомен-плоча на објекте од историјског значаја. У оквиру прославе дана ослобођења Београда, Кирило Савић је открио спомен-плочу Штаба Првог Пролетерског корпуса на кући из које је Пека Дапчевић командовао операцијама НОВ. Истог дана је на згради универзитетске дечије клинике, где је био штаб совјетских јединица под командом Жданова, откривена спомен-плоча у част бораца Совјетског Савеза. На Авали је откривена спомен-плоча палим борцима НОВ-а и борцима ЦА који су учествовали у ослобођењу Београда.[1774] У Крагујевцу је 21. октобра 1945. године, испред барака из којих су становници извођени на стрељање откривена спомен-плоча и одржан помен на гробовима палих југословенских и совјетских бораца.[1775]

[1772] B. Petranović, S. Dautović, *наведено дело,* 85.
[1773] Аноним, Становници Прешевске и хаџи-Мутапове улице приредили су свечан помен двојици палих црвеноармејаца, *Политика* 15.10.1945, 7.
[1774] Аноним, Јуче су у Београду одржани помени борцима Црвене армије и Народно-ослободилачке војске Југославије, *Борба* 21.10.1945, 3.
[1775] Аноним, Откривање спомен плоче жртвама фашистичког терора у Крагујевцу, *Борба* 22.10.1945, 1.

Сл 256 Споменик црвеноармејцима на Тргу Републике у Београду
(извор: ЗЗЗСК града Београда)

У Љубићу код Чачка код споменика Танаску Рајићу сахрањен је 91 црвеноармејац,[1776] чиме су се симболично повезале традиције устанка и нове револуције.

Надовезивање на устаничке борбе постаће изражено после 1950. године, чиме се из идеолошких разлога избегавало помињање тековина Првог светског рата. У ретким случајевима споменици се подижу и у близини споменика из Првог светског рата (сл. 257),[1777] и у близини цркава.

Сл. 257 Споменици борцима Првог и Другог светског рата у Црепаји
(извор: лична колекција)

[1776]Аноним, Маса народа на сахрани црвеноармејаца изгинулих у борбама код Чачка, *Политика* 9.3.1945, 6.

[1777] Споменик у Црепаји из 1948. године, подигнут је поред споменика посвећеног палим борцима у Првом светском рату. Надовезивање на традицију претходног рата изражено је и кроз преузимање формалног решења старијег споменика. Споменик у форми обелиска, као и претходни, а за разлику од њега изведен је у белом мермеру и обележен петокраком.

За разлику од предратног периода првих година после рата долази до интезивног формирања гробница у центрима градова и места. Већ у току 1945. године, поред споменика и гробља црвеноармејаца на Тргу Републике, сахрањени су ЦА и/или борци ЈА на трговима у; Новом Саду,[1778] Зајечару,[1779] Нишу,[1780]и др. Највећи број гробова војника ЦА са надгробним обележјима, који су се налазили у центрима градова је касније измештан, а посмртни остаци су преношени у заједничке костурнице или формирана спомен-гробља. Један од ретких примера је гробно место потпоручника Николаја Михаилова Ускова, погинулог 1945. године, који се налази у центру Ковина. Над гробним местом подигнут је једноставан споменик, на коме нема петокраке ни крста (сл. 258).

Од 1945. године подижу се споменици на којима до изражаја долазе прочишћене и сведене форме предратних надгробника конципираних на академским начелима. Ова спомен-обележја су наглашено правоугаоних форми, обично са задржаним бочним стубовима и сведеним забатима, без декорације и ваза које се везују за предратне стилске концепције. Такав тип споменика подигнут је у Панчеву, селу Иванову, Малој Моштаници, Чачалици и др. На споменику посвећеном борцима ЦА и ЈА у Панчеву, осим текста на руском и српском језику, издваја се рељеф у бронзи на којем су представљени борац ЈА и борац ЦА, у профилу раме уз раме. Постављање рељефа није био учестали вид обележавања овог типа споменика у првим послератним годинама. Представа војника из профила одговарала је начину на којем су рађене представе државника на пропагандним плакатима, поштанским маркама и илустрацијама у часописима. На споменику у Иванову је наглашенији утицај предратних надгробних споменика, а црвени камен у којем је изведен овом обележју даје посебан симболички значај.

[1778] Аноним, На главном тргу Новог Сада свечано су сахрањена четири авијатичара Црвене армије, *Политика* 10.01.1945, 3.; O. Manojlović Pintar, *„Široka strana moja rodnaja"*...152.
[1779] Аноним, У Зајечару су свечано сахрањена три првоборца народнослободилачког покрета, *Политика* 26.05.1945, 7.; Аноним, Свечана прослава ослобођења Зајечара, *Политика* 10.10.1945, 4.
[1780] Б. А. Андрејевић, *наведено дело,* 210.

Сл. 258 Споменик М. Усокову Ковин

Сл. 259 Споменик борцима ЦА и ЈА Панчево

Сл. 260 Споменик.борцима ЦА Иваново

(извор: сл. 258, сл. 259, сл. 260: лична колекција)

Сл. 261 Споменик борцима ЈА и ЦА Калуђерица

Сл. 262 Споменик борцима ЦА Чачалица

Сл. 263 Споменик борцима ЈА Мала Моштаница

(извор: сл. 261, сл. 262, сл. 263: лична колекција)

Поред експанзије подизања споменика по моделу предратних надгробника, већ крајем 1945. године долази до подизања спомен-обележја у форми стена, попут споменика подигнутог у оквиру фабрике шећера на Чукарици 1945. године, по пројекту архитекте Јездимира Денића,[1781] или споменика двојици бораца ЦА и борцу Шесте пролетерске дивизије на Топчидеру.[1782] Исте године почињу да се подижу споменици у виду витких и високих модернизованих форми обелиска, попут

[1781] О споменику у Фабрици шећера в. у, Ђ. Боровњак, Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (1895-1970*), ГГБ* LIV, Београд 2007, 257-260;

[1782] Аноним, Споменик у Топчидеру подигнут двојици црвеноармејаца и једном нашем партизану, *Политика* 06.05.1946, 5.

споменика подигнутог у центру Сремске Митровице[1783] (сл. 264) и споменика у Борову (Република Хрватска). Скица споменика у Борову објављена у идеолошки орјентисаном листу *„Борба“,*[1784] на извесан начин потврђивала је значај овог спомен-обележја и у иконографском погледу, имајући у виду да је на врху споменика буктиња, симбол револуције, а да су у подножју срп и чекић (сл. 265). Сличан споменик у виду обелиска, рађен у црвеном камену са петокраком на врху, и српом и чекићем урезаним на споменику нешто ниже, подигнут је борцима ЦА у Белом Манастиру (Република Хрватска) (сл. 266).[1785]

Сл. 264 Споменик у Сремској Митровици
(извор: гр. аутора Меморијали ослободилачких ратова Србије, Београд, 2006)

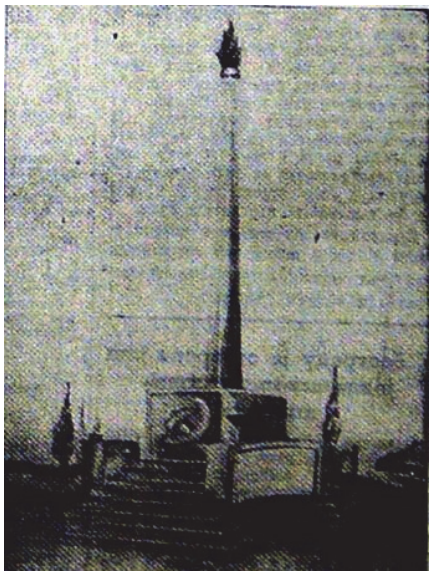

Сл. 265 Скица споменика у Борову
(извор: лист Борба 20.10.1946, 5.)

Сл. 266 Споменик борцима ЦА у Белом Манастиру
(извор: лична колекција)

[1783] Споменик је посвећен народним херојима Станку Пауновићу – Вељку, Бошку Палковљевићу – Пинкију и Јанку Чмелку, који су после рата сахрањени су на Спомен-гробљу у Сремској Митровици. Аноним, У Сремској Митровици је свечано откривен споменик тројици народних хероја, *Политика* 26.11.1945, 5.

[1784] Аноним, Радници и намештеници индустријског комбината у Борову подижу споменик палим борцима, *Борба* 20.10.1946, 5.

[1785] О споменицима у Хрватској в. у, *Sjećanja u kamen uklesana. Spomenici radničkog pokreta i narodne revolucije u Hrvatskoj,* Zagreb 1960.

У току 1946. године формиран је модел споменика који је обележио период и после 1955. године. Међу првим обележјим овог типа споменика, издваја се споменик који су подигли ИНО-а града Београда и грађани Новог Београда над заједничком гробницом 45 црвеноармејаца.[1786] Споменик је у облику квадра са петокракама на све четири стране и мермерном плочом са предње стране (сл. 267). Изведен из модернистичких кубичних форми и допуњен буктињом на врху, наговештава споменике подизане у каснијем периоду. Аутор споменика није познат, а буктиња на врху спомен-обележја постала је један од учесталијих мотива и код скромнијих спомен-обележја.

Сл. 267 Споменик на Новом Београду
(извор: лист Политика 16.07.1946, 8.)

Сл. 268 Споменик у Зрењанину, арх. А. Солодотов
(извор: лична колекција)

Сличног формалног решења је споменик подигнут на месту где су после ослобођења сахрањени посмртни остаци стрељаних родољуба, у Карађорђевом парку у Зрењанину, 4. августа 1946. године. Идеју за споменик у Зрењанину дао је Јосип Броз Тито, а израдио га је каменорезац Аладар Тунер, према пројекту руског архитекте Александра Солодотова.[1787] Споменик у форми једноставног стуба квадратне основе, висине 8,7 метара, са петокраком звездом на врху, подигнут је добровољним прилозима грађана, радних организација и добровољним радом припадника ЈНА.[1788] Изграђен је од тесаног камена и гранитних плоча, које су постављене на све четири

[1786]Аноним, Откривање споменика палим црвеноармејцима у насељу Нови Београд, *Политика* 16.07.1946, 8.
[1787] П. Субић, Г. Беженар–Васиљевић, *наведено дело,* 30-31.; В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 168.
[1788] П. Субић, Г. Беженар–Васиљевић, *наведено дело* 30.

стране споменика (сл. 268). Овај тип меморијала у форми стуба, геометризованих и прочишћених форми, постаће посебно карактеристичан у наредним годинама, када долази до интезивнијег подизања спомен-обележја југословенским борцима НОБ-а.

Нешто аутентичнији споменик палим црвеноармејцима подигнут је 1946. године у центру Велике Дренове.[1789] Споменик је изведен у стилу народне архитектуре са луковима, у комбинацији белог и црвеног пешчара и делимично од гранита, и подсећа на моравске грађевине. Основа је у облику петокраке која се завршава са пет збијених стубова у облику бакљи са пламеном и петокраком на врху. Пет буктиња је симбол федерације засноване на националном принципу. Између лукова је формирано пет засвођених ниша у којима су постављене плоче од гранита са именима палих ратника. Засвођене нише се надовезују на хришћанске лукове и сводове који симболично означавају светост и небески свод. За разлику од већине споменика без посебне идејне основе, аутор, вероватно неки народни уметник, успео је да оствари решење споменика „националног по форми и социјалистичког садржаја". Јасно и експлицитно изражене симболике у формалном решењу, споменик облика петостране пирамиде симболично је повезан са петокраком и типом совјетских објеката подизаних са основом у облику звезде. На предњој страни споменика у рељефу је уклесана фигура црвеноармејца у пешчару, који у десној руци држи конопац, а у левој оружје, док су поред фигуре обриси села и реке Мораве. Споменик је наглашених вертикала и монолитне камене масе. Невеште израде, али сугестивно и јасно наглашене поруке, не само кроз рељефне приказе, већ и кроз формално решење објекта, може се узети као адекватно решење соцреалистичког спомен-обележја.

Мотиви народне и традиционалне уметности често се срећу на јеврејским спомеиницима, попут споменика подигнутог на Јеврејском гробљу у Суботици 1948. године, по пројекту Лајчо Дајча[1790] (сл 269).

[1789] Д. Лазић, *Споменици револуције у крушевачком крају,* Крушевац 1975, 31.
[1790]В. Габрић-Почуча. Јеврејско гробље, *Заштитар 1*. Зборник *заштите непокретних културних добара, МЗЗСК, Суботица 2006*, 210.

Сл. 269 Споменик јеврејским жртвама фашизма у Суботици, арх. Лујо Дајч
(извор: Заштитар 1, I ЗЗЗСК Суботица 2006)

У току 1944. и 1945. године посебна пажња је поклањана формирању хумки и заједничких крипти борцима ЈА. Заједничке гробнице су обично обележаване скромним обележјима, а до подизања значајнијих спомен-обележја долази тек од педесетих година. Тако су на пример места стрељаних на Бубњу без обележја била уређена већ у току 1945. године, а прво спомен-обележје у облику зарубљене рустично обрађене пирамиде, висине 2,25 метара поставио је Савез бораца Ниша, 7. јула 1950. године.[1791]

Средином маја 1945. године Савезно Министарство унутрашњих послова у споразуму са Министарством народне одбране донело је прве одлуке о преносима и сахрањивању палих бораца. „Гробови бораца и других жртава фашизма, који су пали у НОБ-у, разасути су широм земље. Време, окупатори или домаћи издајници уклањају трагове, ограде и натписе на хумкама палих хероја. Света је дужност и дуг према палим жртвама, да сваки појединац, на чијој се њиви, ливади или имању уопште, налазе хумке бораца (односно настрадалих), учини шта треба, да се њихови трагови и натписи обнове, ограде, очувају све док породице (уз помоћ и сарадњу надлежних органа) земне остатке жртава не пренесу у места где их желе сахранити“.[1792] У наредних неколико дана одлуке су допуњаване,[1793] док коначно нису у потпуности дефинисане. Закон је сасвим јасно омогућавао породицама изгинулих бораца олакшице

[1791] Б. А. Андрејевић, *наведено дело,* 51.
[1792] Аноним, Дозвољен пренос посмртних остатака палих бораца у Народноослободилачкој борби, *Борба* 19.05.1945, 4.
[1793] Аноним, Пренос и сахрана погинулих бораца, *Борба* 23.05.1945, 6.

у транспорту и сахрани посмртних остатака наших бораца, [1794] али не и могућност да ће њихови гробови добити надгробна или спомен-обележја.

У току 1945. године израђени су планови за уређење 102. војничке парцеле, на Новом гробљу у Београду, на којој су 1944. године сахрањени стрељани борци ЈА. Планове је израдио архитекта Милош Сомборски, али до њихове реализације није дошло. Према плану спомен-гробље је требало да се формира у оквиру правоугаоне површине са звездом петокраком у средишту, и мањим петокракама постављеним на гробове (сл 270). У периоду ратног и идеалистичког заноса модел партизанског гробља представљен је у духу соцреализма. План није реализован, а уређење гробова преузеле су породице.

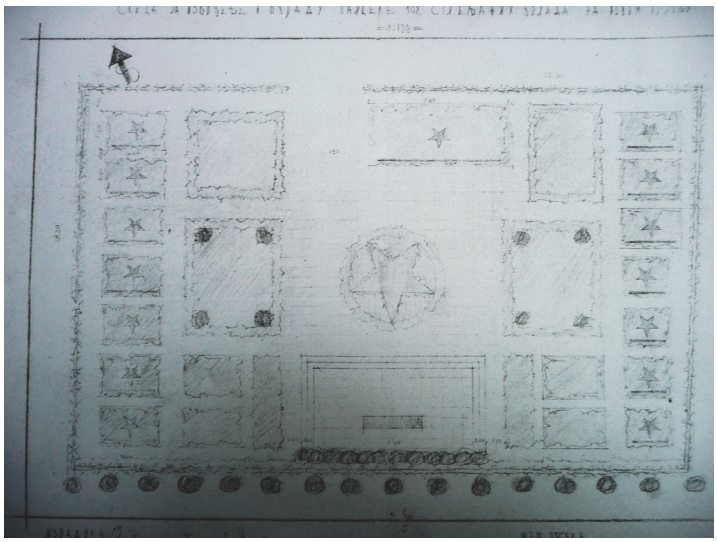

Сл. 270 Спомен гробље стрељаних бораца, рад М. Сомборског
(извор: Документација Новог гробља у Београду)

Међу првим уређеним војничким гробљима првих послератних година била су гробља палих бораца ЦА. На православном гробљу у Дудовој шуми, у Суботици 1945. године уређено је спомен-гробље палих црвеноармејаца. Спомен-гробље чине низови гробова који су обележени надгробним споменицима у облику пирамида (сл. 272).

Над заједничком гробницом у којој су сахрањена 34 непозната борца ЦА подигнут је монументални спомен-обелиск који представља и централно обележје спомен-гробља (сл. 271). На врху споменика је постављен мотив српа и чекића, а са предње стране, у белом мермеру грб СССР са српом и чекићем у средини, док су

[1794] Аноним, Пренос посмртних остатака палих бораца, *Борба* 26.05.1945, 4.; Аноним, Објаве за пренос посмртних остатака бораца, *Борба* 30.05.1945, 6.

натписи на споменику исписани на руском језику. Споменик је откривен у оквиру прославе годишњице ослобођења Суботице, 11. октобра 1945. године.[1795]

Сл. 271 Централни споменик на гробљу ЦА у Суботици (извор: лична колекција)

Сл. 272 Спомен-гробље палих бораца ЦА у Суботици (извор: лична колекција)

По сличној концепцији уређено је гробље црвеноармејаца у Сомбору које је подигнуто у периоду од фебруара до августа 1945. године [1796] на православном гробљу, у близини цркве Св. Стефана**.** Заједно са црквом и партизанским гробљем чини својеврсан меморијални комплекс, чему доприноси и спомен-обележје на централној стази, које раздваја гробље од црквене порте. Над заједничком гробницом црвеноармејаца постављен је споменик у виду монументалне пирамиде на чијем врху се налази петокрака звезда, док су натписи на споменику исписани на српском и руском језику (сл. 273). Споменици на гробљу црвеноармејаца су израђени у виду пирамида црвенкасте боје (сл. 274).

Сл. 273 Централни споменик на гробљу ЦА у Сомбору (извор: лична колекција)

Сл. 274 Спомен-гробље палих бораца ЦА у Сомбору (извор: лична колекција)

[1795] Аноним, Суботица је подигла споменик палим црвеноармејцима, *Политика* 12.10.1945, 5.
[1796] Аноним, Сомбор-Заједно наши и руски војници, Фељтон Гробља совјетских хероја. Неми сведоци победе 7. *Вечерње новости* 10.10.2009.

Партизанско гробље у Сомбору је уређено око 1947. године (сл. 275). Споменици на партизанском гробљу рађени су у бетону сиве боје,[1797] а као амблем, уклесан је мотив са званичне значке Савеза бораца НОВ-а, петокрака звезда уоквирена зрацима који се одбијају од ње, док су унутар петокраке представљени партизан са пушком у левој руци, и партизанка с пушком у десној руци.

Сл. 275 Партизанско гробље у Сомбору
(извор: лична колекција)

Међу неуобичајеним решењима споменика подигнутих над костурницама бораца ЦА, издваја се споменик у Парку пионира – Планковој башти, у Зрењанину (сл 276 и 277). Споменик је изграђен по пројекту руског архитекте, Александра Солодова 1947. године,[1798] и свечано је откривен 30. новембра 1948. године, када је и извршен пренос посмртних остатака палих црвеноармејаца у заједничку костурницу под спомеником.[1799]

Споменик је озидан циглом, кружне основе, пречника 4,70 метара, и висине око пет метара. Ротонду чини пет стубова кружног пресека изнад којих се налазио фриз који је носио отворени свод и представљао симбол вечног пламена. На фризу је постојао натпис „*Слава херојима палим у борби против фашизма у 1944. год*“. Фриз је уништен, а данас је на том месту преостало само камено постоље. Посмртни остаци црвеноармејаца су 1962. године пренети у спомен-костурницу на Багаљишу.[1800]

[1797] М. Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору,* Сомбор 1974, 5-6.
[1798] П. Субић, Г. Беженар-Васиљевић, *Споменици и спомен-бисте у граду Зрењанину,* Зрењанин 2009, 16.; С. Пашић, Зрењанин – Јачи и од политике, фељтон Гробља совјетских хероја неми сведоци победе (5), *Вечерње новости* 08.10.2009.
[1799] Аноним, У Зрењанину је откривен споменик палим црвеноармејцима, *Политика* 01.12.1948. 2.
[1800] П. Субић, Г. Беженар-Васиљевић, *наведено дело,* 15. Костурница је рађена по пројекту архитеката Александра Миланова и Александра Петричића, и у њу су положени посмртни остаци 220 односно 218 руских војника из Зрењанина и 34 околна места .

Споменик у Зрењанину рађен је у академском стилу у форми толоса, и надовезује се на меморијална спомен обележја заступљена у европској меморијалној архитектури предратног периода. Примена неокласицистичких форми била је у складу са схватањем архитектуре соцреализма. Избор романтичарског историзма и овог модела споменика за обележавање костурнице црвеноармејаца, настала је највероватније под утицајем културне средине, доминантног стила у архитектури града, као и образовних начела под којима се архитекта формирао.

Сл. 276 и 277 Споменик над бившом костурницом бораца ЦА у Зрењанину арх. А. Солодов (извор: лична колекција)

Међу спомен-објектима подигнутим борцима ЦА првих послератних година, у академском стилу, издваја се спомен-чесма подигнута 1946. године у Белом Потоку, код Београда, по пројекту архитекте Б. Здравковића и вајара Сремчића. [1801] Спомен-чесма је подигнута у академском маниру, у виду монументално забатно завршене грађевине са лучно засведеним простором у којем се чесма налазила. Широке чисте површине указују на утицај модернизма (сл 278 и 279). Спомен-чесма је свечано откривена 4. маја 1947. године.[1802]

[1801] В. Суботић, З. Поповић, Д. Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед споменика у земљи и иностранству,* Књига II, Београд 2005, 33. Претпоставља се да се ради о ауторима наведене чесме, на шта указује датуму подизања. Друга спомен-чесма која је подигнута у Белом Потоку са уклоњеним спомен-плочама, по формалном решењу одговара спомен-чесмама дизаним од шездесетих година двадестог века.

[1802] Аноним, Свечано откривање спомен-чесме борцима Црвене армије у Белом Потоку, *Борба* 5. 05. 1947, 2.

Сл. 278 Спомен чесма у Белом Потоку
арх. Б. Здравковић и вајар С. Сремчић
(извор: лист Политика 05.05.1947, 5)

Сл. 279 Спомен чесма у Белом Потоку
арх. Б. Здравковић и вајар С. Сремчић
(извор: лист Борба 5. 05. 1947, 2)

Један од последњих споменика борцима ЦА, који је подигнут после резолуције ИБ, а пре измирења са Совјетима 1953. године је спомен костурница ослободиоцима Зајечара, саграђена по пројектима архитекте Радисава Живановића**.** Спомен-костурница је подигнута 1951. године, а проширена 1962. године. У костурницу су положени посмртни остаци 1.266 војника ЦА.[1803]

Сл. 280 Спомен – костурница у Зајечару арх. Р. Живановић
(извор: лична колекција)

Споменик над костурницом грађен је у белом мермеру и чине га четири стуба који носе горњу конструкцију (сл. 280). Споменик је сведених академизованих форми

[1803] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 156.; Љ. Трифуновић, Зајечар – Отпала и спомен плоча, фељтон Гробља совјетских хероја неми сведоци победе (8), *Вечерње новости* 11.10.2009.

са петокраком на врху, и одговара соцреалистичком архитектонском обрасцу. На спомен-објекту су приметни утицаји модернизације академских елемената, стубова и горње конструкције. Простор око костурнице је ограђен ниским каменим зидом са буктињама на угловима. У детаљима попут овог, сагледава се утицај надгробне архитектуре међуратног периода, док доминантна петокрака на врху споменика далеко експлицитније одређује намену овог меморијалног објекта.

Осим спомен-костурнице у Зајечару, која излази из оквира 1944. до 1949. године, али се по намени уклапа у наведени период, подигнута су два монументална дела меморијалне архитектуре, у знак захвалности Црвеној армији и совјетском народу, у Ритопеку и у Батини, чија је изградња вероватно подстакнута монументалним споменицима подизаним у другим европским земљама.

Првих послератних година споменици борцима ЦА и у славу Совјетског Савеза, подигнути су у Аустрији, Немачкој, Чешкој, Мађарској, СССР-у. [1804]

У Бечу, на Шварценберг плацу, већ 1945. године, откривен је споменик палим црвеноармејцима изведен у неокласицистичком маниру (сл. 281). Споменик са фигуром црвеноармејца висине једанаест метара постављен је испред полукружне колонаде. На предњој страни споменика урезана је златним словима дневна заповест врховног команданта Стаљина, која је објављена приликом заузимања Беча, док су на обе стране пиједестала урезана имена палих црвеноармејаца.[1805]

У центру Берлина, у Тиргартену, подигнут је споменик монументалних димензија, висине двадесетчетири метра (сл. 282). Посебан утисак оставља фигура ратника висока шест метара, која десном руком притиска на груди пушку, а левом показује на гробове хероја. Осећање бола и одлучности, изражено на фигури ратника даје јој посебну изразитост. „Цео споменик, величанствен и леп, као да симболише историјску победу Црвене армије“.[1806]

[1804] А. Викторов, Споменици победе, *Политика* 17.05.1946, 4.
[1805] Аноним, У Бечу је откривен споменик погинулим војницима Црвене армије, *Политика* 23.08.1945, 5.; А. Викторов, Споменици победе, *Политика* 17.05.1946, 4.
[1806] Исто.

Сл. 281 Споменик борцима Црвене армије на Шварценберг плацу у Бечу
(извор: http://wikimapia.org/2013186/Soviet-War-Memorial)

Сл. 282 Споменик борцима Црвене армије у Тиргартену
(извор: http://berlin101.com)

Монументаланим и свечаним изгледом, јединственом замисли и уметничким обликом одликују се споменици подигнути у част бораца и официра ЦА изграђени на зеловским брежуљцима у близини Берлина и у граду Кистрину. Монументалан споменик црвеноармејцима подигнут је и у ослобођеној Будимпешти (сл. 283), а нешто мањи споменици су подигнути у Прагу, Брну и др.

Сл. 283 Споменик борцима Црвене армије у Будимпешти
(извор: http://wikimapia.org)

Споменици у форми обелиска су подигнути у Лењинграду у реону Стрељане, у Перекопу, Јевпаторији, Армјанску и Ишуну. Споменик на тргу града Калача представља огроман тенк постављен на широко постоље. Он је посвећен херојима – тенкистима који су погинули у рејону Калача у борбама за Стаљинград. Споменик у облику тенка постављен је на централном тргу, главног града Донбаса и посвећен је пуковнику Гринкевичу, команданту тенковске бригаде која је ослободила Стаљино. У

Заполарној области на Балтику и на обалама Црног мора, у Украјини и Белорусији, народ је подигао споменике у част славе и моћи Совјетског Савеза.[1807]

Имајући у виду монументалност споменика подизаних ЦА широм Европе, крајем 1945. године са државног нивоа покреће се иницијатива за грађење централног војничког гробља за погинуле ослободиоце ЦА у Београду, и подизање два монументална споменика црвеноармејцима код нас, и то у Батини и Ритопеку. За подизање спомен-обележја и уређење војничких гробаља од већег државног значаја, расписивани су конкурси, или је израда пројеката поверавана архитектама, обично млађе предратне генерације. У овом периоду од архитеката, који су радили пројекте за спомен-обележја издвајају се Момчило Белобрк и браћа Крстић. Браћа Крстић су оставила неколико нереализованих пројеката за спомен-обележја,[1808] док је Момчило Белобрк [1809] у овом периоду ушао у нову поратну фазу издвојивши се већ у току 1945. године, када је на конкурсу за пројекат „гробља палих хероја Совјетског Савеза“ у Београду са архитектом Ратомиром Богојевићем добио прву награду. Пројекат није реализован, али је након конкурса Белобрк добио понуду за релизацију споменика у Батини и Ритопеку. Израда спомен-обележја на Батини, на крају је поверена вајару Антуну Аугустинчићу, док је споменик у Ритопеку реализован по пројекту, који су заједно израдили Момчило Белобрк и Бранко Крстић.

Конкурс за израду идејних скица за руско војничко гробље, које је требало да се формира на земљишту између Железничке болнице и двора, на узвишици Дедиња, расписао је 1945. године ИНО за град Београд и ЈНОФ инжењера и техничара. Конкурсом је било предвиђено да гробље има 2.000 гробова, и да је својим положајем засновано на канонима православне цркве. На конкурс је пријављено 38 радова. У радовима су се провлачила два основна принципа: да прилаз буде из улице Александра Карађорђевића, или са побочних страна, у зависности од конфигурације терена. Како је истакнуто у коментару, сви пројекти су „прожети осећајем бесконачне љубави према совјетским народима“. Победнички рад извели су Ратомир Богојевић, Момчило Белобрк и Милан Ђокић, студент архитектуре. Друго место заузео је рад под шифром „Црвени квадрат“, архитекте Милана Злоковића, док је макету радио Петар Бибић; од осталих радова издвојени су радови архитекте Ружице Илић и рад архитеката

[1807] А. Викторов, Споменици победе, *Политика* 17.05.1946, 4.
[1808] Споменик борцима НОР-а у Битољу из 1949.; Споменик борцима НОР-а у Нишу конкурсни пројекат из 1953.; Споменик жртвама фашизма у Крагујевцу, конкурсни пројекат. О пројектима браће Крстић в. у М. Ђурђевић, *наведено дело*, 69-70.
[1809] О архитекти М. Белобрку, в. у М. Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк,* Београд 1996.

Милорада Пантовића и Хранислава Стојановића.[1810] На конкурсу за совјетско војничко гробље активно учешће су узели бројни архитекти млађе предратне генерације.

На основу описа датог у штампи може се створити делимична слика о концепцијама које су архитекте користиле у својој идејној замисли ове целине са централним меморијаним спомеником. Највећи број пројеката се вероватно може упоредити са реализованим совјетским гробљима у Суботици и Сомбору. До реализације совјетског војничког гробља у Београду није дошло.

У току 1945. године започето је подизање два најзначајнија меморијала ЦА; спомен–костурнице у Ритопеку и споменика-костурнице у Батиној скели. Реализоване спомен-костурнице у Ритопеку и Батини су по монументалности требале да се приближе споменицима подизаним у другим европским земљама.

Одлуку за подизање споменика „Победе палим херојима црвене армије III Украјинског фронта," у селу Батини донело је Министарство Народне одбране, са Министарством финансија, Министарством саобраћаја и Министарством грађевина ДФЈ.[1811] За извођење и обезбеђивање терена био је надлежан главни НО Одбор Војводине. Споменик је дизала наша држава у знак захвалности Црвеној армији, и он је требао да представља репрезентативно дело подигнуто по замисли совјетског архитекте. Трошкове за израду споменика сносило је Савезно МГ, а до обезбеђивања кредита главни одбор је преузео исплату из својих средстава. Пошто се радови нису одвијали по плану, средином 1945. године, савезни министар је послао архитекту Момчила Белобрка да сарађује са руским архитектом, капетаном Фелдманом на изради споменика. Белобрк је са техничарем Миланом Ђокићем и шефом техничког одељења, Душаном Печујлијом, 7. јуна 1945. године извршио преглед терена и Фелдманових пројеката и предложио да се изврше геолошка испитивања земљишта због близине Дунава и могућег одрона терена. Није познато како су изгледали пројекти које је Белобрк израдио, и да ли су само представљали верзију, у коју је требао да се уклопи Фелдманов пројекат.[1812] Међутим, по Фелдмановој реакцији они су престављали нешто ново, тако да је Белобрк повучен са пројекта. Поводом тог случаја Белобрк је изјавио да га тај први неспоразум који је доживео на Батини није „обесхрабрио, али ни привукао да се бавим споменичком архитектуром."[1813]

[1810] Аноним, Руско војничко гробље и споменик биће трајно уметничко обележје наше захвалности, *Политика* 14.02.1945, 6.
[1811] О подизању споменика у Батини в. у. АЈ Фонд МГ ФНРЈ 13 ф. 85.
[1812] М. Вукотић, *наведено дело,* 51.
[1813] Исто, 32

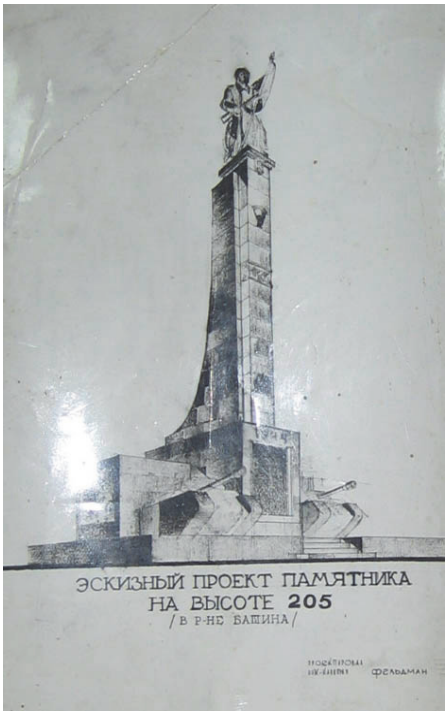

Сл. 284 Слика Фелдмановог споменика у Батини
(АЈ Фонд МГ ФНРЈ 13 ф. 85)

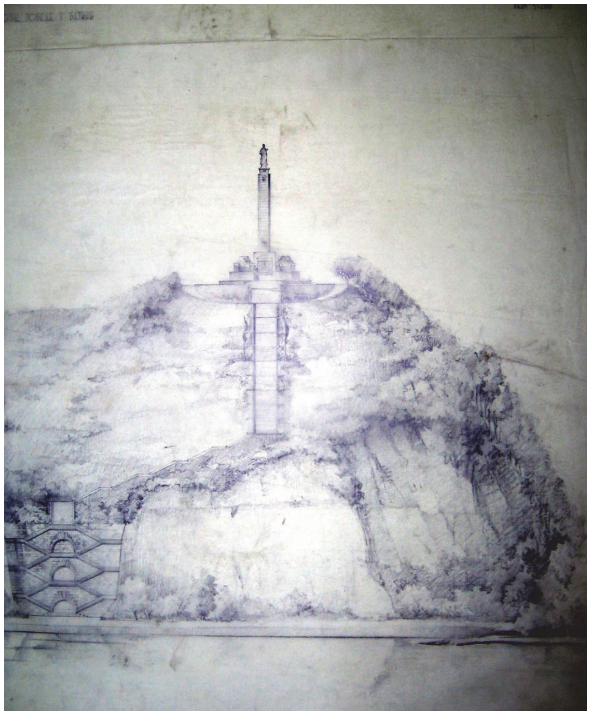

Сл. 285 Пројекат за споменик на Батини
(АЈ Фонд МГ зб. планова бб)

Фелдманов пројекат је обухватао широко прилазно степениште и монументални, монолитни гранитни стуб постављен на широком постаменту (сл. 284). По првобитном Фелдмановом пројекту степениште, од обале Дунава до споменика није планирано, али је на инсистирање његовог генерала требало да буде изведено, и према проценама коштало је колико и цео споменик (Сл. 285). Према пројекту са обе стране монументалног стуба налазио се по један тенк, а на фронталном делу постамента, највероватније је требао да буде рељеф, или текст са адекватном поруком. На врху споменика налазила се фигура црвеноармејца са пушком и подигнутом левом руком. Пројектован у духу соцреализма Фелдманов споменик симболисао је тријумф Црвене армије.

Архитектонско одељење МГ на челу са Добровићем, 19. јуна 1945. године, упутило је допис Главном НО Војводине, у коме је истакнуто да се београдски вајари, на челу са Антуном Аугустинчићем, не слажу са Фелдмановим пројектом и одбијају сарадњу на пројекту. Министарство народне одбране и Совјетска војна мисија су се сложили да се споменик изведе по новим пројектима, с обзиром на важност фигуралне концепције. Неколико дана касније одлучено је да Илија Коларовић изради пројекте скулптуре у сарадњи са Фелдманом.

На конференцији одржаној 23. јуна 1945. године код Николе Добровића, начелника МГ, на којој су присуствовали совјетски официри, мајор Недоклепа, инж.

капетан Фелдман, вајар Илија Коларовић, архитекта Андрија Менделсон, одлучено је да је коначни рок за довршење споменика 1. август 1945. године. Када је све било договорено уследила је реакција МГ Хрватске, која се односила на одређивање надлежности за подизање споменика. Имајући у виду да Батина, као део Барање потпада под надлежност МГ Хрватске, радови на извођењу споменика су пренети у њихову надлежност, а израда пројеката дефинитивно поверена Антуну Аугустинчићу.

По Аугустинчићевом пројекту, споменик висине двадесетдевет метара чини монолитни стуб, са основом у облику петокраке звезде, на чијем врху је представљена женска фигура *„Победа“,* висине седам метара, која у једној руци држи мач, а у другој уздигнуту петокраку буктињу-звезду. При средини стуба се налази пет фигура, висине 2,20 метара, које симболично представљају пет родова војске; морнара, авијатичара, артиљерца, тенкисту и пешака. На степеништу је реалистична представа налета руских војника у виду две сугестивне фигуре у налету, висине пет метара, док бронзани рељефи са десне и леве стране, висине метар и по, и ширине десет метара, представљају реалистички приказ преласка ЦА преко Дунава. Према плану, рељефи се простиру оградним зидом са стране пута. Оградни зид од белог камена, висине пет метара, у средини је прекинут полукружним степеништем кога чини тридесетчетири степеника. По Аугустинчићевом пројекту, споменик је подигнут на широком полукружном платоу, на брегу висине сто метара, лицем окренут ка Дунаву, одакле се совјетска војска искрцала. Споменик са постаментом замишљен у форми катарке брода изведен је од брачког камена (сл. 286), док су фигуре Победе и бораца на издвојеном постаменту, као и рељефи изведени у бронзи. Надзор над подизањем споменика поверен је архитекти Драгу Галићу, док је за израду фигура ангажован вајар Радета Станковић.[1814] Од планираног пројекта реализован споменик је одступао у димензијама фигура бораца, које су изведене у природној величини. На каменом постаменту у бронзи су изведене фигуре два бораца и два рељефа, један са партизанским јединицама, а други са јединицама ЦА током форсирања Дунава. Целокупна прича је реалистично и експресивно изражена. У крипти, испод споменика сахрањени су посмртни остаци 1.297 црвеноармејаца палих у борбама код Батине.[1815]

[1814] М. Тодић, *Радета Станковић 1906-1996,* Српска уметност од XVIII до XX века, Монографија 3, Београд 1998, 29,33-34,

[1815] Аноним, Пројект споменика на успомену прелаза Црвене армије преко Дунава код Батине Скеле, *Борба* 26.09.1945, 3.; Аноним, Споменик Црвеној армији, рад вајара Аугустинчића, који ће бити откривен у Батини...*Борба* 7.11.1947, 5.; Аноним, Свечено откривање споменика Црвеној армији, *Борба* 11.11.1947, 1.; Ј. Поповић, Трајан споменик непролазне славе, *Борба* 23.11.1947, 2.; G. Jokić, *Jugoslavija: spomenici revolucije*....371.

Рад Антуна Аугустинчића на коме стоји посвета „*Палим борцима Црвене армије-народни Југославије*“; откривен је 9. новембра 1947. године, на издигнутом платоу дунавске обале са којег се отвара видик на војвођанску равницу (сл. 287). По критици Јована Поповића споменик је оцењен као изузетно уметничко дело, за које је штета што се налази на лепом и узвишеном, али забаченом и мало посећиваном месту.[1816]

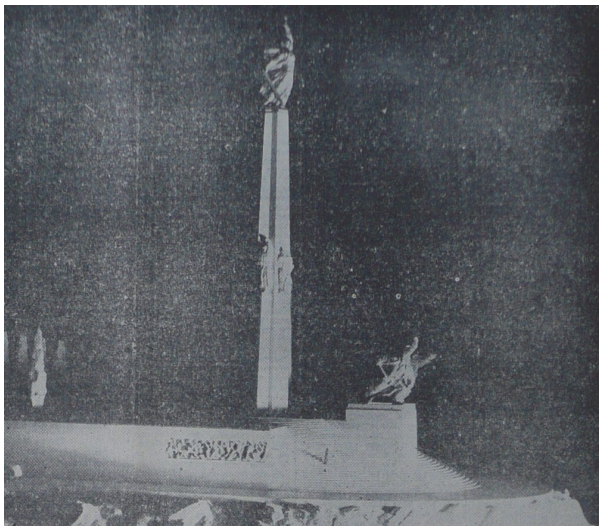

Сл. 286 Скица споменика у Батини, рад А. Аугустинчић
(извор: лист Борба 26.09.1945, 3.)

Сл. 287 Споменик у Батини
рад. А. Аугустинчића (данашњи изглед)
(извор: лична колекција)

Целу фигуру споменика Аугустинчић је урадио још 1939. године, као детаљ за споменик Александру Карађорђевићу у Нишу. Реалистични израз женске фигуре, рађене по узору на Нике са Самотраке, требао је да сведочи о снази и јединству заједнице, како предратне, тако и оне послератне.[1817] Аугустинчићева прагматичност, али и способност да ради дела прилагођена ауторитативним владарима и системима, несумњиво су му, уз учешће у рату обезбедили да буде најцењенији државни скулптор.[1818]

Није у потпуности јасно из којих разлога су београдски скулптори одбили да сарађују са Русима, и зашто је интервенцијом МГ Републике Хрватске, пројекат поверен Антуну Аугустиничићу. Протести скулптора да изведу скулптуре по замисли Фелдмана су очигледно имали образложење, да ли у извесној ароганцији представника ослободилачке ЦА или у измени симболичких фигура. Фигура црвеноармејца на врху споменика по Фелдмановом пројекту, замењена је женском фигуром, симболом

[1816] Ј. Поповић, Трајан споменик непролазне славе, *Борба* 23.11.1947, 2.
[1817] O. Manojlović Pintar, Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugoga svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta, *Dijalog povjesničara – istoričara* 10/1, Osijek 22-25. rujna 2005, Zagreb 2008, 293.
[1818] Исто.

„Победе“ са петокраком, заједничким симболом за југословенске и совјетске борце. Фигуре црвеноармејца су уз фигуре бораца ЈА, спуштене у подножје. У том чину замене фигура могао би се сагледати известан отпор према идеји да је победа добијена борбом ЦА, а не заједничком. Могуће да је Фелдманов пројекат споменика, који је у целости посвећен тријумфу ЦА без учешћа ЈА био од пресудног значаја за његово одбацивање.

На позив Министра грађевина, Момчило Белобрк је 1945. године израдио пројекте за споменик Црвеноармејцима у селу Ритопеку, поред Дунава. [1819] Споменик је подигнут у сећање на 257 црвеноармејаца и 40 Југословена, који су овде погинули 1944. године у борбама за ослобођење Београда. Темељи споменика освећени су 1945. године, а споменик је откривен на дан годишњице села, 17. октобра 1946. године, када је до пола био завршен.[1820]

Спомен-костурница у Ритопеку подигнута је на месту где су црвеноармејци прешли Дунав и била је највећи споменик црвеноармејцима подигнут у Србији у овом периоду (сл. 288). Споменик висине тринаест метара окренут је попут споменика у Батини у правцу Дунава, чиме је поновљено симболично постављање фронталног дела споменика у правцу искрцавања руске војске. Споменик је постављен на високом степенастом платоу за комеморације, и састоји се од монолитног стуба правоугаоне основе, са звездом петокраком при врху, и нижег благо закривљеног зидног платна на коме су изведени рељефи, рад архитекте Бранка Крстића.

Прилаз споменику је са задње стране, чиме се делом губи могућност сагледавања целине споменичког комплекса. Споменик представља складно укомпоновано решење са простором са кога се уздиже, али недовољно широки простор за прилаз са фронталне стране, омогућава његово целокупно сагледавање једино са реке. Монолитан бетонски стуб рађен у интернационалном стилском обрасцу, чистих компактних форми, даје извесан утисак складности и достојанства. Уклапање модернистичких формалних решења са захтевима соцреализма овде је изведено амблемима, рељефима и извесном закривљеношћу зида са рељефима. Сцене борби и преласка ЦА преко Дунава, рађене су у камену и представљају стандардни начин обележавања оваквог типа спомен-обележја, који у извесном смислу може да се упореди са спомен-гробљем ослободилаца Београда. И управо, рељефи са

[1819] М. Вукотић, *неведено дело,* 32
[1820] Аноним, У селу Ритопеку, крај Дунава, свечано је откривен споменик палим црвеноармејцима, *Борба* 19.10.1945, 5.

реалистичним приказом борби и победе представљају основни реквизиторијум соцреализма у споменичкој архитектури овог периода (сл. 289).

Сл. 288 Спомен-костурница у Ритопеку арх. М. Белобрк
(извор: лична колекција)

Костурница је смештена испод уздигнутог постамента са улазима са леве и десне стране. Полукружни комеморативни плато, као и закривљени зид, може се упоредити са закривљеношћу бродске палубе, док се монолитни стуб може симболично упоредити са катарком брода са којег се искрцала војска, што се опет надовезује и на Аугустинчићеву замисао споменика у Батини.

Сл.289 Рељефи на спомен-костурници у Ритопеку арх. Б. Крстића
(извор: лична колекција)

Није познато када су посмртни остаци црвеноармејаца, првобитно смештени у црквеној порти и над којима је обављен помен 1946. године, пренети у костурницу у подножју споменика. Могуће да табла са натписом „*Палим борцима Црвене армије у*

борби за ослобођење Ритопека и Београда од 7.-20.X.1944. год. Захвални грађани Ритопека 7.X.1952" указује да, и поред тога што је споменик освећен 1946. године, на њему било додатних радова. Како је наведено у чланку објављеном поводом освећења споменика, на споменику се налазила плоча са уписаним именима палих црвеноармејаца, која данас не постоји. Споменик у Ритопеку представља једно од значајнијих меморијала подигнутих у периоду до 1948. године.

У периоду до 1949. године подигнут је велики број споменика црвеноармејцима широм Србије, а њихово откривање било је пропраћено у штампи. Целокупна пажња јавности била је окренута искључиво откривању споменика борцима ЦА, тако да се стиче утисак да борцима ЈА споменици нису подизани истим интензитетом.

Први уређени гробови и гробнице на трговима градова формирани су на местима где су сахрањени војници ЦА. Поред првог планског гробља са спомеником формираног на Тргу Републике, у Београду, остала гробља и гробови широм Београда обично су формирана на местима где су борци изгинули и привремено сахрањени. Од 1945. године сахрањивање бораца ЦА на трговима извођено је плански, попут сахране црвеноармејаца у центру Зајечара, уз које су сахрањена и тројица народних хероја ЈА,[1821] или сахране бораца ЦА на Милетићевом тргу у Новом Саду.[1822]

У току 1945. године започето је сахрањивање наших народних хероја на трговима градова. Једна од првих гробница народних хероја ЈА формирана је на Синђелићевом тргу у Нишу 1945. године, у којој су сахрањени посмртни остаци 12 бораца, а приликом прославе 10 годишњице ослобођења Ниша ту су сахрањени и посмртни остаци народног хероја Слободана Жилника и првоборца Миодрага Таушановића. Гробница је у организацији Главног одбора Савеза бораца уређена 1951. године када је над њом постављена скромна спомен-плоча и пар стубова којима је ограђена.[1823] Исте године у Чачку (1945. године) сакупљене су кости изгинулих ратника које су смештене у заједничку крипту на главном тргу. Израда споменика је поверена вајару Градимиру Алексићу, који је на конкурсу за израду споменика 1953. године добио прву награду.[1824] Заједничке гробнице изгинулих ратника формиране су у

[1821] Аноним, У Зајечару су свечано сахрањена три првоборца народнослободилачког покрета, *Политика* 26.05.1945, 7.
[1822] Аноним, На главном тргу Новог Сада свечано су сахрањена четири авијатичара Црвене армије, *Политика* 10.01.1945, 3.; O. Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog..,* 152.
[1823] Исто, 273.
[1824] Изнад крипте на постаменту површине 130 квадратних метара, по замисли аутора постављене су са стране две фигуре рањених бораца, високе по три и по метра, и на високом стубу скулптура која ће

центру; Беле Цркве[1825] Суботице[1826] и др. Сва ова места добила су спомен-обележја неколико година касније, а тенденција сахрањивања на трговима настављена је и у каснијем периоду.

Посебан значај у овом периоду су представљали паркови у којима су формирани простори са спомен-костурницама народних хероја. Једна од првих спомен-костурница народни хероја формирана је на Калемегдану (сл. 290). У костурници су сахрањени посмртни остаци Ивана Милутиновића, Иве Лоле Рибара, Ђуре Ђаковића, и Моше Пијаде. Формирање костурнице уз темеље старе тврђаве на Калемегдану „симболизовало је борбеност покрета и ојачавање одбрамбених снага. Била је то Ђиласова идеја да се имитира сахрањивање уз зидине Кремља, чиме је по његовом мишљењу уједно требало да се демонстрира самосвојност југословенских комуниста, који се тиме стављају „[...] на равну ногу с 'Русима' [...]".[1827] Идеја је, како наводи Горан Милорадовић, потекла од совјетског модела, када је градњом маузолеја намена Црвеног трга, централног градског простора у Москви, била промењена, и други заслужни руководиоци совјетске партије и државе сахрањивани су у непосредној близини тог „светог места", на уском појасу уз саме зидине Кремља. Деветог марта 1953. године ковчег са Стаљиновом мумијом најпре је био положен у исти маузолеј са Лењиновим, али је касније, у време „дестаљинизације", премештено у поменуту алеју гробова крај зидина тврђаве, где се и данас налази.[1828]

Спомен-костурница на Калемегдану откривена је 27. марта 1948. године.[1829] Изведена је по пројекту архитекте Богдана Игњатовића,[1830] који се афирмисао пре свега у пројектима јавних објеката, а његово последње меморијално дело је Спомен–обележје припадницима Југословенске војске погинулим и умрлим у логорима Немачке и Италије, подигнуто 1990. године, на Новом гробљу у Београду.[1831]

симболизовати победу и слободу. Постамент и стуб су од великих блокова брачког камена. Аноним, У слици и речи....*Политика* 27.10.1954, 4.

[1825] Аноним, Сахрана жртава фашизма у Белој Цркви, *Политика 21*.1.1945, 6.

[1826] Б. Дуранци и В. Габрић-Почуча., Споменик палим борцима и жртвама фашизма, *Заштитар* 1. Зборник заштите непокретних културних добара, МЗЗСК, Суботица 2006, 229-230.

[1827] Г. Милорадовић, Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, Београд 2007, 99.

[1828] Исто, 91.

[1829] M. Babović, Velika seoba spomenika, *Večernje novosti* 2.08.2003; http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs

[1830] О архитекти Б. Игњатовићу, в. у, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века,* Београд 1999, 73.

[1831] Б. Костић, *наведено дело,* 24-25; В. Обреновић, Меморијалне целине на Новом гробљу у Београду (1945-1990. годин)е; *Београдски портали* бр. 11, август, Београд, 2005, 6.

Сл. 290 Спомен-костурница на Калемегдану арх. Б. Игњатовића
(извор: лична колекција)

Спомен-костурница на Калемегдану израђена је у белом мермеру и представља једноставно изведено решење без декоративних елемената. Изведено је у форми хоризонталних и вертикалних мермерних плоча, у духу модернизма. Иза хоризонталних мермерних плоча гробнице постављен је мермерни монолитни блок са бронзаним бистама хероја које су израдили вајари Стеван Боднаров и Славољуб Станковић. Једноставног архитектонског решења, спомен-костурницу чини прилазно степениште и плато, на коме су изведене хоризонталне правоугаоне плоче које назначавају места где су сахрањени посмртни остаци народних хероја. Бисте народних хероја постављене на вертикалној плочи правоугаоне форме костурницу приближавају форми обичних надгробних обележја.

Спомен костурнице народних хероја формиране су и у другим Републикама ФНРЈ: у Сарајеву,[1832] у Добоју[1833] у Љубљани, у Загребу, и др. Аутори ових спомен-обележја, изузимајући спомен-костурницу у Добоју, изведену по пројекту архитекте Миливоја Петерчића из Сарајева, и вајара Марка Остоје и Анте Костовића,[1834] већином су скулптори.

Једно од значајних спомен-обележја подигнутих у овом периоду је споменик над гробом Светозара Марковића у Јагодини (сл. 291). У првим послератним годинама

[1832] У центру Сарајева у великом парку 1949. године уочи 27 јула сахрањени су посмртни остатци народних хероја Борише Ковачевића, Слободана Принципа, Павла Горанина, Махмута Бушатлије, Владимира Перића - Валтер, Миљенка Цвитковића, Радојке Лакић, и Ахмета Фетахагића в. у, М. Ж., Заједничка гробница осморице народних хероја, *Политика* 05.04.1951, 3.
[1833] А. Х., У Добоју се подиже велика спомен-костурница, *Борба* 19.08.1952, 2.
[1834] Исто.

агитпроп је имао пресудну улогу у изградњи и обнови нове Југославије. Из Агитпроп апарата потицале су иницијативе за обележавање годишњица прогресивних мислилаца, револуционара, писаца, значајних историјских догађаја. По директивама Агитпропа требало је обележити годишњице Светозара Марковића, Максима Горког и других великана који су се уклапали у идеолошко – политичку визуру КПЈ.[1835] На тај начин нова револуционарна власт, није само свесно уздизала и утискивала у културно и историјско памћење нови узор у лику и делу, на пример Светозара Марковића, већ је тиме обезбеђивала континутет с прошлошћу. Нова власт и Партија су Светозара Марковића доживљавале као „једног од највећих људи у српском народу", он је био „пожртвован борац за бољи живот радних маса, весник и поборник јединства наших народа, претеча социјализма у нас". Зато је прослава имала и један специјалан задатак: требало је да помогне да се „разбије зид којим је српска реакција одвајала његово дело и његову делатност од радних маса" и да се „исправе и пониште", како се то истицало, „све неправде" које су „српска реакција и њени писци нанели Светозару Марковићу". У исто време, прослава је требало да буде „застава наше борбе за нове економске и културне успехе"[1836] У току 1946. године, поводом прославе стогодишњице рођења Светозара Марковића покренута је акција за подизање једног од најзначајнијих спомен-обележја посвећеног једном револуционару, а чије освећење је било пропраћено низом пригодних свечаности.

Прослава стогодишњице рођења Светозара Марковића, започела је 1946. године у Јагодини, на гробљу где је откривен споменик Светозару Марковићу, а Јагодина је том приликом добила име Светозарево.[1837] У Београду је одржана свечана Академија у великој сали Коларчевог народног универзитета, на згради Прве мушке гимназије постављена је спомен-плоча, Београдски универзитет је добио његову бисту у дворишту, код старе зграде Филозофског факултета, улица Илије Гарашанина добила је име Светозара Марковића. На згради Универзитетске Библиотеке откривена је спомен-плоча и обављено је свечано проглашење њеног новог имена. Одржан је низ предавања широм Београда и других градова Југославије. У Крагујевцу је откривена спомен-плоча на згради штампарије.

Откривању споменика Светозару Марковићу на гробљу у Јагодини, поред високих државних функционера, присуствовале су и делегације из свих делова

[1835] B. Petranović S. Dautović, *Navedeno delo,* 243.
[1836] Н. Милићевић, Стварање нове традиције: празници и прославе у Србији 1944-1950, *Токови историје* 4, Београд 2007, 172-173.
[1837] Аноним, Програм прославе стогодишњице рођења Светозара Марковића, *Борба* 19.09.1946, 5.

републике, и око двадесет хиљада грађана. Свечаност је, у име Државног одбора за прославу, отворио академик Вељко Петровић. У име НР Србије говорио је Петар Стамболић, који је између осталог истакао да „Споменик који подиже српски народ Светозару Марковићу је почетак огромног посла на ревизији политичко-културног наслеђа прошлости српског народа по којој су харале слуге великосрпске монархије, непријатељи прогреса и културе.“[1838] Приликом откривања споменика посебна пажња посвећена је проблему око Трста. Министар просвете НР Словеније Фердо Козак је истакао да је Светозар Марковић завршио живот у Трсту....за који смо се борили досада и за који ћемо се борити без предаха до краја. Велика пажња која је дата делегацији из Трста, актуелизовала је питање борбе око Трста. Светозар Марковић је свој живот окончао у Трсту, чиме је значај некадашњег и садашњег тренутка борбе око Трста још више добијало на значају, што је оживљено овом свечаношћу.

Споменик је подигнут недалеко од гроба Светозара Марковића на обронку, према вароши, у облику монументалног стуба са огромном буктињом на врху (сл. 292), описаном речима С. Љубенковића „Ноћу ће светлост буктиње на Светозаревом гробу блистати над равним Поморављем“.[1839] У подножју споменика стајала је плоча са натписом „*У име српског народа овај споменик подиже народна влада, Народне Републике Србије 22 септембра 1946., Светозару Марковићу, великом борцу за слободу и независност српског народа, лучоноши социјализма у Србији и на Балкану, неимару братства и јединства јужнословенских народа 1846-1875*“. Симболична рука са бакљом носи дух победе револуционарних социјалистичких идеја и повезивана је са борбом коју је требало водити. Испред споменика је формиран посебан плато поплочан црвеним каменим плочама, симболично повезан за бојом револуције и комунизма. Монументални бетонски стуб форме обелиска и једноставног мотива, претстављало је значајно остварење соцрелизма у меморијалној архитектури овог периода. Модернизованих кубичних форми, допуњен једноставним симболичким значењем и буктињом на врху, антиципира касније форме споменика у виду једноставних апстрактних стубова квадратне основе. Тридесет година касније, бивши технички директор Поморавља, Властимир Марковић, руководилац радова на споменику, истакао је да се није знало име аутора споменика, да се споменик подизао у журби, и

[1838] Говор претставника владе Србије Петра Стамболића, *Борба* 23.09.1946, 3.
[1839] С. Љубеновић, Јагодина – град Светозара Марковића, *Борба* 22.09.1946, 3.; Ј. Поповић Поводом Светозарове стогодишњице, *Борба* 22.09.1946, 3.; С. Љубеновић, Народни Југославије одали су достојно признење великом борцу за слободу и независност српског народа, лучоноши социјализма у Србији и на Балкану неимеру братства и јединства јужнословенских народа, *Борба* 23.09.1946, 3.

уместо првобитно планиране стаклене буктиње, која је имала унутрашње осветљење, на врху је изведена буктиња од гипса осветљена рефлекторима.[1840]

Сл. 291 Споменик Светозару Марковићу у Јагодини (извор: лична колекција)

Сл. 292 Споменик С. Марковићу у Јагодини (детаљ) (извор: лична колекција)

Судбина споменика Светозара Марковића подигнутог у брзини и импровизовањем није умањила идеолошки значај и формалну успелост овог спомен-обележја, али је у исто време откривала чињеницу да се у то време све дизало брзо, често импровизовано, анонимно и у духу колективизма новог система.

Пар година по завршетку рата долази и до подизања првих спомен-капела, али не више изведених на обрасцима црквеног градитељства, као што је то био случај пре рата, већ из форми пирамида. Спомен-капелу на Каменичком Вису подигли су мештани села 1948. године (сл. 294).[1841] Спомен-капела је квадратне основе са издуженом пирамидалном кровном конструкцијом. Са северо-западне стране је отворен улаз у мањи простор, а са југо-западне, спољне стране, је спомен – плоча. Форма пирамиде изведена је из раних обележја подизаних по завршетку рата, попут споменика у селу Кусић у Банату из 1946. године на коме се издваја доминантна форма квадра са конкавно закривљеним пирамидалном конструкцијом на врху (сл. 293).

[1840] Б. Цветковић, Српска скулптура новијег доба и јавни споменици у Јагодини (II), *Корени VII,* Јагодина 2009, 129.
[1841] Исто, 271-272.

Сл. 293 Споменик у Кусићу
(извор: лична колекција)

Сл. 294 Спомен-капела на Каменичком Вису
(извор: http://www.localyte.com)

Највећи број споменика подигнут у овом периоду чинили су споменици са рељефним композицијама и фигурама бораца, обично моделованих у духу наивног сеоског реализма, који не излази из оквира занатско каменорезачких радова. Мањи број репрезентативних вајарских радова радили су афирмисани вајари. Бисте и остали објекти скулптурално–споменичког карактера су имали далеко већи значај, мада често ни ова дела нису излазила из оквира осредњости.

Гробови и заједничке гробнице изгинулих бораца трајна и вредна обележја добијају тек након што је СБНОР преузео активну улогу у заштити гробова, подизању споменика и обележавању историјских места. Након резолуције ИБ, после првих несигурности, почињу постепено да се износе подаци о злочинима које су совјетски војници починили на нашим просторима,[1842] али и о негативној пропаганди коју је водило совјетско руководство у погледу борбе ЈА и југословенских жртава.[1843] Негативна совјетска пропаганда о учешћу ЈА у борбама за ослобођење и броју жртава, утицала је да се пажња усмери на подизање спомен-обележја борцима ЈА и уређењу спомен-комплекса посвећених југословенским жртвама фашизма.

[1842] B. Petranović, S. Dautović, *navedeno delo,* 43.
[1843] B. Pešić, Klevete i falsifikati o našem Narodnooslobodilačkom ratu, *Crvena zvezda* br 7, Beograd juli 1949, 54-61; .Аноним, Влада Совјетског Савеза грубо вређа жртве Југославије, *Борба* 18.03.1952, 4.

XIV Оснивање СБНОР-а и његова активност на чувању тековина рата

На систематичније и експанзивније подизање спомен-обележја утицало је оснивање СБНОР-а 1947. године,[1844]односно формирање Комисије за обележавање и уређивање историјских места, гробова и подизање споменика у оквиру СБНОР-а 1952. године. СБНОР[1845] је створен као друштвено-политичка организација, са циљем да буде чувар званичног сећања на рат југословенско комунистичког режима.,[1846] на чијем челу се као доживотни председник налазио Јосип Броз Тито. На оснивачком конгресу Савеза бораца, Тито је истакао да је у питању борбена организација која ће „уклонити многе ствари које нису у складу са великим тековинама Народно-ослободилачког рата“, и да је у том циљу њен задатак да их „усађује у срца млађих генерација и шири хероизам, ентузијазам, одушевљење, пожртвованост и спремност на давање највећих жртава.“[1847]

Међу основним делатностима СБНОР-а био је културно–просветни рад,[1848] отварање музеја, давање имена улицама, приређивање прослава, подизање споменика и уређивање гробова палим борцима и жртвама фашистичког терора. Модел значке Савеза бораца НОР-а, чини кружна подлога са зрацима, црвена петокрака звезда на којој су под заставом, у ловорикама представљене фигуре партизана и партизанке, бораца за слободу и демократију. Зраци значе светле странице историје наших народа, док је петокрака симбол истинске слободе и народне демократије.[1849] Овај модел значке појављује се и као обележје на појединим надгробним споменицима које је подизао СБНОР.[1850]

Резолуција ИБ и сукоб са Совјетима био је прекретница у правцу, интезивног ангажовања СБНОР-а, по питању подизања споменика и обележавања места

[1844]Аноним, У свим крајевима земље одржавају се оснивачке скупштине Савеза бораца народноослободилачког рата, *Борба* 14.12.1947, 2.
[1845] Од 1962. године је преименован у СУБНОР
[1846] М. Бергхолц, *Међу родољубима, купусом, свињама и варварима*,..., 63.
[1847] Аноним, Јуче је одржан оснивачки конгрес Савеза бораца народно-ослободилачког рата, *Политика* 01.10.1947, 1.; М. Бергхолц, *наведено дело,* 63.
[1848] Аноним, Развити културно-просветну делатност Савеза бораца, *Црвена звезда* бр. 11-12, Београд новембар-децембар 1949, 44-46.
[1849] Аноним, Значка Савеза бораца Народноослободилачког рата, *Борба* 28.12.1947, 2.
[1850] Као пример издваја се партизанско војничко гробље у Сомбору, на којем је сваки надгробник обележен мотивом са значке СБНОР-а.

историјских догађаја. Милица Зорић[1851] је у чланку објављеном у листу *Црвена звезда* јануара 1949. године, поред осталог, размотрила о чему организације Савеза бораца треба да воде рачуна приликом подизања споменика. Нагласак је ставила на одабир места, величину и облик споменика, прикупљање материјалних средстава, као и да при СБ треба формирати одборе или комисије за подизање споменика. По њеном мишљењу Среске организације су требале да дају иницијативу и за подизање већих споменика, као и да посебну пажњу посвете уметничкој страни и изради идејних скица, при чему се сарадња и ангажовање вајара и архитеката намеће као саставни део рада на подизању споменика. Нада у побољшање односа са Совјетима наговештена је кроз њен став да подизање споменика палим борцима Народноослободилачког рата и борцима Црвене армије је један од «израза захвалности, признања и чувања успомена на велике дане Ослободилачког рата и жртве пале у њему....Они ће потстицати и доприносити јачању и учвршћивању новог социјалистичког патриотизма, јачати дух борбености и отпорности према завојевачима и непријатељима мира и слободе. Они ће бодрити нова поколења на нова прегнућа, на нове напоре и жртве и у погледу социјалистичке изградње и у погледу чувања, јачања и учвршћења наше одбрамбене моћи и наше независности.»[1852]

У циљу истицања југословенског удела у борби против фашизма Влада НР Србије, вероватно подстакнута резолуцијом ИБ, донела је одлуку о подизању споменика у Јајинцима, Ужицу, Чачку, Крагујевцу, Краљеву, Белој Цркви, Ваљеву, Шапцу, Новој Вароши, Нишу, на Космају, Фрушкој Гори, у Новом Саду, и низу других места. На основу ове одлуке Министарство просвете НРС, расписало је конкурсе за израду идејних пројеката за Јајинце, Крагујевац, Белу Цркву, Титово Ужице, Краљево, Приштину и Фрушку Гору, при чему је планирано да се у Јајинцима и Крагујевцу подигну монументални архитектонско-скулптурални споменици, типа маузолеја.[1853] Поред иницијативе коју је покретао СБНОР, у низу случајева иницијатива је и даље долазила од народа, тако је у Орашцу подигнут споменик палим борцима Другог и Првог светског рата, а у Сајану, споменик црвеноармејцима.

Са коначним разлазом са Совјетима пред СБНОР је због негативне пропаганде коју је водило совјетско руководство у погледу борбе југословенске армије и

[1851] У чланку је наведено потпис М. Зорић, али се може претпоставити да је у питању примењена уметница Милица Зорић, супруга Родољуба Чолаковића. M. Zorić, *Više zalaganja u podizanju spomenika žrtvama rata,*

[1852] M. Zorić, Više zalaganja u podizanju spomenika žrtvama rata, Crvena zvezda br 1, Beograd januar 1949, 37-39.

[1853] Исто, 37-38.

жртава,[1854] постављен задатак да се интегрише у Међународне организације бораца.[1855] У реферату који је Осман Карабеговић поднео на Пленуму, одржаном 27 марта 1949. године, истакнуто је да се тековине револуције морају бранити, не само од „империјалистичких сила» већ и „од оних који под маском интернационализма хоће да погазе оно што нам је свето...“, као и да је после доношења Резолуције постало јасно зашто су совјети и представници Источног блока били против оснивања СБНОР-а, организације «која сама по себи јасно говори ко се колико борио и како борио, која треба да ради на томе да се ништа не заборави од наше свијетле прошлости и пред коју је наша Партија поставила задатак да упознаје свјетску јавност са ослободилачким дјелом југословенских народа и да учини свој допринос како би искуства наше револуције постала својина међународног радничког покрета.». Међу посебним задацима које је СБНОР имао, поред културно-просветног рада, сакупљања докумената из НОР-а, подизања споменика и уређења гробова палих бораца, било је повезивање са сличним организацијама у иностранству „у циљу упознавања других народа са југословенском борбом и жртвама у току НО борбе.“, пошто «Сваки у свијету зна за Лидице, а мало их је који знају за Крагујевац, Краљево и остала мјеста где су окупатори масовно истребљаивали наше људе.»[1856]

У оквиру СБНОР-а, 1949. године формиране су екипе и комисије за прикупљање података о палим борцима и жртвама рата. Спискови су како је истакнуто «необорив документ о стварању нове социјалистичке Југославије» и о „најтежем и најкрвавијем периоду историје наших народа“.[1857] Прикупљање података о гробовима бораца било је од посебног значаја јер су се на тај начин добијали подаци о бројности жртава што им је омогућавало „...активирање организације и по најзабаченијим селима“[1858]

Поред ових првих иницијатива који су као последица промењене спољнополитичке климе интезивирале активност СБНОР-а у погледу његове организације, веће ангажованости у сакупљању података о жртвама фашизма, подизању споменика, као и интегрисању у међународне организације истог типа које

[1854] В. Pešić, Klevete i falsifikati o našem Narodnooslobodilačkom ratu, *Crvena zvezda* br 7, Beograd juli 1949, 54-61; .Аноним, Влада Совјетског Савеза грубо вређа жртве Југославије, *Борба* 18.03.1952, 4.
[1855] О. Карабеговић-реферат са Пленума савеза бораца 27. марта 1949. године, О међународним везама савеза бораца, *Црвена звезда* бр. 6, Београд јун 1949, 1-13. 9.
[1856] Исто, 9.
[1857] Б. Војновић, За што боље евидентирање палих бораца и жртава рата, *Црвена звезда бр.* 11-12, Београд новембар-децембар 1949, 40-43.40
[1858] Исто, 11.

су требале да потпомогну стварању нове слике о учешћу југословенских народа у НОБ-у, прве озбиљније акције уследиле су 1952. године.

СБНОР је са формирањем Комисије за обележавање и уређивање историјских места, гробова и подизање споменика 1952 године, покренуо иницијативу да се донесу законски прописи о установљању, утврђивању и одржавању гробова палих бораца и жртава фашистичког терора, чиме би се обезбедила материјална средства за трајне ознаке и ограде за заједничка гробља, или костурнице, о којима би се бринула држава и народ. На тај начин, по предлогу СБНОР-а ни један гроб не би био запуштен и заборављен. „Њихови гробови су постали мјеста на којима се васпитавају младе генерације – свенародна светилишта....Има још много гробова које треба, ради бољег одржавања и чувања сабрати и створити уређена гробља, а на попришитма великих битака и великих погинућа, подићи костурнице и око тих, народних светиња, уредити националне паркове...“[1859] Објава Савеза бораца на почетној страни листа *„Борба“* убрзо је била реализована.

Импозантни извештаји о раду СБНОР-а на обележавању историјских места, подизању споменика, спомен-плоча, ипак нису у довољној мери задовољавали квалитет који је тражен. Споменици су и даље били једноставних форми у виду рустично обрађених квадара или пирамида са доминантним петокракама и скулптурама бораца. Боља дела су радили скулптори, било да се радило о фигуралним представама бораца, друштвено-политичких радника, биста или монументалних скулптурално-архитектонских споменика у духу соцреализма. Поред Милице Зорић која је још 1949. године истакла да споменици, поред идејне, требају да имају и уметничку основу, на споменичку – архитектуру обратио је пажњу и архитекта Братислав Стојановић, напомињући да споменици представљају, не само проблем вајара, већ и архитектонско – урбанистички проблем, коме се с тог аспекта не посвећује довољна пажња. Позивајући се на говор Александра Ранковића на Другом конгресу Савеза бораца, у коме је истакнуто да је у земљи подигнуто преко 1.600 споменика и спомен-плоча, по Стојановићу је само потврђен историјски и друштвено-политички значај овог облика стваралаштва, као и да то захтева одговарајућу форму и квалитет. Стојановић закључује да би споменике требало подизати ближе људима, чиме би постали део културно-друштвених манифестација, и оправдано би се пришло њиховој широј изградњи у насељима. Стојановић истиче да поред спомен-плоча,

[1859] В. Стојнић, Свијетли гробови, *Борба* 27..05.1952, 1.

споменика, домова културе, одмаралишта, обданишта, предузећа, музеја, улица и градова, постоји могућност да се користе и други видови споменика попут чесме, водоскока, дела или читавог парка, архитектонских објеката као што су дом културе, позориште, школа, здравствени објекат и др. По избору ликовних елемената и идеја Стојановић закључује да се отишло знатно даље у односу на ранији период када су чешће примењивани симболи; победа, жена са мачем, саркофаг, гробница итд., али још увек није дошло до ослобађања од верских, мистичних и сличних ефеката споменика у целини, као и местимичне примитивности. „Споменици НОБ треба да носе онај оптимизам, веру и даље успоне, у бољу будућност коју градимо, оптимизам и сигурност с којом су се борили и гинули они којима подижемо споменике, зато то ни по форми (по правилу) нису и не треба да су надгробни споменици, гробља итд. Споменици уопште, у вајарском, архитектонском, урбанистичком смислу су важни чиниоци у културно-уметничком васпитању, како савременика, тако и будућих нараштаја. Ово је нарочито од значаја за оне делове наше земље које су у својој бурној и тешкој историји изгубили многе своје културне споменике.“[1860]

Стојановић[1861] сматра, да поред чињенице да се на споменике гледа као на скулптурална дела, све више продиру схватања о споменицима који могу да буду архитектонски објекти, парк, школа, болница, музеј. Тако је приликом прославе Првог српског устанка, Извршно веће НР Србије одлучило да подигне зграду Народне библиотеке као споменик Првом српском устанку. Међутим, по Стојановићевом мишљењу један објекат није довољно само назвати спомеником, већ он треба на известан начин и својом архитектуром и ликовном обрадом да говори о томе да је споменик, као и да спомен гробља нису исто што и гробља у религиозном смислу.[1862]

У овом периоду велики значај је придаван скулпторима и сликарима, тако да је Комитет за културу ФНРЈ приступио изградњи осам мајсторских радионица за ликовне уметнике, и то за вајара Тому Росандића, сликаре Ђорђа Андрејевића–Куна и Мила Милуновића у Београду, у Загребу за вајаре Антуна Аугустинчића, Франу Кршнића, Вању Радауша и Крсту Хегедушића, у Љубљани, за вајара Бориса Калина.[1863] У Београду је изградња вајарског насеља започета 1955. године, по пројектима архитекте

[1860] Б. Стојановић, О споменицима, *Борба* 08..07.1952, 5.
[1861] Б. Стојановић, О споменицима Београда, *ГМГБ* II, Београд 1955, 461-475.
[1862] Исто, 472.473;
[1863] Аноним, Осам мајсторских радионица биће изграђено за наше истакнуте вајаре и сликаре мајсторе ликовних уметности, *Политика* 19.06.1948, 4.; Б. СТ., У Загребу се израђују четири радионице за ликовне уметнике-мајсторе Аугустинчића, Кршинића, Радауша и Хегедушића, *Политика* 14.04.1949, 4.

Димитрија Маринковића.[1864] Критику према непажњи, што се не наводе имена аутора, тј. скулптора у штампи, упутио је помоћник министра-претседника Савета за науку и културу, наводећи као пример Кумане и Зрењанин.[1865] И поред упућених критика пар дана касније у истом листу објављен је детаљан опис споменика у Трнову,[1866] али је изостављено име аутора. Временом је постигнуто да имена аутора вајара, постану саставни део чланака у којима су објављивани подаци о подизању и откривању споменика. Соцреализам, иако је постепено напуштао ликовне уметности, у скулптури је и даље држао примат у глорификацији владајућег система вредности, како Лидија Мереник наводи „као парадигматски продужетак власти“. Тако су на изложби нашег савременог вајарства отвореној у Љубљани изложена дела савремених вајара, са најчешћим темама из соцреалистичког опуса, међу којима су издвојена дела; *Умируђи партизан* Томе Росандића, *Споменик маршала Тита,* Антуна Аугустинчића, *Радник, Узбуна* Лојзе Долинара и др.[1867]

Скулптори, који су својим импозантних делима успели да допру до суштине оног што је систем захтевао, и који су глорификовали владајући систем посебно су истицани. У духу колективизма који је донео социјализам велики значај, поред скулптора, придаван је и ливцима, који су радили на изливању скулптуралних дела. Скоро сваке године су подношени извештаји о раду и развоју наше најзначајније ливнице „Пластика“, отворене 1947. године у Београду. Ливница је забележила велики успех након израде Аугустинчићеве фигуре *Победа* за споменик у Батини, и до краја 1949. године израдили су низ познатих дела домаћих вајара; попрсје *Иве Лоле Рибара* и *Ивана Милутиновића* на Калемегдану, споменик словачком народном херојy, *Јанку Чмелику*, у Старој Пазови, попрсје *Светозара Марковића* у аули Филозофског факултета и др. Затим скулптуру Лојза Долинара испред Дома културе Четвртог рејона, *Споменик ослободиоцима Скопља*, вајара Мирковића, *споменик Првој партизанској морнарици у Подгори, споменик Димитрију Туцовићу* на Славији, рад Стевана Боднарова, Двадесет метара рељефа Лојзе Долинара за фоаје ЦК КПЈ са мотивима из НОБ-а, *Мотив из НОБ-а* рад Сретена Стојановића и *Омладинце на раду* Лојзе Долинара, постављене испред ИО Шестог рејона, и др. У пројекту Ливнице за 1950. годину били су споменици; у Колашину, рад Војина Бакића, у Иванграду, рад

[1864] Аноним, Ускоро почиње изградња вајарског насеља, по пројектима, Димитрија Маринковића, *Борба* 05.09.1955, 6.
[1865] И. Фрол, Непажња према ауторима споменика, *Борба* 05..06.1952, 4.
[1866] Аноним, У Трнову код Бијељине подиже се велики споменик палим борцима, Борба 08..06.1952, 2.
[1867] Аноним, Изложба нашег савременог вајарства, *Борба* 21.03.1951, 2.

Вање Радауша, у Бијелом Пољу, рад Стевана Боднарова, за Фрушку Гору, рад Сретена Стојановића, за Љуботињ у Црној Гори, рад Владете Петрића, потом споменик у Титовом Ужицу, Јајинцима, Крагујевцу, Краљеву, а ИО Народног одбора Београда поручио је скице за споменик *Васи Чарапићу* на Калемегдану, *Групу пионира* за Пионирски град, *Мајку и дете* за дечије јасле, фонтану за летњу позорницу у Топчидеру и др.[1868] Године 1951 у ливници «Пластика» изливено је преко 30 споменика, а само у току прва три месеца 1952. изливене су скулптуре; *Жарка Зрењанина* рад Радете Станковића, *Позив на устанак* Мише Поповића, *Споменик палим борцима* у Бјељини рад Јована Кратохвила, *Споменик стрељаним борцима* код Сремске Митровице рад Буљевића,[1869] а потом и *Споменик палим борцима* за Босанско Грахово, рад Сретена Стојановића, и 16 фигура од по три и по метра за споменик *Стрељање* Лојза Долинара.[1870]

За све ове масовно подизане споменике истакнуто је да представљају «дивно сведочанство наше Народне револуције. Ни у једној другој земљи на свету није се подигло више споменика палим борцима у прошлом рату.“[1871] Побуђени ставом да «Захвални народ не обележава епоху мирне изградње само великим друштвеним реформама, многим фабрикама, електричним централама, железничким пругама и уопште младалачким полетом и стваралачком снагом којој нема граница, већ и споменицима којима се читава земља заветује да бесмртна имена изгинулих ратника и њихово велико дело не смеју никада пропасти...»[1872], на подручју целе Југославије у току 1952. године изливено је преко 200 споменика.

На Трећем конгресу Савеза бораца одржаном у Љубљани 1955. године, истакнуто је да је уређено 810 гробаља и 14.690 појединачних гробова, извршен је пренос у посебна гробља преко 30.000 посмртних остатака и подигнуто 316 спомен-костурница. Уређена су гробља и спомен-костурнице у Крагујевцу, Краљеву, Београду, Прокупљу, Ваљеву, Титовом Ужицу, Нишу, Косовској Митровици, Зрењанину, Босанском Петровцу, Новом Саду, Загребу, Кореници, Ријеци, Цетињу, Дувну, Босанској Дубици, Приједору, Грачаници, Кисељаку, Битољу, Прилепу, Тетову, Куманову, Кивадарцима, Бесуњама, Љубљани, Трсту и на Рабу. Отворен је 81 музеј НОБ-а. Од 1951. до 1954. године подигнуто је 5.100 споменика, спомен-плоча и

[1868] Д. Н., „Пластика“-ливница за репродукцију вајарских радова, *Политика* 26.10.1949, 4.
[1869] М. Јосимовић, Од глине до гипса и бронзе, *Борба* 22.03.1952, 5.
[1870] Ж. Т., Ливци присни сарадници вајара, *Политика* 06.08.1952, 4.
[1871] Исто.
[1872] Исто.

спомен-часама. Централни одбор Савеза бораца предузео је мере да се уреде гробови на Сутјесци, на Сремском фронту и гробље жртава у Јасеновцу, као и гробља интернираца у иностранству. Три године раније Централни одбор повео је акцију, за уређивање места у којима се за време рата налазило руководство НОП-а, и у којима су одржани састанци од историјског значаја. Одлучено је да се у тим местима подигну одговарајући споменици и адаптирају поједини објекти.[1873]

Поред бројних спомен-плоча, спомен-обележја, споменика, скулптура, биста, уређења гробова и гробаља подигнутих у овом периоду, меморијална архитектура доживљава свој успон од шездесетих година када долази до реализације спомен-паркова и формирања импозантних спомен-комплекса.[1874]

[1873] Аноним, Конгрес Савеза бораца, Борба 20.04.1955, 1.; Аноним, Палима најлепши спомен, Борба 24.04.1955, 3.; Аноним, Одговори друга Александра Ранковића. Савез бораца уређује историска места и гробове палих другова, Борба 25.04.1955, 2.

[1874] О споменицима НОБ-а од шездесетих в. у, А. Павловић, Јавни споменици посвећени народноослободилачкој борби, *Рашка баштина* 1, Краљево 1975, 162-163;

XV Српска меморијална архитектура 1950 -1955. године

Период након доношења резолуције ИБ обележиле су промене у друштвено-политичкој и културној орјентацији ФНРЈ које су се одразиле и на архитектуру. На саветовању архитеката у Дубровнику 1950. године, изнесени су ставови којима је одређен раскид са соцреализмом у српској и југословенској архитектури. У меморијалној архитектури, подизањем Споменика јеврејским жртвама фашизма у Београду, по пројекту архитекте Богдана Богдановића, означен је продор модерних схватања и напуштање дотадашњих образаца у меморијалном градитељству. Поред споменичко-скулпторалних дела, са економском стабилизацијом и променом државне политике, долази до формирања меморијалних спомен-паркова, као новог вида обележавања масовних стратишта.

Друштвено-политичка ситуација утицала је да се споменици борцима ЦА подижу изузетно ретко, и најчешће над заједничким гробницама бораца ЦА и ЈА. Промењена политичка ситуација, и однос према СССР-у, утицао је да се у штампи изостави податак да су у новоподигнуту костурницу на гробљу у Зајечаруу пренети, поред бораца ЈА, и посмртни остаци бораца ЦА. Првобитно је, целокупна пропаганда, и подизање спомен-обележја, била намењена истицању значаја југословенског партизанског покрета.[1875] Захваљујући пропаганди СССР, којом је умањиван број југословенских жртава и удео ЈА у НОР-у, пажња почиње да се посвећује подизању споменика жртвама НОР-а. Прво се формирају заједничка спомен-обележја посвећена борцима и жртвама НОР-а, а потом се подижу споменици и спомен-паркови посвећени жртвама фашизма. У првим фазама комеморације и формулисања баштине Другог светског рата у Југославији, идеолошки „приоритет“, као што наводи Срђан Радовић, имали су локалитети „отпора“ у односу на локалитете „страдања“. После рата већи значај придаван је местима борбе и битака Народноослободилачке војске и илегалаца, док је обележавање локација страдања цивила, и прогона од стране окупатора и њихових сарадника, било на другом месту.[1876] Ситуација се изменила у процесу афирмације инвентованог социјалистичког патриотизма, када су војничке жртве губиле

[1875] О војним и споменицима и гробљима жртава, O. Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog..163, 187-198;* O. Manojlović Pintar, A. Ignjatović*, Redefinisanje sećanja (1)... 32.-33;*

[1876] С. Радовић, Градски простори од места до неместа, и вице верса: случај београдског Старог Сајмишта, Спомен места – историја – сећања, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, Београд 152.

централну позицију у процесима друштвених интеграција, а цивилне постајале основ на коме је најснажније изграђивана заједница „неупитног веровања“.[1877]

Од 1953. године долази до оживљавања традиција Првог српског устанка и Косовског боја. У том циљу у Србији се подижу адекватна спомен-обележја, на којима се као амблем чешће користи грб РС.[1878] Српску меморијалну архитектуру овог периода, осим неколико реализованих репрезентативних меморијалних спомен-објеката, која у формалном и идејном погледу представљају прекретницу у развоју меморијалне архитектуре, обележило је масовно подизање спомен-обележја и спомен-плоча без већег архитектонског значаја. Од архитеката који су оставарили значајна дела у меморијалној архитектури у овом периоду издвајају се, Александар Дероко, Никола Добровић, Владислав Владисављевић, Бранко Бон, Братислав Стојановић, Богдан Богдановић и др.

Споменик *Слободе*, рад скулптора Сретена Стојановића,[1879] подигнут на Иришком венцу, симболично је обележио развој споменичког стваралаштва овог периода. Изградња споменика почела је средином априла 1951. године на узвишеном месту, да би могао да буде видљив из праваца Београда, Руме, Новог Сада и Тителa.[1880] Споменик висине тридесетшест и по метара, изведен је од црвенкастог камена, у форми обелиска са женском фигуром *Слободе* на врху, и скулптуралном групом *Партизана* у подножју. У подножју обелиска, изведен је десетак метара дугачак фриз барељефа на бетонској конструкцији постављеној на канелуираним здепастим стубовима који се ослањају на постамент од тесаног камена. Фигура *Слободе* и рељефи су замишљена по узору на Ридову Марсељезу,[1881] као симбол револуције. Споменик на Иришком венцу припада успелим делима соцреализма, којим је, по Лазару Трифуновићу, Сретен Стојановић додао свој прилог „промашајима епохе“.[1882]

Споменик на Иришком венцу поред тога што се узима као репрезентативни пример соцреализма у нашој средини, означио је и политичке промене које су уследиле након резолуције ИБ. Женску алегорију с Аугустинчићевог споменика подигнутог у славу и захвалност борцима ЦА у Батини, како наводи Олга Манојловић-Пинтар,

[1877] С. Радовић, *наведено дело,* 152.
[1878] Истицање Првог српског устанка и Косовског боја приметно је и у послератном периоду, говор Милована Ђиласа, приликом прославе ослобиођења Крагујевца, Аноним, Народ са величанственог збора у Крагујевцу поздравља Маршала Тита, *Борба* 28,10,1946, 3. Као и у величању Танаска Рајића приликом сахране црвеноармејаца у близини споменика на Љубићу.
[1879] Л. Трифуновић, *Сретен Стојановић,* Београд ?, 50-51.
[1880] Аноним, На Иришком венцу, *Политика* 01.07.1951, 5.
[1881] М. Стевановић, *Сретен Стојановић. Живот и дело,* Београд 1963, XXI.
[1882] Исто 51.

потиснуо је Стојановићев споменик на Иришком венцу, а аутономност југословенског антифашистичког покрета у току рата постала је темељ специфичног међународног положаја Југославије у наредним деценијама.[1883]

Споменик је откривен 7. јула 1951. године, у једној од низа манифестација којима је обележена прослава Дана устанка у Србији. На свечаном откривању споменика присуствовао је Моша Пијаде и друге значајне друштвено – политичке личности. Моша Пијаде је том приликом истакао да „...Кроз векове из године у годину преко 500 година славио је српски народ дан слома на Косову. Али, то није био пораз који је он славио, већ изгубљену своју државу, изгубљену независност и јунаке који су тог дана славно пали у борби против туђинске најезде....Данас је то друкчије. Наместо свог највећег пораза наш народ заједно са осталим народнима Југославије може да слави највећу победу откада је као народ настао-устанак и Народну револуцију у којима је постао сам господар своје судбине...“[1884] Речи које је Моша Пијаде изговорио оживљене су и у меморијалној архитектури, неколико година касније. На Газиместану је подигнут споменик Косовским јунацима, као симбол „тријумфа Народне револуције над више вековним поразом“ који је доживео српски народ. Вековно очекивање освете Косова, као што је то Моша Пијаде истакао у свом говору, остварено је Народном револуцијом и достојно обележено спомеником у духу националне архитектуре и средњовековног наслеђа.

Поред откривања споменика *Слободе* на Иришком венцу, 1951. годину обележило је откривање маузолеја скромних димензија, и не претенциозног уметничког домета, научнику и академику, Јосифу Панчићу. Насупрот монументалном споменику подигнутом у духу соцреализма у знак сећања на борце НОБ-а на врху Фрушке горе, у Војводини, као пандан, на врху Копаоника, у националном стилу подигнут је споменик појединцу и научнику.

Социјалистичка револуција подразумевала је поред идеолошко политичких промена, и излазак из културне и економске заосталости земље. Нова држава је тражила утемељење, не само у обнови разрушене земље, културном и научном уздизању, већ и у потврђивању свог континуитета са претходним периодом преко дела и личности научника, књижевника и уметника. Дела књижевника која су била од

[1883] O. Manojlović-Pintar, *Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugoga svetskog rata*....297.
[1884] Аноним, На Фрушкој гори одржаће се свечана прослава, *Борба* 08.04.1951, 1.; Аноним, Припреме за прославу 7 јула у Србији, *Борба* 21.06.1951, 1.; Аноним, Можемо са сигурношћу да гледамо у будућност, *Борба* 08.07.1951, 1.

значаја за утемељење југословенске мисли,[1885] узимана су за узор, а садржај дела тумачен је у новом контексту, и приближаван захтевима времена. Поред књижевника и уметника, научници чија се мисао могла приближити идејама социјализма, били су од једнаког значаја.

Иницијативу да се посмртни остаци Јосифа Панчића пренесу у маузолеј на Сувом Рудишту, на Копаонику, покренуо је Планинарски савез Србије. У одбор за пренос, на челу са академиком др Петром Јовановићем ушли су представници Српске академије наука, Савета за просвету, науку и културу Србије, Београдског универзитета, Српског биолошког друштва, Планинарског савеза. Истакнуто је да је Јосиф Панчић у свом тестаменту изразио жељу да буде сахрањен на Копаонику, што је представљено као додатни подстицај. У духу јединства југословенских народа наглашено је да је Панчић био Хрват по рођењу, који се својим радом уврстио међу српске научнике и родољубе, и да се његово име може сврстати уз имена Вука Караџића, Његоша, Ђуре Даничића и Руђера Бошковића, и „његов лик и његов пример ће увек светлети у историји наше науке“:[1886] Панчићево дело повезано је са идејом социјалистичке револуције, и у ти сврху цитиран је део говора „*Нешто о нашим шумама*“, који је Јосиф Панчић изговорио приликом затварања прве изложбе земаљских производа у Крагујевцу 1870. године, у којем је између осталог дао разлоге због којих Србин своје шуме треба да чува. Издвојени део Панчићевог говора[1887] добио је ново значење, чему је допринело издвојено тумачење „Зар се не чини као да је ове речи Панчић изговорио у јулу 1941. године на дан устанка Србије против фашистичког угњетача?“[1888] Панчићево дело и ставови, попут дела појединих књижевника и уметника, добило је легитимитет у тековинама социјалистичког поретка.

Подизање маузолеја Јосифу Панчићу на Копаонику праћено је великим свечаностима у Београду и на Копаонику. Панчићеви посмртни остаци су смештени у маузолеј од гранита, ширине 2,45 метара, дужине 3,60 метра и дубине 1,65 метара,

[1885] О томе в. E. Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije,* Beograd 2001,
[1886] Б., Посмртни остаци Јосифа Панчића преносе се на Копаоник, *Борба* 02.06.1951, 6.
[1887] „Али на велику једну услугу, од које су Србину биле и од које и од које опет бити могу, као да је млађи наш нараштај почео да заборавља...Кад је Србину догорело било, те не могаше више да трпи насиље и пакост свог угњетача, кад више не имађаше чим да зајази његову ненаситљиву грамзивост..., онда он склони себе и своју сиротињу у непроходљиве шуме. У тим шумама се зачеше прве мисли о ослобођењу Српства. О шуме се разбише небројене чете крвавих синова Мухамедових. Из шума грану данашњем Српству сунце данашње слободе. Пак да ни у шта не бројимо све друге, пређе споменути користи од шума, ова би једнина свакоме Србину морала да улије у срце чуваство највеће захвалности, што су му стари шуме сачували и тиме га у стање поставили да се спасе од пропасти, која са чињаше, пре мало више од пола века, неизбежива. Али ова успомена ваљало би да нас и на то подсети, да смо и ми дужни да својим потомцима шуме сачувамо...“
[1888] Љ. Глишић, Др Јосиф Панчић, *Политика* 05.07.1951, 2.

мањих димензија него што је то било објављено у тадашњој штампи.[1889] На предњој страни маузолеја, у граниту је урезано име и презиме, година рођења и смрти, док је на задњој страни постављена мермерна плоча са натписом. Панчићев маузолеј представља „први културни споменик на планинама Србије“, и први маузолеј који је подигнут једном научнику после Другог светског рата у Србији.

Сл. 295 Панчићев маузолеј на Копаонику арх. В. Владисављевић
(извор: http://sr.wikipedia.org/sr)

Маузолеј је грађен по пројекту архитекте Владимира Владисављевића,[1890] који је у предратном периоду пројектовао приватне стамбене објекте и виле декоративно обрађених фасада и капија, у духу романтичарских подсећања на историцизам деветнаестог века са елементима српсковизантијског или неоготичког стила. Маузолеј Јосифа Панчића је пројектован у духу романтизма са елементима српсковизантијског стила. Саграђен је у виду капеле правоугаоне основе, од рустично обрађених блокова тврдог копаоничког гранита и наткривен је кровом на четири воде (сл. 295). Избор камена са Копаоника имао је дубоко симболично значење, да се научнику, не само зато што је нека од својих истраживања везао за Копаоник, обезбеди камен са земље коју је проучавао, већ и да се стави нагласак његовој припадности тој истој земљи. Рустично обрађен камен у меморијалној архитектури означава везу са земљом - државом и нацијом. Употреба крова на четири воде, схваћена је као израз националне архитектуре и често је заступљена у српској соцреалистичкој архитектури као један од елемената преузетих из српске архитектуре фолклоризма. Оживљавање српсковизантијског,

[1889] Ђ. И., У маузолеју на Копаонику извршена је сахрана посмртних остатака др Јосифа Панчића, *Политика* 08.07.1951, 2.
[1890] Vodič, *Nacionalni park Kopaonik*, 1999.; З. Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*...35

националног стила у архитектури спомен-обележја у овом периоду, иако је званично учињен раскид са соцреализмом, било је у складу са националном политиком и новом државном идеологијом.

Подигнут на узвишеном месту, маузолеј на Копаонику је требао да буде место где се омладина окупља на својим планинарским или рекреативним излетима. Намера да маузолеј једном научнику постане педагошко и едукативно средство није остварена.

Манифестацијом преноса посмртних остатака извршена је Панчићева последња жеља, и тим чином уврштен је у пантеон културних радника који су својом мисли утицали на стварање Југославије. Врх Копаоника који се до тада звао Миланов врх добио је назив Панчићев врх, док је Панчићев маузолеј постао недоступан. Само две године након подизања маузолеја војска је оградила то место, почела да зида базу, и забранила приступ.[1891] Маузолеј је приликом НАТО бомбардовања 1999. године оштећен.[1892]

Прослава 7. јула 1951. године, поред откривања споменика на Иришком венцу и Панчићевог меузолеја, обухватила је масовно подизање споменика у свим крајевима Србије, постављање спомен-плоча, изградњу Планинарског дома на Космају, и бројних задружних домова.[1893] Интезитет којим су подизана спомен-обележја био је делом подстакнут и такмичарским духом, који је владао између среских одбора СБНОР-а. Годишњи извештаји које је сваки одбор подносио били су испуњени подацима о подигнутим спомен-обележјима, манифестацијама и активностима. Најуспешнији међу њима, истицани су уз пуно похвала, и издвајани као пример осталима. Инсистирање на масовном подизању спомен-обележја утицало је да дела буду једноставни радови каменорезаца, народа и локалних уметника. Бројни споменици и спомен-плоче откривани су обично приликом прослава Дана устанка, Дана Републике или Првог маја, ређе на датуме који су били везани за историју места, односно догађаја, коме је спомен-обележје посвећено. Обележја, иако су била посвећена борцима интернационалног покрета задржала су у локални, регионални карактер, што је посебно наглашавано у њиховом посвећивању борцима одређеног места и околине.

[1891] V. Radosavljević, Kopaonik, *Vreme* broj 467, 18. decembar 1999 http://www.vreme.com/ arhiva_html /467/10.html
[1892] V. Blagojević, Gađali i Mauzolej, *Ilustrovana politika*, http://www.politika.rs/ilustro/2116/1.htm
[1893] Аноним, У спомен устаничких дана у Србији, *Борба* 01.07.1951, 1.; Аноним, Свечана прослава дана устанка народа Србије, *Борба* 28.06.1951, 1.; Аноним, Свечана прослава дана устанка народа Србије, Борба 28.06.1951, 1.; Р. Ђ., У Шумадији су откривени споменици на местима значајним за народну борбу, *Политика* 02.07.1951, 2.

Подизани од среских одбора СБНОРа, као и спомен-обележја у међуратном периоду, наглашавала су регионалну, локалну припадност бораца.

У формалном погледу највећи део спомен-обележја подигнут у овом периоду је једноставних кубичних или пирамидалних формалних решења, при чему су скулптуре бораца или рељефи, мање афирмисаних скулптора, често били саставни део композиције. У прегледу споменика Ниша, Братислав Андрејевић наводи, између осталог, податке са фотографијама, за објекте подигнуте 1951. године у околини Ниша, на којима се уочава наведени образац у формалном обликовању, као и чињеница да су их највећим делом подигли мештани. Уочљиво је код ових споменика, да су поред варијација устаљених формалних решења, посвећени не само борцима погинулим у НОБ-у, већ у појединим случајевима и жртвама фашистичког терора, што у претходном периоду није био чест случај. Међу овим једноставним формалним решењима могу се поменути; споменик са фигуром борца у Горњем Матејевцу, [1894] споменици кубичних форми попут споменика подигнутих у; Крављи, [1895] Церју,[1896] Радоњи,[1897] Шулима,.[1898] спомен-гробнице и костурнице у порти цркве у Новој Вароши,[1899] споменик над гробницом непознатих бораца изведен у комбинацији кубичног постоља и стуба у Доњој Врежини, [1900] и др.

Спомен-обележја у форми обелиска, односно пирамиде, посебан значај добијају после Другог светског рата, када у формалном погледу добијају два типа решења. За разлику од предратних модела обелиска заснованих на елементима неокласицизма, сецесије и српсковизантијског стила, после Другог светског рата обелисци добијају, с једне стране прочишћене, више геометризоване форме изведене под утицајем модернизма, и с друге стране, под утицајем захтева за националним формама наставља се подизање пирамида од рустично обрађеног камена. Утицај модернизма одразио се у овом периоду и на појаву спомен-обележја чистих модернизованих геометријских форми, обично квадратног или правоугаоног пресека у виду стубова.

[1894] Аноним, Откривен споменик 73 палих бораца Горњег Матејевца код Ниша, *Политика* 31.08.1951, 4.; Б. А. Андрејевић, *наведено дело,* 215-217.
[1895] Б. Андрејевић, *наведено дело,* 239
[1896] Исто, 253
[1897] Исто, 97-98.
[1898] Р. Вујадиновић, *На вјечној стражи. Споменици и спомен-обиљежја НОР-а и револуције у Пљеваљском крају*, Пљевља 1988, 83.
[1899] М. Бијелић, Д. Р. Николић, Слобода исклесана у камену. *Спомен-обележја ослободилачких ратова у општини Нова Варош,* Нова Варош 2008; 107-111.
[1900] Б. Андрејевић, *наведено дело,* 232.

Споменици у форми обелиска представљали су најчешћи вид обележја подизаних у овом периоду. У појединим случајевима су допуњени скулптурама бораца, попут споменика палим у НОР-у подигнутог 1952. године, изнад села Сићева, рад вајара Милована Крстића.[1901] Споменици у облику обелиска модернистичке стилске обраде, чистих и геометризованих форми, изведени од тесаних камених блокова, подигнути су у Браношевцу у Новој Вароши (сл. 296),[1902] и у насељу Багљиш у Зрењанину 1954. године (сл. 297). Споменик у Зрењанину посвећен је Соњи Маринковић и стрељаним родољубима 1941. године, и подигнут је над костурницом по пројекту архитеката А. Миланова и А. Петричића.[1903] Споменик је на уздигнутом постаменту и допуњен блоковским елементима са леве и десне стране. Слично композиционо решење спомен-обележја изведено је у Шљивњаку у Хрватској.[1904] Овај тип обележја у модификованим варијантама подиже се и у каснијем периоду.

Сл. 296 Споменик у Новој Вароши
(публиковано у М. Бијелић, Д. Р. Николић,
Слобода исклесана у камену. Спомен-обележја
ослободилачких ратова у општини Нова Варош)

Сл. 297 Споменик С. Маринковић У Зрењанину
арх. А.Миланов и А. Петричић
(извор: лична колекција)

Овај период обележило је често подизање спомен-обележја у виду пирамида и обелиска без посебне уметничке обраде, попут споменика на костурници жртава фашистичког и четничког терора, подигнутог на гробљу у Јагодини 1955. године (сл. 298),[1905] споменика у виду зарубљене пирамиде подигнут на Бубњу, спомен-пирамида;

[1901] Аноним, У Сићеву код Ниша откривен је споменик палим борцима, *Политика* 03.12.1952, 6.; Б. Андрејевић, *наведено дело,* 224-225.
[1902] М. Бијелић, Д. Р. Николић, *наведено дело*, 94.96.
[1903] П. Субић, Г. Беженар –Васиљевић, *наведено дело,* 26-28.
[1904] M. Dakić, *Spomenici NOR-a i revolucije na području Zajednice općina Karlovac*, Zagreb 1986.
[1905] Аноним, Спомен-костурница жртвама фашистичког и четничког терора у Светозареву, *Борба* 18.10.1955, 2.

у Горњој Белој Реци,[1906] у Негбини,[1907] Првој Кутини, [1908] и др. Овај тип споменика широко је био распрострањен на простору Југославије. У Црној Гори се ови типови спомен-обележја срећу на Водопаву у Потпећу, Коминама, Мељаку,[1909] и др.

Нешто сложеније решење пирамидално компонованог спомен обележја подигнуто је на Бежанијској Коси (сл. 299).

Сл. 298 Спомен-косстурница у Јагодини
(извор: лична колекција)

Сл. 299 Споменик страдалим у логору Сајмиште
Бежанијска Коса, Београд
(извор: лична колекција)

Посебну групу спомен-обележја чине споменици у виду камених белега, попут споменика на брду Светиња (сл. 300)[1910] и споменика Јеврејским жртвама фашизма на месту Чардак у близини Делиблата, подигнутог 1955. године (сл. 301).

Сл. 300 Споменик на брду Светиња
(извор: група аутора, Меморијали
ослободилачких ратова Србије)

Сл. 301 Споменик јеврејским жртвама у Делиблату
(извор: лична колекција)

[1906] М. Бијелић, Д. Р. Николић, *наведено дело,* 112-113.
[1907] Исто, 113-115.
[1908] Б. Андрејевић, *наведено дело*, 247
[1909] Р. Вујадиновић, *наведено дело* 13-16.
[1910] Р. Ј., Откривен споменик на брду „Светиња“, *Борба* 02.07.1951, 1.

Спомен-обележја у виду стубова чистих геометризованих форми, најчешће квадратне основе, јављају се већ у првим послератним годинама, као образац за обележавање тргова и паркова. Ови типови обележја подижу се у разним формалним варијацијама, без декоративних елемената, са петокраком као јединим амблемом, и кратким натписом, попут споменика у Титовом Врбасу (сл. 303), или нешто апстрактнијих решења, нпр. са буктињом на врху, попут споменика у Војловици (сл. 304) [1911] и др.

Сл. 303 Споменик у Титовом Врбасу
(извор: лична колекција)

Сл. 304 Споменик у Војловици
(извор: лична колекција)

Од 1951. године интезивно се подижу спомен-чесме, обично од рустично обрађеног камена и без већих уметничких претензија, попут спомен-чесме у центру Кнез Села,[1912] испред зграде Основне школе у Лозању,[1913] испред зграде Основне школе у Доњој Врбави[1914], Божурњи (сл. 305) и др.

Сл. 305 Спомен-чесма у Божурњи
(извор: лична колекција)

[1911] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 341.
[1912] Б. Андрејевић, *наведено дело,* 270
[1913] М. Вуловић, Споменици и спомен-обележја НО рата таковског краја, *Зборник радова Народног музеја VI, Чачак* 1975, 366-367.
[1914] Исто 361-362.

У овом периоду ретко се подижу приватне надгробне капеле, посебно што су у формалном и идејном погледу биле у чврстој вези са црквеним објектима. Године 1954. по пројекту архитекте Григорија Ивановича Самојлова на Новом гробљу у Београду подигнута је приватна капела породица Спужић и Лазаревић.[1915] Капела је квадратне основе, подигнута од камених блокова у модернизованој варијанти српсковизантијског стила. Капела је засведена степенастим плитким кубетом, пошто је права купола избегнута, и са незаобилазним обележјем на овом типу објеката, крстом на врху. Зидови су са спољне стране изведени у природном пешчару. Камен је местимично комбинован са црвеном опеком у духу задужбина четрнаестог века. Армирано бетонска купола покривена је лимом, а изнутра обрађена у вештачком камену. Под као и доњи део зидова изведен је у мермеру, док су прилаз и степенице од вештачког камена.

Интезивно оживљавање српске традиције, кроз прославу 150-годишњице Првог српског устанка, утицало је не само на интезитет којим су меморијална спомен–обележја у формалном погледу следила средњовековне обрасце, већ и на оживљавање приватне побожности у подизању спомен–капела на гробљима. Обележавање надгробних споменика крстом непосредно после рата као ни касније није напуштано.

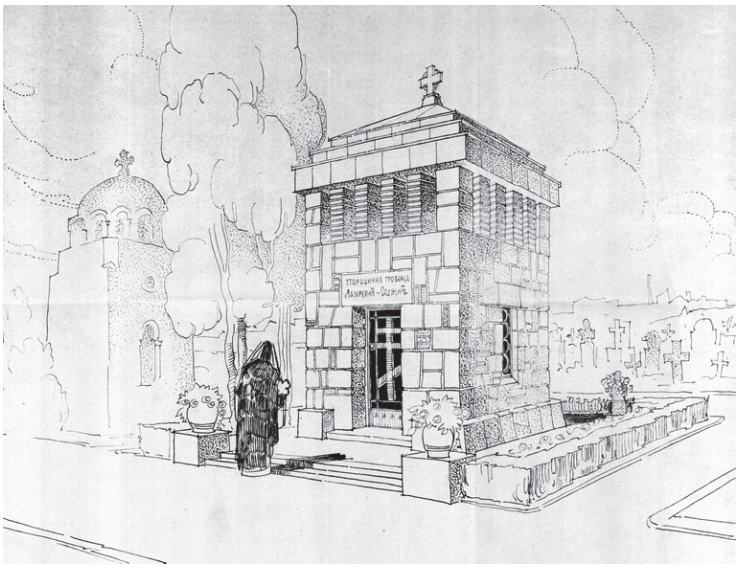

Сл. 332 Скица капеле Спужић и Лазаревић арх. Г. Самојлова
(извор: ИАГБ 11-573-54)

Поред спомен-обележја различитих формалних решења, спомен-чесама, и фигуралних споменика, на подручју Србије се уређују бројне спомен-костурнице. Спомен-костурнице су често сведене на њихову функционалну димензију, док се над

[1915] ИАГБ – техничка документација 36-7-954

њима подижу скромне спомен-плоче од мермера, хоризонталне плоче, надгробни споменици, рустично обрађене пирамиде, квадери.

Међу формалним решењима овог типа објеката, издваја се спомен-костурница у Скели код Обреновца, откривена 4. новембра 1951. године.[1916] У костурници су сахрањени посмртни остаци педесетшест жртава, које су августа 1941. године стрељали немачки окупатори. Споменик над костурницом чини централна плоча у форми квадра, рађена од белог и црвенкастог мермера са рељефима постављеним са предње и бочне стране, рад скулптора Боже Обрадовића (сл. 306). На инкорпорираним рељефима су приказане реалистички обрађене сцене страдања, а на споменику је изостављена петокрака звезда, пошто је споменик посвећен жртвама фашизма, а не активним учесницима НОБ-а.

Сл. 306 Спомен-костурница у Скели, рад вајара Б. Обрадовића
(извор: лична колекција)

Једно од репрезентативних дела меморијалне архитектуре подигнуто код нас у овом периоду је спомен-костурница посвећена палим првоборцима Косаничког среза, откривена 29. августа 1951. године у Косаници код Куршумлије.[1917] Спомен-костурница у Косаници изграђена је под утицајем средњовековне, односно националне архитектуре. Подигнута је на платоу који доминира Куршумлијом, поред старог манастира Свети Никола, задужбине Стефана Немање, и представља један вид спомен-комплекса.

[1916] Аноним, У Скели откривен споменик палим родољубима, *Борба* 05.11.1951, 2.
[1917] Аноним, У Косаници откривена спомен-костиурница палим борцима, *Политика* 30.08.1951, 2.

Сл. 307 Спомен-костурница у Косаници (прилаз)
(извор: лична колекција)

Сл. 308 Споменик испред костурнице
(извор: лична колекција)

Широким степеницама долази се до двоетажног нижег тврђавског утврђења, испред кога је десно од степеништа постављено спомен-обележје у виду обелиска, који је једина назнака да се ради о објекту везаном за Други светски рат (сл. 308). У костурницу води широки лучни портал којим се долази у унутрашњост (сл. 307 и 309), где су постављене мермерне плоче са исписаним именима. Спомен-обелиск са петокраком на врху, рађен је од камених блокова тесаног камена, и изведен је као пандан крсту на цркви Св. Николе.

Сл. 309 Спомен-костурница у Косаници улаз
(извор: лична колекција)

Сл. 310 Спомен-костурница у Косаници (лева страна)
(извор: лична колекција)

Костурница је грађена од рустично обрађеног камена по узору на средњовековне објекте, чиме се уклопила у амбијент цркве Св. Николе (сл. 310). Изведена је под утицајем средњовековне архитектуре и националног стила, док је форма обелиска са петокраком изведена из соцреалистичких модела обележја. Близина остатака средњовековне архитектуре могла је да буде од значаја за избор материјала и њено формално решење.

Подизање објеката у националном стилу и истицање народности на којој је заснована ФНРЈ, у Србији је почела да интезивно оживљава са почетком припрема за прославу стопедесетогодишњице Првог српског устанка.

Почетком педесетих година почињу интезивније да се прослављају празници из српске националне историје. У Крушевцу је пред прославу народног устанка одржана свечаност у спомен Косовске битке, а положени су и венци на Косовски споменик и гробове стрељаних родољуба.[1918] Команда приштинског гарнизона, у заједници са организацијом Савеза бораца Косова и Метохије, 24. јуна 1951. године прославила је 562. годишњицу Косовске битке, крај споменика где је погинуо Газиместан.[1919] Исте године поред споменика Танаску Рајићу прослављена је стошездесетпетогодишњица битке на Љубићу,[1920] затим сточетрдесетпетогодишњица боја на Мишару.[1921] У Београду је откривен споменик српском војводи из Првог српског устанка Васи Чарапићу, рад вајара Стаменка Ђурђевића. На откривању споменика Васи Чарапићу, Ђурица Јојкић је истакао „да подижући споменик Васи Чарапићу спајамо славне традиције наше старије прошлости и Народне револуције....“[1922] Надовезивање традиција револуционарне борбе са устаничком борбом заузело је доминантну улогу у периоду припрема за прославу Првог српског устанка. Још у току 1953. године у Србији је почело интезивније подизање споменика устаницима у складу са оживљавањем националних тековина, и од те године су културно-историјски споменици из периода Милоша Обреновића стављени под заштиту.[1923] Почетак 1954. године обележила је прослава Првог српског устанка.[1924] У свечано отвореном Дому културе у Свилеуви, у част стопедесетгодишњице српског устанка откривена је

[1918] Ж. Ст., Свечаност у Крушевцу у спомен Косовске битке, *Политика* 29.06.1951, 2.
[1919] Аноним, Прослава 562 годишњице Косовске битке, *Борба* 25.06.1951, 1.
[1920] М. К., Прослављена је 165-годишњица битке на Љубићу, *Борба* 29.05.1951, 2.
[1921] Аноним, Бој на Мишару, *Борба* 13.08.1951, 2.
[1922] Аноним, Споменик Васи Чарапићу, *Борба* 13.08.1951, 2.
[1923] Аноним, Културно-историски споменици из доба Милоша Обреновића биће стављени под заштиту државе, *Политик*а 04.04.1953, 7.
[1924] Аноним, Славимо сто педесет година српског устанка с признањем и дугом потомака према делу које су устаници створили, *Политика* 14.02.1954, 1-3.

спомен-плоча у славу 50 страдалих у НОБ-у, са леве и десне стране бине откривене су бисте поп Луки Лазаревићу и Јанку Веселиновићу, а испред Дома културе откривен је споменик поп Луке Лазаревића. У исто време прослављен је и 7. јули, Моша Пијаде је посетио гроб незнаних јунака палих у бoју на Мишару,[1925] у Свилајнцу је откривена спомен-плоча Стевану Синђелићу,[1926] а исте године ИВ НР Србије донело је одлуку да Народну библиотеку Србије у Београду посвети Првом српском устанку.

У историјском и симболичком погледу, међу значајним објектима посвећеним Првом српском устанку, издваја се спомен-чесма у Орашцу, и споменик на Бранковачком Вису, подигнути 1954. године.

Споменик у Орашцу подигнут је на месту где је 1803. године постигнут договор о подизању устанка. Подизањем спомен-чесме на месту устанка потврђивао се историјски континуитет револуционарне са устаничком борбом. Спомен-чесма је изграђена од камених блокова, у модернизованом националном стилу и обележена је са три мермерне плоче.[1927] Испред спомен-чесме је изведен широки плато за скупове. Овај тип спомен чесама са широким платоом интезивно се подиже након 1955. године.

Сл. 311 Споменик на Бранковачком Вису (извор: http://www.vamedia.info)

Сл. 312 Споменик Васи Чарапићу у Белом Потоку (извор: лична колекција)

Споменик на Бранковачком Вису, изведен у форми пирамиде од рустичног камена је једно од првих обележја на којем је постављен грб НР Србије (сл. 311). [1928] Године 1954. у Белом Потоку код Авале, подигнут је споменик Васи Чарапићу (сл. 312), формално сличан спомен-обележју на Бранковачком Вису. Спомен-чесма Васи

[1925] С. Р., На великом митингу у Свилеуви говорио друг Моша Пијаде, *Политика* 08.07.1954, 4.
[1926] Д. М. У Свилајнцу оркриће се спомен–плоча Стевану Синђелићу, *Борба* 16.02.1954, 2. (и у Грабовцу)
[1927] М. Соколовић, Маријева јаруга у Орашцу, *Саопштења* XV, Београд 1983, 351-353;
[1928] *Споменичко наслеђе колубарског и мачванског округа,* Ваљево 2006, 340.

Чарапићу у Белом Потоку први пут је подигнута 1904. године.[1929] Вероватно су са ње само уклоњени симболи претходне власти, двоглави бели орао и рељеф са ликом Васе Чарапића, и постављена нова плоча са ликом Васе Чарапића и исписаном годином подизања.

У Болечу код Београда исте године, откривена је спомен-чесма Јанку Гагићу, који је погубљен приликом сече кнезова почетком Првог српског устанка (сл. 313). Спомен-чесма је изведена у националном стилу, са црепом изведеним вероватно под утицајем народне уметности.

Сл. 313 Спомен-чесма Јанку Гагићу у Болечу
(извор: лична колекција)

Обележавање Првог српског устанка, који је пратило подизање споменика у националном стилу, односно на начин на који је национално схватано и доживљавано, и посвећених српским националним јунацима, било је мали искорак, који је у истом периоду пратила струја орјентисана ка класичним споменичким и скулптуралним формама, попут споменика палим у Народној револуцији, вајара Јована Кратохвила, подигнутог у Земуну 1954. године.[1930] Примери оживљавања националног стила у меморијалној архитектури срећу се и у првим послератним годинама, али у мањем броју, него након 1950. године. Иако је националне форма била легитимно средство изражавања социјалистичког садржаја, у меморијалном градитељству има само пар репрезентативних објеката изведених у националном стилу. Споменици и спомен-објекти који су следили националне форме, у ствари су представљали легитимно и прихватљиво повезивање традиција и истицање националних особености у духу социјалистичке револуције.

[1929] Н. Макуљевић, *наведено дело,* 305.
[1930] Н. О., У Земуну откривен споменик палим у Народној револуцији, *Борба* 23.10.1954, 2

Међу примерима оживљавања модерних тенденција у меморијалној архитектури издваја се меморијални спомен–комплекс на Павловој Грамади подигнут 1955. године. Спомен-комплекс на Павловој Грамади, планинској заравни изнад Црне Траве, реализован је по пројектима архитеката Миленка Стефановића и Јелене Петровић. Спомен-комплекс поред споменика израђеног од клесаног камена, висине око четрнаест метара, чини плато претворен у парк, и спомен-објекат унутар кога су смештене музејске просторије (сл. 314). Спомен-објекат је изведен у интернационалном стилу.

Сл. 314 Споменик на Павловој Грамади
(извор: фотографија Радосава Стојановића објављена на сајту: http://sr.wikipedia.org/sr)

Споменик на Павловој Грамади посвећен је палим борцима у Црној Трави, и уједно представља костурницу палих бораца. Откривен је на Дан устанка Србије 1955. године,[1931] а данас је у изузетно лошем стању.[1932]

У оквиру мултиконфесоналне, мултиетничке државе у којој је требало створити јединствену нацију споменици Народној револуцији у свим републикама имали су исте мотиве и симболе. Разлике су биле у квалитету изведених дела, мада се нису уочавале код масовно подизаних споменика који су следили устаљене формалне обрасце. Порука која је преношена преко амблема и формалних решења меморијалних објеката била је намењена глорификовању НОБ-а, Народне револуције и жртава фашизма. Са првим иницијативама за подизање споменика Првом српском устанку, почиње и

[1931] Д. Д., Седмог јула откриће се споменик палим борцима у Црној Трави, *Политика* 22.05.1955, 4.; Аноним, У Топлици биће откривено неколико споменика, *Политика* 01.07.1955, 6.
[1932] Аноним, Неопходна поправка споменика на Павловој Грамади, *Власина,* број 48, Мај –јун 2010, 5.

стављање грба Србије на спомен-обележјима, која су до тада обележавана петокраком, или ређе грбом Југославије.

У неким случајевима су дела меморијалног градитељства, у овом периоду, имала симболичну функцију у конституисању „нових“ нација, попут маузолеја на Ловћену.

Социјалистички режим у Црној Гори подстицао је Црногорце да развијају посебну националност, а један од кључних момената била је „секуларизација“ Петра Петровића Његоша. Почетком 1951. године на Цетињу је формиран Одбор за прославу стогодишњице његове смрти. Прослава је представљала манифестацију црногорске народне културе којој је Његош ударио темеље отварањем првих основних школа у Црној Гори. Посебна пажња посвећена је рестаурацији Биљарде, изградњи путева до значајних историјских места везаних за Његоша, постављању биста и спомен-плоча, изради споменика Његошу који је требао да се постави пред Биљардом.[1933] Поред обимних припрема за прославу планирано је да се Његошев маузолеј на Ловћену замени новим, прикладним за великог црногорског и југословенског књижевника.

Рушење Његошеве заветне капеле на Ловћену и подизање Мештровићевог маузолеја на истом месту, имало је посебан значај као један од потеза у процесу конституисања црногорске нације.[1934] Посебна пажња је посвећена наглашавању да је Његош црногорски писац,[1935] који је слављен као државник који је био претеча југословенског уједињења, тако да је у складу са новом интерпретацијом било неопходно да се подигне и нови маузолеј на Ловћену без верских симбола. Стара Његошева капела коју је 1925. године, обновио краљ Александар и СПЦ, представљала је за Црногорце израз великосрпског хегемонизма.

Иницијатива за подизање новог маузолеја на Ловћену покренута је непосредно са државног врха Црне Горе. Председник владе Црне Горе, Блажо Јовановић, у свом писму Мештровићу је истакао да би споменику „...у славу Његоша, најбоље одговарали мотиви из Његошеве и народне епике, а не црквено-религиозни мотиви....“[1936] Мештровић је предстравио пројекат ново пројектованог маузолеја на Ловћену у листу *Борба,* при томе истичући да његов пројекат споменика Његошу, који је израдио 1924.

[1933] В. А, Пред стогодишњицу Његошеве смрти, Борба 14.01.1951, 4.; Аноним, Припреме за прославу стогодишњице Његошеве смрти, *Борба* 19.02.1951, 2.
[1934] М. Ђурковић, Како се конструишу нације: црногорски случај, *Социолошки преглед* год XLIV, br1 Beograd 2010, 17- 18.
[1935] E. Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije,* Beograd 2001, 177
[1936] Аноним, Иван Мештровић радиће споменик Његошу, *Борба* 22..06.1952, 1; В. А., Иван Мештровић израдиће бесплатно Његошев маузолеј, *Борба* 25..06.1952, 1.

године, није изведен, зато што су српске владике приговориле, да није пројектован у византијском стилу.[1937]

Детаљан пројекат и модел маузолеја на Ловћену, Мештровић је израдио већ наредне године.[1938] Мештровићев маузолеј подигнут седамдесетих година у стилу бечке сецесије наишао је на оштра оспоравања посебно од православне цркве,[1939] с обзиром да је представљао симбол ново успостављеног система вредности. Маузолеј је изведен у интернационалном стилу, као што је са државног врха захтевано, и постао је симбол државотворности црногорског народа, управо у својој прочишћености од религиозних (православних - српских), и српских националних елемената и мотива, односно свега онога што је за нови државни систем одражавала претходна Његошева капела. Нови маузолеј је поткрепљивао идеју о посебном националном идентитету Црногораца.[1940]

Поред споменика–маузолеја на Ловћену, који је представљен као пример посебно конституисаних националних споменика, у циљу конституисања нове нације, на начин новог социјалистичког система, посебну групу споменика са наглашеном националном симболиком, чине споменици посвећени јеврејским жртвама фашизма.

У овом периоду подигнут је Споменик јеврејима жртвама фашизма у Београду који се издваја као пример продора ка модерним тенденцијама и раскида са соцреализмом у српској аехитектури. На посебан положај који је Јеврејска заједница имала у ФНРЈ утицали су многи фактори, између осталог и чињеница да су Јевреји процентуално дали већи допринос у НОБ-у, у односу на друге националне групе, због чега су бројни припадници јеврејске заједнице заузимали одговорне позиције у државном врху и партији.[1941]

Услед раскида са СССР-ом у нашој штампи су се појављивале оптужбе против односа који је држава СССР заузела према Јеврејима.[1942] Држава је добар однос према јеврејској заједници користила да се представи у што бољем светлу земљама Западног блока. У пропагандне сврхе употребљена је наруџбина за израду споменика Јеврејским

[1937] З. Печар, Споменик Његошу. Разговор са уметником о пројекту споменика, *Борба* 02.02.1953, 5.
[1938] Аноним, Мештровићев Његош, *Политика* 17.06.1954, 5.
[1939] Мештровићев маузолеј Његошу и споменик Незнаном јунаку на Авали, у Б. Миљуш, *Иван Мештровић и антисрпска клеветничка пропаганда,* Виндзор, Канада 1970, 142-143
[1940] V. Perica*, Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama* I, Beograd 2006, 136-138.
[1941] http://www.benevolencija.eu.org/component/option,com_docman/task,doc_view/gid,162/Itemid,41/ чланак Jevreji i Jugoslavija 1918-1953. стр. 18; M. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952*, http://elmundosefarad.wikidot.com/jevreji-u-jugoslaviji-1944-1952
[1942] Аноним, Израел оптужује СССР због дискриминације према Јеврејима, *Борба* 20.03.1952, 4.; Аноним, Јевреји у Југославији огорчени су због антисемитизма у земљама совјетског блока, *Политика* 13.12.1952, 3.

жртвама фашизма у Њујорку, коју је добио Иван Мештровић. Влада ФНРЈ је као прилог поклонила гранитни блок. [1943] У листу *Борба* објављена је карикатура, на којој је представљен «споменик» Јеврејима са коментаром „Опет антисовјетска манифестација“ (сл. 315)[1944] , чиме се директно указивало на гест Југословенске владе којим је помогла подизање споменика у Њујорку.

Временски се подизање споменика јеврејским жртвама фашизма у Њујорку поклопило са подизањем споменика истог карактера у Југославији, од којих је откривање споменика јеврејском жртвама фашизма у Београду привукло највише пажње јавности.

Сл. 315 Карикатура из листа Борба
(извор: Борба 21.02.1953, 3.)

Свечана сахрана посмртних остатака двестачетрдесет Јевреја – жртава фашизма, обављена је 11. маја 1952. године, на Јеврејском гробљу у Београду.[1945] Исте године Јеврејска општина је уз материјалну помоћ Владе Србије подигла Споменик јеврејским жртвама фашизма у Београду, који је свечано откривен 6. септембра 1952. године, на дан када су плином угушене последње жртве на Сајмишту.[1946] Споменик је рађен по

[1943] М. Коњхоџић, Споменик Јеврејима палим у рату, *Борба* 24..06.1952, 5.
[1944] Аноним, Подизање споменика – Јеврејима, жртвама фашизма у Њујорку, *Борба* 07.02.1953, 3.; Аноним, Припрема гранита за споменик Јеврејима – жртвама фашизма, *Борба* 20.02.1953, 2. Карикатура, *Борба* 21.02.1953, 3.
[1945] Аноним, Свечана сахрана посмртних остатака Јевреја– жртава фашизма у заједничку гробницу, *Политика* 12.05.1952, 7.
[1946] Аноним, Откривање споменика – јеврејским жртвама фашизма, *Борба* 27.08.1952, 2.; Аноним, Споменик палим Јеврејима, *Борба* 02.09.1952, 6.; Аноним, Свечано откривање споменика жртвама фашизма и палим јеврејским борцима Србије, *Политика* 05.09.1952, 7.

пројекту Богдана Богдановића[1947] и био је један од пет споменика јеврејским жртвама, који су на простору Југославије подигнути од августа до септембра 1952. године.[1948]

Конкурс за израду скица Споменика јеврејским жртвама фашизма расписан је новембра 1951. године. Комисију за процену приспелих радова чиниле су архитекте Момчило Белобрк и Алексеј Бркић. У свом сећању на конкурсне радове Алексеј Бркић је издвојио радове А. Јосића који је предложио занимљиву фигурацију у виду модернизованог постаменталног споменика, и М. Васиљевића чији је споменик претстављен у виду сцене пискаторовског позоришта који није био изразито световног карактера.[1949] На прихватање Богдановићевог рада пресудно је утицало што је у свом пројекту превазишао чисту оптичку визуелизацију, и досегао до унутрашњег којим се целокупна загонетка живљења покушава да одгонетне једном речи или једним знаком.[1950]

Сл. 316 Споменик јеврејским жртвама фашизма арх. Б. Богдановић
(извор: лична колекција)

Богдановићево дело достојанствено и лишено устаљене патетике која преовладава на оваквом типу објеката, брисало је сваки траг функционалистичког техницизма, који је тада, веома отворено, али и потајно улазио на свака врата, у сва подручја живота, па и смрти.[1951]

[1947] З. Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*...21.; S. G. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda*...709-712.; D. Marić Milašinović, *Portreti arhitekata–retrospektiva članova Arhitektonske sekcije Ulupuds-a* 1953-2010, Beograd 2010, 64.
[1948] С. О., Досад је подигнуто 12 споменика 60.000 погинулих Јевреја, *Политика* 25.08.1952, 4.
[1949] А. Бркић, Знаци у камену.*Српска модерна архитектура 1930.1980.*, Београд 1992, 132.
[1950] Исто, 132-137.
[1951] М. Митровић, *Новија архитектура Београда*...37.

Споменик јеврејским жртавама фашизма, богат јеврејским традиционалним симболима и мотивима јеврејске фунералне уметности, близак је јеврејској традицији, религији и кабалистичкој мистици. Попут већине Богдановићевих меморијала споменик је заснован на трочланој композицији.[1952] Прилаз споменику чине два нижа паралелна зида, на чијем крају се уздижу две масивне стене, висине десет метара (сл. 316). Стаза посматрача води кроз монументалне зидове, ка гробници, на којој се налази високо постоље обележено високом седмокраком менеаром. Зидови симболично представљају расцеп Црвеног мора. Споменик је украшен хебрејским симболима у ливеном гвожђу и спомен-натписима на хебрејском и српском језику. Богата симболика од Мојсијевих таблица, менеаре, Давидове звезде, шака склопљених и уздигнутих ка небу у знак свештеничког благослова и рода Коена, преко симбола врча, и зделе за ритуално прање руку, симбола породице Левија,[1953] дубоко и симболично везују ово обележје за праисконска светилишта, и уопште симболику јеврејских надгробних обележја.

Споменик јеврејском жртвама фашизма издвојен је као дело богате асоцијативности, сликовитог сензибилитета и узбудљих експресија.[1954] Богдановић је приликом пројектовања споменика истакао „отворио ми се један нови свет.....на сефардском гробљу, алеја прави једну лажну перспективу и онда одоздо ја правим једну антиперспективу....“ Пошто није било довољно средстава за споменик Београдска општина је дозволила да се материјал скупи са депоније зграда разрушених у бомбардовању. Од сакупљених камених блокова су сазидана два силазна зида., а од старих надгробника централна алеја споменика. По Богдановићевој идеји споменик је и био тако замишљен да свака породица може да дода нешто своје.[1955]

Богдановићу су споменици „били једина веза са надреалистичким кумулусом идеја....“[1956] што је до посебног изражаја дошло на споменику јеврејским жртавама фашизма. Поред надреалистичке концепције слагања већ употребљених елемената у нову целину, која чини једнан вид ансамблажа, споменик у идејном погледу успоставља везу са Дероковом предратном костурницом на гробљу у Кошеву, где су као материјал коришћени стари надгробни споменици и други грађевински материјали.

[1952] З. Маневић, *Лексикон српских архитеката*... 21.
[1953] О симболима на јеврејском гробљу у Београду, в. у М. Рајнер, Јеврејско гробље у Београду, *Зборник 6, Јеврејски историјски музеј,* Београд 1992, 201-215.
[1954] М. Митровић, *Новија архитектура Београда*...37.
[1955] I. Labudović, Intervju sa Bogdanom Bogdanovićem, *Prestup* broj 27 http://www.makabijada.com/dopis/gradovi/bbog.htm
[1956] И. Лабудовић, Срећа у граду је могућа, интервју са Богданом Богдановићем, *Нин* 15.04.2010, 41.

Богдановићеви споменици не могу бити приписани ни „реалистичкој“ ни „модернистичкој концепцији“, због чега је њихова нова формула побудила интерес у свету..[1957]

Лична сећања на подизање Споменика јеврејима жртвама фашизма прикривају било какав циљни и ангажован мотив, међутим, у историјском погледу, као што наводи Олга Манојловић - Пинтар, Боградовићеви меморијали су имали значајну улогу. Богдановић је стапањем бројних, хетерогених локалних традиција у јединствени југословенски културни идентитет, омогућио да се његови споменици користе у јавном политичком животу, трансформишући друштво и његове појединце, те покушавајући да подстакну паралелно постојање бројних идентитета југословенских грађана.[1958]

Након 1952. године и Споменика јеврејским жртвама у Београду који је означио прекретницу у меморијалном стваралаштву, Богдановић је остварио низ репрезентативних дела меморијалне архитектуре на подручју Југославије. Особина Богдановићеве индивидуалности и оригиналности његових меморијала, делом проистиче из синтезе класичног и модерног, финог сензибилитета и интелигенције, велике маштовитости и архитектонских принципа.

Почетком педесетих година расписују се и значајни конкурси за спомен-паркове жртава фашизма у Јајинцима, Крагујевцу и Бубњу, што је означило промене у званичној државној политици, и стављање нагласка на један нови вид обележавања масовних стратишта.

У пролеће 1951. године, поводом прославе „десетогодишњице Народне револуције“ почела је припрема за подизање споменика на Бубњу, да би крајем 1953. године био расписан први конкурс „за израду идејног пројекта за споменик на Бубњу“, који је трајао од јануара до јула 1954. године. На конкурс је пријављено 20 радова, а одлуком комисије додељене су две треће награде, два рада су откупљена, док прва и друга награда нису додељене. После неуспелог конкурса расписан је нови конкурс, јула 1958. године. Јула 1959. године након прегледа 10 радова жири је прве две награде доделио архитекти Михајлу Митровићу и вајару Ивану Саболићу из Загреба, по чијем је пројекту споменик на Бубњу изведен у периоду од 1962-1963. године.[1959]

[1957] M. Maksimović, Beleška o piscu, u B. Bogdanović, *Urbanističke mitologeme,* Beograd 1966, 202.
[1958] O. Manojlović Pintar, *Uprostoravanje ideologije*... 302-303.
[1959] Б. Андрејевић, наведено дело, 51-52.

Након раскида са Совјетима, још 1949. године планирано је да се Јајинци обележе великим маузолејем.[1960] Поводом прославе ослобођења Београда 21. октобра 1950. године, у Јајинцима, једном од највећих стратишта на подручју Србије, на месту на којем је од 15. јула до 6. новембра 1941. убијено око 80.000 људи,[1961] откривена је спомен-плоча. Том приликом Ђорђе Перуничић је истакао да спомен-плоча претставља само привремени знак пажње, и да ће се на овом историјски значајном месту ускоро подићи велики споменик.[1962] Наредне године приликом прославе 7. јула на улазу у Јајинце постављен је споменик правоугаоне форме, са рељефом на коме су представљене сцене стрељања жртава и средишњом фигуром младића која симболично претставља отпор, рад вајара и бившег логораша Стевана Боднарова (сл. 317).[1963]

Сл. 317 Спомен-плоча у Јајинцима, рад вајара С. Боднарова
(извор: лична колекција)

Иницијатива за уређење спомен парка Јајинци покренута је од стране Градског одбора СБ Београда, марта 1953. године, када је формиран Одбор за уређење земљишта**.** За председника Одбора постављен је академик Синиша Станковић, који је том приликом истакао, да Јајинце треба уредити у виду спомен-парка са трајним архитектонским и уметничким објектом, као и да се „место где су вршена стрељања сачува у онаквом стању какво је било и за време окупације.“[1964] На састанку Одбора предвиђено је да се подигне споменик у виду скулптуре, обелиска или маузолеја, и да радови коштају око педесет милиона динара. Део средстава дало је Савезно и

[1960] М. Зорић, наведено дело,
[1961] G. Jokić*, Jugoslavija: spomenici revolucije*. Turistički vodič, Beograd 1986, 40;
[1962] Аноним, Откривена је спомен- плоча у Јајинцима, *Политика* 21.10.1950,3.
[1963]Аноним, У Јајинцима спомен-плочу 80.000 стрељаних родољуба залиле су сузе јуначких мајки, *Политика* 07.07.1951, 4.
[1964] К., Трајан споменик палим жртвама у Јајинцима , *Политика* 22.03.1953, 8.

републичко извршно веће и Градски НО, док је преостали део средстава сакупљен од предузећа и добровољним прилозима грађана.

Конкурс за уређење спомен-парка Јајинци расписан је 1953. године.[1965] Одбор за подизање споменика, чију су стручну комисију чинили архитекте Јосип Сејсел и Милош Сомборски, усвојио је пројекат архитекте Станка Мандића и Бранка Бона (сл. 318).

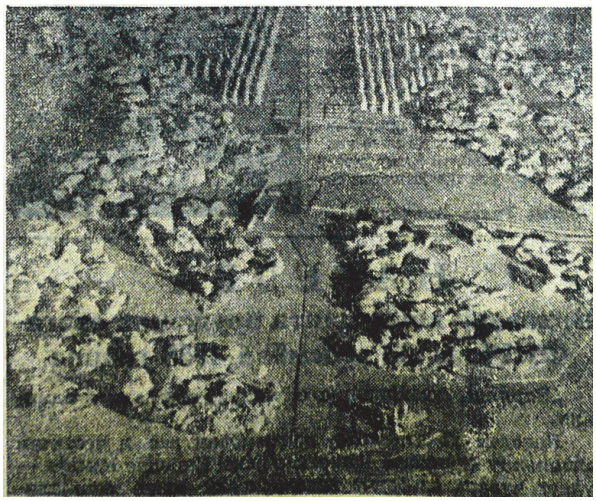

Сл. 318 Скица пројекта Јајинаца Б. Бона са конкурса из 1953. године
(извор: лист Борба 21.12.1955, 2.)

Пројектом је предвиђено, да се један широк комплекс земљишта у Јајинцима претвори у спомен-парк који би се уклапао у земљишни појас Торлака. На платоу, код прилаза спомен-парку, постављена је група мегалита, висине дванаест метара, у виду громада монолитних стена симболично обликованих. Од овог места почиње камени пут који посетиоце води до жртвеника на коме је замишљено да гори вечна ватра. Жртвенику се прилази путем којим су родољуби вођени на стрељање и планирано је да он буде конзервиран у стању у каквом је био, обрастао у коров и коприву. Према пројекту лево од жртвеника планиран је музеј. Место стрељања симболизује ограда од бодљикаве жице и тим простором по пројекту доминира група *„Стрељање“,* рад вајара Лојза Долинара. Посебну целину спомен-парка чини шума засађена боровима и јелама симболично названа *Шума 80.000 стрељаних жртава*, коју са три стране окружује правоугаони плато засађен пастелно-зеленом травом прошараном бокорима

[1965] С.Т, Јајинци ће се преуредити у споменик Народноослободилачког рата, *Борба* 20.3.1953, 5.; Аноним, Први прилог за уређење Јајинаца – десет милиона динара, *Борба* 25.03.1953, 5.; Аноним, Општина Вождовац дала је 200.000 динара за уређење Јајинаца, *Борба* 29.3.1953, 8.; Аноним, Споменик хероjства, отпора и патње, *Борба* 11.5.1953, 5.; Аноним, Одбор за подизање споменика упутио алел грађанима, *Борба* 14.05.1953, 5.; Аноним, За подизање споменика у Јајинцина приложено 10.400.000 динара, *Борба* 17.5.1953, 8. ; Аноним, Најбољи пројекат за споменик у Јајинцима, *Борба* 6.09.1953, 8.

црвеног цвећа, као локвама крви. Основна замисао пројекта је да се посетилац постепено, прикладном градацијом утисака припрема и доводи до места где је било губилиште.[1966]

Наведени Конкурс је поништен, да би Скупштина града Београда, 1956. године покренула нову иницијативу за подизање спомен-парка у Јајинцима.[1967] Нови конкурс је расписан решењем Народног комитета града Београда 1958. године.[1968] Резултати овог поновљеног конкурса су такође заборављени, а запуштеност Јајинаца морала се делимично отклонити, због чега су предузете фрагментарне акције које су имале за циљ да створе елементарне услове за посећивање овог места.[1969] Спомен-парк у Јајинцима уређен је тек 1964. године по пројекту архитекте Бранка Бона. [1970]

После прве награде на Конкурсу за Јајинце из 1953. године, Бранку Бону је поверена израда пројекта за Спомен-гробље ослободилаца Београда.[1971] На седници Градског већа НО одвојено је преко два и по милиона динара за формирање Гробља, ексхумацију и пренос посмртних остатака бораца изгинулих за ослобођење Београда.[1972]

Гробље ослободилаца Београда, по пројекту архитекте Бранка Бона и инжењера хортикултуре Александра Крстића, изведено је као спомен-парк скулптурално–архитектонског карактера и конципирано је као спомен-гробље и споменик ослободилаца Београда (сл. 319). Спомен-гробље подигла је ЈНА, а кредит је обезбедио Државни Секретаријат за народну одбрану. Уређење гробља започело је 1953. године, а радове су делом извеле инжењерске јединице ЈНА, војници и једно од војних грађевинских предузећа. Пренос посмртних остатака бораца чији су се гробови налазили у разним деловима Београда; из Змај Јовине улице, са Трга републике, Калемегдана и осталих делова града, започео је око 20. марта 1953. године, а завршен је до краја маја исте године.[1973]

[1966] Д.М.М, Родољубима стрељаним у Јајинцима подићи ће се монументалан Спомен-парк, *Борба* 21.12.1955, 2.
[1967] група аутора, Спомен – парк Јајинци, в. у *Зеленило Београда*, Београд, 49 – 50.
[1968] О конкурсу и пројектима за Јајинце из 1958. године в. у; *Яйнци к конкурсу на идейный проект памятника жертвам фашизма, Яйнци, Югославия,* Белград 1958.
[1969] М. Митровић, Спомен гробље у Јајинцима, Културни додатак, *Политика* 24.7.1979.
[1970] *Jugoslavija: Spomenici revoluciji*, IV.; група аутора, Спомен – паркови, в. у *Зеленило Београда*, Београд, 49-50; Н. Жарковић, *Спомен-парк Јајинци,* ЗЗЗСКГБ, Београд 2009.
[1971] *Jugoslavija: Spomenici revoluciji,* Beograd-Sarajevo 1968, IV; З. Маневић, *Лексикон српских архитеката* 19. и 20. века,.. 26.
[1972] Аноним, Одобрен кредит за пренос посмртних остатака бораца за ослобођење Београда, *Политика* 04.04.1954, 9.
[1973] Аноним, Подиже се гробље ослободилаца Београда, *Борба* 17.5.1953, 8.

Спомен-гробље је конципирано као троделна површина коју чини комеморативни плато, монументална капија са рељефима, и парковски део са спомен-плочама у трави, на појединачним и заједничким гробовима на којима су урезана имена бораца.

Сл. 319 Спомен-гробље ослободилаца Београда рад Б. Бона и А Крстића
у првом плану скулптура рад вајара Р. Станковића
(извор: лична колекција)

Између два монументална зида подигнуто је неколико стубова који формирају улаз у спомен-гробље, који у исто време, у симболичком погледу представља капију ослобођеног Београда. Монументална зидна плата са обе стране улаза, и широки приступни плато, по свом композиционом и формалном решењу наводи да се ова споменичко-урбанистичко-скулпторална целина класификује као најчистији пример соцреализма у српској архитектури. На зидовима су постављени рељефи на којима су приказане борбе за ослобођење Београда, рад вајара Радете Станковића. Компактно изведена зидна платна и нагласак који је стављен на рељефе, дужине осам и висине два метра, имала су за циљ да ову целину пролагоди захтевима владајуће идеологије. [1974]

По првобитном плану, испред улаза у гробље требало је да се налази фигурална композиција, коју чини скулптура војника са уздигнутом руком, која симболизује развитак и снагу ЈНА, као и херојство палих бораца (сл. 320).[1975] Међутим, према техничкој документацији, фигуралну композицију требало је да чини фигура војника и фигура жене која држи рањеника или палог борца у подножју, а којом би симболично

[1974] Аноним, Подиже се гробље ослободилаца Београда, *Борба* 17.5.1953, 8.
[1975] Р. М., Погинули ослободиоци Београда биће сахрањени у заједничком Спомен-гробљу, *Борба* 24.01.1954, 8.

била претстављена величина борбе и жртава за ослобођење Београда. (сл. 321)[1976] Ни једна од наведених скулптуралних група није изведена, а на месту где је планирана, подигнут је 1988. године споменик који чини фигура партизана, рад вајара Радете Станковића. Скулптура партизана – победника у стојећем ставу, спуштене пушке, достојанственог и поносног, који стоји на вечној стражи чувајући своје другове борце, симболично представља обележје мира (сл. 319).[1977] Измењена симболика условљена је чињеницом да у овом периоду није било потребе за борбеним или мартирским култовима. Скулптура црвеноармејца, рад вајара Антона Аугустинчића, постављена је на крају гробља још у време градње пошто су на спомен-гробљу сахрањени поред војника ЈА и војници ЦА.

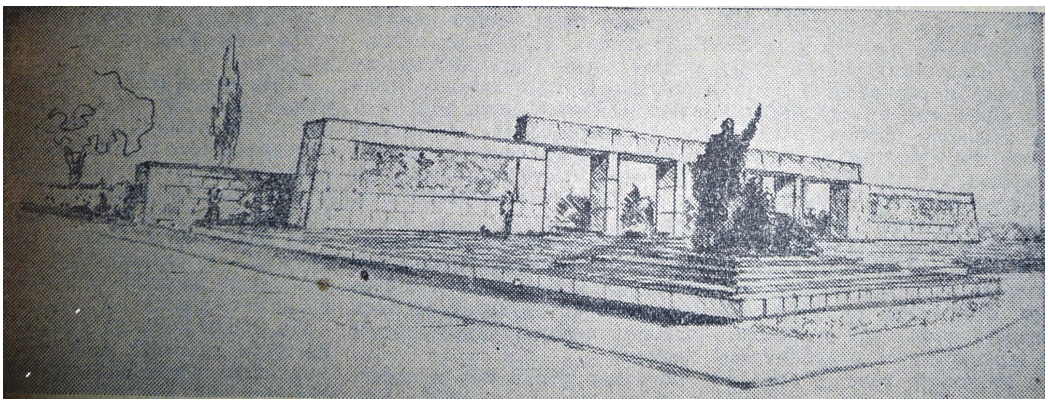

Сл. 320 Скица спомен гробља ослободилаца Београда, арх. Б. Бона
(извор: лист Борба 24.01.1954, 8.)

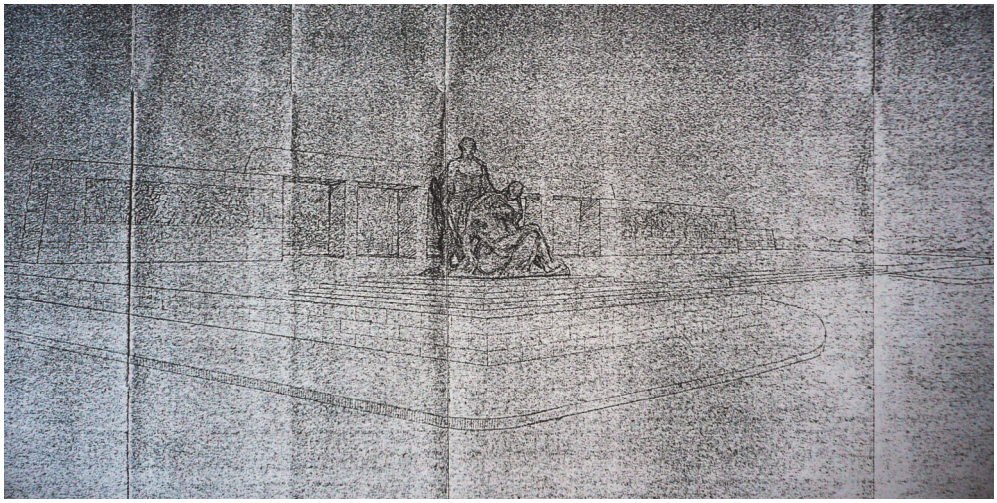

Сл. 321 Скица спомен гробља ослободилаца Београда арх. Б. Бон
(извор: ИАГБ -46-11-954)

[1976] В. Bon, *Spomen groblje Oslobodilaca Beograda* – Tehnički opis, ИАГБ Скупштина града Београда -46-11-954
[1977] Б. Бергер, Споменик партизану, *Политика* 9.5.1988.; Б. Костић, *наведено дело,* 23-24..

Гробље ослободилаца Београда свечано је отворено 1954. године, на десетогодишњицу ослобођења Београда,[1978] и том приликом је на гробљу постављена скулптура Иве Спинчича, поклон Ослободилачке фронте Љубљане.[1979]

У периоду од 1953–1954. године расписан је конкурс за спомен-парк октобарских жртава у Крагујевцу. Председник жирија за процену приспелих радова на конкурс био је Ђорђе Андрејевић–Кун, а потпредседник архитекта Жива Ђорђевић. Конкурсом је планирно да се спомен-парк уреди на површини од четиристотине хектара, на месту где се већ налазило 30 заједничких гробница. Простор је требало урбанистички уредити и посебно обрадити поједине његове делове: гробнице палих жртава, простор за јавне манифестације, објекте културно-просветног, забавног и уметничког карактера. Како је у конкурсу наведено, спомен-парк „неће бити ни гробље, ни споменик жртвама фашизма. То ће бити споменик херојству и револуционарности радничке класе и осталих грађана“.[1980] Пошто ни један од конкурсних радова није задовољио у потпуности, архитектама чији су радови откупљени поверен је задатак, да до фебруара 1955. године од три најбоља пројекта направе један задовољавајући.

Уређење стаза и пошумљавање у Ердоголинском потоку, где се налазило пар гробница, и поред тога што идејни пројекат није завршен[1981] започето је 1954. године.[1982] Пројекат „Парка слободе“ је завршен 1955. године, када је одлучено да ће се гробнице које чине основну вредност парка задржати на истом месту. У комеморативном делу парка планирано је да буде подигнут Музеј октобарских жртава, централни споменик стрељанима и Маузолеј са гробницом народних хероја Крагујевца и околине. Према пројекту у оквиру овог комплекса планиран је спортски стадион, спортска игралишта, терени, а поред Ловачког дома модеран хотел, терени за логоровање, мале викенд кућице и други туристички објекти.[1983]

[1978] Р. М, Погинули ослободиоци Београда биће сахрањени у заједничком Спомен-гробљу, *Борба* 24.1.1954, 8.; Аноним, Промене на Тргу републике, *Борба* 25.3.1954, 5.;Аноним, Пренос посмртних остатака палих ослободилаца Београда, *Борба* 27.3.1954, 5.; Аноним, Београд се припрема за прославу 10-годишњице свог ослобођења, *Борба* 11.09.1954, 2.; Аноним, Прослава десетогодишњице ослобођења Београда, *Борба* 10.10.1954, 2.; М. Вујачић, Уочи јубиларног двадесетог октобра. Незнани, забележено на гробљу бораца погинулих за Београд, *Борба* 17.10.1954, 3.; Аноним, На свечан начин откривено Спомен-гробље ослободиоцима Београда, *Борба* 21.10.1954, 2.; Аноним, Десетине хиљада грађана на откривању спомен-гробља ослободилаца Београда, *Политика* 21.10.1954, 2.

[1979] Прослава десетогодишњице ослобођења Београда, *ГМГБ* II, Београд 1955, 511-530.

[1980] С. Т., Споменик херојству и револуционарности Шумадије, *Борба* 26.04.1954, 4.

[1981] Р. Ј., Настављају се радови на изградњи „Спомен-парка“ у Крагујевцу, *Политика* 21.02.1955, 6.

[1982] Р. Јовановић, Данас се навршава 13 година од стрељања крагујевачких родољуба, *Политика* 21.10.1954, 7.

[1983] Аноним, Омладина почела изградњу „Парка слободе“ у Крагујевцу, *Политика* 08.07.1955, 6.

Спомен-парк Шумарице завршен је седамдесетих година двадесетог века. Подигнуто је седам споменика, од којих је први, споменик отпора и победе, рад вајара Анте Гржетића, подигнут 1961. године, док је спомен-музеј, изведен по пројекту архитеката Ивана Антића и Иванке Распоповић, отворен 1976. године. Подигнути су хотел Шумарице, етно кућа сеоског домаћинства и туристички објекат «Палисад» за прихватање групних посета. [1984]

Поред уређења спомен–гробља ослободиоцима Београда и расписивања конкурса за спомен-паркове жртава фашизма у Јајинцима и Крагујевцу у овом периоду почиње уређење Кадињаче на којој је подигнута спомен-костурница са монументалним спомеником, око којег се наредних деценија формирао спомен-комплекс. Споменик над спомен-костурницом бораца Ужичког радничког батаљона и двеју чета Посавског партизанског одреда, који су погинули 29. новембра 1941. године, откривен је на Дан Републике 1952. године на највишој коти Кадињаче.[1985]

Сл. 322 Споменик над костурницом на Кадињачи арх. Стеван Живковић
(извор: http://www.minrzs.gov.rs)

Споменик на Кадињачи изведен је по пројекту архитекте Стевана Живковића,[1986] од блокова тесаног камена, у виду четворостране пирамиде високе

[1984] *Spomen-park Kragujevački oktobar,* Kragujevac 1985;
[1985] Аноним, Скупштина Савеза бораца у Титовом Ужицу, *Борба* 17.02.1953, 2; Аноним, Откривен споменик палим борцима на Кадињачи, *Борба* 02. 12. 1952, 2, А. Павловић, *Јавни споменици посвећени народноослободилачкој борби*...162-163;
[1986] G. Jokić, *Jugoslavija: spomenici revolucije.* Tursitički vodič, Beograd. 1986, 314.

једанаест метара, чистих геометризованих форми без посебних декоративних обележја, у духу модернизма (сл. 322). На споменику је постављена петокрака звезда и уписани су стихови ужичког песника Стевана Вукосављевића. Временом је одлучено да на Кадињачи треба подићи достојнији споменик, односно уредити овај спомен-комплекс. У марту 1977. године, Скупштине општине Титово Ужице и Бајина Башта, донеле су одлуку о уређењу спомен-парка на 15 хектара чије је пројектовање поверено архитекти Александру Ђокићу из Београда и вајару Миодрагу Живковићу.[1987]

У периоду до 1955. године реализоване су спомен-костурнице у центру Суботице, Обреновцу, и Белој Цркви, које су изведене као архитектонско-скулпторална решења, што је у овом периоду било карактеристично за обележавање спомен-костурница формираних на градским трговима и у оквиру парковских површина.

Спомен-костурнице на гробљима, у највећем броју случајева имале су једноставна решења без скулптуралних и рељефних представа, и нису имале значајнију комеморативну функцију. Због ређе посећености ових простора није се обраћала значајнија пажња на њихову естетско формалну обраду и непосредније изражену иделошку поруку.

Међу репрезентативним архитектонско-скулпторалним делима подигнутим на нашим просторима до 1955. године, издваја се спомен-костурница у Суботици за коју је расписан конкурс 8. новембра 1946. године. Прву награду на конкурсу добио је београдски вајар Драгутин Спасић. Међутим, почетком педесетих година пројектовање је поверено Томи Росандићу. [1988]

Спомен-костурница у Суботици која је свечано откривена 30. октобра 1952. године,[1989] састоји од три дела, постамента, платоа и полукопане гробнице. На високом степенастом постаменту формиран је комеморативни плато на коме се уздиже споменик. Површина споменика је обложена оплатом од кречњака, а на врху споменика је постављена скулптура девојке која овенчава палог ратника. У виду закривљеног зида на споменику се налази бронзани фриз, са симболичним приказом сукоба добра и зла, кроз представе борби, и приказа тријумфа (сл. 323). Око гробнице су постављене бронзане плоче са именима сахрањених суботичана.

[1987] Исто, 314-315.
[1988] О споменику в. у Б. Дуранци и В. Габрић-Почуча., Споменик палим борцима и жртвама фашизма, *Заштитар 1*. Зборник заштите непокретних културних добара, МЗЗСК, Суботица 2006, 229-230.
[1989] Исто, 229.

Сл. 323 Спомен-костурница у центру Суботице рад Т. Росандића
(извор: лична колекција аутора)

По оцени Б. Дуранција и В. Габрић-Почуче споменик у Суботици је подигнут по савременој концепцији без театралности соцреалистичке хероике и демагошких порука, са нагласком на универзалне вредности без идеолошког значења и шаблонизоване демагогије препознатљиве у продуктима соцреализма. Универзалним порукама тријумфа добра над злим, и живота над смрћу, представља достојанствено и складно изведен меморијал. Чистих, пластично моделованих волумена, без посебних хералдичких обележја, споменик у Суботици припада модернијим решењима. Међутим, Росандићев споменик–костурница разбија тај концепт, управо у представи женске фигуре на врху, која живом и реалистичном обрадом даје симболику универзалности, али и допуњује претходни концепт. Парковска површина трга на којој је споменик у Суботици подигнут и данас оставља јак утисак, посебно прилазом са предње стране формираним од црвених плоча.

Обележавање спомен-костурница скулптурално-архитектонским споменицима у урбаним целинама у овом периоду имало је вишеструки значај. Још у току 1945. године у центру Чачка формирана је заједничка крипта у коју су смештене кости изгинулих становника. Израда споменика над костурницом је поверена вајару Градимиру Алексићу, који је на конкурсу за израду споменика 1953. године добио прву

награду.[1990] Спомен-костурница је изведена у духу модернизма, а споменичка композиција се састоји од приступног платоа и централног споменика изведеног у виду кубичног масива. По једна лежећа скулптура, великих димензија постављена је са две стране приступних степеница, повезују ово спомен-обележје са соцреализмом (сл. 324). Спомен-костурница формирана на главном тргу у Чачку се по монументалности и прилагођености урбанистичком решењу централног трга може упоредити са Росандићевом спомен-костурницом у Суботици.

Сл. 324 Спомен-костурница у Чачку рад. вајара Г. Алексића
(извор: фотографија из личног фонда господина Милоша Јуришића из Београда)

У оквиру парковског простора у Белој Цркви, над заједничком гробницом палих партизана Јужнобанатског партизанског одреда из 1943. године подигнут је 1954. године фигурални споменик, рад вајара Сретена Стојановића.[1991] Споменик са реалистичком фигуром борца са заставом у левој руци, подсећа на револуцију и задовољава идеолошку и естетску функцију (сл. 325).

[1990] Изнад крипте на постаменту површине 130 квадратних метара, по замисли аутора постављене су са стране две фигуре рањених бораца, високе по три и по метра, и на високом стубу скулптура која ће симболизовати победу и слободу. Постамент и стуб су од великих блокова брачког камена. Аноним, У слици и речи....*Политика* 27.10.1954, 4.
[1991] В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *наведено дело,* 62.

Сл. 325 Спомен-костурница у Белој Цркви рад вајара С. Стојановића
(извор: лична колекција)

Међу сложенијим архитектонско–скулптуралним решењима изведеним средином педесетих година над костурницама у оквиру урбане средине, издваја се споменичка целина у Обреновцу (сл. 326).

Сл. 326 Спомен-костурница у Обреновцу рад арх. Б. Стојановића
(извор: лична колекција)

Сл. 327 Спомен-костурница у Обреновцу, Скулптура Посавке, рад ск. М. Крстића (извор: лична колекција)

Сл. 328 Спомен-костурница у Обреновцу Скулптура Партизана, рад ск. М. Крстића (извор: лична колекција)

У центру Обреновца, на травнатом платоу у градском парку, формирана је монументална спомен-костурница у коју су сахрањени посмртни остаци 25 првобораца, пренети са обреновачког гробља 14. октобра 1955. године. Спомен-костурница је формирана по идејној скици архитекте Братислава Стојановића, док је скулптуре и рељеф израдио вајар Милован Крстић.[1992] Парковски део око костурнице у наредном периоду, допуњен је бистама народних хероја и уређен је као један вид спомен-парка.

Споменик-костурница у Обреновцу изведена је у модернистичком духу са фигурама и рељефима који га прилагођавају соцреалистичком маниру. Споменик се састоји од три архитектонска сегмента, платоа, стубова и спомен-плоча, док се скулптурални део састоји од две фигуре и рељефа. Композиционим решењем споменичка целина представљена је као један вид архитектонски конципираног сценског простора. На широком пополочаном постољу уздижу се два мермерна стуба на којима су исписане године почетка и завршетка рата „1941“. и „1945“. Са обе спољне стране стубова постављена је по једна фигура. С једне стране је представљена фигура пркосне Посавке (сл. 327) –симбол илегалне борбе, која је на овим просторима непрекидно буктала током читавог рата, док је с друге стране постављена фигура партизана (сл. 328) – с виско дигнутом пушком над главом, у последњем даху пред умирање. Између стубова на посебно формираној спомен-плочи постављен је рељеф са

[1992] Аноним, Свечано откривена спомен-костурница бораца Посавског одреда, *Борба* 15.10.1955, 2.

фрагментом из партизанске борбе.[1993] Костурница је једноставне симболике и сведеног архитектонског решења, без доминантних монументалних зидних платана која су обично подизана код оваквог типа обележја. Доминантну тачку представља перспективно постављена спомен-плоча са представом борбе у рељефу. У представи *Посавке* се надзире регионализација борбе, и српски удео у истој, док фигура *Партизана* представља интернационални карактер НОБ-а. Управо је кроз регионално подизане „народне“ споменике наглашаван и лоциран локални патриотизам (национално) у оквиру интернационалног НОП, пре него кроз тип меморијала и спомен-комплекса који су подизан од стране државних институција и војске.

Међу спомен-костурницама изведеним изван простора Србије, издваја се споменик посвећен палим борцима у Савини, код Херцег Новог као значајан компаративни пример, посебно што је изведена по пројекту најизразитијег предратног модернисте код нас, архитекте Николе Добровића.“[1994] Добровић је своју способност да изведене објекте прилагоди свом окружењу спровео и код овог меморијалног обележја (сл. 329 и 330). Добровић је стапајући дух времена у коме је живео, са приморским поднебљем у коме је споменик подигнут, успоставио дубљу духовну везу савременог и традиционалног.

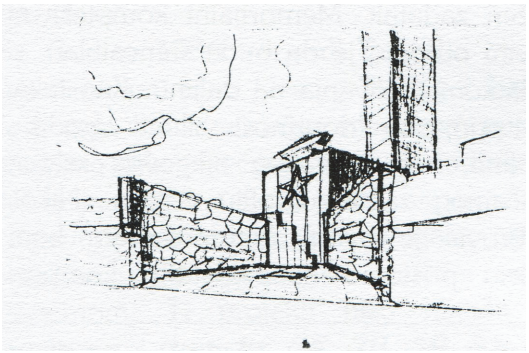

Сл. 329 Скица костурнице арх. Н. Добровића у Савини

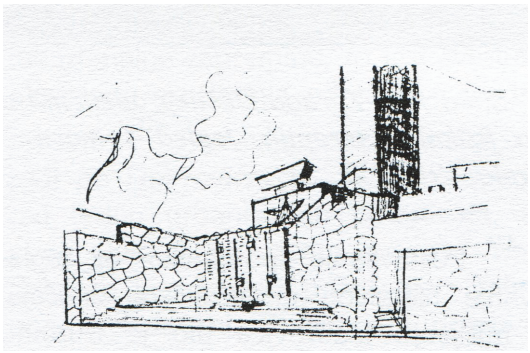

Сл. 330 Скица костурнице арх. Н. Добровића у Савини
(извор: M. Vukotić, Arhitekta Nikola Dobrović, Beograd 105-107.)

Меморијални комплекс на Савини самосталан и видљив, пројектован је да допринесе изгледу града и околине коме је Добровић приступио као важном елементу урбанистичког плана Херцег Новог. Изградња споменика је започела 1953. године, када је Добровић урадио Директивни план Херцег Новог, а споменик је завршен 1955.

[1993] Аноним, Свечана сахрана посмртних остатака 25 првобораца у заједнички спомен-гробницу, *Политика* 15.10.1955, 5.
[1994] N. Dobrović, *Tehnika urbanizma 1A-Elementi*, Beograd 1953, 48-49..

године. [1995] По Добровићевом мишљењу, постављање споменика спада у ред тешких урбанистичких подухвата, при чему се на овом пројекту несумњиво показала његова способност да своје теоријске ставове реализује.[1996] Меморијални комплекс је рађен у камену, чиме је прилагођен приморској архитектури, док је остатак споменика, односно монументални бетонски стуб на којем је постављена бронзана фигура војника, рађен у чистим модернистичким формама. Добровић је овим пројектом остварио своју замисао да споменик у ствари спада у ред најтананијих разматрања урбаниста као средство за усклађивање маса, изналажење пропорционалних односа, ритмизације и дубинског доживљавања простора. Он је уствари интерполатор како у погледу дводимензионалне, тако и тродимензионалне запремине, то јест свестраног пластичног простирања одређеног градског простора.“[1997]

Једно од најзначајнијих дела српске меморијалне архитектуре у овом периоду претставља споменик на Газиместану, који је урађен у српском националном стилу, по пројекту Александра Дерока. Иницијативу за подизање споменика покренуо је песник и оснивач службе заштите споменика културе, Милорад Панић-Суреп, који је том приликом истакао да „... споменик косовским јунацима не сме бити довољан сам себи тј. не сме бити дело чија ће реализација апсорбовати сву пажњу гледаоца. Он треба да буде средство које ће уводити у косовски дух и атмосферу. Због тога није ангажована ликовна уметност, већ су се на овом задатку удружиле архитектура и поезија. Архитектура је дошла да се укомпонује у време и надвиси терен, а поезија да да остало...“[1998]

Инспирисан средњовековном одбрамбеном кулом, Дероко је пројекат за споменик на Газиместану израдио у српско-византијском стилу (сл. 331).[1999] Разраду планова и надзор над градњом обављао је инжењер Доброслав Павловић. Монументална кула над широком равницом,[2000] висине 25 метара подигнута је у периоду од 1952 до 1954. године.

[1995] М. Вукотић-Лазар, *наведено дело,* 105-107.
[1996] Исто, 107.
[1997] N. Dobrović, *Tehnika urbanizma 1A-Elementi,* Beograd 1953, 48., Наведено према М. Вукотић-Лазар, *нав. дело,* 107.
[1998] М. Панић-Суреп, Косовски споменик, *Политика* 28.06.1953, 7.
[1999] З. М. Јовановић, *наведено дело,* 84., О споменику в. у, М. Панић-Суреп, Косовски споменик, *Политика* 28.06.1953, 3.; З. Петровић, *Споменички комплекс битке на Косову пољу*, Београд 1989,; Д. Ст. Павловић, Споменик косовским јунацима на Газиместану, *Проблеми заштите и егзистенције споменика на Косову и Метохији,* Приштина – Београд 1968, 159.; Д. Ст. Павловић, Споменици косовским јунацима, Свети кнез Лазар*, Споменица о шестој стогодишњици косовске битке 1389-1989*, Београд 1989, 422-425.
[2000] З. М. Јовановић, *наведено дело,* 85.

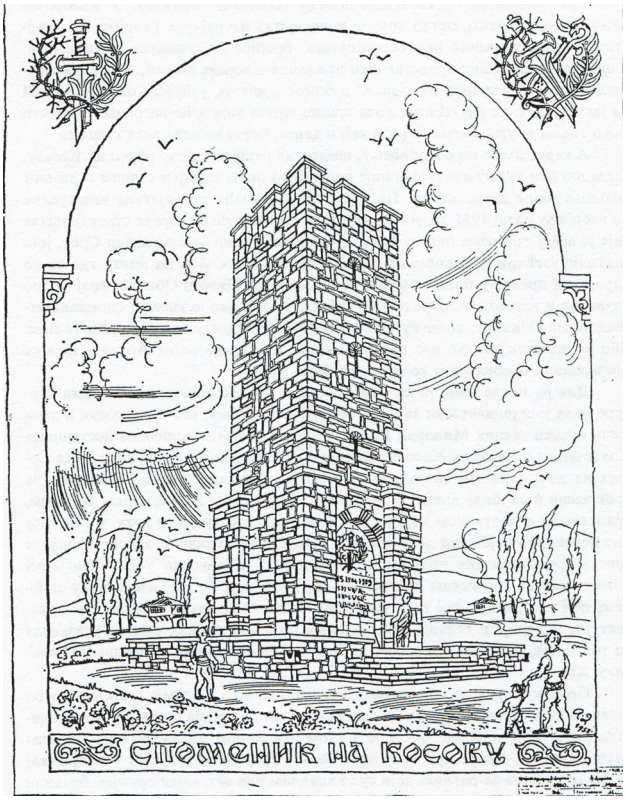

Сл. 331 Скица споменика на Газиместану, арх. А. Дерока
(извор: лист Политика 28.06.1953, 7.)

Споменик на Газиместану испуњен је бројним симболима и стиховима који оживљавају успомену на косовске жртве. У засведеном удубљењу са прилазне стране споменика-куле, бронзаним ћирилским словима су наведени стихови Лазареве клетве. Изнад стихова постављен је штит са два укрштена мача, српским и турским. Изнад улаза у кулу, који се налази са задње стране, постављен је мач са ловоровим листом у бронзи, испод кога је текст посвете косовским жртвама. Кроз унутрашњост куле, до терасе на врху воде степенице са 12 одмаралишта. Свака просторија испуњена је хронолошки стиховима из епских песама Косовског циклуса, по избору Милорада Панића-Сурепа, који је детаљно објаснио симблику куле и стихова које је одабрао „... У првој просторији је претстава турске силе и многобројности коју Косанчић саопштава у својој хиперболи. На првом одморишту су стихови који говоре о поласку војске из Крушевца. Следећих неколико подеста посвећено је самој бици, а епилог драме и можда њену највишу поенту дају стихови мајке Југовића. „*Не плачите, моје кћери драге! Ак`и јесу одлетјели ждрали, Остали су птићи ждраловићи, Наше племе погинути неће*“. То су последњи стихови, од 114 колико их укупно има. Са терасе споменика осликава се цели рељеф Косова Поља, а под руком графичка шема и историјски подаци о бици изведени у бронзи. Стихови су укомпоновани у архитектуру,

чинећи један вид синтезе архитектуре, историје и поезије.[2001] Проласком кроз кулу читајући стихове, и на крају историјске податке и распоред војске гладаоцу је лако да сагледа распоред војске и догађаја. „На овај начин, споменик...је као објекат потиснут, а остају стихови и ликови косовски....“[2002]

До уграђивања слова дошло је са закашњењем јер текстови и амблеми нису идејно одговарали руководиоцима Космета. Постављањем Милорада Панића-Сурепа за првог човека у пословима културе у Србији издат је налог и одобрена су средства да се амблеми и слова угради.[2003] На кули на Газиместану Дероко је извео, као и на својим претходним делима, транспозицију духа ранохришћанске и средњовековне архитектуре.[2004] На врху куле је платформа са које се обухвата простор Косовске битке, чиме је споменик добио карактер једаног вида куле осматрачнице. Симболика текстова и амблема чини нераздвојан део овог меморијала, дајући му дубљу идејну везу са догађајима који су се одвијали на овом простору. Рустично обрађених фасадних површина споменик наглашава везу прошлости и садашњости и представља једино дело меморијалне архитектуре подигнуто до 1955. године рађено по узору на средњовековене куле и посвећено „српским“ косовским јунацима. Мотив куле Дероко је применио и на спомен-костурници у Смедереву, али за разлику од смедеревске костурнице, за коју је као узор послужила црква Богородице Љевишке, овде су као мотив послужиле средњовековне Донжон куле. Такође, за разлику од смедеревске костурнице изведене у комбинацији црвене опеке и камена, као симбола крви жртава, овде је камен сив, асоцирајући пре на снагу победника, него на жртве. Све остало је речено у стиховима и амблемима.

Спомен-обележје на Газиместану, и поред извесних несугласица око постављања стихова и амблема, подигнуто је у периоду када се споменик српским јунацима у складу са званичном државном политиком највише очекивао. Споменик је вероватно требао да буде свечано откривен на Видовдан 1954. године, поводом прославе стопедесетогодишњице Првог српског устанка, као што је Косовски споменик у Крушевцу откривен на Видовдан 1904. године, на стогодишњицу Првог српског устанка. Споменик на Газиместану после извођења није откривен, а ни освећен. Поводом обележавања шест векова Косовске битке у непосредном простору око куле урађене су ликовне апликације у ливеној бронзи, које симболишу године

[2001] Д. Дт. Павловић, *наведено дело,* 423.
[2002] . Панић-Суреп, Косовски споменик, *Политика* 28.06.1953, 7.
[2003] Исто, 425.
[2004]М. Митровић, Архитектонски рад Александра Дерока (1), *у Легенде београдског универзитета*....198.

јубилеја. У близини куле постављен је монолитни мермерни стуб са текстом деспота Стефана Лазаревића. Простор је 1999. године девастиран.[2005] Споменик се претпоставља као последњи српски споменик подигнут под утицајем српског средњовековног градитељства, и у исто време посвећен најзначајнијем догађају из српске историје.

Последњи велики конкурс расписан до 1955. године, којим је обухваћено подизање споменичко-архитектонског обележја, од великог државног и друштвеног значаја, је конкурс за уређење Трга Маркса и Енгелса у Београду, на чијем централном делу је требало да се подигне споменик утемељивачима модерног социјализма Марксу и Енгелсу.

Израда споменика Марксу и Енгелсу првобитно је 1949. године поверена вајару Војину Бакићу из Загреба. Са довршењем зграде Дома синдиката и зграде Борбе остварено је просторно решење Трга Маркса и Енгелса,[2006] на коме је требао да се подигне споменик. Године 1953, Комисија коју су чинили; Мирослав Крлежа, Јосип Видмар, Вељко Петровић, и Милан Богдановић[2007] одбила је рад Војина Бакића и предложила расписивање јавног конкурса. Две године касније расписан је конкурс који је, како је то дефинисано, требао да буде скулптурално - архитектонско - урбанистичко решење са спомеником творцима социјализма Марксу и Енгелсу. У условима конкурса је наглашено да споменик треба да изрази захвалност народа социјалистичке Југославије оснивачима модерног социјализма, и да буде комбинација архитектонског и вајарског решења. Конкурс је био општи и југословенски, и трајао је од 15. фебруара до краја децембра 1955. године. На конкурс се јавило 42 учесника, а јануара 1956. године изабрано је 25 најбољих радова. Прву награду добио је архитект Хранислав Стојановић са сарадницима, друга награда није додељена, док је трећа награда додељена Андрији Р. Спиридоновићу, сликару из Београда. На конкурсу су додељене су две четврте награде, једна академском вајару Миодрагу Живковићу, а друга вајару Лојзе Долинару.[2008] На конкурсним радовима споменици су претежно представљени у апстрактним, савременим формама, које ће уз и даље присутне реалистичне представе

[2005] Група аутора, *Чувари баштине 1947-1997*...133., Приштина, Газиместан-меморијално споменички комплекс у *Споменичко наслеђе Србије*, Београд 2007, 80.
[2006] Аноним, Трг Маркса и Енгелса добија постепено дефинитиван изглед, *Борба* 14.09.1952, 6.
[2007] С. Т., Овог лета почеће радови на уређењу будућег Трга Маркса и Енгелса, *Борба* 06.05.1953, 5.; Аноним, Расписаће се конкурс за израду споменика Марксу и Енгелсу, *Борба* 02.10.1953, 4.; Аноним, Образован одбор за подизање споменика Марксу и Енгелсу у Београду, *Борба* 16.02.1955, 1.; Аноним, Услови конкурса за споменик Марксу и Енгелсу у Београду, *Борба* 16.02.1955, 2.;
[2008] Б. Стојановић, Споменик Марксу и Енгелсу у Београду, *ГМГБ* III, Београд 1956, 553- 587,

бораца, постати једна од доминантних струја спомeничке архитектуре. Споменик Марксу и Енгелсу није реализован, али је преко конкурсних решења поставио нови оквир у коме ће се развијати скулптура у јавном простору. Године 1956 почела је експлотација камена црвене боје у Танди код Неготина за поплочавање Трга.[2009] Почета реализација уређења Трга Маркса и Енгелса, по првонагрђеном раду архитекте Хранислава Стојановића није остварена у целини,[2010] а од подизања споменика Марксу и Енгелсу се на крају одустало.

У меморијалној архитектури послератног периода паралелно су се развијала три праваца: академизам. национални стил и модернизам. Све ове стилске струје које су прожимале меморијално градитељство овог периода, јер као што наводи Александар Кадијевић, према владајућим стандардима сваког посебног духа времена, универзалне уметничке вредности, добијају нови смисао и функцију.[2011] Преко амблема, петокраки, рељефа са реалистичним представама борби, али првенствено преко монументалних фигура, најчешће бораца, дела меморијалног градитељства без обзира да ли су пројектована у националном или интернационалном стилу, прилагођена су потребама владајуће идеологије.

[2009] Аноним, Црвени камен за поплочавање Трга Маркса и Енгелса, *Политика* 29.10.1956, 8.
[2010] B.Stojanović-U.Martinović, *Beograd 1945-1975,* Beograd 1978, 93.
[2011] А. Кадијевић, *Архитектура и дух времена,* Београд 2010, 52,

XVI Закључак

Ослободилачки ратови које је Србија водила од краја деветнаестог и у првој половини двадесетог века утицали су на експанзију меморијалног градитељства, преко кога је меморијална култура заузела важно место у формирању и очувању националне свести. Дела меморијалног градитељства, под којим се у ширем смислу подразумевају сва обележја, објекти, гробља, надгробници, просторне површине и историјски објекти и целине, који чувају успомену на историјске догађаје, личности и пале ратнике, у периоду после Првог и Другог светског рата подижу се у великом броју, заузимајући на тај начин важно место у српској архитектури.

Велики број жртава у Првом светском рату подстакао је подизање бројних спомен-обележја и спомен-објеката, чиме је српско меморијално градитељство у међуратном периоду добило посебан значај, с једне стране у очувању националних тековина, и с друге стране у својој примарној намени чувања меморије на пале ратнике и појединце. Велики број меморијала је поред чувања меморије, посредно утицао на конституисање националног идентитета.

Да би се избегло издвајање једног од уставотворних народа, тек зачете јужнословенске заједнице, заслуге које је српски народ стекао борећи се у Првом светском рату на страни земаља савезница, са државног врха нису потенциране. Афирмисање српских заслуга избегавано је са државног врха, али су зато државне институције одобравале и препуштале народу да преко посебно формираних националних удружења и организација оствари своје тежње ка очувању српских националних тековина. Иницијатива за подизање меморијала препуштена је националним удружењима, организацијама, као и посебно формираним одборима за подизање меморијала. Интезитет којим су подизани меморијали у међуратном периоду остао је без преседана у дотадашњој историји, и управо та иницијатива која је долазила „одоздо“ одиграла је најзначајнију улогу у формирању српског меморијалног градитељства међуратног периода.

У међуратном периоду подижу се једноставни споменици у форми обелиска, односно пирамиде, фигурални споменици, спомен-цркве, спомен-капеле, док и објекти других намена добијају посебне посвете. Међу бројним меморијалима подигнут је и мали број репрезентативних, монументалних споменичко-архитектонских објеката.

Прекретница у развоју меморијалног градитељства настала је после Првог светског рата, као последица великог броја жртава, чији број до данас није тачно

утврђен. Велики број српских војничких гробаља широм Краљевине СХС, као и у иностранству, утицао је да се поред, у предратном периоду доминантиних видова меморисања који су обухватали претежно подизање споменика на местима значајних историјских догађаја и у спомен истакнутих личности, као један од важних токова меморијалног градитељства установи подизање костурница и њихово адекватно обележавање најчешће црквама, маузолејима, капелама и архитектонским споменицима. Први пут је код нас уређење војничких гробаља законски регулисано 1919. доношењем *Уредбе,* а потом 1922. године доношењем *Закона о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у домовини и на страни*, којим је прописано подизање костурница, са капелама, црквама и маузолејима над њима.

Доношење Уредбе, а потом и Закона о уређењу војничких гробаља било је од посебног значаја за развој меморијалног градитељства у међуратном периоду. Законом је било предвиђено да се сва наша војничка гробља концентришу у посебно конструисане просторе–костурнице, над којима су требале да се подигну достојне спомен-капеле, спомен-цркве или маузолеји. За све ове објекте законом је предвиђено да се пројекти обезбеде путем стечаја, односно расписивањем конкурса. Надлежност за извршење Закона поверена је Министарству вера, односно после 1931. године верском одељењу Министарства правде. Брига о војничким гробљима је преко МВ поверена парохијским свештеницима СПЦ, док је средства за реализацију спомен-објеката по закону требало обезбедити добровољним прилозима народа.

Највећи број спомен-објеката у овом периоду су чиниле управо спомен-цркве и спомен-капеле, не само зато што је то законом било предвиђено, већ и због тога што је за одржавање гробаља била надлежна Црква. Спомен-цркве су с друге стране сматране најдубљим изразом националне свести, тако да је један број спомен-цркава костурница подигнут у овом периоду делом био условљен таквим ставом.

Спомен-цркве са костурницама се по својим формалним архитектонским решењима нису разликовале од обичних цркава, што је било условљено њиховом првенствено богослужбеном функцијом. У извесном броју случајева спомен-цркве нису биле обележене спомен-плочама којима би се указало да се ради о спомен-црквама са костурницама, као што често ни њихов сликани програм није указивао на њихов меморијални и историјски карактер.

Иницијативу за подизање спомен-цркава обично су покретали представници цркве, односно парохијски свештеници у чијој је надлежности било одржавање војничког гробља, затим национална удружења, али и посебно формирани Одбори.

Обично је иницијатива за подизање спомен-цркава делом инициранa и из прагматичног разлога да би се у одређеном месту обезбедио објекат за богослужење. За пројекте нису расписивани конкурси, иако је то законом било предвиђено. Пројекте за ове објекте, као и за остале цркве, обезебеђивало је МГ, или су наручивани од стране локалних архитеката. Пројекте је одобравало МВ у сарадњи са МГ. За разлику од спомен-цркава, спомен-капеле са костурницама су обично биле формално слободнијих решења. Подизане су као и спомен-цркве добровољним прилозима становника. Недостатак материјалних средстава условио је да се костурнице на мање значајним војничким или цивилним гробљима обележе скромним споменицима без веће архитектонске вредности. Ова спомен-обележја су обично имала форме нешто већих академски конципираних надробних споменика, обелиска или пирамида, а пројекти су обично наручивани од локалних архитеката или каменорезаца. У појединим случајевима костурнице формиране у оквиру црквених порти, су такође обележаване скромним обележјима у виду обелиска, спомен-плоче или крста.

Избегавање наглашавања српских заслуга у Првом светском рату са државног врха, да би се избегло истицање једног од уставотворних народа новоформиране Краљевине, посебно што су се борили на супротстављеним странама, надомештено је радом националних организација и удружења, пре свега УРОиР. УРОиР је пред себе поставио задатак да обележи попришта великих победничких битака које је водила српска војска у Првом светском рату. На иницијативу УРОиР попришта битака су обележена, монументалним и симболичним спомен-обележјима над костурницама, којима је требала да се представи снага државе, а пре свега српске војске.

Подизање заједничких, обично савезничких костурница било је уобичајено за овај, али и каснији период. У периоду рата су на нашим просторима такође формирана заједничка гробља српских и немачких, као и српских и аустроугарских војника, која су у појединим случајевима имала и заједничке споменике. Истицање политике једнакости, али и прагматични разлози, условили су да су у појединим костурницама, у међуратном периоду, сахрањивани заједно српски и аустроугарски војници. На овим костурницама је обично изостављан податак о сахрањенима, или су у ретким случајевима, добијале адекватна обележја. Приликом подизања спомен-цркве у Крупњу у апелима за сакупљање прилога је истакнуто да је то чисто српска костурница за разлику од Кајмакчалана. С друге стране капела на Мачковом Камену, је вероватно била заједничка капела аустроугарских и српских војника, што је наглашено кроз стихове Војислава Илића на улазној капији у спомен-парк. Капела у Буковику и

споменик на Гучеву су такође подигнути као заједничке костурнице српских и аустроугарских војника, али о томе не постоје подаци на овим обележјима, као што је то случај и са костурницом у Пецкој. Приликом освећења спомен-храма у Дубљу са поносом је истакнуто да су у њему сахрањени и посмртни остаци аустроугарских војника. За обављање сахрана аустроугарских војника тражило се посебно одобрење од угарског посланства. Подизање костурница аустроугарским војницима на подручју других република, пре свега Хрватске и Словеније финансирала је наша држава.

Првих година после Првог светског рата подигнуте су скромне спомен-капеле у Мачванском Прњавору и Сурдулици посвећене жртвама ратних погрома, да би потом дошло до уређивања војничких гробаља и подизања првих ратничких костурница. Подизање ових првих капела посвећених жртвама рата подстакнуто је потребом да се свету предочи број цивилног становништва које је страдало у рату. За разлику од попришта великих битака, која су обележавана монументалним и симболички ефективнијим објектима, овде се ишло на ефекат да с једне стране догађај не буде заборављен, а с друге стране да се претераном пажњом не провоцира, и не намеће осећај кривице, посебно што су у састав Краљевине СХС ушле поједине покрајине Аустроугарске, и што се у исто време тежило успостављању помирљивог односа са суседном Бугарском.

Иницијативу за обележавање заједничких гробница српских ратника или подизање споменика посвећених палим ратницима, у међуратном периоду, покрећу појединаци, добротворне организације, удружења ратника и сокола. Подизање ових објеката одобравало је МВ у сарадњи са МГ Краљевине СХС, односно Југославије. Држава је преко надлежних институција поред одобрења за реализацију објеката, мање или више финансијски помагала подизање истих. У оквиру МГ формиран Одсек за монументалне зграде, богомоље и споменике, израђивао је пројекте по потреби, односно на захтев иницијатора подизања спомен-обележја. С обзиром да је иницијатива за подизање спомен-обележја обично покретана од одбора, разних организација и удружења, за израду пројеката су најчешће ангажовани локални инжењери и архитекте. Нека од најзначајнијих спомен-обележја у овом периоду подигли су УРОиР и Соколско друштво, док ни ангажман других удружења, попут Друштва Књегиње Љубице, Друштва Кнегиње Зорке и Кола српских сестара, није био занемарљив.

Држава је, и поред Закона којим је за спомен-објекате над костурницама било предвиђено расписивање конкурса, у међуратном периоду расписала само три

конкурса; конкурсе за маузолеје на острву Видо и Зејтинлику, и по *Закону о заслужнима за отаџбину*, конкурс за споменик војводи Радомиру Путнику и споменике заслужнима за отаџбину. Прва два конкурса су била за објекте којима је требао да се истакне углед наше земље међу земљама савезницама, док се трећи конкурс једним делом такође односио на чување угледа у иностранству, пошто су војвода Радомир Путник и већи део «заслужних грађана» били сахрањени на градским гробљима у иностранству, па је подизање споменика укључивало и њихов пренос и сахрану у Отаџбини.

И поред расписаних конкурса и првонаграђених пројеката, реализација ових «националних» за државу значајних меморијала на крају је поверена провереним државним архитектама МГ, Николају Краснову и Александру Васићу. Конкурс за југословенски Пантеон и поред тога што је *Законом о заслужнима за отаџбину* био предвиђен, није расписан, а његова реализација није била могућа и поред средстава које је издвајало МВ, с обзиром да је по грандиозности требао да представља објекат–комплекс импозантних размера. Од осталих спомен-објеката држава је једино активно интервенисала по питању спомен-обележја на Зебрњаку, које је посвећено Кумановској бици (балкански рат), у којој је учествовао престолонаследник Александар. Сви остали планови за архитектонска спомен-обележја подношени на одобрење МВ и МГ нису привлачили превише пажње.

Државни значај појединих објеката одређивало је и ангажовање краља Александра. Краљ Александар је сам одредио пројектанте и финансирао изградњу маузолеја на Ловћену, споменика Незнаном јунаку на Авали и уређење крипте на Опленцу. Реализацију ових објеката краљ Александар је поверио државним уметницима, Николају Краснову и Ивану Мештровићу. Краљ је одобрењем пројеката за спомен-обележје на Церу и помагањем изградње појединих спомен-цркава са костурницама, посредно указао на њихов национални значај.

Скромна материјална средства којима је располагала држава и грађанство исцрпљено ратовима, условили су да највећи број спомен-обележја буде једноставних формалних решења и малих димензија посебно у првој деценији после Првог светског рата.

По питању изгледа спомен-обележја Црква је имала делимично дефинисан став, и за представнике Цркве најадекватније решење за чување успомене на пале ратнике је представљало постављање спомен-плоча на цркву, док су спомен-обележја требала да имају форму крста или да буду обележена бистом или скулптуром краља Петра или

краља Александра, са исписаним именима палих ратника. Споменици подизани у овом периоду ретко су изведени у форми крста, чак и када се радило о споменицима подизаним у црквеним портама. Најдоминантнији тип спомен-обележја чинили су обелисци, односно пирамиде, малих димензија, архитектонски једноставно обрађени, који су у појединим случајевима били декорисани рељефима или хералдичким мотивима, којима је наглашаван национални српски или југословенски карактер. Ова обележја са хералдичким обележјима подизала су национална удружења, организације или Одбори који су преко њих, поред чувања меморије на пале ратнике, преносили националне, српске или југословенске поруке. Највећи број ових споменика без хералдичких обележја, обично само са крстом, подизали су становници варошица или села, преко локалних Одбора који су организовали сакупљање средстава. Преко исписаних имена, и у појединим случајевима постављених фотографија, ова једноставна спомен-обележја, чувала су успомену на пале ратнике из њихове средине. Овај тип меморисања у нашој средини је вероватно, као и у другим православним земљама, представљао директно надовезивање на православну хришћанску праксу, што је делом одредило и постављање спомен-плоча са исписаним именима палих ратника на цркве и објекте друге намене. Ови споменици, као и већина спомен-капела и спомен-костурница формирани на мање значајним војничким гробљима нису имала комеморативни значај, као што је то био случај и са већином спомен-цркава са костурницама.

У међуратном периоду долази до формирања југословенских спомен-обележја. Поред споменика Незнаном јунаку на Авали, подигнутом по узору на европске меморијале овог типа, гробље на Зејтинлику је такође било југословенско. Пошто је на гробљу у Зејтинлику сахрањен и један број југословенских добровољаца, надгробници су изведени у форми једноставних крстова, док је југословенска костурница у Добруџи изведена у виду класичне пирамиде без посебних обележја који би указивали на већински број сахрањених српски жртава. Парк око костурнице подељен је градовима; Загребу, Љубљани, Сарајеву и Београду, што је требало да симболизује све народе који су ту сахрањени. Храм Славе у Скопљу је формиран као српска и савезничка костурница. Храм је изведен у српско-византијском стилу, али је прочеље изведено у академском стилу што је можда делом представљало прилагођавање сахрањеним савезничким војницима.

Традиције Првог светског рата чуване су кроз монументална обележја која је подигао УРОиР, спомен-цркве костурнице, које већином нису биле обележене спомен-

плочама, и кроз низ скромних спомен-обележја посвећених палим ратницима одређеног места које је подизало становништво, а којима то није била примарна намена.

Посебан значај за чување успомене на традиције Првог светског рата имали су «чисто српски» споменици фигуралног типа, обично са фигуром српског војника и рељефима са сценама из борби. Споменици са фигурама српског војника подизани су само на подручју Србије и данашње Македоније. На осталим спомен-обележјима посвећеним палим ратницима посебан значај су имали натписи и списак имена изгинулих ратника из једног места. Значење фигуре српског војника, на скулптуралним споменицима посвећеним палим ратницима, слично је значењу натписа на осталим обележјима. На натписима је у појединим случајевима истицано да су обележја посвећена палим за «ослобођење и уједињење српства», док се на већини обележја избегавало помињање уједињења Срба, Хрвата и Словенаца.

Велики значај који је меморијално градитељство добило у архитектури овог периода потврђују не само изложбе студената архитектуре, на којима су представљани модели спомен-капела, споменика Незнаном јунаку, пројекти уређења тргова са спомеником, већ и прва изложба ГУМПа на којој је велики број афирмисаних архитеката и скулптора изложио пројекте спомен-обележја, спомен-капела и надгробних споменика. Међутим, и поред интересовања које су архитекте показале за овај тип градитељства, званичне државне и друге наруџбине од националног значаја биле су резервисане за архитекте које су радиле при МГ, општинским грађевинским секцијама или другим државним установама.

Естетске вредности у споменичкој уметности биле су у другом плану спрам идејне поруке коју је дело требало да пренесе и истакне. Инсистирање на наративности споменичих дела, кроз лако препознатљиву и јасну симболику, реалистички обрађене сцене борби на рељефима, фигуралне представе српских војника и државних знамења, одредило је да дела споменичко-скулптуралног, али и споменичко-архитектонског типа буду мање више традиционалних, академских или реалистичких формалних решења.

У меморијалној архитектури међуратног периода доминира српско-византијски стил, посебно код спомен-цркава, док је у архитектури спомен-обележја поред националног стила, присутан и академизам са елементима националног стила или сецесије. Иступања из ових оквира за овај тип обележја, у овом периоду су ретка и

претежно су везана за експерименте са романтичарским експресионизмом који се лако уклапао у романтичарско националне оквире.

За израду меморијалних архитектонских објеката претежно су ангажовани протагонисти српско-византијског, односно националног стила и академизма. Од архитеката који су оставили богат меморијални опус, и тиме поставили основе нашег меморијалног градитељства у међуратном периоду, издвајају се: Момир Коруновић, Александар Дероко, руски архитекти Николај Краснов, Роман Верховској, Владимир Антонов и Василиј Андросов. Најзаначајнији број меморијала остварили су архитекте запослене у МГ, Момир Коруновић, Василиј Андросов и Николај Краснов. Протагониста академизма, Милутин Борисављевић оставио је велики број публикованих, али нерализовних пројеката спомен-обележја. Представник романтичарског академизма Димитрије М. Леко оставио је пар конкурсних радова. Међу представницима Модерне који су оставили трага у меморијалном градитељству издвајају се Бранислав Којић, Никола Добровић, Јан Дубови, и са нереализованим пројектом за Зејтинлик, Милан Злоковић.

У међуратном периоду спомен-цркве костурнице и спомен-капеле костурнице су пројектоване у српсковизантијском стилу. На подручју Македоније (тадашња Јужна Србија) преовлађују спомен-цркве пројектоване претежно у слободно схваћеном српско-византијском стилу без неких директних узора, обично са сликаним програмом који је наглашавао њихов меморијални карактер, док су на подручју Србије, у духу општих тенденција које су владале у српском црквеном градитељству, преовлађивале спомен-цркве у неоморавском стилу. Спомен-капеле су рађене у српско-византијском стилу, и у појединим случајевима су допуњене декоративним постсецесијским елементима. Елементи српско-византијског стила изведени из црквеног градитељства срећу и на другим типовима меморијала, попут мотива розете изведеног на спомен-кули на Чегру.

Међу градитељима спомен-цркава и спомен-капела издвајају се Момир Коруновић и Василиј Андросов. Коруновићеве цркве инспирисане неоморавском архитектуром и са извесним експресионистичким ефектом, издвајају се и по лучним тремовима испод којих су обично смештене костурнице, што је присутно на спомен-црквама у Делиграду, Глоговцу, Пецкој, док је у Крупњу под лучним тремом смештен улаз у костурницу. Андросов је спомен–цркве (без костурница), обично пројектовао у природним материјалима без малтерисања, као што је случај са црквом у Радовању, што је доминантно и на његовим плановима за спомен-цркву у Прибоју. Меморијални

карактер на спомен-капелама Андросов наглашава мермерним плочама постављеним на бочним зидовима, као на; спомен-цркви у Врдилама, спомен-капелама у Трновачи, Буковој Глави и др. Већина Андросовљевих спомен-капела има препознатљива формална обележја; декоративно обрађене портале, пирамидалну структуру, квадратну основу, док је за њихову изградњу обично био предвиђен тесани камен.

Од спомен-цркава које су биле од посебног националног и архитектонског значаја у овом периоду се издвајају; храм Славе у Скопљу и спомен-црква у Лазаревцу. Храм Славе у Скопљу подигнут је као Ратни пантеон у коме су смештени посмртни остаци српских и савезничких војника. Храм је изведен у академизованом српско-византијском стилу са наглашеним забатом на прочељу. Спомен-црква у Лазаревцу представља по броју сахрањених једну од највећих спомен-костурница реализованих на подручју Србије. По декоративним елементима и сложености композицијоног решења издваја се као репрезентативни пример меморијалног градитељства међуратног периода.

Поред спомен-капела и спомен-цркава у споменичкој архитектури међуратног периода доминантне су устањене форме обелиска, односно пирамида, као и модели обележја засновани на академским начелима тростепене поделе, са забатима и бочним стубовима. Ова обележја, академске композиције маса, распрострањена и у европској меморијалној архитектури, су инкорпорирањем елемената српсковизантијског, односно националног стила, као и хералдичких обележја прилагођена нашем поднебљу.

Поред хералдичких симбола, којима је обично истицан национални карактер спомен-обележја, у овом периоду се срећу и покушаји формирања чисто српског-националог обележја, инкорпорирањем елемената из православне црквене архитектуре. Ови типови спомен-обележја срећу се код Момира Коруновића и Николаја Краснова. Обојица архитеката су доста експериментисала са изналажењем националног спомен-обележја инкорпорирањем елемената из српског црквеног градитељства. Коруновић из црквеног градитељства преузима лучне нише са обележјем крста, у виду минијатурних црквених портала, који су приметни на његовим обележјима у Рамни, Јаковићу, Јагодини, Текији, као и пројекту за спомен-костурницу у Битољу. За разлику од Коруновића, Краснов преузима мотив минијатурних византијских калота (пројекат за спомен-чесму у Ражњу, скица за спомен чесму у форми капеле из 1924. године), које су обично на реализованим пројектима сведене и лишене основних обележја кубета, тако да су тешко препознатљиве. На појединим пројектима Краснов иде нешто даље у

инкорпорирању елемената из црквене архитектуре, као што је то случај са пројектом за спомен-обележје у Елбасану. Горња зона овог обележја је решена у виду бифоре, односно звоника. Краснов на својим обележјима много чешће употребљава фигуру двоглавог белог орла, по чему су његова обележја препознатљива. У свом раду Краснов је доста експериментисао и са израдом надгробних споменика у националном стилу. Красновљеви покушаји су се највећим делом свели на употребу традиционалног православног крста, и укључивање државних амблема, двоглавог белог орла и сл.

Формирање националних спомен-обележја присутно је у локалном градитељству, и то кроз моделе споменика-капела (Лелић), спомен-часама капела (Младеновац, Баре, Рајковац), као и кроз примену рустично обрађеног камена на устаљеним формама обелиска, односно пирамида.

У међуратном периоду издвојила су се обележја пирамидално структуисаних маса обрађених у рустичном камену. Овај тип обележја среће се пре Првог светског рата на споменицима у Књажевцу и споменику Карађорђу на Калемегдану, да би после Првог светског рата ове форме почеле интезивније да се јављају код споменика које је подизало Удружење ратника, али и на појединим спомен-капелама чије подизање они нису иницирали. После Првог светског рата, међу првим споменицима овог типа, подигнута је спомен-чесма Незнаном јунаку на Авали и споменик код Душановог моста у Скопљу. Слична композициона решења примењена су и на; споменику на Церу, Српској костурници бранилаца Београда, споменику у Краљеву, спомен-капели на Мачковом Камену, спомен-капели у Буковику, Коруновићевом пројекту за спомен-костурницу у Битољу. Спомен-обележја рустичних пирамидалних форми успостављала су архетипску везу са осећајем националног, и присутна су широм европског простора изазивајући исте националне осећаје. Овај тип обележја повезиван је не само са симболиком националног, већ и ратничког, а примена грубо обрађеног камена и на другим типовима обележја, обично обелиска, подизаних у овом периоду повезивана је са националним стилом. По истом обрасцу су у националном стилу подигнута монументална спомен-обележја на Зебрњаку и споменик Танаску Рајићу на Љубићу.

Доминација српско-византијског, односно националног стила у српском меморијалном градитељству била је у складу са духом времена у којем су академизам и српсковизантијски стил незванично прихваћени као државни стилови. У меморијалној архитектури која је сама по себи увек усмерена ка изражавању и чувању националних тековина, глорификацији славне прошлости, наглашавању моћи и снаге државе, српско-византијски стил и академизам су се показали као најприкладнији

начини изражавања. Пошто је већина меморијала била подигнута над костурницама српских војника, или посвећена српској војсци, подразумевало се да обележја буду, колико је то у морфолошком погледу било могуће, у националном стилу. На спомен-обележјима других националнх и конфесионалних група, приметни су елементи изведени из њихове националне уметности, тако су на Јеврејској костурници у Београду примењени елементи преузети из традиционалне и фунералне јеврејске уметности, турбе Османа Ђикића у Мостару је изведено у духу исламске уметности, а надгробни споменик руског дипломате Николаја Хартвига у руско-византијском стилу.

Академизам у српском меморијалном градитељству је био далеко мање заступњен код подизања монументалних меморијала. Утицаји академизма су се више очитовали кроз бројна спомен-обележја у форми обелиска, пирамида, стуба, и на споменицима скулпторалног типа. Међу значајнијим примерима академизма у меморијалној архитектури, издвајају се нереализовани пројекти Милутина Борисављевића и пројекти Димитрија М. Лека за капелу у Соровићу и капелу војводе Путника. Поред капела на Француском војничком гробљу и спомен-костурнице у Добоју, обележене неокласицистичким стубом, значајнијих реализованих примера код нас готово да није било. Маузолеја у чистом неокласицизму, и поред широке заступљености у европској меморијалној архитектури, у српској меморијалној архитектури нема. Изузетак су представљале капеле у Тунису и маузолеј у Оломоуцу. Ови објекти подигнути у иностранству, делом од стране њихових архитеката, не могу се у потпуности приписати српском меморијалном градитељству. Међу споменицима који нису представљали учестала решења издвајају се класичне четворостране пирамиде, попут пирамиде у Гучеву, аустроугарском споменику који је преко амблема и скулптура претворен у национални споменик, пирамиди на Алиначком Вису, Осоговским планинама и костурници у Добруџи.

Утицаји модернизма присутни на неколико реализованих дела, споменику Александру Ростовском у Битољу, Споменику Виктору Дику на Лопуду, костурници у Зеници, нису оставила већи утицај на српско меморијално градитељство овог периода.

Утицаји закаснеле сецесије присутни су на Мештровићевом споменику Незнаном јунаку на Авали, инспирисаним Кировом гробницом, али и на бројним мањим спомен-капелама рађеним у академизованом српско-византијском стилу, која су обично имале декорацију у духу сецесије.

Ар декоа у српском меморијалном градитељству приметан је на спомен-плочама и појединим објектима са инкорпорираним рељефима. Међу најзначајнијим

примерима меморијала насталим под утицајем ар декоа издвајају се капела Радомира Путника, архитекте Александра Васића и Руска костурници у Београду, архитекте Романа Верховскоја.

Покушаји да се оформи југословенски тип спомен-обележја, сводио се на инкорпорирање хералдичких елемената и текстуалних порука. Међу ретким примерима меморијала, на којем је кроз формално решење пренет утицај југословенства, издваја се еклектички компонована капела у Мачванском Прњавору. За разлику од архитектонских споменика, фигурални споменици су у том погледу могли експлицитније да изразе идеју југословенства. Архитектонско фигирални споменик Незнаног јунака на Авали, представља дело у којем је преко скулптуралних форми изражена идеја југословенства у меморијалној архитектури. Других значајних примера ове врсте, у српској меморијалној архитектури, готово да није било. Типу југословенских обележја припадају фигурални споменици, попут споменика палим Шумадинцима у Крагујевцу, споменика ђацима-ратницима у Скопљу и др.

Страни утицаји на српску архитектуру у овом периоду долазили су школовањем архитеката у иностранству, организовањем изложби стране архитектуре код нас, преко страних публикација и публиковања страних радова у нашим часописима, али као и у осталим сферама архитектонског стваралаштва у меморијалној архитектури није било директног преузимања страних узора. Једини пример да је коришћен страни предложак је победнички пројекат за спомен-костурницу на Зејтинлику М. Борисављевића, где је као узор послужио споменик у Дуамону.

До средине двадесетих година претежно се подижу скромна спомен-обележја. Подизање спомен-обележја на Церу, Гучеву и спомен-куле на Чегру, Споменика Браниоцима Београда, означило је почетак подизања монументалних меморијала, који своју експанзију достижу од средине тридесетих, са експресионистичким спомен-обележјем на Зебрњаку, спомен-кулом у Кучкову, спомеником Незнаном јунаку на Авали, спомеником Танаску Рајићу на Љубићу, пирамидом на Алиначком Вису, монументалним стубом у Добоју и маузолејима на Зејтинлику и Виду. У истом периоду са подизањем ових монументалних меморијала почињу да се преуређују и историјски објекти у спомен-костурнице, попут Јакшићеве куле на Калемегдану, костурнице у Нишкој тврђави и куле у Великој Хочи. Тежња ка монументалним и импозантним спомен-обележјима код нас, од друге половине тридесетих, може се повезати са тенденцијама ка монументализаму које су у овом периоду преовлађивале и у европској архитектури.

У међуратном периоду меморијални карактер су добијале школе, соколски домови, народни домови, болнице, мостови и други објекти посвећивањем краљу Петру или краљу Александру. Ови објекти се у функционалном и формалном погледу нису разликовали од других објеката ове намене. Изузетак су представљале две школе, гимназија у Сурдулици уз коју је подигнута капела костурница и школа у Говедарнику унутар које је била смештена капела са костурницом. Ови објекти су имали идеолошко васпитни значај, што се у највећем броју случајева решавало постављањем обележје у школским двориштима.

Период окупације Србије обележило је буђење српског националсоцијализма. У духу идеологије национализма, односно «српског и хришћанског» реализована је монументална спомен-костурница у Смедереву, изведена по узору на црквено градитељство у духу нове «светосавске» државе. Иницијатива да се у овом периоду реализује монументални спомен-храм, један вид српског Пантеона на Калемегдану није реализована. У духу обнове и изградње инфраструктуре и културних институција меморијалног градитељства готово да није било.

Период после Другог светског рата обележиле су значајне друштвено-политичке промене, које су биле праћене и променама у архитектури спомен-обележја. Период непосредно после рата пратила је „совјетизација културе“. Утицај теорије и праксе социјалистичког реализма захватили су све сфере културног живота. Наглашавање политичког и идеолошког приближавања Југославије Совјетском Савезу, одражавао се кроз читав низ уметничких дела и културно политичко-пропагандних манифестација. Постављање бројних споменика и спомен-плоча погинулима за ослобођење, постало је један од важних елемената у ширењу идеологије, и конституисања новог идентитета југословенске заједнице.

У овом периоду интезивно се подижу споменици палим борцима Црвене армије. Споменике подиже народ, и они у формалном погледу преузимају предратне и ратне форме академски конципираних надгробника. Држава се ангажовала око мањег броја монументалних меморијала такође посвећених Црвеној армији. Првих послератних година долази и до модернизације тих обележја свођењем декорације. У овом периоду долази до формирања модернизованих виткијих споменика у форми обелиска, али и модела споменика у виду стуба квадратног пресека. Сви ови модернизовани споменици осим амблема, петокраке или буктиње били су лишени сувишне декорације. У овом периоду успоставља се подизање гробница палих ратника и народних хероја по трговима и парковима што је у односу на претходни период представљао нови вид

меморисања. Из меморијалног градитељства нестају спомен-цркве са костурницама, споменици у форми крста, као и капеле које следе форме црквеног градитељства. Подижу се фигуре бораца са пушком, стиснутом песницом и др, обично вајарски радови, док се и мали број архитектонских меморијала испуњава рељефима са реалистичким приказом сцена из борби. Академизам, модернизам и национални стил су преко амблема стављени у службу нове идеологије, соцреализма.

Након раскида са Информбироом због пропаганде којом је СССР умањивао број југословенских жртава, расписују се први конкурси за обележавање великих места страдања цивилног становништва; Крагујевца, Јајинаца, Бубња. Спомен-паркови, односно спомен-гробља постаће за наше поднебље нов начин меморисања. Иницијатива за подизање спомен-обележја и одржавање гробова после Другог светског рата долазила је делом од самосталне иницијативе локалног становништва, али су ове акције убрзо координисане од стране локалних народноослободилачких одбора, и СБНОРа. Државни врхови су били ангажовани када су биле у питању целине од већег значаја за државу. СБНОР је водио бригу о одржавању гробова, споменика и постављању мањих спомен-обележја. Званични политички раскид са СССР, условио је и званични раскид са идејама соцреализма у архитектури који је уследио на Саветовању у Дубровнику 1950. године. До појаве романтичног историзма, најпре примењеног код архитекте Богдана Богдановића, меморијали се подижу у складу са идеологијом соцреализма у разним стилским концепцијама, од академизма, преко националног стила до интернационалног стила.

Период од 1945. до 1955. године осим већег броја скулптуралних-споменика, мањих спомен-обележја, постављања спомен-плоча, обележило је подизање мањег броја значајнијих меморијалних целина, попут спомен-костурнице у Ритопеку, споменика на гробу Светозара Марковића у Јагодини, Спомен гробља ослободиоцима Београда, споменика на Кадињачи и спомен-комплекса на Косаници и Павловој Грамади. Међу делима архитектонско – скулптуралног типа издвајају се спомен-костурница у Суботици и Чачку. Велики значај су и даље представљали споменици које су подизали регионални одбори. Интернационални карактер партизанског покрета није умањио потребу становника да као и у међуратном периоду, меморишу изгинуле борце или жртве из свог места подизањем скромних обележје сада нешто другачијих формалних решења, али са основном идејом чувања меморије.

Од педесетих година оживљавање сећања на устаничке борбе и њихово повезивање са НОБом, условило је подизање спомен-обележја посвећених личностима

из српске устаничке борбе, претежно у националном стилу. У духу оживљавања српских националних традиција подигнут је импозантни меморијал на Газиместану. Споменик је у формалном погледу инспирисан средњовековним градитељством преточеним у националну форму, док је и у посвети косовским јунацима евоцирао сећања на најзначајнију тачку српске меморијалне културе – Косовски бој. Споменик није откривен, и у формалном и идејном погледу представља последњи српски споменик, подигнут до распада Југославије.

Значајан број спомен-обележја срушен је током Другог светског рата, попут споменика у Рамни код Охрида, споменика на Зебрњаку, спомен-капеле у Кучкову, споменика Михаилу Ковачевићу у Штипу, спомен-цркве у Штипу, спомен-капеле у Сењаку код Штипа, спомен-капеле у Сурдулици, спомен-костурнице у Зеници, спомен-костурнице у Добоју, споменика код Душановог моста у Скопљу, споменика Ђацима – ратницима у Скопљу и др. Спомен-капела у Сурдулици и спомен-костурница у Добоју су обновљене после Другог светског рата.

Спомен-костурнице и спомен-цркве на територији Србије већином су остале поштеђене ратних разарања, и сачуване су у првобитном стању. Споменици подигнути непосредно после Другог светског рата, обично над гробовима и гробницама бораца ЦА у Београду и његовој околини, уклоњени су са измештањем посмртних остатака палих бораца на посебно оформљена спомен-гробља или спомен-костурнице. Недовољно развијена свест о значају спомен-гробаља и спомен-обележја, уз недостатак материјалних средстава, делимично објашњавају пропадање једног дела спомен-обележја и запуштеност споменичких простора.

Литература

- B. Anderson, Nacija: zamišljena zajednica, Beograd 1998;
- Б. А. Андрејевић, Споменици Ниша (НОР и ранији ратови), Ниш 1985;
- Б. Андрејевић, Споменици Ниша. Заштићена културна добра од изузетног и великог значаја, II издање, Ниш 2001;
- D. Arbutina, Talijanska arhitektura druge četvrtine XX. st. u kontekstu političkih kvalifikacija, Prostor Vol. 5, br- 2 (14), Zagreb 1997, 321-356;
- Р. Арсић, Манастир и ктиторски гроб из Ћелија код Лајковца, ГСАД 22, Београд 2006, 167-178;
- A. Asman, O metaforici sećanja, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja R.E.Č (56.2), 1999, 121-135;
- М. Атлагић, Крст са оцилима као хералдички симбол, Баштина VIII, Приштина 1997/8, 149 – 158;
- M. Belić-Koročkin-Davidović, R. Davidović: Stevan Filipović. Istina o istorijskoj fotografiji, Beograd, 2012.
- М. Бељански, Партизанско гробље у Сомбору, Сомбор 1974;
- Ђ. Бошковић, Изложба студената архитектуре, Рашка (1927-1929) I, 265-271;
- J. Bajford, Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja, Beograd 2011;
- J. Bakoš, Monuments and Ideologies, Centropa vol. 1, no. 2, New York, maj 2001, 101-107;
- E. Baruh Vahtel, Stvaranje nacije, razaranje nacije, Beograd 2001;
- D. Bačić, Spomenik Viktoru Dyku na Lopudu, Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam. Vol. 11, No. 1(25), Prosinac 2003, 45-54;
- L. Berggren, The „Monumentomania“ of the of the Nineteenth Century; Paris: Coises, Effects and Problems of Study, Memory & Oblivion, Proceedings of the XXIXth International Congres of the History of Art held in Amsterdam, 1-7 September 1996, Amsterdam 2000, 561-566;
- М. Бергхолц, Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. године, Годишњак за друштвену историју 1-3, Београд 2007, 61-82.
- N. Biderman, Rečnik simbola, Beograd 2004;

- М. Бијелић, Д. Р. Николић, Слобода исклесана у камену. Спомен-обележја ослободилачких ратова у општини Нова Варош, Нова Варош 2008;
- Lj. Blagojević, The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919–1941, Cambridge (Mass.), 2003;
- R. H. Bleter, Tumačenje „Staklenog sna"-ekspresionistička arhitektura i istorija metafore kristala, Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti, knjiga 2/B. priredio M. R. Perović, Beograd 2000, 111-129;
- J. Black, 'The Face of Death/Faces of the Dead': Memory and the Ideal in Images of the Dead of the First World War in British Inter-War Memorial Sculpture. War in the Visual arts-An International, Interdisciplinary Conference, Universiti College Cork, 12-14 september 2013-06-14 http://warinthevisualarts.wordpress.com
- Б. Богдановић, Александар Дероко, САНУ књ.38, Београд 1981, 207-213.
- S. Bogunović, Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, Beograd 2005;
- Б. Божовић, Београд под комесарском управом 1941, Београд 1998;
- Г. Божовић, Слике Косова и Метохије. (Путописи и репортаже), Приштина 2006;
- M. Bokovoy, Scattered Graves, Ordered Cemeteries, Commemorating Serbia`s Wars of national Liberation, 1912-1918, in M. Bucur/N. Wingfeld (eds.): Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, West Lafayett, Ind. Purdue University Press (2001), 236-254.
- Ј. Боровић – Динић, Трагови трајања културно историјско наслеђе Врњачке Бање, Београд – Краљево 2005;
- Ђ. Боровњак, Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (1895-1970), ГГБ LIV, Београд 2007, 257-260;
- И. Борозан, Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину, Београд 2006;
- И. Борозан, Споменик Карађорђу - симболизам, театрализам и медијско прожимање, Наслеђе XIII, Беогард 2012, 27-47;
- С. Бранковић, Спомен-подручје Алексинац-град мира, Београд 2000;
- А. Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930-1980, Београд 1992;

- I. G. Brown, David Hume's Tomb: a Roman mausoleum by Robert Adam, Society of Antiquaries of Scotland 121, 1991, 391-422.
- M. Bucur, Heroes and Victims. Remembering War in Twenitet – Century Romania, Indiana University Press, Bloomington and Indianopolis, 2010,
- M. Bucur, Of Crosses, Winged Victories, and Eagles Commemorative Contests between Official and Vernacular Voices in Interwar Romania, East Central Europe 37 (2010), pp. 31–58.
- E.L. Bule, Arhitektura; Esej o umetnosti, Beograd 1999;
- Д. Ванушић, Подизање споменика Победе на Теразијама, Наслеђе IX, Београд 2008, 193-210;
- П. Васић, Уметничка топографија Панчева, Нови Сад 1989;
- Д. Витомировић, Власници рудника Ртањ задужбинари и доброчинитељи, Развитак бр. 6, год XXX, новембра -децембар 1990, 92-102;
- В. Војиновић, Франо Менегело Динчић, Београд 1988;
- М. Војновић, Споменици тимочке буне, Саопштења XVI, Београд 1984, 263-268/269;
- M. Borković, Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava u Srbiji, Knjiga 1-2, 1943-1944, Beograd 1979;
- H.-Valter Kraft, Teorija arhitekture: relativsitička estetika arhitekture, arhitektura u doba prosvećenosti i revolucionarna arhitektura, Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1 priredio M. R. Perović, Beograd 1997, 60-86;
- Р. Вујадиновић, На вјечној стражи. Споменици и спомен – обиљежја НОР-а и револуције у пљеваљском крају, Пљевља 1988;
- Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, Саопштења ЗЗЗСКГБ 13, књ 2, Београд 1973;
- Б. Вујовић, Бранковина, Београд 1983;
- Б. Вујовић, Улога руских уметника у развоју ликовне културе у Србији, Руска емиграција у српској култури XX века (зборник радова) књ. 2, Београд 1994, 53-54;
- Б. Вујовић, Београд у прошлости и садашњости, Београд 2003;
- S. Vujović, Grad i društvo. Marksistička misao o gradu, Beograd 1982;

- П. Вукојчић, Санација спомен костурнице на Старом гробљу у Смедереву, Гласник ДКС 26, Београд 2002, 190-192;
- Т. Вукосављевић, Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку, Зборник радова Народног музеја у Чачку VI, Чачак 1975, 227-241;
- M. Vukotić Lazar, Beogradsko razdoblje arhitekte Nikole Dobrovića (1945-1967), Beograd 2002;
- М. Вукотић, Архитекта Момчило Белобрк, Београд 1996;
- З. Вуксановић Мацура, План Емила Хопеа и Ота Шентала за Котеж Неимар, Наслеђе XIII, Београд 2012, 79-91;
- М. Вуловић, Споменици и спомен –обележја НОР-а у таковском крају, Зборник радова Народног музеја у Чачку VI, Чачак 1975, 361-378;
- Р. Вучетић Младеновић, Побеђени «Победник» (Полемике уочи постављања Мештровићевог споменика), Годишњак за друштвену историју VI/ 2, Београд 1999, 110-123;
- Р. Вучетић Младеновић, Европа на Калемегдану. „Цвијета Зузорић“ и културни живот Београда 1918-1941, Београд 2003;
- Б. Вучковић, Чукур чесма: како је настао данашњи споменик, Наслеђе IV, Београд 2002, 113-118;
- Р. Гашић, Немачки културни утицаји у Београду тридесетих година 20. века, историја 20. века 1, Београд 2003, 31-46;
- R. Gašić, Anglofilske organizacije u Beogradu između dva svetska rata, Istorija 20. veka 1, Beograd 2007, 21-36;
- Р. Гашић, Српска култура између два светска рата, Историја 20. века, 2, Београд 2008, 162-181;
- В. Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944, Београд 1970;
- Г. Гордић, В. Павловић – Лончарски, Руски архитекти у Београду, каталог изложбе, Београд 2001;
- Š. Ž. Gerbian,., Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaki, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi, Novi Sad 2004;
- P. K. Gessner, Tannenberg: a Monument of German Pride; The Gentlemanly Knight versus the Iron Hun, Geoffrey J. Giles, May 2009 http:/ / www. h-net. org

- V. Gregori, Ekspresionizam, Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti, knjiga 2/B. priredio M. R. Perović, Beograd 2000, 105-110;
- Ž. Grum, Ivan Meštrović, Zagreb 1969;
- Grupa autora, Jugoslovenska skulptura 1870 – 1950. Jugoslovenska Umetnost XX veka, MSU, Beograd 1975;
- Grupa autora, Mirogoj – Zagreb, Zagreb, 1974,
- Група аутора, Србија и Црна Гора – Први светски рат I, Цетиње 1975;
- Група аутора, Улице и тргови Београда II, Београд 2005;
- Grupa autora, Larrousse- Mali rečnik simbola, Beograd 2011;
- C. L. Gruson, Nicolas Ledoux, visionary architecture and social utopia. In International Conference of Territorial Intelligence, Besançon 2008/2009., 299 – 307;
- К. Грчев, Црковното градителство во Македонија мегу двете светски војни 1918-1940, Скопје 1998;
- М. Грчић, Љ. Грчић, Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина: Географска студија, Београд 2002;
- Љ. Грчић, Прњавор у Мачви – село одликовано Карађорђевом звездом за храброст, Глобус вол. 37, бр. 31, Српско географско друштво, Београд 2006, 99-108;
- М. Дабижић, Земунско гробље на брду Гардош (II), Наслеђе VIII, Београд 2007, 179-196;
- M. Dakić, Spomenici NOR-a i revolucije na području Zajednice općina Karlovac, Zagreb 1986;
- D. Damjanović, Javni spomenici, radovi zaagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina, Scrinia Slavonica 10, Zagreb 2010, 226-243;
- Р. Дамјановић, Жрнов: Српски Авалон, Београд 2009;
- Т. Дамљановић, Чешко-српске архитектонске везе 1918-1941, Београд 2004;
- N. Dević, Smederevski okrug u proleće 1941. godine, Istorija 20. veka, vol. 29, br. 1, Beograd 2011, 127-139;
- Lj. Dimić, Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945 – 1952., Beograd 1988;

- Љ. Димић, Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941. Политика и стваралаштво – трећи део, Београд 1997;
- Lj. Dimić, Ideologija i kultura u Jugoslaviji (1945-1955), u Velike sile i male države u hladnom ratu 1945-1955.: slučaj Jugoslavije: zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, Beograd 3-4 novembar 2003, 303-320;
- Р. Дојчиновић, Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010, Сурдулица 2011;
- М. Дрљевић, О архитектури зграде Представништва Првог дунавског паробродарског друштва у Београду, Архитектура и урбанизам бр. 20-21, 2007, 127-133;
- Н. Дудић, Стара гробља и надгробни белези у Србији, Београд 1995;
- Б. Дукић, Немачко ратно гробље у Смедереву, Смедерево 2010;
- Љ. Дурковић Јакшић, Његош и Ловћен, Београд 1971;
- Љ. Дурковић Јакшић, Обнова Његошеве задужбине на Ловћену, Српска православна црква од 1920-1971, Београд 1971, 133-135;
- Л. Ђаповић, Мраморови по Београду. Спомен - обележја погинулима, Гласник Етнографског института САНУ LVI 1, Београд 2009, 239-252;
- Б. Ђорђевић, Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941-1944., Београд 2001;
- В. М. Ђорђевић, Спомен албум: Српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну, Београд 1974;
- И. Ђуковић, Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе, Београд 2002;
- М. Ђурковић, Како се конструишу нације: црногорски случај, *Социолошки преглед* br1, год XLIV, Београд 2010, 3-36;
- А. Ђурђев, Цркве Крупња, СПЦ добропотачка, Лозница 1997;
- М. Ђурђевић, Петар и Бранко Крстић, Београд 1996;
- М. Ђурђевић, Архитект Василиј (Виљем) Фјодорович Баумгартен, ГГБ LI, Београд 2004, 183-191;
- М. Ђурђевић, А. Кадијевић, Симетрија у новијој српској архитектури, ЗЛУМС 27-28, Нови Сад 1991-1992, 1- 14;
- М. Ђурђевић, Григорије Самојлов (архитектонски опус), ГМГБ XLIV, Београд 1997, 257 – 272;

- М. Ђурђевић, Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду, ГГБ XLV-XLVI, Београд 1998-1999, 151-171;
- М. Ђурђевић, Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Коваљевског у Београду, ГМГБ XLIX-L, Београд 2002-2003, 169-181;
- Д. Ђурић – Замоло, Прилог познавању живота и рада архитекте Јелисавете Начић (1878-1955), ГМГБ XXXVI, Београд 1979, 149-161;
- Д. Ђурић-Замоло, Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета, ПИНУС, Записи 5, Београд 1996;
- М. Ђуричин (прир.), Хроника о споменику краљу Петру I у Панчеву, Панчево 2009;
- M. Elijade, Sveto i profano: priroda religije, Beograd 2004;
- Ј. Ердељан, Средњевековни надгробни споменици у области Раса, Београд 1996;
- Ј. Б. Ердељан, Стећци – поглед на иконографију народне погребне уметности на Балкану, ЗЛУМС 32-33, Нови Сад 2002, 107-120;
- Ј. Ердељан, Погребни обреди и надгробна обележја, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 419-446;
- Ј. Ердељан, Погребни обреди и надгробна обележја, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 419-446;
- Н. Жарковић, Спомен-парк Јајинци, ЗЗЗСКГБ, Београд 2009.
- J. Živančević, Soviet in content - people's in form: The building of Farming Cooperative Centres and the Soviet-Yugoslav dispute, 1948-1950, Spatium br. 25, Beograd 2011, 39-49;
- М. Живанчевић, Спомен-костурница страдалих у петојунској трагедији 1941. године, рад на сајту http://www.historiansclub.org
- М. Живковић, Градитељи Ниша, Ниш 1993;
- N. Žutić, Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi kraljevine Jugoslavije 1929 -1941, Beograd 1991;
- N. Žutić, Kraljevina Jugoslavija i Vatikan, Beograd 1994;
- Г. Зорић, Ресава, Деспотовац, Свилајнац, Свилајнац 2008;
- М. Ивановић, Црквени споменици XII-XX века, Задужбине Косова, Призрен – Београд 1987;
- Д. Иванчевић, Београдска тврђава и њене светиње, Православље, Београд 1970;

- А. Игњатовић, Средњоевропски контекст у раном делу Драгише Брашована, ГГБ XLIX-L, Београд 2002-2003, 143-167;
- A. Ignjatović, Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906 – 1919, Beograd 2004;
- А. Игњатовић, Политика представљања југословенства: југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године, Годишњак за друштвену историју 2-3, Београд 2004, 65-83;
- A. Ignjatović, Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: spomenik Neznanom junaku na Avali (1934-1938), Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, Zbornik radova INIS, Beograd 2006, 229-252;
- A. Ignjatović, Vizija identiteta i model kulture. Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918-1941, Kultura sjećanja. povijesni lomovi i savladavanje prošlosti, Zagreb 2007, 167-191;
- A. Ignjatović, Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941, Beograd 2007;
- А. Игњатовић, Између жезла и кључа: национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века, Наслеђе IX, Београд 2008, 51-73;
- A. Ignjatović, From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934-38), SEER, Vol. 88, No. 4, October 2010, 624-651;
- A. Ignjatović, Razlika u funkciji sličnosti - arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta, Tokovi istorije br. 1, Beograd 2011, 63-75;
- J. Jakšić, Arhitektonski opus Dragiše Brašovana u Vojvodini, rukopis diplomskog rada odbranjenog na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2005;
- М. Јанакова, Соколски дом у Ужицу – историја и архитектура, Новопазарски зборник 27, Нови Пазар 2003, 213-221;
- М. Јанакова Грујић, Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937), Београд 2006;
- М. Јанакова Грујић, Архитекта Милорад Мацура 1914-1989, Београд 2010;
- З. Јањетовић, Границе Немачке окупационе зоне у Србији 1941-1944, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, САНУ, вол. 62, бр. 2, Београд 2012, 93-115;

- М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, Наслеђе III, Београд 2001, 181-191;
- В. Јовановић, Михаило Томић: време и стваралаштво, Кладово 2006;
- З. М. Јовановић, Александар Дероко, Београд 1991;
- З. М. Јовановић, Размишљање о путевима српског националног стила на примеру градитељства Александра Дерока (Ниш-Београд), Лесковачки зборник XXXVII, Лесковац 1997, 93-98;
- З. М. Јовановић, Друштво уметника „Зограф“, Београд 1998;
- З. М. Јовановић, Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба, Београд 2004;
- М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987;
- М. Јовановић, Историзам у српској уметности XIX века, Саопштења XX-XXI, Београд 1988, 275-284;
- М. Јовановић, Опленац. Храм светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1989;
- М. Јовановић, Краљ Александар и руски уметници, Руска емиграција у српској култури XX века 1, Београд 1994, 93-97;
- М. Јовановић, Француски архитект Експер и „Ар Деко“ у Београду, Наслеђе III, Београд 2001, 67 – 84;
- М. Јовановић, Храм Светог Саве у Београду, Београд 2005;
- М. Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920-1940), Београд 2006;
- М. Јовановић, Ђока Јовановић, Нови Сад 2006,
- М. Јовановић, Сецесија у београдској архитектури, у Сецесија на београдским фасадама. Изложба фотографија Милоша Јуришића, Београд 2008, 5-25;
- Н. М. Јовановић, Грбови, заставе и химне у историји Србије, Београд, Цетиње, Светигора 2010;
- З. Јовић, Видовдански споменик у Крушевцу, Баштина св. 19, Приштина – Лепосавић 2005, 197-206;
- G. Jokić, Jugoslavija: spomenici revolucije, Beograd 1986;
- А. Кадијевић, Живот и дело архитекте Драгише Брашована, ГГБ 37, Београд 1990, 141-173;

- A. Kadijević, Momir Korunović (1883-1969). Povodom dvadeset godina od smrti, Moment 16, Beograd 1989, 104-109;
- A. Kadijević, Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata, Moment 17, Beograd 1990, 90-100;
- А. Кадијевић, Рад архитекте Момира Коруновића у заштити споменика културе, Гласник ДКС 16, Београд 1992, 182-187;
- А. Кадијевић, Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку, Врањски гласник XXVI-XXVII, Врање 1993-94, 153-163;
- А. Кадијевић, Допринос Руских неимара – емиграната српској архитектури између два светска рата, Руси без Русије, српски Руси, Београд 1994, 243 – 254;
- А. Кадијевић, Николај Петровић Краснов, Руси без Русије, српски Руси, Београд 1994, 273 – 276;
- А. Кадијевић, Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата, у Руска емиграција у српској култури XX века I, (зборник радова), Београд 1994, 293-301;
- А. Кадијевић, Прилог проучавању дела архитекте Николаја Краснова у Југославији (1922-1939), Саопштења XXVI, Београд 1994, 190-191;
- А. Кадијевић, Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата, Врањски гласник XXVIII, Врање 1995, 71-73;
- А. Кадијевић, Архитекти научници у новијој српској архитектури, Флогистон 2, Београд 1995, 131-139;
- А. Кадијевић, Момир Коруновић, Београд 1996;
- А. Кадијевић – С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996;
- А. Кадијевић, Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС / Југославије у Београду од 1922 до 1939, ГМГБ XLIV, Београд 1997, 221 – 254;
- А. Кадијевић, Градитељска делатност Момира Коруновића на Косову и Метохији (1912– 1962), Старине Косова и Метохије X, Приштина 1997, 119 – 127;
- А. Кадијевић, Проучавање доприноса руских емиграната српској архитектури двадесетог века, Гласник ДКС 21, Београд 1997, 177 – 178;

- А. Кадијевић, Схватање хармоније у архитектури естетичара Милутина Борисављевића, Флогистон бр.7, 1998., 279-288;
- А. Кадијевић, Рад архитеката Јулијана Ђупона и Всеволда Татаринова у југоисточној Србији, Лесковачки зборник XXXVIII, Лесковаца 1998, 137-142;
- А. Кадијевић, Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века, Историјски часопис XLV-XLVI, Београд 1998-1999, 255-272;
- А. Кадијевић. Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946), ГМГБ XLV-XLVI, Београд 1998/1999, 115-133;
- А. Кадијевић, Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата, Саопштења XXX-XXXI, Београд 1998-1999, 233-237;
- А. Кадијевић, О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата, Новопазарски зборник 23, Нови Пазар 1999, 169-170;
- А. Кадијевић, Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941), Наслеђе II, Београд 1999, 33-40;
- А. Кадијевић, Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата, у: Манастир Жича (зборник радова), Краљево 2000, 341-356;
- А. Кадијевић, Градитељи цркава на подручју шумадијске епархије у деветнестом и двадесетом веку (1), у у Српска православна епархија шумадијска: Шематизам 3, Крагујевац 2000, 154-164;
- А. Кадијевић, Градитељи цркава на подручју шумадијске епархије у деветнестом и двадесетом веку (1), у Шематизам шумадијске епархије 3, Крагујевац 2000, 154-164;
- А. Кадијевић, Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражења националног стила у српској архитектури, ГМГБ XLVII-XLVIII, Београд 2000/2001, 213-224.
- A. Kadijević, M. Đurđević, Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941), Centropa 2, New York 2001, 139-148;
- А. Кадијевић, О раду руских архитеката у јужној Србији у периоду између два светска рата, Лесковачки зборник 41, Лесковац 2001, 245 – 252;

- А. Кадијевић, Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата, ГМГБ XLIX-L, Београд 2002-2003, 131-142;
- А. Кадијевић, О архитектури звоника цркве Св. Василија Острошког у Пријепољу, Новопазарски зборник 27, Нови пазар 2003, 141-156;
- А. Кадијевић, С. Марковић, Милан Минић: архитекта и сликар, Пријепоље 2003;
- A. Kadijević, ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ: ΕΛΛΑΔΑ ΤΑ ΜΑΥΣΩΛΕΙΑ ΣΤΟ ZEJTINLIK ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΙΔΟ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ 9, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΙ 2003, 173-176.
- А. Кадијевић, Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године, Зборник радова Ниш и Византија II, Ниш 2004, 379-392;
- А. Кадијевић, Прилог проучавању живота и дела пријепољског архитекте Милана Минића, Новопазарски зборник 28, Нови Пазар 2004, 133-142;
- А. Кадијевић, Два тока српског архитектонског Ар-Нувоа: интернационални и национални, Наслеђе V, Београд 2004, 53-70;
- А. Кадијевић, Поглед на српско-француске везе у архитектури од 1904. до 1941. године, у Српско-француски односи 1904 – 2004. Међународни научни скуп Београд 18-20 октобра 2004), Београд 2005, 163-170;
- А. Кадијевић, Василије Михаилович Андросов (1872-1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги, Ужички зборник 29, Ужице 2005, 199 – 223;
- А. Кадијевић, Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век), Београд 2005;
- А. Кадијевић, Новије градитељско наслеђе Рашке области – правци истраживања, у: XXI., Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље 2005, 129-133;
- А. Кадијевић, О сарадњи Габријела Мијеа са Миланом Минићем, архитектом и сликарем, Зборник радова Ниш и Византија IV, Ниш 2006, 59-64;
- А. Кадијевић, Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији, Наслеђе VIII, Београд 2007, 225-238;
- А. Кадијевић, Проблеми истраживања и тумачења соцреализма у српској архитектури, Новопазарски зборник 30, Нови Пазар 2007, 211-217;
- А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века), Београд 2007;

- А, Кадијевић, Деятельность русских эмигрантов-архитекторов в Югославии между двума мировыми войнами, у: Архитектурное наследие Русского зарубежья (ур.С.С.Левошко), Санкт Петербург 2008, 248-256;
- А. Кадијевич, Основніые исторические, идеологические и эстетические аспекты архитектуры русско эмиграции в Югославии 1920-1950-х гг.: исследование, интерпретация, оценка, Изобразительное искусство, архитектура и искусствововедение русского зарубежья, С. Петербург 2008, 325-336;
- А. Кадијевић, О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, Наслеђе IX, Београд 2008, 75-88;
- A. Kadijević, Poimanje čistote stila i autorskog izraza u novijoj srpskoj arhitekturi, Čist izraz, 13 Bijenale umetnosti, Pančevo 2008, 16-22;
- A. Kadijevic, Arhitektonska avangarda u službi levice: Misov spomenik Roze Luksemburg i KarlaLipknehta (1926). Architectural vanguard in the service of the left: Monument to Rosa Luxemburg and Karl Liebknecht by Ludwig Mies van der Rohe, Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu III/IV, Beograd 2008, 93-106;
- А. Кадијевић, Архитектура и дух времена, Београд 2010;
- А. Кадијевић, О архитектури спомен – обележја на Зејтинлику и Виду, Лесковачки зборник L, Лесковац 2010, 197-206;
- A. Kadijević, Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću, Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 19, 2(42), Zagreb 2011, 466-477;
- А. Кадијевић, Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоситочној Србији, ЗЛУМС 40, Нови Сад 2012, 225-240;
- А. Кадијевић, Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012)-од заборава до обнове, Лесковачки зборник LII, Лесковац 2012, 155-164;
- А. Кадијевић, Хрватски опус архитекте Момира Коруновића (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине, Љетопис 17, Загреб 2012, 322-339;
- А. Кадијевић, Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941), Наслеђе XIII, Београд 2012, 59-77;
- A. Kadijevič, Images and Forms of First Balcanic War (1912) Presented in the Monumental Charnel-House on Zebrnjak hill (1937), War in the Visual Arts - An

International, Interdisciplinary Conference, Universiti College Cork, 12-14 september 2013-06-14 http://warinthevisualarts.wordpress.com

- Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Землянченко, Архитектор Вьісочайшего двора Н. П. Краснов, Симферополь 2003;
- В. Камилчић, Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца, ГГБ LV-LVI, Београд 2008-2009, 239-164;
- L. Karamel, A. Longati, Antonio Sant'Elija, Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti, knjiga 2/B. priredio M. R. Perović, Beograd 2000, 23-53;
- В. Касалица, Једно градитељско остварење Александра Дерока у Смедереву, Гласник ДКС 12, Београд 1988, 132-133;
- D. Kećkemet, Ivan Meštrović, Beograd 1983;
- Н. З. Килибарда, Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури, ГГБ XLVII ; Београд 2010, 211-238;
- Р. Клајн, Сецесија: јеврејски (не)укус?, Менора. зборник радова, Београд 2010, 133-135;
- Б. Којић, Услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940 године, САНУ Посебна књига издања DXVI, Одељење друштвених наука књига 81, Београд 1979;
- М. Кољанин, Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији, Београд 2008;
- M.Koljanin, Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje, Istorija 20. veka, vol. 28, br. 1, Beograd 2010, 23-39;
- Г. Константиновски, Градителите во Македонија XVIII-XX век, Скопје 2001;
- Б. Костић, Ново гробље у Београду, Београд 1999;
- U. Kulterman, Savremena arhitektura, Novi Sad 1971;
- T. Kuljić, Kultura sećanja. teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti, Beograd 2006;
- С. Ст. Кузмановић, Спасити од заборава. Кумановска битка и споменик на Зебрњаку 23-24 октобар 1912. године, Куманово 2001;
- Н. Куртовић Фолић, П. Медовић, Б. Кулић, М. Ђекић, Културно наслеђе Војводине, Нови Сад 2008;
- Н. Лајбеншпергер, Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу, Саопштења XL, Београд 2008, 311-331;

- Н. Лајбеншпергер, Српство, југословенство и локал патриотизам приликом подизања спомен-костурница на Мачковом камену и у Крупњу, Спомен места-историја-сећања, Зборник радова Етнографског института 26, Београд 2009, 119-198;
- Д. Лазић, Споменици револуције у Крушевачком крају, Крушевац 1975;
- В. Лазаревић, Знамења Беле воде, Крушевац 1997.
- О. Латинчић, Валериј Владимирович Сташевски (1882-?)-подаци из архивске грађе Историјског архива Београда, Наслеђе XII, Београд 2011, 169-196;
- Лечић, Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године, Српска православна црква од 1920-1971, Београд 1971, 64-125;
- Ž. Lebl, Do „Konačnog rešenja“. Jevreji u Beogradu 1521 – 1942., Beograd 2002;
- K.N. Ledu, Arhitektura iz ugla umetnosti, običaja i zakonodavstva, Beograd 2002;
- Б. Лилић, Српско и Грчко војничко гробље у Пироту, Пирот – Београд 2008;
- M. Luis (pri.), Arhitektura elementi arhitektonskog stila, Beograd 2009;
- S. Maldini, Srpska arhitektura u XX veku, хттп:// архитекти. сунтхасите. цом/000 – текст – слободан –малдини –српска - архитектура.пхп
- Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације, Београд 2006;
- З. Маневић, Дело архитекте Драгише Брашована, ЗЛУМС 6, Нови Сад 1970, 187-199;
- Z. Manević i grupa autora, Srpska arhitektura od 1900 – 1970, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1972;
- З. Маневић, Београдски архитектонски модернизам 1929-1931, ГМГБ XXVI, Београд 1979, 209-224;
- Z. Manević, Pojava moderne arhitekture u Srbiji, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1979;
- Z. Manević, Jučerašnje graditeljstvo I, Urbanizam Beograda 53 – 54, Beograd 1979, Prilog 9, III-XXXI;
- З. Маневић, Архитектура и политика (1937-1941), ЗЛУМС 20, Нови Сад 1984, 293 – 306;
- Z. Manević, Srpska arhitektura XX veka, Arhitektura XX vijeka, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd – Zagreb – Mostar 1986, 19-31;

- З. Маневић, Романтична архитектура; Коруновић, Митровић, Ђокић, Иниститут за историју уметности, Београд 1990;
- З. Маневић (пр.), Лексикон српских архитеката 19. и 20. века, Београд 1999;
- З. Маневић (пр.) Лексикон неимара, Београд 2008;
- O. Manojlović Pintar, Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti. 1918-1941, rukopis magistarskog rada odbranjenog na Odeljenju za istoriju, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beigradu, Beograd 1996;
- О. Манојловић Пинтар, „Благо њима јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу“: култ палих војника и Италији и Југославији у годинама између два светска рата, Годишњак за друштвену историју 1-3, Београд 2002, 79-98;
- О. Манојловић Пинтар, Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије, рукопис докторске дисертације одбрањене на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, Београд 2004;
- О. Манојловић Пинтар, „Тито је стена“ (Дис) континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века, Годишњак за друштвену историју 2-3, Београд 2004, 85-99;
- O. Manojlović Pintar, «Široka strana moja rodnaja». Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1954, Tokovi istorije 1-2, Beograd 2005, 134-144;
- O. Manojlović-Pintar, Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugoga svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta, Dijalog povijesničara-istoričara 10/1 skup održan od 22-25. rujna 2005 u Osijeku, Zagreb 2008, 287-306;
- O. Manojlović Pintar, A. Ignjatović, Redefinisanje sećanja (1)Istorijske paradigme. Helsinška povelja januar-februar 2008, 32.-33;
- М. Маринковић, Архитектонска пластика јавних објеката Београда (1918-1941), рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Београд 2005;
- И. Р. Марковић, Дом синдиката у Београду - експликација архитектуре социјалистичког реализма, ЗЛУМС. 39, Нови Сад, 2011,. 271-283;
- П. Ј. Марковић, Београд између Истока и Запада 1948-1965, Београд 1996;
- Т. Марковић, Архитектонско наслеђе града Шапца, Шабац 1996;
- Ј. Межински, Сликарство цркве Светог кнеза Лазара у Прибоју на Лиму, Милешевски записи бр. 3, Музеј у Пријепољу, 1998, 135-150;

- L. Merenik, Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968, Beograd 2001;
- L. Merenik, Kultura Zaborava.Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru portreta Josipa Broza Tita, Kultura sje'anja 1945. povijesni lomovi i savladavanje prošlosti, Zagreb 2009, 127-140;
- Д. Мецанов, Могућност (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа послератне модерне изградње стамбене архитектуре Београда (од 1947. до 1967. године), Наслеђе VIII, Београд 2007, 151-170;
- Д. П. Милашиновић Марић, Архитекта Јан Дубови, Београд 2001;
- Д. Милашиновић Марић, Критика соцреализма из угла савременика архитекте Милорада Мацуре, Архитектура и урбанизам 2006, 18-19, 134-139;
- D. Milašinović Marić, Portreti arhitekata – retrospektiva članova Arhitektonske sekcije Ulupuds-a 1953-2010, Beograd 2010;
- Б. Миленковић, Александар Дероко - градитељ, у Легенде Београдског универзитета. Зборник предавања одржаних у Универзитетској библиотеци у периоду 2002-2004, Београд 2005, 190-194;
- Т. Миленковић, Руски инжењери - емигранти у Србији 1919-1941, ПИНУС, Записи 2, Београд 1995, 63 – 73;
- Т. Миленковић, Руски инжињери у Србији 1919-1941. године, Београд 1997;
- N. Miletic, Stećci, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd – Zagreb – Mostar, 1982;
- Љ. Милетић Абрамовић, Милутин Борисављевић, ГМГБ XXXIII, Београд 1986, 63-86;
- Lj. Miletić Abramovič, Milutin Borisavljević, Dosije 8, Moment 19, Beograd 1990, 112-118;
- Љ. Ј. Милетић – Абрамовић, Живот и дело архитекте Димитрија М. Лека, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 1998;
- Н. Милићевић, Стварање нове традиције: празници и прославе у Србији 1944-1950, Токови историје 4, Београд 2007, 169-278;
- Dž. Milner, Vladimir Tatljin i spomenik Trećoj internacionali, Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti, knjiga 2/B, priredio M. R. Perović, Beograd 2000, 460-474;
- М. Миловановић, Григорије Ивановић Самојлов, Руси без Русије, српски Руси, Београд 1994, 255 – 264;

– М. Миловановић, Архитекта Григорије И. Самојлов, Руска емиграција у српској култури XX века књ. 1, Београд 1994, 308-314;
– М. Миловановић, Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 69-74;
– Г. Милорадовић, Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији, Годишњак за друштвену историју 1-3, Београд 2007, 83-106;
– O. Milosavljević, Potisnuta istina, Kolaboracija u Srbiji 1941-1944. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Ogledi Br. 7, Beograd 2006;
– П. Милосављевић, Идеје југословенства и српска мисао, Ваљево 2007;
– П. В. Милошевић, Мате Бајлон, архитекта (1903-1995), Београд 2007;
– Б. Миљуш, Иван Мештровић и антисрпска клеветничка пропаганда, Винзор, Канада 1970;
– М. Митерауер, Миленијуми и друге јубиларне године: зашто прослављамо историју?, Београд 2003;
– В. Митровић, Српско црквено градитељство у Војводини између два светска рата, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXI, Нови Сад 2000, 38-54;
– В. Митровић, Градитељски опус Даке Поповића (1886-1967), Грађа за проучавање споменика културе Војводине XX, Нови Сад 1999;
– М. Митровић, Новија српска архитектура, Београд 1975;
– С. Михајлов, Неовизантијски елементи у архитектури Рајка М. Татића, Зборник радова Ниш и Византија II, Ниш 2004, 423-434;
– С. Михајлов, Архитектонска делатност Рајка М. Татића на Новом гробљу у Београду, Београдски портали 11, Година III, Београд август 2005, 10-12;
– Б. Мишић, Палата савезног извршног већа у Београду, Наслеђе VIII, Београд 2007, 129-150;
– Б. Мишић, Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића, ЗЗСКГБ, Београд 2008;
– Б. Мишић, Евангелистичка црква – Битеф театар у Београду, Наслеђе XII Београд 2011, 145-167;

- G. L. Mosse, National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany, Journal of Contemporary History, Vol. 14, No. 1 (Jan., 1979), pp. 1-20;
- G. L. Mosse, Fallen Soldiers. Reashaping the Memory of the World Wars, Oxford, New York, 1990;
- G. L. Mosse, The Political Culture of Italian Futurism: A General Perspective, Journal of Contemporary History, Vol. 25, No. 2/3. (May - Jun., 1990), 253-268;
- С. Недић, Споменик на месту погибије Хајдук-Вељка Петровића у Неготину, ЗЛУМС 26, Нови Сад 1990, 299-305;
- С. Недић, Капела породице Радовановић на Старом гробљу, ГГБ XLIX-L, Београд 2002-2003, 195-200;
- Б. Несторовић, Постакадемизам у архитектури Београда, ГГБ XX, Београд 1973, 357-358;
- К. Николић, Немачки ратни плакат у Србији : 1941-1944, Београд 2001;
- О. Ножинић, Јелисавета Начић, Прва жена архитекта у Србији, ЗЛУМС 19, Нови Сад 1983, 275-292;
- P. Nora, Between Memory and History: Les Lieuxde Memoire, Representationons, Vol. No. 26, Specioal Issue: Memory and Counter Memory, JSTOR (Spring 1989), 7-24;
- В. Обреновић, Меморијалне целине на Новом гробљу у Београду (1945-1990. године); Београдски портали бр. 11, август, Београд 2005, 5-6.;
- В. Обреновић, Српска црквена архитектура 1918-1941 – токови и обележја, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 2008;
- П. Опачић, Солунски фронт - Зејтинлик, Београд 1978;
- П. Опачић, Солунски фронт: Зејтинлик, Београд 2000;
- П. Опачић, Солунски фронт: Зејтинлик, Београд 2004;
- П. Опачић, Кумановска битка, Београд 2005;
- П. Опачић, Одбрана Београда 1915. године, Београд 2005;
- А. Павићевић, Споменици и/или гробови - Сећање на смрт или декорација, Спомен места, историја, сећања Зб, ЕИ 26, Београд, 2009,47-60;
- А. Павловић, Јавни споменици посвећени народноослободилачкој борби, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 161-166;

- Д. Ст. Павловић, О Спомен-цркви у Лазаревцу с криптом (костурницом) у којој су сахрањени посмртни остаци изгинулих српских ратника у Колубарској битки 1914. године.Успомене и доживљаји ђака батаљона 1300 каплара, Београд 1975, 467-503;
- Д. Ст. Павловић, Споменици косовским јунацима у: Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици косовске битке 1389-1989, Београд 1989, 422-425;
- П. Пајкић, Маузолеј на Опленцу, Саопштења XVI, Београд 1984, 221-234;
- Н. Палибрк-Сукић, Руске избеглице у Панчеву 1919-1941, Панчево 2005;
- N. A. Pantano, Cemetery Politics in 19-th Century Paris; The Manipulation of Memorials, Memory an Mourning, Memory & Oblivion, Proceedings of the XXIXth International Congres of the History of Art held in Amsterdam, 1-7 September 1996, Amsterdam 2000, 553-560;
- B. Pantelić, Nationalizam and Architecture. The Creation of National Style in Serbian Architecture and iTs Political Implications, JSTOR Vol. 56, No. 1 (Mar. 1997), 16-41;
- Д. Паравац, Добојски логор (Хроника о аустроугарском логору интернираца у Добоју 1915-1917. године), Добој 1990;
- B. Pejić, Vojnička groblja: Oltari sebičnih otadžbina, Vreme 694, 22.4.2004,
- П. Пејчић, Српска војска у Бизерти (1916-1918), Београд 2008;
- V. Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije, Historijski mitovi na Balkanu (zbornik radova), Sarajevo 2003, 203-222;
- V. Perica, Balkanski idoli I i II. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama, Biblioteka XX vek, Beograd 2006;
- V. Perica, Sveti Petar i Sveti Sava: sakralni simboli kao metafore povijesnih promena, Beograd 2009;
- Д. Перић, Законодавство српске православне цркве од стварања Југославије до новијег времена: Прилог проучавању односа државе и цркве, Торонто 1995;
- M. R. Perović, Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma, Beograd 2003;
- B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988. Kraljevina Jugoslavija 1914-1941, Knjiga 1, Beograd 1988;

- Б. Петрановић, Југословенски студенти – стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945-1948. године, Универзитет у Београду 1838-1988, Београд 1988, 969-977;
- B. Petranović, S. Dautović, Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948. (Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države), Beograd 1994;
- Lj. Petrović, Kulturni sukob blokova tokom hladnog rata u jugoslovenskoj prestonici1945-1955. godine, u Velike sile i male države u hladnom ratu 1945-1955.: slučaj Jugoslavije: zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, Beograd 3-4 novembar 2003, 321-342;
- Lj. Petrović, Kulturna politika francusko-jugoslovenskih odnosa 1949-1959., Beograd 2006;
- М. Попадић, Нови улепшани свет - социјалистички естетизам и архитектура, ЗЛУМС 38, Нови Сад 2010, 247-260;
- Д. Поповић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992;
- М. Поповић, Хералдички симболи на београдским јавним здањима, Београд 1997;
- М. Поповић, Видовдан и часни крст. оглед из књижевне археологије, Београд 1977;
- М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба, Београд 2011;
- Н. Поповић, Јевреји у Србији 1918 -1941, Београд 1997;
- Р. Поповић (пр.), Александар Дероко и други о њему, Београд 1984;
- М. Просен, Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова, Наслеђе III, Београд 2001, 89 – 104;
- М. Просен, Григорије Самојлов, Архитектура 87, март 2005, 10-11;
- М. Просен, Гробница трговца Јована Савчића на Новом гробљу у Београду, дело архитекте Григорија Ивановича Самојлова, Београдски портали 11, Година III, Београд август 2005, 14;
- М. Просен, Грађа за проучавање опуса архитекте Григорија Самојлова, Флогистон 13, Београд 2005, 125-138;
- М. Просен, Архитекта Григорије Самојлов, Каталог изложбе, Музеј науке и технике и Галерија САНУ, Београд, мај 2006;

- М. Просен, Неовизантијски елементи у стваралаштву архитекте Григорија Самојлова, Зборник радова Ниш и Византија IV, Ниш 2006, 443-464;
- М. Просен, О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији, Наслеђе VIII, Београд 2007; 95-118;
- М. Просен, 75 година Руског дома у Београду, Наслеђе IX, Београд 2008, 211-220;
- В. Путник, Фолклоризам у архитектури Београда (1918-1950), ГГБ LVII, Београд 2010, 175-210;
- Е. Радуловић, Сто година споменика Косовским јунацима 1904-2004, Крушевац 2004;
- М. Рајнер, Јеврејско гробље у Београду, Зборник 6, Јеврејски историјски музеј, Београд 1992, 201-215;
- У. Рајчевић, Затирано и затрто - о уништеним српским споменицима,: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950), Књ. 1, Нови Сад 2001;
- У. Рајчевић, Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима књ. II, Нови Сад 2007;
- С. В. Ристановић, Битка на Дрини (Мачков камен, Гучево, Мачва...), Београд 2005;
- В. Ристић, Моравска архитектура, Крушевац 1996;
- D. Ristić, Jugoslovenska kulturna politika u sferi likovnih umetnosti u prvim godinama posle raskida sa Informbiroom, u Velike sile i male države u hladnom ratu 1945-1955.: slučaj Jugoslavije: zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, Beograd 3-4 novembar 2003, 343-352;
- M. Ristović, Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine. Skica za jednu društvenu istoriju. www.cpi.hr
- D. Rihtman-Augustin, Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena, Beograd 2000;
- Џ. М. Робертс, Европа 1880 – 1945, Београд 2002;
- V. Rozić, Likovna kritika u Beogradu između dva svetska rata (1918 – 1941), Beograd 1983;
- K. Rot (priredio), Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi, Beograd 2000;

- С. Савовић, Срце у камену. Крајпуташи и усамљени надгробници рудничко-таковског краја, Београд – Горњи Милановац 2009;
- V. Sambijen, Diran i kontinuitet tradicije, Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1, priredio M. R. Perović, Beograd 1997, 173-185;
- J. Santino, Performative Comemoratives: Spontaneuous Shrines and the Public memoralization of Death, Palgrave Macmilian, New York 2006;
- Ј. Секулић, Тунис и Грчка, Гласник ДКС 5, Београд 1981, 17-19;
- Đ. Sikimić, Fasadna skulptura u Beogradu, Beograd 1965;
- Г. Симић, Српска војничка гробља у Бизерти и Мензел Бургиби у Тунису, Саопштења XIV, Београд 1982, 243-256;
- D. Smit, Nacionalni identitet, Beograd 2010;
- М. Соколовић, Маријева јаруга у Орашцу, Саопштења XV, Београд 1983, 349-353;
- М. Соколовић, Спомен – костурница на Мачковом камену, Саопштења XVI, Београд 1984, 259 – 262;
- М. Соколовић, Споменици српског порекла у СР Македонији. Проблеми њихове заштите и уређење, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 112-113;
- М. Соколовић, Рад на споменицима српског порекла у иностранству у 1985. години, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 113-114;
- М. Соколовић, Зејтинлик. Српско војничко гробље у Солуну, Београд 1986;
- М. Соколовић, Сачувана документација о градњи спомен цркве са костурницом у Лазаревцу, Гласник ДКС 15, Београд 1991, 141-144;
- А. Соловјев, Историја српског грба и други хералдички радови, Београд 2000;
- S. Sretenović, Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929, Beograd 2008;
- А. Стаменковић, Градитељска баштина Сурдулице, Лесковачки зборник LI, Лесковац 2011, 197-214;
- В. А. Станковић, Ослобођење Призрена и споменици ослободиоцима из балканских и Првог светског рата, Свети Кнез Лазар бр. 1(9), Призрен 1995, 171-222;
- М. Стевановић, Сретен Стојановић. Живот и дело, Београд 1963;
- Д. Стејић, Архитектура Смедерева од 1918-1945. године, Смедеревски зборник 2, Смедерево 2009, 121-144;

- J. Stephens, The gate of eternal memories: architecture art and remembrance, in Terrance McMinn and Dr John Stephens and Dr Steve Basson (ed), XXIII Annual Conference of the Society of Architectural Historians, Australia & New Zealand - Contested Terrains, Sep 29 2006, pp. 503-510. Fremantle, WA: Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand;
- Т. Стефановић, О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу, Лесковачки зборник XLVII, Лесковац 2007, 121-129;
- Т. Стефановић, Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу, Лазаревац 2009;
- Б. Стојановић, Архитектура Београда од 1944 до 1954 године, ГМГБ I, Београд 1954, 189-200;
- Б. Стојановић, О архитектонско-урбанистичким пројектним организацијама Београда, ГМГБ, књ. II, Београд 1955, 476-479;
- Б. Стојановић, О споменицима Београда, ГМГБ II, Београд 1955, 461-475;
- Б. Стојановић, Споменик Марксу и Енгелсу у Београду, ГМГБ III, Београд 1956, 553-588;
- B. Stojanović-U. Martinović, Beograd 1945-1975, Beograd 1978;
- N. Stojanović, Osnivanje Urbanističkog instituta Srbije 1946. godine, Urbanizam Beograda br. 57, Godina XII, Beograd 1980, 17-19;
- П. Субић, Г. Боженар – Васиљевић, Споменици и спомен – бисте у граду Зрењанину, Зрењанин 2009;
- В. Суботић, В. Петровић, Ћеле-кула и Чегар, Београд 2004;
- В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству, Књига II, Београд 2005;
- В. Суботић, П. Опачић, Г. Миљанић, П. Павловић, Меморијали ослободилачких ратова Србије; Књига 1 у 2 тома, Београд, 2006;
- В. Тарсајев, Руски храм Свете Тројице у Београду 1924. године, Руси без Русије, Београд 1994, 237-242;
- V. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Knjiga 2, Ljubljana-Titograd-Beograd, 1984;
- V. Tigethof, Od anonimnosti do pune arhitektonske zrelosti: Misov prodor ka modernizmu, Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma-veliki majstori, priredio M. R. Perović, Beograd 1999, 437-476;

- М. Тимотијевић, Црква Светог Георгија у Темишвару, Нови Сад 1996;
- М. Тимотијевић, Хероизација песника Војислава Илића и подизање споменика на Калемегдану, ГМГБ XLVII-XLVIII, Београд 2000-2001, 187-211;
- М. Тимотијевић, Херој Пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, Наслеђе III, Београд 2001, 39-56;
- М. Тимотијевић, Научник као национални херој и подизање споменика Јосифу Панчићу, ГГБ XLIX-L, Београд 2002-2003, 211-244;
- М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, Наслеђе V, Београд 2004, 9-34;
- М. Тимотијевић, A la France! Подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану, Српско– француски односи 1904-2004, Међународни научни скуп (Београд, 18-20 октобар 2004), Београд 2005, 193-215;
- М. Тимотијевић, Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године, Наслеђе, XI, Београд 2008, 9-50;
- М. Тимотијевић, Престоничка урбана меморија и флексибила национална географија: Сађење младице Таковског грма у београдском дворском парку, Наслеђе X, Београд 2009, 11-40;
- А. Тимофејев, Политичка активност руске емиграције у Југославији 1941-1945, Токови историје бр. 3, Београд 2007, 39-58;
- М. Тодић, Радета Станковић 1906-1996, Српска уметност од XVIII до XX века, Монографија 3, Београд 1998,
- С. Тошева, Капитална дела руских емиграната у Београду, Руска емиграција у српској култури XX века I, (зборник радова), Београд 1994, 302-307;
- С. Тошева, Бранислав Којић, Београд Београд 1998;
- С. Тошева, Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата, Наслеђе II, Београд 1999, 171-181;
- С. Тошева, Рад руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата, ГГБ LI, Београд 2004, 169-182;
- С. Тошева, Србија и Британија. Културни додири почетком XX века, Београд 2007;

- В. Трајковић, Оснивање основне школе у Орашцу, Лесковачки зборник XL, Лесковац 2000, 209-218;
- M. Traktenberg, Osamnaesti vek, u Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1 priredio M. R. Perović, Beograd 1997, 19-59;
- M. Traktenberg, Devetnaesti vek, u Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1 priredio M. R. Perović, Beograd 1997, 87-131;
- M. Traktenberg, I. Hajman, Arhitektura od praistorije do postmodernizma, Beograd 2006;
- Л. Трифуновић, Сретен Стојановић, Београд ?,
- P. Turnikiotis, Adolf Los: tekstovi, projekti, zgrade, Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma knj. 1 priredio M. R. Perović, Beograd 1997, 550-573;
- Х. Туцић, Споменик Незнаном јунаку на Авали, ЗЗСКГБ, Београд 2008;
- A. M. Fiore, La monumentaalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni, Annali di architettura 15, Rivista del Centro internazionale di Architettura Andrea Palladio di Vicenza 2003, 233-247;
- K. Frempton, Moderna arhitektura: kritička istorija, Beograd 2004;
- S. O. Han-Magomedov, Ruski eksperiment u arhitekturi, Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti, knjiga 2/B, priredio M. R. Perović, Beograd 2000, 403-459;
- E. Hobsbaum, Nacije i nacionalizam od 1780. program, mit, stvarnost, Beograd 1996;
- E. Hobsbom, T. Rejndžer (ur.), Izmišljanje tradicije, Beograd 2002;
- Ульянкина Т. И. Зодчий града Китежа на чужой земле // Сайт НГ Религии. 2006.06.21 http://artrz.lfond.spb.ru/
- Б. Цветковић, Српска скулптура новијег доба и јавни споменици у Јагосини (II), Корени VII, Јагодина 2009, 129-138;
- Dž. Džekobus, Moderna arhitektura, u Svetska arhitektura, Beograd 1967;
- Č. Dženks, Moderni pokreti u arhitekturi, Beograd 2003;
- D. Šarenac, Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941, Istorija 20. veka I, Beograd 2011, 27-38;
- З. Шипка–Ергелашев, Пера Поповић– живот и делатност, ЗЛУМС 16, Нови Сад 1980, 159 – 202.

- Ж. Шкаламера, Сецесија у архитектури Београда, ЗЛУМС 3, Нови Сад 1967, 315-340;
- Ж. Шкаламера, Обнова „националног стила“ у српској архитектури, ЗЛУМС 5, Нови Сад 1969, 191-236;
- Ж. Шкаламера, Архитекта Никола Краснов (1864 – 1939), Свеске ДИУС 14, Београд 1983, 109 – 129;
- V. Šlapeta, Kubizam u češkoj arhitekturi, Istorija modrene arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti, knjiga 2/B, priredio M. R. Perović, Beograd 2000, 89 -104;
- C. S. Wilson, Remembering and Forgetting in the Funerary Architecture of Mustafa Kemal Atatürk: The Construction and Maintenance of National Memory, http://etd.lib.metu.edu.tr
- J. Winter, Sites of Memory. The Grear War in European Cultural history, Cambridge Universiti Press 1995;
- L. Wittman, The Tomb of the Unknown Soldier, Modern Mourning, and the Reinvention of the Mystical Body, Toronto, 2011;

Сајтови:

http://www.cimeetrincee.it/sacrari.htm

http://info-poland.buffalo.edu

http://artrz.lfond.spb.ru/

http://spqo.cz/content/jihoslovanske-mauzoleum,

http://menzelbourguiba-ex-ferryville.over-blog.fr/

http://www.jersemar.org.il

http://www.makabijada.com

http://www.benevolencija.eu.org/component/option,com_docman/task,doc_view/gid,162/Itemid,41/

http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs

Прилог 1

Извори:

Архив Југославије

Фонд Министарства грађевина
Фонд Министарства вера
Фонд Министарства правде
Фонд Министарства просвете
Фонд Министарства грађевина ФНРЈ

Архив Србије

Фонд Министарства грађевина
Фонд Одбора за подизање спомен цркве у Крупњу

Историјски архив града Београда

Општине града Београда –техничка дирекција
Скупштина града Београда – техничка дирекција

Музеј науке и технике

Техничка документација

Штампа:

Београдске општинске новине
Борба
Вардар
Вечерње новости
Време
Гласник српске православне цркве
Лесковачки гласник
Ново време
Политика
Правда
Преглед цркве епархије жичке
Српске новине
Српски књижевни гласник
Црвена застава (звезда)
Југославија – СССР

Споменице, мемоарска грађа:

- Уредба о уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни, Београд, Државна штампарија Краљевства С.Х.С. 1920

- В. Т. Ћујић, Острво смрти 1916. године. Ратни записи са сликама, Београд 1921;
- Ј.М, Сретеновић, Албум гробља и гробова–70 снимака српских гробља са Солунског фронта, Београд 1921;
- М. П. Коруновић, Видо, Београд 1922;
- С. Бојић, Наша гробља (са једном фотографијом), Ужице 1924;
- Ј. С. Корда, Одеса, Архангелск, Солун. Из живота ратних добровољаца, Осијек, 192?
- Н. Велимировић (прир), Читанка о Светоме краљу Јовану Владимиру, Београд 1925;
- К. Страјнић, Светосавски храм – Јавни апел званичним факторима српске цркве и југословенске државе, Београд 1926;
- Спомен црква на Делиграду – задужбина друштва «Кнегиња Љубица», Државна штампарија Краљевине Југославије;?
- П. Поповић, Краљ Александар I љубитељ архитектуре, уметности и технике, Југославија на техничком пољу 1919-1929, Београд 1929, 43-52;
- М. Борисављевић, Архитектонски проблеми из монументалне, надгробне, црквене, декоративне, јавне, приватне и индустријске архитектуре, Београд 1931;
- Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршавање, Београд 1932;
- В. А.Мајевски, Српски патријарх Варнава и његово доба, Осијек 1933;
- Споменица о храму Славе на војничком гробљу у Скопљу, Скопље 1934;
- Вардар –Календар Кола српских сестара XXVIII, Београд 1940,
- Београдски крвави ускрс. Документа о британско-америчком ваздушном терору, Штампано у Београду 1944
- Le Corbusier – izložba, Beograd 1952;
- Tako je rođena nova Jugoslavija. Zbornik sećanja učesnika prvog zasedanja AVNOJA, knj 1, Beograd 1963;
- Meštrović, Uspomene ne političke ljude i događaje, Zagreb 1969;
- М. Недић, Десна Србија. Моја реч Србима. Изабрани ратни говори, Београд 1996;
- Необјављени рукопис «Споменице Архитектонског факултета из 1971. године, Архитектонски факултет, Београд 1996;

- А. Р. Рајс, Шта сам видео и преживео у великим данима. Београд 1997;
- Н. Велимировић, Охридски пролог, Шабац 2000;
- А. Дероко, А ондјак је летијо јероплан над Београдом. Сећања, Београд 1984;
- А. Ђурђев, Споменица Мачков камен, СПЦ добропотачка, Лозница 1999;
- Д. Јовановић, Д. Танић (прир.), Моравски округ у листу Ново време 1941-1944, Едиција: извори за други светски рат у Поморављу св. 4., Јагодина 2007;
-

Зборници, водичи, каталози, фотомонографије:

- Sjećanja u kamen uklesana. Spomenici radničkog pokreta i narodne revolucije u Hrvatskoj, Zagreb 1960;
- Jugoslavija: Spomenici revoluciji, Beograd-Sarajevo 1968;
- Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918, Београд 1976;
- Културно наслеђе Србије. Заштита и уређење 1947-1982, Београд 1982;
- Зенит и авангарда двадесетих година (каталог изложбе), Београд 1983;
- Spomen-park Kragujevački oktobar, Kragujevac 1985;
- Чувари баштине – 50 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе 1947-1997, Београд 1998;
- Vodič, Nacionalni park Kopaonik, 1999;
- Споменичко наслеђе колубарског и мачванског округа, Ваљево 2006;
- Заштитар 1. Зборник заштите непокретних културних добара, МЗЗСК, Суботица 2006;
- Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и великог начаја, Београд 2007;
- Зебрњак 1912-2012. Водич криз сталну поставку унутар спомен-костурнице на Зебрњаку, Београд 2012;

Прилог 2

Списак скраћеница:

АЈ – Архив Југославије
БОН – Београдске општинске новине
ГАМП – Група архитеката модерног правца
ГМГБ – Годишњак музеја града Београда
ГГБ – Годишњак града Београда
ДКС – Друштво конзерватора Србије
ДФЈ – Демократска федеративна Југославија
ЗЗСКГБ –Завод за заштиту споменика културе града Београда
ЗЗСКРС - Завод за заштиту споменика културе Републике Србије
ЗЛУМС – Зборник ликовних уметности Матице српске
ИАБ – Историјски архив Београда
ИБ –Информ биро
ИО – Извршни одбор
ЈА – Југословенска армија
ЈНА- Југословенска народна армија
КП – Комунистичка партија
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
КСА – Клуб студената архитектуре
МВ Министарство вера
МГ – Министарство грађевина
НО – Народни одбор
НОБ-Народноослободилачка борба
РС – Република Србија
ДИУС –Друштва историчара уметности СР Србије
СБНОР - Савез бораца народнослободилачких ратова
СК – Савез комуниста
СКГ – Српски књижевни гласник
СПЦ – Српска православна црква
СССР - Савез социјалистичких совјетских република
СУБНОР- Савез удружења бораца народнослободилачких ратова
СХС – Срба, Хрвата и Словенаца
УИ – Урбанистички институт
УЈИА – Удружење југословенских инжењера и архитеката
УРОиР – Удружење резервних ратних официра и ратника
ФНРЈ-Федеративна народна република Југославија
ЦА – Црвена армија
ЦК КПЈ – Централни комитет Комунистичке партије Југославије

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Виолета Обреновић рођена је 12. априла 1977. године у Београду. Филозофски факултет у Београду завршила је 2003. године, са просечном оценом 9, 20. Дипломски рад на тему *Теорија лепог у античкој грчкој* одбранила је на Катедри за историју уметности старог века. Године 2008 одбранила је магистарски рад на тему *Српска црквена архитектура 1918-1941 – токови и обележја*, на Катедри за историју архитектуре новијег доба, на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Објавила је неколико чланка у часопису *Београдски портали* (2004 – 2005)., као и један број биографија за *Српски биографски речник.* У оквиру београдске интернационалне недеље архитектуре (БИНА) 2011 и 2012. године, водила је шетње *Алејама Новог гробља.* Учествовала је на округлом столу са међународним учешћем, „Одјеци“ посвећеном браћи Радовановић, у Суботици 2010. године. (Рад објављен у оквиру истоименог зборника). Учествовала је на међународнм научном симпозијуму „*Простори памћења: архитектура, баштина, уметност*“ одржаном у Београду 2011. године.

Била је члан уређивачког одбора и аутор поглавља у књизи *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје - Поводом 125 година од оснивања* (Београд 2011)

Од 2004. године запослена је као историчар уметности на Новом гробљу у Београду.